

ישיבה במציאות חברתית משתנה: ישיבת פורת יוסף, 1900 - 1967

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת:

אסף מילס

**המחלקה לתולדות ישראל ויהדות זמננו
ע"ש ישראל וגולדה קושיצקי
אוניברסיטת בר-אילן**

הוגש לסנט של אוניברסיטת בר-אילן

תמוז, תשע"ט

רמת גן

עבודה זו נעשתה בהדרכתה של פרופ' אורלי ק' מירון

**מן החוג המשולב למדעי החברה
של אוניברסיטת בר-אילן**

שערי תודה

בשבח והודיה לבורא עולם הגעתי לישראל האחרונה בעבודת הדוקטורט עם הגשתה. על אף כל עמלי שעמלתי במהלך השנים, לא הייתי מגיע לזאת לולא אנשים טובים שהקיפו אותי וסייעו לי כל כך.

זכות גדולה נפלה בחלקי להשלים עבודה אקדמית העוסקת בישיבה חשובה, ולא רק זו- אלא בשנות התפארת שלה. מעט מזער חשתי את דבריו של הרב משה עדס, מחכמי הישיבה: "כל העניינים היום יומיים, כשנכנסים לישיבה צריך לשכוח אותם כאדם היוצא מעולמו ונכנס לגן עדן. ולהרהר רק בסוגיא ולהבין את עומקה".

אני מודה למנחה פרופ' אורלי מירון, על האמון, ההנחיה והדחיפה לאורך הדרך, שהובילו לתוצאה המשמחת.

ברצוני להודות לבני ישיבת פורת יוסף, שהכניסו אותי לרזי קדש הקדשים שלהם. הרב משה שבת מסר לי מידע רב על הישיבה, על חכמיה ועל הרוח שבה, ולא חסך ממני מסמכים רבים, שבמהלך הזמן הופיעו בספריו ושופכים אור נוסף על הנכתב כאן ועל עולם התורה הספרדי. הוא גם שחיבר אותי אל הרב נתן ששון, שהעביר לי מסמכים ייחודיים ממכון 'אוהל דוד ששון'. הרב יצחק דבדה חיבר אותי לרוח הישיבה, למידע על מנהגי הישיבה וחכמיה, ועל ההיסטוריה שלה. עם אלה כלולים, כמובן, המרואיינים המופיעים בגוף העבודה. אני תקווה שהצלחתי לבטא כאן, ולו במעט, מהרוח הגדולה אליה נחשפתי.

רבים סייעו לי בהנגשת מסמכים ייחודיים וחומרים שונים על הישיבה: פרופ' ניסים ליאון סייע ויעץ. אפרים הלוי עזר בחיפוש בארכיון ועד העדה הספרדית, המציא לי מסמכים ייחודיים מארכיונו האישי, ואף סייע בפענוחם. בנוסף אליו גם אחי, נתנאל מילס עזר בפענוח כתב חצי קולמוס. אורי קרהאוסר מארכיון הגוינט פקח את עיני בנושאים שונים, הפנה אלי נושאים רבים הקשורים לעבודה, והנגיש עבורי מסמכים שתרגמו רבות. הרב ישראל גליס העביר לי מסמכים ותמונות מארכיונו הפרטי, ושולמית מארכיון ישיבה יונברסיטי העבירה אלי מסמכים ממעבר לים. עובדי הספרייה הלאומית בירושלים לא חסכו מאמצים לסייע לי באיתור הספרים, המאמרים והארכיונים הנוגעים לנושא בו עסקתי. אורן ספיר תרגם עבורי מסמכים שונים, וד"ר שמואל בהט הקדיש מזמנו במתן עצות טובות שיישמתי. אוניברסיטת בר אילן ועובדיה המסורים ובמיוחד כוכבה מרכזת המחלקה, העניקו לי מעטפת תומכת במהלך שנות מחקרי, והמלגות להן דאגו לי סייעו לי להביאו לידי גמר. תודה מיוחדת לקרן קושיצקי על המלגות השונות שקבלתי ממנה עם השנים.

לבודקי העבודה, חן חן על דברי הערכה, ועל העלאת המודעות של נקודות נוספות הצריכות עיון.

תודה גדולה נתונה לעיר דוד, שהיא הרבה יותר ממקום עבודה, ובפרט למיכאל ברוכי מנהל מחלקת תיירות ודוד רודמן מנהל ההדרכה- שאפשרו לי להקדיש שעות עבודה למחקר, ובכך קידמו מאוד את סיומו. אני תקווה שתהיה בכך תרומה לערכים וליעדים עליהם אנו עמלים כל כך ביחד.

לסיום, "אחרון אחרון חביב", הערכתי הגדולה נתונה למשפחתי, ומילותיי כאן הן מעט המכיל את המרובה. ללא התמיכה, השותפות והמעורבות שלהם לאורך כל הדרך- לא הייתי מגיע לסופה, וודאי שלא באופן מיטבי כל כך. הורי אריה וברכה מילס, וחמי וחמותי מאיר ושרה צוקרמן עשו כל

שביכלתם על מנת לסייע ולקדם, ברוחם בגופם ובממונם, וזה כלל אינו מובן מאליו. תפילתי ללמוד מהם ולהמשיך את מעשיהם. ילדיי היקרים: אוריאל, שלומית, יהודה, נוח, אלקנה, אביטל, צבי, אפרת, אברהם ורעיה- גדלו שנים מספר בצילה של עבודה זו, ובהחלט נשאו בעול שנלווה אליה. תפילתי שימשיכו לגדול, ויצאו מזה נשכרים. אשתי גאולה תמכה, עזרה ונשאה בעול הבית שנים רבות. עריכתה את העבודה הפכה אותה לבהירה ומדויקת. שלי שלה.

תוכן העניינים

תקציר.....	א
1. מבוא.....	1
1.1 נושא החיבור.....	1.1
1.2 מצב המחקר ומקורות המידע.....	1.2
1.3 שאלות המחקר.....	1.3
1.4 מבנה העבודה.....	1.4
2. פרק א: ישיבת פורת יוסף – רקע היסטורי.....	14
2.1 התפתחות היישוב היהודי בירושלים במאות ה-19 וה-20.....	14
2.2 עדתיות והרכב עדתי במגזר הספרדי בירושלים, במאות התשע-עשרה והעשרים.....	19
2.3 הישיבות בשלהי התקופה העות'מאנית.....	26
2.3.1 רקע תיאורטי: הגדרת המושג ישיבה.....	27
2.3.2 הישיבות בארצות האסלאם בשלהי התקופה העות'מאנית.....	30
2.3.3 ישיבות ספרדיות בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית.....	34
2.3.4 ישיבות אשכנזיות בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית.....	38
2.4 עולם התרומות והתרומים.....	44
2.4.1 חלוקה.....	44
2.4.2 ישיבות כמקור תמיכה.....	47
2.4.3 תרומות הקהילות הבגדדיות בהודו.....	48
2.5 מצבן התורני של קהילות יהודי המזרח, ויחסן למודרנה ולציונות.....	51
2.5.1 הרקע התורני של קהילות יהודי המזרח בשלהי המאה התשע-עשרה, ויחסן למודרנה.....	51
2.5.1.1 חינוך מודרני ולימודי חול.....	59
2.5.1.2 תמורה ביחס חכמי המזרח לחינוך מודרני וללימודי חול.....	61
2.5.2 הסיבות להבדלים בין יחס רבני עדות המזרח למודרנה וללימודי חול, לבין זה של הרבנים האשכנזים.....	63
2.5.2.1 גישה הלכתית.....	63
2.5.2.2 גישה היסטורית.....	64
2.5.2.2.1 צורת חשיפה.....	64
2.5.2.2.2 מבנה הקהילה.....	66
2.5.2.2.3 יחס הסביבה הנכרית.....	67
2.5.2.2.4 מבנה הממסד הרבני ואופי התפקיד.....	69
2.5.2.2.5 וותק בארץ ישראל.....	70
2.5.3 בתי הספר המודרניים בירושלים.....	71
2.5.3.1 היחס לבתי הספר המודרניים בארץ ישראל.....	71
2.5.3.2 ניסיונות לשינוי מצב הישיבות הספרדיות בירושלים.....	76
2.5.4 יחס יהודי המזרח לציונות.....	80
3. פרק ב: הקמת הישיבה והתבססותה.....	84
3.1 ההחלטה להקמת הישיבה.....	84
3.2 התורם.....	91
3.3 המבנה.....	94
3.4 מבנה מוסדי.....	103
3.4.1 ישיבת 'עז והדר'.....	104
3.4.2 בית המדרש חיי אברהם.....	107
3.4.3 ישיבת פורת יוסף.....	109

110	התלמידים : פרופיל	3.5
114	מטרות הישיבה בשלב ייסודה	3.6
119	ישיבות ששימשו כמודל השראה לפורת יוסף	3.7
121	סיכום פרק ב: הקמת הישיבה והתבססותה	3.8
123	פרק ג: הישיבה מהקמתה ועד לשנת 1948	4
123	הנהגה ומנהלה, וצוות ההוראה	4.1
128	הלימוד בישיבה	4.2
128	שיטת הלימוד	4.2.1
131	לימוד לפי כללים קבועים מראש	4.2.1.1
132	עיון מרבי בסוגיה, במטרה להבין את פרטי לשונה וסברתה	4.2.1.2
	פיתוח יכולת פרשנית עצמאית של הלומד, ושימוש במושגים מתורת ההגיון בפרשנות התלמוד	4.2.1.3
	135	
136	לימוד הלכה	4.2.1.4
138	סדרי הלימוד	4.2.2
141	השתלמויות מקצועיות	4.2.3
143	חיי היומיום בישיבה	4.3
146	בית הכנסת וקהילת הישיבה	4.3.1
148	קשרי משפחה	4.3.2
149	ספריית הישיבה	4.3.3
151	מאורעות הימים	4.4
151	פרעות תרפ"ט	4.4.1
152	המרד הערבי הגדול (מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט, 1936-1939)	4.4.2
154	ייחודה של פורת יוסף מול ישיבות ירושלים	4.5
154	מצב הישיבות בירושלים, כרקע להבנת ייחודה של פורת יוסף	4.5.1
160	ייחודה של פורת יוסף	4.5.2
164	עליית הישיבות מאירופה	4.5.3
166	סניף פורת יוסף בחברון	4.5.4
168	סיכום פרק ג: הישיבה מהקמתה ועד לשנת 1948	4.6
170	פרק ד: חורבן ותקומה	5
170	מאורעות מלחמת העצמאות	5.1
172	התושבים	5.1.1
175	פינוי הבריטים והקמת מדינת ישראל	5.1.2
177	חורבן המבנה	5.1.3
178	לוחמים, נפגעים ושבוים מפורת יוסף	5.1.4
179	תקופת בתי הכנסת	5.2
179	לימודים בימי ראשית המלחמה	5.2.1
180	לימודים לאחר נפילת הרובע	5.2.2
185	פורת יוסף גאולה	5.3
185	מבנה קבע	5.3.1
187	הנחת אבן הפינה	5.3.1.1
188	חנוכת הבית	5.3.1.2
189	חיי היומיום בפורת יוסף 1948-1967	5.3.2
189	הנהלת הישיבה	5.3.2.1
190	ראש הישיבה והצוות החינוכי	5.3.2.2
191	חלוקה לרמות	5.3.2.3
192	סדרי הלימוד	5.3.2.4

195.....	שיטת הלימוד	5.3.2.5
198.....	עוז והדר	5.3.2.6
199.....	הספרייה	5.3.2.7
200	סיכום פרק ד: חורבן ותקומה	5.4
6. פרק ה: משבר כלכלי מול מודל התורם: מקורות הקיום בפורת יוסף מאז הקמתה ועד לשנת 1967		
202	מקורות הקיום בהקמת הישיבה, ומודל התורם	6.1
205	משבר כלכלי	6.2
211	מקורות קיום 1948-1967	6.3
213	מעבר מיישוב למדינה בפורת יוסף ובחינוך החרדי	6.3.1
215	תמיכה נוספת ממדינת ישראל	6.3.2
216	תרומות	6.3.3
220	מלגות ומשכורות	6.3.4
	סיכום פרק ה: משבר כלכלי מול מודל התורם, מקורות הקיום בפורת יוסף מאז הקמתה ועד לשנת 1967	6.4
	221	
7. פרק ו: עמדות רעיוניות בפורת יוסף מאז הקמתה ועד לשנת 1967		
223	בין יישוב ישן ליישוב חדש	7.1
223	גישות קוטביות	7.1.1
228	לימודי חול	7.1.2
232	בין פורת יוסף לחברה החרדית	7.1.3
232	החברה החרדית בירושלים בראשית המאה העשרים	7.1.3.1
235	פורת יוסף בין 'אגודת ישראל' לעדה החרדית'	7.1.3.2
236	יחסה של ישיבת פורת יוסף לציונות	7.1.4
241	קשר למוסדות המדינה	7.1.4.1
243	בין פורת יוסף לציונות דתית	7.1.4.2
246	הרכב עדתי בפורת יוסף	7.2
248	יחסים בין עדתיים	7.2.1
251	בין ישיבת פורת יוסף לאשכנזים	7.2.2
255	מפעלים אשכנזים לבני ישיבות ספרדים	7.2.2.1
258	פתיחות כערך יסוד בתפיסה הספרדית	7.2.2.2
260	סיכום פרק ו: עמדות רעיוניות בפורת יוסף מאז הקמתה ועד לשנת 1967	7.3
8. פרק ז: השפעת פורת יוסף על הקהילה הספרדית..... 263		
263	השפעת פורת יוסף על הקהילה הספרדית עד שנת 1948	8.1
263	נושאת המורשת	8.1.1
265	מקבצאל	8.1.1.1
267	רבנים בארץ ובעולם	8.1.1.2
271	הרחבת מעגלי ההשפעה 1948-1967	8.2
271	משבר העלייה הגדולה	8.2.1
274	פעילות פורת יוסף בקרב העולים	8.2.2
277	פורת יוסף קטמון	8.2.3
277	פנימיית פורת יוסף בקטמון	8.2.3.1
283	תלמוד-תורה פורת יוסף	8.2.3.2
285	ישיבת פורת יוסף קטמון	8.2.3.3
289	בין קטמון לפורת יוסף	8.2.3.4
292	ברית הקנאים	8.2.3.5
295	נקודות השפעה נוספות	8.2.4
296	רבנים נוספים בארץ ובעולם	8.2.4.1

298.....	נאמני תורה' ו'קול סיני'	8.2.4.2.
299.....	פורת יוסף כמודל לישיבות נוספות	8.2.4.3.
303.....	תל אביב	8.2.4.4.
304.....	סיכום פרק ז : השפעת פורת יוסף על הקהילה הספרדית	8.3.
307	סיכום ודיון: ישיבת פורת יוסף – מהתכנסות להתחככות	9.
307	מסקנות המחקר	9.1.
307.....	פורת יוסף: חידוש או המשכיות?	9.1.1.
309.....	בין יישוב ישן ליישוב חדש	9.1.2.
311.....	שלב ראשון, 1923-1948 : מגמת הסתגרות	9.1.3.
312.....	שלב שני, 1948-1967 : מגמת פריצה	9.1.4.
314.....	מגבלות המחקר והצעות למחקרי המשך	9.2.
315	ביבליוגרפיה	10.
315	ארכיונים	10.1.
315	ארכיונים אישיים	10.2.
316	ראיונות	10.3.
316	עיתונים בעברית	10.4.
318	ספרים ומאמרים בעברית	10.5.
341	מקורות בלועזית	10.6.
342	נספח: תולדות ישיבת פורת יוסף – לוח כרונולוגי	11.
I.....	ENGLISH ABSTRACT	

תקציר

ייחודה של ישיבת פורת יוסף כשיבה מזרחית-ספרדית גדולה ומובילה והמקום שתפסה מאחורי הקלעים בתהליכים בעלי משמעות במדינת ישראל, מעלים את הצורך במחקר היסטורי יסודי שיעסוק בתולדותיה, וייתן יסוד איתן למחקרים בתחומי מדע שונים, כמו סוציולוגיה, מדעי המדינה וחינוך. החיבור שלפנינו, המתמקד בישיבה זו, בהתנהלותה במציאות רבת-תהפוכות ששררה בארץ ישראל ובירושלים בשנות הקמתה ובעשורים הראשונים לקיומה, ובהשפעתה על התהוות הציבור החרדי ספרדי-מזרחי בישראל, מהווה מונוגרפיה ראשונה אודות ישיבת פורת יוסף, ובא למלא מעט מהחסר הקיים.

מחקר זה, עוסק בהתפתחותה של הישיבה בשנים שבין 1900 ל-1967, החל משלב שבו הגו את הקמתה, ועד לשחרור הרובע היהודי, במלחמת ששת הימים, ופיצול הישיבה לשתי ישיבות שהתחיל תקופה חדשה ושונה בדברי ימיה. משך זמן זה מאופיין בתהפוכות ובאירועים מכריעים בתולדות העם היהודי ובתולדות ארץ ישראל, שהציבו אתגרים לישיבה ולדרכה החינוכית, והשפיעו על אופן התהוותה. השלטון העות'מאני בארץ ישראל ובירושלים בא לסיומו במהלך שנים אלו, עם כיבוש הארץ בידי הבריטים, בשנת 1917, והקמת שלטון המנדט. בשנת 1948 קמה מדינת ישראל וירושלים הפכה לבירתה. תקופה זו התאפיינה בשינויים דמוגרפיים ועדתיים עמוקים שנצפו כבר מאמצע המאה התשע עשרה ועד השנים הראשונות לאחר קום המדינה. במהלכה התרחשו אירועים משמעותיים כמו מאורעות תרפ"ט, מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט והמרד הערבי הגדול, מלחמת העולם השנייה והשואה, מלחמת השחרור בשנים 1947-1948, ולאחר מכן התמודדותה של מדינת ישראל עם חבלי לידה קשים.

לאורך מרבית התקופה, היוותה פורת יוסף ישיבה ספרדית בודדת במתכונתה, וביחסה הייחודי למכלול הערכים שהעסיקו את עולם הישיבות כמו עדתיות, מודרנה, לימודי חול, ציונות וכמובן לימוד תורה. הייתה זו אחת הישיבות המזרחיות-ספרדיות הספורות שהצליחו להתקיים ולהתפתח תחת שלטון המנדט, תוך הצלחה לגבש סביבה קבוצת לומדים ואווירת לימוד משמעותית. בשנות הארבעים והחמישים, כשניים ושלושה עשורים בלבד לאחר שהחלה את פעילותה (1922), נקלעה למשברים קשים שהיוו איום על קיומה – משבר כלכלי, משבר עדתי וחורבן פיזי של מבנה הישיבה, אך היא התמידה בפעילותה. בניגוד לישיבות ספרדיות ומזרחיות אחרות שקרסו בעקבות משברים, ניצלה פורת יוסף את ההזדמנויות שהקרו המשברים בדרכה, והמשיכה להתפתח ולהשתנות, המשברים אילצו אותה לבחון את דרכה מחדש, כך שעברה אותם כשהיא מחוזקת יותר.

בעבודה מובא דיון היסטורי-חברתי, המעמיד במרכז את ישיבת פורת יוסף, ובוחן את השאלה: מהו סוד הרציפות המתמשכת בקיומה ובפעילותה בהשוואה לישיבות ספרדיות ומזרחיות אחרות ששקעו במהלך התקופה המקבילה, ועד כמה היוותה ישיבה זו חידוש או המשכיות לעולם הישיבות הספרדי והמזרחי.

המחקר, המבוסס על תיעוד ארכיוני נרחב, ראיונות וכתביהם של רבני הישיבה ותלמידיה, מעלה כי קיים קשר בין שני חלקי סוגיית המחקר, וכי סוד רציפותה של פורת יוסף בשנות הדעיכה של עולם הישיבות הספרדי היה טמון בנקודות החידוש וההמשכיות שלה ביחס לעולם זה. מטרת הקמתה הייתה לאפשר לתלמידי חכמים ללמוד תורה, ובכך המשיכה את מסורת עולם הישיבות שקדם לה.

הנחת יסוד זו היא שהכתיבה את ביטויי החידוש וההמשכיות שהופיעו בישיבה. מה שהתאים למגמה זו וקידם אותה- נכנס לישיבה, ומה שהפריע לה- הורחק. כתוצאה מכך ייחדו את הישיבה תחת קורת גג אחת שמרנות מסורתית ואדיקות דתית, יחד עם שימוש בשיטות ארגון חדשות והתנהלות מודרנית. שתי מגמות אלה התאפשרו בזכות העצמאות והרווחה הכלכלית ששררו בישיבה, שלא הייתה תלויה בגורם כלשהו או בתרומות, אלא ניזונה מהקדש מסודר שיועד לה בלבד. פורת יוסף פעלה כישיבה קלאסית, בדרכי לימוד מסורתיות. לימודי חול נלמדו בה ברמה בסיסית בלבד, ושפות זרות לא נלמדו בה כלל. אולם מבחינה ארגונית היא התנהלה באופן מודרני בתנאים המיטביים של שלטון המנדט: נוסדה בתוך מבנה גדול שהתאים לצרכי הישיבה; התחלקה למספר מוסדות ייעודיים שבתוכם נחלקו התלמידים לכיתות בהתאם לרמתם הלימודית-תורנית; התנהל תהליך ברירה בקבלת תלמידים; מספר התלמידים בכל כיתה היה קטן ואיפשר מתן יחס אישי לכל תלמיד; התקיימו שיעורים במערכת שעות קבועה; הישגי התלמידים בלימוד והמורים בהוראה נמדדו והוערכו באמצעות בחינות לתלמידים ולמורים כאחד; הונהגו בה השתלמויות מקצועיות. חידושים אלה שהוכנסו במינהלה החינוכית העלו את רמת הלימוד ומשכו תלמידים חדשים לישיבה. זאת, בניגוד לישיבות שפעלו במודל הישן. באופן זה הגנה מגמת החידוש על הישיבה מפני המוסדות המודרניים שכרסמו בישיבות השמרניות, ומגמת ההמשכיות שמרה על מקומה של ישיבת פורת יוסף ביחס לישיבות המתחדשות, שכן תלמידים מעדות המזרח שהיו מעוניינים ללמוד בישיבה העדיפו שמרנות על פני חדשנות, והגיעו רובם לפורת יוסף שעסקה בלימוד תורה בלבד.

הפתיחות הזו לחידושי הזמן שבאה לידי ביטוי בפורת יוסף, מהווה כמובן חידוש ביחס לישיבות שקדמו לה, אך היה בה ממד של שמרנות, שכן מקורה בגישה הספרדית הפתוחה בהלכה, המתייחסת לשיטות פסיקה שונות ואף מנוגדות לה. התנהלות זו אפשרה לפורת יוסף לקלוט השפעה מישיבות שונות, בתוכן גם מישיבות אשכנזיות. היא חיקתה בו זמנית את מודל הארגון של 'בית זלכה' שבבגדד ושל הישיבות האשכנזיות בירושלים. הייתה בה פתיחות גם לתכנים הנלמדים בישיבה. כך לא חששו רבני הישיבה להכניס תכנים מן הישיבות האשכנזיות, שהביאו בסופו של דבר לטביעת השפעות אשכנזיות הן על סדר היום הלימודי והן על אורחות החיים והלבוש של מוריה ותלמידיה כאחד. באופן דומה, שיתוף הפעולה שיצרה הישיבה עם מדינת ישראל החל מהקמתה, הנראה במבט ראשון כחידוש, סייע לצמיחה הגוברת של הישיבה עם הקמת המדינה. בו זמנית שיתוף פעולה זה תאם למסורת האידיאולוגית של חכמי המזרח, שתמכו בציונות.

פורת יוסף היוותה המשך ישיר לעולם הישיבות הספרדי שקדם לה מבחינת מהותה, עקרונותיה ומטרותיה. החידוש העיקרי בה היה בפן הארגוני ובשיטות הארגון המודרניות שהשכילו מוביליה לאמץ, אלו התאפשרו בזכות הרווחה הכלכלית ששררה בה בשל האופן המיוחד בו הוקמה. כל אלה היוו את סוד רציפותה הייחודית של הישיבה על רקע הישיבות הספרדיות והמזרחיות השוקעות סביבה.

אחד מהמאפיינים שייחדו את פורת יוסף כבר עם הקמתה, היה המיזוג העדתי ששלט בה, בין ספרדים ויוצאי עדות המזרח השונות, בשונה מרוב הישיבות הספרדיות והמזרחיות העדתיות שהתקיימו בעת הקמתה. מיזוג זה יצר בשנות השלושים של המאה העשרים מתחים מתמשכים סביב תפיסות חינוכיות ויחס למודרנה. החכמים הקשורים לעדה הספרדית, בראשם הראשונים לציון הרב מאיר והרב עוזיאל, שהיו נשיאי הישיבה וחברי הנהלה, ניסו להוביל גישה 'ניאו אורתודוקסית'. לעומתם

חכמי הישיבה שעלו מחלב ומבבל, כמו ראשי הישיבה, הרב רפאל שלמה לניאדו והרב עזרא עטיה, נקטו ברובם בקו שמרני וקנאי יותר, והם שנתנו את הכיוון החינוכי ואת דרך הלימוד. חכמים מבגדד ומחלב, פעלו כבר בקהילות המוצא לחיזוק המצב הרוחני ולמניעת סטיות מנורמות ההלכה, ואת הישיבה הנהיגו בגישה שמרנית, שתאפשר התמודדות עם החילון המתגבר בקהילות בעקבות המודרנה. בהתאם לכך נוצרו בישיבה שתי תגובות סותרות: מחד הסתגרות ורצון להגן על שוכני הישיבה מהשפעות תרבותיות לא רצויות, ומאידך רצון לפרוץ ולהשפיע שכלל כוונה לשלוח רבנים לקהילות המוצא ולפזורות הספרדים ועדות המזרח, מתוך תחושת אחריות לקהילת יהודי המזרח כולה. צירופן של שתי התגובות העמיד את הישיבה על קו התפר שבין היישוב הישן ליישוב החדש.

פורת יוסף דמתה לישיבות היישוב הישן במבנה הרב גילי של תלמידה, ובהוותה מקור לתמיכה כלכלית. פורת יוסף אף דמתה לישיבות הליטאיות שהשתייכו ליישוב החדש בלימוד מאתגר ברמה גבוהה, ובהצבת בוגרים מתוכה שהובילו הנהגה רבנית לקהילות יהודיות ספרדיות ומזרחיות בארץ ובעולם. בדומה ליישוב הישן האשכנזי בירושלים שנקט בהתבדלות, אף פורת יוסף אימצה תפיסה זו במישור התרבותי ערכי, ושללה תכנים תרבותיים חילוניים של החברה המודרנית. אך במישור הסמלי נקטו בפורת יוסף גישות שונות, והיא לא נטתה להכריע דווקא לכיוון של התבדלות, והגישה הבולטת בה הייתה דווקא של אהדה לרעיון הציוני. בניגוד ל'עדה החרדית' שבמישור החברתי ובמישור הציבורי צמצמה את מחויבותה רק אל יהודי ירושלים שבחרו בהתבדלות, בפורת יוסף, כמו חכמי המזרח, חשו אחריות כלפי כל יוצאי עדות המזרח באשר הם, ושאפו לפעול עם הקהילה כולה, גם עם מי שהתרחק מתורה ומצוות.

הניסיון לעמוד על סוד רציפותה של ישיבת פורת יוסף מתייחס לשתי תקופות עיקריות. בראשונה, עד 1948 נקטה הישיבה בעיקר במגמת הסתגרות; השניה נמתחת בין השנים 1948-1967 והתהוותה בה המגמה העיקרית של הישיבה לפריצה והשפעה. הרווחה הכלכלית ששררה בפורת יוסף בתחילתה של התקופה הראשונה, סייעה להתבססותה, אך מנעה את המשך התרחבותה. מאז ייסודה בשנת 1923 ועד להקמת המדינה בשנת 1948, מתוך רצון להסתגר ולהגן על יושביה מהשפעות תרבותיות לא רצויות, הייתה הישיבה עסוקה בעיקר בטיפוח תכני הלימוד, הניהול וההוראה בישיבה ובאיכותם, ובטיפוח המורשת שהביאו עימם תלמידי החכמים הספרדים ובני עדות המזרח מארצותיהם, והכולל את שיטת הלימוד 'שיטת העיון הספרדי' שפותחה והועמקה בה. בישיבה התפתחה תחושת חלוציות. חכמיה ותלמידיה ראו עצמם כנושאי לפיד מורשת ספרד ועדות המזרח, וקרנה עלתה בעיני הציבור. מגמת ההסתגרות, ההתכנסות החברתית וההתמקדות בישיבה פנימה הביאה ליצירת קהילה סביב האידאולוגיה של הישיבה. עם השנים החלו חכמים שלמדו וגדלו בישיבה עצמה לתפוס יותר ויותר מקום בהנהגתה, כך שהאופי המיוחד שהתפתח בה התעצם, ו'גאוות היחידה' התחזקה.

התקופה השנייה הפציעה לאחר משברים שפקדו את הישיבה, ואילצו את חכמיה ומנהיגיה לשבור את החומות בינה לבין הקהילה, לזנוח את מגמת ההסתגרות ולנקוט בדרך של פריצה מחוץ לגבולות הישיבה תוך שיתוף המורשת שטיפחה עם הקהילה. היו אלה משבר כלכלי בשנות הארבעים של המאה העשרים, לפני הקמת מדינת ישראל ומשבר החורבן במלחמת העצמאות. משבר החינוך במחנות העולים בשנות החמישים, השפיע עוד יותר משני קודמיו על שינוי הכיוון של הישיבה, כשבסוף שנות הארבעים ובתחילת שנות החמישים התעוררה הישיבה לצורך שעלה מצד הציבור הספרדי להשפעה

תורנית. היא שלחה פעילים למחנות ויישובי העולים, החלה לקבל אל תוכה נוער עולה תוך הקמת המוסדות בקטמון, ויזמה נקודות ממשק גם עם הציבור הספרדי והמזרחי בירושלים.

מגמות ההסתגרות והפריצה הסותרות התפתחו גם יחד בפורת יוסף כבר עם הקמתה, אלא שהעצמאות הכלכלית יחד עם חוסר יכולת להתפתחות נוספת, היוו מצע נוח לנטייה להסתגרות והתכנסות חברתית, כפי שקרה בשני העשורים הראשונים לקיומה של הישיבה. המשברים ההיסטוריים והכלכליים שפגשו את פורת יוסף בשנות הארבעים, אילצו אותה לבחון שוב את דרכה, ולנקוט ביתר עוז במגמת הפריצה, ההשפעה, והתחככות החברתית, וליצור קשרים משמעותיים עם קהלים שונים שקיבלו את בוגריה כרבנים, וסייעו להתפתחותה הכלכלית על ידי תרומות. אלה אפשרו להרחיב את השורות עוד, להגדיל את מספר התלמידים, להקים מפעלים חינוכיים ותורניים חדשים שנוספו בשנות החמישים להנחלת האידיאולוגיה של הישיבה לציבור, ולגבש סביבה מגזר ספרדי חרדי שהתפרס ברחבי ארץ ישראל כולה, כפי שהתרחש בשנות השיא של פעילותה, עד לשנת 1967 החותמת את מחקרנו.

1. מבוא

1.1. נושא החיבור

חיבור זה עוסק בישיבת פורת יוסף, בהתנהלותה במציאות רבת-התהפוכות ששררה בארץ ישראל ובירושלים בשנות הקמתה ובעשורים הראשונים לקיומה, ובהשפעתה על התהוות הציבור החרדי ספרדי בישראל. היא קנתה לה מקום בולט בעיצוב האליטה הרבנית של הציבור הספרדי. מתוכה התפתחה לאורך השנים מנהיגות רוחנית מובילה ורבת משמעות בחוגי הספרדים החרדים, כדוגמת הרב יהודה צדקה והרב בן ציון אבא שאול, וכן הרבנים הראשיים, כמו הרב עובדיה יוסף, שהיה גם מנהיגה הרוחני של תנועת ש"ס ושל ציבור גדול, והרב מרדכי אליהו, שנחשב לאחד ממנהיגי הפלג החרדי-לאומי בציונות הדתית. הישיבה הייתה לאורך השנים מקור ליוזמות חינוכיות, חברתיות ואף פוליטיות, בעלות השלכות משמעותיות על הציבור הספרדי, ועל הציבור הישראלי כולו. במסגרת המחקר, תוך דיון היסטורי-חברתי, נבחנו סוד רציפותה של הישיבה וייחודה, על רקע שקיעת הישיבות הספרדיות בנות תקופתה, ונבחנה הסוגיה האם ובמה היוותה הישיבה המשכיות לעולם התורה הספרדי, ועד כמה היוותה חידוש.

מסגרת הזמן בה עוסק המחקר הוגבלה לשנים שבין 1900 ל-1967 – החל מהרעיון להקמתה, ועד שחרור הרובע היהודי, במלחמת ששת הימים. הרעיון להקמת הישיבה עלה, על פי אחת המסורות, בשנת 1900 לערך, בשלהי התקופה העות'מאנית, לכן מהווה שנה זו את הגבול התחתון של מסגרת הזמן בה עוסקת העבודה. במלחמת ששת הימים, שהתרחשה בשנת 1967, שוחררה העיר העתיקה ונוצר תהליך חזרה אל הרובע היהודי, במסגרתו חזרה לשם גם פורת יוסף, ונוצר פיצול בין ישיבת פורת יוסף גאולה, לישיבת פורת יוסף בעיר העתיקה – עובדה שסימנה את תחילתה של תקופה חדשה ושונה בדברי ימיה, לכן הוחלט לקבוע שנה זו כגבול העליון של מסגרת הזמן בה עוסק המחקר.

התקופה האמורה מתאפיינת בתהפוכות ובאירועים מכריעים בתולדות העם היהודי ובתולדות ארץ ישראל, שהציבו אתגרים לישיבה ולדרכה החינוכית, והשפיעו עמוקות על אופן התהוותה (ראו להלן: 11. 'נספח: תולדות ישיבת פורת יוסף – לוח כרונולוגי'); במהלך שנים אלו הסתיים השלטון העות'מאני על ארץ ישראל וירושלים, עם כיבוש הארץ בידי הבריטים, בשנת 1917, והוקם שלטון המנדט. בשנת 1948 קמה מדינת ישראל וירושלים הפכה לבירתה. בתקופה זו גם אירעו אירועים ביטחוניים משמעותיים. מאורעות תרפ"ט בשנת 1929, המרד הערבי הגדול בין השנים 1936 ל-1939 ומלחמת העצמאות בין השנים 1947 ל-1948. כמו כן התרחשה מלחמת העולם השנייה, ועמה השואה, ולאחריה תתמודד מדינת ישראל עם חבלי לידה קשים: תקופת צנע, העליות הגדולות ומאבקים שונים על זהותה.

הקמת פורת יוסף בתקופה זו, כישיבה ספרדית גדולה, בעת דעיכה של עולם הישיבות הספרדי, התמודדותה עם משברים שונים וכניסתה לרובע היהודי בעיצומה של תנועת אוכלוסייה החוצה ממנו, מבטאים את הייחודיות בהווייתה של הישיבה על רקע תקופתה. בתקופה שהחלה במאה התשע-עשרה, עוד בתקופת השלטון העות'מאני, ועד השנים הראשונות לאחר קום המדינה, חלו בארץ ישראל בכלל, ובירושלים בפרט, שינויים דמוגרפיים ועדתיים עמוקים, כתוצאה מהעליות

השונות שהגיעו לפני קום המדינה, וגלי העלייה הגדולה של שנות החמישים. לאורך כל תקופה זו הייתה פורת יוסף ישיבה ספרדית בודדת במתכונתה, יחד עם עשרות ישיבות אשכנזיות שפעלו סביבה, בארץ בכלל, ובעיקר בירושלים. ככזו, שימרה את המורשת התורנית הספרדית, ובעיקר את שיטת הלימוד שלה, והעבירה אותה כמורשת חיה ופעילה לדורות הבאים. בתקופת המנדט הייתה אחת הישיבות הספרדיות הבודדות שהצליחו להתקיים ולהתפתח. היא גיבשה סביבה קבוצת לומדים ואוירת לימוד ברמה גבוהה, והיוותה את הישיבה הגדולה והמשמעותית ביותר לציבור הספרדי. היא הייתה ייחודית ושונה ביחס לישיבות האשכנזיות, אך גם ביחס לתהליכים ולמוסדות בקרב הציבור הספרדי.

בשנות הארבעים והחמישים, כשניים או שלושה עשורים בלבד לאחר שהחלה את פעילותה (1922-1923), נקלעה למשברים קשים שהיוו איום על קיומה – משבר כלכלי, משבר עדתי וחורבן פיזי של מבנה הישיבה, אך היא התמידה בפעילותה. בניגוד לישיבות ספרדיות אחרות שחוו משברים וקרוסו, ישיבת פורת יוסף ניצלה את ההזדמנויות שנקרו בדרכה, בעקבות המשברים, והמשיכה להתפתח ולהשתנות; המשברים אילצו אותה לבחון ולזקק את דרכה, כך שעברה אותם כשהיא מחזקת עוד יותר.

1.2. מצב המחקר ומקורות המידע

על אף ייחודה ועל אף המקום שתפסה מאחורי הקלעים בתהליכים בעלי משמעות במדינת ישראל, אין בנמצא מחקר יסודי העוסק בישיבת פורת יוסף, החומקת שוב ושוב מעין החוקרים בתחומי הדעת השונים. הצורך במחקר כזה הורגש בשדה ההיסטורי,¹ הסוציולוגי,² החינוכי,³ ואף בתחום התורני.⁴ חיבור זה, המהווה מונוגרפיה ראשונה אודות הישיבה, בא למלא מעט מהחסר הקיים.

בבואי לחקור אודותיה, מצאתי כי החומר הקיים, בפרט מתקופת הפעילות של הישיבה שקדמה להקמת מדינת ישראל בשנת 1948, הינו דל, ובתוך כך גם המקורות הראשוניים העוסקים בה או מזכירים אותה. המחסור במקורות מידע נובע מכמה סיבות המשולבות זו בזו:

¹ 'על ישיבת פורת יוסף טרם נכתב עד היום מחקר סדור'. ראובן גפני, "מדרש' חלבי בירושלים: קורות בית הכנסת מדרש זכות אהרן סילוורה בשכונת מחנה יהודה בירושלים", בתוך: הראל ירון ואחרים (עורכים), **אר"ץ ומלואה: מחקרים בתולדות קהילת ארם צובה (חלב) ותרבותה**, ירושלים, תשע"ג, עמ' 176-190 (להלן: גפני, מדרש חלבי בירושלים), עמ' 186 הערה 36.

² 'הקמת ישיבת פורת יוסף ראויה למחקר היסטורי מורחב שאינו בנמצא'. ניסים ליאון, **חרדיות רכה, התחדשות דתית ביהדות המזרחית**, ירושלים, תש"ע (להלן: ליאון, חרדיות רכה), עמ' 17 הערה 28. וראו גם: ניסים ליאון, "בין סוציולוגיה לפוליטיקה של המקף, הפרובלמטיקה של החרדיות המזרחית", **פעמים**, 125-127 (תשע"א), עמ' 207-234 (להלן: ליאון, בין סוציולוגיה לפוליטיקה), עמ' 211 בהערה 17.

³ אצל: צבי שארפשטיין, **תולדות החינוך בישראל בדורות האחרונים, תולדות החינוך העברי בארץ ישראל מראשית הישוב החדש עד תקומת המדינה** (כרך רביעי), ירושלים, תשכ"ה (להלן: שארפשטיין, תולדות החינוך); ואצל: מ"ד טננבוים, 'לסוגי הישבות בארץ', בתוך: **ישראל הדתית**, בעיות, מפעלים, אישים (כרך א), עמ' 137-134 (להלן: טננבוים, לסוגי הישיבות בארץ), יש תיאור של התפתחות הישיבות בארץ, אולם רק תיאור של ישיבות אשכנזיות, ופורת יוסף כלל לא מוזכרת.

⁴ 'על כולם [=תלמידי הרב עזרא עטיה] ועל ישיבת פורת יוסף מן הראוי לחבר ספר גדול'. שבת משה, **השתלשלות התורה (ספרד-מזרח)**, ירושלים, תשע"ד (להלן: שבת, השתלשלות התורה), עמ' תט.

ישיבת פורת יוסף נחנכה רק בשנת תרפ"ג (1923), בתקופת המנדט הבריטי, ועל כן בהיסטוריה של הישיבות, היא נחשבת חדשה יחסית, וטרם זכתה לפעילות ארכיונית המאפשרת מחקר היסטורי. **הארכיון של משה דוד גאון** מכיל פריטים רבים על ישיבת 'תפארת ירושלים', שבוודאי שימשו אותו בכתובת מאמרו עליה בספרו **'חכמי ירושלים'**,⁵ וכן על ישיבות נוספות, אך כמעט אינו כולל תיעוד הקשור לפורת יוסף.⁶ **בארכיון עיריית ירושלים**, קיים אודות פורת יוסף תיק אחד בלבד, ובו שלושה מסמכים שנכתבו אחרי 1967.

בנוסף, בתקופת המנדט שבה נפתחה הישיבה בפועל (1922 – 1923), התרחשו אירועים רבים שהביאו לתמורות בעלות משמעות בארץ ישראל; סגנון החיים בארץ השתנה, והישיבות, שתפסו מקום מרכזי והשפיעו על החברה והתנהלותה בתקופה העות'מאנית, הפכו לשוליות בחברה היהודית. מציאות זו מצאה את ביטוייה גם בשדה המחקר ההיסטורי. מחקרים העוסקים בחברה היהודית בירושלים בתקופה העות'מאנית מתייחסים תמיד לישיבות, בשל השפעתן הרבה על החברה בעת ההיא, אולם המחקר על החברה היהודית בתקופת המנדט וסביב הקמתה של מדינת ישראל מתעלם ברובו מהישיבות, וכאשר הן מוזכרות, נעשה הדבר רק כבדרך אגב, עקב השפעתן המועטה. בספר **'עיר בראי תקופה'**, לדוגמה, מקדיש בן אריה תת-פרק לישיבות ירושלים במאה התשע-עשרה, ובו התייחסות ספציפית למספר ישיבות,⁷ ואילו בחלק שעוסק בתקופת המנדט, אין התייחסות לישיבות כלל, כמו-גם לא לפורת יוסף. העובדה שעולם הישיבות הספרדי הלך ודעך, החל משלהי התקופה העות'מאנית ועד להקמתה של מדינת ישראל, הסיטה עוד את הישיבות הספרדיות לשולי הדיון. בספרים **'לתולדות החינוך'**⁸ ו**'ישראל הדתית'**,⁹ מופיע תיאור של התפתחות הישיבות בארץ, החל מהקמתה של ישיבת 'עץ חיים' בשנת תר"א (1841), אך נכללות בו ישיבות אשכנזיות בלבד, ופורת יוסף, כמובן, לא מוזכרת.

פורת יוסף לא קיבלה מימון מגורמים ציבוריים, ולא הייתה שייכת באופן ישיר לעדה הספרדית,¹⁰ או למוסד ציבורי כלשהו, אלא הסתמכה על הקדש פרטי. זו אחת הסיבות לכך שהתיעוד הארכיוני שלה לקוי, או קשה מאוד להשגה. לשם השוואה, על ישיבת 'תפארת ירושלים' שפעלה לפני הקמתה של פורת יוסף, וגם מעט לאחר מכן, והייתה תחת חסות וועד העדה הספרדית, קיימים **בארכיון הוועד** כשלושה תיקים עמוסים,¹¹ ומסמכים נוספים פזורים בתיקים שונים נוספים. לעומת זאת,

⁵ משה דוד גאון, **חכמי ירושלים: מבחר מאמרים**, ירושלים, תשל"ו (להלן: גאון, חכמי ירושלים).

⁶ חיפשתי בארכיון בכל התיקים הקשורים לנושא ומצאתי מסמך אחד בלבד העוסק בפורת יוסף.

⁷ יהושע בן אריה, **עיר בראי התקופה, ירושלים במאה ה-19 העיר העתיקה**, ירושלים, תשל"ז (להלן: בן אריה, עיר בראי התקופה), עמ' 346-347.

⁸ שארפשטיין, תולדות החינוך.

⁹ טננבוים, לסוגי הישיבות, עמ' 134.

¹⁰ ראו מאמר תגובה של ועד העדה הספרדית: "קסוטו, "הכחשה גלויה והודעה לקהל", **הארץ**, כב' בכסליו תרפ"ט, 5 לדצמבר 1928: "על אחריות הוועד לתפארת ירושלים לעומת 'פורת יוסף' הידועה לכל באמצעות הכספים הכבירים, מעיזבון הנדיב אברהם שלום ז"ל ובתו רבקה בליליוס"; וכן: מחבר לא ידוע, **סקירה לתולדות היהודים הספרדים בירושלים ודו"ח מפעולות הוועד לתקופה של ארבע שנים ומחצה, תשרי תרפ"ט – ניסן תרצ"ג**, ירושלים, תרצ"ג (להלן: מחבר לא ידוע, סקירה לתולדות היהודים הספרדים), שם לא מוזכרת ישיבת פורת יוסף.

¹¹ זאת על אף הפגיעה בארכיון ועד העדה הספרדית ואיבוד חומר ארכיוני רב עם פיצוץו של בניין פלסטיין פוסט בשנת 1948, שבו היו משרדי ועד העדה הספרדית, ראו: אלישר אליהו, "הקדמה", בתוך: חיים אברהם (עורך), **תעודות מן האוסף של אליהו אלישר**, ירושלים, 1971, עמ' 11-13; רחל שרעבי, **הישוב הספרדי בירושלים, בשלהי התקופה**

אין בארכיון זה כמעט מסמכים העוסקים בישיבת פורת יוסף. כך גם בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, בארכיון משה דוד גאון בספרייה הלאומית, וב'תיק ישיבות' של ארכיון יד בן צבי. בארכיון המרכזי למורשת יהודי בבל נשמרו מעט מסמכים העוסקים בה, בשל קשריה עם העדה הבבלית.

במקרה של פורת יוסף היו סיבות נוספות למחסור במקורות מידע. בשל העובדה ששכנה ברובע היהודי שנכבש במלחמת העצמאות על ידי הלגיון הירדני, אבד חומר ארכיוני רב. בקרבות האחרונים ברובע היהודי במלחמת העצמאות, המכונים 'קרבות עשרת הימים', חרבו כמעט כל הבניינים הגדולים ובעלי המשמעות הסמלית וההיסטורית ברובע היהודי, ביניהם בניין הישיבה. חלק מאגפיו פוצצו על ידי הלגיון הירדני במהלך הקרבות, בעשרים במאי 1948,¹² והריסתו הושלמה עם כיבוש הרובע היהודי בירושלים בעשרים ושמונה במאי 1948.¹³ בפיצוץ נהרס מבנה הישיבה לחלוטין, על כל תכולתו – ספרי התורה, ספרייה שהכילה ספרים רבים ונדירים, ומשרדי הישיבה על כל הכלול בהם. בפיצוץ נהרסו גם בתיהם של רבים מחכמי הישיבה שהיו חלק מן המבנה, כמו גם בתים נוספים של עוד מחכמי הישיבה שגרו ברחבי הרובע היהודי, ובהם ספרים רבים, כתבי יד של רבני הישיבה ומסמכים הקשורים אליה ולתולדותיה.

סיפורה המיוחד של פורת יוסף גם הביא לפיזור ואבדן של מסמכים בעלי ערך היסטורי שהצליחו לשרוד, בתקופה בה התנהלו קרבות סביב מבנה הישיבה ברובע היהודי, וקשה היה לפקח עליו.¹⁴ דברים דומים התרחשו בעת פיזור של הישיבה ב'תקופת בתי הכנסת', במשך למעלה משמונה שנים, ואפילו לאחר כניסתה למבנה החדש בגאולה בתש"ז (1956), בשל חוסר ניסיון בפעילות ארכיונאית.¹⁵ לא אחת מצאתי פריטים בעלי ערך הקשורים לישיבה ולחכמיה באתרי מכירות ברשת האינטרנט.¹⁶ כשפניתי למוסדות הישיבה הקיימים היום, ישיבת פורת יוסף גאולה וישיבת פורת יוסף העיר העתיקה, טענו כי לא נשמר אצלם חומר ארכיוני או היסטורי כלל.

מסמכים מהשנים שלאחר 1948 היה קל יותר למצוא. פריטים ארכיוניים השתמרו בעיקר סביב קשריה של הישיבה עם המוסדות הציוניים והממשלתיים ועם הרשויות השונות של מדינת ישראל,

¹² העות'מאנית, תל אביב, תשמ"ט (להלן: שרעבי, הישוב הספרדי בירושלים), עמ' 3; חיים אברהם, "ארכיון ועד העדה הספרדית בירושלים כמקור לתולדות היישוב היהודי בארץ ישראל", **קתדרה**, 1 (תשל"ו), עמ' 166-171.

¹³ לירון אהרון, **ירושלים העתיקה במצור ובקרבות**, תל אביב, תשי"ז (להלן: לירון, ירושלים העתיקה במצור ובקרבות), עמ' 335-339.

¹⁴ רמי יזרעאלי, **הרובע היהודי במלחמת העצמאות, מסלולי סיורים**, ירושלים, תשנ"ב (להלן: יזרעאלי, הרובע היהודי במלחמת העצמאות), עמ' 90-94.

¹⁵ משה שבת, **ישיבות בגדאד** (חלק ב), ירושלים, תשע"ט (להלן: שבת, ישיבות בגדאד, חלק ב), בעמ' 475 הערה 172, מספר כי חצי שנה לפני חורבן הישיבה ברובע היהודי, כשהלימודים כסדרם כבר לא התקיימו בישיבה אלא בבתי הכנסת, הצליחו שני חכמים מבוגרי הישיבה בעלי תעודות אזרחות אמריקאיות להכנס באמצעותן לעיר העתיקה, ולקחו לארצות הברית ספרים רבים מספרי הישיבה שהייתה ברובע. הוא מעלה שם השערה בשם רבי צבי סימן טוב כי אנשי ההגנה ששהו בישיבה בימי הקרבות הוציאו ספרים וכתבי יד נוספים והעבירו אותם לספריות של מדינת ישראל, אולם רבי דוד, בנו של רבי יצחק כדורי ששהו בימי הקרבות במבנה הישיבה עם חיילי האצ"ל אמר כי הוא בטוח שהכל נשרף.

¹⁶ 'רוב ככל כתי'י [=כתבי היד] שהיו ברשותה וספרים נדירים רבים, נגנבו ע"י אינשי מעלי [=אנשים מעולים] ושוואלי ספרים שלא החזירו את שאלתם'. שבת, ישיבות בגדאד, חלק ב, עמ' 475 הערה 172.

¹⁷ לדוגמה, אוסף פרטי נצפה באתר bidspirit בית מכירות Winners פריט 448: <https://il.bidspirit.com/ui/lotPage/source/search/auction/3735/lot/21144/%D7%A2%D7%95%D7%9C%D7%99%D7%9D-%D7%94%D7%95%D7%9C%D7%9B%D7%99%D7%9D-%D7%97%D7%95-%D7%9C%D7%A9%D7%9E%D7%93-%D7%9E%D7%9B%D7%AA%D7%91?lang=he>

בפרט בענייני תקציב. מסמכים רבים **בארכיון הציוני המרכזי** עוסקים בקשריה של הישיבה עם עליית הנוער. **בארכיון הג'וינט** נשמרו מסמכים העוסקים בתמיכה הכלכלית שסיפק הג'וינט לישיבה, וגם **ארכיון ישיבה יוניברסיטי** בניו יורק מחזיק במסמכים העוסקים במקורות הקיום שלה. בתיקי **גנוז המדינה** קיימים מעט דו"חות ששלחה הישיבה לוועד החינוך, עוד בתקופת המנדט, ומסמכים מהתקופה שלאחר הקמת המדינה בהקשרים שונים.

מסמכים נוספים הקשורים בישיבה ובפעילותה משנות הקמתה ועד 1967 נמצאים באוספים פרטיים, כמו למשל **מכון אהל דוד ששון**, **אוסף אפרים הלוי ואוסף משפחת שרים**. עם חלקם הצלחתי ליצור קשר, אך אף שנענו לי בשמחה, בשל סדרי עבודתם אפשרו לי לעיין רק במסמכים שביקשתי באופן ספציפי, ללא גישה חופשית לחומר, עובדה שהקשתה מאד על החיפוש. אני בטוח שמחקרים נוספים בתחום יוכלו לחדש מהמידע הקיים בהם.

מכל אלה השתדלתי להפיק את מירב המידע האפשרי. שמחה מיוחדת הייתה לגלות שכיוונתי לאמת כשמצאתי מסמכים שהעידו על עובדות היסטוריות, שהצלחתי להסיק לפני כן בעצמי, מתוך המלאי המצומצם אליו נחשפתי. אני מקווה שיש בכך להעיד על הכלל. הקשיים שפירטתי הפכו את מלאכת איסוף המידע לעבודה סיזיפית שדרשה השקעת אנרגיה רבה שהניבה מלאי לא גדול. עם התקדמות המחקר הצלחתי לשמוע על עוד ועוד אוספים פרטיים שהיו עשויים להתאים, וכן איתרתי בוגרים נוספים של הישיבה שיכולים לתת מידע. מטבע הדברים, מקוצר הזמן, אין ספק שלא ניתן היה למצות כל מקורות המידע האפשריים, ובכך נותר כמובן מקום לעריכת מחקרים נוספים.

בתוך כך כוללים המקורות הראשוניים בהם השתמשתי דו"חות של הישיבה שהופקו על ידה לצורכי פרסום ולצורכי דיווח על פעולתה על ידי נאמני הישיבה, ובעיקר הדוחות משנת תרצ"ה (1935),¹⁷ משנת תרצ"ו (1936),¹⁸ משנת תרצ"ד (1954),¹⁹ ומשנת תשכ"ח (1967).²⁰ דו"חות שכתבה הישיבה למוסדות השלטון ובתוכם מחלקת החינוך בתקופת המנדט, ולאחר הקמת המדינה עליית הנוער ומשרד החינוך; וקטעי עיתונות מהתקופה הנדונה, המתארים את הישיבה וקורותיה. כל מקור נותח בהתאם למטרה ולקהל היעד עבורם נכתב, כדי לבחון את מידת המהימנות שיש לייחס לו.

בנסיבות שפירטתי זכתה ישיבת פורת יוסף בעיקר למחקר סוציולוגי, שבחן את מיקומה בעיצובו של הציבור הספרדי על שלל גווניו, מסורתי, דתי וחרדי, בישראל בת זמננו, בשל ההנחה כי בסיפורה ההיסטורי טמונים שורשיה של מפלגת ש"ס, שהוקמה על ידי בוגרי פורת יוסף עשרות שנים לאחר הקמת הישיבה.²¹ נעזרתי רבות במחקרים אלה, תוך ניסיון לדלות מהם את הפרטים ההיסטוריים

¹⁷ מחבר לא ידוע, **דין וחשבון על פעולות ישיבת פורת יוסף בירושלים ע"ה"ק**, ירושלים, תרצ"ה (להלן: מחבר לא ידוע, **דין וחשבון**, תרצ"ה).

¹⁸ מחבר לא ידוע, **דין וחשבון על פעולות ישיבת פורת יוסף בירושלים ע"ה"ק**, ירושלים, תרצ"ה-ו, תרצ"ו-ז (להלן: מחבר לא ידוע, **דין וחשבון**, תרצ"ו).

¹⁹ מחבר לא ידוע, **הישיבה הגדולה מדרש פורת יוסף בירושלים, תולדות הישיבה והתפתחותה**, ירושלים, תשי"ד. (להלן: מחבר לא ידוע, **הישיבה הגדולה**) זוהי, למעשה, חוברת פרסומית לקראת בניין הישיבה בגאולה.

²⁰ מחבר לא ידוע, **קרית ישיבת פורת יוסף בירושלים העתיקה, תולדות – מספרים – עובדות**, ירושלים, 1967 (להלן: מחבר לא ידוע, **קרית ישיבת פורת יוסף**).

²¹ נרי הורביץ, "ש"ס והציונות: ניתוח היסטורי", **כיוונים חדשים**, 2 (2000), עמ' 30-61 (להלן: הורביץ, ש"ס והציונות). נרי הורביץ, "הרב עובדיה יוסף – השנים המעצבות", בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), **ש"ס היבטים**

הרלוונטיים לחיבור הנוכחי. מחקרים נוספים שנעזרתי בהם הינם מתחום חקר ההלכה ומחשבת ישראל, העוסקים בהגותם של חכמי הישיבה, או בהגות ספרדית שהשפיעה על עיצוב הישיבה. מאמרו של צבי זוהר שופכים אור רב, הן על המורשת שהגיעה מקהילות ישראל בארצות האסלאם,²² והן על המורשת שהתפתחה בארץ ישראל.²³ כמו כן, נעזרתי בחיבורים מתחומים אלה, העוסקים בדמויות מרכזיות בהווה הישראלית,²⁴ ובדמויות ותהליכים שהשפיעו על עיצובה של פורת יוסף, ביניהם מאמרים של שאול רגב²⁵ ובנימין בראון.²⁶ כמו כן, מחקרים היסטוריים העוסקים ביהודי המזרח בארץ ישראל,²⁷ סייעו בהשלמת תמונת הרקע לקיומה של ישיבת פורת יוסף, וכן מחקרים היסטוריים או חינוכיים העוסקים במצבה של ארץ ישראל בתקופה הנדונה,²⁸ בפזורה היהודית בארצות האסלאם,²⁹ ובישיבות בנות התקופה,³⁰ חלקם אף מתייחסים לפורת יוסף באופן

תרבותיים ורעיוניים, תל-אביב, 2006, עמ' 194-227 (להלן: הורביץ, הרב עובדיה). שלמה דשן, "הדתיות של המזרחים: ציבור רבנים ואמונה", **אלפיים**, 9 (1999), עמ' 44-50 (להלן: דשן, הדתיות של המזרחים). ניסים ליאון, "פורת יוסף - מחידוש היסטורי למיתוס אתני", **פעמים**, 135 (תשע"ג), עמ' 15-59 (להלן: ליאון, פורת יוסף).

²² לדוגמה: צבי זוהר, "יחסו של הרב עבדאללה סומך לתמורות המאה היט' כמשתקף ביצירות ההלכתיות", **פעמים**, 36 (תשמ"ח), עמ' 89-107 (להלן: זוהר, יחסו של הרב עבדאללה); צבי זוהר, "תגובות הלכתיות למודרניזציה 1882-1918", בתוך: יעקב מ' לנדאו (עורך), **תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית**, ירושלים, תשמ"ה, עמ' 577-608 (להלן: זוהר, תגובות הלכתיות למודרניזציה); צבי זוהר, "שמרנות לוחמת: קווים למנהיגותם החברתית-דתית של חכמי חלב בעת החדשה", **פעמים**, 55 (תשנ"ג), עמ' 57-78 (להלן: זוהר, שמרנות לוחמת); צבי זוהר, **האירו פני המזרח, הלכה והגות אצל חכמי ישראל במזרח התיכון**, תל אביב, 2001 (להלן: זוהר, האירו פני המזרח).

²³ לדוגמה: צבי זוהר, "מדינת ישראל והציונות בעיני חכמים ספרדים", בתוך: מרדכי בראון וצבי צמרת (עורכים), **שני עברי הגשר, דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל**, ירושלים, תשס"ב, עמ' 320-349 (להלן: זוהר, מדינת ישראל).

²⁴ לדוגמה: משה הלינגר, "יהדות, ציונות, מודרנה ודמוקרטיה במשנתו של הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל", בתוך: צבי זוהר (עורך), **הרב עוזיאל ובני זמנו, פרקי עיון בהגותם של חכמי המזרח בישראל במאה העשרים**, ירושלים, תשס"ט, עמ' 84-119 (להלן: הלינגר, הרב עוזיאל ובני זמנו); שלום רצבי, "ציונות יהדות וארץ ישראל בהגותו של הראשון לציון הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל", **פעמים**, 73 (תשנ"ח), עמ' 83-60 (להלן: רצבי, ציונות יהדות וארץ ישראל); שלום רצבי, "הראשון לציון הרב בן - ציון מאיר חי עוזיאל: הלכה וציונות", **הציונות**, כ"א (תשנ"ח), עמ' 77-97 (להלן: רצבי, הראשון לציון); מלכה כ"ץ, "האם היה הרב יעקב מאיר איש המזרח או אגודת ישראל?", **פעמים**, 142-143 (תשע"ה), עמ' 95-124 (להלן: כ"ץ, האם היה הרב יעקב מאיר); שבתי דון יחיה, **הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, חייו ומשנתו**, ירושלים, תשט"ו (להלן: דון יחיה, הרב בן ציון מאיר); נסים ליאון, "הגדול הספרדי של חברת הלומדים החרדית: הרב בן ציון אבא שאול", בתוך: בנימין בראון ונסים ליאון (עורכים), **הגדולים, אישים שעיצבו את פני היהדות החרדית בישראל**, ירושלים, תשע"ז, עמ' 766-779 (להלן: ליאון, הגדול הספרדי); Marc D. Angel, *Loving truth and peace, The grand religious worldview of Rabbi Benzion Uziel*, Northvale & Jerusalem, 1999.

²⁵ שאול רגב, "יחסו של ר' יוסף חיים ארץ ישראל", בתוך: צבי יהודה (עורך), **יהדות בבל**, 2 (התשנ"ח), עמ' 87-93 (להלן: רגב, יחסו של רבי יוסף חיים); שאול רגב, "היחס להשכלה בקרב הרבנים בבבל: ר' יוסף חיים ור' שמעון אגסי", בתוך: יצחק אבישור וצבי יהודה (עורכים), **מחקרים בקורות יהודי בבל ובתרבותם**, 15 (תשס"ב), עמ' 97-118 (להלן: רגב, היחס להשכלה).

²⁶ בנימין בראון, "חכמי המזרח והקנאות הדתית, נקודות לקראת בחינה מחודשת", **אקדמות**, י (תשס"א), עמ' 289-325 (להלן: בראון, חכמי המזרח והקנאות הדתית).

²⁷ לדוגמה: ירון הראל, "מפתיחות להסתגרות: מניעי התמורה ביחסה של האליטה התורנית המזרח תיכונית לערכי המודרנה", **AJS Review**, 2/26 (2002), עמ' א-נח (להלן: הראל, מפתיחות להסתגרות).

²⁸ ירון בן נאה, "החיים הדתיים של יהודי ירושלים", בתוך: ישראל ברטל וחיים גורן (עורכים), **ספר ירושלים, בשלהי התקופה העות'מאנית**, ירושלים, תש"ע, עמ' 215-328 (להלן: בן נאה, החיים הדתיים); ירון בן נאה, "ישיבות ירושלים והיצירה הרוחנית", בתוך: **ספר ירושלים, בשלהי התקופה העות'מאנית**, ירושלים, תש"ע, עמ' 329-348 (להלן: בן נאה, ישיבות ירושלים).

²⁹ כמו יצירתו החשובה של ירון הראל: ירון הראל, **בין תככים למהפכה: מינוי רבנים ראשיים והדחתם בבגדאד, דמשק וחלב 1744-1914**, ירושלים, תשס"ז (להלן: הראל, בין תככים למהפכה); ירון הראל, **בספינות של אש למערב, תמורות ביהדות סוריה בתקופת הרפורמות העות'מאניות 1840-1880**, ירושלים, תשס"ג (להלן: הראל, בספינות של אש למערב); ירון הראל, **ספרי אר"ץ, הספרות התורנית של חכמי ארם צובה**, ירושלים, תשנ"ז (להלן: הראל, ספרי אר"ץ).

³⁰ לדוגמה: שלמה טיקוצינסקי, **דרכי הלימוד בישיבות ליטא במאה התשע עשרה**, חיבור לשם קבלת התואר: "מוסמך", ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשס"ד (להלן: טיקוצינסקי, דרכי הלימוד); שלמה טיקוצינסקי, **ישיבות המוסר מליטא לארץ ישראל: ישיבת סלבודקה ושיטתה החינוכית, עלייתה והתבססותה בארץ ישראל**

ספציפי. מהם הגדיל לעשות אריאל לוברבוים, המנתח את שיטת הלימוד של פורת יוסף כגורם ייחודי בפני עצמו.³¹

כשיבינה שהייתה שותפה בעיצוב הציבור הספרדי בישראל, ושבוגריה השתלבו בפסיפס האנושי הארצישראלי, היוותה פורת יוסף מקור גאווה, דבר שמתבטא בספרים שנכתבו על ידי תלמידיה ורבניה, ואודותם, הכוללים מידע רב-ערך. בספרים שנכתבו על ידי חכמי הישיבה, משובצים, כבדרך אגב, זיכרונות מימי הישיבה; ספריו של הרב עובדיה הדאיה כוללים זיכרונות רבים,³² עובדות מסוימות באות לידי ביטוי בספריו של הרב סלמאן אליהו 'כרם שלמה',³³ בספרי חידושים של הרב עזרא עטיה,³⁴ בספריהם של הרב בן ציון אבא שאול,³⁵ הרב יהודה צדקה³⁶ והרב רפאל שלמה לניאדו,³⁷ בספריו של הרב יעקב קצין על תולדות רבני ירושלים וחלב,³⁸ בספר מוסר שכתב הרב שלמה קצין,³⁹ ובשו"ת של הרב יעקב עדס.⁴⁰ כזיכרונות שנכתבו כבדרך אגב, ולא על מנת לשרת אינטרסים מסוימים – אמינותם גבוהה. עם זאת, חשוב להבחין בין זיכרונות אישיים לבין סיפורים שלא נחו באופן ישיר על ידי הכותב. בספר 'פדה את אברהם', הכולל דרשות והלכות שכתב בוגר

המנדטורית, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", ירושלים: האוניברסיטה העברית, 2009 (להלן: טיקוצ'ינסקי, ישיבות המוסר); יוחאי רודיק, "מרכז הרב" – התפתחותה ומגמותיה החינוכיות (תרפ"א – תשמ"ב, 1982-1921), חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", חיפה: אוניברסיטת חיפה, תשנ"ה (להלן: רודיק, מרכז הרב); יוחאי רודיק, **חיים של יצירה, ישיבת "מרכז הרב" לדורותיה הוות, חינוך ומעש**, ירושלים, תשנ"ח (להלן: רודיק, חיים של יצירה); מיכל שאול, "פאר תחת אפר": ניצולי השואה, זיכרונות והתמודדות עם השלכותיה – פרק מרכזי בשיקום החברה החרדית האשכנזית ביישוב ובמדינת ישראל, 1945-1961, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, תשס"ט (להלן: שאול, פאר תחת אפר); מרדכי ברויאר, **הישיבה האשכנזית בשלהי ימי הביניים**, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשכ"ג (להלן: ברויאר, הישיבה האשכנזית); מרדכי ברויאר, **אוהלי תורה, הישיבה, תבניתה ותולדותיה**, ירושלים, תשס"ד (להלן: ברויאר, אוהלי תורה); William B. Helmreich, *The World of the Yeshiva*, New York, 1982 & London, (להלן, המלרייך, עולם הישיבה); שאול שטמפפר, **שלוש ישיבות ליטאיות במאה התשע עשרה**, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", ירושלים, תשמ"א (להלן: שטמפפר, שלוש ישיבות); עמנואל אטקס, (עורך), **ישיבות ובתי מדרשות**, ירושלים, תשס"ז (להלן: אטקס, ישיבות ובתי מדרשות); שלמה גליקסברג, "בתי מדרש לרבנים בנשיאות הראשונים לציון", **פעמים**, 135 (אביב תשע"ג), עמ' 61-103 (להלן: גליקסברג, בתי מדרש); שלמה גליקסברג ויהושע זקבך, "כי ממנה ישבו לצאת כוכבי-אורה להאיר את כל ישובנו – ישיבת 'שערי ציון' בירושלים בנשיאות הרב בצמ"ח עוזיאל (ת"ש-תשט"ו)", **דור לדור**, מד (תשע"ג), עמ' 408-432 (להלן: גליקסברג וזקבך, כי ממנה ישבו לצאת).

³¹ אריאל לוברבוים, **סדר הלימוד, ההדרכות וההנחיות ללימוד התורה שבעל פה במאתיים השנים האחרונות**, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, תשע"ב (להלן: לוברבוים, סדר הלימוד).

³² הדאיה עובדיה, **ויקה עובדיה, דרושים לכל חפציהם לארבע שבתות השנה לחגים, מועדים ושמחות שונים**, (חלקים שלשי רביעי חמישי), ירושלים, תש"ן (להלן: הדאיה, ויקה עובדיה); הדאיה עובדיה, **שו"ת ישכיל עבדי** (חלק ה), ירושלים, תשי"ח (להלן: הדאיה, ישכיל עבדי).

³³ סלמאן אליהו, **כרם שלמה, ביאור לספר עץ חיים**, ירושלים, תשס"ב (להלן: סלמאן, כרם שלמה).

³⁴ עזרא עטיה, **עלה עזרא: שאלות ותשובות, חידושי הש"ס ודרושים לרב עזרא עטיה, והחונה עליו ספר עטרת שלמה, להגאון כמוהר"ר רפאל שלמה לאניאדו זלה"ה**, ירושלים, תשנ"ט (להלן: עטיה, עלה עזרא).

³⁵ בן ציון אבא שאול, **ספר אור לציון, זכרון הדסה**, ירושלים, תשנ"ה (להלן: אבא שאול, ספר אור לציון); בן ציון אבא שאול, **אור לציון, חידושים על מסכת יבמות**, ירושלים, תש"ן (להלן: אבא שאול, אור לציון יבמות). בן ציון אבא שאול, **קונטרס נר ציון, דברי תורה, הלכות פסוקות ומאמר עמל התורה**, בני ברק, 2003 (להלן: אבא שאול, נר ציון).

³⁶ יהודה צדקה, **ספר קול יהודה: ובו שני שערים: א. שער ההלכה: הכולל שיעורים קצרים וביאורים על מספר מסכתות, ב. שער האגדה: ביאור מאמרים ורעיונות למועדים ולפרשיות השבוע**, ירושלים, 1984 (להלן: צדקה, קול יהודה).

³⁷ רפאל שלמה לניאדו, "ספר עטרת שלמה", בתוך: עזרא עטיה, **ספר עלה עזרא**, ירושלים, תשנ"ט (להלן: לניאדו, עטרת שלמה).

³⁸ יעקב בן שאול קצין, **ספר פרי עץ הגן**, בני ברק, תשל"ז (להלן: קצין, פרי עץ). יעקב בן שאול קצין, **ספר קציני אר"ץ**, ירושלים, תשנ"ה (להלן: קצין, קציני אר"ץ).

³⁹ שלמה בן שאול קצין, **ספר ניצוצי אור**, ירושלים, תרצ"ה (להלן: קצין, ניצוצי אור).

⁴⁰ יעקב עדס, **שו"ת חידושי יעקב: תשובות וביאורים**, ירושלים, תש"ס (להלן: עדס, שו"ת חידושי יעקב).

הישיבה הרב אברהם מונסה,⁴¹ הוא משחזר חוויות רבות שנשא עמו מהישיבה, בהיותו ילד שגדל בחצרה, ואחר כך בהיותו תלמיד בישיבה כנער, ואף כשלימד בישיבה בקטמון בתור בוגר, חוויות שבכוון לספק מידע היסטורי על אודות הישיבה. יחד עם זאת, הוא תיאר בספר גם את תהליך ההחלטה על הקמת הישיבה,⁴² תהליך שהוא עצמו לא היה שותף לו, אלא שמע עליו מגורמים אחרים, וחשוב להיות מודעים למגבלות הכרוכות בכך מבחינת מהימנות המידע. מידע נוסף על הישיבה ועל הרוח שאפפה אותה מספקים הספרים שנכתבו על דמויות הקשורות לישיבה, כמו על ראש הישיבה הרב עזרא עטיה,⁴³ על ראש הישיבה בגאולה הרב בן ציון אבא שאול⁴⁴ ועל תורם ההקדש.⁴⁵

ספרי זיכרונות של נושאי תפקידים פוליטיים, כמו למשל, 'לחיות עם יהודים' של אליהו אלישר, ראש ועד העדה הספרדית וסגן ראש עיריית ירושלים,⁴⁶ וספריו של יעקב אלעזר, עוזרו של הראשון לציון הרב יעקב מאיר,⁴⁷ יספקו בדרך כלל מידע רב על המציאות ועל תהליכים שהתרחשו מאחורי הקלעים, אך הפרשנות הכלולה בהם, העלולה להיות סובייקטיבית ומוטה, מחייבת גישה ביקורתית זהירה. כך גם כתבי עת תורניים מהתקופה הרלוונטית למחקר, שמגויסים להפצה רעיונית מסוימת, למשל, ביטאונה של הישיבה 'משואות', 'קול סיני', בית יעקב: ירחון לענייני חינוך ומחשבה, הפרדס, וכתבי העת של חבר הפעילים – החבר, והחבר התורתי. מידע שנשאב ממקורות מסוג זה, דרש משנה זהירות, והשתדלתי להצליבו עם מקורות נוספים, כדי לוודא את מהימנותו.

לא מעט נכתב על חכמי הישיבה עצמה, רבניה, תלמידיה, ודמויות הקשורות אליה. בקטגוריה זו קיימים ספרים העוסקים בקבוצות של חכמים, כמו למשל, ספריו של הרב יעקב קצין⁴⁸ ושל הרב דוד לניאדו,⁴⁹ וספרים העוסקים בחכמים ספציפיים, כמו חיבור על הרב סלמאן אליהו שלימד בישיבה,⁵⁰ על הרב חיים דוד הלוי⁵¹ שלמד בה, וכן 'המורה' 'כנסת עזרא' ו'האיש על העדה', שנכתבו

⁴¹ י. אברהם מונסה, ספר פדה את אברהם, חדו"ת על הש"ס, נוסחי שטרות, קונטרס אישים וארועים על חכמי ירושלים העתיקה והחדשה, ירושלים, תשנ"ו (להלן: מונסה, פדה את אברהם).

⁴² מונסה, פדה את אברהם, עמ' תל-תלא.

⁴³ יהודה צדקה, "מילי דהספדא על רבינו, מתלמידיו הגדולים, ה"ה הג"ר יהודה צדקה זצ"ל", בתוך: מחבר לא ידוע, ספר הזכרון כנסת עזרא, לזכרו של מרן הגאון רבי עזרא עטיה זצ"ל, ירושלים, תשנ"ח (להלן: צדקה, מילי דהספדא על רבינו).

⁴⁴ מחבר לא ידוע, ספר תפארת ציון, הספדא דצדיקא שנישאו אחר מיטתו של רבינו הגדול מרן עטרת ראשנו כקש"ת רבי בן ציון אבא שאול, ירושלים, תש"ס (להלן: מחבר לא ידוע, ספר תפארת ציון).

⁴⁵ חיים מיכל מיכלין, יוסף איננו, ירושלים, תרע"א (להלן: מיכלין, יוסף איננו); בן ציון מרדכי חזן, מספד מר, ירושלים, תרע"א (להלן: חזן, מספד מר).

⁴⁶ אליהו אלישר, לחיות עם יהודים, ירושלים, תשמ"א (להלן: אלישר, לחיות עם יהודים).

⁴⁷ אלעזר יעקב, הרב יעקב מאיר הראשון לציון, ירושלים, 1998 (להלן: אלעזר, הרב יעקב מאיר); אלעזר יעקב, הרובע היהודי בירושלים העתיקה, ירושלים, תשל"ה (להלן: אלעזר, הרובע היהודי בירושלים).

⁴⁸ קצין, פרי עץ; קצין, קציני אר"ץ; קצין, ניצוני אור.

⁴⁹ דוד ציון לאניאדו, לקדושים אשר באר"ץ, ירושלים, תשס"ט (להלן: לניאדו, לקדושים אשר באר"ץ).

⁵⁰ יעקב משה הלל, "תולדות הגאון המקובל רבי סלמאן אליהו זע"א", מבוא לספר: כרם שלמה, ביאור לספר עץ חיים, מאת: סלמאן אליהו, ירושלים, תשס"ב, עמ' 19-47 (להלן: הלל, תולדות הגאון המקובל רבי סלמאן).

⁵¹ גילה אמיתי, "אאמו"ר הרב חיים דוד הלוי זצ"ל", בתוך: צבי זוהר ואבי שגיא (עורכים), יהדות של חיים: עיונים ביצירתו ההגותית – הלכתית של הרב חיים דוד הלוי, ירושלים, תשס"ז, עמ' 385-389.

על ראש הישיבה הרב עזרא עטיה.⁵² אפילו ספר בשם 'בן איש חי', שנכתב על הרב יוסף חיים,⁵³ סיפק לנו מעט פרטים רלוונטיים לנושא המחקר.

כיום נפוצות ביוגרפיות שפורסמו על מנהיגים ביישוב היהודי-ציוני, שנכתבו לעתים גם על ידי עיתונאים, שכתבתם שונה מביוגרפיה מדעית, כמו למשל, ביוגרפיה שנכתבה על הרב עובדיה יוסף.⁵⁴ אולם לספרי ההיסטוריה, פרי עטם של היסטוריונים אורתודוקסים וחרדים, ישנם שורשים כבר במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה.⁵⁵ זוהי, למעשה, ספרות אידיאולוגית חינוכית; הכותבים מחויבים בראש ובראשונה לערכים אידיאולוגיים חינוכיים, ועלולים לכלול בכתבתם חומרים מוטעים וסובייקטיביים; מנהיגים דתיים מוצגים פעמים רבות בנימה של הערצה והרואיות, כאישים מורמים מעם, חסינים מפני ביקורת אנושית, דמויות מופת, מקור להשראה חינוכית, והכתיבה עליהם מכוונת להציג מודל של חיים אידיאליים. במטרה לעצב זיכרון היסטורי קולקטיבי ראוי לתפיסתם, נוקטים לעיתים הכותבים במגוון טקטיקות; העלמת מידע שחוששים כי יתפרש שלא כהלכה, השמטת אירועים ופרטים, צנזורה והתעלמות.⁵⁶ יש הרואים בחיבורים אלה ביוגרפיות קדושות, המיועדות לשמש כיד לפועלם של צדיקים, וכפראפראזה לכך מכנים אותם אחרים בכינוי 'הגיוגרפיות'.⁵⁷ יש הרואים בהם התפתחות של ספרות המוסר הליטאית, שהסתפקה בעבר בחיבורים על רעיונות וערכים, וכיום כוללת עדויות על גדולתם של צדיקים, המהווים דמויות מופת של חיים דתיים.⁵⁸

מטבע הדברים קיים מנעד רחב של מידת המחויבות לערכים. יש מן הכותבים המקבלים תשתית מחקרית היסטורית קיימת, אך חולקים על פירושים והסברים של היסטוריונים. יש הטוענים שההיסטוריונים מטים עובדות ממניעים לא ענייניים, ולכן אינם מקבלים את מה שהם מציגים

⁵² פאר מירי, המורה, מסכת חיייו של רבי עזרא עטיה, ירושלים, תש"ן (להלן: פאר, המורה); מחבר לא ידוע, ספר הזכרון כנסת עזרא: לאדונינו רבי עזרא עטיה ראש ישיבת פורת יוסף, ירושלים, תשנ"ח (להלן: מחבר לא ידוע, ספר הזכרון כנסת עזרא); יהודה עטיה, האיש על העדה, ירושלים, תשע"א (להלן: עטיה, האיש על העדה).

⁵³ הלל יעקב משה, בן איש חי, תולדותיו, קורות ימיו ומורשתו לדורות של רבינו הגדול כמוהר"ר יוסף חיים זלה"ה, ירושלים, תשע"ב (להלן: הלל, בן איש חי).

⁵⁴ ניצן חן ואנשל פפר, מרן עובדיה יוסף, הביוגרפיה, ירושלים, 2004 (להלן: חן ופפר, מרן עובדיה יוסף).

⁵⁵ קימי קפלן, עמרם בלוי: עולמו של מנהיג נטורי קרטא, ירושלים, תשע"ז (להלן: קפלן, עמרם בלוי), עמ' 24-25, 35.

⁵⁶ קפלן, עמרם בלוי, עמ' 36-37; יצחק הרשקוביץ, "רבי יוסף חיים זוננפלד: האיש והאגדה", ציון, פב: ד (תשע"ז), עמ' 489-516 (להלן: הרשקוביץ, האיש והאגדה), עמ' 492; גם בעולם הישיבות הליטאיות קיימת ביקורת על כך. הרב יצחק הוטנר, תרס"ו-תשמ"א (1906-1980), ראש ישיבת רבנו חיים ברלין בברוקלין וחבר מועצת גדולי התורה בארצות הברית כתב: 'רעה חולה היא אצלנו שכאשר מתעסקים אנו בצדדי השלמות של גדולינו, הננו מטפלים בסיכום האחרון של מעלתם. מספרים אנו על דרכי השלמות שלהם, בשעה שאנחנו מדלגים על המאבק הפנימי שהתחולל בנפשם...' הרב יצחק הוטנר, ספר פחד יצחק: אגרות וכתבים, מוסד גור אריה ללא ציון מקום, תשמ"א, הוצאה רביעית, תשס"ז, עמ' ריז.

⁵⁷ הגיוגרפיה היא סיפור תולדות הקדושים בתרבות של דתות שונות. הגיוגרפיה מילולית מתייחסת באופן ספציפי לביוגרפיות של קדושי דת.

⁵⁸ ליאון, פורת יוסף, עמ' 48; עוד על ספרות זו ראו: ברטל ישראל, "שמעון הכופר, פרק בהיסטוריוגרפיה אורתודוקסית", בתוך: ישראל ברטל, חוה טורניאנסקי ועזרא מנדלסון (עורכים), כמנהג אשכנז ופולין: ספר היובל לכבוד חנא שמרוק, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 243-268; Ada Rapoport-Albert, "Hagiography with footnotes: Edifying tales and the writing of history in Hasidim", *History and Theory*, 27 (1988), pp. 119-159. דוד, ר' ישראל מרוזין ומקומו בתולדות החסידות במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשנ"ב, עמ' 6-12.

כעובדות.⁵⁹ במחקר היסטורי ביקורתי, אך דל מקורות כזה הנמצא בידינו – כשכל פיסת מידע עשויה להיות בעלת משמעות – הסתמכות על ספרות זו עלולה להיות בעייתית, אך החוקר נאלץ לאמץ כלים עיוניים ולברור תבן מן הבר,⁶⁰ להצליב בין גרסאות שונות, להשוות עד כמה שאפשר לספרות מחקרית מדעית, ולזהות אי-דיוקים, כפי שהשתדלתי לעשות.⁶¹

חלק מהסוגה הנדונה כאן, מתבסס כיום יותר ויותר על עדויות ומקורות, שלעיתים הם אף מצורפים לחיבור עצמו כדי להוכיח את הדיוק שבדברים.⁶² בחלק מן הספרים היו בני משפחת החכם מעורבים בהוצאה לאור, ובכך מנסים לחזק את אמינותם. דוגמאות לכך הם ספרים שנכתבו על הרב עובדיה יוסף⁶³ ורעייתו⁶⁴ על ידי נכדיהם, אוספי סיפורים אישיים על הרב מרדכי אליהו,⁶⁵ וסיפורו של הרב אליהו שרים,⁶⁶ העוסק גם בשיבת פורת יוסף, ובמשפחת הרבנים שרים, שנטלה חלק בביסוס הישיבה. בספרים שונים מודגשת העבודה היסודית שהשקיעו עורכיהם בניסיון לאמת את הסיפורים שאספו, כדי לבסס את מהימנות הספר כחיבור ביוגרפי, היסטורי וריאלי.⁶⁷ כאלה הם, 'האיש על העדה' על הרב עזרא עטיה, 'רבינו האור לציון' לזכרו של הרב בן ציון אבא שאול,⁶⁸ ו'נעים זמירות' שנכתב על הרב בן ציון חזן על ידי נכדו.⁶⁹ רובם ככולם של הספרים שנמנו לעיל מציגים גם תמונות שצולמו בישיבה במהלך השנים, וגם מהן ניתן להסיק עובדות היסטוריות מסוימות.

⁵⁹ קפלן, עמרם בלוי, עמ' 37 הערה 76, כדוגמה לכותבים כאלה מפנה לספריו של אהרון סורסקי חלקם שימשו אותנו במחקר הנוכחי: אהרון סורסקי, **תולדות החינוך התורתי בתקופה החדשה**, בני ברק, תשכ"ז (להלן: סורסקי, תולדות החינוך התורתי); אהרון סורסקי, **אורות ממזרח: תולדות רועים ורוחניים ליהדות הספרדית**, בני-ברק, תשל"ד (להלן: סורסקי, אורות ממזרח); אהרון סורסקי, **ספר וזאת ליהודה, מסכת חיינו ופעליו של רבינו הגדול מרן רבי יהודה יהושע חיים צדקה זצוק"ל ראש ישיבת פורת יוסף**, ירושלים, תשנ"ו (להלן: סורסקי, וזאת ליהודה); עוד על ספריו של סורסקי ראו: דוד אסף, "כבוד אלוהים הסתר דבר: פרק נוסף בהיסטוריוגרפיה האורתודוקסית של החסידות בארץ ישראל", **קתדרה**, 68 (תשנ"ג), עמ' 57-66.

⁶⁰ הרשקוביץ, האיש והאגדה, עמ' 491.

⁶¹ חלק מן הספרים ששימשו למחקר: סופר ר.ל, **הרב כדורי, מתולדות חיינו של זקן המקובלים מרן הרב יצחק כדורי זצוק"ל**, ירושלים, תשס"ט (להלן: סופר, הרב כדורי); דרילמן-גפן אריה, **ספר עבד נאמן, חיים של תורה ויראת שמים, חיינו ופעליו של הגאון החסיד הרב שלום לופס זצ"ל**, ירושלים, תשס"ג (להלן: דרילמן-גפן, ספר עבד נאמן); כהן ב', **בן פורת יוסף, פרקי חוד מתולדות חיינו של הגאון הצדיק רבינו יוסף עדס זצוק"ל מראשי ישיבת פורת יוסף תכב"ץ**, בית"ר, 2008 (להלן: כהן, בן פורת יוסף); ינון כהן, **הארי במסתרים, פרקים מתוך מסכת חיינו של רבינו הגדול חכם רבי ששון מזרחי זצוק"ל**, ירושלים, תשס"ב (להלן: כהן, הארי במסתרים); דוד יוסף ישועה, **לכו חזו מפעלות צדיקים, חיו ופעליו של הצדיק הגאון המקובל רבי יוסף חיים סופה זארוק זצוק"ל וזע"א**, ירושלים, תשנ"ז (להלן: ישועה, לכו חזו מפעלות); פאר, המורה.

⁶² ליאון, פורת יוסף, עמ' 49.

⁶³ יעקב ששון ששון, יעקב, **אביר הרועים** (חלק ראשון: משנת תרפ"א עד שנת התש"א), ירושלים, תשע"ב (להלן: ששון, אביר הרועים חלק א). ששון, יעקב, **אביר הרועים** (חלק שני: כתוב חזון), ירושלים תשע"ד (להלן: ששון, אביר הרועים, חלק ב').

⁶⁴ קציר מ', **באשר תלך, מסכת חיייה המופלאה של הרבנית מרגלית יוסף זצ"ל**, ירושלים, תשנ"ז (להלן: קציר, באשר תלך).

⁶⁵ שמואל אליהו (עורך) (עורך), **אביהם של ישראל, הרב מרדכי אליהו זצוק"ל, סיפורים ששמענו בשבעה** (חלק ראשון), ירושלים, תש"ע (להלן, אליהו, אביהם של ישראל); שמואל זעפרני, **דורש טוב לעמו**, ירושלים, התשס"ז (להלן: זעפרני, דורש טוב לעמו).

⁶⁶ דביר שרים, **ויעל אליהו, תל אביב, תשס"ב** (להלן: שרים, ויעל אליהו).

⁶⁷ ליאון, פורת יוסף, עמ' 49.

⁶⁸ שלום מאיר הכהן ולך, **ספר רבינו האור לציון: תולדות חיינו ומסכת פעליו של האדם הגדול בענקים שר התורה עמ' ההוראה רבן של ישראל מרן ראש הישיבה רבינו בן ציון אבא שאול זצוקל"ה** (כרך א), ירושלים, תשע"ב (להלן: ולך, ספר רבנו האור לציון).

⁶⁹ נורית ויזר, **חזן - נעים זמירות, תולדות חיינו ופעליו של הרה"ג בן ציון מרדכי חזן זצוק"ל**, ירושלים, תשע"ב (להלן: ויזר, חזן - נעים זמירות).

הסתמכתי גם על ספרים שאינם מבוססים על מחקר אקדמי במובן המקובל, אך ניכר כי כותביהם ערכו בירורים יסודיים ומקיפים, והתבססו על מסמכים מהימנים, שלעתים מוצגים בפני הקוראים, כמו למשל, ספריו של הרב משה שבת,⁷⁰ וכן ספרים שנכתבו במחצית הראשונה של המאה העשרים, הכוללים מידע על עולם הישיבות בכלל, ועל ישיבת פורת יוסף בפרט, על ידי חוקרים שראו עצמם היסטוריונים, ביניהם, לונץ⁷¹, גראיבסקי⁷² ומשה דוד גאון⁷³. השתדלתי לנתח כל מקור, בהתאם למטרות ולקהל היעד שלו, כדי לאתר את נקודות החוזק והחולשה של המידע הכלול בו, ולאפשר ניתוח מהימן.

בנוסף למידע שנשאב מכל המקורות שנימנו לעיל, אספתי מידע על ידי ראיונות שערכתי עם אנשים שלמדו בישיבה, או גדלו בסביבתה, ועדיין זוכרים רבות מאותה תקופה.⁷⁴ בין השאר ראיינתי את הרב דוד שלוש, רב העיר נתניה, שלמד בישיבה בשנות השלושים, והלך לעולמו זמן קצר לאחר שפגשתי אותו. חלק מציבור המרואיינים היה מבוגר ביותר, לעיתים בשנות השמונים המאוחרות לחייו, עובדה שיצרה קשיים אובייקטיביים, ודרשה סבלנות וזהירות יתרה בניחות הנתונים, בשל שמיעה לקויה או זיכרון חסר, שאופייניים לגילאים אלה באופן טבעי. הצלבה של המידע שנאסף מדוברים שונים, וכן מול מקורות נוספים אחרים, סייעה לבסס את מהימנותו, ולהשלים מידע חסר.

1.3. שאלות המחקר

במרכז המחקר עומדת, כאמור, ישיבת פורת יוסף. לאור מאפייניה על רקע התקופה ההיסטורית בה קמה ופעלה, ועל רקע מאפייני עולם הישיבות סביבה, השאלה העיקרית הנבחנת היא: מהו סוד הרציפות בקיומה ובפעולתה במשך שנים כה רבות, על רקע שקיעת הישיבות הספרדיות בתקופתה, ועד כמה היוותה חידוש או המשכיות לעולם התורני הספרדי? רוב השאלות הנוספות הנדונות בחיבור זה, כמו למשל, מה ייחד אותה מישיבות אחרות בנות התקופה, במה באה הצלחתה לידי ביטוי, והאם השפיעה על עיצוב החברה בישראל, משלימות את השאלה העיקרית.

⁷⁰ שבת, ישיבות בגדאד; שבת, השתלשלות התורה.

⁷¹ אברהם משה לונץ, 1854-1918 היה סופר, מו"ל, עיתונאי וגיאוגרף ארצישראלי ממוצא ליטאי; אברהם משה לונץ, **החלוקה: מקורה, השתלשלותה תקנותיה וסדריה**, ירושלים, תרע"ב (להלן: לונץ, החלוקה); אברהם משה לונץ, **לוח ארץ ישראל**, (לשנת תרס"ד), ירושלים, 1903 (להלן: לונץ, לוח ארץ ישראל, לשנת תרס"ד); אברהם משה לונץ, **נתיבות ציון וירושלים (עם הערות ומבוא מאת ג' קרסל)**, ירושלים, תשל"א (להלן: לונץ, נתיבות ציון וירושלים).

⁷² על ישיבת פורת יוסף: פנחס בן צבי גראיבסקי, **החרש והמסגר בירושלים**, ירושלים תרפ"ז, עמ' 8-10 (להלן: גראיבסקי, החרש והמסגר בירושלים). פנחס בן צבי גראיבסקי, **זכרון לחובבים ראשונים וטובי עסקני הציבור לעדת הספרדים בירושלים**, (חוברות א-כ), ירושלים, תרפ"ז – תרפ"ט (להלן: גראיבסקי, זכרון לחובבים ראשונים), חוברת יט.

⁷³ משה דוד גאון, **יהודי המזרח בארץ ישראל** (חלק א), ירושלים, תרפ"ח (להלן: גאון, יהודי המזרח, חלק א); משה דוד גאון, **יהודי המזרח בארץ ישראל** (חלק ב), ירושלים, תרצ"ח (להלן: גאון, יהודי המזרח, חלק ב).

⁷⁴ רשימת מרואיינים ראו להלן: 10.4 'ראיונות'.

1.4. מבנה העבודה

לא ניתן לנתק את סיפורה של פורת יוסף מהמאפיינים ההיסטוריים שייחדו את התקופה בה פעלה, ולא ניתן, כמובן, לעמוד על טיבה של הישיבה ללא הכרת הרקע ההיסטורי לאורך התקופה הנדונה במחקר, בארץ ישראל, ובירושלים בפרט. החלוקה בין יישוב ישן ויישוב חדש הינה בעלת משמעות לאופייה של הישיבה, וכן הרקע העדתי בירושלים של אותן שנים, ומקורות הקיום של היישוב ושל הישיבות. בנוסף, יש להכיר את הרקע ההיסטורי של הקהילות מהן הגיעה אוכלוסיית הישיבה, דהיינו, קהילות ישראל בארצות האסלאם. מה היה מצב הישיבות שם והיחס אליהן, מה היה היחס ללימוד תורה, ומה היה היחס לתלמידי חכמים, וכמובן, קיים צורך בהגדרת המושג 'ספרדי', שבו נעשה שימוש במהלך החיבור, כמו-גם מושגים מקבילים. כיוון שהדיון מתמקד בישיבה, יש להכיר את עולם הישיבות בתקופה הנדונה, ואת אופיין מבחינה ארגונית פונקציונלית.⁷⁵ בעיקר עלינו לבחון מה היה המצב בירושלים וכן בקהילות הגולה הרלוונטיות. הישיבות במאה התשע-עשרה ובמאה העשרים, התאפיינו בגיוון, והתמודדו מול אתגרי התקופה רבת-התהפוכות באופנים שונים. היכרות עם עולם זה תסייע לבחון במה הושפעה פורת יוסף מן הישיבות שהתקיימו בעת הקמתה, ובשנים הראשונות לפעולתה, במה דמתה להן ובמה לא, ודרך כך תאפשר לעמוד על ייחודה. כל זאת נבחן בפרק א: 'ישיבת פורת יוסף- רקע היסטורי'.

פרק ב: 'הקמת הישיבה והתבססותה', בוחן את הקמת הישיבה החל משלב הרעיון; מי הגה אותו ולאילו מטרות, מי היה שותף בהוצאתו לפועל, האם היו מטרות מוגדרות לישיבה כבר עם הקמתה, מי הגדיר אותן וכיצד באו לידי ביטוי מעשי, מה אפיין את תהליכי ההקמה, וכיצד פעלה הישיבה בשנותיה הראשונות, מהן המסורות השונות שהתפתחו לגבי תהליך זה ומה מקורן.

פרק ג: 'הישיבה מהקמתה ועד לשנת 1948', עוסק בעשורים הראשונים לקיומה, מראשית פעולתה בשנים 1922-1923, ועד להכרזת המדינה. מי עמד, באותה תקופה, בהנהגת הישיבה ומה אפיין אותה, איזה שיטת לימוד הונהגה בה והיכן עמדה ביחס לישיבות אשכנזיות וספרדיות באותה תקופה, כיצד התנהלה הישיבה, ומה ייחד אותה מישיבות אחרות.

חלק בלתי נפרד ממהות הקמתה של פורת יוסף תפס מיקומה ברובע היהודי, עד שחרב במלחמת העצמאות, ועמו גם בניין הישיבה. החורבן הביא לשינויים מהותיים בישיבה. אילו שינויים היו אלה, כיצד התרחשו, וכיצד השפיעו על הישיבה, שאלות אלה נדונות בפרק ד: 'חורבן ותקומה', העוסק גם בתהליך ההתאוששות עם הקמתו של המבנה החדש לישיבה בשכונת גאולה בירושלים, ופתיחת הפרק החדש בתולדותיה.

מקורות הקיום של ישיבת פורת יוסף בעת הקמתה, היו יוצאי דופן בעולם הישיבות, והשפעתם על אופן התהוותה הייתה מכרעת, גם לאחר שהחלו מקורות אלה להשתנות, עם המשבר הכלכלי שפקד אותה בשנות הארבעים, ולאחר הקמת מדינת ישראל. לכן יוחד להם פרק נפרד, פרק ה: 'משבר כלכלי מול מודל התורם: מקורות הקיום בפורת יוסף מאז הקמתה ועד לשנת 1967'. כשמו, עוסק

⁷⁵ על השוואה ארגונית-פונקציונלית בין ישיבות עיינו: שאול שטמפפר, **הישיבה הליטאית בהתהוותה**, ירושלים, תשס"ה (להלן: שטמפפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה) במבוא, עמ' 13 – 25.

פרק זה במקורות הקיום של פורת יוסף, מהקמתה ועד לשנת 1967, ובוחרן כיצד התמודדה הישיבה עם המשבר הכלכלי, ומה הייתה השפעתו על צמיחתה. פרקים ב-ד בנויים באופן כרונולוגי, ועוסקים בהקמת הישיבה ובהתפתחותה במהלך השנים בהתאם לרצף זה. פרק ה הינו תמטי. הוא קוטע את הרצף הכרונולוגי ועוסק בנושא מקורות הקיום כפי שבא לידי ביטוי לאורך כל מסגרת הזמן של חיבור זה.

כמו פרק ה שלפניו, פרק ו: 'עמדות רעיוניות בפורת יוסף מאז הקמתה ועד לשנת 1967', בנוי ברובו באופן תמטי, ומתמקד בהתפתחותה ועמדותיה הרעיוניות של פורת יוסף לאורך תקופת המחקר. התפתחותה של הישיבה התרחשה בשנים בהן הלך ונבנה הבית הלאומי בארץ ישראל, ומדינת ישראל הפכה למציאות. היישוב החדש התפתח באופן מואץ, התנועה הציונית הניעה תהליכים היסטוריים והתמקדה בהקמת מדינה, ועליות גדולות שינו את המפה העדתית בארץ. הפרק דן בעמדותיה של פורת יוסף ביחס לערכים שרווחו באותה תקופה, היכן הייתה ממוקמת בין היישוב הישן ליישוב החדש, מה היה יחסה למודרנה, לציונות ולמדינת ישראל, וכיצד השפיעו התמורות ההיסטוריות בנושאים אלה ובנושאים דתיים ועדתיים על עיצובה.

פרק ז: 'השפעת פורת יוסף על הקהילה הספרדית' עוסק בבחינת השפעתה של פורת יוסף על הקהילה הספרדית בארץ ובעולם. אף על פי שפרק זה, כמו קודמיו, הינו נושאי ועוסק בתמה אחת כפי שבאה לידי ביטוי לאורך כל שנות מסגרת המחקר, יש בו גם ממד כרונולוגי ברור; חציו הראשון דן בהשפעת פורת יוסף על הקהילה הספרדית עד שנת 1948, ואילו חציו השני עוסק בשנים 1948 - 1967. השפעתה של הישיבה על הקהילה נבעה מאופייה וממהותה, הביאה לידי ביטוי את ההתפוכות שעברה בתקופות השונות, ושיקפה את ייחודה.

קשה לקבוע באופן וודאי במה השפיעה ישיבת פורת יוסף על עיצוב הקהילה הספרדית בארץ ישראל, ובמה הושפעה מגורמים חיצוניים לה, כמו קהילות הפזורה היהודית בארצות האסלאם, והישיבות האשכנזיות בירושלים. הישיבה לא הייתה, כמובן, 'טאבולה ראסה', לוח חלק (בלטינית), אלא נוסדה במציאות מסוימת והושפעה ממנה – בין אם השפעה חיובית ובין אם שלילית. אימוץ דפוסים קיימים זוהי השפעה על דרך החיוב. אימוץ דפוסים מנוגדים לדפוסים קיימים, גם היא השפעה, אך על דרך השלילה: אימוץ הדפוסים המנוגדים נוצר לעיתים עקב קשיים בדפוסים הקיימים, ובצורך לתת להם מענה הנוגד אותם. אימוץ דפוסים מנוגדים הוא ודאי חידוש ביחס למצב שקדם לו. אך גם אימוץ דפוסים קיימים משפיע לעיתים על הנצחתם, כך שהוא בו-זמנית מושפע מהם, וגם משפיע עליהם. שימוש בדפוסים הולכים ונעלמים יביא להשאתם באופן מעשי, עד שקשה לשער איך הייתה נראית המציאות אחרת.

היותה של ישיבת פורת יוסף משמעותית בקרב הציבור הספרדי והמזרחי בשנים הנדונות כאן, אינה מוטלת בספק – היא הושפעה מן הקהילה, וודאי שגם השפיעה עליה. קשה לקבוע מה חלקה של כל השפעה, ואיך היו נראים הדברים לולא הייתה הישיבה קיימת. אולם ננסה לחקור סוגיות אלה בזהירות רבה.

2. פרק א: ישיבת פורת יוסף – רקע היסטורי

פרק זה עוסק בעיקרו ברקע ההיסטורי למחקר הנוכחי, אך כולל גם חלק שעניינו רקע תיאורטי בנושא ישיבות (ראו להלן: 2.3.1 'רקע תיאורטי: הגדרת המושג ישיבה'). הדיון ברקע ההיסטורי מתפרס על פני שלוש תקופות בתולדות ארץ ישראל – שלהי התקופה העות'מאנית, תקופת המנדט הבריטי, ושני העשורים הראשונים לקיום מדינת ישראל, עד שנת 1967 (ראו להלן: 11. 'נספח: תולדות ישיבת פורת יוסף- לוח כרונולוגי'). שנים אלה הינן רבות תהפוכות, ויש להקיף חומר רקע רב על מנת לעמוד נכון על טיבם של התהליכים הנוגעים להקמת הישיבה ולהתפתחותה. אחד ההיבטים של תהפוכות אלה, שהיה משמעותי מאוד בתהליכי הקמת פורת יוסף ובהתפתחותה, הינו תנועת אוכלוסייה, אשר על כן, בחינת הרקע ההיסטורי בתחום זה חוצה יבשות וימים.

רעיון הקמתה של הישיבה בירושלים עלה מחיבור בין רבי יוסף חיים מבגדד, לתורם יוסף אברהם שלום בכלכותה שבהודו, ואולי גם לשד"ר שהגיע באותה עת מארץ ישראל. מקימי הישיבה בפועל וחכמיה, היו עולים חדשים וותיקים מהפזורה היהודית שבארצות האסלאם – בעיקר ארצות המגרב בצפון אפריקה, תימן, עירק, סוריה וטורקיה, וכן מארצות הבלקן. העובדה שהישיבה קמה בארץ ישראל גרמה לכך שהושפעה מן הישיבות האשכנזיות שהגיעו מאירופה, והתחברה עם ציבור אשכנזי ממוצא אירופאי, ומכאן נבע הצורך ללמוד גם על תהליכים מסוימים שהתרחשו בארצות אירופה.

כדי להקיף את הרקע הנדרש לצורך הבנת התהליכים שעברו על פורת יוסף, יש להקיף ארבעה נושאים; הראשון הוא המצב בירושלים שבה שכנה הישיבה בפועל, בשלוש תקופות השלטון שמנינו לעיל – הנתונים ההיסטוריים, היישוב היהודי, המצב העדתי והבין-עדתי. הנושא השני הוא עולם הישיבות, הכולל את עולם הישיבות הירושלמי, הספרדי והאשכנזי, והישיבות בארצות מהן הגיעו חכמי פורת יוסף. הנושא השלישי הינו עולם התורמים, שהיה בעל משמעות עבור היישוב היהודי בארץ ישראל, עבור עולם הישיבות, וכמובן ספציפית עבור פורת יוסף. הנושא הרביעי הוא מצב הקהילות היהודיות בארצות האסלאם מהן הגיעו חכמי הישיבה, בעיקר מבחינה תורנית – מצבן הדתי, עולם הישיבות שהתקיים בהן, והיחס למודרנה ולציונות.

2.1. התפתחות היישוב היהודי בירושלים במאות ה-19 וה-20

הלימודים בפורת יוסף בפועל החלו, אמנם, בשנים 1922-1923, אך הרעיון להקמת הישיבה עלה כעשרים שנה לפני כן, סביב שנת 1900 בערך. בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים התחוללו שינויים עמוקים ורחבי-היקף בעולם הרחב, שהביאו לתמורות מרחיקות לכת גם בארץ ישראל, ובתוך כך בירושלים, שהייתה נתונה באותן שנים בתהליכים מואצים; השלטון העות'מאני היה בדמדומיו, מעצמות אירופאיות ניסו לתקוע בעיר יתד, ומלחמת העולם הראשונה הביאה עימה חילופי שלטון, לאחר שנים זרועות חורבן. לאורך כל התקופה הגיעו לירושלים עולים מפזורות יהודיות ברחבי העולם, שעיצבו את היישוב היהודי המתפתח, את החברה ואת הרכבה העדתי.

האימפריה העות'מאנית הייתה בעיצומו של תהליך ניוון ושקיעה. מדינות אירופה הפכו לבעלות משטר ריכוזי ועברו תהליכים כלכליים וטכנולוגיים בעלי השפעה מרחיקת לכת. טורקיה לא נטלה חלק בתהליכים אלה, וכתוצאה מכך פיגרה אחרי ארצות המערב, שהתפתח בקצב מהיר, והרחיב את הפער לטובתו. מדינאים ופקידים טורקיים שהכירו בצורך החיוני של האימפריה להתחזק, יזמו ב-1839 את מדיניות התנטימאט (התיקונים), שכללה, למשל, ביטול ביטויי אפליה שהיו נהוגים כלפי אוכלוסייה לא-מוסלמית, כמו מס גולגולת, והקמת בתי דין חילוניים ובתי ספר ממלכתיים.¹ במקביל לכך, התגברה חדירת המעצמות האירופאיות והונהגו הסדרי הקפיטולציות, על פיהם נהנו הקונסוליות ממעמד אקס-טריטוריאלי, ונתיניהן קיבלו זכויות יתר שעוגנו בהסכמים משפטיים בין המעצמה לשלטון המרכזי בקושטא.² כל אלה, יחד עם גורמים נוספים שלא נמנו כאן, הביאו לגלי עלייה של יהודי ארצות האסלאם לארץ ישראל,³ וכן גם גלים גדולים יותר מאירופה – עליית החסידים,⁴ עליית תלמידי הגר"א,⁵ העלייה הראשונה בשנים 1881-1904 והעלייה השנייה בשנים 1904-1914.

בשל ההגירה הגוברת, הייתה ירושלים נתונה בתהליך צמיחה דמוגרפית גבוהה יחסית, והפכה לחלק הארי של אוכלוסיית היישוב היהודי בארץ ישראל באותה תקופה.⁶ העולים מארצות האסלאם היו שומרי מסורת, וכמוהם גם החסידים ותלמידי הגר"א – הם התיישבו בעיקר בירושלים, וביניהם בלטו תלמידי חכמים. עולי העלייה הראשונה לא היו רבנים, אך היו שומרי מצוות, ברובם סוחרים

¹ דוד קושניר, "אימפריה שוקעת ונסיונות שיקום וייצוב: האימפריה העות'מאנית 1799-1918", בתוך: יהושע בן אריה וישראל ברטל (עורכים), **ההיסטוריה של ארץ ישראל: שלהי התקופה העות'מאנית, 1799-1917** (כרך שמיני), ירושלים, 1983, עמ' 13-23 (להלן: קושניר, אימפריה שוקעת).

² מרדכי אליאב, **ארץ ישראל ויישובה במאה הי"ט, 1777-1917**, ירושלים, 1978, עמ' 280-82 (להלן: אליאב, ארץ ישראל); מרדכי אליאב, "היישוב היהודי בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית (1815-1914)", בתוך: שאלתיאל אלי (עורך), **פרקים בתולדות ירושלים בזמן החדש, ספר זכרון ליעקב הרצוג**, ירושלים, תשמ"א, (להלן: אליאב, היישוב היהודי בירושלים) עמ' 132-173.

³ בתקופת הכיבוש המצרי (1831-1840) גברה העליה מארצות האסלאם, וכן בשלהי המאה התשע-עשרה עד מלחמת העולם הראשונה. מספר המעריביים (מארצות המגרב בצפון אפריקה) גדל החל משנות השלושים של המאה התשע-עשרה, יוצאי גרוזיה החלו להגיע בשנות השישים של המאה התשע-עשרה, הבוכרים הגבירו את קצב העליה בשנות השבעים והתימנים בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה. רחל שרעבי, "התבדלות עדות- המזרח מהעדה הספרדית, 1860-1914", **פעמים**, 21 (תשמ"ה), עמ' 31-49 (להלן: שרעבי, התבדלות עדות המזרח); יהושע בן אריה, "מארצות המזרח אל מחוץ לחומה", **עת מול**, 208 (כסליו תש"ע), עמ' 1-3; מבגדד הייתה עליה גדולה כבר בראשית שנת הת"ר (1840), והם נטמעו בתוך העדה הספרדית בירושלים. שבת, השתלשלות התורה, עמ' כח; ארץ ישראל הייתה גם יעד עליה מועדף על העולים מסוריה, ובפרט על תלמידי החכמים משם, אולם קהילתם בארץ ישראל לא הייתה גדולה. גיורא פוזילוב, **העדה הספרדית בירושלים והתפתחותה בשלהי השלטון העות'מאני, התר"ל-התרע"ד (1870-1914)**, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, תשס"א (להלן: פוזילוב, העדה הספרדית), עמ' 210-211.

⁴ גלי עליית חסידים לארץ ישראל בקבוצות וביחידים החל ממצצית המאה השמונה-עשרה ועד לראשית המאה התשע-עשרה. עליה זו חיזקה את הקשרים בקהילות ארץ ישראל בין יהודי אשכנז החסידים לבין חכמי הנסתר תלמידי קבלת האר"י הספרדים.

⁵ גל עליות של קבוצות מליטא מתחילת המאה התשע-עשרה ובמהלכה, שכללו מאות עולים ומשפחות צעירות. הם נקראו כך על שם קירבתם לגאון רבי אליהו מוילנא (פוסק, פרשן ומקובל בליטא, מגדולי חכמי ישראל. נחשב לסמל התמדה ושקדנות, וראש המתנגדים לתורת החסידות) ומשנתו; על עליות החסידים ותלמידי הגר"א עיינו: אריה מורגנשטרן, **השיבה לירושלים**, ירושלים, תשס"ז (להלן: מורגנשטרן, השיבה לירושלים); אריה מורגנשטרן, "בניין החורבה – אתחלתא דגאולה, מחידוש היישוב האשכנזי בירושלים עד לחנוכת בית הכנסת 1816-1864", בתוך: ראובן גפני, אריה מורגנשטרן ודוד קאסוטו (עורכים), **החורבה, שש מאות שנים של התיישבות יהודית בירושלים**, ירושלים, תש"ע, עמ' 57-109 (להלן: מורגנשטרן, החורבה).

⁶ פנינה מורג-טלמון, "מקומה של הציונות בתודעתם ובשאיפותיהם של מנהיגי הספרדים בירושלים בשלהי המאה התשע-עשרה", בתוך: חגית לבסקי (עורכת), **ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית**, ירושלים, תשמ"ט, עמ' 35-46 (להלן: מורג-טלמון, מקומה של הציונות), עמ' 36-37; משה ליסק, "עלייה, קליטה ובניין חברה בארץ ישראל בשנות 20 (1918-1930)", בתוך: משה ליסק (עורך), **עיונים בהיסטוריה חברתית של ישראל**, ירושלים, תשס"ט, עמ' 40-125 (להלן: ליסק, עלייה, קליטה ובניין חברה), עמ' 41-42.

ובעלי מלאכה בני המעמד הבינוני, בעיקר מרוסיה ומרומניה, וגם מתימן, ובתוכם משפחות.⁷ חלקם התיישבו בירושלים, ובמרוצת הזמן רבו ביניהם עניים. גם בין עולי העלייה השנייה היו שנקלטו בארבע ערי הקודש, עולים בעלי הון זעיר, ועולים מטיפוס דומה לבני היישוב הישן,⁸ וייחודה של ירושלים בלט ברבגוניות האנושית שהרכיבה את אוכלוסייתה, כשמלבד יהודים היו בה גם ארבעה פלגים מוסלמים וארבע עשרה כיתות של נוצרים.⁹

במקביל לכך היו חלק ניכר מעולי העלייה הראשונה, ואפילו רובם, בעלי תחושה לאומית שביקשו להגשים את חזון ההתיישבות, והתרכזו לשם כך בעיקר ביפו, בה צמח יישוב פעיל, בעל הכרה לאומית, ששימש מרכז למושבות החקלאיות החדשות שהוקמו באותה עת.¹⁰ בני התקופה החלו לכנות את היישוב הוותיק שבארבע ערי הקודש בשם 'יישוב ישן', ואת היישובים החדשים יותר, יחד עם תומכיהם יושבי הערים, כינו 'יישוב חדש'. לפי אותה חלוקה פולגו גם יהודי ירושלים, בתחילת המאה העשרים.¹¹ האשכנזים אנשי היישוב הישן בירושלים נהגו ללבוש מעיל שחור ארוך, גידלו זקן ופאות, וחבשו כובע שחור לראשם.¹² כמוהם גם הגברים הספרדים והמזרחים לא גילו את זקנם ופאותיהם, חבשו לראשם מצנפת או תרבוש, ולגופם לבשו גלימה, ומעליה עבאיה (כיסוי חיצוני). נשים כיסו את כל גופן בשמלה ועבאיה, ואת פניהן בצעיף (פוש).¹³ מבחינת לשון הדיבור לא היה הבדל בין היישוב הישן והחדש. בשניהם דיברו בני העדה הספרדית בעיקר ערבית או לאדינו, בהתאם לארצות מוצאם, ובני העדה האשכנזית דיברו לרוב יידיש.¹⁴ חילוקי הדעות בין היישוב הישן ליישוב החדש גברו עם השנים, והתפתחו לעימות שבמרכזו שאלת צביון החיים, מקומה של ההתיישבות ואפיו של החינוך. גם בעליה השניה היו קבוצות חלוצים שפנו להתיישבות, והצטרפו אליהם עולי תימן.¹⁵ עם בוא העלייה השנייה החל תהליך חילון מתפשט ביישוב היהודי בארץ

⁷ אליאב, ארץ ישראל, עמ' 82-280; מרדכי אליאב (עורך), **ספר העליה הראשונה**, ירושלים, 1982 (להלן: אליאב, ספר העליה הראשונה), עמ' ט-יט.

⁸ אליאב, ארץ ישראל, עמ' 335; ארבע ערי הקודש הוא כינוי לערים שריכוזו את עיקר היישוב היהודי משלהי ימי הביניים עד לסוף המאה התשע עשרה: ירושלים, חברון, טבריה וצפת.

⁹ מורג-טלמון, מקומה של הציונות, עמ' 36-37; ליסק, עלייה, קליטה ובניין חברה, עמ' 41-42.

¹⁰ אליאב, ארץ ישראל, עמ' 280-82; אליאב, ספר העליה, עמ' ט-יט.

¹¹ אליאב, ספר העליה הראשונה, עמ' יא; על תחילת השימוש במושגים אלה ראו גם: מנחם פרידמן, **חברה ודת: האורתודוקסיה הלא-ציונית בארץ ישראל: תרע"ח-תרצ"ו 1918-196**, ירושלים, 1978 (להלן: פרידמן, חברה ודת) עמ' 1 הערה 1; ליסק, עלייה, קליטה ובניין חברה, עמ' 41; טיקוצ'ינסקי, ישיבות המוסר, עמ' 229-242; רודיק, מרכז הרב, עמ' 9; יאלי השש, **שינוי גישות כלפי עוני ועניים בקהילה הספרדית בירושלים, 1841-1880**, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", חיפה: אוניברסיטת חיפה, 2011, עמ' 16. הדעה המקובלת כוללת ביישוב הישן תושבים שהתקיימו בערי הקודש על כספי החלוקה ללא כוונת התפתחות כלכלית, אולם היו שאיפות פרודוקטיביזציה גם בקרב בני היישוב הישן. לכן הוצעו קריטריונים נוספים בניסיון להגדירם. ישראל ברטל, "יישוב ישן ויישוב חדש" – הדימוי והמציאות, **קתדרה**, 2 (תשל"ז), עמ' 3-19, הציע כי "יישוב חדש" הוא מי שביטא אידיאולוגיה רדיקלית לשינוי אורח חיים וזהותו כיהודי; יוסף שלמון, "ייחאל מיכל פינס-במעגלות היישוב הישן והחדש", בתוך: יהושע בן אריה ואלחנן ריינר (עורכים), **וזאת ליהודה, מחקרים בתולדות ארץ ישראל וישובה מוגשים ליהודה בן פורת**, ירושלים, תשס"ג, עמ' 530-542, הציע להבדיל ביניהם בהתאם לתומכי המפעל הציוני ומתנגדיו.

¹² רודיק, מרכז הרב, עמ' 82.

¹³ צבי יהודה, "יהודי בבל ושינוי תרבותי בפעולתה החינוכית של כ"ח", **יהדות בבל**, 1 (התשנ"ו), עמ' 45-60.

¹⁴ יהושע קניאל, **המשך ותמורה: היישוב הישן והיישוב החדש בתקופת העלייה הראשונה והשנייה**, ירושלים, תשמ"ב (להלן, קניאל, המשך ותמורה), עמ' 54.

¹⁵ אליאב, ארץ ישראל, עמ' 335.

ישראל,¹⁶ אולם במאבק כנגד התפרקות מן הדת הייתה זהות דעות בין חוגים מסוימים בהתיישבות החדשה לבין היישוב הישן הוותיק.¹⁷

יהודי היישוב הישן הקפידו על אורתודוקסיה דתית קיצונית, חיו בדוחק, התפרנסו ממלאכה, מסחר, ומתן שירותים לאוכלוסייה מקומית ולתיירים, אך בעיקר נתמכו על ידי יהודי התפוצות, שראו ביושבי ארץ ישראל את שליחיהם ה'מחוננים' את עפרה'. יהודי התפוצות שלחו תרומות כספיות לתמיכה חומרית בתושבי הארץ שנקראה 'החלוקה' (ראו להלן: 2.4.1 'החלוקה'), כספים שחולקו לתושבי העיר, לצורך תשלום שכר ללומדי תורה, תמיכה בעניים, ומס לשלטונות. הגוף הארגוני שאסף תרומות מיהודי הגולה, וחילק אותן לפי אמות מידה של מקום מוצא משותף בחוץ לארץ, נקרא 'כולל'.¹⁸ בסוף המאה התשע-עשרה, היה היישוב הישן מפוצל לתשעה-עשר כוללים של יהודים אשכנזים, ושנים-עשר כוללים של יהודים יוצאי הבלקן וארצות המזרח. התעצמות גלי העלויות הביאה לירושלים, אמנם, אומנים ובעלי מלאכה,¹⁹ חכמים וסוחרים,²⁰ אך גם בני שכבות מצוקה, ומאמצע המאה התשע-עשרה נלוו לסיוע הכלכלי מהתפוצות מגמות לפרודוקטיביזציה ולהכשרת האוכלוסייה לקיום עצמאי. אלה לוו בהקמת בתי ספר במתכונת לימודים שכללה, מעבר ללימודי הקודש, גם מקצועות כלליים ברמה עממית.²¹

בשנות מלחמת העולם הראשונה נותקה אוכלוסיית ארץ ישראל משוקי העולם ונשלטה על ידי הצבא העות'מאני. מקורות הסיוע הכספי לא הגיעו מקהילות הגולה, ובידודו של היישוב הישן פגע בו קשה, ואילו היישוב החדש, היצרני, סבל מהתנכלות השלטון הצבאי. המשבר המשותף יצר מעין שיתוף פעולה בין שני המגזרים.²² הכיבוש הבריטי ב-1917 הביא לכינון שלטון המנדט, ששיקם את ארץ ישראל מהחורבן הפיזי שזרעה מלחמת העולם הראשונה, עודד את פיתוח הארץ ואת המודרניזציה בכל תחומי החיים, והביא, כמו כן, ליצירת התנאים שאפשרו את הגשמת הרעיון הציוני ואת התפתחות חברה יהודית לאומית מודרנית. פעולות אלה העצימו עוד את העלויות מאירופה, העלייה השלישית, הרביעית והחמישית,²³ וחיזקו את היישוב החדש, אולם, בד בבד פסקה עליית יהודים

¹⁶ דן גלעדי, "מעליה לעליה ובין גאות למשבר", בתוך: יעקב שביט ויהושע פורת (עורכים), **ההיסטוריה של ארץ ישראל, המאנדאט והבית הלאומי**, (כרך תשיעי), ירושלים 1982, עמ' 164-168 (להלן: גלעדי, מעליה לעליה).

¹⁷ קניאל, המשך ותמורה, עמ' 47.

¹⁸ רודיק, מרכז הרב, עמ' 9.

¹⁹ מורג טלמון, מקומה של הציונות, עמ' 36-37; ליסק, עלייה, קליטה ובניין חברה, עמ' 41-42.

²⁰ אליאב, ארץ ישראל, עמ' 93.

²¹ בעיקר על ידי 'חברת העזרה' הגרמנית ו'כל ישראל חברים' מפריס. גלעדי, מעליה לעליה, עמ' 164-168; ראו להלן: סעיף 2.5.1.2 חינוך מודרני ולימודי חול.

²² עאדל מנאע, ישראל ברטל ודן גלעדי, "ארץ ישראל בשנות מלחמת העולם הראשונה", בתוך: יהושע בן אריה וישראל ברטל (עורכים), **ההיסטוריה של ארץ ישראל: שלהי התקופה העות'מאנית, 1799-1917** (כרך 8), ירושלים, 1983, עמ' 316-320 (להלן: מנאע, ארץ ישראל בשנות המלחמה), עמ' 316-317.

²³ יעקב שביט, "פני התקופה: שתי חברות לאומיות יריבות במסגרת מאנדאט בריטי", בתוך: יעקב שביט ויהושע פורת (עורכים), **ההיסטוריה של ארץ ישראל, המאנדאט והבית הלאומי** (כרך תשיעי), ירושלים, 1983, עמ' 11-12; על תקופת המנדט הבריטי עיינו גם: משה ליסק (עורך), **תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל, תקופת המנדט הבריטי**, (חלק שלישי), ירושלים, תשס"ח; כשליש מהעולים בעליה השלישית היו בעלי הון, ושני שלישים עובדים, רובם בני המפלגות הסוציאליות החילוניות מתחומי רוסיה ופולין, ומיעוטם מארצות נוספות כולל טורקיה, תימן ועיראק. בעליה הרביעית הגיעו ארצה בעיקר בעלי משפחות מכל גווי יהדות מזרח אירופה, כולל מן האורתודוקסיה המסורתית בפולין, בני אגודת ישראל והפועל המזרחי שרצו לקחת חלק פעיל בבניין חברה יהודית יצרנית, והתיישבו בעיקר בתל אביב ובערים. בעליה החמישית בלטו עולי גרמניה בעלי הכרה ציונית שפנו לחפש דרכים להתיישבות חקלאית. גלעדי, מעליה לעליה; פרידמן, חברה ודת, עמ' 270; טיקוצ'ינסקי, ישיבות המוסר, עמ' 230.

שהשתלבו ביישוב הישן. עם התמוטטות העורף הכלכלי של היישוב הישן (ה'חלוקה'), במלחמת העולם הראשונה, נאלצו בני היישוב הישן להשתלב בחיי המעשה ובחיים הציבוריים של כלל היישוב, תוך שמירה על אורח חייהם הדתי ועל שייכותם לגופים הציבוריים המסורתיים שלהם. השמרנים הקנאים שפסלו את ההתפתחות החדשה, הפכו בהדרגה לכת קטנה שעמדה מנגד ליישוב, ובכללו רוב היישוב הדתי.²⁴ בתקופה העות'מאנית לא הצליח היישוב היהודי ליצור מסגרת ייצוגית אמינה ובעלת סמכות, אך יעד זה מומש במהירות בידי המשרד הארץ ישראלי, הזרוע המבצעת של ההסתדרות הציונית בארץ ישראל, עם כינון המנדט הבריטי. המשרד שלט על המשאבים הפיננסיים של התנועה הציונית, שהוקצו לא פעם, גם על פי שיקולים פוליטיים. היישוב היהודי התארגן באמצעות 'הוועד הלאומי' ו'אסיפת הנבחרים', שהוקמו מיד לאחר הכיבוש הבריטי.²⁵

עם הקמת מדינת ישראל במאי 1948, גברו עוד יותר העלויות מהקהילות היהודיות בכל רחבי העולם.²⁶ על סף המאה התשע-עשרה התגוררו בירושלים כאלף וחמש מאות יהודים בלבד, ובשנת 1880 כבר הגיע מספרם בעיר לכ-16,000.²⁷ בשנת 1905 נערך מפקד אוכלוסין עות'מאני, אך נמנו בו אזרחים עות'מאניים בלבד. מתוך 32,400 תושבים בירושלים, 13,400 היו יהודים, שהיוו את רוב האוכלוסייה, 11,000 מוסלמים, ו-8,000 נוצרים.²⁸ ערב מלחמת העולם הראשונה, בשנים 1910-1914, מנתה אוכלוסיית ירושלים 70,000 - 75,000 נפש, מתוכם כ-40,000 - 45,000 יהודים.²⁹ ובשנת 1948 כבר היו בירושלים כ-100,000 יהודים. מדינת ישראל עודדה עם הקמתה עלייה מארצות הגולה, ובמקביל התפתחה במדינות ערב עוינות כלפי היהודים – שתי תופעות שהביאו להגברת העלייה ולגידול משמעותי של היישוב היהודי בארץ בכלל, ושל בני עדות המזרח בפרט. התמורות המואצות שחלו בירושלים בראשית המאה העשרים, תפסו מקום משמעותי בתהליכי ההקמה של פורת יוסף, והשפיעו על אופני התהוותה.

²⁴ מרדכי הכהן – מערכת (עורכי הערך), ישעיהו ליבוביץ (עורך ראשי), "היישוב היהודי בירושלים במאה התשע עשרה", בתוך ערך: "ירושלים – היסטוריה : מסוף המאה ה-18 עד היום", **אנציקלופדיה עברית**, (כרך כ), עמ' 321-338 (להלן: הכהן, היישוב), עמ' 336. ישראל ברטל, "יישוב וחברה", בתוך: יהושע בן אריה, ישראל ברטל (עורכים), **ההיסטוריה של ארץ ישראל, שלהי התקופה העות'מאנית**, (כרך שמיני), ירושלים 1983, עמ' 194-256 (להלן ברטל, יישוב) עמ' 318.

²⁵ ליסק, עלייה, קליטה ובניין חברה, עמ' 40. 'אסיפת הנבחרים' הוקמה בירושלים בשנת 1920, כגוף נבחר על פי מפתח פוליטי (מפלגות), ונחשבה למוסד הלאומי העליון שבחר מתוכו את 'הוועד הלאומי'. רשמית הוכרה האסיפה על ידי הבריטים כמוסד המייצג את היישוב העברי. 'הוועד הלאומי' היה הרשות המבצעת של 'אסיפת הנבחרים', וממשלת המנדט העניקה לו סמכויות משפטיות ומנהליות.

²⁶ מנחם פרידמן, "יישוב היישוב הישן בשלהי התקופה העות'מאנית - מוסדות או בתי אולפנא, לבעיית התפתחותה של עילית רבנית ביישוב האשכנזי הישן", בתוך: עמנואל אטקס ויוסף שלמון (עורכים), **פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה**, ירושלים, תש"ס, עמ' שס"ט-שע"ח (להלן: פרידמן, יישוב הישן), עמ' שס"ט.

²⁷ אליאב, ארץ ישראל, עמ' 167; יהושע בן אריה, **ירושלים היהודית החדשה בתקופת המנדט, שכונות, בתים, אנשים**, ירושלים, תשע"ב (להלן: בן אריה, ירושלים היהודית), עמ' 1814, כותב כי היו 18,000 יהודים.

²⁸ מורג-טלמון, מקומה של הציונות, עמ' 36. יש לזכור שמרבית תושבי ירושלים היו בעלי נתינות זרה ולא נמנו במפקד זה.

²⁹ בן אריה, ירושלים היהודית, עמ' 1814.

2.2. עדתיות והרכב עדתי במגזר הספרדי בירושלים, במאות התשע-

עשרה והעשרים

ישיבת פורת יוסף הוגדרה כיישיבה ספרדית, מה שמצריך בירור של המושגים העדתיים מהתקופה הנדונה, ביניהם 'ספרדי' ו'אשכנזי', ודורש הכרה של המורכבות העדתית והבין-עדתית ששררה במרקם החיים הירושלמי, בשנות הקמתה ופעילותה.

יהודי ירושלים במאה התשע-עשרה התייחסו למושג 'עדה' בעיקר כפן הדמוגרפי-חברתי, בהתאם למוצא הגיאוגרפי שלהם.³⁰ ממילא התאפיינה כל עדה בשפת תקשורת פנימית משלה, בהגיה מסורתית מיוחדת של העברית, באופן השמירה על דיני ההלכה היהודית, במורשת התרבותית ובמנהגים לסוגיהם. יהודי העיר נחלקו לשלוש קטגוריות עיקריות:

1. אשכנזים: יוצאי ארצות מזרח ומערב אירופה, דוברי יידיש.
2. מזרחים: עולים מארצות המגרב בצפון אפריקה, מתימן ומאזורי עיראק וכורדיסטן, רובם דוברי ערבית.
3. ספרדים: יהודים צאצאי מגורשי ספרד, ואלה שהגיעו ישירות מחצי האי האיברי. רובם הגיעו מארצות הבלקן או ממרכז האימפריה העות'מאנית, שם התיישבו לאחר 1492, ודיברו לאדינו.³¹

עד לשלהי התקופה העות'מאנית, הייתה העדה הספרדית בארץ ישראל מורכבת בעיקר ממגורשי ספרד וצאצאיהם,³² והשלטונות העות'מאניים הכירו רק בה כעדה דתית יהודית. רבה של העדה הוכר על ידי השלטונות כ'חכם באשי', שהיווה מבחינתם ראש לנתינים היהודים במחוז, ייצג בלעדית את יהודי ארץ ישראל, ומונה על גביית מס גולגולת והעברתו לשלטונות.³³ קבוצות אחרות מיהודי ארצות האסלם, לא הוכרו כיחידות ארגוניות נפרדות, והיו כפופות להגמוניה של העדה הספרדית, שפרסה את חסותה, בנוסף על היהודים הספרדים דוברי הלאדינו, גם על כל יוצאי ארצות האסלם – המוסתערבים צאצאי היהודים הוותיקים בארץ, וכן יוצאי אסיה וצפון אפריקה, רובם דוברי ערבית, המכונים עדות המזרח.³⁴

³⁰ על הקושי בהגדרת עדות מזרחיות עיינו: סרג'ו דלה-פרגולה, "הערות על המחקר הסוציו-דמוגרפי של "קהילות ישראל במזרח", **פעמים**, 93 (סתיו תשס"ג), עמ' 149-153 (להלן: דלה – פרגולה, הערות על המחקר הסוציו-דמוגרפי); עוזיאל שמלץ, "העלייה ההמונית מאסיה ומצפון אפריקה – הביטים דמוגרפיים", **פעמים**, 39 (תשמ"ט), עמ' 15-63 (להלן: שמלץ, העלייה ההמונית), עמ' 16; על התפיסה הדמוגרפית חברתית במובנה הסוציולוגי ראו: עוזיאל שמלץ, "בעיות מושגיות במחקר של עדות בישראל", **פעמים**, 56 (תשנ"ג), עמ' 125-139 (להלן: שמלץ, בעיות מושגיות), עמ' 129.

³¹ מורג-טלמון, מקומה של הציונות, עמ' 35; ירון צור, "העליה מארצות האיסלאם", בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), **העשור הראשון, תש"ח-תש"ח**, ירושלים, תשנ"ח, עמ' 57-82 (להלן: צור, העליה מארצות האיסלאם), עמ' 8.

³² שרעבי, התבדלות עדות המזרח, עמ' 31.

³³ ישראל ברטל, "ארגון והנהגה ביישוב הישן", בתוך: ישראל ברטל ויהושע בן אריה (עורכים), **ההיסטוריה של ארץ ישראל: שלהי התקופה העות'מאנית, 1799-1917** (כרך שמיני), ירושלים, 1983, עמ' 232-241, מציין כי למרות הכל משרת חכם באשי לא חיזקה את מעמד הקהילה הספרדית בעידן התמורות והמודרניזציה, וכי המחלוקות סביב המשורה הקיפו חוגים שונים ביישוב היהודי בארץ ישראל ובהנהגת הספרדים בתפוצות; בעניין זה ראו גם: הראל, בין תככים למהפכה.

³⁴ שרעבי, התבדלות עדות המזרח, עמ' 31; מורג-טלמון, מקומה של הציונות, עמ' 35; צור, העליה מארצות האיסלאם, עמ' 8.

כך קרה שהמושג 'מזרחים', או 'עדות המזרח', מתקשר למושג 'ספרדים', על אף שמדובר ביוצאי אזורים גיאוגרפים שונים. המכנה המשותף לקהילות אלה הוא, למעשה, העובדה שכולן אינן אשכנזיות. כך גם קרה שהמושג 'יהודי המזרח', כולל את יהודי המזרח התיכון, כמו עירק וכורדיסטן, את יהודי חצי האי ערב, כמו תימן, ואף את יהודי המגרב, המשתרע לאורך החוף הצפוני של אפריקה, החל מהקצה המזרחי שלו, ועד לחוף האוקיינוס האטלנטי. לעומת זאת, קהילות יהודיות במזרח אירופה עד לחופי האוקיינוס השקט נכללות בהגדרה המקובלת של קהילות ה'מערב'.³⁵ למרות המורכבות ואי-הבהירות של כינויים אלה, אשתמש בהם במהלך חיבור זה, על פי האופן בו השתמשו בשפה המדוברת.

משקל הספרדים והמזרחים ביישוב היהודי בארץ ישראל ובירושלים, עד לאמצע המאה העשרים, היה גבוה בהרבה ממשקלם בכלל האוכלוסייה היהודית בעולם – והם מנו כעשרים אחוז.³⁶ האשכנזים הגיעו לירושלים באופן גלוי רק לאחר שנת תקע"ט (1819),³⁷ ומאז הלך מספרם וגדל, והם החלו להתפתח כקהילה, וכבר בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה, הפכו לרוב באוכלוסייה היהודית בירושלים.³⁸ בשנת 1913 חיו בירושלים כ-25,000 אשכנזים, לעומת כ-20,000 בני עדות המזרח.³⁹

בין העדה הספרדית לבין רוב האשכנזים שררו יחסים מורכבים. משנות הארבעים של המאה התשע-עשרה, בעקבות צמיחתה של העדה האשכנזית, גבר רצונם להפוך לעדה עצמאית, שתהיה בלתי תלויה בספרדים ובסמכות החכם באשי, לו היו כפופים מבחינה משפטית. כדי להשיג זאת הסתייעו בקונסולים. אחת מנקודות המאבק ביניהם הייתה סביב כספי ה'חלוקה' שהגיעו ממערב אירופה ומאמריקה.⁴⁰ האשכנזים קיבלו תמיכה קבועה, נהנו מזכויותיהם כנתינים זרים, והשתתפותם בתשלום המסים הייתה מעטה. הם השתמשו בהכנסותיהם לפיתוח היישוב ולהקמת שכונות ומוסדות חדשים. לעומתם, הספרדים נאלצו להשתמש בהכנסותיהם המועטות לתשלום מסים ולתמיכה בעניים רבים. העולים האשכנזים יצרו את היישוב הישן האורתודוקסי, כמערכת אוטונומית ובלתי תלויה בסביבה הקולטת של יהודי המזרח, ואף באוכלוסייה הערבית ובשלטון העות'מאני. הם המשיכו ללבוש את לבושם השונה ולא ידעו את שפת המדינה. כך נוצרו בירושלים שתי קהילות נפרדות.⁴¹

³⁵ דלה – פרגולה, הערות על המחקר הסוציו דמוגרפי, עמ' 149-156.

³⁶ צור, העליה מארצות האיסלאם, עמ' 8.

³⁷ מורגנשטרן, החורבה עמ' 57 – 109. עד שנה זו אם התיישב אשכנזי בעיר, היו מטילים עליו אחריות לתשלום חובות על חצר האשכנזים. בשנה זו השיגו מנהיגי האשכנזים הירושלמים פירמאן (צו מלכותי) מהסולטן, לפיו אינם חייבים לשלם את החובות הישנים.

³⁸ פרידמן, ישיבות היישוב הישן, עמ' שס"ט.

³⁹ דוד גורביץ, **יהודי ירושלים, חקירה דמוגרפית – סוציולוגית של היישוב היהודי לעדותיו**, ירושלים, תש"א 1940 (להלן: גורביץ, יהודי ירושלים), עמ' 22.

⁴⁰ נתן אפרתי, **העדה הספרדית בירושלים – ת"ר-תרע"ז (1840 – 1917)**, ירושלים, 1999, עמ' 38 – 43; Roberto Mazza, *Jerusalem from the Ottomans to the British*, London & New York, 2009, pp. 41-42, pp. 41-42. (להלן: מצא, ירושלים).

⁴¹ משה ליסק, "הבעיה העדתית וארגונים עדתיים בתקופת היישוב", **מגמות**, כח: 2-3 (תשמ"ד), עמ' 295-315 (להלן: ליסק, הבעיה העדתית), עמ' 295; פוזיילוב, העדה הספרדית, עמ' 248-250; מנחם פרידמן, "על מבנה הנהגת הציבור

בתקופת הכיבוש המצרי (1831-1840) גברה העלייה מארצות האסלם,⁴² הכפילה את מניין בני העדה הספרדית בארץ, כך שהיו לרוב בכל מקומות ההתיישבות,⁴³ וסייעה להתבססות העדה הספרדית. עלייה כזו התגברה שוב משלהי המאה התשע-עשרה ועד למלחמת העולם הראשונה, ורוב העולים בה השתקעו בירושלים. ריבוי העולים ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה, והגידול המספרי של העדות המזרחיות, הבליטו את השוני באורח החיים ובמנהגים בין ובין העדה הספרדית, וכן הגבירו את כוח העדות המזרחיות ואת שאיפתן להנהגה עצמית.

המצב הכלכלי גרם לחיכוכים בין העדות השונות ובין וועד העדה הספרדית. בקרב עדות המזרח רבו עניים מחוסרי דיור ופרנסה, שהגיעו עד פת לחם. העדה הספרדית תמכה בהם ושילמה עבורם את המסים לממשלה, אולם מספרם הלך וגדל. במקביל הביאו מאבקים בתוך העדה הספרדית בנושא כהונת החכם באשי לדלדול הכנסות, וקופת וועד העדה התקשתה לענות על הצרכים המרובים.⁴⁴ בנוסף, באו העדות השונות בטענות כלפי ההנהגה הספרדית, בשל חוסר ייצוגם בוועד העדה, ובשל תשלומי קבורה, עיזבונות, והשתתפות בנטל המסים שהיה עליהם להעביר לקופת הכולל הספרדי. ראשי העדה הספרדית ניסו לצרף להנהגה נציגים מעדות המזרח כדי להימנע מהתבדלות, אולם בפועל מהלך זה לא צלח.

בנוסף, נוצרה התרחקות בין השכבות החברתיות. נושאי התפקידים הציבוריים והמשרות התורניות היו בעלי הכנסה גבוהה. התפקידים הפוליטיים והכלכליים של החכם באשי ופרנסי העדה, אפשרו מגעים כלכליים ותרבותיים עם השלטונות ועם האוכלוסייה הנוצרית והמוסלמית, והם רכשו לצורך כך השכלה כללית ומערבית, שפות, גינונים והליכות, המקובלים בארץ ומחוצה לה, שסייעו להם לקשור קשרים מחוץ לעדה. קבוצות ההתייחסות שלהם היו פעמים רבות מחוץ למסגרת העדתית. הם נמצאו בתווך בין שתי קבוצות אשכנזיות – מחד היישוב החרדי, ומאידך אוכלוסיית הסוחרים והמשכילים. ביחד עם בעלי המקצועות החופשיים, סוחרים ועשירים שעלו עם הונם לארץ, היוו את ה'אליטה' הספרדית. בינם לבין רבדי החברה הנמוכים, היו פערים השכלתיים וכלכליים, לא היו להם מסגרות חברתיות משותפות, ולא התקיים ביניהם מגע גומלין. הרובד הבינוני התפרנס בדוחק, ממלאכה ומסחר זעיר, ואילו ברובד התחתון היו עניים שנוקדו להשלמת כספי החלוקה לקיומם, וכונו בשם גנאי 'הליסטה', כלומר, הרשימה.⁴⁵ אלה היו, בתקופה מסוימת, בעלי זכות לקבלת כספי

והרבנות ביישוב הישן האשכנזי בשלהי השלטון העות'מאני, בתוך: יהודה בן פורת ואחרים (עורכים), **פרקים בתולדות היישוב** (חלק א), ירושלים, תשל"ג, עמ' 273-288; יהושע קניאל, "מבעיות החינוך בירושלים במאה התשעה עשרה", בתוך: יהושע קניאל, **במעבר, היהודים בארץ ישראל במאה הי"ט בין ישן וחדש ובין יישוב ארץ הקודש לבין ציונות**, ירושלים, תש"ס (להלן: קניאל, מבעיות החינוך), עמ' 152, מציין כי כך הייתה התנהלות יהודי אשכנז בכל מקומות מושבם.

⁴² על העלויות בתקופה זו עיינו: לאה בורנשטיין-מקובצקי, "העלויות לארץ ישראל מן האימפריה העות'מאנית במאה השמונה-עשרה והתשע-עשרה", **שורשים במזרח**, ה' (תשס"ג 2002), עמ' 71-96; מיכל בן יעקב, "העלייה מצפון אפריקה לארץ ישראל במאה ה-19: הלכה ומעשה", בתוך: זאב הרוי, גלית רוקם, חיים סעדון ואמנון שילוח (עורכים), **ציון וציונות בקרב יהודי ספרד והמזרח**, ירושלים, תשס"ב, עמ' 289-317.

⁴³ אליאב, ארץ ישראל, עמ' 93.

⁴⁴ שרעבי, התבדלות עדות המזרח, עמ' 31, 45-47. מציינת גם שהחיכוכים על הרקע הכלכלי הם עדות נוספת לכשלון המשטר הכלכלי המבוסס על חלוקת תמיכות.

⁴⁵ מורג-טלמון, מקומה של הציונות, עמ' 38-45.

קרן החלוקה לבאי ישיבות של הקהל הספרדי בירושלים. רק הרשומים בליסטה קיבלו כספים מקרן זו, וכך גם יורשיהם, אם המשיכו בלימודים באותן ישיבות.⁴⁶

לאור כל אלה, הצלחת העדה האשכנזית להינתק מהעדה הספרדית, עוררה את העדות המזרחיות לעצמאות ארגונית, וליוזמות להקמת מסגרות נפרדות, בעיקר על רקע כלכלי, מאמצע המאה התשע-עשרה.⁴⁷ השסעים במגזר המזרחי היו חברתיים, בהתאם לארצות המוצא, ייחוס משפחתי וייחוס אבות, מסורת לשון, תפילה, לבוש ואורחות חיים.⁴⁸ הפיצול העדתי התבטא גם בבניית שכונות יהודיות מחוץ לחומות על בסיס עדתי. שכונת מחנה ישראל נבנתה בידי העדה המערבית, שכונת הבוכרים בידי ועד העדה הבוכרית, וגם בני העדות התימנית, הפרסית, החלבית, האורפלית והכורדית הקימו שכונות באזורים שונים מחוץ לחומות.⁴⁹ במגזר האשכנזי, לעומת זאת, היה בדרך כלל תפקיד שולי לזהות על פי ארץ מוצא, והשסעים החברתיים היו בעיקר אידיאולוגיים וכלכליים, וכן בין חילונים ודתיים.⁵⁰

הראשונים שפרקו מעליהם את המסגרת הספרדית לאחר האשכנזים, היו המערבים יוצאי ארצות המגרב (מרוקו, אלג'יריה, תוניסיה) בשנת 1860,⁵¹ אחריהם עשו זאת בשנות השישים הגורגים יוצאי גרוזיה,⁵² ויוצאי פרס החלו להתנתק מהעדה הספרדית בשנת תרנ"ח (1898).⁵³ האמידים בין בני עדות המזרח היו הבוכרים. הם היו קשורים בשיתוף פעולה עם וועד העדה, והצטיינו בתרומות למוסדות חינוך וחסד שונים בירושלים, כולל מוסדות אשכנזיים. בוכרה שימשה מקור חשוב לשד"רות (ראו להלן: 2.4.1 'החלוקה'),⁵⁴ והכניסה כספים רבים לקופת הכולל הספרדי, אך בעקבות מאבקים פנימיים ואי סדרים, החליטו בשנת תרע"ב (1912) גם יהודי בוכרה, להינתק מההנהגה הספרדית ולכונן מוסדות עצמאיים.⁵⁵ בתרמ"ב (1882) החלה עלייה מתימן, ולאחר סכסוכים עם

⁴⁶ אלישר, לחיות עם יהודים, עמ' 63.

⁴⁷ שרעבי, התבדלות עדות המזרח, עמ' 31, 45-47.

⁴⁸ ליסק, הבעיה העדתית, עמ' 308.

⁴⁹ בן אריה, ירושלים היהודית, עמ' 1815-1816.

⁵⁰ ליסק, הבעיה העדתית, עמ' 308.

⁵¹ בשנת 1839 היו יהודי המגרב כשלושה אחוזים מיהודי הארץ, ואילו בשנת 1875 היוו כבר כשישה עשר אחוזים. יצחק בצלאל, "עליות הספרדים לארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית", בתוך: אליעזר בן רפאל ואחרים (עורכים), **היהודים בהווה: כינוס ופיזור, בהוקרה ליוסף גורני**, ירושלים, תשס"ט, עמ' 361-373 (להלן: בצלאל, עליות הספרדים), עמ' 364; נסיונותיהם להיפרד מוועד העדה הספרדית מאז שנות השלושים של המאה התשע עשרה הביאו לסכסוכים חמורים עם הנהגת העדה הספרדית. אליאב, ארץ ישראל, עמ' 93.

⁵² כשהגיעו הגורגים לירושלים בשנות הששים של המאה התשע עשרה הקימו בתי כנסת, ישיבה ותלמוד-תורה, ובנו לעצמם שכונה מחוץ לחומה ליד שער שכם. בעקבות המערבים הקימו לעצמם מסגרת ארגונית נפרדת, בעיקר מסיבות כלכליות, אך הוסיפו להיות תלויים בעדה הספרדית עד שנת תרנ"ד (1894). שרעבי, התבדלות עדות המזרח, עמ' 32, 34-35.

⁵³ הפרסים, היו רובם עניים ובעלי משפחות גדולות. על רקע מצוקתם הקימו בשנת תרנ"ח (1898) את 'חברת אוהבי ציון לעדת יהודי פרס בירושלים', שטיפלה בחלוקת מזון לנצרכי העדה, העמידה לרשותם כלים להשאלה, פתחה תלמוד-תורה לילדים וחייבה בשכר לימוד רק את המיעוט שהיה באפשרותו לשלם. בשנת תרס"ב (1902) רכשה החברה מגרשים לצורך מבנה לתלמוד-תורה. כדי לשלם את חובותיהם נקטו ראשי החברה פעולה עצמאית להשגת כספים בלא הסכמת ראשי הספרדים. בעקבות זאת זימנו אותם ראשי העדה הספרדית, וביחד הגיעו להסכם כלכלי שאיפשר להרחיב את מוסדות החינוך שלהם. שרעבי, התבדלות עדות המזרח, עמ' 36-39.

⁵⁴ שד"ר הוא שליח לאיסוף כספים עבור יושבי הארץ.

⁵⁵ הם הקימו ועד ובית דין, אך הוסיפו להיות כפופים לחכם באשי ולהנהגת העדה הספרדית כסמכות ייצוגית יחידה כלפי השלטונות וכסמכות תורנית עליונה של היישוב. שרעבי, התבדלות, עמ' 39-41; ניתוק העדות מוועד העדה הספרדית השפיע על התרומות שהגיעו לוועד העדה הספרדית מארצות המוצא שלהן. ראו: Matthias B. Lehmann,

וועד העדה הספרדית,⁵⁶ הצליחה עלייה זו להשתחרר מהכפיפות לו בשנת 1908. למרות ניסיונות ההתנתקות, נשארו העדות המזרחיות כפופות לוועד העדה ולחכם באשי, כבעל הסמכות הייצוגית היחידה שהוכרה על ידי השלטונות. רק לאחר מלחמת העולם הראשונה הצליחו להינתק כליל מהעדה הספרדית, ולהתארגן במסגרות ארגוניות עצמאיות לחלוטין.⁵⁷ בתוך כך עולי בבל לא פעלו בנפרד מהספרדים, פרט לייסוד בית כנסת ותלמוד-תורה⁵⁸ משלהם. ממחצית המאה התשע-עשרה חל גידול מסוים במספרם, ואף על פי כן מנו במפקד של 1916 רק מאות בודדות, אולם היו בקרבם משפחות אמידות.⁵⁹ גם עולי חלב לא נמנו כעדה בפני עצמה, ובמפקד שנערך בין השנים 1916-1918 היוו רק 3.5% מיהודי ירושלים. למרות זאת, הם בלטו כציבור, בזכות תלמידי החכמים הרבים שבקרבם, ויסדו בית כנסת ובית דין לעצמם, וכן השתלבו בעדה הספרדית, ותבעו את חלקם במוסדותיה.⁶⁰

במקביל למאמצי העדות השונות לפרוש מחסות העדה הספרדית, היה היישוב החדש הציוני, שהתפתח אחרי 1882, אדיש ואף עוין כלפי מוסד הרבנות, ובכך הבליט עוד יותר את הפערים בין האשכנזים לספרדים, וכרסם ביוקרת החכם באשי.⁶¹ עם כינון המנדט הבריטי, נושלה האליטה הספרדית מעמדת הכוח והיוקרה החשובה של החכם באשי, וקם מוסד רבני חדש, שבראשו עמדו שני רבנים ראשיים – ספרדי ואשכנזי.

בתקופת המנדט מנו האשכנזים קרוב לתשעים אחוז מן העולים.⁶² בחלוקת רישיונות עלייה העדיפה התנועה הציונית את העולים מאירופה, ולא יזמה היערכות מיוחדת לבואם של יהודים מארצות כתימן, איראן, טורקיה ועיראק, שהאחריות הישירה לקליטתם, גם מבחינה חברתית וכלכלית, נפלה על שכמם של הארגונים העדתיים. עולים מארצות אלה המשיכו להגיע,⁶³ אך היוו רק כעשרה עד שנים-עשר אחוזים מכלל העולים.⁶⁴ העלייה השלישית מאירופה, הפכה את עדות המזרח ממינוע

"Rethinking Sephardi identity: Jews and other Jews in Ottoman Palestine", *Jewish Social Studies*, 15: 1 (2008), pp. 81- 109.

⁵⁶ רוב עולי תימן התיישבו בירושלים בדלות ומחסור בדירות. בעלי המלאכה שבהם השתכרו אך מעט, והנוקקים לא קיבלו עזרה סדירה אלא סכומים זעומים, למרות ששד"רים מטעם הספרדים אספו כספים גם בתימן. התימנים התקשו לעמוד בנטל מסי השלטון, על אף שרוב התשלום נעשה על ידי וועד העדה הספרדית, ובשנת תרנ"א (1891) נאסרו נכבדיהם על שלא שולם חלק עדתם במס. הם קבלו על תשלומי הקבורה הגבוהים ועל כי הספרדים כופים עליהם מנהגים. עם מהפכת הטורקים הצעירים בשנת 1908 הצליחו התימנים להשתחרר סופית מהכפיפות לקהילה הספרדית, ובכך הרחיקו לכת יותר מהעדות האחרות. הם כוננו לעדתם ועד גשמי, ועד רוחני ובית דין, ובשנת תר"ע (1810) גם בית עלמין, חברה קדישא, בית מטבחים, תלמוד-תורה ושיבה ('חיי שלום') שכללה גם מקצועות חול. שרעבי, התבדלות עדות המזרח, עמ' 42-45.

⁵⁷ שרעבי, התבדלות עדות המזרח, עמ' 45-47.

⁵⁸ תלמוד-תורה, או בקיצור ת"ת, הוא כינוי למוסד החינוך היסודי היהודי-מסורתי לילדים. בארצות האסלם כונה 'כותאב', בתימן 'מדריש' או 'כניס', אצל יהודי הבלקן 'מלדארי', וביהדות אשכנז 'חדר'.

⁵⁹ בצלאל, עליות הספרדים, עמ' 364; פוזיילוב, העדה הספרדית, עמ' 199.

⁶⁰ בצלאל, עליות הספרדים, עמ' 363; יצחק בצלאל, **נולדתם ציונים, הספרדים בארץ ישראל בציונות ובתחייה העברית בתקופה העות'מאנית**, ירושלים, תשס"ח (להלן: בצלאל, נולדתם ציונים), עמ' 45; פוזיילוב, העדה הספרדית, עמ' 210-211.

⁶¹ ליסק, הבעיה העדתית, עמ' 295; צור, העליה מארצות האיסלאם, עמ' 8.

⁶² צור, העליה מארצות האיסלאם, עמ' 8.

⁶³ ליסק, עלייה, קליטה ובניין חברה, עמ' 122.

⁶⁴ שמלץ, העליה ההמונית, עמ' 20, 25.

גדול של כארבעים אחוז מהאוכלוסייה היהודית ב-1919, למיעוט קטן של כעשרים וחמישה אחוזים בלבד ב-1948.⁶⁵

היו הבדלים תרבותיים בין היהודים יוצאי אירופה ליוצאי ארצות האסלאם, מעבר למנהגים וללשון הדיבור. שלטון הדת והשמרנות בחברה המוסלמית מנעו אפשרות של מודרניזציה. היהודים בארצות אלה היו, אמנם, חשופים להשפעות מערביות, אולם הייתה זו חשיפה מאוחרת וחלקית בלבד.⁶⁶ חלקים גדולים של בני עדות המזרח היו נחשלים בתחומים של הכשרה מקצועית, רמת חיים והשכלה, תחומים שבאו לידי ביטוי כלכלי. פועלים מזרחיים קיבלו בדרך כלל שכר נמוך יותר, עקב היותם בעלי מיומנות פחותה וסיווג מקצועי נמוך, כמו גם משום שהיו שכירים בלתי מאורגנים. רמת החיים שלהם הייתה נמוכה יותר, דבר שבא לידי ביטוי באיכות דיור נמוכה, ובצפיפות הדיור הגבוהה ביותר. כמו כן, עולי המזרח היו נעדרי נורמות התנהגות אזרחית במערכות פוליטיות מודרניות או מערביות, כמו גיוס פוליטי, השתתפות בהצבעה בקלפיות ופעילות פוליטית. העובדה שלא הסתגלו לתרבות הפוליטית שנכפתה עליהם על ידי העלייה האשכנזית ממזרח אירופה, גרמה לתחושת ניכור כלפי התרבות הפוליטית הדומיננטית ביישוב. אלה, ביחד עם שוני תרבותי לשוני מהחברה האשכנזית השלטת, הביאו לתהליכי התפרקות חברתית, כמו שיעורי עבריינות גבוהים יחסית.⁶⁷ עם התרחבות מסגרות היישוב היהודי, כמו תעסוקה ופרנסה, מוסדות חינוך ומוסדות פוליטיים, תפסו האשכנזים יותר ויותר את העמדות הגבוהות, ומקומם של יוצאי אסיה ואפריקה 'הספרדים' ירד לתחתית הסולם החברתי. במקום להשתמש במונח האחד 'ספרדים', התחילו באותה עת להשתמש במונחים מורכבים, כמו 'ספרדים ובני עדות המזרח', וכאשר גבר עוד יותר בין העולים משקלם של יוצאי ארצות ערב, במיוחד תימנים, החל המונח 'מזרחים' להתחרות במונח 'ספרדים'.⁶⁸ לילדי היישוב היהודי התקיימו בפועל שתי מערכות חינוך; מערכת חינוך טובה לוותיקים, ומערכת ירודה לעולים חדשים, בעיקר מארצות המזרח.⁶⁹ הספרדים, ששימשו בעבר צינור תקשורת לשלטון העות'מאני, והמורים הספרדים, שהיו ראשוני המשכילים והסנוניות הראשונות של תהליכי המודרניזציה ביישוב היהודי, קיבלו עם בוא השליטים הבריטים תווית של בעלי תרבות נחותה. בסביבה הבריטית דרוש היה חינוך מערבי כדי להתקבל לעבודה בממשל, והתרבות שייצגו כבר לא הייתה רלוונטית, ובמעמדם חל פיחות נוסף.⁷⁰

עם זאת, במהלך השנים החלו חלקים בחברה המזרחית משנים את פניהם, מחברה נתמכת לחברה פעילה ומעורבת בחיי האוכלוסייה היהודית החדשה בארץ ישראל. רבים מן הדור השני, שבאו ממשפחות מסורתיות דתיות, בעלות השכלה ומעמד חברתי-כלכלי נמוך, החלו פורצים את מסגרותיהם; חלקם הצטרפו לציונות הדתית, חלקם לפעילות לאומית בתנועות המחתרת

⁶⁵ ליסק, הבעיה העדתית, עמ' 295; מצא, ירושלים, עמ' 41-42.

⁶⁶ אטינגר שמואל (עורך), **תולדות היהודים בארצות האסלאם** (כרך ב), ירושלים, תשמ"ו, עמ' 7-9.

⁶⁷ צור, העליה מארצות האיסלאם, עמ' 8.

⁶⁸ צור, העליה מארצות האיסלאם, עמ' 8.

⁶⁹ יעקב לופ, **האם תחזיר ש"ס עטרה לישראל**, ירושלים, 2004 (להלן: לופ, ש"ס), עמ' 12-13.

⁷⁰ רחל אלבוים-דרור, "ממשלת המנדט והחינוך העברי: תגובות היישוב לקולוניאליזם תרבותי", **קתדרה**, 75 (תשנ"ה), עמ' 93-120 (להלן: אלבוים-דרור, ממשלת המנדט), עמ' 105.

היהודיות, וחלק אחר הצטרף לתנועות השמאל ולהתיישבות הציונית, לפעמים תוך מרידה במסורת ועזיבת אורחות החיים והדת.⁷¹

עם קום מדינת ישראל, היה היישוב הוותיק מורכב ברובו מיוצאי אירופה, בעלי תפיסות עולם חילוניות. בשנים 1948-1951 הגיעו לארץ כ-690,000 עולים, יותר ממספרם הכולל של היהודים שחיו בארץ בעת הקמת המדינה. זרם העולים נמשך בשנים הבאות, ועד 1961 הגיעו לארץ מיליון עולים,⁷² כמחציתם מאסיה ומצפון אפריקה, בשל לאומנות ערבית וקנאות דתית מוסלמית; כ-123,000 עולים באו מעירק, בעיקר במבצע עזרא ונחמיה,⁷³ כ-48,400 עולים מתימן ועדן, כ-34,000 מטורקיה וכ-30,900 מלוב. ממרוקו ומארצות המגרב באו לאחר קום המדינה 28,100 עולים, רובם בין השנים 1955-1964.⁷⁴

מתוך 1.2 מיליון יהודים שחיו באסיה ובצפון אפריקה (להוציא ישראל), בשנת 1948 נותרו רק כמחציתם עד שנת 1970. רובם עלו לארץ ישראל,⁷⁵ והיו בעלי השקפת עולם דתית או מסורתית.⁷⁶ העולים הראשונים שהגיעו מצפון אפריקה לאחר הקמת המדינה, היו בני המעמד הנמוך, והשתייכו לשולי החברה היהודית בארצות מוצאם. הם לא עשו רושם טוב על אנשי הסוכנות והיישוב הוותיק בארץ, ועלייתם זכתה בתדמית גרועה. הם התיישבו בעיקר בשולי הערים הגדולות, בשכונות ערביות דלות שהתרוקנו מתושביהן, והפכו למוקדי מצוקה בולטים בחברה הישראלית.⁷⁷ מצב זה הוסיף למתחים בין-עדתיים; אשכנזים חששו משינוי המבנה העדתי, משינוי אופי התרבות במדינה, ומהטיית מאזן הכוחות הפוליטי לטובת החזית הדתית, על חשבון המפלגות החילוניות, עקב קרבתם של העולים למסורת,⁷⁸ ואילו יוצאי המזרח, שכוחם הדמוגרפי באוכלוסייה היהודית התחזק, חשו קיפוח.⁷⁹

הרובד המנהיגותי של העדה הספרדית המשיך להתערער גם לאחר הקמת מדינת ישראל, בעיקר משום שלא קלטה רבדים חדשים של משכילים ואנשי עסקים מקרב העולים החדשים בני העדה

⁷¹ בן אריה, ירושלים היהודית, עמ' 1826.

⁷² משה סיקרון, "העלייה לישראל בשנים 1948-1988, היקפה, תוכנותיה וכמה מהשפעותיה", **סקירה חודשית, ירחון לקציני צה"ל**, לו (3), (1989), עמ' 14-7. צבי צמרת, **ימי כור ההיתוך, ועדת חקירה על חינוך ילדי העולים (1950)**, שדה בוקר, תשנ"ג (להלן: צמרת, ימי כור ההיתוך), עמ' 19.

⁷³ במהלך מבצע "עזרא ונחמיה" שהחל באפריל 1950 ונמשך עד לראשית 1952 הגיעו מעיראק 125,205 יהודים, שהיו שבעה עשר אחוזים מהעולים החדשים בכלל, ושליש מהעולים החדשים מארצות האסלאם. קבוצת יוצאי עיראק בישראל היא עד היום הקבוצה השלישית בגודלה בישראל, והשניה בקרב המזרחים בישראל. ניסים ליאון, "ממסורת עדתית קטנה למסורת דתית גדולה: הסיפור הדתי של יהודי עיראק בישראל", **ישראל**, 17 (תשע"א), עמ' 211-237 (להלן: ליאון, ממסורת עדתית), עמ' 216; שמלץ, העליה ההמונית, עמ' 22-23.

⁷⁴ שמלץ, העליה ההמונית, עמ' 15-17, 25.

⁷⁵ דלה – פרגולה, הערות על המחקר הסוציו דמוגרפי, עמ' 152 – 154. עיין גם: סרג'ו דלה-פרגולה, "אלף שנים של דמוגרפיה יהודית", בתוך: ישראל לוי (עורך), **תהפוכות ותמורות, אלף שנים בחיי עם ישראל**, ירושלים, 2002, עמ' 29-7 (להלן: דלה-פרגולה, אלף שנים).

⁷⁶ חגי צורף (עורך), **זלמן שזר: הנשיא השלישי מבחר תעודות מפרקי חייו (1889-1974)**, ירושלים, תשס"ח (להלן: צורף, הנשיא השלישי), עמ' 342.

⁷⁷ צור, העליה מארצות האסלאם, עמ' 65-66.

⁷⁸ צורף, הנשיא השלישי, עמ' 342.

⁷⁹ צור, העליה מארצות האסלאם, עמ' 9.

הספרדית, כמו ארצות הבלקן וטורקיה.⁸⁰ אולם עם זאת הצליחה האליטה הספרדית הוותיקה לשמור על מעמד חברתי-כלכלי גבוה יחסית.⁸¹ עם פטירת הראשון לציון, הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, בשנת 1953, אבדה האישיות הדתית הגדולה האחרונה של הספרדים הארץ-ישראלים, ועימה אבדה גם סמכותם ההנהגתית. את מקומם בהנהגה הדתית, מאז ועד לשנות התשעים, תפסו בעיקר יוצאי בגדד.⁸²

בסעיפים הבאים יערך דיון במורכבויות ובמתחים העדתיים והבין-עדתיים במרקם החיים הירושלמי, כפי שבאו לידי ביטוי בשלבים השונים של הקמתה ופעילותה של ישיבת פורת יוסף, והשפיעו על אופני התהוותה.

2.3. הישיבות בשלהי התקופה העות'מאנית

בתוך הרבגוניות העדתית בירושלים של שלהי התקופה העות'מאנית, התקיים בה עולם ישיבות, שהיווה חלק בלתי נפרד מן המסורות העדתיות, ובד בבד התפתח באותה עת בקצב משלו. ירושלים קיבצה בתוכה בני עדות שונות שהביאו ממקום מוצאם דפוסי שונים של ישיבות. המונח 'ישיבה' כלל בתקופה זו משמעויות מגוונות – בתי מדרש גדולים לעומת קבוצות לומדים מצומצמות בחדרים קטנים, מוסדות ציבוריים לצד לומדים בחסות נדבן פרטי; ישיבות של ימי חול וישיבות של סופי שבוע, ישיבות יומיות וישיבות לשעה או שעתיים ביום, ישיבות יום וישיבות לילה,⁸³ ישיבות ללימודי תורת הנסתר (קבלה) וגם ישיבות ללימוד תורת הנגלה.⁸⁴

ברחבי האימפריה העות'מאנית ובארצות האסלאם היו למושג 'ישיבה' פנים אחרות מאשר במרכז אירופה ומזרחה, מבחינת מיקום הישיבות, גודלן, תכנית הלימודים ודרכי ניהולן והחזקתן.⁸⁵ בטרם בואנו לבחון את ישיבת פורת יוסף, עלינו להכיר את עולם הישיבות שקדם לה. נבחן את דפוסי הישיבות הספרדיות (בארצות האסלאם) והאשכנזיות (בארצות אירופה), וכן את הישיבות בירושלים שהוקמו בהתאם לדפוסים אלה. בהתאם לכך נוכל מאוחר יותר, כשנעסוק בישיבת פורת יוסף עצמה, לבחון האם ובמה הושפעה מהישיבות שקדמו לה, באיזה נקודות שימרה, ובאיזה חידשה, לעומתן.

⁸⁰ ליסק, הבעיה העדתית, עמ' 295, 301-304.

⁸¹ צור, העליה מארצות האיסלאם, עמ' 8.

⁸² דשן, הדתיות של המזרחים, עמ' 50.

⁸³ כמו "ישיבת חצות" שהחזיק הרב יוסף שלוש עם חזרתו לירושלים לאחר מלחמת העולם הראשונה; הרב יעקב כהן, "הרה"ג יוסף שלוש זצ"ל", קול סיני, גליון י כרך ב, תמוז תשכ"ג, עמ' 267.

⁸⁴ אייל דודסון, "ושוקדים על לימודם: 'ישיבת' עץ חיים' ומסגרות לימוד תורה בחצר 'החורבה' בשלהי התקופה העות'מאנית", בתוך: ראובן גפני, אריה מורגנשטרן ודוד קאסוטו (עורכים), **החורבה, שש מאות שנים של התיישבות יהודית בירושלים**, ירושלים, תש"ע, עמ' 133-147 (להלן: דודסון, ושוקדים על לימודם) עמ' 133; בן נאה, החיים הדתיים, עמ' 215 - 328.

⁸⁵ גליק שמואל, **מקורות לתולדות החינוך בישראל** (חלק ה), ניו-יורק-ירושלים, תשס"ט (להלן: גליק, מקורות לתולדות החינוך, חלק ה), עמ' ז.

2.3.1. רקע תיאורטי: הגדרת המושג ישיבה

המושג 'ישיבה' מוכר כבר מספרות חז"ל.⁸⁶ בתנ"ך מסופר כי בטרם ירד יעקב למצרים הוא שלח את יהודה: 'ואת יהודה שלח לפניו אל יוסף להורות לפניו גשנה'.⁸⁷ המדרש אמר על כך: "ואת יהודה שלח לפניו אל יוסף להורות". מהו להורות? אמר רבי נחמיה: להתקין לו בית תלמוד שיהא מורה שם תורה, שיהו השבטים קורין בו את התורה,⁸⁸ והסביר כי המגמה היתה להתקין בית תלמוד לתורה. רש"י פירש מהו בית תלמוד: "ומדרש אגדה 'להורות לפניו' לתקן לו בית תלמוד, שמשם תצא הוראה",⁸⁹ ואילו ספר חסידים הסביר שבית תלמוד הוא בית הוראה ובית לימוד.⁹⁰ מכאן שהמושג 'בית תלמוד' התפתח לשתי מגמות עיקריות; הראשונה היא 'בית הוראה', כלומר מועצה עליונה אקדמית של חכמים, הדנה בענייני הלכה, הנהגת ציבור, מוסר ודין, ושימשה כעין בית דין. לכך כיוון המושג 'ישיבה' בראשיתו. תלמידים בכירים השתתפו בישיבות בית הדין כחלק מלימודם,⁹¹ וכך התפתחה המשמעות השנייה, 'בית לימוד', דהיינו, בית המוקדש ללימוד תורה. משמעות 'בית לימוד' באה לידי ביטוי בשמות נוספים, כמו למשל, מתיבתא, כלה, בית מדרש, חבורה, ועוד. בימי הביניים כבר שימש המונח 'ישיבה' בשתי משמעויות אלה.⁹²

עם השנים החל המושג 'ישיבה' לשמש יותר במשמעות של קבוצת תלמידים שישבה לפני מורה, ולמדה מעבר ללימוד בסיסי, במסגרת קבועה,⁹³ בבית כנסת ששימש גם מקום לימוד,⁹⁴ או בבית פרטי בחדר המיועד לכך.⁹⁵ בארצות המזרח, למקום לימוד תורה רווח יותר הכינוי 'מדרש' או 'בית מדרש',⁹⁶ כינוי שהיה שכיח גם בדרום אירופה, אך פחות באירופה הנוצרית.

פעילות הישיבה התמקדה בראש הישיבה ובחכמיה שהתוועדו עימו בשעות מוגדרות ביום בלוויית תלמידיהם. מחוץ לכתלי הישיבה פעלו הרבנים בהכנת התלמידים לקראת הדיונים שייערכו בתוך

⁸⁶ לדוגמה, בבבלי יומא כח ע"ב: "מימיהן של אבותינו לא פרשה ישיבה מהם. היו במצרים ישיבה עמהם שנאמר: 'גלך ואספת את זקני ישראל'. היו במדבר ישיבה עמהם שנאמר: 'דאספה לי שבעים איש מזקני ישראל'".

⁸⁷ בראשית מו, כח.

⁸⁸ בראשית רבה (תיאודור אלבק) פרשת ויגש, פרשה צה (כח).

⁸⁹ רש"י לבראשית מו, כח. רש"י היה תלמיד חכם צרפתי נודע בשם רבי שלמה בן יצחק. חי במחצית השנייה של המאה ה-11 ונחשב לגדול מפרשי התנ"ך והתלמוד.

⁹⁰ ספר חסידים, מהדורת ויסטינצקי, סימן טו, עמ' 18-19. ספר חסידים מכיל הלכות, מנהגים ודעות, ומיוחס לרבי יהודה החסיד, מייסד חוג חסידי אשכנז, שחי במאה ה-12 ובראשית המאה ה-13.

⁹¹ בבבלי מגילה כא ע"א: 'מימות משה ועד רבן גמליאל לא היו למדין תורה אלא מעומד'. הזכות לשבת בדין ניתנה לתלמיד שהגיע להוראה, וישיבה היא 'חבר אנשים שהורשו לשבת (לאחר שקודם עמדו), ולהיות חלק מהחכמים הנועדים יחד לעיון ודיון'. ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 8; בונפיל ראובן, הרבנות באיטליה בתקופת הרנסאנס, ירושלים, תשל"ט (להלן: בונפיל, הרבנות באיטליה), עמ' 19.

⁹² ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 8-9; גם בטור יורה דעה סימן רמז: "בישיבה של דין או של תורה הולכין אחר החכמה". (הדגשה שלי).

⁹³ ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 21; בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 18-19.

⁹⁴ יהודי ספרד היו קוראים לבית כנסת קטן 'מדרש', ויהודי אשכנז כינו את בית הכנסת 'שול' ('בית ספר' בגרמנית). וכן כתב שו"ת הרשב"א ה, סימן רכב: 'עליה הסמוכה לבית הכנסת שקורין לה מדרש'. ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 20.

⁹⁵ שם. כך גם בטור אורח חיים סימן צ: 'מי שיש לו מדרש קבוע בתוך ביתו שלומד בו מצווה להתפלל...!'.⁹⁶

⁹⁶ גם כינוי זה מקורו בספרות חז"ל. בבבלי מנחות מד ע"א: 'ומה שם מדרשך שאתה לומד בו תורה'. שם זה משמש גם בעולם האסלאם (מדרסה), כנראה בהשפעת היהודים.

הישיבה, כפי שעולה כבר מתיאורי ישיבות בבל וארץ ישראל הקדומות.⁹⁷ את הדיונים פתח ראש הישיבה, בהעלאת סוגיה שנלמדה מחוץ לכתלי הישיבה. ציבור תלמידי החכמים השתתף בדיון, והסיכום נערך על ידי ראש הישיבה. כיוון שלא היו הרבה גמרות, שימשו 'שוני הלכות' בתפקיד של העמדת גרסת הסוגיה הנלמדת בפני הציבור. ראש הישיבה תיפקד גם כמעין אב בית דין. לעתים הועלו בפניו שאלות, והוא פסק בהן לאחר דיון וביור בקרב תלמידים וחברים. מתיאור זה מצטיירת הישיבה כמוסד הפסיקה העליון של חכמי הקהילה, המיוצגת בו על ידי קהלים שונים, ושוב מאחדת את שני המובנים של המושג בית תלמוד.⁹⁸

שטמפפר מגדיר את הישיבות כמוסדות חינוך בהם נלמדת המסורת הרבנית הספרותית, כאשר הלימוד נעשה באופן עצמאי ובמטרה להביא את הלומד למצב שיוכל ללמוד גמרא ופירושים באופן עצמאי.⁹⁹ בהמשך התחלק המושג 'ישיבה' לשניים; הראשון (נקרא גם 'ישיבה גבוהה' או 'ישיבה גדולה') הוא מסגרת תורנית לתלמידים מתקדמים, הלומדים גמרא ופרשנים ללא סיוע, והיא מושכת תלמידים מאזור רחב, והשני הוא מוסד מקומי קטן, לתלמידים צעירים שעדיין אינם לומדים את הגמרא באופן עצמאי, והוא נקרא 'ישיבה קטנה'.¹⁰⁰ אטקס תיאר את הישיבה כמוסד המכנס תלמידים צעירים המבקשים לקנות תורה מרבנים. אולם גם הוא הזכיר כי ישיבות הצעירים מוכרות יותר מהחברה בת-זמננו, ואילו בעבר התקיימו גם ישיבות ובתי מדרשות של חכמים בוגרים, שעשו שנים רבות בלימוד משותף, והיו במקביל מעורבים בעסקי הציבור – תיאור המתאים, אולי, לישיבה במובן של 'בית הוראה'.¹⁰¹

המושג ישיבה הושפע גם מן הפיזור הגיאוגרפי. במאה העשירית כבר ניתן היה להבחין כי בספרד ובסביבותיה קיימות ישיבות מרכזיות, כאשר ראש הישיבה מקבל שכר מן הקהילה. חכמי הישיבה הצטיינו בהשכלה תורנית רחבה, ובידיעת שפות מעבר לידע התורני, והלימוד בישיבה היה במגמה של פסיקה, וללא עיסוק במקרא ובמדרש.¹⁰²

הישיבות בארצות אשכנז, לעומת זאת, היו קטנות, ראש הישיבה לא קיבל שכר, והמשרות עברו בירושה. בארצות אלה היה חיבור בין ההנהגה הרוחנית והפוליטית. בישיבות שררה אורח אינטימית, שהתאפיינה בדיון חופשי ובנכונות התלמידים להתפלמס בתקיפות רבה, ובפומבי עם

⁹⁷ ישיבות בבל החלו לפרוח במאה השלישית.

⁹⁸ ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 19-23.

⁹⁹ שטמפפר, שלוש ישיבות, עמ' 2.

¹⁰⁰ שטמפפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה, עמ' 13; שטמפפר, שלוש ישיבות, עמ' 1.

¹⁰¹ עמנואל אטקס, "פתח דבר", בתוך: עמנואל אטקס (עורך), **ישיבות ובתי מדרשות**, ירושלים, תשס"ז, עמ' 9-18 (להלן: אטקס, פתח דבר), עמ' 11.

¹⁰² אברהם גורסמן, "קווים לאופייה של הישיבה הספרדית בתקופה המוסלמית", בתוך: עמנואל אטקס (עורך) **ישיבות ובתי מדרשות**, ירושלים, תשס"ז, עמ' 57-73 (להלן: גורסמן, קווים לאופייה).

מוריהם.¹⁰³ הישיבות עודדו יצירה, ונכתבו בהם קונטרסים, ספרי שבחים וזיכרונות. הלימוד התקיים במגמה פרשנית, והייתה נדידת תלמידים בין ישיבות.¹⁰⁴

נראה שבימי הביניים התבססות מוסד הישיבה היתה משמעותית יותר בעולם הספרדי, בשל תמיכת הקהילה, שבאה לידי ביטוי בשכר ששולם לראש הישיבה. לעומת זאת, דווקא הניתוק מהקהילה, הוא שאפשר את התפתחות הישיבות בתקופות מאוחרות יותר בארצות אשכנז, בפרט על רקע עליית ההשכלה בראשית המאה התשע-עשרה. באותה תקופה הנצו הישיבות הליטאיות, שהתייחדו מן הישיבות הקלאסיות ומישיבות ימי הביניים מבחינה ארגונית ופזית. ההבדל החשוב ביניהן היה ניתוק מהקהילה המקומית מבחינה ארגונית, ולעתים מבחינה פיזית, כך שלא הייתה בידי הקהילה ופרנסיה סמכות לגבי הנעשה בישיבה. בשנים אלה למדו בישיבות ברחבי אירופה בעיקר רווקים צעירים, והן שכנו בדרך כלל בבניין שנועד באופן מיוחד להן, ולא לציבור הכללי. כאן נוצרה אבחנה בין 'ישיבה' לבית מדרש' בעולם המושגים האשכנזי. בשונה מהישיבה, היו בתי מדרש קשורים למסגרת הקהילה, ובהם למדו גברים נשואים או בעלי בתים מתוכה. עם זאת, בשתי המסגרות הונהג לימוד עצמי שהיה תלוי ברצון הלומדים.¹⁰⁵ יחד עם זאת, עדיין המשיכו להתקיים ברחבי אירופה, גם מן המאה התשע-עשרה ואילך, ישיבות קהילתיות.¹⁰⁶

¹⁰³ ניתן להבחין כי ישיבות הספרדים מתאפיינות בגישה רכה ומקבלת, ונוטות למגמת פסיקה. האשכנזים, לעומת זאת, בגישה תקיפה יותר ובמגמת התפלמסות. סביר להניח שההבדל בין מגמות אלה הוביל בהמשך לעיסוק גובר בעניין ההשקפה בעולם האשכנזי, וליצירת תנועות שונות החל מן המאה השמונה-עשרה כחסידים ומתנגדים, תנועת ההשכלה ומתנגדיה, יישוב ישן מול יישוב חדש בארץ ישראל, ועוד.

¹⁰⁴ גורסמן, קווים לאופייה. נדידת תלמידים הייתה מרצון. רש"י כתב בפירוש על תהילים קיט, צט: "מכל מלמדי השכלתי", שמכל מורה אדם לומד קצת; ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 431-441: כחלק מנדידת תלמידים הייתה בכל התקופות גם נדידה לארץ ישראל, בעיקר בשל הכוח המיוחד שיוחס ללימוד תורה בארץ. לאחר כיבוש ארץ ישראל בידי העות'מאנים בתחילת המאה ה-16 גברו עליות של בחורי ישיבה ארצה, בייחוד לעיר צפת.

¹⁰⁵ שטמפפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה, עמ' 16; ברויאר, הישיבה האשכנזית, עמ' 9; ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 44-45.

¹⁰⁶ מרדכי זלקין, "עיר של תורה: תורה ולימודה במרחב העירוני הליטאי במאה ה-19", בתוך: אטקס עמנואל (עורך), **ישיבות ובתי מדרשות**, ירושלים, תשס"ז, עמ' 131-161 (להלן: זלקין, עיר של תורה).

2.3.2. הישיבות בארצות האסלאם בשלהי התקופה העות'מאנית

הכינוי שרווח בארצות המזרח למקום לימוד תורה היה 'מדרש' או 'בית מדרש'.¹⁰⁷ הגישה ללימוד הייתה בעיקרה פלורליסטית; ההתייחסות לתכנים שמחוץ לתלמוד הייתה חיובית, ומלבד תלמוד למדו גם מדרש, דקדוק עברי וספרי הגות, ואף פילוסופיה, אסטרונומיה ומדעים אחרים.¹⁰⁸

רוב הישיבות בארצות האסלאם במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה לא פעלו במתכונת מוסדות חינוך, אלא כמקום לימוד תורה לתלמידי חכמים, ויש המכנים אותן 'ישיבות חכמים'.¹⁰⁹ המושג 'ישיבה' לא ביטא מוסד מאורגן, אלא התאספות של תלמידי חכמים ללימוד תורה, מעין שיעור, ובדרך כלל תמכה הישיבה כלכלית במשפחות החכמים. בתיאור בתי הכנסת בבבל נכתב על בית המדרש ג'אווי של הרב אליהו עובדיה, כי היו 'לומדים בה ישיבות בכל יום ויום שבת', ועל בית הכנסת דיה, 'והיו לומדים בה ישיבה בכל בוקר קודם עלות השחר'.¹¹⁰ ישיבות ארעיות, ללימוד קבוע בזמנים שונים, היו נפוצות בעיקר בעקבות צוואות או הקדשים, ללימוד יומי, לעיתים פעם בשבוע, או כמה שעות ביום.¹¹¹

דפוס ישיבת חכמים התקיים בעיקר בקהילות שבארצות הים התיכון והמזרח התיכון, מהמאה הארבע-עשרה עד המאה העשרים,¹¹² והיה תופעה רווחת במאה התשע-עשרה, בקהילות יהודיות גדולות בארצות האסלאם. נוסע שביקר בדמשק באמצע המאה התשע-עשרה, כתב בין רשמיו:

ומי שבשם גביר יכונה, לא יתכן שלא יהיה לו ישיבה עם ספרים וחכמים ונותן להם מעות קצבה לכל שבוע, ממש כמו אצלנו [...] ממש כשיגיע רק מעט לעשירות, יעשה לו תיכף ישיבה כזו [...] אך עם כל זה הלימוד אינו בחריפות כמו אצלנו.¹¹³

בניגוד לימי הביניים, בהם הייתה הקהילה הספרדית המקומית אחראית להחזקת הישיבה, בתקופה העות'מאנית בארצות המזרח, רוב הישיבות לא היו ציבוריות, ולא נתמכו על ידי הקהילה

¹⁰⁷ ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 19-23.

¹⁰⁸ מרדכי ברויאר, "תולדות הישיבות באספקלריה של תולדות ישראל", בתוך: עמנואל אטקס ורבקה פלדחי (עורכים), **חינוך והיסטוריה: הקשרים תרבותיים ופוליטיים**, ירושלים, תשנ"ט, עמ' 181-197 (להלן: ברויאר, תולדות הישיבות), עמ' 183; מרדכי ברויאר, "שורשיה ההיסטוריים של הישיבה התיכונית", בתוך: מרדכי בר-לב (עורך), **במשך היובל: חמישים שנה למדרשת נעם**, תל-אביב, תשנ"ו, עמ' 127-141 (להלן: ברויאר, שורשיה היסטוריים), עמ' 127.

¹⁰⁹ ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 6; צבי זוהר, "חכמי הישיבה כאישיות קולקטיבית בקהילות המזרח התיכון משלהי המאה השש עשרה עד ראשית המאה העשרים", בתוך: אטקס עמנואל (עורך), **ישיבות ובתי מדרשות**, ירושלים, תשס"ז, עמ' 109-129 (להלן: זוהר, חכמי הישיבה), עמ' 127.

¹¹⁰ יהושע משה, **קץ הימין, תולדות חכמי ורבני בבל ראשונים ואחרונים**, ירושלים, תשכ"ז (להלן: משה, קץ הימין), עמ' קנח-קנט.

¹¹¹ דב הכהן, **מעמדם החברתי של תלמידי חכמים באזמיר במאות יח-יט**, חיבור לשם קבלת התואר "מוסמך", ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשס"ב (להלן: הכהן, מעמדם החברתי), עמ' 32.

¹¹² זוהר, חכמי הישיבה, עמ' 109.

¹¹³ יחיאל פישל בן יעקב קסטלמן, **יחיאל פישל בן יעקב, מסעות שליח צפת בארצות המזרח**, ירושלים, תש"ב, עמ' יג' - יד'.

ומוסדותיה, אם כי היו גם כאלה.¹¹⁴ ברובן היו הישיבות מסגרות פרטיות והוחזקו בידי גבירים שתמכו בהן, רכשו ספרים ונתנו קצבה לחכמים הלומדים. ממילא היו רוב הישיבות קטנות,¹¹⁵ וחלקן פעלו בבתים פרטיים.¹¹⁶ הייתה בישיבות ציבוריות מסוימת, בכך שהיו פתוחות לכל הרוצה ללמוד, אך תמיכה כספית קבועה ניתנה רק לאלה שהיו חלק מן המוסד. עם זאת, פעמים רבות הפקיד המקדיש את הקרן להחזקת הישיבה בידי הקהילה. על פי ההסכם שנעשה עם התורם, דאגה הקהילה להשקעת הכסף, ונטלה לעצמה אחוזים מרווחי ההשקעה לאחר ששילמה למלמדים ולתלמידים.

ראשי ישיבה עמדו רק בראש ישיבות קבועות של חכמים גדולים, בהן למדו מספר גדול יחסית של תלמידים. תלמידי חכמים, דיינים ולמדנים חיברו את יצירותיהם הרוחניות בישיבה, למדו, לימדו, פסקו דינים ואולי אף שפטו. אולם ראשי הישיבות לא היו רבנים ידועים ששימשו ברבנות עיר, אלא למדנים גדולים שהצטיינו במיוחד כמרבצי תורה.

היו גם ישיבות תלמידים, שנועדו לחינוך צעירים לאחר שנות היסוד בתלמוד-תורה. באיזמיר לא נדרשו התלמידים לשלם שכר לימוד, ונראה שזו הייתה הנורמה המקובלת בארצות המזרח. באיזמיר היו ישיבות תלמידים גבוהות, רגילות וקטנות, בהתאם לגילאי התלמידים. המעבר ביניהן היה על דעת המלמד ובהמלצת באי כוח המקדיש, ותנאי השכר של המלמדים היו שונים, כשבמסגרת הגדולה הרוויחו המלמדים כעשרה אחוזים יותר.¹¹⁷ אולם ברוב ישיבות התלמידים בארצות האסלאם, נעשה הלימוד לצד ישיבות חכמים, וישבו בהן חכמים בוגרים עם תלמידים צעירים.¹¹⁸

ברוב קהילות צפון אפריקה והמזרח התיכון, שיקף מצב הישיבות במאה השמונה-עשרה והתשע-עשרה את השקיעה הכלכלית והמדינית של הקיסרות העות'מאנית. ממחצית המאה התשע-עשרה התמעטה כמות הישיבות ומסגרות התמיכה בלימוד, ובמקומות מסוימים, שלא הוצרכו לכך בעבר, נאלצו תלמידים לשלם שכר לימוד.¹¹⁹ רק במספר קהילות, כגון דמשק, חלב ובגדד, הייתה פעילות ישיבתית ראויה לשמה.¹²⁰ יוצאי פרס, בוכרה, ואפגניסטן, גידלו בתוכם במשך הדורות אנשים בעלי שיעור קומה, אך ישיבות לא היו שם כלל, אולי בשל התנאים הקשים ששררו תחת שלטון שיעי קנאי

¹¹⁴ ירון בן נאה, **החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה היז', (איסתנבול, שאלוניקי ואיזמיר)**, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", ירושלים, האוניברסיטה העברית, תשנ"ט (להלן: בן נאה, החברה היהודית), עמ' 254 – 256. וכן: זוהר, חכמי הישיבה, עמ' 109.

¹¹⁵ פוזילוב, העדה הספרדית, עמ' 267 – 268: בישיבת 'מגן לדוד' בירושלים נמנו בשנת תר"י (1850) כשמונה חכמים, בישיבת 'חסד וחיים' נקבע שילמדו עשרה חכמים, וארבעה מתחילים בעיון, בישיבת 'בית גדליה' עשרה חכמים; שם עמ' 279: בישיבות 'כנסת אליהו' ו'מזל צומח' ניתן תקציב לשנים עשר חכמים; שם עמ' 259: המייסדים השתדלו שבישיבות יהיה לפחות מניין לומדים.

¹¹⁶ גליק, מקורות לתולדות החינוך, חלק ה, עמ' ח.

¹¹⁷ הכהן, מעמדם החברתי, עמ' 22 – 31. לדוגמה, ישיבת התלמידים 'מגן שאול' התפצלה לישיבה רגילה ולישיבה גבוהה. התורם נתן חדר לישיבה הגבוהה, והישיבה הרגילה למדה בבית המלמד, בעיקר תלמוד.

¹¹⁸ צבי זוהר, "אלטרנטיבה: קווים לדמותו של החכם הספרדי- המזרחי בדורות האחרונים", בתוך: ידידיה צ' שטרן ושוקי פרידמן (עורכים), **רבנות - האתגר** (כרך ראשון), ירושלים, תשע"א, עמ' 505 – 523 (להלן: זוהר, אלטרנטיבה), עמ' 520; ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 298.

¹¹⁹ הכהן, מעמדם החברתי, עמ' 30.

¹²⁰ ברויאר, תולדות הישיבות, עמ' 196.

ואכזרי.¹²¹ במצרים בימי מלחמת העולם הראשונה, שכנה ישיבת 'תורת ארץ ישראל', אולם למדו בה רק תושבי ארץ ישראל שגורשו בעת המלחמה,¹²² ובצפון אפריקה מוזכרות באותה תקופה רק ישיבות בודדות.¹²³

הנוסע שור וולף כתב בשנת 1875 בחלב, כי רמת הלימוד ברוב ארצות האסלאם אינה גבוהה:

*בית הישיבה גדולה נמצאה פה ורבים המה ההוגים בתלמוד ובפוסקים ורק בארם צובה
ובבאגדאד, היא בבל נמצאים עוד אנשים היודעים לשחות בים התלמוד לרדת במצולותיו
ולדלות פנינים ממנו. אולם במקומות האחרים בארץ סוריא, קורדיסטאן וערב, לא ימצא
אף אחד היודע לפרוש נס על החיים הגדול ההוא, וגם נתיבות הפוסקים הראשונים איננה
סלולה למו ורק לאור השולחן ערוך יהלכו...¹²⁴*

בחלב היו מספר ישיבות ברמה גבוהה,¹²⁵ כמו ישיבתו של רבי יוסף ידיד הלוי בעיר חלב, בה למדו בנעוריו הרב רפאל שלמה לניאדו, ראש הישיבה הראשון בפורת יוסף;¹²⁶ 'מדרש חכם ישעיה דבאח' שהוקם על ידי משפחת סילוורה;¹²⁷ ו'מדרש בית נשיא' בו לימד הרב מרדכי עבאדי, ופיתח את שיטת העיון והחשיבה, ובין תלמידיו נמנו רבי אברהם עדס, ורבי שאול עבאדי.¹²⁸

גליק מביא עדות על ישיבה משמעותית בארם צובה, היא חלב, המציינת כי ייחודה היה בכך שהייתה ישיבה גדולה בארצות המזרח, ולולא היא 'נשתכחה תורה'. אף אם יש הגזמה בדבריו, ניתן ללמוד שהישיבות לא פרחו בעוצמה באותה תקופה:¹²⁹

*ברם זכור אותו האיש לטוב [...] הגביר החכם המרום כבוד הרב מאיר גבאי נ"ע] = נוחו
עדן] אשר בעונו חי [...] יגע בעשר אצבעותיו ועשה לתלמידי חכמים בביתו ישיבה וקבץ
וקנה ספרים נחמדים והוציא עליהם כספא ודהבא [= כסף וזהב] בנפש חפצה ובאהבה
רבה והקדיש אותם לתלמידי חכמים לכל יוצא ובא ללמוד בהם בקבע ולא ימיש*

¹²¹ שבת, השתלשלות התורה, עמ' לא.

¹²² יוסף חיים ילז, **ספר תולדות אליהו**, ירושלים, תרצ"ג (להלן: ילז, תולדות אליהו), עמ' 72-75.

¹²³ בלוב ראו: יהודה כחלון, "המאבק", בתוך: חיים זאב הירשברג (עורך), **זכור לאברהם-קובץ מאמרים לזכר ר' אברהם אלמליח**, ירושלים, תשל"ב (להלן: כחלון, המאבק); באלג'יר ראו: מנחם ויינשטיין, "המשבר הרוחני והחברתי בקהילת אלג'יר במאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט", בתוך: מיכאל אביטבול (עורך), **יהדות צפון אפריקה במאות י"ט - כ**, ירושלים, תשי"מ (להלן: ויינשטיין, המשבר הרוחני); בתוניס ראו: שלמה דשן, "קווים למבנה החברתי של קהילות יהודי ג'רבה ודרום טוניסיה מסוף המאה היט עד לעליות ארצה", **ציון** (תשל"ו), עמ' 97-108 (להלן: דשן, קווים למבנה). דשן מתאר פריחה של המצב הרוחני, אולם לא מזכיר ישיבה.

¹²⁴ זאב וולף שור, **מחזות החיים**, וויען, תרמ"ד (להלן: שור, מחזות החיים), עמ' 11.

¹²⁵ הראל, ספרי אר"ץ, עמ' יח.

¹²⁶ ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 98.

¹²⁷ גפני ראובן, **נוסח ירושלים, עדות ובתי כנסת במרכז ירושלים**, ירושלים, תשע"ב (להלן: גפני, נוסח ירושלים), עמ' 44.

¹²⁸ שבת, השתלשלות התורה, עמ' שפה-שצד. הרב עזרא עטיה, לימים ראש ישיבת פורת יוסף, למד בילדותו אצל הרב שאול עבאדי, ובנעוריו בין השאר אצל הרב אברהם עדס, ואצל רבנים נוספים מתלמידיהם.

¹²⁹ גליק, מקורות לתולדות החינוך, חלק ה, עמ' ז.

מרחובה. ואילולי הוא נשתכחה תורה מפני חומר שבה. כי התלמידי חכמים לא יעלה
בידם לקנות ספרים יקרי הערך שהם צריכים להוצאה מרובה.¹³⁰

בשנת 1880 התקיימו בחלב כארבעים חכמים מתמיכה שקיבלו עבור לימוד תורה. כאשר הורגשה שם ירידה בלימוד התורה, הקימה הנהגת הקהילה ישיבה בשם 'ראשית חכמה', שכללה בתוכנית הלימודים שלה גם שפות זרות, והתקיימה עד מלחמת העולם הראשונה. לאחר המלחמה כוננה הקהילה את המכון להוראת התלמוד, שלמדו בו בין עשרים לשלושים תלמידים.¹³¹ גם באיזמיר הייתה ישיבה גדולה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, ישיבת 'בית הילל' שהוקמה בשנת תר"א (1841). עד ראיה מסר כי בשנת תרכ"א (1851) למדו בה מאה תלמידים (אין לנו ידיעות ברורות לגבי מספר התלמידים בישיבות אחרות).¹³²

הישיבה הגדולה ביותר בארצות האסלאם הייתה כנראה מדרש 'בית זלכה',¹³³ שהוקם בבגדד על ידי הרב עבדאללה סומך (1813-1889), מגדולי רבני בגדד. הרב עבדאללה סומך היה בעל השפעה מכרעת על העולם התרבותי-דתי של יהדות בבל במאה התשע-עשרה. באמצע שנות העשרים לחייו, לאחר שעסק במסחר, החליט, לצד עיסוקו ביצירה תורנית ופסיקת הלכה, להתרכז בטיפוח והדרכת תלמידים מצטיינים ולעצב דור המשך של תלמידי חכמים ביהדות בבל.¹³⁴ בשנת ת"ר (1840) קנה הגביר יחזקאל בן ראובן מנשה חצר, בנה בה בית מדרש לרבנים בשם 'מדרש אבו מנשי', והקדיש אותו לתלמידי הרב עבדאללה סומך. נוסף לכך הקציב סכום כסף גדול כקצבאות לתלמידים. באותם ימים כבר היה בבגדד חדר גדול בשם 'מדרש תלמוד תורה',¹³⁵ ורוב הלומדים בו היו יתומים ובני עניים. הרב עבדאללה סומך העביר משם את התלמידים המצטיינים לבית המדרש החדש, ולימד אותם גמרא ופוסקים, כשהגביר יחזקאל דאג לכלכלם, להלבישם ולהשיאם, ותמך בקביעות בהם ובמשפחותיהם למשך כל חייהם. ברבות הימים קיבלו הלומדים תואר 'חכם' ו'רב' והפכו הם עצמם למלמדים. כל אחד מהם עמד בראש קבוצת בחורים בבית המדרש, ולימד גמרא ופוסקים.

בשנת 1856 בנה הגביר מנשה בן יחזקאל בית כנסת ובית מדרש חדש על שטחים שרכש, ביניהם גם ביתו של עזרא זלכה, שהמבנה נקרא על שמו.¹³⁶ בתיאור בית המדרש משנת 1848 נכתב 'ובו נמצאים שישים תלמידים מחונכים להיות מורי הוראה בישראל'.¹³⁷ בשנת 1863 היו בו 'כשלושים תלמידי

¹³⁰ שמואל גליק, **מקורות לתולדות החינוך בישראל** (חלק ד), ניו יורק-ירושלים, תשס"ו, עמ' 131.

¹³¹ צבי זוהר, **מסורת ותמורה, התמודדות חכמי ישראל במצרים ובסוריה עם אתגרי המודרניזציה 1880-1920**, ירושלים, תשנ"ג (להלן: זוהר, **מסורת ותמורה**), עמ' 51.

¹³² הכהן, מעמדם החברתי, עמ' 27-29.

¹³³ מאיר יוסף, **התפתחות חברתית-תרבותית של יהודי עראק מאז 1830 ועד ימינו**, תל אביב, 1989 (להלן: מאיר, **התפתחות חברתית-תרבותית**), עמ' 27; משה, קץ הימין, עמ' קסב – קסג; ינון כהן, **הארי במסתרים, פרקים מתוך מסכת חייו של רבינו הגדול חכם רבי ששון מזרחי זצוק"ל**, ירושלים, תשס"ב (להלן: כהן, **הארי במסתרים**), עמ' 7, 37 – 38; בן יעקב, **יהודי בבל מסוף תקופת הגאונים עד ימינו**, ירושלים, 1979 (להלן: בן יעקב, **יהודי בבל מהגאונים**), עמ' קנ-קנב.

¹³⁴ זוהר, יחסו של הרב עבדאללה, עמ' 89; כהן, **הארי במסתרים**, עמ' 6-10; משה, קץ הימין, עמ' קיב – קטו.

¹³⁵ מאיר, **התפתחות חברתית-תרבותית**, עמ' 56-59. חיים סעדון, "החינוך", בתוך: סעדון חיים (עורך), **קהילות ישראל במזרח במאות התשע עשרה והעשרים: עיראק**, ירושלים, תשס"ב, עמ' 74-76 (להלן: סעדון, **החינוך**), עמ' 65.

¹³⁶ מאיר, **התפתחות חברתית-תרבותית**, עמ' 28. בישיבה הייתה ספריה שכללה למעלה מאלף ספרים, אולם נשרפה כליל בשנת 1937 מקצר חשמלי.

¹³⁷ ישראל בן יוסף בנימין, **מסעי ישראל**, תרי"ט, עמ' 46.

חכמים ולרובם יש לכל אחד ישיבה קטנה כעשרה בחורים' – סך הכל כשלוש מאות בחורים בבית המדרש. בשנת 1869 נמצאו בבית המדרש של הרב עבדאללה סומך עשר ישיבות (מחלקות) של חכמים ותלמידים ששקדו על תלמוד מן הבוקר עד הערב, חלקן בדפוס של ישיבת חכמים, ואחרות בדפוס ישיבה חינוכית.¹³⁸ הלימודים התנהלו בכיתות שנקראו 'ישיבות', חלקן למדו בשעות הבוקר וחלקן בערב, חמישה ימים בשבוע, והן דורגו לפי רמה וסוג הלימוד, ולכל אחת מהן היה חכם קבוע שלימד בה. תוכנית הלימודים כללה תלמוד, חומש עם רש"י והלכה.¹³⁹ בבית מדרש זה למד גם רבי יוסף חיים בעל "בן איש חי", שהיה לימים בין גדולי הפוסקים והרביץ תורה ברבים,¹⁴⁰ והוא שיזם, או לפחות תמך, בהקמת פורת יוסף (ראו להן: 3.1 'ההחלטה להקים ישיבה'). כמו כן למדו במדרש 'בית זלכה' הרב אפרים כהן והרב סלמאן אליהו,¹⁴¹ לימים מחכמי פורת יוסף.

עם הזמן הלך בית מדרש זה והתפרסם. נהרו אליו תלמידים מכל ערי בבל וסביבותיהן, ואף מחוצה לה,¹⁴² ושתו בצמא תורה מפי המורה הגדול הרב עבדאללה סומך. רבים מבוגריו שימשו ברבנות בבבל, בפרס, ובמקומות אחרים במזרח. הוא נבדל מן המוסדות הפורמליים והרבניים של הקהילה, והתנהל כמוסד אוטונומי שהחזיק את עצמו, מצב שתרם למעמדו העצמאי.¹⁴³ בהשפעתו הוקמו בבבל מוסדות כמו בתי כנסת שלימדו בהם שיעורים, ובתי מדרש¹⁴⁴ כדוגמת הישיבה על שם מאיר אליהו.¹⁴⁵

2.3.3. ישיבות ספרדיות בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית

גם בקרב העדה הספרדית בירושלים, היו בשלהי התקופה העות'מאנית סוגים שונים של ישיבות – ישיבות לתלמידי חכמים מובהקים, ישיבות לבעלי בתים, ישיבות פרטיות, וישיבות עדתיות.¹⁴⁶

¹³⁸ כהן, הארי, עמ' 7 כותב: 'כעשרים שנה לאחר פתיחת הישיבה נמנו בה שלשים ראשי ישיבות שכל אחד מהם עמד בראש ישיבה קטנה'.

¹³⁹ מאיר, התפתחות חברתית-תרבותית, עמ' 28-29.

¹⁴⁰ ברויאר, אוהלי, 61 – 62; הרב יוסף חיים מבגדד, המכונה "בן איש חי" על שם ספרו, תקצ"ה-תרס"ט (1835-1909). היה מגדולי הפוסקים בתקופה המודרנית, מנהיג רוחני שהטביע חותם על יהדות עיראק במאה התשע עשרה. בגיל ארבע עשרה החל ללמוד במדרש 'בית זלכה', והיה לתלמידו המובהק של הרב עבדאללה סומך, שאת בת דודו נשא לאשה. לאחר פטירת אביו בתרי"ט (1959) החל להנהיג את קהילת בגדד, אך סירב לקבל על כך שכר, והתפרנס משותפות עסקית עם ארבעת אחיו. עיינו: אברהם בן יעקב, **הרב יוסף חיים, ירושלים, תשל"ב**; אברהם בן יעקב, **הרב יוסף חיים מבגדאד, תולדות חייו ורשימת כתביו**, אור יהודה, תשמ"ד (להלן: בן יעקב, הרב יוסף חיים מבגדאד); רגב, יחסו; רגב, היחס להשכלה; על מעורבות של הרב יוסף חיים בפעילות ציבורית: צבי יהודה, "פעילותו הציבורית של הרבי"ח על פי אגרות ששלח לרב יש"א ברכה בשנים תרמ"ו – תרס"ב (1889-1902)", בתוך: **הרב יוסף חיים, פרקי מחקר ועיון במלאות תשעים שנה לפטירתו**, אור יהודה 1999, עמ' 23-27 (להלן: יהודה, פעילותו הציבורית).

¹⁴¹ על הרב אפרים כהן ועל הרב סלמאן אליהו ראו להלן: 3.4.1 'ישיבת עז והדר', בהערה.

¹⁴² אברהם בן יעקב, **תולדות הרב עבדאללה סומך**, ירושלים, תש"ט, עמ' 14 – 18; מאיר, התפתחות חברתית-תרבותית, עמ' 28.

¹⁴³ זוהר, האירו פני המזרח, עמ' 19 – 20. עם ירידת קרנו של החינוך הדתי והמסורתי החלה ירידה גם במדרש 'בית זלכה', ובשנות הארבעים של המאה העשרים הגיעו 10-20 תלמידים מידי שנה, חלקם נשלח על ידי ועד או אגודה שסיפקה להם תמיכה חומרית על מנת שילמדו. מאיר, התפתחות חברתית-תרבותית, עמ' 29.

¹⁴⁴ ליאון, ממסורת עדתית, עמ' 211 – 237.

¹⁴⁵ מאיר, התפתחות חברתית-תרבותית, עמ' 29, 27.

¹⁴⁶ פוזילוב, העדה הספרדית, עמ' 257. שם עמ' 257-286 מובאת סקירה ארוכה של הישיבות בשלהי התקופה העות'מאנית, כולל סקירה כלכלית; עוד על סוגי הישיבות השונים: בצלאל, נולדתם ציונים, עמ' 77-78.

ישיבות מקובלים היו סגנון נוסף של ישיבות חכמים, ועסקו בהן בלימוד קבלה ותורת הנסתר. כזו הייתה ישיבת 'בית אל', שהוקמה ב-1737. בין גדולי החכמים שעמדו בראשה היו רבי גדליה חיון, שהקים אותה, רבי שלום שרעבי, רבי יום טוב אלגאזי, הראשון לציון, רבי חיים אברהם גאגין, ורבי עובדיה הדאיה, שהיה מחכמי פורת יוסף. הישיבה נקראה גם 'ישיבת החסידים', או 'ק"ק חסידים', והתייחדה בכך שביחד עם ספרדים ויוצאי עדות המזרח, למדו בה גם אשכנזים, כמו ר' גרשון מקיטוב.¹⁴⁷ כמו בארצות המוצא, רוב הישיבות הספרדיות והמזרחיות בירושלים במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה לא פעלו כמוסדות חינוך, אלא כמקום לימוד תורה לתלמידי חכמים, 'ישיבות חכמים'. בחלקן ישבו גם מעט בחורים מתלמידים,¹⁴⁸ אך עיקר ייעודן היה לתמוך כלכלית במשפחות החכמים. הן נתמכו על ידי נדבנים שונים, ובהתאם לכך היו ישיבות שפעלו זמן רב, ואחרות הפסיקו את פעילותן לאחר זמן קצר, כאשר נפסק מקור הכנסתן.¹⁴⁹ בחלקן למדו שעות מועטות בלבד ביום, או רק בחלק מימי השבוע,¹⁵⁰ וחלק מן החכמים למדו במספר ישיבות על מנת להגדיל את הכנסתם.

כמוסד המהווה מקור הכנסה, הלך וגדל מספר הישיבות בירושלים, ובמהלך המאה התשע-עשרה ניתן למנות בעיר כמאה ישיבות.¹⁵¹ כפי שכתב לונץ: 'מספר הישיבות הלך ורב מדור לדור על ידי שלוחי החלוקה שכל אחד מהם השתדל בהיותו בחוץ לארץ למצוא עשיר אשר יכונן על שמו ישיבה בירושלים, למען ימנה גם הוא בלומדיה'.¹⁵² לודוויג פרנקל, שביקר בארץ ב-1856, קרא לישיבות 'מוסדות צדקה': 'מוסדות צדקה הנקראות פה ישיבות הם כששה ושלשים'.¹⁵³ רבים מתושבי ירושלים היו קשורים לישיבות ולמדו בהן בזמנים שונים, אם כי היו גם ישיבות שיועדו ל'בעלי בתים', שבאו ללמוד ולהתפלל ללא תמורה, בעיקר סביב שעות התפילה, כפי שמפורט ברשימת הישיבות משנת תרכ"ב (1862) בספר זיכרון ירושלים:¹⁵⁴ 'ישיבת בעלי בתים מתפללים בה ואחר חצות לומדים בה תהלים וזהר ומדרש וש"י [=ושולחן ערוך], עם הרב החסיד משה אהרון פריה'.¹⁵⁵

¹⁴⁷ על ישיבה זו ראו: גאון, יהודי המזרח, חלק א, עמ' 138 – 143; "בית אל", קול סיני, גליון א', כסלו טבת תשכ"ב, עמ' 8; הכהן מרדכי, "בתי כנסיות בירושלים העתיקה", בתוך: מרדכי הכהן (עורך) **בית הכנסת: מאמרים ומסות**, ירושלים, תשט"ו, עמ' שיא-שמח (להלן: הכהן, בתי כנסיות), עמ' שכו - שכא; יצחק שפירא, **ירושלים העיר העתיקה, תולדה והווי**, ירושלים, תש"ח (להלן: שפירא, ירושלים העתיקה), עמ' 55. אהרון ביי"ר, "מוסדות תורה ותפילה בין החומות", בתוך: מרדכי נאור (עורך), **הרובע היהודי בעיר העתיקה**, ירושלים, 1987, עמ' 103 - 148 (להלן: ביי"ר, מוסדות תורה), עמ' 139-138.

¹⁴⁸ ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 298.

¹⁴⁹ משה דוד גאון, "לקורות ישיבת אח"ד", ישעיהו פרס ואחרים (עורכים), **רבעון ירושלים**, א (תש"ח), עמ' נ - נז (תש"ח) (להלן: גאון, ישיבת), עמ' נ.

¹⁵⁰ בן ציון אברהם קואינקה, **ספר הזכרונות והתולדות**, ירושלים, תרצ"ח (להלן: קואינקה, ספר הזכרונות והתולדות), עמ' 14; עיינו לדוגמה גם: גאון, יהודי המזרח, עמ' 247; ויזר, חזן - נעים זמירות, עמ' 36, על ישיבת 'מעייין גנים' שנוסדה כישיבה לאברכים ותלמוד-תורה ללימודי לילה.

¹⁵¹ בן נאה, ישיבות ירושלים, עמ' 332.

¹⁵² לונץ, נתיבות ציון וירושלים, עמ' 165.

¹⁵³ לודוויג אוגוסט פרנקל, **ירושלימה, נוסח עברי מנדל בר"י שטרן**, ירושלים, 1999 (להלן: פרנקל, ירושלימה), עמ' 173. לודוויג פרנקל 1810-1894, בהכשרתו רופא, שימש כמורה, עיתונאי, סופר ומשורר יהודי-אוסטרי, נשלח לירושלים על ידי אליזה הרץ לבית למל, וייסד בשליחותה את בית הספר למל בירושלים.

¹⁵⁴ ספר "זכרון ירושלים" מתאר את מוסדות הספרדים בשנת תרכ"ב.

¹⁵⁵ גאון, יהודי המזרח, חלק א, עמ' 132 (מתוך ספר "זכרון ירושלים"); ראו גם: יצחק פרחי, **טוב ירושלים**, ירושלים, תש"ס (להלן: פרחי, טוב ירושלים), עמ' רסג.

לרוב הקבוצות העדתיות הספרדיות היו ישיבות משלהן,¹⁵⁶ ורוב הישיבות הספרדיות בשלהי התקופה העות'מאנית היו עדתיות. ישיבת 'אוהל מועד' הוקמה לחכמי ארם צובא, ביזמת אנשי ארם צובא, וכמוה ישיבת 'רחובות הנהר'.¹⁵⁷ חכמי בבל ייסדו בירושלים מספר בתי מדרש לבני עדתם – מנחת יהודה, שושנים לדוד, טוויג, ואוהל רחל,¹⁵⁸ והישיבות שהוקמו על ידי הרב יעקב מאיר, יועדו בעיקר לספרדים דוברי לאדינו.¹⁵⁹

נוסף על אלה, היו ישיבות חינוכיות, או 'ישיבות תלמידים',¹⁶⁰ שנועדו לבחורים צעירים. היו בהן מורה, תכנית לימודים ותכלית מוגדרת.¹⁶¹ ישיבות כאלה היו מועטות, ולרוב צמודות לישיבות חכמים, כך שישבו בהן חכמים בוגרים ביחד עם תלמידים צעירים, ובדרך כלל כווננו התלמידים לתפקידי הוראה והרבצת תורה.¹⁶² כבר במאה השבע-עשרה, בשנת תי"ח (1658), הקים כך רבי יעקב חאגיז את ישיבת 'בית יעקב ויגה' כפי שתיאר בנו רבי משה: 'ואדוני אבי ז"ל היה משתדל בכל עוז של תורה עם התלמידים שהיו לו בבית המדרש ומפריז להם מעות כדי שישנו את כל הש"ס בעל פה ויש מהם שעלתה בידם...'¹⁶³ במאה השמונה-עשרה הגיע רבי חיים בן עטר לירושלים, והקים בה בשנת תק"ב (1742), ישיבה בשם 'כנסת ישראל', ששימשה בחלקה לתלמידי חכמים ובחלקה לתלמידים, כלשונו: 'עד אמצא מקום לה בריוח לחכמים גם לתלמידים אשר הכינותי מלמד חכם ובקי ללמד לתלמידים שהתחילו לעיין'.¹⁶⁴ כעשרה תלמידים למדו עימו גמרא בעיון, הם לא עסקו במפרשי הגמרא אלא בפוסקים לפי מהלך הסוגיה, וחלק מהזמן למדו ביחידות. הייתה גם כיתה שנייה לצעירים, שלמדו גמרא בעיקר כדי לדעת כיצד ללמוד ולהשיג בקיאות בכל הסדרים.¹⁶⁵

¹⁵⁶ בצלאל, נולדתם ציונים, עמ' 78; ראו גם: דרילמן-גפן, עבד נאמן, עמ' 70.

¹⁵⁷ גאון, יהודי המזרח, חלק א, עמ' 219; הרב אברהם רפול, "הרה"ג עזרא הררי רפול", **קול סיני**, גליון ט כרך א, מנחם אב התשכ"ב, עמ' 199.

¹⁵⁸ ששון, אביר הרועים, חלק שני, עמ' 286; בצלאל, נולדתם ציונים, עמ' 75; בשנת תש"ב (1942) הוצע להעביר את האחריות הכלכלית של ישיבת שושנים לדוד לידי ועד עדת הבבלים. הנהלת ישיבת שושנים לדוד אל ועד עדת הבבלים, 16.6.42, אוע"ב, א.ש/בב 15.

¹⁵⁹ גליקסברג, בתי מדרש, עמ' 71 הערה 46.

¹⁶⁰ בוריא, אוהלי תורה; בן נאה, ישיבות ירושלים, עמ' 14, כותב: 'ישיבה שכזו לצעירים הממשיכים מן החינוך התורני הבסיסי בתלמוד תורה לקריירה רבנית הוקמה בירושלים רק ב-1890 ונקראה תפארת ירושלים'. אולם הדוגמאות המובאות להלן מראות כי היו ישיבות חינוכיות שקדמו לתפארת ירושלים; ראו גם: קואינקה, ספר הזכרונות והתולדות.

¹⁶¹ בצלאל, נולדתם ציונים, עמ' 77.

¹⁶² זוהר, אלטרנטיבה, עמ' 520.

¹⁶³ שלמה זאב הבלין, "לתולדות ישיבות ירושלים בשלהי המאה היו וראשית המאה היח", **שלם**, ב (תשל"ו), עמ' 117-140 (להלן: הבלין, לתולדות), עמ' 123.

¹⁶⁴ מאיר בניהו, "לתולדות בית המדרש 'כנסת ישראל' בירושלים", **רבעון ירושלים**, ב (תש"ט), עמ' קיד (להלן: בניהו, לתולדות בית המדרש), עמ' קי הערה 26.

¹⁶⁵ בניהו לתולדות בית המדרש, עמ' קז. לא ברור מתי חדלה ישיבתו של רבי חיים בן עטר להתקיים. היא הופיעה ברשימות מונטפיורי משנת תרכ"ב (1862), אך לא הופיעה ברשימות 'זכרון ירושלים' משנה זו. שם, עמ' קיד.

יחסד אל' הייתה ישיבה לתלמידים שכוונו להיות מורי הוראה ומובילים בעולם היהדות. היא נוסדה בשנת 1860 לערך,¹⁶⁶ על ידי שלמה, בנו של רבי יחזקאל יהודה מבגדד. עם הגעתו לירושלים הקצה לישיבה חדר בביתו. בתקנות הבית נכתב:

מטרת בית המדרש הזה להרים קרן התורה ולנופך נס החכמה על הר ציון ולהחזיק ביד צעירי ובחורי התלמידי חכמים אשר לאור התורה ילכו, למען יהיו לאנשים חכמים ורבנים אשר כח בידם להורות ולהאיר את עולם היהדות והדת.¹⁶⁷

ישיבות נוספות פעלו בבתים של אנשים פרטיים, בדומה לישיבת יחסד אל', בדרך כלל היו אלה גבירים שהקימו ישיבה בביתם, או ראשי ישיבה. כך גם ישיבה בבית הרב הגדול ראש הועד מוה"ר (=מורנו הרב) רפאל מאיר פניז'ילי.¹⁶⁸ חלק מהישיבות השתמשו בבתים כנסת ובאגפים שונים בתחומם, לשם למידה:¹⁶⁹ 'מבלעדי בית הכנסת הראש, אשר לאשכנזים, נמצאו עוד בתי מדרש וישיבות המחוברים עם חדרי תפילה, אשר במו יהגו הגדולים בתלמוד'...¹⁷⁰

היו גם מוסדות שהשתמשו במבנים שנבנו במיוחד לצורך ישיבה. לאחר שהגביר שלמה יחזקאל יהודה, הקים את ישיבת יחסד אל',¹⁷¹ הוא צירף אליה את ישיבת 'כנסת יחזקאל' שהקים אביו,¹⁷² קנה בית ברחוב חב"ד ברובע היהודי בירושלים, ובנה עליו קומה שנייה, שיועדה לבית כנסת וישיבה למקובלים. בישיבה זו למדו גדולי החכמים שבירושלים פשט וקבלה. לבית מדרש 'דורש ציון', שהיה מוסד חדשני, הוקדש בניין במיוחד:

הבית החדש הזה עומד בקצה העיר דרומה על הר ציון נוכח הר הבית [...] ולו חמישה חדרים למטה ובאר מים, ועולים במעלות לחצר העליון אשר לפני חדרי העליות ושמה חמישה חדרים מרווחים, אשר חלונותיהם פתוחים לכל רוח [...] כולו יפה אף נעים.¹⁷³

רמת הלימודים בישיבות ירושלים, הן ספרדיות הן אשכנזיות, לא הגיעה בדרך כלל לרמתן של הישיבות בגולה,¹⁷⁴ אם כי היו בהן לומדים יחידים שהיו תלמידי חכמים מופלגים. משטר ה'חלוקה'

¹⁶⁶ אברהם בן יעקב, "לתולדות הישיבות כנסת ישראל ו'יחסד אל בירושלים', רבעון ירושלים, ב (תש"ט), עמ' פט – צט (להלן: בן יעקב, לתולדות הישיבות). הכהן, בתי כנסיות, עמ' שלא; בן אריה, עיר בראי התקופה, עמ' 347. שם הוא מביא דעות שונות לגבי מועד הקמת הישיבה.

¹⁶⁷ בן יעקב, לתולדות הישיבות, עמ' צב-צג.

¹⁶⁸ גאון, יהודי המזרח, חלק א, עמ' 132, מתוך ספר "זכרון ירושלים"; דודסון, ושוקדים על לימודם, עמ' 135, טוען כי הרובע היהודי בירושלים סבל מצפיפות רבה, מה שגרם למחסור במקומות לימוד ובמבנים לישיבות, וזה הביא לתופעת הלימוד בבתים פרטיים. אולם ראינו שישירות בתוך הבתים לא היו ייחודיות לירושלים, אלא תופעה מקובלת בארצות האסלאם, כך שלא היה זה רק בשל הצפיפות. גם הרב בן ציון קואינקה מתאר בזיכרונותיו את הישיבה שהקים אביו בביתו "בדרך רב בעלי הבתים בסאלוניקי". ראו: קואינקה, ספר הזכרונות והתולדות, עמ' 14.

¹⁶⁹ דודסון, ושוקדים על לימודם, עמ' 135.

¹⁷⁰ פרנקל, ירושלימה, עמ' 180.

¹⁷¹ פוזיילוב, העדה הספרדית, עמ' 272-274.

¹⁷² על ישיבת כנסת יחזקאל ראו: הכהן, בתי כנסיות, עמ' שלט.

¹⁷³ אהרון גולדשטיין, **שבעים וחמש שנה לדורש ציון, ליובלו 75 שנה לביהמ"ד דורש ציון בירושלים**, ירושלים, תש"א (להלן: גולדשטיין, שבעים וחמש שנה לדורש ציון), עמ' 14. בית מדרש 'דורש ציון' הוקם בשנת תרכ"ו (1866) ברובע היהודי בירושלים על ידי ר' יוסף בלומנטל, יהודי צרפתי שפעל למען ארץ ישראל, ור' יצחק אופלאטקא מראשי כולל עדת ישרון לילידי דייטשלאנד. בהמשך עבר לבניין בהר ציון. למדו בו חשבון ושפות 'בית חינוך שיכשיר אותם להיות יהודים במלוא מובן המילה אשר יצליחו להתפרנס בכבוד מעבודתם'. שם, עמ' 24.

¹⁷⁴ בן נאה, ישיבות ירושלים, עמ' 333.

הרגיל את הלומדים ללימוד ריטואלי ולעיסוק בתורה 'על מנת לקבל פרס', גרם לכך שכל מי שרצה ללמוד, התקבל ללא כל סינון,¹⁷⁵ ומנע את המוטיבציה להשקיע מאמץ אישי להישגיות ולהתקדם. גם העוני הרב, שקשה לתארו, תרם לקיפאון ולהסתפקות במועט, אפילו בחיי הרוח. בנוסף, המנהיגות הרבנית בירושלים במאה התשע-עשרה כללה רק מעטים מבין בוגרי הישיבות בעיר הקודש. רוב התפקידים המרכזיים ברבנות ובישיבות בירושלים במאה התשע-עשרה, נתפסו בידי רבנים שבאו מקהילות הגולה, והם ששלטו בהקצאת התמיכה למוסדות, דבר שגרם לאברכים מצטיינים בירושלים להתנוון. המוניטין הנמוך של בני הישיבות הירושלמיות תרם גם הוא לרמה בינונית בלימוד.¹⁷⁶

בשלהי התקופה העות'מאנית החלו לקום בירושלים ישיבות מודרניות, בדומה לבית מדרש 'דורש ציון'. ביניהן היו ישיבות שעסקו גם בהכשרה מקצועית לתפקידים תורניים, כמו בית מדרש לרבנים שהקים הרב אליהו בכור חזן בשנת תרס"ח (1908), והטיל את התפקיד על הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל.¹⁷⁷ הרב עוזיאל עצמו הקים ישיבה בשם 'מחזיקי התורה', במטרה 'לרכז את צעירי הספרדים השואפים להשתלם בלימודי הדת ולאפשר להם זאת בהשיגה למחייתם תמיכת כסף חודשית'.¹⁷⁸ חזונו היה להקים בית מדרש גדול לרבנים מבני עדות המזרח, בו ילמדו צעירים מהארץ והתפוצות, ואחר כך ייצאו לקהילות ישראל במזרח להורות תורה.

2.3.4. ישיבות אשכנזיות בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית

פורת יוסף קיימה יחסי גומלין עם הישיבות האשכנזיות בירושלים במובנים שונים, ואף הושפעה מהן, ולכן חשוב לעמוד על קנקן, ועל ההבדלים בינן לבין הישיבות הספרדיות. לצורך כך נבחן את המאפיינים של הישיבות האשכנזיות ואת ההיסטוריה של פעילותן בירושלים, ונסה להכיר שלוש מביניהן באופן מפורט יותר.

¹⁷⁵ פרידמן, ישיבות היישוב הישן, עמ' שע"ב - שע"ד; ברטל, יישוב, עמ' 255.

¹⁷⁶ ברויאר, אוהלי, עמ' 63; ברויאר, תולדות הישיבות, עמ' 196-197; אריה מורגנשטרן, **הרבנות הראשית לארץ ישראל, ייסודה וארגונה**, ירושלים, תשל"ג, עמ' 16-17; אצל הרב אברהם יצחק קוק, **אגרות ראי"ה**, (חלק א), ירושלים, תשכ"ב, עמ' קל"ז, מובא מכתבו של הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג: 'נשתומם לראות כי עד היום לא יצא מירושלים עצמה לא לבד גדול הדור כי אם גם לא תלמיד חכם גדול ומצוין, אין ספק שזה הוא מפני שהאברכים שם, גם הישובים באוהלי התורה, יעסקו בדקדוקי עניות, ואינם יודעים דרכי הלימוד אשר הורו לנו רבותינו הראשונים'; אחד מבני ישיבות היישוב הישן שכאב את ההשפלה, יצא נגד המתארים את ישיבות ירושלים באור שלילי: 'עלובה זו ירושלים כבר רגילה היא למדי לשמוע חרפתה...'. אס בראויים אתם מדברים חפשו נא בחוצות ירושלים, בקשו נא בבתי מדרשות תמצאו גדולי תורה למאות הראויים להוראה...'. **החבצלת**, ב' מנחם אב תרס"ו, גליון מס' 35.

¹⁷⁷ הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, תר"מ-תשי"ג (1880-1953), נולד בירושלים, התייתם בגיל צעיר מאביו ועזר לפרנסת המשפחה, ובין השנים תר"ס-תרס"ד (1900-1904) לימד בישיבת תפארת ירושלים. בסוף שנת תרע"א (1911) התחיל לכהן כרבה של יפו, בשנת תרפ"א (1921) קבל את משרת רבה הראשי של סלונקי, ועם חזרתו לארץ בשנת תרפ"ג (1923) נבחר כרב ראשי לתל אביב. בתרצ"ט (1939) התמנה לרב הראשי הראשון לציון. חיבר מספר ספרים: משפטי עוזיאל, שערי עוזיאל, הגיוני עוזיאל, השופט והמשפט; על הרב עוזיאל ראו: דון יחיה, הרב בן ציון מאיר; יצחק גולבדרג, צבי שינובר (עורכים וכותבים), **הרבנות הראשית לישראל, שבעים שנה ליסודה**, ירושלים, תשנ"א; אלעזר, הרב יעקב מאיר; אלעזר, הרובע היהודי בירושלים, עמ' 240-244; ורהפטיג אתמר, כ"ץ שמואל, **הרבנות הראשית לישראל שבעים שנה לייסודה**, תשס"ב, עמ' 1140-1136.

¹⁷⁸ דון יחיה, הרב בן ציון מאיר, עמ' 186.

בישיבות שבארצות האשכנזיות באירופה לא נלמדו מקצועות אחרים מלבד תלמוד ומעט מקרא (ראו להלן: 2.5.2.2.3. 'יחס הסביבה הנכרית').¹⁷⁹ במרכז אירופה הייתה פריחה של ישיבות גדולות כבר במאה השמונה-עשרה, כמו ישיבת החכם צבי באלטונה, וישיבת רבי עקיבא איגר מפוזנה, ובראשית המאה התשע-עשרה מנתה ישיבת פרשבורג בראשות החת"ס סופר, מאות תלמידים, והיוותה מודל לישיבות נוספות.¹⁸⁰ אולם עליית ההשכלה גררה תהליך של שקיעה כמעט מוחלטת של הישיבות משלהי המאה השמונה-עשרה. בשנת 1872 כבר לא נותרה אף ישיבה אחת בגרמניה.¹⁸¹

ברוסיה החלה תקופה חדשה עם הקמת ישיבת וולז'ין בראשית המאה התשע-עשרה, כתגובה לחסידות ולתנועות ההשכלה גם יחד. וולז'ין הציגה דפוס חדש של ישיבה ושימשה דוגמה לישיבות שקמו אחריה,¹⁸² כמו ישיבת מיר, וישיבות סלבודקה וטלז, שביטאו את הקול המרכזי והמשמעותי בעולם התורה האירופאי.¹⁸³ גם התפשטות הישיבות בקהילות הונגריה נועדה לשמר את ערכי המסורת מול הנטייה להתבוללות בעידן האמנציפציה. תנועת המוסר ניסתה להתמודד עם תמורות אלו על ידי הקמת ישיבות, ואף התנועה החסידית הקימה ישיבות כדי להתמודד עם אותן התופעות, למרות ההתנגדות החסידית לעולם הישיבות בדורות שקדמו לכך.¹⁸⁴ הישיבה הליטאית נתייחדה מישיבות ימי הביניים בעיקר בניתוק מהקהילה המקומית, מבחינה ארגונית ופיזית. הסמכות לגבי הנעשה בישיבה הייתה נתונה באופן בלעדי רק להנהלת הישיבה, ולא לקהילה המקומית ופרנסיה. בישיבה למדו כמעט רק רווקים צעירים, והיא שכנה בדרך כלל במבנה המיועד רק לה, ולא לציבור הכללי.¹⁸⁵ בתקופה זו התפתחו שני סוגי הישיבות, 'ישיבה גבוהה' לתלמידים מתקדמים שמשכה תלמידים מאזור רחב, ו'ישיבה קטנה' כמוסד מקומי קטן לתלמידים צעירים שטרם הגיעו לעצמאות בלימוד הגמרא.¹⁸⁶ היו גם ישיבות מקומיות, בדרך כלל של רב מקומי, שרצה לעסוק בלימוד תורה ולא רק בהנהגת קהילה, והן שימשו גם כמקור פרנסה לראש הישיבה ולצוות ההוראה.¹⁸⁷ בית המדרש של הקהילה המשיך להתקיים במקביל. המושג 'ישיבה' הפך לכינוי למוסד המכנס תלמידים צעירים ללימוד תורה מפי רב או רבנים, ואילו בבית המדרש של הקהילה למדו גברים נשואים או בעלי בתים.¹⁸⁸

העדה האשכנזית בירושלים החלה להקים מוסדות וישיבות מסודרים וקבועים רק משהגיע לעיר ר' יוסף זונדל מסלנט (1837), והפך למורה הוראה, ולאחר בוא חתנו, הרב שמואל סלנט (1841), ומינויו

¹⁷⁹ ברויאר, תולדות הישיבות, עמ' 183.

¹⁸⁰ גליק, מקורות לתולדות החינוך, חלק ה, עמ' ט.

¹⁸¹ ברויאר, תולדות הישיבות, עמ' 191.

¹⁸² גליק, מקורות לתולדות החינוך, חלק ה, עמ' י.

¹⁸³ זלקין, עיר של תורה, עמ' 131; ברויאר, תולדות הישיבות, עמ' 191-192.

¹⁸⁴ ברויאר, תולדות הישיבות, עמ' 191-192; עולם ההשכלה בארצות אירופה הביא תופעות של חילון והתבוללות, ויצר תגובת נגד של התפתחות עולם התורה והישיבות. בארצות המזרח ההשכלה לא הגיעה באופן אינטנסיבי כל כך, וניתן לשער כי זו אחת הסיבות לכך שגם עולם הישיבות היה פחות מפותח.

¹⁸⁵ ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 44-45; שטמפפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה, עמ' 16.

¹⁸⁶ שטמפפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה, עמ' 13; שטמפפר, שלוש ישיבות, עמ' 1.

¹⁸⁷ זלקין, עיר של תורה, עמ' 132-137.

¹⁸⁸ אטקס, פתח דבר, עמ' 9-18; שטמפפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה, עמ' 16.

לאב בית דין.¹⁸⁹ מוסדות אלה ביטאו מגמות רוחניות ואינטלקטואליות זהות לאלה של עולם הישיבות הליטאיות, והתנגדו למודרניזציה ולציונות.¹⁹⁰ בנוסף למקור הכנסה למספר משפחות, הפכו הישיבות, תוך שנים מעטות, למוסדות משפיעים ומובילים. מאז הקמתן התחיל נושא מוסדות החינוך להיות מרכזי בחיי היישוב האשכנזי בירושלים. וויכוחים שונים על הדרך החינוכית הובילו לפיצולים בעדה האשכנזית, לפרישה מהמוסדות המרכזיים, ולהקמת מוסדות נוספים.¹⁹¹

בשנת תר"א (1841) הוקמה בבית מדרש 'מנחם ציון', שבחצר חורבת רבי יהודה החסיד,¹⁹² ישיבת 'עץ חיים', ביוזמת מנהיגי העדה האשכנזית, והתפתחה לרשת מוסדות הכוללת 'חדר לתינוקות',¹⁹³ תלמוד-תורה, ישיבות קטנות לנערים, וישיבות גבוהות ובתי מדרש לאברכים.¹⁹⁴ בשנת תרמ"ד (1884) פרשה ממנה ישיבת 'מאה שערים' על רקע חילוקי דעות בסוגיית הלימודים הכלליים במוסדות. בשנת תרמ"ו (1886) הקימו כוללים חסידים ומעורבים את רשת תלמודי התורה והישיבה הגבוהה 'חיי עולם', בה הוגבלו הלימודים הכלליים לכתיבה עברית בלבד. בשנת תרמ"ז (1887) הוקמה בירושלים ישיבת 'תורת חיים', בידי רבי יצחק וינוגרד מליטא, וב-1906 נוסדה בעיר ישיבת 'שער השמים', הישיבה האשכנזית הראשונה בה עסקו למדנים בתורת הקבלה.¹⁹⁵ בשנה זו כבר היו בירושלים שמונה ישיבות אשכנזיות, בהן למדו למעלה משבע מאות בחורים.¹⁹⁶ בניגוד לרוב הישיבות הספרדיות, היו הישיבות האשכנזיות מאורגנות וגדולות.

ב-1866 הקימו האשכנזים את הוועד הכללי, שנטל על עצמו את ניהול ומימון רשת החדרים ותלמודי התורה בירושלים, ובכך אפשר לקדם את החינוך המסורתי מעבר לקיים במזרח אירופה. ריכוז תלמודי-התורה במקום אחד, ומימונם מקופת הציבור, אפשרו את דירוג התלמידים בכיתות בהתאם להישגיהם, ופיקוח על הלימודים. תקנון מוסדות 'עץ חיים' עסק בין השאר בפיקוח על התקדמות התלמיד; בגיל שלוש-עשרה התקיימה בחינה, ומי שלא נמצא ראוי להמשיך בלימוד עבר ללמוד מלאכה. בגיל חמש-עשרה התקיימה בחינה נוספת, שקבעה האם התלמיד ייכנס לישיבה הגבוהה, או ימשיך ללמוד עד גיל שמונה-עשרה בישיבה הקטנה, ורק לאחר מכן יהיה ראוי להיכנס לישיבה הגבוהה. כמו כן נקבע בתקנות כי הישיבה מפרנסת את תלמידיה הבוגרים לאחר נישואיהם.¹⁹⁷ עם הקמת תלמוד-תורה 'עץ חיים', נקבע עקרון נוסף שהשפיע על מבנה המוסדות והתנהלותם – ההורים היו פורעים את שכר הלימוד כנדר, והתשלום הועבר לקופת החברה, ולא

¹⁸⁹ לונץ, לוח ארץ ישראל, לשנת תרס"ד, עמ' 128-129.

¹⁹⁰ רודיק, מרכז הרב, עמ' 9.

¹⁹¹ יוסף שלמון, "החינוך האשכנזי בארץ ישראל בין יסן לחדש, 1840 – 1906", **שלם**, ו (תשנ"ב), עמ' 281-301 (להלן: שלמון, החינוך האשכנזי), עמ' 284.

¹⁹² מורגנשטרן, החורבה, עמ' 71.

¹⁹³ 'תינוקות' הכוונה לילדם מתחת לגיל בר מצווה.

¹⁹⁴ שלמון, החינוך האשכנזי, עמ' 282; אליעזר רפאל מלאכי, **פרקים בתולדות היישוב הישן, קובץ ממאמרי א"ר מלאכי**, תל אביב, תשל"א, עמ' 105 – 119. שפירא, ירושלים העתיקה, עמ' 53.

¹⁹⁵ מחבר לא ידוע, **מדריך ירושלים, ספר הכתובות של בתי מסחר, בצרוף מורה דרך של ירושלים**, ירושלים, תש"ח (להלן, מחבר לא ידוע, מדריך ירושלים), עמ' 55; יונתן מאיר, **רחובות הנהר, קבלה ואקזוטיות בירושלים**, ירושלים, תשע"א (להלן: מאיר, רחובות), עמ' 53-73.

¹⁹⁶ שלמון, החינוך האשכנזי, עמ' 295.

¹⁹⁷ משה נחמיה כהניו, **שאלו שלום ירושלים**, ירושלים תשכ"ט (להלן: כהניו, שאלו שלום ירושלים), עמ' נב – נד.

ישירות למלמד. כך נמנע לחץ ההורים על המלמדים, והפיקוח על החינוך נשאר בידי החברה. אחת ממטרות מוסדות 'עץ חיים', הייתה לעזור לבני עניים אשר לא היה ביכולתם לשלם בעצמם על שכר המלמדים, וגם בכך סייע הוועד הכללי. ארגון המוסדות בצורה זו שיפר את ההישגים הלימודיים במערכת החינוך הציבורית, והם עלו על ההישגים במסגרות פרטיות. האשכנזים בירושלים היו הראשונים בעולם היהודי ביצירת מערכת חינוך שוויונית ברמה גבוהה, לכל רמות הגיל.¹⁹⁸ בעקבותיהם הקימה העדה הספרדית כחלק ממוסדותיה את ישיבת 'תפארת ירושלים', שכללה תלמוד-תורה וישיבה (על תפארת ירושלים ראו להלן: 4.5.1 'מצב הישיבות בירושלים כרקע להבנת ייחודה של פורת יוסף').¹⁹⁹

בשנת תרכ"א (1861) הסתיימה בניית מבנה חדש וגדול המיוחד לישיבת 'עץ חיים', אליו עברה מבית המדרש הישן 'מנחת ציון'.²⁰⁰ החידוש במבנה זה היה גודלו; קודם לכן היו הישיבות קטנות יחסית, וכן המבנים. השלטון העות'מאני לא אפשר ליהודים בנייה בהיקף גדול,²⁰¹ ודרש מיסים גבוהים על תיקון ובנייה.²⁰² רק לאחר שבוטלו הפליות נגד מיעוטים לא מוסלמים בשנת 1839,²⁰³ ניתנה ליהודים אפשרות לבנייה רחבה ובעלת משמעות. ניבנו גם דירות לאנשים הקשורים לישיבה, תלמידי חכמים ושמישים, כנראה בשל מצוקת הדיור ששררה ברובע היהודי באמצע המאה התשע-עשרה.²⁰⁴ בישיבות בארצות אירופה למדו גמרא בלבד, ואילו ההוראה בישיבת 'עץ חיים' כללה גם דקדוק עברי, כתיבה וחשבון. ראש הישיבה קיבל את תמיכת הרב סלנט גם ללימודי ערבית בתלמודי-התורה ובישיבה ב-1878, בעקבות הצעת תמיכה של משה מונטיפיורי,²⁰⁵ אך תכנית זו לא יצאה אל הפועל, בשל לחץ הקיצונים בעדה האשכנזית, שפרשו לאחר מכן מתמיכתם 'בעץ חיים'. בסוף שנות התשעים של המאה התשע-עשרה, הסתמנה מגמה לאפשר לבוגרי הישיבות הגבוהות להתכונן לרבנות, להוראה

¹⁹⁸ שלמון, החינוך האשכנזי, עמ' 283.

¹⁹⁹ מרדכי אליאב, "היישוב היהודי בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית (1815-1914)", בתוך: שאלתיאל אלי (עורך), **פרקים בתולדות ירושלים בזמן החדש, ספר זכרון ליעקב הרצוג**, ירושלים, תשמ"א (להלן: אליאב, היישוב היהודי), עמ' 147; אברהם חיים, **ייחוד והשתלבות, הנהגת הספרדים בירושלים בתקופת השלטון הבריטי, תרע"ח – תש"ח (1917-1948)**, ירושלים, תש"ס (להלן: חיים, ייחוד והשתלבות), עמ' 17.

²⁰⁰ כהנו, שאלו שלום ירושלים, עמ' נב-נד. ב-1864 תיאר ר' משה נחמיה כהנוב, ראש הישיבה, את המבנים: 'בית המדרש תלמוד תורה ועל גבו בית המדרש עץ החיים. בשני המדרשים האלה מתפללים כוונתין [...] בבית המדרש עץ חיים הנוזר לעיל לומדים כל היום בני ישיבה, הנקראת ישיבת עץ החיים והראש הישיבה שלהם מגיד לפנייהם שני שיעורים בגופי תורה ופוסקים [...] ועוד נמצא בחצר הזה כמה דירות לתלמידי חכמים חשובים ולשמישים. כמה בורות המספיקים מים לישובי בית המדרש ולהדרים בדירות הנוזרות לעיל שתי מקואות בית ועד לאסיפת הרבנים והנכבדים לאיזה צורך לפעמים. אשרי העם שככה לו!'

²⁰¹ ראו בפרשת בית כנסת החורבה והניסיונות במהלך השנים לתקן ולבנות אותה: אלחנן ריינר, "חצר האשכנזים בירושלים: ימי ראשית", בתוך: ראובן גפני, אריה מורגנשטרן ודוד קאסוטו (עורכים), **החורבה, שש מאות שנים של התיישבות יהודית בירושלים**, ירושלים, תש"ע, עמ' 11-43; וכן א' בן שמעון – פיקאלי, "חבורת ר' יהודה חסיד בירושלים: מבנין לחורבן, 1622-1720", בתוך: ראובן גפני, אריה מורגנשטרן ודוד קאסוטו (עורכים), **החורבה, שש מאות שנים של התיישבות יהודית בירושלים**, ירושלים, תש"ע, עמ' 45-55.

²⁰² אליאב, ארץ ישראל, עמ' 12.

²⁰³ אליאב, ארץ ישראל, עמ' 47 – 48. בשנת 1840 הודגש כי 'האומה היהודית תקבל אותם היתרונות ותזכה באותן זכויות מיוחדות כשאר האומות המרובות המקבלות את מרותנו. האומה היהודית תקבל חסות והגנה'. שם.

²⁰⁴ אליאב, ארץ ישראל, עמ' 171-173; מאיר בן דב, **אדם ואבן בירושלים**, תל אביב, 1989, עמ' 156 – 158; רות קרק, "הערות לפרשת 'בתי טורא', **קתדרה**, 18 (ינואר 1981), עמ' 157-167; מצוקה זו הובילה גם לבניין בתי מחסה, וכן להקמת שכונת משכונות שאננים ובעקבותיה שכונות חדשות מחוץ לחומות.

²⁰⁵ צבי שארפשטיין, "החינוך בארץ ישראל בראשית הישוב החדש", בתוך: שמואל ק' מירסקי (עורך), **ספר שנה ישראלי אמריקאי למחקר ולעיון בבעיות ישראל והעולם בעבר ובהווה**, ירושלים, תשי"ד, עמ' 328-392 (להלן: שארפשטיין, החינוך בארץ ישראל), בייחוד עמ' 335 – 337; נתנאל קצבורג, "פולמוס החינוך בישוב הישן", **שנה בשנה** (תשכ"ו), עמ' 299-312 (להלן: קצבורג, פולמוס החינוך), עמ' 306.

ולדיינות, והוקמו ישיבות מיוחדות לכך בתוך 'עץ חיים'. מגמה זו לא נשאה פירות, מפאת חוסר יכולתו של הרב שמואל סלנט לכוון את בוגרי הישיבה לקהילות מתאימות בחוץ לארץ, והתלמידים לא הוכשרו לרבנות, אך הישיבה העניקה להם מעמד חברתי כתלמידי ישיבה גדולה ומצליחה.²⁰⁶

ישיבת 'תורת חיים'²⁰⁷ הוקמה על ידי רבי יצחק וינוגרד בשנת תרמ"ז (1887). אחרי ששמע בליטא על בעיותיהן של הישיבות בירושלים, החליט לעלות לארץ כדי לפעול למען,²⁰⁸ ולהקל על הקשיים הכלכליים של תלמידי החכמים.²⁰⁹ לצורך זה גייס כספים וזכה לתמיכת חשובי הרבנים, ביניהם הרב חיים הלוי סולוביצ'יק מבריסק.²¹⁰ 'תורת חיים' פרצה את המסגרות הנוקשות של הכוללים, והנהיגה סינון בקליטת תלמידים, שהתקבלו לישיבה רק בהתאם לכישרונותיהם. בדומה לישיבות הליטאיות בחו"ל, סירבה הישיבה להיות קשורה באחד הכוללים. זה היה צעד ראשון לקראת הוצאת הישיבות משגרת הדפוסים המקובלים והפיכתן למוסדות חינוך והכשרה עצמאיים.²¹¹ למרות מאבקים ומכשולים, שגשגה ישיבת 'תורת חיים' והשיגה את מטרותיה העיקריות, לגדל גדולי תורה בעלי שיעור קומה שיוכלו להוות הנהגה רוחנית,²¹² ולהעלות את רמת החיים של הלומדים כבסיס להשגת רמת לימודים גבוהה יותר.²¹³ לצורך כך, וכדי לאפשר לתלמידים לעסוק בלימוד תורה ללא טרדות פרנסה, העניקו לתלמידים קצבה כספית מכובדת. כשגדלה הישיבה, עברה מהרובע היהודי לרובע המוסלמי, מתוך רצון להתקרב להר הבית.²¹⁴ היא נבדלה מישיבות היישוב הישן, ביחסה לציונות ולשפה העברית. בהזדמנויות מסוימות דיברו ולמדו בה עברית, והרב וינוגרד הדגיש, בהקשר לתנועה הציונית, כי יש לעורר את 'ציון הרוחנית' ולא את הציונות החומרית.²¹⁵ כשהתמנה מתוכה רב למושבה עקרון, הרב וינוגרד ביקר שם על מנת ללמוד איך לשפר את הרבנות.²¹⁶ 'תורת חיים' התייחדה בכך שקיבלה תלמידים ממגוון העדות והכוללים.²¹⁷ רמת הלימוד בה עלתה, הונהגו שיטות לימוד חדשות שרווחו בישיבות ליטא, והוסמכו בה לרבנות.²¹⁸ רבים מגדולי הרבנים בירושלים במחצית הראשונה של המאה העשרים היו בוגריה.²¹⁹

²⁰⁶ רודיק, מרכז הרב, עמ' 10.

²⁰⁷ ברויאר, אוהלי, עמ' 63. שלמון, החינוך האשכנזי; הכהן, בתי כנסיות, עמ' שמ; בי"ר, מוסדות תורה, עמ' 162-165.

²⁰⁸ ברויאר, תולדות הישיבות, עמ' 196-197.

²⁰⁹ רודיק, מרכז הרב, עמ' 10.

²¹⁰ ר' חיים מבריסק, תרי"ג-תרע"ח (1853-1918), היה מגדולי הדמויות הרבניות בישיבות אירופה במאה העשרים, ופיתח את שיטת הלימוד הנהוגה כיום בישיבות הליטאיות. הוא ניהל בבריסק את המשרד הראשי לגיוס כספים עבור ישיבת 'תורת חיים', וכיהן כנשיאה.

²¹¹ ברויאר, תולדות הישיבות, עמ' 196-197. טוען כי צעד זה הוביל מאוחר יותר להקמת ישיבת מרכז הרב והישיבות התיכוניות.

²¹² רודיק, מרכז הרב, עמ' 11.

²¹³ שלמון, החינוך האשכנזי, עמ' 287.

²¹⁴ רודיק, מרכז הרב, עמ' 11; ישראל גליס, **מדמויות ירושלים**, ירושלים, תשכ"ב, עמ' ריח. ראש הישיבה אמר כי הדרכים להר הבית מלאות כנסיות ומנזרים, לכן ודאי כשיגיע המשיח תהיה תחנתו הראשונה בתורת חיים.

²¹⁵ רודיק, מרכז הרב, עמ' 11.

²¹⁶ קניאל, המשך ותמורה, עמ' 218; רודיק, מרכז הרב, עמ' 19 הערה 33. יש לזכור שהמושבה עקרון (מזכרת בתיה) הוקמה על ידי יהודים יראי שמים ומקפידים במצוות.

²¹⁷ רודיק, מרכז הרב, עמ' 11.

²¹⁸ שלמון, החינוך האשכנזי, עמ' 287.

²¹⁹ ברויאר, אוהלי, עמ' 63.

להצלחתה תרמה העובדה שמנהליה התמקדו בישיבה עצמה, ולא הקדישו כספים ותשומת לב למסגרות חינוכיות אחרות, כגון תלמודי-תורה וישיבות-קטנות.²²⁰

ישיבת 'חיי עולם' הוקמה בתרמ"ו (1886) בעיר העתיקה על ידי הנהגת חסידי לעלוב,²²¹ במטרה 'להגדיל תורה ולפתח בעלי כשרון שיתעלו במעלות התורה'. מוסדות הישיבה כללו תלמוד-תורה לנערים, שבו למדו גם כתיבה, לשון, וחשבון, ישיבה קטנה לבחורים מגיל חמש-עשרה שלמדו שיעורים קבועים בתלמוד בבלי וירושלמי, השתלמו בהוראה וקיבלו תעודת הוראה, וישיבה גבוהה לאברכים ורבנים, חניכי התלמוד-תורה שקיבלו תמיכה חודשית בהתאם לרמתם הרוחנית ומצבם הכלכלי.²²² הישיבה הוקמה תחילה בבניין מול הר הבית. בעקבות גדילתה נקנתה חצר ברחוב חברון ונבנה עבורה בניין חדש שנחנך בתרס"ח (1908).²²³ בשנת תש"ח (1948) כללו מוסדות 'חיי עולם' גם אוצר ספרים, קופת גמילות חסדים ובית תבשיל.²²⁴

באותה תקופה היו הישיבות האשכנזיות גדולות בהרבה מהישיבות הספרדיות. היישוב האשכנזי היה, אמנם, גדול מהיישוב הספרדי,²²⁵ אולם גם באופן יחסי, היו הרבה ישיבות גדולות ומבוססות בין האשכנזיות, לעומת מיעוט תלמידים בישיבות הספרדיות, שאף הלכו ופחתו. בישיבת 'עץ חיים' למדו כבר באמצע שנות התשעים של המאה התשע-עשרה כמאה אברכים, וכעשר שנים אחר כך, ב-1903, היו בה כמאה ושלושים תלמידי חכמים מובהקים שקיבלו תמיכה חודשית קבועה.²²⁶ בשנת 1944 היו בכל מוסדות 'עץ חיים' כארבע מאות וחמישים תלמידים,²²⁷ ובשנת תש"ח (1948) היו 1148 תלמידים בת"ת 'עץ חיים', ותשעים ושלושה תלמידים בישיבת הבחורים, לא כולל הישיבה הגבוהה.²²⁸ ישיבת מאה שערים מנתה בתש"ח (1948) למעלה ממאה תלמידים קבועים, לא כולל תלמידי ישיבת הבחורים ומאות התלמידים בתלמוד-תורה.²²⁹ בישיבת 'חיי עולם' למדו בשנת

²²⁰ שלמון, החינוך האשכנזי, עמ' 288.

²²¹ רבי יהושע מקוטנא, חתנו רבי חיים אלעזר וקס, האדמו"ר מלעלוב רבי דוד בידרמן, ודודו רבי יצחק דוד בידרמן בנו של רבי משה מלעלוב.

²²² מחבר לא ידוע, **תורת הבית - סדר תקנות ישיבת חיי עולם**, ירושלים, תרפ"ט, עמ' 5-23.

²²³ ביי"ר, מוסדות תורה, עמ' 152-152; בתרפ"ז (1924) פגעה רעידת אדמה במבנה, והוחלט על העברת הישיבה מחוץ לחומות. מאורעות תרפ"ט (1929) זירזו את ההחלטה, ובתרצ"ב (1932) הונחה אבן הפינה לבניין חדש בפינת רחובות מאה שערים ושטראוס. בן אריה, ירושלים היהודית, עמ' 1479.

²²⁴ מחבר לא ידוע, מדריך ירושלים, עמ' 54.

²²⁵ גורביץ, יהודי ירושלים, עמ' 22.

²²⁶ לונץ, לוח ארץ ישראל, לשנת תרס"ד, עמ' 165.

²²⁷ שארפשטיין, תולדות החינוך, עמ' 160. כנראה שמדובר בתלמידי הת"ת והישיבה ביחד. זה עדיין הרבה מאוד. פורת יוסף מנתה אותה שנה ביחד עם הת"ת 100 תלמידים בלבד.

²²⁸ מחבר לא ידוע, מדריך ירושלים, עמ' 54; ראו גם בארכיון מדינת ישראל (להלן: אמ"י), פ-890\12, עמ' 8. שם נכתב על החלוקה התקציבית של קהלת: 'אם ישיבה כעץ חיים על אלפים תלמידים ומוריה וסניפיה מקבלת כעשר לא"י, ואם מאה שערים מקבלת ארבע וחצי לירות]. ... מה הפלא אם שערי ציון מקבלת רק שלוש וחצי וכל יתר המוסדות הקטנים בערך'. פורת יוסף קיבלה 1.8 לא"י.

²²⁹ מחבר לא ידוע, מדריך ירושלים, עמ' 55; אותו מספר הופיע לגביה בשנת תרע"ד (1914). ראו: ישיבת מאה שערים אל הרב משה פראנקו, 18.2.1914, ארכיון ועד העדה הספרדית (להלן: אוע"ס), מיכל 6221 תיק 11; וכן בשנת 1944. ראו: שארפשטיין, תולדות החינוך, עמ' 160.

תרע"ג (1913) ארבעה עשר תלמידים בני חמש-עשרה עד עשרים, וארבעה עשר אברכים בני עשרים עד שלושים,²³⁰ ובשנת 1944 כבר למדו בה כמאתיים וחמישים תלמידים.²³¹

בישיבת פורת יוסף, לעומת זאת, שהייתה ספינת הדגל של הישיבות הספרדיות בירושלים, למדו בשנת 1935 בסך הכל כמאה תלמידי חכמים בוגרים שקיבלו תמיכה.²³² מתוכם כשישים לומדים ורבנים בפורת יוסף עצמה, עשרה לומדים ב'עוז והדר', ועוד כעשרים ושמונה בכיתות הגבוהות בבית מדרש חיי אברהם.²³³ כשנעמוד על טיבה של פורת יוסף, נוכל לבחון לעומק את ההבדלים בינה לבין הישיבות האשכנזיות, ואת נקודות הממשק.

2.4. עולם התרומות והתורמים

2.4.1. חלוקה

עד לשלהי התקופה העות'מאנית עסקו היהודים שישבו בארץ ישראל בתורה ובעבודת ה', נחשבו לחיל החלוץ של עם ישראל, השומר על הזיקה לארץ, והתפרנסו בעיקר מנדבות אחיהם שבתפוצות הגולה.²³⁴ לישיבות היה תפקיד משמעותי בחלוקת התרומות, ומאידך, גם הן עצמן התבססו על תרומות. לכן הכרחית הכרת עולם זה להבנת עולם הישיבות הראשית המאה העשרים, ובכללן פורת יוסף, אך גם להבנת ההתפתחויות היסטוריות בכלל בירושלים באותה תקופה.

לאחר הכיבוש העות'מאני בשנת 1516, התיישבו בערי הקודש יהודים עניים רבים, וראשי היישוב נאלצו לפנות לקהילות ישראל בגולה בבקשת סיוע כספי לאוכלוסייה, להחזקת מוסדות הקהילה, הישיבות והתלמידים, ולסיוע בתשלומי המסים הגבוהים שדרשו השלטונות העות'מאניים. לשם כך שוגרו שליחים לקהילות הגולה, ואלה נחלצו לסייע, הן בעתות שלווה והן בשעת רדיפות וגזירות.²³⁵ עם השנים התפתח והשתכלל מפעל התמיכה ביהודי ארץ ישראל, שהתבסס על הדגשת המניעים והתפקידים הדתיים והלאומיים, ושמירה על ערכי האוכלוסייה היהודית בארץ וייעודה ההיסטורי.

²³⁰ 'תלמוד תורה וישיבת חיי עולם', 16.11.1912, אוע"ס, מיכל 6221 תיק 11.

²³¹ שארפשטיין, תולדות החינוך, עמ' 160.

²³² ראו: בן חיים אבישי, **תיעוד מיוחד: הרב עובדיה מספר על עצמו**, ערך 10: <https://www.youtube.com/watch?v=ShUTNgTylVI> (להלן: בן חיים, תיעוד מיוחד). הרב עובדיה יוסף מספר שם: "אזכרה ימים מקדם, כשהייתי צעיר, בערך בן 18 שנה. לא היו בכל הישיבה יותר מ-70 תלמידים, לא היה עוד. זה הספרדים היחידים שהיו בפורת יוסף. בפוניבז' היו 500 תלמידים, כן ירבו. אנחנו היינו דלים ומועטים".

²³³ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה; שארפשטיין, תולדות החינוך, עמ' 161; יש לציין שפורת יוסף לא יכלה באותה תקופה לגדול מאוד, משום שהייתה תלויה בכספי ההקדש של התורם, כפי שנראה בהמשך. כשהקדש לא הספיק לתמיכה בתלמידים נוספים - לא קיבלו אותם בשל כך.

²³⁴ אליאב, ארץ ישראל, עמ' 113; בן ציון גת, **הישוב היהודי בארץ ישראל, בשנות הת"ר - התרמ"א (1881-1840)**, ירושלים, תשכ"ג (להלן: גת, הישוב היהודי), עמ' 101.

²³⁵ פוזיילוב, העדה הספרדית, עמ' 76; על מוסד השד"רות בארץ ישראל לאורך הדורות עיינו בהרחבה: אברהם יערי, **שלוחי ארץ ישראל, תולדות השליחות מהארץ לגולה, מחורבן בית שני עד המאה התשע עשרה**, ירושלים, 2002, כולל בביוגרפיה מקיפה; על חתך חלקי של כספי התמיכה שהועברו מן התפוצות ליישוב; צבי קרגילה, "לקורות החלוקה בארץ ישראל", **קתדרה**, 20 (יולי 1981), עמ' 57-76; מאיר מנחם רוטשילד, "החלוקה" כביטוי ליחסה של יהדות הגולה ליישוב היהודי בארץ ישראל בשנים 1810-1860, ירושלים, תשמ"ו.

במקביל לנימוקים דלעיל, התומכים התייחסו לתרומתם גם מנקודת ראות פילנטרופית, וייחסו אותה לשלב גבוה בסולם העדיפות של מצוות צדקה.²³⁶

בקהילות התפוצות היו קופות מיוחדות למען היישוב, אולם הדרך העתיקה והמקובלת ביותר לקיבוץ כספים הייתה השד"ר, שליח דרבנן, כלומר שליח מטעם רבני ארץ ישראל. פעילותו האישית של שליח מארץ ישראל עוררה את הלבבות, והגדילה במידה ניכרת את הנכונות לתרום למטרה זו.²³⁷ השליח היה בדרך כלל מחכמי ארץ ישראל או מנכבדיה, בעל מידות וכשר אירגוני,²³⁸ שהוכשר לתפקיד מגיל צעיר. בתחילה נסע בשליחות מטעם מוסד חסד, או מאחת מערי הקודש, ולאחר שעמד בכך בהצלחה, הוטלה עליו שליחות הכולל. השליחות לוותה בקשיים שונים – דרך מסוכנת, שפת דיבור זרה, ריחוק מירושלים ומהמשפחה. עד סוף המאה התשע-עשרה, מסע השליחות למקומות מרוחקים, כמו מרוקו, אלג'יר ותוניס, הייה נמשך כשנתיים, אך הוא התקצר עם השיפור במצב התעבורה.²³⁹

היחסים בין הכוללים השונים בארץ ישראל, ובינם לבין הקהילות אליהן נשלחו שד"רים, היו דינמיים. ריבוי שליחים, התנהגות לא נאותה שפגעה בתדמית ארץ ישראל בקהילה, או שינויים בהנהגת הקהילה, היו עלולים להפסיק את תמיכתה.²⁴⁰ כולל הספרדים בירושלים ראה עצמו כגדול והבכיר מבין הכוללים בארץ ישראל ובירושלים, בשל היותו הוותיק מביניהם, בשל מספר האנשים הקשורים אליו, ומשום שייצג את כל הקהילה היהודית בירושלים בפני השלטונות ובפני יהודי התפוצות. בשלהי המאה התשע-עשרה, יצאו שד"רים רבים לתפוצות, וראשי הכולל הנחו את מי שנשלח מטעמם, לעמוד על כך שחלקה של ירושלים לא יפגע מפעילות שד"רים מכוללים אחרים. השד"רים גייסו תמיכה באמצעות קופות שהוצבו בקהילות, ונעזרו במנגנון גבאים ומסייעים שאורגנו על ידם, ובמזכירי הכולל ששמרו עימם על קשר רצוף כדי להביא להגדלת התמיכה. בסוף המאה התשע-עשרה הגיעה הגבייה לשיאה. הצרכים הגדולים והגדלים של קהילות ארץ ישראל, עם התגברות העלייה והגידול במספרם של הכוללים, הביאו לתחרות קשה על כספי התמיכה, ולעתים אף למאבקים בין כוללים שונים.²⁴¹

במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה נחלקה השליחות לשלושה אזורים עיקריים – שליחות טורקיה כללה את טורקיה, איי הים התיכון, ארצות הבלקן, ולעיתים הגיעה עד וינה ובוקרשט, שבהן ישבו קהילות ספרדיות;²⁴² שליחות המערב כללה את לוב, תוניסיה, אלג'יריה, וצפון

²³⁶ אליאב, ארץ ישראל, עמ' 113.

²³⁷ שם, עמ' 114-116; לעדה הספרדית הייתה גם הכנסה מעזבונות בעקבות תקנה קדומה שקבעה כי הנפטר בירושלים ובשעת פטירתו אין בירושלים אחד מיורשיו על פי דין תורה- יזכו פקידי כוללות העיר בכל מה שהשאר אחריו. בן אריה, עיר בראי התקופה, חלק א' עמ' 322.

²³⁸ אליאב, ארץ ישראל, עמ' 114-116.

²³⁹ פוזיילוב, העדה הספרדית, עמ' 77.

²⁴⁰ שם, עמ' 142; יהודה, פעילותו הציבורית, עמ' 24, לומד מאגרות רבי יוסף חיים מבגדד לרב אלישר כי רבי יוסף חיים היה מעורב במינוי שליחים לבבל לכורדיסטאן ולפרס, דאג לגביית והעברת הנדבות מבבל לחכם באשי בירושלים תוך ניצול קשריו עם גבירי הקהילה להעברת הכספים, המליץ על שליח מסויים והתנגד לאחר, וטיפל בסכסוכים בין שלוחים ומנהיגי קהילות בבבל.

²⁴¹ פוזיילוב, העדה הספרדית, עמ' 142.

²⁴² שם, עמ' 76.

אפריקה;²⁴³ ושליחות פראנקיה, כללה את מערב אירופה ומרכזה. לאחר מכן נוספו אזורי שליחות חדשים – שליחות ערביסטאן לארצות ערב, כורדיסטאן ופרס; שליחות הודו ודרום מזרח אסיה, כשברך לשם עברו השליחים בעדן ולעתים בתימן; שליחות קווקז, גרוזיה וקרים; שליחות בוכרה;²⁴⁴ שליחות מצרים, דרכה עברו כמעט כל השליחים לאזורי השליחות השונים; וכן שליחויות לארצות הברית, אירופה, איטליה, דרום אמריקה, אוסטרליה, ותימן.²⁴⁵ מנהיגי הספרדים בארץ ישראל חילקו ביניהם את סדר השליחות, כך שלכל מקום הגיע רק שליח אחד בשנה, מארבע ערי הקודש.²⁴⁶

החל משנת 1726, סייע 'ועד פקידי ירושלים בקושטא' בארגון ואיסוף הכספים למען יהודי ארץ ישראל, פיקח על הכספים שנשלחו, וייצג את יהודי ארץ ישראל בפני השלטונות העות'מאניים בקושטא. השפעתו העיקרית הייתה בארצות האימפריה העות'מאנית, ובקהילות הספרדיות באירופה, אך הוא קיים קשרים גם עם מרכזי איסוף כספים של קהילות במזרח אירופה. כל שליח מסר דו"ח לוועד על פעילותו.²⁴⁷ בשנת תק"ע (1809), לאחר משא ומתן עם רבני ירושלים, הוקם באמשטרדם מוסד 'פקידי ואמרכלי דערי הקודש', הפקוא"מ,²⁴⁸ כמרכז לאיסוף כל התרומות שנתקבלו בארצות מערב אירופה וחלוקתן בארץ לפי סדר קבוע. הפקוא"מ הושתת על התפיסה כי כל התומך ומקיים את היישוב בארץ יש לו חלק במצוות יישוב ארץ ישראל, ונציגיו קיבלו על עצמם להגביר את התרומות ולייעל את הגבייה, בהנחה שפעילותם תפסיק או תצמצם את שליחת השד"רים מארץ ישראל.²⁴⁹

כספי התרומות שהגיעו לקהילה הספרדית, נחלקו כדלהלן: שליש לתשלום מסים ולהחזקת מוסדות, שליש לפרנסת תלמידי חכמים לפי דרגת חשיבותם, ושליש לעניים, חולים ונצרכים, לפי חלוקה מקרית.²⁵⁰ את חלוקת הכספים ביצעה הנהגת העדה, שפעלה בשיתוף עם הראשון לציון, וקבעה מי זכאי לקבל וכמה. החלוקה לחכמים ניתנה בעין יפה, ואילו העניים והנצרכים זכו בקצבות זעומות. מפתח החלוקה התעלם מהם, אף שהיוו רוב מכריע של בני היישוב, היו עניים מרודים וניסו

²⁴³ לארצות צפון אפריקה נשלחו בדרך כלל שליחים שמוצאם משם.

²⁴⁴ גם לבוכרה נשלחו תחילה שליחים שמוצאם משם, עד שהגיעו אליה שלוחים רבים ממוסדות וכוללים שונים.

²⁴⁵ פוזיילוב, העדה הספרדית, עמ' 76; אליאב, ארץ ישראל, עמ' 117.

²⁴⁶ לונץ, החלוקה, עמ' לד.

²⁴⁷ פוזיילוב, העדה הספרדית, עמ' 76; מורגנשטרן, השיבה לירושלים, עמ' 89-114.

²⁴⁸ קיימת טענה כי מוסד הפקידים והאמרכלים שבאמשטרדם ריכז את התרומות מקהילות האשכנזים באמשטרדם, והתנה את תרומותיו לערי ארץ ישראל בכך שיחולקו שני שליש לאשכנזים, ושליש לספרדים. יוסף מכמן, "התהוות המוסד 'פקידי ואמרכלי דערי הקודש' באמשטרדם", **קתדרה**, 27 (1982), עמ' 69-84 (להלן: מכמן, התהוות המוסד פקידי ואמרכלי), עמ' 81; לפי מורגנשטרן ראש הפקוא"מ צבי הירש לעהרן סבר כי זיקת יהודי אירופה המערבית, להבדיל מזיקתם של כוללי החסידים והפרושים עם ארצות מוצאם, היא אל היישוב בכלל, אשכנזים וספרדים כאחד. אריה מורגנשטרן, "אגרות הפקידים והאמרכלים מאמשטרדם וחקר היישוב היהודי בארץ ישראל", **קתדרה**, 27 (1982), עמ' 85-108 (להלן: מורגנשטרן, אגרות הפקידים והאמרכלים), עמ' 101; עיינו גם: יוסף ברמסון, **למען ציון-תולדות פקידים ואמרכלים בעד ארץ ישראל בהולנד**, ירושלים, תשל"ט.

²⁴⁹ אליאב, ארץ ישראל, עמ' 118-119; מורגנשטרן, השיבה לירושלים, עמ' 115-146.

²⁵⁰ אליאב, ארץ ישראל, עמ' 126; בן אריה, עיר בראי התקופה, עמ' 322; גת, היישוב היהודי, עמ' 101. מציין כי וועד העדה לא הצג דו"ח על הכנסות והוצאות.

להתפרנס בדוחק מכל הבא ליד. משום כך גברה הנטייה לפרודוקטיביזציה בקרב הציבור הספרדי.²⁵¹

מאז הגיעו האשכנזים בצורה גלויה לירושלים לאחר שנת תקע"ט (1819),²⁵² התבטלה שליחות פראנקיה, משום שקהילות אירופה, שהיו ברובן אשכנזיות, העניקו את עיקר תרומותיהם לכוללים האשכנזים בירושלים.²⁵³ עם עליית החסידים בשנות השבעים של המאה השמונה-עשרה, הם הסדירו לעצמם תמיכה קבועה מערי המוצא שלהם במזרח אירופה, שנקראה 'חלוקה', והשפעתו של וועד פקידי קושטא עליהם הייתה מעטה.²⁵⁴ האשכנזים ראו בכספי החלוקה מעין תשלומי חובה של יהודי הגולה, שכל העובדים את ה' בארץ הקודש זכאים להם. הם סברו כי מן הדין שהכספים יינתנו לכל משפחה באופן שוויוני, יחסית למספר הנפשות, ללא הבדל גיל, מעמד ומצב כלכלי.²⁵⁵ בנוסף לקצבה לכל נפש, הונהגו תשלומים נוספים בשם 'קדימות', שנקבעו על ידי הממונים בקהילות חו"ל, וחולקו לתמידי חכמים, למיוחסים ולעסקנים.²⁵⁶

2.4.2. ישיבות כמקור תמיכה

כפי שכבר ראינו, עיקר ייעודן של הישיבות הספרדיות בסוף המאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים, היה לתמוך כלכלית במשפחות חכמים.²⁵⁷ רוב הישיבות לא היו ציבוריות,²⁵⁸ ולא נתמכו על ידי הקהילה ומוסדותיה, אלא הוחזקו בתור מסגרות פרטיות בידי גבירים אמידים שתמכו בהן, רכשו ספרים, נתנו קצבה לחכמים הלומדים,²⁵⁹ ואף בגדים לקראת החגים.²⁶⁰ בקרב הספרדים, שלא נהנו באופן אוטומטי מהחלוקה, היו מקרים של תלמידי חכמים שנמנו על מספר בתי מדרש, במטרה לזכות במספר קצבאות.²⁶¹

לכוללים היו תמיכות קבועות מארצות המוצא של הלומדים, ומאמצות נוספות אליהן היגרו בני ארצות המוצא, שרגשות אחווה וקירבה הניעו אותם לעזור לבני מולדתם שעלו לארץ. מקורות

²⁵¹ אליאב, ארץ ישראל, עמ' 125-126; קניאל, מבעיות החינוך, עמ' 151; אלישר, לחיות עם יהודים, עמ' 60.

²⁵² מורגנשטרן, החורבה, עמ' 57-109.

²⁵³ לונץ, החלוקה, עמ' א.

²⁵⁴ פוזיילוב, העדה הספרדית, עמ' 76. לקראת סוף המאה השמונה עשרה הלך וגדל מספר השד"רים שלא עברו דרך קושטא בצאתם או בשובם משליחות.

²⁵⁵ אליאב, ארץ ישראל, עמ' 125; ברטל, יישוב, עמ' 219-220; אלישר, לחיות עם יהודים, עמ' 62; גת, הישוב היהודי, עמ' 103.

²⁵⁶ אליאב, ארץ ישראל, עמ' 126. לצורכי ציבור ולקיום המוסדות צריכים היו האשכנזים לגייס כספים ממקורות אחרים.

²⁵⁷ גאון, ישיבת, עמ' נ.

²⁵⁸ בן נאה, החברה היהודית, עמ' 254-256.

²⁵⁹ פוזיילוב, העדה הספרדית, עמ' 267-268.

²⁶⁰ צבי זוהר, "היערכות חכמי חלב נוכח ערעור מעמדם הכלכלי והציבורי בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה העשרים", דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות, 10 (ב 1), (1989), עמ' 281-288 (להלן: זוהר, היערכות חכמי חלב חכמי חלב), עמ' 282.

²⁶¹ אליאב, ארץ ישראל, עמ' 125.

המחיה של הישיבות, לעומת זאת, הגיעו בדרך כלל מקהל תומכים אנונימי, שעליו נשענו.²⁶² לכן שנות מלחמת העולם הראשונה, שפגעו קשה ביהודי ירושלים, ובמיוחד ביישוב הישן, בשל ניתוק הקשר בין הכוללים למרכזיהם בגולה ניתק, וסתימת מקורות ההכנסה של הכוללים מצפון אפריקה וממזרח אירופה,²⁶³ פגעו קשה יותר בישיבות ובתלמודי התורה, ומצבן היה חמור. מצב ראשי הישיבות, המלמדים, ודייני בתי הדין, היה קשה במיוחד, עקב העובדה שמעמדם החברתי הקשה עליהם לעסוק בעבודות מצויות, והם נותרו ללא הכנסה כלל.²⁶⁴ אבדן העורף החברתי, התרבותי והכלכלי של היישוב הישן דילדל ומוטט את מוסדותיו, והציבור שקיומו היה על החלוקה, נמצא במצב של חוסר כל, רעב, ותחלואה שהתפשטה בשל כך.²⁶⁵

2.4.3. תרומות הקהילות הבגדדיות בהודו

בין התומכים בישיבות ארץ ישראל בלטו יהודים יוצאי בגדד מהודו ומרחבי העולם, וגם התמיכה להקמת פורת יוסף הגיעה מתוך קהילה זו.

כבר מראשית המאה השמונה-עשרה החלו רבים מיהודי בבל שהיו סוחרים,²⁶⁶ לצאת לארצות המזרח, ובייחוד להודו, מתוך שאיפה להתעשר.²⁶⁷ ההצלחה האירה פנים לרבים מהם – והם חזרו לבבל לאחר שהתעשרו, והרבו לתרום למוסדות צדקה וחסד. מסוף המאה השמונה-עשרה עד לאמצע המאה העשרים, התגברה יציאת יהודים מבבל,²⁶⁸ לאחר שבשנת 1835 נפתחה דרך מצרים והים האדום להודו, ומחיר הנסיעה ירד.²⁶⁹ כשהפכו האנגלים את בומביי לעיר בירה משגשגת, יצאו רבים מיהודי בבל להודו על מנת להשתקע שם, בתוכם גם הנהגת הקהילה הבגדדית.²⁷⁰ בנוסף התפשטו יהודי בבל גם לארצות נוספות, כמו ארם צובה, אנגליה, אוסטרליה, ברלין, צרפת, בלגיה,

²⁶² פרידמן, חברה ודת, עמ' 61.

²⁶³ הכהן, הישוב, עמ' 336; ברטל, יישוב, עמ' 318.

²⁶⁴ פרידמן, חברה ודת, עמ' 61-65. בתקופת המלחמה המשיכו להתקיים מוסדות לימוד התורה רק בזכות התמיכה שקיבלו מוועד הסיוע הציוני. היוזמה של חיים ויצמן במלחמת העולם הראשונה מסמנת עידן חדש בתולדות הישיבות בירושלים. לא עוד הישענות על תרומות בלבד, אלא סבסוד מסודר מצד המוסדות. באופן כזה הפכו הישיבות ליציבות יותר.

²⁶⁵ ראו: מחבר לא ידוע, **דין וחשבון כספי ומעשי של הוועד הכללי לעדת הבבלים בירושלים, מיום ז' טבת תש"א עד טו אלול תש"ב**, ירושלים, תש"ג (להלן: מחבר לא ידוע, **דין וחשבון... לעדת הבבלים**), עמ' ל: 'לרגל הפסקת הדרכים בגלל המלחמה נפסקה התמיכה הזאת כליל ונשארו איפוא במצב כלכלי ירוד ועגום מאוד וסובלים חרפת רעב ממש'....

²⁶⁶ שלמה דשן, "יהודי בגדאד במאה ה-19: הצמיחה של רב גוניות מעמדית ותרבותית", **זמנים**, 73 (חורף 2000-2001), עמ' 30-43 (להלן: דשן, **יהודי בגדאד**), עמ' 32.

²⁶⁷ תרמו לכך גם רדיפות שסבלו בבבל, מגיפות ומחלות.

²⁶⁸ תחילה בשל עריצות השלטון, ובהמשך בגלל פוגרמים שונים. אברהם בן יעקב, **יהודי בבל בתפוצות**, ירושלים, תשמ"ה (להלן: בן יעקב, **יהודי בבל בתפוצות**), עמ' 12-23.

²⁶⁹ אברהם בן יעקב, **הגירת יהודי בבל להודו והשתקעותם בה**, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשמ"ז, עמ' 14.

²⁷⁰ כמו משפחת דוד ששון, משפחת עבדאללה יוסף, משפחת יהודה, ומשפחות כדורי וגבאי. צבי יהודה, "יהודי בבל ושינוי תרבותי בפעולתה החינוכית של כ"ח", **יהדות בבל**, 1 (תשנ"ו), עמ' 45-60 (להלן: יהודה, **יהודי בבל**), עמ' 46-47; דשן, **יהודי בגדאד**, עמ' 32; McCabe, Gelina, "The trade Diaspora of Baghdiantz", in: Harlaftis and Ioanna Pepelasis Minoglou (eds.), *Diaspora Entrepreneurial Networks: Four Centuries of History*, Oxford, 2005, pp. 296-286.

סין, יפן, סינגפור, והונג קונג, וכמובן לארץ ישראל.²⁷¹ המסחר בין בגדד למקומות אלו התפתח, ובשנות השלושים והארבעים של המאה התשע-עשרה, נשלטו תשעים וחמישה אחוזים מהיבוא לבגדד בידי יהודים. הצלחתם נבעה, בין השאר, גם בשל החינוך וההשכלה שקיבלו בבגדד ובבצרה, בבתי הספר של כ"ח (ראו להלן: 2.5.1.2 'חינוך מודרני ולימודי חול'), בהם למדו אנגלית וצרפתית. עד מהרה התאזרחו יהודים אלה בהודו ובמזרח הרחוק, והטביעו את חותמם על חיי המסחר שם. הם משכו בעקבותיהם בני משפחה, ידידים ומכרים, ובמקומות החדשים הפכו קהילות יהודיות קטנות ודלות לקהילות בביליות משגשגות, שנהגו כמנהגי יהודי בבל. הן התקיימו, אמנם, ללא רב מוסמך, אך בעשרות השנים הראשונות המשיכו יהודי בבל במרכזי המסחר החשובים ברחבי העולם לדבר ערבית ועברית, לבושם היה כשל בני בגדד,²⁷² והם היוו אבן שואבת לרבנים וכלי קודש מקרב בוגרי ישיבת 'בית זלכה' שבבגדד.²⁷³ הם המשיכו לקיים קשרים הדוקים עם הקהילה בבבל, והצלחתם הכלכלית תרמה להתפתחותה. יהודים בבליים מהודו ומהמזרח הרחוק הוסיפו לראות בחכמי בגדד סמכות דתית ולהפנות אליהם שאלות,²⁷⁴ הגיעו לבבל לביקור בקברות הקדושים, קיימו קשרי משפחה ונשאו נשים מבבל. הם תמכו בקהילת האם וקלטו את הצעירים חניכי החינוך המודרני שהתקשו למצוא בבבל פרנסה מתאימה לכישוריהם. הם גם שימשו מקור מימון להקמת מוסדות חינוך, דת, וסעד בקהילות בבל, סייעו בקליטת מהגרים חסרי אמצעים שזרמו לבגדד במהלך המאה התשע-עשרה, גילו מעורבות בנעשה בקהילה בבבל והביעו דעה בנושאים דתיים וקהילתיים.

במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה החלו אישים מהמשפחות החשובות בקהילה הבגדדית במזרח הרחוק להגר לאנגליה ולהשתלב בחיים החברתיים התרבותיים והפוליטיים שלה. בד בבד, עליית יחידים ומשפחות מיהודי בבל לארץ ישראל לא פסקה, ואף התגברה במאה התשע-עשרה.²⁷⁵ עם זאת, המשיכה הקהילה בהודו לגדול ולהתפתח. בשנת 1837 חיו בהודו 6,951 יהודים מתוכם 656 יוצאי בגדאד. בשנת 1872 כבר היו שם 3,000 יהודים בבליים, ובשנת 1931 כבר קרוב ל-25,000 יהודים. העשירים הגדולים מבין יהודי בבל התיישבו בכלכותה.²⁷⁶

יהודי בבל היו מחלוצי התורמים למען היישוב היהודי בארץ ישראל כבר מראשית המאה התשע-עשרה, ובתוכם גם אנשי המעמד הבינוני ואף מיעוטי יכולת ועניים,²⁷⁷ ומסורת זו המשיכה על ידי יוצאי עיראק במזרח הקרוב והרחוק, באירופה ואמריקה, ובייחוד על ידי עשירי בבל במזרח הרחוק. התרומות היו מגוונות באופיין; היו מהן שיועדו למטרות מסוימות, ואחרות ניתנו באופן כללי למען

²⁷¹ דשן, יהודי בגדאד, עמ' 32.

²⁷² בן יעקב, יהודי בבל בתפוצות, עמ' 13-27.

²⁷³ יהודה, יהודי בבל, עמ' 46-47; דשן, יהודי בגדאד עמ' 34.

²⁷⁴ זוהר, יחסו של הרב עבדאללה, עמ' 91.

²⁷⁵ יהודה, יהודי בבל, עמ' 46-47; דשן, יהודי בגדאד, עמ' 32.

²⁷⁶ בן יעקב, יהודי בבל בתפוצות, עמ' 27.

²⁷⁷ על פעילות צדקה של יהודי בבל בהודו ראו: Brian Weinstein, Charity and public service of the Babylonian Jews in India, in: Yitzhak Avishur and Zvi Yehuda (eds.), *Studies in the History and Culture of the Jews in Babylonia, Or-Yehuda*, 2002, pp. 231-246. שליחים מטעם ארבע ערי הקודש המשיכו להגיע לעיראק עד שנות העשרים של המאה העשרים ואולי אף לאחר מכן, התקבלו בכבוד גדול. הם אספו תרומות ומכרו מקומות קבורה. Nissim Rejwan, *The Jews of Iraq*, London, 1985, pp. 201.

הארץ הקדושה, היו מן הכספים שנתרמו במזומן ישירות לתעודתם, אחרים נתרמו באמצעות קופות צדקה בבתי הכנסת ומוסדות ציבור בעיראק, ותרומות נוספות התקבלו באמצעות שד"רים שהגיעו לעיראק, להודו, ולקהילות בבליה מבוססות שונות. סכומים גדולים נתרמו באמצעות 'קרן קיימת לישראל', ו'קרן היסוד'.²⁷⁸ תרומותיהם של יוצאי בבל העשירים בהודו ובמקומות נוספים היו בעלות משמעות רבה בתנאי הזמן ומצב היישוב היהודי בארץ,²⁷⁹ ובעת מצוקה פנו לעזרתם יהודי ארץ ישראל בבקשת סיוע כספי.²⁸⁰

אחד מאפיקי התרומה המקובלים היה תרומת עיזבונות. הגביר מנשה מאיר ואשתו קנו בשנת תר"ס (1900) בניין בעיר העתיקה והקדישו את הכנסותיו לשיבת 'חסד אל'; רפאל אהרן שלום גבאי, יליד בגדד שנשע לכלכותה ונפטר שם בשנת תרפ"ג (1922), השאיר עזבון של מאה אלף לא"י, אותם ציווה לחלק לעניי בגדד, ארץ ישראל, כלכותה ולונדון;²⁸¹ גורג'י שם טוב מבצרה, כתב בצוואתו להעביר את כל רכושו, בשווי מאה וארבעים אלף ל"ש, לטובת קרן היסוד בארץ ישראל;²⁸² ושמחה בלילוס שנפטרה בהונג קונג בשנת תרפ"ז (1926), הפרישה בצוואתה כמה עיזבונות בכסף ובתכשיטים, ואת כל הונה, שנאמד בימים ההם בסכום גבוה מאוד של שמונה מאות אלף דולר שנחאי (כ-80,000 לא"י), ציוותה לבית הכנסת היהודי הראשי בירושלים, מתוך כוונה שיושקע על ידי הוועד המנהל שלו בביטחונות שישאו רווחים טובים, והכנסותיהם השנתיות יוקדשו לתמיכה בעניי ירושלים.²⁸³

יוצאי בבל בהודו היו שותפים בהקמת בתי כנסת, ישיבות, ומוסדות חינוך בירושלים, כמו ישיבות 'כנסת יחזקאל' ו'חסד אל', שנוסדו על ידי משפחת יהודה, וישיבות 'מזל צומח' ו'כנסת אליהו', על ידי מזל טוב אשת אליהו בן דוד יוסף עזרא.²⁸⁴ בין התורמים הגדולים בהודו נמנה דוד ששון

²⁷⁸ אברהם בן יעקב, **יהודי בבל בארץ ישראל, מהעליות הראשונות עד היום**, ירושלים, תש"מ (להלן: בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל), עמ' 466-492. בשנת 1920 תרמו יהודי עיראק שישה אחוזים וחצי מהכנסות קק"ל בעולם, מקום רביעי לאחר ארצות הברית, אנגליה וסין. בשנת 1921 הגיעו מיהודי בבל שנים-עשר אחוזים וחצי מכלל הכנסות קק"ל בעולם, מקום שני לאחר ארצות הברית. בשנת 1922 היוו תרומותיהם שמונה אחוזים מהכנסות קק"ל בעולם, מקום שלישי לאחר ארצות הברית ואנגליה. ומשנת 1924 ואילך החלו התרומות לרדת.

²⁷⁹ בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 466; פוזילוב, העדה הספרדית, עמ' 199.

²⁸⁰ פוזילוב, העדה הספרדית, עמ' 201; התרומות ניתנו לקהילות שונות, גם לאשכנזים: הנדיב יחזקאל יהודה מיוצאי בגדד בהודו נדב ב-1851 לבניין תפארת ישראל, והגביר יחזקאל בן ראובן מנה נדב ב-1865 לבניין חורבת רבי יהודה החסיד; במקביל גם תרומות אשכנזים הגיעו אל ספרדים. ראו: מכמן, התהוות פקיד ושמרן.

²⁸¹ בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל עמ' 486-487. בחלקם של מוסדות הצדקה בארץ ישראל נפלו בחלוקה זו 25,000 לא"י.

²⁸² בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל עמ' 491.

²⁸³ עוד על קרן בלילוס ראו להלן: 3.2. 'התורם' בהערה; 6.2 'משבר כלכלי' בהערה.

²⁸⁴ בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 446; פוזילוב, העדה הספרדית, עמ' 279-280.

שהתיישב בבומבי, ²⁸⁵ ולימים סייעו צאצאיו רבות לשיבת פורת יוסף (ראו להלן: 4.1 'הנהגה ומנהלה'), שהיא עצמה נוסדה על ידי אחד מיוצאי בבל בהודו, יוסף אברהם שלום. ²⁸⁶

2.5. מצבן התורני של קהילות יהודי המזרח, ויחסן למודרנה ולציונות

2.5.1. הרקע התורני של קהילות יהודי המזרח בשלהי המאה התשע-עשרה, ויחסן למודרנה

ישיבת פורת יוסף הייתה ישיבה ספרדית, שהוקמה על ידי יוצאי עדות המזרח, עבור יוצאי עדות המזרח. כדי לעמוד על ייחודיותה, ועל נקודות החידוש והשימור שבה, יש לחקור אותה גם ביחס לקהילה הספרדית מזרחית שמקרבה קמה, ולבחון את המצב בקהילות אלה לפני הקמתה. בעת הקמתה ובשנים שקדמו לכך, תפקדו קהילות ישראל גדולות ומבוססות בארצות האסלם. רבים מחכמי פורת יוסף ומתלמידיה הגיעו בעצמם מקהילות אלה. על כן בנוסף לקהילה הספרדית וקהילת עולי המזרח בישראל חשוב לבחון את המצב גם בקהילות המוצא. תהליכים שעברו הקהילות מבחינת חשיפה למודרניזציה, חילון, מעמד החכמים, יחס לציונות, ונתונים נוספים, השפיעו, בסופו של דבר, על אופייה של פורת יוסף, ועל אופני התנהלותה, באופן ישיר או עקיף.

משלהי המאה השמונה-עשרה, וביתר שאת במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, נחשפה אוכלוסיית המזרח להשפעה מערבית חזקה, בשל רצונו של המערב להשליט את תפיסותיו ותרבותו על המזרח התיכון וצפון אפריקה, כחלק מהתהליך הקולוניאליסטי. בתחום הפיתוח הטכנולוגי והמדעי, הייתה עדיפות ברורה לאירופה המודרנית על פני ארצות המזרח, ואפילו על פני המתקדמות

²⁸⁵ בן יעקב, יהודי בבל בתפוצות, עמ' 57-58; הנ"ל, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 474-479. משפחת ששון הבבליית תרמה כספים רבים למטרות צדקה בארץ ישראל, גם למטרות אשכנזיות; גראייבסקי, זכרון לחובבים ראשונים, חוברת טז, מחוקרי תולדות היישוב בארץ ישראל, כתב: 'בכל פינה שאנו פונים מוצאים אנו פעולותיהם ומעשיהם הטובים לבניין הארץ וישובה על טהרת הקודש'. שם "ששון" מתנוסס בכל מקומות הקדושים בירושלים, בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, בתי תלמוד התורה והישיבות ובתי אבות בישראל לתורה ולתעודה. נדבותיהם המרובות לעניי אה"ק [=ארץ הקודש] היו שולחים בני המשפחה הרוממה הזאת, מבומבי וכלכותה ברוח נדיבה ע"י שלוחי כוללות ספרדים שהיו עוברים פעם לשלוש השנים בערי הודו ורב היה צדקת פזרונם גם לשלוחי כוללות האשכנזים שעברו עליהם; ישראל דב פרומקין, **חבצלת**, שנה ט, תרל"ט, גליון 34, כותב: 'משפחת ששון הרוממה, הרבתה עשות חסד בישראל וקו חסדה מתוח גם על ירושלים ועריה זה שנים רבות. נדבותיהם התמידיות לעניי אה"ק שולחים בני המשפחה הרוממה הזאת היושבים בבומביי וכלכתה ברוח נדיבה ע"י שלוחי כוללות הספרדים הי"ו [=ה' ישמרם ויצילם] העוברים פעם לשלוש שנים בערי הודו; לבד זה רב הנהו למאוד צדקת פזרונם גם לשלוחי כוללות האשכנזים העוברים עליהם, וכן ליחידים הדופקים על שעריהם. צדקה רבה לארץ ישראל תצא גם מבית האחים היקרים הבאראנעט סיר אלבערט, והשר ראובן- לבית ששון בלאנדון, וגם בערי אטשין, חינא, וכל ערי אזיא ואפריקא אשר ימצא בהן סוכנות (אגענטור) מבית המסחר הגדול "דוד ששון וחבריו" יושעו עניי ישראל העוברים שמה אם רב או מעט, כי מעטה ששון יעטו בית "ששון" על כל רוח כחה בישראל...'

²⁸⁶ פוזיילוב, העדה הספרדית, עמ' 202.

שבהן כמו מצרים,²⁸⁷ ובקרב קבוצות שונות באליטות המזרחיות, שהכירו בהישגי המערב, נוצר רצון לאמץ את המודל האירופי.²⁸⁸

ההשפעה האירופית על יהודי ארצות האסלם לא באה מהסביבה הנכרית הקרובה, אלא הייתה חיצונית מערבית, והגיעה ברובה מיהודי אירופה. הקהילות היהודיות במערב אירופה עברו תמורות של השכלה, אמנציפציה ותרבות, ואת הערכים האלה ביקשו להנחיל גם ליהודי המזרח. יוזמות של אישים וקבוצות ממערב אירופה, החלו לשנות מיסודן את מערכות החינוך היהודיות במזרח התיכון. הראשונים ביניהם היו מונטיפיורי וכרמייה, לאחר תום שליחותם למעוני עלילת דמשק, וביתר שאת השפיעה על תהליך זה חברת כ"ח שהוקמה בצרפת ב-1860, ופרסה רשת מוסדות חינוך מודרניים בארצות המזרח התיכון וצפון אפריקה.²⁸⁹ סייעו לה אליטות מקומיות,²⁹⁰ שהיוו לה משענת ציבורית, ולעתים אף יזמו את פעילות כ"ח במקום מושבן.²⁹¹ העובדה שהחינוך המודרני יובא על ידי יהודים אירופים, ריככה את החשש מפני שינוי בחברה היהודית, אך באופן זה גרמה לירידה בסמכות האליטה התורנית.²⁹²

בבחינת השפעת המודרניזציה על הקהילות היהודיות, חשוב להבחין כי כבר במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, עוד לפני חדירת ההשכלה בצורה מובהקת לקהילות היהודיות בארצות האסלאם, הרמה התורנית בהן לא הייתה גבוהה. ברובן, לא היו מסגרות לימוד תורניות, למעט תלמודי תורה לילדים ברמת הוראה נמוכה. המצב היה שונה רק בתימן, סוריה, וארץ ישראל, ובחלקים מתוניס,²⁹³ וכן בבגדד לאחר הקמת מפעלו של הרב עבדאללה סומך. מיקוד המבט על מספר קהילות יסייע באבחנה זו.

שור וולף שביקר בקהילות היהודיות במזרח התיכון באמצע שנות השבעים של המאה התשע-עשרה, ציין את חלב ובגדד כשתי הקהילות היחידות במזרח התיכון שעדיין היו בהן ישיבות לתלמידי חכמים בעלי שיעור קומה:

ורק בארם צובה ובבגדאד, היא בבל, נמצאים עוד אנשים היודעים לשחות בים התלמוד, לרדת במצולותיו ולדלות פנינים ממנו אולם במקומות האחרים בארץ סוריה,

²⁸⁷ זוהר, תגובות הלכתיות, עמ' 588.

²⁸⁸ הראל, מפתיחות להסתגרות, עמ' ד; שלמה דשן, "שורשים היסטוריים והווה ישראלי בדתיות של יהודי המזרח", בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), **ש"ס היבטים תרבותיים ורעיוניים**, פתח תקוה, תשס"ו, עמ' 15-40 (להלן: דשן, שורשים היסטוריים), עמ' 16.

²⁸⁹ על פעילותה של חברת כ"ח בקהילות היהודיות בסוריה ראו: הראל, בספינות של אש למערב.

²⁹⁰ האלמנט המרכזי באליטות היו הפראנקוס (בחלב, איסתנבול, אזמיר וסאלוניקי) והגראנה (בתוניס), יהודים ממוצא ספרדי שהתיישבו לאחר הגירוש מספרד ופורטוגל באיטליה, ובשלהי המאה השבע עשרה התיישבו בערי הים התיכון בשל עסקים מסחריים. לעתים לא נמנו עם בני הקהילה אלא פעלו לצידה ונהנו משירותיה מבלי להיות כפופים לתקנותיה. לאליטה זו הסתפחו חלק מהאליטות המקומיות ומשכילים שכבר באו במגע עם התרבות האירופית הכללית ותנועת ההשכלה היהודית.

²⁹¹ הראל, מפתיחות להסתגרות, עמ' ה; דשן, שורשים היסטוריים, עמ' 16.

²⁹² הראל, מפתיחות להסתגרות, עמ' ו.

²⁹³ זוהר, תגובות הלכתיות למודרניזציה, עמ' 591 הערה 57.

קורדיסטאן וערב, לא ימצא אף אחד היודע לפרוש נס על הים הגדול שהוא וגם נתיבות
הפוסקים הראשונים איננה סלולה למו ורק לאור ה"שולחן ערוך" הלכו.²⁹⁴

בדבריו קיימת הגזמה. הוא לא ביקר בבגדד, ואילו בדמשק ישב באותו זמן הרב יצחק אבולעפיה
שנחשב לאחד מגדולי הפוסקים במזרח התיכון בתקופה,²⁹⁵ אך המצב לא היה רחוק מתיאורו.

מצרים יצרה מגע הדוק עם אירופה, כבר בעקבות מסע נפוליאון בסוף המאה השמונה-עשרה.
שליטיה שמחו לקלוט ולאמץ טכניקות ומדעים מהמערב, ומדינות אירופה פעלו במטרה לרכוש
השפעה כלכלית ומדינית במוקד גיאוגרפי אסטרטגי חשוב זה, שכלל את הנתיב העיקרי להודו
ולמזרח הרחוק. בשנים 1881-1882 השתלטה בריטניה על מצרים, וגרמה לתנועה ערה אל תוכה של
יהודים רבים ממזרח אירופה בעקבות הפרעות המכונות "הסופות בנגב".²⁹⁶ הקהילה היהודית
במצרים הושפעה מהמפגשים עם המערב, וניכרו בה שינויים בתעסוקה, בחינוך, במבנה הקהילה,
בחיי אישות ובחיי הדת. בסוף המאה התשע-עשרה, הסתמנו בקרבה מגמות חילון והתערופות
בהקפדה על קיום מצוות,²⁹⁷ עד שהרב רפאל אהרון בן שמעון²⁹⁸ כתב על אלכסנדריה שבמצרים,
ברצונו לבטא את מספרם המועט של שומרי המצוות שנותרו בה: 'העיר הזאת [...] ריקנית היא
מישיבות לומדי תורה. וזולת בית דין הצדק והנלוים אליה למשרתי הקדש, הנשאר [=מלומדי
התורה] נער יכתבם...' ²⁹⁹ בתקופת מלחמת העולם הראשונה, עם הגעתם של גולים מארץ ישראל,
שגורשו על ידי השלטונות העות'מאניים, פעלה ישיבת 'תורת ארץ ישראל' באלכסנדריה, החל
מתרע"ה (1915). אך לא למדו בה יהודים מקומיים, אלא רבנים ותלמידי חכמים מארץ ישראל,³⁰⁰
וכך היה גם בישיבה בשם 'אהבה ואחוה' שייסדו בה מהגרים מחלב, הרב אהרון שויקה והרב יעקב
דויק, בשנת תרע"ט (1918).³⁰¹ לא ההשפעה האירופית גרמה להתמעטות התורה במצרים, אולם היא
זו שהביאה את בני הקהילה לקליטת השפעות מודרניות גם בתחום התרבותי.³⁰² בקרב יהודי מצרים

²⁹⁴ שור, מחזות החיים, עמ' 11.

²⁹⁵ הראל, בין תככים למהפכה, עמ' 29, הערה 1; במאות תשע עשרה- עשרים הייתה בדמשק ישיבה אחת עם כעשרה
תלמידים. 137. Hayyim J. Cohen, *The Jews of the Middle East 1860-1972*, Jerusalem, 1973, pp. 137. (להלן:
כהן, היהודים).

²⁹⁶ 'הסופות בנגב' (או הפרעות בנגב) הוא כינוי לפוגרומים שנערכו החל באפריל 1881 ועד מאי 1882 ביהודי דרום-מערב
האימפריה הרוסית (בעיקר בחבלי הארץ של אוקראינה של ימינו).

²⁹⁷ צבי זוהר, "משנתם ההלכתית של חכמי ישראל במצרים המודרנית", **פעמים**, 16 (תשמ"ג), עמ' 64-87 (להלן: זוהר,
משנתם ההלכתית), עמ' 65-81.

²⁹⁸ הרב רפאל אהרון בן שמעון היה רבה הראשי של קהיר בשנים 1848-1928

²⁹⁹ רפאל אהרון בן שמעון, **טוב מצרים**, ירושלים, תשנ"ו.

³⁰⁰ רפאל אהרון בן שמעון, **שו"ת ומצור דב"ש**, ירושלים, תשמ"ט, אורח חיים, סימן ז'; ילוז, תולדות אליהו, עמ' 72-
75.

³⁰¹ שויקה יעקב מנחם, "פרקי חיים", בתוך: יעקב שויקה וחיים סבתו (עורכים), **מנחת אהרן: מאסף תורני לזכרו של
הרב אהרן שויקה זצ"ל**, ירושלים, תשמ"מ, עמ' 15-32 (להלן: שויקה, פרקי חיים), עמ' 16.

³⁰² זוהר, תגובות הלכתיות, עמ' 591. תרבות אירופה הייתה מועדפת גם משום שיהודים רבים במצרים היו בעלי
נתינות אירופאית, ונהנו ממעמד מועדף באימפריה העות'מאנית בתנאי הקפיטולציות.

הורגשה השפעה מערבית מודרנית, לא רק בטכנולוגיה אלא גם בדרכי ההתנהגות ובאורחות החיים, כמו לבוש אופנתי אירופאי,³⁰³ וחילוניות גואה.³⁰⁴

קהילות ג'רבה ודרום תוניסיה היו מרובות כוהנים, ואנשיהם חיו בתודעת קדושה.³⁰⁵ דשן מביא ראיות מסוף המאה התשע-עשרה, המעידות כי בדורות האחרונים נעשה האי ג'רבה למרכז למדנות יהודי מסורתית, מהחשובים בצפון אפריקה; כתבים רבים בדפוס ובכתב יד נכתבו על ידי חכמי ג'רבה, רבים מבני הקהילה השתתפו בחוגים לתלמוד בערבים, חכמים נשאו דרשות ארוכות בשבתות, ונוצרו קבוצות לימוד. בשנת 1912 נוסד בג'רבה בית דפוס עברי, והביא להתרבות כתבי חכמים מקומיים, שאף הופצו לקהילות אחרות בתוניסיה. בשונה מרוב קהילות ארצות האסלם, כשניסתה חברת כ"ח לפתוח בג'רבה בית ספר מודרני בשנת 1905, נאבקו בכך ראשי הקהילה שחששו מאפשרות החילון הטמונה במוסדות חינוך מודרניים, והצליחו למנוע את הקמת בית הספר.³⁰⁶ בין מוסדות הדת והסעד הרבים שנמצאו בקהילות, פעל 'ועד אור תורה' שתמך כלכלית בתלמידי חכמים כדי שיוכלו להתפנות ללימוד תורה, מימן לימודי ילדים עניים, דאג לאספקת ספרים והשתדל להשיג ללומדים משרות של תלמידי חכמים בתום לימודיהם. על אף כל זאת, לא נזכרת ישיבה, וודאי לא ישיבת תלמידים מפותחת ומודרנית בג'רבה ובדרום תוניס. ההפך מכך – גם דשן מודה כי בדרך כלל הילדים למדו עד גיל שתים-עשרה או שלוש-עשרה, ולאחר מכן יצאו לעבודה. רק מיעוט ניכר המשיך בלימודים חלקיים או מלאים.³⁰⁷ במקביל לפריחה התורנית בדרום תוניסיה, בצפונה אירעו תהליכי התמערכות ושקיעה של החיים המסורתיים. נוצר פער הולך וגדל ברמת הלמדנות המסורתית בין יהדות הדרום לבין שאר חלקי תוניסיה, כך שקהילות הצפון נאלצו למנות רבנים וכלי קדש מיוצאי ג'רבה והדרום.³⁰⁸

במרוקו היו ישיבות וחיים יהודים פעילים.³⁰⁹ תהליך המודרניזציה שם התחיל רק ב-1912, בעקבות החלת השלטון הצרפתי, אך הביא להתרופפות מסגרת החברה המסורתית היהודית, כפי שתיאר הרב יוסף משאש מהעיר מכנס, בלשון ציורית וכואבת:

...וגם תופסי התורה התחילו ליפרד מחיק אמם ולצאת אחד אחד איש לבצעו, כי גם הם נפשם אותה לטעום ממטעמי העת החדשה, ובכן עמודי התורה התחילו להתרופף, ואין סומך, אין תומך, ואין מוכיח בשער.³¹⁰

³⁰³ זוהר, תגובות הלכתיות, עמ' 591-593.

³⁰⁴ דשן, הדתיות, עמ' 46.

³⁰⁵ דשן, קווים למבנה, עמ' 98.

³⁰⁶ דשן, שורשים היסטוריים, עמ' 17. החינוך בג'רבה נשאר מסורתי עד פיזור הקהילה באמצע המאה העשרים.

³⁰⁷ דשן, קווים למבנה, עמ' 103 הערה 25.

³⁰⁸ שם, עמ' 99.

³⁰⁹ במספר מקומות מסופר על הרב דוד שלוש (אביו של בוגר פורת יוסף, הרב יוסף שלוש) שהיה ראש ישיבה במרקש בסוף המאה התשע-עשרה. יהודים מכפרים נידחים במרוקו באו ללמוד אצלו תורה, וחזרו לשמש כרבנים במקומות מוצאם. הוא דאג להם למגורים, למזון וללבוש כשהיו במרקש. ראו: הרב יעקב כהן, "הרה"ג יוסף שלוש זצ"ל", **קול סיני** גליון י כרך ב, תמוז תשכ"ג, עמ' 267; שבת, השתלשלות התורה, עמ' כח הערה 21.

³¹⁰ יוסף משאש, **אוצר המכתבים**, ירושלים, תרע"ב, עמ' צג; התיאור מזכיר את שירו של ח.נ. ביאליק 'לבדי', מתמוז תרס"ב (1902), המדמה את השכינה לאם, ומתאר את לומדי בית המדרש העוזבים אותה אחד אחד לטובת ההשכלה המושכת, כשהשכינה נותרת בבית המדרש כאובה ובוכה.

ניצני ההתרופפות נזרעו כבר עם תחילת פעילותה של כ"ח במרוקו, ב-1862, ומאז התחנכו במסגרותיה מרבית הילדים היהודים בגיל חינוך במרוקו, ותהליך המודרניזציה הוטמע בקרב בני הנוער. כדי לעצור את הסחף, ולחזק את החינוך המסורתי במרוקו, הוקמו בה רשתות חינוך שהשתמשו בשיטות לימוד וארגון שיובאו מהישיבות הליטאיות במזרח אירופה, והוציאהו בתמיכת הגוינט תלמידים ממרוקו ללימודים בישיבות ליטאיות ברחבי העולם (ראו להלן: 7.2.2.1 'מפעלים אשכנזים לבני ישיבות ספרדים').³¹¹

קהילת טריפולי בלוב לא הצליחה לגדל תלמידי חכמים, אלא נאלצה להביאם מבחוץ, ורובם לא הצליחו להתערות בחייה. בני הקהילה עצמם לא שלטו בהלכות ובמנהגים; לא כולם ידעו להבחין בין אתרוג פסול לכשר, לברך, או לקרוא עברית, וחלקם היו בורים לגמרי בענייני יהדות.³¹² באלג'יר, במאה השמונה-עשרה ובראשית המאה התשע-עשרה, גדלו תלמידי חכמים ודיינים,³¹³ אך ההנהגה הרוחנית-דתית הייתה מפולגת ונפגעה ממשבר חברתי שהביא לצמצום תפקידי החכמים והדיינים להוראת איסור והיתר ודיני אישות. חכמים לא התריעו על עיוותי דין ומעשי עוון, וידעו שקולם לא יישמע. בקהילה היהודית הידרדרו עד כדי מעשי שוד, חילול ספרי תורה ואף רצח.³¹⁴ לאחר הכיבוש הצרפתי, בשנת 1830, כבר לא הייתה לקהילה הנהגה רוחנית,³¹⁵ והיו מקרים של נישואי תערובת עם נוצרים.³¹⁶

בחלב ובבגדאד המצב היה שונה.³¹⁷ חלב נודעה בחכמיה עוד בימי הביניים.³¹⁸ בבגדאד העידו מקורות מן המאה השמונה-עשרה, על חולשה בקרב החכמים וההנהגה הדתית,³¹⁹ אך בסוף המאה הגיע הרב צדקה חוצין מחלב לבגדאד, כדי לשקם את המצב התורני שנפגע, ומאז פעלה בגדאד תחת חסותה התורנית של קהילת חלב וניכרה בה פריחה בלימוד התורה.³²⁰ לקראת אמצע המאה התשע-עשרה, עם ייסוד בית המדרש לרבנים, על ידי הרב עבדאללה סומך בשנת 1840, כבר הורגש שינוי משמעותי. מדרש 'בית זלכה', הפך למרכז רוחני של קהילת יהודי עיראק ושימש ציר מרכזי בניהול החיים

³¹¹ יעקב לופו, "הצלת יהודי מאראקא לתורה: הוצאת תלמידים ממרוקו לישיבות ליטאיות אחר השואה", **פעמים**, 80 (תשנ"ט), 112-128 (להלן: לופו, הצלת יהודי מאראקא), עמ' 112-120; גם הרב רפאל ברוך טולדנו, ד"ר ממכנס שבמרוקו בשנות הארבעים של המאה העשרים, שלח את בניו לישיבות מחוץ למרוקו מתוך חרדה לחינוך דתי, והשפיע על אחרים בכיוון זה. דשן, הדתיות של המזרחים, עמ' 46.

³¹² כחלו, המאבק, עמ' 82 הערה 15.

³¹³ כמו רבי יהודה עייאש, רבי יעקב בן נאים, ואחרים.

³¹⁴ ויינשטיין, המשבר הרוחני, עמ' נב-נו.

³¹⁵ שם, עמ' סג.

³¹⁶ דשן, הדתיות של המזרחים, עמ' 46.

³¹⁷ במהלך המאות התשע-עשרה-עשרים דיווחו מבקרים שונים על ישיבות רבות בחלב ובגדאד. כהן, היהודים, עמ' 137.

³¹⁸ אלה התרבו בעיקר עקב פתיחת תעלת סואץ בשנת 1869, שחוללה שינויים בנתיבי הסחר העולמי.

³¹⁹ דשן, יהודי בגדאד, עמ' 33. לנשיא בגדאד הייתה סמכות שיפוטית לא תורנית בעניינים פליליים, והוא הטיל עונשי גוף במקרי עבירה על המוסר המיני שנחשבה לחמורה במיוחד. בית הכנסת בו התפלל הנשיא נתפס כשייך לו באופן אישי, והוא נהג לערוך משתאות גדולים בחגים בהם אירח את הנכבדים וחכמי הקהילה. על פי נימוסי ארצות האיסלאם המשמעות הייתה שמעמד הנשיא גבוה משל החכמים. במקביל, תלונות החכמים על מחסור בספרים לצורך מילוי תפקידם הן עדות למעמדם הצנוע יחסית.

³²⁰ הראל, בין תככים למהפכה, עמ' 29; בן יעקב, יהודי בבל מהגאונים, עמ' קיח; צבי יהודה, "תמורות בישוב היהודי בבגדאד במאות היב – היח", בתוך: יצחק אבישור וצבי יהודה (עורכים), **מחקרים בקורות יהודי בבל ובתרבותם** (1998), אור יהודה, תשס"ב, עמ' 9-29 (להלן: יהודה, תמורות בישוב היהודי בבגדאד), עמ' 21; זוהר, האירו פני המזרח, עמ' 40; רגב, היחס להשכלה, עמ' 97.

הדתיים. הוא פעל כמוסד אוטונומי שהחזיק את עצמו, בין כתליו ישב בית הדין הגדול לערעורים של הקהילה, והוא הפך מקור לחיקוי עם הקמת מוסדות דומים לו, אך מצומצמים יותר, בבתי הכנסת בבגדד.³²¹ התגבשה שכבת חכמים מאורגנת, שהייתה פעילה בפרשות ציבוריות, נקטה עמדה בוויכוחים שונים, כמו בענייני מסים וסביב מינוי החכם באשי, ונטלה חלק בארגון החיים הפוליטיים עד כדי ארגון הפגנות, החתמה על עצומות ואיומי שביתות. שכבת החכמים בבגדד הפכה בעלת משקל רב.

עם יציאת היהודים מבבל לארצות אחרות, היה העושר מצוי בעיקר בקהילות הפזורה הבגדדית, ששלחה כספים לבגדד, הקימה מוסדות חדשים ללימוד תורה, לחינוך מודרני ולבריאות, גייסה מבגדד רבנים, מורים וכלי קודש, ותמכה בעקיפין בחכמים ובמוסדות שהכשירו אותם.³²² הורביץ טוען כי פריחת העולם התורני בבגדד ובחלב, התאפשרה כיוון שפעלה בדגם 'יששכר וזבולון',³²³ בטריטוריות שונות. עשירי הקהילות היגרו אל מחוץ לבגדד ותמכו במוסדות התורה מרחוק. כמו כן, הייתה ציפייה לתמיכה הדדית בין העשירים יוצאי הקהילות שניצבו בחזית השינוי, לבין הרבנים השמרנים שסיפקו להם תמיכה רוחנית.³²⁴

ובכל זאת, למרות החוסן הרוחני בקרב יהודי בבל, ולמרות הרמה התורנית הגבוהה שהנחילו הרב עבדאללה סומך והרב יוסף חיים,³²⁵ עברה גם קהילה זו תהליכי התמערבות מרחיקי לכת במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה ובמאה העשרים.³²⁶ בשל שינויים כלכליים וחברתיים, ובשל עלייתה של ארץ ישראל כמרכז רוחני, התמעטו הלומדים בישיבות בבבל עצמה, ומי שרצה ללמוד בישיבה, עלה לארץ ישראל, לירושלים או לחברון.³²⁷ דפוסי החיים המסורתיים החלו להתפורר, והתפתחו מוסדות מודרניים חילוניים.³²⁸ יהודים נמשכו לתנועות אידיאולוגיות חדשות, כולל ציונות, קומוניזם, ותיאוסופיה, ולזולו בנהגי דת ומסורת בקהילה, בתחילה בתחום הבילוי וההופעה החיצונית, ובחלוף המאה גם על חילול שבת בעסקים, ואף אירעו המרות דת ואימוץ זהות תרבותית ערבית.³²⁹ בשנות העשרים של המאה העשרים, כשהשלטון הבריטי אפשר עלייה ארצה, הגיע גל

³²¹ ליאון, ממסורת עדתית, עמ' 221-222; כהן, היהודים, עמ' 137.

³²² דשן, יהודי בגדאד, עמ' 34.

³²³ על הפסוק "שמח זבולון בצאתך ויששכר באהלך" (דברים לג, יח) מסביר המדרש (בראשית רבה פרשה צט ד"ה ט) כי שבט זבולון שהתפרנס ממשחר ימי תמך בשבט יששכר שלמד תורה. על שם יששכר וזבולון נקרא הסכם שותפות בין אדם בעל יכולת כלכלית המספק צרכים גשמיים לתלמיד חכם עני, ושכר המצווה מתחלק ביניהם.

³²⁴ הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 205.

³²⁵ ליאון, ממסורת עדתית, עמ' 226; הרב יוסף חיים שילב בדרשותיו בציבור הלכה, כאמצעי לעורר רגישות בציבור שהלך והתרחק מאורח חיים הלכתי; 'הדבר ידוע כי לדרוש בהלכות בלבד אין לב המון העם נמשך אחריהם, אלא צריך שיהיה עיקר הדרש ורובו בדברי אגדה ומוסר. ויזכור גם כן הדרשן באמצע פסקי הלכות על ידי הקשר, שיקשרם בדרשה שדורש על המקרא, כדי למשוך את לב העם אל הדברים האלה בחכמה ובדעת.' יוסף חיים בן אליהו, **בן איש חי**, ירושלים, תשכ"א (להלן: חיים יוסף, בן איש חי), עמ' ג.

³²⁶ ליאון, ממסורת עדתית, עמ' 221.

³²⁷ יהודה צבי, **יהודי בבל באלף השני לספירה**, אור יהודה, תשע"ג.

³²⁸ שמואל נח אייזנשטט, **פרקים בניתוח תהליכי המודרניזציה**, ירושלים, תשכ"ו (להלן: אייזנשטט, פרקים בניתוח תהליכי המודרניזציה), עמ' 4.

³²⁹ דשן, הדתיות של המזרחים, עמ' 46; דשן, יהודי בגדאד, עמ' 40.

עליה מבגדד, שכלל רבנים חשובים שהתאכזבו מהקהילה מבחינה דתית, ונמלטו ממנה, ובכך יצרו
בבגדד חלל מבחינה דתית, ומגמות החילון החריפו.³³⁰

גם בקהילת חלב ניכרו תמורות. הציבור בה העריץ את תלמידי החכמים, בעיקר בשל היכולת
שיוחסה להם להשפיע על בריאות, עושר ומעמד, באמצעות הפעלת כוחות וסגולות,³³¹ ועשירי
הקהילה תמכו בישיבות, ואף למדו בהן בעצמם,³³² ואף על פי כן השינויים הכלכליים יחד עם
שקיעתה ודלדולה של הקהילה משנות השישים של המאה התשע-עשרה עד שנות הארבעים של
המאה העשרים, הביאו לירידה במעמד החכמים בסוריה.³³³ המצוקה הכלכלית איימה על שכבת
החכמים, שלא יכלו לפנות את זמנם לעיסוק בתורה, כי נצרכו להקדיש מאמץ לפרנסתם, והדבר
הרתיע צעירים מוכשרים מבחירה בקריירה למדנית. בשל התודעה הקבוצתית החזקה ששלטה
בשכבת החכמים, והיוקרה ממנה נהנו בקרב בני הקהילה והאליטה הכלכלית,³³⁴ נקטו חכמי חלב
צעדים חריגים ביחס לקהילות אחרות בארצות האסלאם, ופעלו כקבוצה חברתית פוליטית
מלוכדת, בעלת מודעות עצמית, במטרה לשמור על דפוסי החיים המסורתיים-דתיים. מתוך אחריות
לגורל הקהילה כולה פעלו לחזק את המצב הרוחני בקהילה,³³⁵ ולהשליט נורמות התנהגות
המתנגדות לתמורות שאיימו על דמותה של הקהילה כחברה דתית מסורתית, ומונעות סטייה מדרך
התורה, כמו חרם על צעירים יהודים שלא התחשבו בהלכות שבת וכשרות, איום בסילוק תלמידים
ממוסדות חינוך ופרסום כרוזי אזהרה בבתי כנסת ותלמודי תורה.³³⁶ הם גם הגיבו ביוזמות שהגנו
על סמכות התורה וכבוד תלמידי החכמים, כמו החלטה להסב חלק מכספי קופת גמילות חסדים של
הקהילה, לקרנות שחילקו לתלמידי חכמים קצבות שבועיות קבועות ומלגות, בהתאם להחלטת
החכמים, ופרסום ספרי הלכה, העוסקים בחובת התמיכה הכלכלית בתלמידי חכמים, ושמירה על
כבודם, במטרה להעמיק את מחויבות בעלי היכולת הכלכלית בקהילה למימון פעילות תלמידי
חכמים.³³⁷ ייחודם של חכמי חלב היה במעמד החברתי המובחן, ובתודעה הקבוצתית המגובשת, אך

³³⁰ דשן, יהודי בגדאד, עמ' 44; הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 199; תהליכים אלה באו לידי ביטוי גם במספרי הלומדים
בבית המדרש. בבית זלכה נמנו בשנת 1879 עשרים תלמידים בלבד, אך למרות זאת המשיך להיות פעיל גם בשנות
השלושים של המאה העשרים. ליאון, ממסורת עדתית, עמ' 222.

³³¹ זוהר, היערכות חכמי חלב, עמ' 282. בחלב ובדמשק נהנתה קבוצה חברתית מובחנת של תלמידי חכמים מתמיכה
זעומה מקופת הקהל, אך רובם לא התפרנסו ממשרה ציבורית רשמית, והיה עליהם להשלים הכנסה ממקורות נוספים
כמו הוראה בתלמודי תורה או בבתי ספר, לימוד במדרש של גביר מקומי שסייע בתמיכה, או אחרים.

³³² כהן, היהודים, עמ' 137.

³³³ זוהר, מסורת ותמורה, עמ' 51-53, 65-66; על אף השינויים הייתה רמת החיים בקרב חלק גדול מיהודי העיר
נאותה ואף גבוהה. זוהר, שמרנות לוחמת, עמ' 57.

³³⁴ זוהר, היערכות חכמי חלב, עמ' 283-287.

³³⁵ זוהר, מסורת ותמורה, עמ' 51. כמו על ידי הקמת ישיבה שכללה בתוכנית הלימודים שפות זרות.

³³⁶ זוהר, שמרנות לוחמת, עמ' 58, 74; זוהר, האירו פני המזרח, עמ' 77; בין הפעולות שנקטו חכמי חלב היו גם הכרזה
האוסרת על ראשי משפחה לצאת לבלות עם נשיהם ובנותיהם במקומות בילוי, שריפת הפירוש לתורה של הרב אליהו
בן אמוזג שהיו ספקנים באשר לנאמנות ההלכתית שלו, אי קבלת חוקי התחיקה האזרחית חילונית העות'מאנית,
ועוד; על הירידה הדתית בחלב ראו: שארפטין, תולדות החינוך, עמ' 24-40, עמ' 64-75.

³³⁷ זוהר, היערכות חכמי חלב, עמ' 285. ספרים שיצאו לאור בנושא לדוגמה: 'שלום לעם' לרבי שלום הדאיה יצא בשנת
תרנ"ו (1896), 'דרך אמונה' לרב יעקב שאול דוויך הכהן התפרסם בתרע"ד (2014), ו'יששכר וזבולון' לרב אהרון עלי
הכהן טאויל ראה אור בירושלים תרע"ג (2013).

גם באוטונומיה ואי-תלות ביחס למציאות החברתית-כלכלית. הם היו קבוצה שמרנית שהסתייגה מחידושים, ונהגה בפרשיות שונות בעמדות רדיקליות יותר מרוב חכמי המזרח התיכון.³³⁸

מתוך המצוקה הכלכלית, החליטו רבים מהם, בשלהי המאה התשע-עשרה, לעלות לירושלים, ולהקדיש את חייהם לתורה, ובפרט לחכמת הקבלה, והיוו את גרעין העדה החלבית בעיר, שמנתה בתקופת מלחמת העולם הראשונה, קרוב לאלף נפש בלבד, אך הטביעה את חותמה על העולם התורני של ירושלים.³³⁹ לקראת מחצית המאה העשרים הורגשה שקיעה מבחינה רוחנית גם בקהילת חלב,³⁴⁰ כפי שמתארת עדות משנת 1933:

המצב הרוחני של קהילתנו אף הוא בשקיעה. הישיבות ריקות, ורבות מהן חרבות. ממשיכה להתקיים רק ישיבה אחת, ובה כעשרים תלמידים בוגרי התלמוד תורה. הם לומדים עין יעקב, תלמוד ופוסקים, כלומר, על מנת להיות לרבנים בעתיד. הם גם לומדים לכתוב ערבית, מעט חשבון וצרפתית. יש לציין כי בסיום לימודיהם נוטשים התלמידים את הקאריירה שיעדו עצמם אליה, כדי למצוא תעסוקה שתאפשר להם להתקיים. התוצאה היא, שלימוד התורה הינו בשקיעה ושבסך הכל נותרו כעשרה רבנים, ושלושה מתוכם הם חברי בית הדין הרבני. למרות זאת הקהילה נותרה שמרנית, דתית. אף חנות יהודית אינה פתוחה בשבת...³⁴¹

ברוב הקהילות היהודיות בארצות האסלם המשיכה הקהילה להתקיים כקהילה אורגנית אחת, למרות תהליכי המודרניזציה. אלא שבשונה מהגישה השמרנית שאפיינה את חכמי חלב שנהנו מאוטונומיה ואי תלות ביחס למציאות החברתית כלכלית, רוב חכמי הקהילות האחרות גילו פתיחות להשפעת המודרנה, ופעלו להתאמת ההלכה למציאות החדשה.³⁴² ענייני מודרניזציה נתפסו אצלם כסוגיות טכניות, בתחום המקובל של ההלכה, ולא כבעיות אידיאולוגיות מהותיות לשמירה על דמותה של היהדות.³⁴³ רבני מצרים ניצלו מגוון מנגנונים הלכתיים כדי להגיב לאתגרי המציאות הטכנולוגית והחברתית המתפתחת,³⁴⁴ ושילבו נאמנות להלכה יחד עם דו-קיום לצד יהודים החורגים ממנה.³⁴⁵ רבני צפון אפריקה לא הביעו התנגדות ישירה לשינויים החברתיים. הייתה להם התנגדות לעזיבת הדת, אך לא לעולם המודרני כשלעצמו, בו ראו הרבה מן החיוב,³⁴⁶ כמו רבנים

³³⁸ זוהר, האירו פני המזרח, עמ' 98, עמ' 91-114.

³³⁹ זוהר, היערכות חכמי חלב, עמ' 282.

³⁴⁰ בשנות העשרים והשלושים היו בין עשרים לשלושים תלמידי ישיבה בחלב בלבד, ובשנת 1940 כבר לא היו בה ישיבות כלל. כהן, היהודים, עמ' 137.

³⁴¹ מופיע אצל זוהר, שמרנות לוחמת, עמ' 72.

³⁴² זוהר, שמרנות לוחמת, עמ' 58, 76.

³⁴³ אייזנשטט, מודרניזציה, עמ' 5.

³⁴⁴ זוהר, תגובות הלכתיות, עמ' 608.

³⁴⁵ הנ"ל, עמ' 594; לדוגמה על שאלה לגבי חייט יהודי המוכר ליהודי בגד שעטני האסור מן התורה, אמר הרב בן שמעון: 'זאת יעשה החייט להציל עצמו מהאיסורים הנזכרים לעיל: שלא ילביש הוא בעצמו את המלבוש ההוא לישראל הקונה אותו[...] רק יתנהו לו והוא ילבשנו[...] או יתנהו לגוי משרתו שילביש אותו[...] ודי בזה'. רפאל אהרון בן שמעון, נהר מצרים, נא אמון, תרס"ח (להלן: בן שמעון, נהר מצרים), דף קכח, א.

³⁴⁶ Norman A. Stillman, *Sephardi Religious Responses to Modernity, Luxembourg, 1995, pp.13-15* (להלן: סטילמן, יחס הספרדים); בשנות הארבעים והחמישים של המאה העשרים קיימו רבני מרוקו כנסים שנתיים לדון בבעיות הדור ופרסמו תקנות, אך לא ניכרה בהם תחושת שבר. דשן, הדתיות של המזרחים, עמ' 46.

נוספים שאיפשרו השתתפות בפעילות תרבותית כללית כל עוד אינה נוגדת ערכים יהודיים.³⁴⁷ החיבורים הלכתיים של הרב עבדאללה סומך, כוללים מענה לשאלות רבות שהגיעו אליו מבגדד ומפזורה יהודייה בעולם.³⁴⁸ שאלות רבות פותחות אופקים חדשים לנורמות חברתיות לא מוכרות במזרח, חלקן הגדול נורמות אירופיות שאומצו על ידי מהגרים מבבל, שהתיישבו בחברה קולוניאלית וקלטו מדפוסי ההתנהגות הרווחים בה. מתשובות הרב עבדאללה סומך, ניכר כי הוא לא שלל על הסף שינויים מהנהגים שרווחו בבגדד, אלא התאמץ לאפשר לבני העדה בפזורה לכלכל את חייהם על פי התורה, בלא לשנות מהמקובל בסביבתם החברתית החדשה.³⁴⁹ בניגוד לזוהר, טוען בראון כי גישה זו לא נבעה מפתחות להשפעת המודרנה, כפי שניתן היה לראות בעיקר בקרב רבנים בגרמניה ובמערב אירופה, כדוגמת הרב שמשון רפאל הירש, אלא דווקא מחוסר מודעות כלפי תהליך המודרניזציה, מה שהוא מכנה 'תגובה טרום-אורתודוקסית'.³⁵⁰

2.5.1.1. חינוך מודרני ולימודי חול

חלק נכבד מסוכני ההתמערבות בקרב היהודים בארצות האסלאם, היוו בתי הספר המודרניים שלימדו מקצועות כלליים לצד לימודי קודש, והגורם שתרם יותר מכל למודרניזציה התרבותית של יהודי ארצות האסלאם, היה ארגון 'כל ישראל חברים', או 'כי"ח', ובצרפתית נקרא 'אליאנס'. ארגון יהודי בין-ארצי זה הוקם בשנת 1860 בפריס, במטרה להגן על יהודים נרדפים, להרחיב אמנציפציה כלפיהם, לתרום להתפתחותם התרבותית, ולהפיץ ביניהם מלאכת כפיים. בפועל הייתה פעילותו העיקרית בהנחלת חינוך יסודי צרפתי לרוב הנוער היהודי במזרח אפריקה ובצפונה.³⁵¹

הניסיונות לשינוי מערכת החינוך היהודית בארצות האסלאם, שהחלו מאמצע המאה התשע-עשרה, לא גררו תסיסה אידיאולוגית, כפי שקרה במערב אירופה עם התפתחות התנועות המודרניות, ההשכלה והציונות.³⁵² בקהילות מעטות, התנהל רק מאבק רופף ומאוחר נגד סוכני המודרנה המערביים. לחברת כי"ח, שפעלה ברוב הארצות שלחופי הים התיכון להחדרת חינוך מודרני שהיה כרוך בחילוניות, כמעט לא קמו מתנגדים משמעותיים בין שומרי המסורת, ואף בין הרבנים.³⁵³

³⁴⁷ יוסף פאור (בספרדית: Jose Faur) מביא שורה של רבנים כאלה. Jose Faur, "Sephardim in the Nineteenth Century: New directions and old values", in: *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, XLIV, Jerusalem, 1977, pp. 29-52.

³⁴⁸ זוהר, יחסו של הרב עבדאללה, עמ' 90. אל הרב עבדאללה סומך נשלחו שאלות מהודו, מערי שדה בעיראק ופרס, ואף שאלה מהונג קונג שבסין.

³⁴⁹ זוהר, יחסו של הרב עבדאללה, עמ' 105.

³⁵⁰ בראון, חכמי המזרח והקנאות הדתית, עמ' 318.

³⁵¹ צור, העליה מארצות האסלאם, עמ' 7.

³⁵² דשן, שורשים היסטוריים, עמ' 16.

³⁵³ שם, עמ' 18; דשן, הדתיות של המזרחים, עמ' 46.

חכמי המזרח לא פסלו את ההשכלה מצד עצמה. הגישה המובילה בקרבם כבר מראשית ימי הביניים לא הייתה של הסתגרות מפני תרבות זרה, אלא בחינה עניינית. אם היו בתרבות הכללית ערכים מועילים, המשותפים לכלל האנושות, ואינם סותרים את ערכי היהדות, קיבלו אותם. ואם אלה נגדו את היהדות, התמודדו עימם מתוך גישה אקטיבית, ולא התעלמו מעצם קיומם.³⁵⁴ בישיבות הספרדיות והמזרחיות, למדו מאז ומתמיד, מלבד תלמוד גם תכני יהדות אחרים, כמו מדרש, דקדוק לשון הקודש וספרי הגות, לעתים גם פילוסופיה, אסטרונומיה, ומדעים אחרים.³⁵⁵ בניגוד לישיבות באירופה, הוסיפו חכמי המזרח לאורך השנים לעיין ולעסוק בספרי הפילוסופים הרציונליסטים היהודים מימי הביניים, שבחנו את יסודות האמונה על פי קריטריונים שכלתניים. רבים מחכמי המזרח התיכון, בנוסף לעיסוקם בתכני היהדות, גילו רגישות לאסתטיקה, הנאה, אמנות, ואף שלחו ידם בשירה, פיוט, חריזה ופרוזה, והשתמשו בכלים שהגיעו מהשפעה חיצונית, כמו אמנות המשקל והחריזה לצורך תכנים דתיים. חלקם גילו סקרנות אינטלקטואלית מדעית. חכמי המזרח לא אסרו להכניס ליהדות השפעות סביבתיות נוכריות, שהיה בהן כדי לתרום לאסתטיקה של בית הכנסת, להנאת חושים, ולשיפור תדמית היהודים בעיני החברה הסובבת, כמו למשל, מקהלה בבית הכנסת ותרגום סידור התפילה לשפה המקומית.³⁵⁶

כיוון שראו בלימודי שפות ומדעים ערך בפני עצמו, התייחסו בתחילה הרבנים בארצות המזרח לבתי הספר של כ"י"ח בתמיכה גורפת, וכך אפילו חכמי חלב.³⁵⁷ התנאי הבסיסי שהתנו, היה כי לימודי הקודש יוסיפו להיות בעדיפות עליונה, ולימודי החול יילמדו כהשלמה בלבד. במקומות שונים דרשו שהוראת מקצועות הקודש תיעשה על ידי תלמידי חכמים, וכך לא נתפסה ההשכלה כמאיימת בשינוי ערכי יסוד יהודיים.³⁵⁸

המצב היה דומה ברוב ארצות האסלאם. ב-1862 נפתח בית הספר הראשון של כ"י"ח בעיר טטואן במרוקו. הרב הראשי של הקהילה ברך על פעילות בית הספר ועל התועלת הנובעת מהוראת לשונות זרות, וחכמים מקומיים לימדו בו לימודי קודש.³⁵⁹ בבגדד היה מקובל חינוך מסורתי ללא לימודי

³⁵⁴ הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' ל. הרמב"ם, לדוגמה, וחכמים נוספים בתקופתו, שלטו בחכמות חיצוניות. הישענות על הרמב"ם הייתה חזקה במיוחד בקרב החוגים המשכילים מתימן.

³⁵⁵ ברויאר, שורשיה, עמ' 127.

³⁵⁶ הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' לא-לה.

³⁵⁷ מעבר תלמידים מהכותאב לבתי ספר של אליאנס נעשה בחלב ובדמשק בצורה איטית. זוהר, מסורת ותמורה, עמ' 51-53, 65-66; אך בעשרים השנים הראשונות לפעילותה נהנתה החברה מתמיכה פעילה של החכמים. הרב עזרא עילי הכהן טוויל, שכיחן באחרית ימיו כאב בית דין בקהילת חלב, שימש קודם לכן מורה ללימודי קודש בבית הספר כ"י"ח. הרב שלמה ספדיה שכיחן באחרית ימיו כממלא מקום חכם באשי בחלב, שימש בעברו כמורה למקצועות היהדות בבית הספר החדש של כ"י"ח. בנו של הרב שלום חאסקי שהיה מוערך בחלב, למד בכ"י"ח, וכן בנו של החכם באשי משה הכהן, שתרם מכספו לפעילות החברה, ודרש בשבחה בבית הכנסת. כשביקשו בשנת תרל"ו (1876) האליטות המקומיות ובראשן משפחות הפרנקוס, שבית הספר יהיה אליטיסטי ולא יקבל תלמידים עניים, לא חשש הרב אהרון שוויכה, ממלא מקום החכם באשי בעיר, להיכנס עימן לעימות. הוא התייצב לצד מנהל בית הספר שרצה לפתוח אותו לכל שכבות הציבור, וגילה מעורבות בבית הספר ובתכנית הלימודים. כדי לשכנע את הקהילה כי לימודי החול אינם מנוגדים לדת העביר בצעד הפגנתי את בנו מתלמוד-תורה לבית הספר של כ"י"ח, והתייצב מדי שבוע לבחון את התלמידים במקצועות היהדות. מכתביו ניכר שהכיר בצורך הקניית השכלה לנוער בעת החדשה. הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' כט.

³⁵⁸ הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' לח; רגב, היחס להשכלה, עמ' 99.

³⁵⁹ הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' כג.

חול, עד פתיחת בית ספר של חברת כ"י"ח בעיר ב-1864,³⁶⁰ אך משנפתח, נלמדו בו לימודי קודש וחול, בהשגחת תלמידי חכמים מקומיים. בנו של הרב עבדאללה סומך למד בו, ונכדו נשלח לבית המדרש למורים של כ"י"ח בפריס.³⁶¹ הרב יוסף חיים, לעומת זאת, לא ראה מצווה בלימודי חול, אך הכיר בנחיצותם לשיפור המצב הכלכלי.³⁶² הרב יצחק בן וואליד מטטואן במרוקו, נשאל ב-1855 על ידי רבני גיברלטר, אם הקהילה יכולה לבקש הקצבה מן השלטון הבריטי עבור שיפוץ תלמוד-תורה והעסקת מורה ללימוד שפות זרות, כדי שהילדים לא יילכו ללמוד בבית ספר ציבורי, ומתשובתו עולה, כי לדעתו הדבר מותר, ולימודי שפה זרה אינם מהווים בעיה.³⁶³ באזמיר נפתח בית ספר כ"י"ח בשנת תרל"ג (1873). רב הקהילה, הרב אברהם פלאג'י, שיבח בדרשתו את הזכות הגדולה של בני דורו שזכו ללמוד בצורה מסודרת גם לימודי חול. נראה שלהשקפתו היו לימודי שפות, ולימודי חול בכלל, בעלי ערך בפני עצמם.³⁶⁴ הרב ראשי בקהילת דמשק, שיתף פעולה עם מושל העיר לקידום מערכת החינוך, והצטרף ב-1879 ליוזמתו לפתיחת בית הספר של כ"י"ח. הדיינים, הרב יצחק אבולעפיה והרב שלמה סוכרי, נהגו לבקר בבית הספר ולבחון את התלמידים. בנוסף לכ"י"ח, היו גם יוזמות מקומיות להקמת בתי ספר, שכללו, מעבר להשכלה תורנית, גם השכלה כללית ושפות זרות, כמו בית הספר 'תפארת ישראל', שהוקם בבירות בתרל"ו (1876). הרב הראשי של בירות, תמך ואף נהג לבקר בו, ופרסם קול קורא ליהודי המזרח התיכון, לשלוח את בניהם לבית הספר, שכן השכלה וידע אינן רק הכרח, אלא גם מוסיפים לוויית חן ללימוד התורה ונצרכים לשלמות היהודי.

בקהילות בהן התעוררה התנגדות להשכלה ולחינוך המודרני, היה זה בדרך כלל בשל תופעות נלוות, ולא בשל ההשכלה הכללית עצמה, כמו באיסטנבול, שם חששו מפעילות מסיונרית בתוך בית הספר, בשל העסקת מורה נוצרי.³⁶⁵

2.5.1.2. תמורה ביחס חכמי המזרח לחינוך מודרני וללימודי חול

בסוף המאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים, ניתן היה להבחין בשינוי ביחסם של חכמים לא מעטים מקהילות המזרח התיכון, למוסדות חינוך יהודיים מודרניים, ואחר כך גם להשכלה

³⁶⁰ סעדון, החינוך, עמ' 66; ראו: שם, עמ' 67-69 על התפתחות בתי הספר של כ"י"ח בעיראק; רגב, היחס להשכלה, עמ' 97, מעיר כי מקצועות חול שיכלו לעזור לנערים כדי להכנס למעגל העבודה, כמו חשבון ושפות זרות, נלמדו בתלמודי תורה בבבל עוד לפני שקמו בתי הספר של כ"י"ח.

³⁶¹ הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' כד; דשן, יהודי בגדאד, עמ' 40; רגב, היחס להשכלה, עמ' 99; ריבה ס' סיימון, "החינוך בקהילה היהודית בבגדד עד שנת 1914", **פעמים**, 36 (תשמ"ח), עמ' 52-63 (להלן: סיימון, החינוך בקהילה היהודית בבגדד); לעומת זאת ראו: "הרה"ג סלמן חוגי עבודי שליטא", **קול סיני**, גליון 2 כרך 3, שבט תשכ"ד, עמ' 9-10, טוען כי הרב עבדאללה סומך התנגד לכ"י"ח והיא הצליחה להיכנס לקהילה בבבל רק בגלל עזרת כ"י"ח בצרפת בעקבות אירועי קבורת הרב עבדאללה סומך.

³⁶² אם כי פסק שאין ללמוד לימודי חול בחדרי בתי הכנסת ובתי המדרש בבגדד אלא אם כן הלימוד סמוך ומצורף ללימודי קודש. חיים יוסף, **רב פעלים**, (חלק אורח חיים: ח"ב), ירושלים, תשנ"ד (להלן, חיים יוסף, רב פעלים), סי' כב, עמ' רכח.

³⁶³ גם הרב יצחק בן וואליד העיר כי מכיוון שלימודי שפה הינם רשות ולא מצווה, יש ללמדם בחדרים מיוחדים ולא בחדרים בהם לומדים לימודי קודש. הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' טו-טז.

³⁶⁴ הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' יג.

³⁶⁵ שם, עמ' כה – מ.

וערכיה. בקהילות כמו חברון, ירושלים, דמשק, חלב, בגדד ותוניס, התגלעו חיכוכים בין האליטה התורנית לבין מנהלים ומורים במוסדות החינוך של כ"ח.³⁶⁶

כפי שקרה למעלה ממאה שנה קודם לכן באירופה, החלה להיסדק בקהילות ההסכמה על שאלות חברתיות-פוליטיות ורעיוניות-דתיות. בתי הספר של כ"ח הנחילו את ערכי המהפכה הצרפתית, וגידלו שכבת משכילים שאימצה אל ליבה רעיונות של שוויון, חילון, וביקורת ציבורית.³⁶⁷ שליחי החברה החלו להתערב בעניינים הפנימיים של הקהילות, ותופעת החילון החלישה את ההכרה הרשמית והסמכות החוקית שהיו לדין תורה ולמנהיגות הדתית, יחד עם התרופפות האוטונומיה היהודית בעקבות מהפכת הטורקים הצעירים.³⁶⁸ צעירים רבים מבני דמשק וחלב, היגרו אל קהילות חדשות שנוסדו מעבר לים, וצעירי בגדד יצאו אל הקהילות ברחבי המזרח הרחוק ובאירופה.³⁶⁹

אצל חלק מהחכמים חלה תמורה בתפיסת העולם, שהפכה להתנגדות עקרונית הפוסלת את לימודי החול מלכתחילה, וחכמים ספרדים הצטרפו לאיסורים שפרסמו רבנים אשכנזים על הוראת לימודי חול.³⁷⁰ הראל טוען, כי הדבר נבע בעיקר מהתנהגות השליחים החינוכיים של כ"ח. אלה הקפידו, בשנים הראשונות לפעילותם, לכבד את אורח החיים המסורתי של יהודי המזרח התיכון ולהימנע מפגיעה ברגשותיהם, אולם ככל שהתחזק מעמדם, ולאחר השתלטות מעצמות אירופה על אזורים שונים במזרח התיכון, השליחים חששו פחות מיציאה בגלוי נגד המסורת וההנהגה הרבנית.³⁷¹

חברת כ"ח הגיעה אל ארצות המזרח מתוך עליונות, וביקשה לתרבת את היהודים המקומיים, הן בתכנית הלימודים והן בשינוי המנהגים. שליחיה ראו בלבוש היהודי-מזרחי סממן של פיגור תרבותי, אף שבעיני ההנהגה המקומית והרבנים התפרש כסמל של זהות יהודית דתית ולאומית, ופגיעה בו נחשבה לפגיעה במסורת. שליחי כ"ח וראשיה ראו הצלחה בהשלטת השפה והתרבות הצרפתית, בשינוי ההופעה החיצונית, ובביטול מנהגי הילדים הלומדים בבתי הספר שבניהולם, והמורים דרשו מהתלמידים להסיר את כובעם, ולגלח את שיער הראש והפאות. ההנהגה היהודית

³⁶⁶ הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' מא ; רגב, היחס להשכלה, עמ' 99-100.

³⁶⁷ רגב, היחס להשכלה, עמ' 99-100.

³⁶⁸ 'הטורקים הצעירים' היא תנועה שקמה ברחבי האימפריה העות'מאנית מתוך מחאה לעריצות הסולטן. בשנת 1908 התחוללה מהפכה כשאנשי צבא של התנועה אילצו את הסולטן להחזיר את המשטר החוקתי-פרלמנטרי. אזרחי המדינה ובעיקר בני הלאומים השונים קיוו למשטר חדש של צדק וחירות. אולם למרות שנשמרה המסגרת החוקתית והפרלמנטרית של המדינה, המדיניות היתה ריכוזית ונוקשה ; קושניר, אימפריה שוקעת, עמ' 22.

³⁶⁹ הראל, בין תככים למהפכה, עמ' 330-331.

³⁷⁰ קניאל, מבעיות החינוך, עמ' 155-159.

³⁷¹ הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' מא-מה. ב-1911 נשמעו בחלב טענות נגד שליחי כ"ח לבתי הספר לבנים ולבנות בעיר, בנוגע לקיום ההלכה ולזלזול בראשי הקהילה ובמנהיגים הרוחניים, והוועד המרכזי של כ"ח נתבקש להחליפם. בתוניס ובמרקו חששו החכמים מפני התפרקות החברה היהודית, בשל הפרת התנאים שהוסכם עליהם בעבר. הם התחרטו על תמיכתם בייסוד מערכת החינוך של כ"ח, ועודדו שליחים אשכנזים שרצו לייסד מערכת חינוך תורנית במרוקו. בבגדד עמד הרב שמעון אגסי, תלמידו המובהק של הרב יוסף חיים, בראש מבקרי מערך החינוך של כ"ח בשל האכזבה מן השינוי בהתנהגות השליחים ומהזלזול בערכי הדת שאומץ גם על ידי חלק מתלמידי בית הספר ; הוא העדיף תלמידים בעבודות בזויות יוצאי בית מדרש, מאשר תלמידי האלינס (כ"ח) המתפרנסים בכבוד אך רחוקים מהמסורת : 'ועליהם לידע, שאם ח"ו [=חס וחלילה] לא ישאר בקהל עדתנו רק הסבלים ומנקי האשפחות והמחראות, אשר הם מבזים אותנו גם בהם- גם בזה נישא ונסבול צורכי ביהמ"ד [=בית המדרש] הזה, ולא נמסור נפשות יקרות ביד האליאנס !' אגסי שמעון, **ספר אמרי שמעון, דרושים על התנ"ך, חידושים על הש"ס, דרושים על סיום מסכתות ועוד**, ירושלים, תשכ"ח, עמ' קס"ב-ג ; מאיר, התפתחות חברתית-תרבותית, עמ' 391-397.

נאלצה לצאת נגד שינויים אלה, להוקיע את המנהגים החדשים, ולאסור אותם על בני הקהילה. הם גם נלחמו נגד המגמה להשליט את השפה הצרפתית כשפת הוראה.³⁷²

ועם כל זה, כיי"ח עדיין נתפסה על ידי רוב מנהיגי הקהילות, כגורם חיובי ומסייע, וחלקם המשיכו להשתמש בשירותיה ובסיועה החינוכי, במקביל למאבק שניהלו במגמות התירבות שלה. לא ההתנגדות למודרנה הניעה חכמים להסתייגות מבתי הספר של שלה, אלא ההתרחקות מהדת ומלימוד תורה, והשינוי שנוצר בקהילות.³⁷³ בבגדד יצא הרב יוסף חיים למאבק, כשנודע לו שבית הספר של כיי"ח פגע בנהגי הקהילה ובמסורת, ובמכתב לאנשי החברה דרש לאמץ את רעיונותיו לתיקון המצב, ברוח הדת והמסורת. פעילותו נשאה פרי ודיכאה את מאמצי התירבות של החברה בבגדד, ואף הביאה את הקהילה להקים בתי ספר שפעלו ברוחה, כך שכיי"ח איבדה את מקומה.³⁷⁴ לאחר פטירת הרב יוסף חיים ניכר בבגדד מאבק ישיר בכיי"ח, וכינון ארגונים תומכי תורה במקומו.³⁷⁵

2.5.2. הסיבות להבדלים בין יחס רבני עדות המזרח למודרנה וללימודי חול, לבין זה של הרבנים האשכנזים

באירופה הובילו הרבנים האשכנזים מאבק נגד החילוניות ונגד ההשכלה שהובילה לכך, נקטו ביוזמות פוליטיות והקימו את 'אגודת ישראל'. כמו באירופה, גם בירושלים נאבקו רבני האשכנזים בחינוך המודרני ללא פשרות. אולם תגובת חכמי המזרח הייתה שונה בתכלית, ואפילו לקראת אמצע המאה העשרים, כשהחילוניות כבר הייתה עובדה במרבית הקהילות הגדולות – עדיין לא השתנתה. מדוע? מה הביא להבדל בין יחסם של רבני אירופה להשכלה ולמודרנה, לבין יחסם של חכמי המזרח? גישות מחקריות שונות עונות על נקודות שונות, ומשלימות זו את זו, בניסיון להסביר תופעה זו.

2.5.2.1. גישה הלכתית

הגישה המחקרית הראשונה רואה את המקור להבדלים בין רבני אירופה לבין חכמי המזרח, בגישה ההלכתית השונה שבה נוקטת כל קבוצה, שקבעה את התייחסותם למודרנה ולהשכלה. רבני אירופה נקטו בדרך כלל בגישה מחמירה בהלכה, לעומתם, התאפיינה היהדות המזרחית באופן כללי כחברה בעלת התנהלות הלכתית רכה, נינוחה ולא קיצונית, בעלת מזג של עימות הנוטה להכרעה, כך

³⁷² יהודה, יהודי בבל, עמ' 45-50.

³⁷³ רגב, היחס להשכלה, עמ' 113.

³⁷⁴ יהודה, יהודי בבל, עמ' 48-50; אברהם טווינה, **גולים וגאולים** (חלק שני), רמלה, 1971 (להלן: טווינה, גולים וגאולים, חלק שני), עמ' 13; דשן, יהודי בגדאד, עמ' 40, טוען כי הקמת בתי הספר המקומיים לא הייתה כדי להתחרות בכיי"ח אלא כדי להימנע מזיהוי עם גורם אימפריאליסטי אירופאי (צרפת) לאחר מהפכת הטורקים הצעירים.

³⁷⁵ בעיקר על ידי הרב שמעון אגסי, תלמידו של הרב יוסף חיים. רגב, היחס להשכלה, עמ' 113; הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 198.

שהעמדה המתונה בה נהגו חכמי המזרח כלפי המודרנה מהווה חלק בלתי נפרד מאתוס ספרדי שורשי זה, כך טוען זוהר.³⁷⁶ על בסיס הפתיחות הספרדית, הדורשת 'לתור ולדרוש מכל הספרים ראשונים ואחרונים ואחרוני אחרונים אשר תשיג ידם, כדי לברר הלכה בתשובותיהם',³⁷⁷ מסביר הרב בני לאו, שכוח ההיתרא³⁷⁸ של הפסיקה הספרדית מתקיים על בסיס ידע נרחב בכל ספרות ההלכה, ידע המאפשר לפוסק למצוא אילנות גבוהים להתלות בהם, ולבסס את ההיתר על פי פוסקים חשובים.³⁷⁹

בנוסף, דרכם של חכמי המזרח לא אסרה השפעות סביבתיות, ואילו רבני אשכנז אסרו באופן הלכתי, עם התרחבות ההשכלה והתנועה הרפורמית, אלמנטים רבים, לא בשל עניין נקודתי התלוי בהם, אלא רק משום שאלה הונהגו על ידי הקהילות הרפורמיות.³⁸⁰

2.5.2.2. גישה היסטורית

גישה שנייה המנסה להסביר את הבדלי התגובות להשכלה ולמודרנה בין רבני אירופה לחכמי המזרח, טוענת שהפער ביניהם נעוץ בהיסטוריה השונה שעברו. נקודות השוני מגוונות על הציר ההיסטורי והנושאי, כפי שמשתקף בעיני חוקרים שונים, כמתואר להלן.

2.5.2.2.1. צורת חשיפה

בראון טוען כי הפער בתגובות למודרניזציה תלוי בצורת החשיפה אליה. חשיפה למודרנה עלולה להוביל לתגובה קיצונית, מסתגרת, מגביהה חומות כלפי המודרנה, או לדפוס תגובה מתון ופתוח 'ניאו-אורתודוקסי', המוכן לקבל את הישגי המודרנה ולאמצם מתוך מודעות ברורה, כל עוד אינם

³⁷⁶ זוהר, משנתם ההלכתית; צבי זוהר, "הוראת ההלכה בעידן של תמורה: תגובות רבני מצרים למודרניזציה" בתוך: שלמה דשן (עורך), **מחצית האומה**, רמת-גן, תשמ"ו, עמ' 21-51 (להלן: זוהר, הוראת ההלכה); צבי זוהר, "חירות על הלוחות: על מאפייניה של ההלכה הספרדית המזרחית בעת החדשה", **דימוי**, 10 (תשנ"ו), עמ' 14-23 (להלן: זוהר, חירות על הלוחות); צבי זוהר, "חכמי התורה והמודרנה, על אורתודוקסיה, חכמי המזרח ותנועת ש"ס", **גליון**, (תשנ"ז), עמ' 8-22 (להלן: זוהר, חכמי התורה); צבי זוהר, אלטרנטיבה; צבי זוהר, מסורת; עיינו גם: נסים ליאון, "דת וחילוניות, מה שם יקרא לתופעה שאין איש יודע מי קבע אותה ולמה? לשאלת התפתחותה של החרדיות בישראל", **עיונים בתקומת ישראל**, 16 (תשס"ו), עמ' 85-107 (להלן: ליאון, דת וחילוניות), עמ' 86; בראון, חכמי, עמ' 290, 314-316. שם מנתח בנימין בראון את שיטתו של צבי זוהר וחולק עליה; ראו גם להלן: 7.2.2.1 'פתיחות כערך יסוד בתפיסה הספרדית'; וכן בטענת חוקרים המנתחים את גישתו של הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל: הלינגר, הרב עוזיאל ובני זמנו; רצבי, ציונות יהדות וארץ ישראל; רצבי, הראשון לציון; כ"ץ, האם היה הרב יעקב מאיר; דון יחיה, הרב בן ציון מאיר, עמ' 118-123; לאו, בנימין, "הרב ב"צ עזיאל – אחדות האומה בשדה ההלכה", בתוך: מרדכי בראון וצבי צמרת (עורכים), **שני עברי הגשר, דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל**, ירושלים, תשס"ב, עמ' 297-319.

³⁷⁷ חיים יוסף, רב פעלים, כרך ראשון, ירושלים תרס"א, עמ' ראשון.

³⁷⁸ כוחה של הגישה המקילה בפסיקת ההלכה.

³⁷⁹ בנימין לאו, **להחזיר עטרה ליושנה, עיונים במשנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף**, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", רמת-גן: אוניברסיטת בר אילן, תשס"ב (להלן: לאו, להחזיר עטרה ליושנה); דבריו של לאו מתאימים לעובדה שבפסקי הרב עבדאללה סומך והרב יוסף חיים מבגדד נמצאת לא מעט סקירה הלכתית אשכנזית. ראו: זוהר, יחסו של הרב עבדאללה.

³⁸⁰ הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' לה.

נוגעים בגופי הלכה. בין שתי תגובות קיצוניות אלה קיים אגף מרכזי, בו נקטו רבנים בקו בלתי מוגדר, 'טרום-אורתודוקסי', לעיתים משום שלא הפנימו כי המודרנה היא תופעה משמעותית שיש צורך להתייחס אליה.³⁸¹

תהליך המודרניזציה באירופה היה הדרגתי וממושך; קשה להצביע על אירוע מסוים במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה כעל המעבר לעולם חדש.³⁸² רבני אירופה ומנהיגי הקהילות לא הבחינו בכך שהם שרויים בתקופה של תמורה היסטורית המשנה את מעמדם. היגררות בני הקהילות אחר התנהגות העולם הנוכרי, נראתה להם כהתרחבות זמנית של שולי החברה, ובקרב ההנהגה הרבנית קיוו כי הפגנת תקיפות מצדם תחזיר את הסוטים למוטב. בראשית המאה התשע-עשרה, כשכבר הייתה התמורה ברורה, היה זה אחרי שכבר התגבשה אסכולה אורתודוקסית שלא הייתה מסוגלת להתייחס למשמעויות החריפות של המודרניזציה, מבחינת החברה היהודית המסורתית, ולהגיב תגובה הלכתית פורה למציאות החדשה, וכבר לא ניתן היה לפלס נתיבים לעיצוב קיום יהודי על פי ההלכה בקרב עולם פתוח ופלורליסטי.³⁸³

בארצות המזרח, לעומת זאת, מפגש היהודים והרבנים עם העולם האירופי המודרני התרחש רק במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. התמורה משלטון מוסלמי וסדרים ישנים למציאות המודרנית הייתה מהירה וחריפה, ולרבנים קל היה להבחין שהתמורה אינה רק התרופפות שולית במבנה החברה, אלא מהווה מצב חדש הדורש תגובה הלכתית מתאימה.³⁸⁴ מדיניות הפסיקה נבעה מהנחות מתאימות, כמו דברי הרב חזן במצרים 'אין העת והזמן מוכשר להוסיף איסורים חדשים, שלא שערום ראשונים'.³⁸⁵ מאוחר יותר, כאשר החלו המגמות החינוכיות להשתנות, והתבטאו גם בפועל בחיי התלמידים, כבר נשמעו הסתייגויות גם בקרב חכמי המזרח מבתי הספר הללו,³⁸⁶ ולעיתים ממגמות המודרניזציה בכללותן.³⁸⁷

בנוסף, התנועה הרפורמית המתפתחת באירופה הביאה לתגובת נגד מצד הממסד האורתודוקסי, שיצרה אבחנה ברורה בין שתי הקהילות, ווידאה שנהגים שאומצו על ידי התנועה הרפורמית לא יונהגו בקהילות האורתודוקסיות (אף אם מבחינה הלכתית טהורה הייתה להם לגיטימציה לפני כן). החת"ם סופר קרא לזה 'חדש אסור מן התורה'. בארצות האסלאם לא היו תנועות יהודיות שתקפו חזיתית את התורה וערכיה, ולכן אצל חכמיהן לא הייתה ריאקציה כזו,³⁸⁸ והם יכלו לנצל מנגנונים הלכתיים שונים כדי להגיב לאתגרי המודרניזציה, וכן לאבחן ולנצל יסודות במערך הטכנולוגי,

³⁸¹ בנימין בראון, "קשת התגובות האורתודוקסיות: אשכנזים וספרדים", בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), **ש"ס היבטים תרבותיים ותורניים**, פתח תקוה, תשס"ו, עמ' 40-122 (להלן: בראון, קשת התגובות האורתודוקסיות); בראון, חכמי, 317, 319-321.

³⁸² ראו גם: דשן, הדתיות של המזרחים, עמ' 44, גלים של אירועים טראומטיים ביהדות אשכנז לעומת תהליך התמערבות רגוע שעבר על יהודי המזרח.

³⁸³ זוהר, משנתם ההלכתית, עמ' 84.

³⁸⁴ שם, עמ' 85.

³⁸⁵ הרב אליהו חזן, **תעלומות לב**, (כרך ג), ליוורנו, תרס"ג (להלן: חזן, תעלומות לב), דף נ"ט.

³⁸⁶ רגב, היחס להשכלה, עמ' 99-100.

³⁸⁷ בראון, חכמי המזרח והקנאות הדתית.

³⁸⁸ זוהר, האירו פני המזרח, עמ' 357.

המדיני והחברתי המודרני, שהיו עשויים, לתפיסתם, לסייע לחיזוק החיים היהודיים בעידן של תמורות.³⁸⁹

בהקשר לכך ראוי לציין, כי בראשית המאה התשע-עשרה החלה ברוסיה תקופה חדשה עם הקמת ישיבת וולוז'ין, כתגובה להשכלה, מחד, ולתנועת החסידות, מאידך. וולוז'ין הציגה דפוס חדש של ישיבה ששימש כמודל לישיבות שקמו אחריה, ונתן את הקול המרכזי והמשמעותי בעולם התורה האירופאי, כפי שניתן לראות, למשל, בישיבת מיר, ואחריה סלבודקה וטלז.³⁹⁰ באופן זה, התפשטות הישיבות בהונגריה נועדה לשמר את ערכי המסורת מול הנטייה להתבוללות בעידן האמנציפציה, ולכך נועדו גם תנועת המוסר והתנועה החסידית.³⁹¹ התפתחות עולם התורה והישיבות היו, בין השאר, חלק מתגובה שנוצרה בארצות האשכנזיות נגד עולם ההשכלה, ונגד החילון וההתבוללות שבאו בעקבותיו. יתכן שההבדלים בצורת החשיפה למודרנה שהביאו לתגובה שונה בתכלית בין שני מוקדי הפזורה – הם אחת מהסיבות לכך שעולם הישיבות בארצות המזרח היה פחות מפותח.

2.5.2.2.2. מבנה הקהילה

נקודה היסטורית נוספת, שהשפיעה על ההבדלים בין תגובת חכמי המזרח לרבני אשכנז ביחס למודרניזציה, הייתה העובדה שבחברה החרדית האשכנזית שהתפתחה על רקע עימות גובר והולך עם תהליכי מודרניזציה וחילון, עקירה והגירה, התערערו יציבות הדת והמסורת, והתפוררה הקהילה היהודית המסורתית, שהייתה בעלת גבולות גיאוגרפיים ברורים. במקומה התפתח מצב של קהילות וולונטריות, הקיימות זו לצד זו במרחב אחד, וההשתייכות אליהן נעשתה לפי הכרת הפרט. הרבנים האורתודוקסים באירופה במאה התשע-עשרה, החליטו, שבמצב שבו הברירה היא בין קיום קהילה יהודית כוללת שאינה מחויבת לקיום כללי של נורמות מקודשות, ובין קהילה המחויבת לנורמות אלה, עדיפה התפצלות,³⁹² כך שרב הקהילה לא ישמש יותר כרבם של כל היהודים החיים בסביבה הגיאוגרפית. הקהילה החרדית נקטה תפיסת הסתגרות ביחס לשאר יהודי העיר, ונמצאה בעימות מתמיד עם החברה הסובבת על שמירת אורח חייה ותפיסת עולמה. לעומתם, קהילות יהודי המזרח לא איבדו את צביוןן כקהילות גיאוגרפיות מסורתיות, למרות תהליכי המודרניזציה שעברו, וכל יהודי העיר היו חברים באותה קהילה משותפת. בקהילות מסוימות גילו חשובי הרבנים פתיחות לפנינים החיוביות של השפעת המודרנה על הקהילה, ופעלו לסיגול ההלכה עם המציאות החדשה. קהילת חלב הייתה יוצאת דופן בכך, שלמרות שלא איבדה את צביונה כקהילה גיאוגרפית, חכמיה נהגו ב'שמרנות לוחמת', ועשו כל שביכולתם למנוע סטייה בולטת מנורמות הלכה

³⁸⁹ זוהר, משנתם ההלכתית, עמ' 85; הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' לו.

³⁹⁰ זלקין, עיר של תורה, עמ' 131; ברויאר, תולדות הישיבות, עמ' 191-192; גליק, מקורות לתולדות החינוך, חלק ה, עמ' י.

³⁹¹ ברויאר, תולדות הישיבות, עמ' 191-192.

³⁹² זוהר, תגובות הלכתיות למודרניזציה, עמ' 594.

בקרב כל יהודי העיר.³⁹³ חכמיה ניסו למצוא דרך שתשלב נאמנות להלכה, יחד עם דו-קיום עם יהודים החורגים ממנה.³⁹⁴

בנוסף, מקרב קהילות היהודים באירופה עלו לארץ בעיקר צעירים. גדולי התורה, תלמידי החכמים והרבנים נשארו בקהילות באירופה שנעו לכיוון הקצנה דתית. רבנים ומנהיגים אשכנזים בעלי שיעור קומה שעלו לארץ, כמו הרב קוק והחזון איש,³⁹⁵ לא פגעו בשכבת המנהיגות הרבנית בארצות האשכנזיות, והיא המשיכה להיות עשירה בכמות ובאיכות. בקהילות יהודי המזרח, לעומת זאת, עלו לארץ החל משלהי המאה התשע-עשרה, בעיקר תלמידי חכמים ומנהיגי קהילות, בין השאר, עקב החילוניות שהחלה להתבסס בהן. בקהילות המוצא נשארו צעירים ופשוטי עם, והאפשרות לפתח יצירה דתית, וודאי גם קנאות דתית, הידלדלה.³⁹⁶

2.5.2.2.3. יחס הסביבה הנכרית

יש הרואים את ההבדלים בגישות בין הספרדים לאשכנזים ביחס להשכלה, כנובעים מהמרחב המוסלמי המקומי בארצות המזרח, לעומת זה הנוצרי בארצות אירופה, כשהחברה המוסלמית הייתה סובלנית יותר מהחברה הנוצרית בימי הביניים.³⁹⁷ הישיבות האשכנזיות צמחו בסביבה נוצרית, שהתאולוגיה שלה שלטה בכל חיי הרוח שבמדינות המדוברות, ומושגיה ותפיסותיה היו קרובים בעיני היהודים לעבודת אלילים, ואילו הישיבות הספרדיות צמחו בסביבה מוסלמית, בה ניתן לרוב מקום למדע בלתי-תלוי בדת, ודת האסלם עצמה אינה נחשבת כעבודה זרה. לפי ברויאר, כבר בימי הביניים הביא הפער ביחס הסביבה הנכרית להבדלים בתכני הלימוד בבתי המדרש השונים בין הפזורות, דבר המתקשר כמובן גם לגישה ההלכתית, כפי שראינו לעיל.³⁹⁸ כתוצאה מכך, בעולם האשכנזי כללו תכני הלימוד בבית מדרש ובישיבה בעיקר גמרא, ורק מעט מאוד תכנים אחרים, אם בכלל, ואילו בבית המדרש הספרדי והמזרחי, בנוסף לתלמוד, למדו גם תכני יהדות אחרים, כגון מדרש, דקדוק לשון הקודש וספרי הגות, ואף מדעים. הבדל זה השפיע כמובן על ההתייחסות המאוחרת לתכנים חיצוניים מלבד לימודי קודש. בבית המדרש האשכנזי התקשו לקבלם, ובבית המדרש הספרדי הם לא נחשבו מאיימים.³⁹⁹

³⁹³ זוהר, שמרנות לוחמת, עמ' 74-76.

³⁹⁴ זוהר, תגובות הלכתיות למודרניזציה, עמ' 594.

³⁹⁵ הרב אברהם יצחק הכהן קוק, תרכ"ה-תרצ"ה (1865-1935). הרב הראשי האשכנזי הראשון בארץ ישראל, פוסק, מקובל והוגה דעות, נחשב לאחד מאבות הציונות הדתית. 'החזון איש' הוא כינויו על שם סדרת ספריו של הרב אברהם ישעיהו קרליץ, תרל"ט-תשי"ד (1878-1953). נולד בבלארוס שבאימפריה הרוסית, עלה לארץ בתרצ"ג (1933) והתגורר בבני ברק. הוא לא נשא משרת רבנות רשמית, אך היה מגדולי הדור הליטאיים ומפוסקי ההלכה הבולטים במאה העשרים, ממעצבי דרכה של היהדות החרדית בארץ ישראל.

³⁹⁶ הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 199; דשן, הדתיות של המזרחים, עמ' 44-50; על תופעה זו בקרב יהודי בגדאד ראו: דשן, יהודי בגדאד, עמ' 44.

³⁹⁷ הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' ד.

³⁹⁸ בטרם הכיבוש בחזרה (הרקונקיסטה) על ידי הנוצרים.

³⁹⁹ בוריאר, שורשיה היסטוריים, עמ' 127.

ההבדלים ביחס הסביבה הנכרית המשיכו להוות גורם משפיע על עיצוב הקהילה היהודית גם עם התפשטות התנועות המודרניות בסוף המאה-השמונה עשרה ובתחילת המאה התשע-עשרה, ויצרו הבדלים בין הקהילות האשכנזיות לספרדיות. חוקרים טוענים, כי המודרניזציה כשלעצמה לא הביאה להתבוללות וטמיעה, אלא השילוב בין תהליכי המודרניזציה המבניים, ובין יסודות הגיבוש הקולקטיבי לאומי-אתני, ומקומו של המרכיב הדתי. באירופה רכישת השכלה כללית לא הייתה רק רכישת שפות וידע, אלא שינוי אידיאולוגי עקרוני, בכל מבנה מערכת החיים היהודיים ויחסה אל הסביבה.⁴⁰⁰ ההשכלה בקרב יהודי אירופה הייתה חלק מתנועת ההשכלה האירופית הכללית, והזדהתה עם ערכיה, שכללו השתלבות חברתית ותרבותית של יהודים בחברה הנכרית הסובבת, בהתאם לדרישת מדינות הלאום בחברה המערבית מהיהודי לטשטש את זהותו הלאומית והדתית כדי להשתלב בתוכה, יחד עם המיעוטים האתניים והדתיים שבקרבן, ולהפוך לישות לאומית אחת, בתהליך האמנציפציה, במקביל לאלטרנטיבה המשפטית שיצר השוויון האזרחי, שהחלישה את סמכות בתי הדין היהודים, ערערה מסגרות דתיות חברתיות אוטונומיות יהודיות, ואפשרה ליהודים לפרוק עול תורה ומצוות.⁴⁰¹

בארצות האסלאם ותחת הקיסרות העות'מאנית לא היה ניסיון לערער את היסודות האידיאולוגיים של ההזדהות הקולקטיבית המוסלמית והערבית; הבסיס הדתי מסורתי נשאר. לא התגבשו אידיאולוגיות של מדינת לאום מודרנית חילונית נוסח אירופה, המערערת על סמלי ההזדהות הקולקטיבית והנחות היסוד התרבותיות הקודמות. היהודים נתפסו כקולקטיב דתי לאומי מיוחד ומובחן, כפי שהיו קודם לכן.⁴⁰² תהליכים של התפוררות חיי הקהילה המגובשים, ההזדהות היהודית הקהילתית והלאומית והסולידריות היהודית, התערערו חיי המשפחה והתבוללות בסביבה הזרה – התרחשו בארצות אלה בהיקף קטן באופן משמעותי מאשר בארצות אירופה. גם מגע סימביוטי עם האוכלוסייה הערבית המשכילה, לאחר מלחמת העולם הראשונה, והשתתפות חוגים יהודים בתנועה הלאומית הערבית – היו רחוקים מהתבוללות.⁴⁰³ תהליכי המודרניזציה במזרח לא היו מלווים בשינוי יחס עקרוני בין הסביבה הכללית הערבית-מוסלמית ליהודים. עד אמצע המאה העשרים נתפסה הקהילה הפוליטית בארצות האסלאם כאומה, וכלל לא נתנה ליהודים אפשרות להיכלל בתוכה.⁴⁰⁴ אפילו במצרים, שם היו ניצנים של תנועה לאומית מודרנית, המשיכו החברה והתרבות להתנהל בשייכות הדוקה לעולם המוסלמי.⁴⁰⁵ בחברה המוסלמית

⁴⁰⁰ אייזנשטט, פרקים בניתוח תהליכי המודרניזציה, עמ' 6.

⁴⁰¹ הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' יא-יב.

⁴⁰² אייזנשטט, פרקים בניתוח תהליכי המודרניזציה, עמ' 5; כך היה גם ביחס למיסיון. כדי להתמודד בדמשק עם פעילות רחבה של המיסיון הפרוטסטנטי בקרב בני הקהילה ועם נהירת ילדים לבתי ספר נוצריים שהבטיחו השכלה מודרנית ללא תשלום ותמיכה חומרית במשפחה, חיזק רבה הראשי של העיר, את בתי הספר של כ"ח במקום. באירופה היוותה בעיית המיסיון איום על עצם קיום הקהילות, והחשש מהשפעת הסביבה הנוצרית הביא להסתגרות והתרחקות מן ההשכלה הכללית, גם במסגרת מוסדות חינוך יהודים. אך במזרח התיכון המוסלמי, לא היה חשש להיטמעות נוצרית. חשש מהשפעה נוצרית הביא דווקא להרחבת החינוך המודרני היהודי בהשגחת רבנים. הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' כו-כז.

⁴⁰³ אייזנשטט, פרקים בניתוח תהליכי המודרניזציה, עמ' 4.

⁴⁰⁴ זוהר, תגובות הלכתיות למודרניזציה, עמ' 590; מיכאל אביטבול, "דיון", בתוך: יהודה ניני (עורך), **יהודי אגן הים התיכון נוכח התבוללות ועימות עם תרבות המערב**, ירושלים, תש"מ, עמ' 34-38.

⁴⁰⁵ זוהר, תגובות הלכתיות למודרניזציה, עמ' 590. גם ראשי הזרם הליברלי, שסברו כי יש ללמוד מהמשטרים האירופיים המודרניים על סדרי מדינה וחברה, לא התכחשו לממד המוסלמי בתרבות מצרים.

בארצות המזרח לא צמחה תנועת השכלה בעלת משקל, כך שהחברה היהודית לא פעלה בתוך מעגל קרוב של תפיסת נאורות, ולא היה ניסיון לערער את הסדר הקיים, או לקרוא תגר על ההנהגה הרבנית. בכלל, במזרח לא התרחש תהליך התפתחות פנימית והבשלת רעיונות המודרנה, הקדמה וההשכלה, והם יובאו מן המוכן מאירופה, בעיקר על ידי יהודים שהיו בעלי רמה גבוהה מבחינת תרבות השכלה וכלכלה יותר מן הערבים,⁴⁰⁶ ועל ידי יהדות אירופה, שהועידה לעצמה, במסגרת פעילות כ"ח ודומיה, את הנחלת הרעיונות הללו ליהודי המזרח.⁴⁰⁷ כך נכללו תהליכים אלה בתוך המסגרת המקובלת של חיי הקהילה היהודית המסורתית, המקבלת את המסגרת המסורתית של ההלכה כמובנת מאליה, וחלק מהשינויים במעמד בעלי ההלכה, היו קשורים בהגברת פעילות תורנית, הודות למגעים עם מרכזי תורה אחרים גם מחוץ לאימפריה העות'מאנית.⁴⁰⁸

הרב יעקב שאול אלישר והראשון לציון הרב מאיר רפאל פאניז'יל זיהו זאת כבר בעת המאבקים בין ספרדים לאשכנזים עם פתיחת בית ספר 'למל' בירושלים, בראשית המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה (ראו להלן: 2.5.3.1. 'היחס לבתי הספר המודרניים'). הם טענו כי הניסיון בירושלים הוכיח כי אין בהשכלה ובלימוד לשונות כל נזק, וכי לא ההשכלה היא שגרמה באירופה לנטישת דרך תורה ומצוות. החכמים הספרדים בירושלים סברו כי באירופה היה חשש מטמיעה שמביאה עמה ההשכלה, בשל אופי הסביבה, ולא מההשכלה כשלעצמה.⁴⁰⁹ כמוהם סבר הרב אליהו חזן. כשפרסם פסק הלכה המבסס את השקפתו בדבר שילוב לימודי קודש וחול, לצורך פתיחת בית ספר מודרני בלוב, כתב כי ברור לו, שאילו משכילי אירופה היו משאירים את לימוד התורה ראשון בחשיבותו, ורק אחריו רכישת השכלה כללית – היו גם רבני פולין מתירים לימודים אלה.⁴¹⁰

2.5.2.2.4. מבנה הממסד הרבני ואופי התפקיד

מבנה הממסד הרבני ואופי התפקיד, הוא גורם היסטורי נוסף שהיה שונה בין הקהילות היהודיות במזרח ובמערב, והשפיע על הפער בין תגובת חכמי הקהילות להשכלה ולמודרנה. דשן טוען, כי לאחר המאה השש-עשרה נעשתה הרבנות בארצות אשכנז מקצועית וממודרנת, ונוצרו הבחנות בין התפקידים התורניים. הרב עסק בעיקר בדיינות, פסיקת הלכה ולפעמים בהוראה, אך לא מילא תפקידים נוספים, כמגיד ושוחט. הרבנים האשכנזים היו תלויים בציבור שמינה אותם; הם חתמו חוזה שכירות עם הקהילה ושולם להם שכר קצוב.⁴¹¹ בעידן המודרניזציה, כשמיעט הציבור ללמוד

⁴⁰⁶ הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' ד; אייזנשטט, פרקים בניתוח תהליכי המודרניזציה, עמ' 4.

⁴⁰⁷ אסתר בנבסה, **היהדות העות'מאנית בין התמערבות לציונות 1908-1920**, ירושלים, תש"מ (להלן: בנבסה, היהדות העות'מאנית), עמ' 19.

⁴⁰⁸ אייזנשטט, פרקים בניתוח תהליכי המודרניזציה, עמ' 6.

⁴⁰⁹ הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' יא; ייתכן שעל אף כל זאת, אילו היו הספרדים מזוהים את המניעים האמיתיים של כ"ח להביא לתירבות היהודים בארצות האסלם ולשנות את סולם הערכים שלהם, היו גם הם מתנגדים. אליאב, ארץ ישראל, עמ' 218; כמו המקובל ר' ידידיה רפאל אבולעפיה, שבתקופת המאבק סביב בית ספר למל הביע את אכזבתו שהספרדים אינם נוהגים כאשכנזים, אך הבין שהספרדים עדיין לא עמדו בניסיון כזה בכדי שיוכלו להוכיח בתוצאותיו. קניאל, מבעיות החינוך, עמ' 158.

⁴¹⁰ הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' יא-יב.

⁴¹¹ דשן, הדתיות של המזרחים, עמ' 48.

תורה, וחדל לפנות לרבנים לצורך שיפוט אזרחי, נמצא תפקידם בסכנה,⁴¹² ולכן הרחיבו את תחום פעילותם בענייני ציבור, כפי שניתן לראות בהקמת 'אגודת ישראל' בשנת 1912, ובפיתוח המושג 'דעת תורה'.⁴¹³

בשונה מכך, החכם המזרחי, היה מורס מעם, ותפקידיו המגוונים הם שקירבו אותו לקהילה – דיון, מורה, מוכיח ופוסק, לעיתים שוחט, או לפחות מומחה לבדיקת השחיטה, ולרוב גם חזן, קורא בתורה ומוהל. אופי התפקיד ניכר ביצירה התורנית שהשאירו אחריהם חכמי המזרח, המכוונת לעממיות; כמו סיכום הלכות במקצב שירה נוח לזמרה ומקל על הזיכרון, סיפורי עם שחיבר רבי יוסף חיים מבגדד, חיבורי מוסר לנשים שפרסם בערבית מדוברת, ועיטור שערי ספריו התורניים של ר' יוסף משאש ממכנס שבמרוקו.⁴¹⁴ חכמי המזרח עסקו לפרנסתם גם במסחר או במלאכה, התפרנסו מבתי הכנסת הפרטיים שלהם, או שנתמכו על ידי משפחתם העשירה או גבירים שהחזיקו מוסדות תורה.⁴¹⁵ הם לא היו נתונים לביקורת מדוקדקת של הציבור, והתעניינות במודרנה לא איימה על תפקידם, לכן לא גילו יוזמה מיוחדת בסוגיה זו, והחכם המשיך לפסוק באופן רגוע וענייני.⁴¹⁶

בנוסף לכך, העובדה שרוב חכמי המזרח היו מעורים בקהילה ועסקו לפרנסתם בתפקידים שונים, כמו הרב יוסף חיים שהיה שותף במסחר, והרב אלישע דגור שהקים בית דפוס, תרמה לכך שמראש היו בעלי גישה אוהדת ללימודים כלליים שיוכלו לסייע בפרנסה.⁴¹⁷ לעומת זאת, דשן טוען כי האצילות הרחוקה, שאפיינה את חכמי המזרח, הקשתה עליהם לצלול לענייני הציבור עת הנצו ניצני חילוניות המאוסה עליהם.⁴¹⁸

2.5.2.2.5. וותק בארץ ישראל

בארץ ישראל הייתה סיבה נוספת להבדלים בין יחס החכמים האשכנזים למודרנה וללימודי החול, לבין זה של הספרדים. בעבור האשכנזים, שהגיעו ברובם רק במאה התשע-עשרה מארצות אירופה, היוותה ארץ ישראל אוטופיה. הם חשו כי עלו לארץ הקודש לעסוק בתורה ובעבודת ה', ולא בלימודי חול, שעשויים לאפשר את שיפור המצב הכלכלי, ובשל כך, לתפיסתם, היו עלולים, להביא לירידה מהארץ, שאין בה להציע תעסוקה לכולם. לעומתם, הספרדים היו ילידי הארץ, חיו בה את חיי היום יום כבכל ארץ אחרת, ברובם התפרנסו מיגיע כפיהם, ובמישור המעשי, התעורר אצלם הצורך בחינוך מודרני שיקדם את מצבם הכלכלי.

⁴¹² דשן, שורשים היסטוריים, עמ' 21.

⁴¹³ דשן, הדתיות של המזרחים, עמ' 49.

⁴¹⁴ רבי יוסף משאש היה בסוף ימיו רב ראשי בחיפה.

⁴¹⁵ דשן, הדתיות של המזרחים, עמ' 48.

⁴¹⁶ דשן, שורשים היסטוריים, עמ' 21.

⁴¹⁷ רגב, היחס להשכלה, עמ' 99.

⁴¹⁸ דשן, הדתיות של המזרחים, עמ' 49.

הבדל היסטורי זה בא לידי ביטוי גם בצורת ה'חלוקה' שהייתה שונה בין האשכנזים לספרדים; בעוד שהאשכנזים חילקו את כספי ה'חלוקה' לכולם, הספרדים חילקו רק לתלמידי חכמים – מציאות שחיבה את רוב האנשים למצוא פרנסה.⁴¹⁹

2.5.3. בתי הספר המודרניים בירושלים

2.5.3.1. היחס לבתי הספר המודרניים בארץ ישראל

מה התרחש בירושלים, בשעה שבארצות האסלם תמכו רבנים ומנהיגי קהילות בלימודי שפות ומדעים לילדים ולבני נוער, במסגרת בתי הספר המודרניים ובתי הספר של כ"ח?

נראה שהרבנים הספרדים שבה נקטו באותה גישה של עמיתיהם בתפוצות. הרב אליהו חזן מירושלים, שמונה כחכם באשי של הקהילות היהודיות בלוב. השיג תקציב להקמת בית ספר מודרני, המשלב לימודי קודש וחול, כדי לשפר את מצב הקהילה. כתגובה לתלמידי חכמים מקומיים שטענו כי לימוד שפות זרות אסור על פי ההלכה, כתב פסק הלכה ארוך, בן כעשרה סעיפים המבססים את השקפתו בדבר שילוב לימודי קודש וחול. לאחר כהונתו בטרפולי, כיהן כרב קהילת אלכסנדריה, שם התמודד עם נהירת צעירים יהודים למוסדות חינוך נוצריים, וכאלטרנטיבה לחינוך הנוצרי ביקש מחברת כ"ח לפתוח בית ספר יהודי מודרני.⁴²⁰ ב-1833, נשאל השד"ר הירושלמי, יוסף ארוואץ, בעניין לימודי חול, על ידי תלמוד-תורה מטטואן במרוקו. על פי דבריו, שאלת לימודי החול לא העסיקה אותו, והיה לו ברור מלכתחילה כי יש לשלב לימודי קודש וחול, וכי רכישת השכלה תיטיב את המצב הכלכלי של הנערים, ולכן אינה רשות אלא הכרח. עדיף שהילדים ילמדו במוסד יהודי, כדי שלא ילכו לבתי ספר של נכרים ויתרחקו מן היהדות. הרב רחמים יוסף פרנקו, רב הקהילה הספרדית בחברון, הסכים להיתר זה. הוא אמנם הסתייג והוסיף כי יש סכנה בהשכלה כללית, אולם הבהיר כי היא הכרחית כדי להיטיב את המצב הכלכלי. הוא עצמו ביקש מחברת כ"ח לקבל לבית הספר בירושלים לפחות עשרה מילדי חברון, מחשש שלא יוכלו לפרנס עצמם כשיגדלו.⁴²¹ הרב שלום משה חי גאגין, ממקובלי ירושלים במאה התשע-עשרה, נשאל אם מותר לקרוא כתבי עת עבריים בשבת וענה:

כי יש בהן לימוד דרך ארץ אשר גם הוא מהנאהב, ומתחדש תמיד יום ליום יוסיף דעה,
ולא יהיו נערי בני"י [=בני ישראל] היושבים בקצוי ארץ פחותי ערך ידמו להולכי קדר,

⁴¹⁹ קניאל, במעבר, עמ' 152 – 165; קניאל, מבעיות החינוך, עמ' 151; ברטל, יישוב, עמ' 219–220, 247; דרילמן-גפן, ספר עבד נאמן, עמ' 71; זוהר, חכמי התורה, עמ' 11; בראון, חכמי, עמ' 320; הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' י.

⁴²⁰ הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' טו. נראה שמלבד חכמי ירושלים, זו הייתה גישתם של רוב חכמי הספרדים בארץ ישראל בכלל. הרב יוסף שמואל אבולעפיה מטבריה שנתמנה בשנת 1877 לעמ' בראש קהילת מזגאן בחוף המערבי של מרוקו, פנה מיוזמתו לאדולף כרמיה נשיא כ"ח, וביקש לפתוח שם בית ספר. בקשתו לא נענתה, אך ממכתבו ניכר כי להשקפתו שלמות היהודי מתקבלת מרכישת השכלה תורנית וכללית כאחת. שם, עמ' כג.

⁴²¹ הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' טז-יז.

בירושלים התנהל מאבק על שמירת צביון החינוך,⁴²³ והיווה נושא המחלוקת העיקרי בין היישוב הישן ליישוב החדש, כשאנשי היישוב הישן התנגדו לשינוי תכנית הלימודים במוסדות החינוך ולהכנסת יסודות ראליים כל שהם להכשרה לחיים, כולל לימוד שפות זרות. משנת 1843 היו ניסיונות שונים להקים מוסדות חינוך מודרניים בירושלים.⁴²⁴ באותה שנה ניסה מונטיפיורי להנהיג תיקונים במוסדות החינוך לבנים בירושלים, אך משך את ידו מכך בשל התנגדות הרבנים, הספרדים והאשכנזים כאחד.⁴²⁵ בשנת 1854 הקים ד"ר אלברט כהן, מזכירו של הברון רוטשילד, מוסד מודרני לבנות. לאחר תקדים זה ניסה מונטיפיורי להקים בית ספר לבנות, אך לא נמצאו מספיק מורים למקצועות החול, לא הייתה תמיכה כספית סדירה, וההתנגדויות היו חזקות. בתי ספר אלה הלכו והתדרדרו, נסגרו ונפתחו חליפות.⁴²⁶

בשנת 1856 הגיע לירושלים לודוויג אוגוסט פרנקל, במטרה להקים בה בית ספר מודרני בעל תכנית לימודים חדשנית, במימון משפחת למל היהודית העשירה מאוסטריה,⁴²⁷ ולראשונה נחלקו רבנים ספרדים ואשכנזים באופן מעשי בשאלת לימודי החול לצד לימודי קודש.⁴²⁸ חכמי הספרדים, ובראשם הראשון לציון הרב חיים נסים אבולעפיה, ומשנהו הרב חיים דוד חזן, תמכו בהקמת בית הספר. האשכנזים הפרושים אנשי היישוב הישן, לעומתם, לא ראו בעין יפה את תכנית הלימודים, שכללה בצד לימודי התורה גם מקצועות חול, כמו טבע, חשבון ומלאכה, והחרימו את המוסד שנועד, לטענתם, להוציא את ילדיהם לתרבות רעה.⁴²⁹ ראשי העדה הספרדית ניאותו לשתף פעולה עם פרנקל,⁴³⁰ בתנאי שתכניות הלימודים יאושרו על ידם, שלא יהיה שינוי או נזק לקיום הדת ועבודת ה', וששפת הלימוד תהיה לאדינו. התוכנית שאושרה לבסוף כללה לימודי תורה, עברית וחשבון, וכן טורקית כשפה זרה – שפת השלטון.⁴³¹ משפחת למל התנגדה לכך ששפת הלימוד תהיה לאדינו, אולם

⁴²² שלום משה חי גאגין, **ישמח לב**, ירושלים, תרל"ח, דף יח ע"א, או"ח, סי' יח; מאוחר יותר יזם הרב גאגין הקמת בית ספר בירושלים.

⁴²³ על מאבק זה ראו: קצבורג, פולמוס החינוך; על תהליכי המודרניזציה בחינוך בארץ ישראל ראו: רחל אלבוים-דרור, "מסלולי המודרניזציה בחינוך – מהחדר לבית הספר", בתוך: עמנואל אטקס ודוד אסף (עורכים), **החדר: מחקרים, תעודות, פרקי ספרות וזיכרונות**, תל אביב, תשי"ע, עמ' 73-77 (להלן: אלבוים-דרור, מסלולי המודרניזציה בחינוך).

⁴²⁴ על התפתחות המוסדות הציבוריים החדשים עיין: קניאל, מבעיות החינוך; בצלאל, נולדתם ציונים, עמ' 87-90; על פעולות הספרדים להשגת השכלה גבוהה בירושלים: אלישר, לחיות עם יהודים, עמ' 51-55.

⁴²⁵ הכהן, היישוב, עמ' 332.

⁴²⁶ אלבוים-דרור, מסלולי המודרניזציה בחינוך, עמ' 74.

⁴²⁷ על תולדות בית ספר זה ראו: ישעיהו פרס, **אלה תולדות בית הספר להאציל לבית למל בירושלים**, ירושלים, תרצ"ו.

⁴²⁸ הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' ח. ראו: Jeff Halper, *Between redemption and revival*, Boulder, San Francisco and Oxford, 1991, pp. 172-173. (להלן הלפר, בין גאולה).

⁴²⁹ על מאבק האשכנזים בבית הספר ראו: לוי שושנה, "אגרת הכוללות נגד יסוד בית ספר למל", **קתדרה**, 5 (תשל"ח), עמ' 198-209; אליאב, ארץ ישראל, עמ' 218. היו בודדים מן הספרדים שהצטרפו לחרם האשכנזים על בית ספר למל, כמו הרב המקובל ר' ידידיה רפאל אבולעפיה.

⁴³⁰ ראו: הלפר, בין גאולה, עמ' 100.

⁴³¹ שטר ההתקשרות עיין אמד"ג, ii.60. וכן אברהם משה לונץ, **לוח ארץ ישראל**, (לשנת תרס"ו), ירושלים, 1905 (להלן: לונץ, לוח ארץ ישראל, לשנת תרס"ו); קניאל, מבעיות החינוך, עמ' 153.

נאלצה לוותר למשך עשרים וחמש שנה, אז הוחלפה שפת הלימוד לגרמנית, והשפה הזרה לצרפתית, ובמוסד למדו גם ערבית.⁴³² בקיץ תרט"ז (1856) נחנך בית ספר למל.⁴³³

לפרשה זו הייתה השלכה על היחסים הבין-עדתיים בירושלים; חוגים אשכנזים קיצוניים הביעו איומים, תרעומת, תוכחה ואף זלזול בספרדים. היו מצדם ניסיונות שכנוע והשפעה, ורק כשנוכחו שאינם משפיעים על הספרדים, התרכזו יותר בהגנה על עדתם.⁴³⁴ בשנת תרכ"ה (1965), הוציאו אנשי היישוב הישן האשכנזי כרוז המלמד על השלמה עם העובדה שכל עדה תעשה כהבנתה, אך זאת במטרה למנוע השפעה של הגישה הספרדית על אשכנזים:

כל מי מהאשכנזים אשר לבבו פונה מעם ה' מתעטף בטליתו ובא להביא לו עדות
והסכמות מן חכמי ספרדים הי"ו [=ה' ישמרם ויצילם] מאשר אין בקיאים בהם
ובמעשיהם והולכים לתומם סתם ישראל בחזקת כשרות. לא לחנם קבעו רז"ל
[=רבותינו זכרונם לברכה] להלכה שאין דנים משבט לשבט שצריכים דוקא לשפטו
בישיבה ובסנהדרין אותו שבט ולא משבט לשבט [סנהדרין טז ע"ב]. וכמו שאין אנו
בקיאים בטיב הספרדים כן המה אינם בקיאים בטיב האשכנזים...⁴³⁵

בשנת 1887 נערכו שינויים באופי המוסד, בצוות המורים, שכלל כעת את דוד ילין, מהבולטים באנשי החינוך בארץ, ובתכנית הלימודים, שהוסיפה שעות לימוד בשיטות דידקטיות מתקדמות. למרות חרם הרבנים שנותר תקף, הצטרפו גם תלמידים אשכנזים לבית הספר, ובשנת 1903 בנתה משפחת למל בית קבע מפואר למוסד החינוכי מחוץ לחומות.⁴³⁶ שנה לאחר מכן פרסה רשת החינוך היהודית-גרמנית 'עזרה' את חסותה על בית הספר, והקימה לצדו את בית המדרש למורים וגננות. רמת בית הספר עלתה, והוא משך אליו מאות תלמידים מרחבי הארץ.

לאחר הקמת בית ספר למל, צמחו יוזמות נוספות להקמת בתי ספר ששילבו לימודי חול. בשנת תרכ"ו (1866) נפתח תלמוד-תורה מתוקן 'דורש ציון' (ראו לעיל: 2.3.3). ישיבות ספרדיות בירושלים בשלהי הקופה העות'מאנית). לימדו בו את רוב המקצועות בעברית, לימודי קודש ומעט השכלה כללית, כולל הוראת טורקית וערבית.⁴³⁷ מוסד זה העמיד מספר רב של רבנים, מלומדים, חזנים ובעלי מלאכה ספרדים ובני עדות המזרח,⁴³⁸ כמו הראשון לציון הרב עוזיאל, שלמד שם בילדותו,⁴³⁹

⁴³² ריבלין יוסף, "הוראת השפה הערבית בבתי – הספר היהודיים בארץ ישראל", שדה אילן, ב (תשכ"ח), עמ' 117 – 132 (להלן: ריבלין, הוראת), עמ' 117-122.

⁴³³ אמד"ג, II60.

⁴³⁴ קניאל, מבעיות החינוך, עמ' 161-162.

⁴³⁵ אמד"ג, ii60.

⁴³⁶ בשנת 1995 הפך המבנה לתלמוד-תורה, ובמרץ 2011 נמכר לישיבת "עץ חיים".

⁴³⁷ גת, הישוב היהודי, עמ' 237 – 239, מאריך בענין מקצועות הלימוד; חיים, ייחוד והשתלבות. עמ' 18; ריבלין, הוראת, עמ' 119 – 126. ראו שם בעמ' 119 על תמיכתו של הרב אלישר בלימודי ערבית במוסד זה.

⁴³⁸ גת, הישוב היהודי, עמ' 237.

⁴³⁹ מחבר לא ידוע, ספר אור המאיר, מוקדש לויבולו השבעים של רבנו הגאון הגדול פאר ישראל כמוהר"ר בן ציון מאיר חי עוזיאל שליט"א, ירושלים, תשי"י (להלן: מחבר לא ידוע, ספר אור המאיר), עמ' ד; אמ"י, פ-884/10 שם מופיעים מכתב בקשה לקבלת תלמידים שסיימו לימודיהם בדורש ציון בשנת תשי"א, בישיבת שערי ציון. בראש המסמך מופיע הכתובת של הפקוא"מ; על מוסד זה עיינו גם: מחבר לא ידוע, בדור יורד, קובץ מאמרים בשאלות השעה של העדה הספרדית בירושלים, יו"ל ע"י קבוצת עסקנים בהוצאות ובהשתדלות י. נ. מזרחי, ירושלים,

ואילו את ילדי האשכנזים התחייב המנהל ר' יצחק פראג שלא לקבל למוסד, בשל התנגדות הקנאים.⁴⁴⁰ בשנת 1868 התפתחה יוזמה מקומית להקמת בית ספר, על ידי הרבנים שלום משה חי גאגין ומשה מלכא, שכללה בתכנית הלימודים לימודי דת, צרפתית, איטלקית או טורקית, ערבית, חשבון, גאוגרפיה היסטוריה וציור. הוא נתמך חלקית על ידי חברת כ"ח,⁴⁴¹ ולמדו בו חמישה עשר תלמידים ממשפחות מבוססות. ב-1882 ייסדה חברת כ"ח 'בית ספר לתורה ולמלאכה', בו נלמדו לימודי קודש מפי רבנים ספרדים, ובנוסף לכך מלאכות הנצרכות לפרנסה. בהדרגה הוכנסו בו לימודים כלליים ומורים משכילים, וב-1884 כבר למדו בו גם תלמידים אשכנזים.⁴⁴²

בית ספר למל בראשיתו, ובית מדרש 'דורש ציון', ישבו במזרח הרובע היהודי, לאורך רחוב המידאן, סמוך למושב של עדת הספרדים, שאיישו את המשרות המעטות של מורים שלימדו לימודי קודש בבתי ספר אלה, היו מרבית התלמידים בבתי הספר החדשים ובבית המדרש למורים של חברת עזרה הגרמנית, והיו גם התלמידים הראשונים במקווה ישראל, ובכלל במוסדות החינוך של חברת כ"ח, ביניהם גם בני רבנים ספרדים. רוב הרבנים הספרדים, תמכו בחינוך המודרני שהתפתח בירושלים,⁴⁴³ תוך הצבת תנאים ללימוד. רק יחידים מתוכם התנגדו למוסדות החדשים,⁴⁴⁴ כמו הרב המקובל ר' ידידיה רפאל אבולעפיה, שהצטרף לחרם האשכנזים על בית ספר למל,⁴⁴⁵ רבי שלמה אליעזר אלפנדר, וחרב צדקה חוצין.⁴⁴⁷ אולם תגובה זו הייתה שונה מתגובת האשכנזים, שכללה החרמות,⁴⁴⁸ או הביאה להקמת רשת חינוך מסורתית.⁴⁴⁹

תרצ"ה. (להלן: מחבר לא ידוע, בדור יורד), עמ' 63-64. ישנה עדות כי תלמידים שסיימו לימודיהם ב"דורש ציון" בשנת תש"א, עברו לישיבת "שערי ציון".

⁴⁴⁰ עיינו: גת, הישוב היהודי, עמ' 237.

⁴⁴¹ בצלאל, נולדתם ציונים, עמ' 81; גת, הישוב היהודי, עמ' 241-239; עיינו: אמד"ג, ii 60.

⁴⁴² הכהן, הישוב, עמ' 333; לפי קניאל, במעבר, עמ' 161-160, בתחילת דרכו של בית הספר לא הביעו הספרדים התנגדות אליו, וקיבלו את המנהל נסים בכר בסבר פנים יפות ראו גם: הלפר, בין גאולה, עמ' 173-172; הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' נב, טוען כי כבר ב-1882 הצטרפו חכמים ורבנים ספרדים לקריאת רבני האשכנזים להחרים את בית הספר של כ"ח בעיר, ומדבריהם עולה התנגדות עקרונית ללימוד שפות זרות.

⁴⁴³ בצלאל, נולדתם ציונים, עמ' 97; אייל דודסון, "לתולדות תלמוד התורה הספרדי בירושלים בשנים 1840-1860 - בחינה מחודשת לאור ניתוח כתובות הקדש", **קתדרה**, 43 (תשע"ב), עמ' 111-132 (להלן: דודסון, לתולדות תלמוד תורה), עמ' 117. מציין כי סגירת תלמוד-תורה הספרדי בשנת תר"י (1854) הובילה גם היא לחיפוש אחר מוסדות נוספים לתלמידים. אולם סיבה זו כשלעצמה אינה מסבירה חיפוש אחר בתי ספר מודרניים המהווים סגנון שונה לגמרי מתלמודי התורה אליהם הורגלו עד כה.

⁴⁴⁴ קניאל, במעבר, עמ' 152-165.

⁴⁴⁵ אליאב, ארץ ישראל, עמ' 218.

⁴⁴⁶ בראון, חכמי, עמ' 291-297.

⁴⁴⁷ הרב צדקה חוצין, 1876-1961, נולד בבגדד, דור חמישי לרב צדקה חוצין שהגיע מחלב כדי לשפר את המצב התורני בבגדד. למד במדרש 'בית זלכה' ובגיל שלושים ושלוש נתמנה למשרה רבנית. נאבק נגד הכנסת לימודי חול למערכת החינוך, ונעצר עקב כך על ידי המשטרה. בשנת תרפ"ו (1926) עלה לארץ, וייסד בירושלים את בית הכנסת 'שמש צדקה' לתפילה על פי מנהגי המקובלים בבגדד ובירושלים. קרא להתבדלות מן החברה החילונית, והתנגד לציונות. בראון, חכמי, עמ' 297-307.

⁴⁴⁸ בצלאל, נולדתם ציונים, עמ' 87-93.

⁴⁴⁹ שלמון, החינוך האשכנזי, עמ' 282; חרמות אלו לא מנעו את הקמתו של בית ספר תחכמוני ב-1909 ביוזמתם של משכילים דתיים אשכנזים דווקא, שביקשו להקנות לבניהם תורה עם דרך ארץ, ערכי מסורת בשילוב מדע ורעיונות ציוניים. 'בית חינוך לתורה וחכמה בירושלים', ללא תאריך, אמד"ג, תיק i62.

תלמידים ספרדים רבים עזבו את לימודיהם לאחר שלב הבסיס בתלמוד-תורה, כדי לסייע בפרנסת הבית. מי שהמשיך בלימודים עשה זאת בדרך כלל במוסדות מודרניים, ולא בישיבות, כפי שכתב משה דוד גאון :

עם התרחב רשת בתי הספר העברים המסודרים בא"י [=בארץ ישראל] המחוזקים על פי רוב בכספי חו"ל הצטמצם במידה נכרת שטח הפעולה של החדרים והישיבות למיניהם שעל ספסליהם וספותיהם חונכו וגדלו כידוע מאות רבים ואנשי שם משכילים [...] אמנם קיימים עדין חדרים וישיבות שבהם מתחנכים ילדים ואברכים בדרך התורה [...] אך השפעתם בצבור הולכת ופוחתת ואין כאן המקום לבאר את הסיבות. מעטים הם ההורים כיום, לרבות רבנים ויראים המקדישים את בניהם לתורה [...] אשר על כן לא יפלא אם רב ילדי הספרדים מבקרים עתה בבתי הספר המודרניים השונים ואולם לצערנו מספר לא קטן מהם מתחנך במוסדות וחברות לחנוך של המסיתים הזרים לרוח ישראל. מזוינים בידיעות שרוכשים פה ושם הם יוצאים לדרך החיים הסואנה...⁴⁵⁰

בקרב הספרדים התמעטו לומדי תורה באופן שלא אפשר התעלמות מן התופעה. כתבים רבים מראשית המאה העשרים מתארים תופעה זו, כמו הרב אליהו לופס, לימים מחכמי פורת יוסף :

בימנו אלה אשר רבה העזובה בתורה, ואין דורש ואין מבקש לה, ועמא דאראע אזלא ומדלדלא [=יושבי הארץ הולכים ומתדרדרים], ורבים אנשים ונשים מריצים את בניהם לבתי ספר החפשים. ובנים זרים ילדו באין תורה, ויצא כל הדרה...⁴⁵¹

רבים פנו לבתי הספר החופשיים, שאינם דתיים. עם הקמת פורת יוסף הזכיר זאת חיים מיכל מיכלין (ראו להלן : 3.1 'ההחלטה להקים ישיבה') : 'כי מה מורגש הצורך במורי הוראה בין אחינו הספרדים הנאכלים בכל פה מכל קצותיהם מצד המוסדות החינוכיים החדשים'.⁴⁵²

עולם הישיבות האשכנזי היה מאורגן, כלל מבנה ברור של ישיבה עם תמיכה, דאגה לארוחות, ולמקומות לינה. ההשכלה, אמנם, פגעה בתלמידי הישיבות, אך אלה ביצרו עצמן והמשיכו לתפוס מקום משמעותי בחברה החרדית, כך שהתופעה של המשך לימודים בישיבה, לאחר סיום לימודי היסוד בתלמוד-תורה, הייתה רווחת. עם התגברות העלויות לארץ ישראל במהלך המאה התשע-עשרה, נשאר עולם הישיבות האשכנזי איתן דיו, וגרעין גדול מבוגרי ישיבות אף נפנה להקמת ישיבות חדשות ולהעלאת ישיבות ותיקות לארץ ישראל.

אצל הספרדים, לעומת זאת, בדרך כלל לא היו ישיבות בעלות מבנה מוסדי ברור, ומדרש 'בית זלכה' בבגדד, היה חריג.⁴⁵³ לרוב התלמידים לא היה מענה מוסדי-חינוכי אחר מלבד בתי הספר של כ"ח, כך שהחכמים המשיכו לתמוך בהקמת מוסדות חדשים בהתאם לגישתם, והתופעה הלכה

⁴⁵⁰ אמד"ג, תיק 60 ii. על דף של לשכת העיתונות הארצית ללא שנה.

⁴⁵¹ לופס אליהו, **ספר אמרי פי וספר בן אביחיל**, ירושלים, תשנ"ו (להלן : לופס, ספר אמרי פי), תולדות המחבר פ"ב ללא עימוד.

⁴⁵² **דואר היום**, 20 באפריל, 1923, עמ' 4.

⁴⁵³ שארפשטיין, תולדות החינוך, עמ' 40-24. מתאר את ירידת התורה הגדולה בדמשק. בחלב, כאמור, המשיכו להתקיים ישיבות בבתי עשירים או בבתי כנסת, לא כמוסדות מסודרים, במקביל לבתי הספר החדשים שהכילו תלמידים רבים; אברהם אלמאליח, "הרה"ג דוד עובדיה שליט"א, מתולדותיו", **קול סיני**, גליון 36 ב' מכרך ד', חשוון תשכ"ה, עמ' 58, כתב : 'בתקופה שמוסד מאורגן ומסודר, היה כענין של חידוש במקור....'

והעמיקה.⁴⁵⁴ יוצאי ארצות האסלאם לא ראו בישיבה דבר מהותי לחינוך תורני, ולא נמנעו מלהפנות את הדור הצעיר לבתי הספר החדשים, או לעבודה לשם פרנסה, עד שרק מתי מעט הגיעו לישיבות. לכן לא מקרה הוא שלימים, דווקא יוצאי קהילת בגדד שגדלו ב'בית זלכה', או לצידו, הקימו את ישיבת פורת יוסף, שהיוותה מקור להשפעה, לשימור, לחידוש ולהגדלת עולם התורה הספרדי.

עם השנים הבחינו חכמי המזרח התיכון והרבנים הספרדים בירושלים, כי גם בארץ הקודש פונה שילוב של השכלה, אמנציפציה וציונות חילונית לקראת פריקת עול תורה ומצוות. התרחבות היישוב החדש החילוני, החלישה את כוחה של ההיררכיה הרבנית, ונוצר חוסר אבחנה סביב מידת השפעתו של כל מרכיב על נטישת דרך התורה והמצוות, בדיוק כפי שקרה באירופה עשרות שנים קודם לכן.⁴⁵⁵ בשנת תרמ"ז (1887), חמש שנים לאחר הקמת בית הספר לתורה ולמלאכה של כ"ח, פרסמו ראשי העדה הספרדית חרם על בית הספר, ביניהם הרב משה מלכא, שהיה מיוזמי הקמתו של בית ספר זה עצמו. בדבריהם ניכרה אכזבה, התפכחות, והכרה כי במציאות המודרנית הנוצרת ביישוב היהודי בארץ ישראל, אין להתיר לימודי חול, בייחוד לאור העובדה ששליחי כ"ח אינם יראי שמים.⁴⁵⁶

תלמודי תורה שונים החלו לנסות להיאבק בתופעת הנהירה לבתי הספר החדשים, כמו תלמוד-תורה 'אור החיים' שמנה בין מטרותיו: 'מוסדנו משמש מקלט לילדים העזובים ללא תורה ותרבות אשר הם מסתובבים בחוצות העיר ללא חנוך ומציל אותם מהשפעת הרחוב וגם מרשת החינוך הזר'.⁴⁵⁷

2.5.3.2. ניסיונות לשינוי מצב הישיבות הספרדיות בירושלים

המאבק המורגש יותר בתגובה למוסדות החדשים ולהשפעתם על התלמידים הספרדים, היה דווקא מצד אשכנזים, שחידשו⁴⁵⁸ את תלמוד-תורה 'בני ציון', שהקפיד על חינוך שמרני. תלמוד-תורה זה

⁴⁵⁴ דודסון, לתולדות תלמוד תורה, עמ' 119.

⁴⁵⁵ הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' נ.

⁴⁵⁶ שם, עמ' נב; קניאל, במעבר, עמ' 160 – 161; הנ"ל, מבעיות החינוך, עמ' 155.

⁴⁵⁷ 'סקירה כללית על מוסד אור החיים', 17.9.1939, אמ"י, פ-882/3.

⁴⁵⁸ מונסה, פדה, עמ' תיג: 'ובכן הת"ת בני ציון כבר היה מיוסד ומסודר עוד לפני מלחמת העולם הראשונה (לא כמו שחשבו איזה אנשים שהמייסד היה הרב משה פרוש ז"ל, אמנם הוא טפל בת"ת מאז כניסת האנגלים לארץ, וחלקו רב בניהול הת"ת אבל המייסדים הם רבני העדה הבוכרית כמו שכתבתי)'; אפרים לוי, **מראה הא"ש**, ירושלים, תשס"ד (להלן: לוי, מראה הא"ש), עמ' 3; מחבר לא ידוע, **נחפשה דרכינו, בירור דברים בענייני השעה**, ירושלים, תשנ"ו, עמ' 29 (נצפה באינטרנט): 'ישנו שקר אחד שמסתובב לו כבר יותר מעשר שנים, אותו המציאה על עצמה משפחת הנסיכות פורוש, והוא זה: כי משה פורוש הקים את ת"ת "בני ציון", בו למדו רבים מחכמי "פורת יוסף", ביניהם גם מרן הראש"ל [=הראשון לציון] שליט"א. למען האמת ת"ת "בני ציון" נוסד ע"י ר' שלמה מוסיוף זצ"ל בשנת התרנ"ב עת היה ר' משה פורוש בחיתוליו, ואבן מקיר זועקת, והרוצה מוזמן לראות על הבניין בשכונת הבוכרים, את מצבת ההקדשה הנושאת את התאריך הנ"ל (נקוה שכעת לא תוסר המצבה למען כבוד ממלכת פורוש). כדי שלא לדבר על המתים, לא נאריך בדברי הביקורת שנאמרו ע"י החכמים שלימדו תורה ב"בני ציון" כגון ה"מגיד משרים" ר' בנימין גרגי ע"ה (בנו של הרה"צ ר' יוסף מלמד גרגי ז"ל שהיה מנהל הת"ת בעבר) ועמו ר' יוסף חיים מועלם זצ"ל. נזכיר רק את דברי הזקן שבחבורה, הרב החסיד ר' אברהם מונסה שליט"א שהצצנו ביומנו האישי ומצאנו את המילים כדלהלן: "משה פורוש נכנס ל"בני ציון" כמורה לחשבון, ואח"כ נשתלט ונעשה מנהל". אבל "בני ציון" נסגר ע"י החינוך העצמאי, עם יתר התתי"ס שהופקדו בידי, מתוך רשלנות פושעת כדלעיל...; בסקירה שעשה אברהם בן יעקב על תלמודי תורה בירושלים בשנת תש"ז (1947), תיאר את התהליך שעבר על בני ציון: "עם יסוד השכונה של אחינו הבוכרים בירושלים בשנת תרמ"ד פתחו בה גם תלמוד תורה [...] עם פרוץ המלחמה העולמית הראשונה ושלטון הסובייטים כבשו גם את בוכרה, נפסקו כל מקורות ההכנסה של הת"ת ועמדה להסגר, ועם כבוש הארץ ע"י האנגלים קבלה ההנהלה הציונית לידה את הנהלת הת"ת, הם שלחו מורים משלהם וסדרו תבנים למודים לפי רוח הציונים. אחינו הבוכרים ועוד עסקנים מבני עדות המזרח ראו את הסכנה בחינוך בניהם מהחינוך של הציונים והודיעו להם

הוקם בשנת תרנ"ה (1895), על ידי רב הקהילה הבוכרית בירושלים,⁴⁵⁹ נתמך על ידי יהודי בוכרה, ופעל באופן סדיר עד מלחמת העולם הראשונה, אז הופסקה פעולתו מחוסר אמצעים. בעקבות הצטמצמות עולם הישיבות הספרדי לאחר המלחמה, פתחה 'אגודת ישראל' תלמוד-תורה שהקפיד על חינוך שמרני, ופעל במשותף עם ועד העדה הבוכרית ועם הת"ת שלה, ונקרא 'בני ציון'. הוא היה מיועד לבני כל עדות המזרח, אך הגיעו אליו בעיקר ילדי עולים.⁴⁶⁰

בחדוש תלמוד-תורה זה באסרו חג פסח תרע"ט (1919), היה פעיל הרב משה פרוש,⁴⁶¹ שנענה לבקשת הרב יוסף חיים זוננפלד, עקב הידרדרות החינוך הספרדי בירושלים. לימדו שם כמה מרבני פורת יוסף, ביניהם ראש הישיבה הראשון, הרב רפאל שלמה לניאדו, וראש הישיבה השני, הרב עזרא עטיה.⁴⁶² הרב פרוש ראה במוסד זה את היסוד למהפך שהתפתח בעדות המזרח, על ידי תלמידיו,⁴⁶³ שלמדו אחר כך בפורת יוסף, כמו הרב עובדיה יוסף, לימים הרב הראשי הספרדי בארץ ישראל, וכן הרב בן ציון אבא שאול והרב יהודה צדקה, לימים ראשי ישיבה בפורת יוסף.⁴⁶⁴ בתיאורו את הסיבות לחידוש המוסד ואת הקשיים שליוו אותו, כתב: 'באותו זמן לא היה בנמצא אברך תלמיד חכם [...] בכלל לא הייתה קיימת ישיבה במובן הרחב של המלה'.⁴⁶⁵ רוב בוגרי תלמוד-תורה 'בני ציון', לא המשיכו לאחר מכן ללמוד בישיבה, בשל קשיי פרנסה, וכיוון שלא הייתה ישיבה מתאימה. משקמה ישיבת פורת יוסף, מצא אותה הרב פרוש מתאימה כמוסד המשך לתלמידיו מבני ציון. בכל שנה, באסרו חג פסח, היום בו הקים את הת"ת, נהג להעביר אליה במוניות את התלמידים שסיימו את לימודיהם ב'בני ציון', 'היה זה עבורו היום הגדול בשנה, כאשר זכה להעביר לישיבה ילדים בני עניים אלו אותם גידל וטיפח'.⁴⁶⁶

שהם מוותרים על תמיכתם ופנו לרבני האשכנזים להציל את הת"ת אז נתבקש הרב משה גליקמן פרוש מאת רבני ירושלים לקבל עליו את הנהלת הת"ת מקיץ שנת תרע"ט נאות הרב פרוש לקבל לידו את הת"ת ומאז ועד היום מנהל את הת"ת... "אברהם בן יעקב, **סקירה על מצב תלמודי התורה לבני עדות המזרח בארץ ישראל**, ירושלים, תשי"ז (להלן: בן יעקב, סקירה על מצב תלמודי התורה), עמ' 34 ; וראו: בן חיים, תיעוד מיוחד, שם מספר על כך הרב עובדיה יוסף.

⁴⁵⁹ בן ציון מוצפי, מבוא, "מבוא: תולדות רבנו הגדול", בתוך: **תפארת ציון, הספיידא דצדיקא שנישאו אחר מיטתו של רבנו הגדול מרן עטרת ראשנו רבי בן ציון אבא שאול זצ"ל**, ירושלים תש"ס (להלן: מוצפי, תולדות רבנו הגדול), עמ' עה; הרב אברהם אמינוף תלמודי, תרי"ז-תרצ"ט (1857-1939), רב ומנהיג הקהילה הבוכרית בירושלים. עיינו: ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 57.

⁴⁶⁰ בן אריה, ירושלים היהודית, עמ' 1406; "בבתי התלמוד תורה בני ציון", **דואר היום**, יום רביעי, 17 בנובמבר 1926, עמ' 4.

⁴⁶¹ הרב משה פרוש, תרנ"ד-תשמ"ג (1894-1983), חבר מרכז אגודת ישראל והנהלת החינוך העצמאי ויו"ר מרכז אגודת ישראל בירושלים. שימש חבר הנהלת בית חולים ביקור חולים, כיהן כסגן ראש העיר ירושלים, ופעל רבות למען החינוך לבני עדות המזרח. מ. ירושלמי, "למשפחותם לבית אבותם: אילן יוחסין של משפחת פרוש (חלק א')", **המבשר** (קהילות) ל' חשוון תש"ע, עמ' 20.

⁴⁶² מוצפי, תולדות רבנו הגדול, עמ' עה.

⁴⁶³ משה פרוש, **שרשת הדורות בתקופות סוערות** (כרך א), ירושלים, תשס"א (להלן: פרוש, שרשרת הדורות), עמ' 307-369.

⁴⁶⁴ מוצפי, תולדות, עמ' עה.

⁴⁶⁵ פרוש, שרשרת הדורות, עמ' 336; ואכן, ת"ת בני ציון חודש לפני שקמה ישיבת פורת יוסף.

⁴⁶⁶ פרוש, שרשרת הדורות, עמ' 336; על מעבר התלמידים מבני ציון לפורת יוסף ראו גם: "בבתי התלמוד תורה בני ציון", **דואר היום**, 17.11.1926, עמ' 4; בן יעקב, סקירה על מצב תלמודי התורה, עמ' 34; בראיון עם הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018, סיפר על בני ציון בו למד: 'היה תלמוד תורה בני ציון בתוך שוק הבוכרים. מידי שנה כשמסיימים כיתה ח' עושים מסיבת גמר ולמחרת היו הולכים לפורת יוסף. וכמעט לא הלכו לישיבה אחרת... כמו כן סיפר כי הרב פרוש היה מגיע מידי פעם לתלמוד-תורה, הרב יוסף שרבאני, שלימד גם בפורת יוסף לאחר מלחמת העצמאות, היה מורה ללימודי קודש, ולמסיבת הסיום היה מגיע הרב צדקה, שכן התלמידים עברו ללמוד בפורת יוסף.

על רקע מצבן הקשה של הישיבות הספרדיות ניסה גם הראשון לציון, הרב יעקב מאיר,⁴⁶⁷ עם התמנותו לתפקיד זה, לחפש פתרון לישיבות ולתלמידי חכמים במצב החדש שנוצר. אחרי שדאג לחידוש ישיבת 'תפארת ירושלים' (ראו להלן: 4.8.1 'מצב הישיבות בירושלים כרקע להבנת ייחודה של פורת יוסף') שנסגרה בעקבות מלחמת העולם הראשונה, ריכוז הרב יעקב מאיר את הישיבות הספרדיות בירושלים,⁴⁶⁸ ואיחד אותן לישיבה אחת ששכנה במרכז העיר החדשה, בבניין בית היתומים הספרדי ברחוב יפו, שנקראה על שמו, 'אוהל יעקב'.⁴⁶⁹ לישיבה זו הופנו רבנים כדי שישקדו על הוראת התורה מספר שעות ביום, במשמרות, תמורת תמיכה כספית.⁴⁷⁰ כספי הישיבות השונות הגיעו אל הרב יעקב מאיר, והוא דאג לחלק אותם, תוך השתדלות להכניס תלמידים חדשים מהעדה הספרדית ומעדות נוספות.⁴⁷¹ ההיגיון הארגוני בריכוז הישיבות הקטנות למוסד אחד גדול, נלמד, כנראה, מן הישיבות האשכנזיות בירושלים. רעיון זה יושם גם בישיבת 'תפארת ירושלים', וזמן לא רב לאחר מפעל הישיבות של הרב מאיר, גם בפורת יוסף. לאחר סגירתה של ישיבת 'תפארת ירושלים', הקים הרב יעקב מאיר את מוסד 'חיזוק התורה',⁴⁷² כבית מדרש לרבנים, בצפייה שבוגרי 'תפארת ירושלים' יבואו ללמוד בו.⁴⁷³ קול קורא, שהופץ לצורך גיוס תרומות, מצביע, שוב, על מצבן העגום של הישיבות ולומדי התורה הספרדים בירושלים באותה עת, ובעולם התורה הספרדי בכלל:

מזה חצי יובל שנים שהתורה אזלא ומדלדלא [=הולכת ומתדלדלת] בין העדות המזרחיות, הרבנים והגאונים אנשי השם שעמדו בראש העדות האלו ואשר הפיחו בקרבן

⁴⁶⁷ הרב יעקב מאיר, 'תרט"ז-תרצ"ט (1856-1939)', יליד ירושלים. בשנת תרמ"ח (1888) נבחר לוועד העדה הספרדית, והתמנה כחבר בית הדין של הראשון לציון הרב יעקב שאול אלישר. עם פטירת הרב אלישר בתרס"ו (1906) תמכו השמרנים במינוי הרב חיים משה אלישר למשרת החכם באשי, ואילו המשכילים והמתקדמים העדיפו את הרב יעקב מאיר שנבחר בבחירות. המינוי עורר התנגדות מצד חוגים מסוימים בעיר, ששלחו מכתבים לחכם באשי בקושטא והאשימו את הרב מאיר בנטיה לציונות במגמה למנוע את המינוי, והתוצאות אכן בוטלו. שרעבי, הישוב הספרדי בירושלים, עמ' 35 – 39; הרב מאיר הוזמן על ידי ראשי הקהילה היהודית בסלוניקי לכהן בה כרב, ושהה שם למעלה מעשור שנים. עם ייסוד הרבנות הראשית לישראל על ידי הבריטים בשנת תרפ"א (1921), נבחר יחד עם הרב אברהם יצחק הכהן קוק האשכנזי לכהן כראש הרבנים לארץ ישראל, שמו הקודם של תפקיד הרב הראשי לישראל, והוכתר בתפקיד הראשון לציון. בעשור האחרון לחייו כיהן גם כנשיא בית הדין הגדול לערעורים ונשיא מועצת הרבנות הראשית שלא על מנת לקבל שכר. עיינו: אלעזר, הרב יעקב מאיר; אלעזר, הרובע, עמ' 240-235; אברהם אלמאליח, **הראשונים לציון**, ירושלים, תש"ל (להלן: אלמאליח, הראשונים לציון); אברהם אלמאליח, תולדות הרב יעקב מאיר נ"י, **השקפה**, שנה שמינית, גליון א, ז' תשרי תרס"ז, 26.9.1906, עמ' 4; משה דוד גאון ומאיר בן אברהם לניאדו, (עורכים), **זכרון מאיר, ספר היוכל להרה"ג יעקב מאיר, ראש הרבנים בארץ ישראל ונשיא הרבנות הראשית, כמהר"ר יעקב מאיר שליט"א במלאת לו שמונים שנה**, ירושלים, תרצ"ו.

⁴⁶⁸ גאון, יהודי המזרח, חלק ב', עמ' 869 הערה 2; עיינו גם: אמד"ג, ii 60 בקשה לעזרה מיוני 1926; אלמאליח, הראשונים לציון, עמ' 359, שם בהערה 16 רשימת הישיבות: בית אהרון מהשר אהרון איבאציץ לונדון, בית אליהו מהגביר יעקב מנחם אליהו מבוקרשט, בית יהודה גדליה מהשר יהודה גדליה מלונדון, בית יעקב א' מהנדיב סיר יעקב ששון ורעיתו רחל מבומבאי, בית יעקב ב' מהנדיב יעקב פרה מאמשרדס, ברית אברהם על שם הנדיב אברהם יוסף פראנקו מליוורנו, יפאר ענוים מהאחים פראנקו מליוורנו, ישיבת אברהם ושרה למשפחת פיריה ע"י קהילת אמשרדס, ישיבת מונטיפיורי מהשר משה מונטיפיורי בלונדון, מגן דוד א' מהגביר דוד עמנואל פינט ע"י קהילת אמשרדס, מגן דוד ב' ע"י דוד בלוקא ע"י בנו סבאן בלוקא מנארדאיה, מזל צומח ע"י מזל טוב, ע"י בנה עזרא מכלכותה, משמרות מיעקב ששון מאלכסנדריה, משמרות כהונה ממסעוד כהן מליסבון, קאץ ניסים מהשר קאץ ניסים שמאמא בפריז.

⁴⁶⁹ בן אריה, ירושלים היהודית, עמ' 778; מונסה, פדה את אברהם, עמ' תלב, כתב: 'ספרו לי שהרב אלישר הכיר את מורנו [=הרב עזרא עטיה] כי פעם היה למוד בישיבת משכנות יעקב של הראש"צ כמוהר"ר זיע"א (הראשון לציון כבוד מורנו הרם זכרו יגן עלינו) בבית חינוך יתומים בשכונת נחלת שבעה...".

⁴⁷⁰ אלעזר, הרב יעקב מאיר, עמ' 90.

⁴⁷¹ מחבר לא ידוע, בדור יורד, עמ' 33-24.

⁴⁷² סקירה על מוסד זה ראו: גליקסברג, בתי מדרש, עמ' 71-70.

⁴⁷³ בית מדרש חיזוק התורה ישב במבנה של תלמוד-תורה תפארת ירושלים בעיר העתיקה, כראש ישיבה נתמנה הרב יוסף מרדכי הלוי, שהיה ראש ישיבת תפארת ירושלים, וכמנהל כללי נתמנה הרב יעקב נחמה. התקציב הגיע מקרן הישיבות בראשותו של הרב יעקב מאיר, ומקרנות ותרומות נוספות. בית המדרש שלח שדר"ים לפזורה הספרדית בגולה, וועד העדה הספרדית הבטיח להגיש עזרה מיוחדת להחזקת המוסד. אלעזר, הרב יעקב מאיר, עמ' 101-100.

רוח הדת והאמונה, הולכים ומתמעטים ואחרים אין למלא מקומם. בירושלים עיר קדשנו ותפארתנו אמנם, היו מוסדות תורה וישיבות גדולות אשר היו מספיקים רבנים להקלות אלו, אבל מפאת המלחמה הגדולה התדלדלו מקורות ההכנסה של המוסדות האלה, ומיום ליום הולכים המוסדות האלה ונסגרים והאברכים הלומדים בהם מתפזרים לכל רוח. על כן מצאנו לנחוץ לעמד בפרץ בעוד מועד לבל יכבה גם שביב התקוה הזאת לבל יוכרחו להסגר מוסדות התורה בירושלים עה"ק [=עיר הקודש] ויסדנו "מוסד חזוק התורה" שמטרתו היא: להכשיר אברכים ת"ח [תלמידי חכמים] ולהחזיק בידי רבנים כדי שיוכלו אחר כך לשמש בעדות המזרחיות בתור מורי הוראה, שו"ב, [=שוחטים ובודקים] חזנים וכו'. ובכן אחים יקרים בודאי רוצים אתם בכל לבבכם: שלא תשכח תורה מישראל ח"ו [=חס וחלילה] ולא תשארגה העדות המזרחיות כצאן אשר אין להם רועה. שהספרדים ישובו לפרח ולשגשג בתורה ויבראה כמקדם. שרבנים גדולים יעמדו בראש העדות ויראו להם את הדרך הישרה.⁴⁷⁴

מסמך נוסף מגלה כי גם במוסד 'חזוק התורה' למדו לימודי חול,⁴⁷⁵ וכי נטישת הישיבות הספרדיות היתה קשורה במצבם הכלכלי הקשה של הרבנים ותלמידי החכמים:

ידוע לכל ובפרט לכבודכם מצב הנורא להתלמידי חכמים בירושלים מאז, ומזמן המלחמה והלאה נתוסף בכפלים [...] כי התלמידי חכמים והרבנים הגדולים אשר תורתם אומנותם אינם יכולים להתמיד בלימודם ומכל שכן שהצעירים אינם חפצים להיות חכמים באומנם כי לא לחכמים לחם לכן קמנו ונתעודד [...] ויסדנו חברה גדולה אשר בשם חזוק התורה תקרא לקבץ כנפים להחזיק ידיים רפות [...] וגם החלטנו לפתוח מדרש לרבנים שילמדו תנ"ך תלמוד ופוסקים ומדע הצריך בזמננו ושפת המדינה [אנגלית] דבר שיהיה תפארת אמתנו ולכבוד לק"ק [=לקהילות קודש] הספרדיות אשר יקוים כי מציון תצא תורה, ולתת להגולה רבנים מורי הוראות ושו"ב וש"ץ [=ושוחטים ובודקים ושליחי ציבור] לכל למי שידרוש...⁴⁷⁶

בית מדרש 'חזוק התורה' הלך בדרכן של רבות מאחיותיו – הישיבות הספרדיות. תלמידיו עזבו אותו מסיבות שונות,⁴⁷⁷ והוא נסגר.

על רקע הידלדלות עולם התורה הספרדי קמה פורת יוסף. בפרקים הבאים נעמוד על ההבדלים בינה לבין הישיבות האחרות בנות התקופה, ועל סוד הצלחתה, אך אין ספק כי למצב החינוך בקהילות יוצאי ארצות האסלאם, בפרט בהשוואה למצב בקרב הקהילה האשכנזית בירושלים, הייתה השפעה על דרך היווצרותה.

⁴⁷⁴ אמד"ג, תיק 60 ii.

⁴⁷⁵ סיימון, החינוך בקהילה היהודית בבגדד, טוענת כי משנוסדו בתי ספר חילוניים התגבר הלחץ ללמוד לימודי חול גם בישיבות; מלבד לימודי קודש למדו במוסד זה בנוסף לאנגלית, גם חשבון, דברי הימים ועוד. אלעזר, הרב יעקב מאיר, עמ' 100-101.

⁴⁷⁶ אמד"ג, תיק 60 ii.

⁴⁷⁷ יעקב אלעזר, שמשו ומזכירו של הרב יעקב מאיר, טוען שהיה זה בשל שינויים בצוות ההוראה ובגלל שהתנאים הפיזיים לא היו טובים. כמו כן, בנסיונות לשווק המוסד השוו אותו לסמינר למורים של המזרחי, וכשהתברר לתלמידים שמדובר בישיבה רגילה, עזבו. אלעזר, הרב יעקב מאיר, עמ' 101; משה דוד גאון ציין כי מוסדות חדשים שהוקמו באותה עת, ביניהם פורת יוסף שבדיוק החלה את פעילותה, עיכבו את הצלחת המוסד.

2.5.4. יחס יהודי המזרח לציונות

יחסם האוהד של חכמי המזרח למודרנה וללימודי חול, המנוגד ליחסם של רבני האשכנזים, קורא לבחון כיצד התייחסו לציונות, שהחלה, בגרסתה הפוליטית, להתפתח באירופה במאה התשע-עשרה, ובדומה להשכלה, הפכה שם למושג מאבק של שכבת הרבנים, אשר התנגדה ליוזמות ציוניות פוליטיות, כמו עלייה לארץ והחייאת השפה העברית.

בשונה מהמצב באירופה, המסורת התרבותית היהודית-ספרדית ראתה בקיום היהודי, אפילו בגולה, קיום פוליטי. הקהילה היהודית-ספרדית המקומית כונתה פעמים רבות בשם 'nacion' (אומה), כינוי המשקף את הזדהות גדולי החכמים הספרדים עם הרעיונות הלאומיים. הם ראו ביוזמות ציוניות שלבים ראשונים של תהליך הגאולה, ובירכו על כך מבחינה דתית.⁴⁷⁸ בג'רבה התפתחה התנועה הציונית בשלב מוקדם יחסית לקהילות המזרח, רבניה ומנהיגי הקהילות נשאו דרשות ופרסמו כתבים לתמיכה בציונות, והפעילות הציונית לא היוותה גורם מפלג. בשנת 1919 נוסדה שם תנועת 'עטרת ציון', שעסקה בהכשרה חקלאית ובארגון לימוד השפה העברית, קיימה שם בשנות הארבעים של המאה העשרים חווה חקלאית, וממנה יצאו מעפילים שניסו לעלות ארצה לפני קום המדינה.⁴⁷⁹ במרוקו היה הרעיון הציוני אפוף אווירה של אתחלתא דגאולה, יותר מאשר בתוניס ואלג'יר. במוגאדור, בסאפי ובמכנאס, שימש הרב הראשי כמזכיר האגודה הציונית המקומית, ובפאס נמנו כל רבני העיר עם חברי חובת ציון.⁴⁸⁰

חכמי ארצות המזרח בקהילות הגולה, היו מרוחקים ממרכזי הפעילות הציונית באירופה, ולא תמיד היו מודעים לאופייה החילוני של התנועה הציונית, אולם גם בקרב היישוב הספרדי הוותיק בארץ ישראל, שהיה בוודאי מודע לכך, הזדהו רוב החכמים עם הלאומיות.⁴⁸¹ הציונות, אמנם, לא נפוצה בקרב שכבות רחבות בקרב הספרדים ובני עדות המזרח בארץ, והייתה נכס רעיוני של העליית בלבד, אך חכמים ספרדים בירושלים התייחסו לרעיון הציוני כבר משנות השישים של המאה התשע-עשרה, ולא ראו בו גורם מאיים, אלא דווקא גורם לחיזוק וטיפוח ערכי הארץ, העבודה והפרנסה העצמית. במכתב משנת תרכ"ג (1863) הביע הראשון לציון הרב חיים דוד חזן הסכמה לדעותיו של הרב יהודה חי אלקלעי, ממבשרי הציונות, כי על עם ישראל לפעול באופן עצמאי להגשמת מטרותיו, לעלות לארץ ישראל ולפתח פרודוקטיביזציה;⁴⁸² הרב יעקב מאיר היה ממייסדי 'חברת שפה ברורה', שנועדה להחיות את העברית כשפת דיבור, בתמיכת הראשון לציון, הרב רפאל פאניז'יל;⁴⁸³ הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, נתן צידוק הלכתי לשיתוף פעולה עם חילונים;⁴⁸⁴ לאחר קום המדינה, הרב

⁴⁷⁸ זוהר, מדינת ישראל, עמ' 321.

⁴⁷⁹ דשן, קווים, עמ' 107.

⁴⁸⁰ אביטבול מיכאל, "הפעילות הציונית בצפון אפריקה עד סוף מלחמת העולם השנייה", **פעמים**, 2 (תשל"ט), עמ' 65-91 (להלן: אביטבול, הפעילות הציונית), עמ' 69-70.

⁴⁸¹ זוהר, מדינת ישראל, עמ' 323.

⁴⁸² מורג-טלמון, מקומה של הציונות, עמ' 40-46.

⁴⁸³ זוהר, מדינת ישראל, עמ' 322-323.

⁴⁸⁴ רצבי, הראשון לציון.

אליהו פרדס⁴⁸⁵ כתב בעניין הזכות על ארץ ישראל, כי חיילי צה"ל הם ממשיכי דרכם של אבות האומה, וכי הפעילות הלאומית היא ביטוי לאחדות, למרות ריחוקה מאורח חיים מסורתי;⁴⁸⁶ והרב יצחק נסים⁴⁸⁷ ביטא עמדה חיובית כלפי מדינת ישראל ומפעליה, והשתמש במטבעות לשון אופייניות לשיח הציוני והציוני-דתי.⁴⁸⁸

הרבנים והמשכילים באליטה הספרדית, התמקדו בעיקר ברכישת השפה העברית והפצתה. בתקנות ותכניות לימודים של מספר תלמודי תורה ובתי ספר, בני התקופה, מוזכרת החובה ללמד עברית, כמו בתקנות ת"ת הספרדים בשנים תרנ"ו-תרע"ד (1896-1914): 'להרגיל את הילדים לדבר עברית כי הדבר נחוץ מאוד'.⁴⁸⁹ העברית, שנקראה גם 'לשון הקודש', שימשה ביישוב הישן כשפת דיבור וקישור בין העדות השונות, אפילו קודם לעלייה הראשונה. חכמים ורבנים השתמשו בה בתעודות ושטרות, בהתכתבויות של מוסדות ציבור, ובעיתונות העברית. היו מבין ראשי העדה האשכנזית שדיברו עברית, לעתים בהברה ספרדית, ואף שלא הגיעה לדיבור יומיומי, היחס לשפה היה חם ואוהד.⁴⁹⁰ רק כאשר הפכה ליעד נכסף של התנועה הלאומית, נוצר יחס דו-משמעי כלפיה, שכן ביישוב הישן חששו שהלימוד בעברית יטה תלמידים לדרך ההשכלה, הלאומיות והחילוניות. הרב יוסף חיים זוננפלד הצטער, אמנם, על כך שהחרדים לא הקדימו את החופשים בדיבור עברי, שהפך לנחלת הציונות, אבל מכיוון שהשפה הפכה לעיקרון בתנועה הלאומית, לא ראה בעין יפה כשאנשיו דיברו בעברית, אף שהאיסור על לימוד שפות זרות, שהטילו רבני ירושלים, לא כלל אותה.⁴⁹¹ בעת שניהל היישוב האשכנזי הקנאי מאבק נגד אליעזר בן יהודה, תמכו הספרדים בפעולותיו בענייני תחיית הלשון, וניצבו לצידו בגלוי,⁴⁹² ואילו הוא התפעל ומדריך דיבור: 'הרושם היותר טוב, היותר נעים, עשו עלי הספרדים. רובם היו בעלי צורה, בעלי דמות יפה, כולם היו הדורים בלבוש המזרחי, פרקם היה נאה, מנהגם נחמד, כמעט כולם שחו עם בעל "החבצלת" בעברית, והלשון הייתה שגורה בפיהם טבעית, רבת מלים, רבת מטבעות של דבור קבועות, וההברה כל כך מקורית, כל כך מזרחית ומתוקה!...' ⁴⁹³ מעבר לערכה העצמאי של השפה, ראו בה הספרדים חשיבות לבניין אחדות האומה, שהייתה לדידם דרך לגאולה שלמה.⁴⁹⁴

⁴⁸⁵ הרב אליהו פרדס, תרנ"ג-תשל"ב (1893-1927), נולד בירושלים למשפחה חלבית ממגורשי ספרד, התחנך בבתי המדרש הספרדיים בירושלים, ורכש השכלה כללית בבית המדרש לרבנים ולמורים של חברת 'עזרה' בירושלים, ובאוניברסיטה העברית. מתשי"ג (1953) שימש כרב של רמת גן, ומתשכ"א (1961) כרב הספרדי של ירושלים. זוהר, מדינת ישראל, עמ' 340. 'הרב אליהו פרדס שליט"א, תולדותיו ומפעל חייו', קול סיני, גליון א' כרך ב', עמ' 7-8.

⁴⁸⁶ ציטוט של הדברים ראו אצל: זוהר, מדינת ישראל, עמ' 340.

⁴⁸⁷ הרב יצחק נסים, תרנ"ו-תשמ"א (1895-1981), יליד בגדד, עלה לירושלים בתרפ"ו (1926) והתפרנס ממסחר. החכם המזרחי הלא-ספרדי הראשון שנשא במשרת הראשון לציון, לאחר הקמת מדינת ישראל.

⁴⁸⁸ הרב יצחק נסים, **נאום ההכתרה של הראשון לציון הרב הראשי לישראל הרב יצחק נסים יצ"ו ביום שישא בניסן התשט"ו**, ירושלים תשט"ו, עמ' ה.

⁴⁸⁹ מורג-טלמון, מקומה של הציונות, עמ' 41.

⁴⁹⁰ קניאל, המשך ותמורה, עמ' 54.

⁴⁹¹ שם, עמ' 55-56; נושא זה מתקשר לעקרון הפסיקה "חדש אסור מן התורה" כתגובה לתנועה הרפורמית.

⁴⁹² זוהר, מדינת ישראל, עמ' 322-323.

⁴⁹³ אליעזר בן יהודה, **כל כתבי אליעזר בן יהודה**, (כרך א, החלום ושברו), ירושלים 1941, עמ' לו.

⁴⁹⁴ מורג-טלמון, מקומה של הציונות, עמ' 42. העברית, שהייתה ממילא שגורה בפי תלמידי החכמים והמשכילים הספרדים, שירתה, בנוסף על הרעיון הציוני, גם את יוקרת העדה הספרדית, בשל עושר היצירה הספרותית של תור הזהב בספרד, ובשל העובדה שדרך ההיגוי הספרדית הפכה להיות מקובלת גם על בני עדות אחרות.

יחד עם זאת, גם בקרב חכמי הספרדים היו שנקטו בעמדות קנאיות והתנגדו לתנועה הציונית, אולם התנגדותם הייתה מתונה יותר מאשר בקרב קנאי 'העדה החרדית'.⁴⁹⁵ בקרב חכמי בגדד בירושלים הייתה קבוצה קנאית שהתנגדה לציונות, ובהם רבי יעקב מוצפי,⁴⁹⁶ והרב צדקה חוצין, שעלה מבגדד לירושלים בתרפ"ו (1926), ראה בציונות תופעה של משיחיות שקר, תקף את הציונים החילונים, והטיף להתבדלות מהם. עם זאת, הוא הדגיש כי דבריו לא נאמרו מתוך שנאה, וידע גם למנות את יתרונותיהם של הציונים.⁴⁹⁷ הבולטים בקנאותם נגד הציונות בקרב חכמי הספרדים בירושלים, היו חכמי חלב. הם נהגו בפרשיות שונות בעמדות רדיקליות יותר מאשר שאר חכמי המזרח התיכון,⁴⁹⁸ שללו חידושים בתחום המסורת, שללו עירוב קודש בחול, ויזמו מעשים תקיפים כדי להתנגד לכך, למרות שהכירו את עמדתם השונה של עמיתיהם החכמים. במסגרת זאת שללו את התנועה הציונית, ואף ציונות דתית והוראת עברית:

ישנם שני ספר מסוג 'תלמוד תורה' [...] ובהם כ-530 תלמידים. בבתי ספר דתיים אלו
אסורה הוראת העברית כשפה, כיוון שלפי דעת המנהלים הדבר הוא בגדר איסור ויש
בכך מעין כפירה [...] עד עתה אין בחלב חיים יהודיים לאומיים, יש אמנם מועדון עברי,
אך אין בו ולו ספר עברי אחד.⁴⁹⁹

אולם גם בקרב חכמי חלב היו בעלי השקפות לאומיות, כך ששכבת הרבנים הייתה סובלנית וכיבדה דעות פחות מקובלות;⁵⁰⁰ הרב עובדיה הדאיה⁵⁰¹ פרסם בשנת תשי"ח (1958), כרך חמישי של שו"ת 'ישכיל עבדי'. במבוא התייחס להקמת מדינת ישראל כביטוי לרצון ה', ושלל את התפיסה החרדית

⁴⁹⁵ רבי שלמה אליעזר אלפנדרי, יליד איסטנבול, הגיע לירושלים אחרי ששימש כרב של דמשק, ולאחר מכן צפת, עכו וחיפה. הוא התחבר לחוגי החרדים הקיצונים בירושלים, ודגל בהתבדלות מוחלטת מהממסד, הביע התנגדות לבחירות ליועץ הלאומי, התנגד לרבנות הראשית והחליט להימנע מפגישה עם הרב הראשי לארץ ישראל הרב אברהם יצחק הכהן קוק, אך, עם זאת, כתב עליו באופן מכובד. בראון, חכמי, עמ' 297-291; בדרך זו הלך גם רבי חיים יחיא סינואני, שעלה מתימן בשנת תשי"א (1941). בראון, חכמי, עמ' 312-307.

⁴⁹⁶ בראון, חכמי, עמ' 307-308.

⁴⁹⁷ שם, עמ' 297-306.

⁴⁹⁸ זוהר, האירו פני המזרח, עמ' 97.

⁴⁹⁹ זוהר, שמרנות לוחמת, עמ' 74; היחס הזה ניכר גם בחלב עצמה. יונה כהן, שליח מארץ ישראל שפעל בה בשנים 1943-1944, והקים תנועת נוער דתית ציונית בשם 'ארגון חלוצי דתי', סיפר על היחס לו זכה: 'מנהלים של תלמודי תורה טרחו ומצאו, שבספריית התנועה מצויים גם ספרים "חילונים"', וכי בתנועה זו מתחנכים חברים וחברות יחדיו. פעם פרסמו בכל בתי הכנסת ובתלמודי התורה כרוזים הקוראים: "זהוהו מפני חרב היונה, התרחקו מפעולות התנועה של המדריך יונה". היו שאיימו על תלמידיהם שיגורשו, אם יוסיפו לבקר במועדון אח"ד. יונה כהן, אל המליון הנשכח: שליחות עלייה לסוריה ולאירן, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 86-87.

⁵⁰⁰ זוהר, האירו פני המזרח, עמ' 91-114.

⁵⁰¹ הרב עובדיה הדאיה, תר"ן-תשכ"ט (1889-1969), נולד בחלב שבסוריה, ובשנת 1895 עלה עם הוריו לירושלים, ולמד במוסדות היישוב הישן-תלמוד-תורה 'דורש ציון', ישיבת 'חסד אברהם' ו'תפארת ירושלים'. מגיל צעיר שילב לימוד תלמוד והלכה עם קבלה ותורת הנסתר, ובשנת תרפ"ג (1923) החל לכהן כר"מ בישיבת 'פורת יוסף' ולימד נגלה ונסתר. הדאיה, ישכיל עבדי, עמ' 3; בשנת תרצ"ט (1939) התמנה כדיין בפתח תקווה וכיהן דה פקטו כרב העדה הספרדית במקום. "הרה"ג עובדיה הדאיה שליט"א", קול סיני, גליון א', כסלו טבת תשכ"ב, עמ' 9; בתשי"א (1951), חזר לירושלים כחבר בית הדין הרבני הגדול וכחבר מועצת הרבנות הראשית. הדאיה עובדיה, ספר שלום עבדי, ירושלים, תשנ"ו, עמ' רלט-רמה; נחשב לאחד מבכירי חכמי ההלכה הספרדים-מזרחים בישראל, ולגדול שבהם בתחום הקבלה. זוהר, מדינת ישראל, עמ' 328; ראו גם: גאון, יהודי המזרח, ח"ב עמ' 218.

המבוססת על שלוש השבועות,⁵⁰² ומתנגדת להקמת המדינה.⁵⁰³ הוא הסביר מדוע אין להתייחס בעוינות כלפי חילונים ופורקי עול תורה בישראל, אלא לדונם לכף זכות, וטען שיש ערך למעשה הציוני, גם כשנעשה על ידיהם.⁵⁰⁴ גם הרב אהרון שויקה, על אף שרבו המובהק היה הרב עזרא עטיה, שנמנע מעיסוק בציונות (ראו להלן: 7.1.4 יחסה של ישיבת פורת יוסף לציונות'), ראה בהקמת המדינה נס ותחילת תהליך הגאולה הלאומי. הוא עקב אחר האירועים שהתרחשו במדינת ישראל, והגיב עליהם בכלי התקשורת, אהב את המדינה, שמח בהישגי מלחמת ששת הימים וראה בהם את יד ה'.⁵⁰⁵

עם התקדמות הפרקים ניווכח כי עמדות החכמים הספרדים בירושלים באו לידי ביטוי בפורת יוסף, השפיעו על אופן התפתחותה, ועל יחסי הגומלין שלה עם היישוב החדש, היישוב הישן והתנועה הציונית על ביטוייה השונים, ומאוחר יותר, עם מדינת ישראל.

⁵⁰² על פי המדרש בבבלי כתובות קיא ע"א, השביע הקב"ה את ישראל והאומות שלוש שבועות לגבי הגלות והעליה לארץ: שלא לעלות כחומה, שלא למרוד באומות ושלא לדחוק את הקץ. חלק גדול מהתפיסה החרדית המתנגד לציונות ולהקמת מדינת ישראל מבוססת על מדרש זה.

⁵⁰³ זוהר, מדינת ישראל, עמ' 328

⁵⁰⁴ הדאיה, ישכיל עבדי.

⁵⁰⁵ שויקה, פרקי חיים.

3. פרק ב: הקמת הישיבה והתבססותה

לאופן בו קמה ישיבת פורת יוסף הייתה השפעה על אופייה ועל התפתחותה, גם בשלבים מאוחרים יותר, ועל כן יש משמעות רבה לחקר הסיפור ההיסטורי של הקמת הישיבה לפרטיו. גם האישים שהיו שותפים ברעיון להקמת הישיבה, בתכנונו ובהוצאתו לפועל, היו בעלי השפעה מכרעת על התפתחותה של הישיבה כפי שאירעה בפועל. עם השנים נוצרו מספר גירסאות ומסורות לסיפור המדויק באשר לאופן התהוותו של הרעיון להקמת הישיבה, שהחל להירקם כשני עשורים לפני שהוגשם בפועל, שכן יש בו כדי להעיד על הייעוד שהוגיה צפו בעבורה, ולכן מנסה פרק זה לחקור היטב את מקורן של הגירסאות השונות ואת משמעויותיהן.

3.1. ההחלטה להקמת הישיבה

מי יזם את הקמת הישיבה, שבהמשך הייתה לישיבת פורת יוסף? תשובה לשאלה זו עשויה בעצמה ללמד על המגמות והמטרות עליהן באה הישיבה החדשה לענות. אלא שבנושא זה נפוצו, כאמור, מספר גרסאות. ברור כי הרב יוסף חיים מבגדד היה קשור ביוזמה וברעיון להקמת ישיבה בירושלים, וכי הגביר יוסף אברהם שלום נרתם לבקשתו, ותרם סכומים גדולים להקמת הישיבה ולהחזקתה, אך להתהוות הקשר ביניהם בעניין זה קיימות שתי גרסאות עיקריות, בווריאציות שונות.

את הגרסה הראשונה מביא אברהם בן יעקב.¹ הוא קושר אותה לרב פרג', בנו של שלמה יחזקאל יהודה, שהקים בביתו ב-1860 את ישיבת 'חסד אל' (ראו לעיל: 2.3.3 'ישיבות ספרדיות בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית'),² ובשליחותה יצא להודו על מנת לגייס עבורה כספים:

הרב פרג' חיים ב"ר שלמה יהודה נשלח בשנת תרמ"ז [=1887] לערי הודו בשליחות ישיבת חסד אל. בהיותו בכלכותה, בא בדברים עם הגביר יוסף אברהם שלום לייסד ישיבה חדשה בירושלים. לתכלית זו נסע מהודו לבגדאד, כדי לבוא בדברים עם רבני בגדאד ובראשם הרב יוסף חיים, בדבר עריכת תוכנית לישיבה. כי הגביר יוסף אברהם שלום לא עשה דבר בלי חוות דעת הר"ח [=הרב יוסף חיים]. בחודש אב תרנ"ה [=1895] הגיע ר' פרג' חיים לבצרה, חלה שם והובל לבגדאד ושם נפטר.³

במהלך השליחות ניסה הרב פרג' להקים ישיבה חדשה, ופנה לשם כך לנדיב יוסף אברהם שלום. משהבין שהסכמת הנדיב תלויה בחוות דעתו של רבי יוסף חיים, כמו רבים מהפזורה הבגדדית ששמרו על קשר עם החכמים, נסע לבגדד כדי לדאוג לכך, אך שם נפטר. למרות פטירתו המשיכה

¹ אברהם בן יעקב, 1914-2005. יליד בגדד, היסטוריון, סופר, מחנך וחוקר יהודי בבל באלף השנים האחרונות.

² בן יעקב, לתולדות, עמ' פט-צט; פוזיילוב, העדה הספרדית, עמ' 202: האב שלמה יחזקאל יהודה הקים בעצמו את הישיבה ותמך בה, ואף הקדיש לה מבנה מיוחד. בשנת תר"ן (1890) נקלעה הישיבה לקשיים שכן ר' שלמה יחזקאל יהודה איבד את הונו, ובנו נאלץ לנדוד ולאסוף כספים להחזקת הישיבה.

³ בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 43-45.

התכנית להקמת ישיבה להתהוות, והקשר בעניין זה בין רבי יוסף חיים לנדיב אכן נוצר. דבריו של בן יעקב מבוססים על זיכרונות לבית בנימין יהודה,⁴ מאת רבי יצחק יהודה:⁵

הוא [=רבי פרג' חיים יהודה] נסע פעמים אחדות להודו, ושם בכלכתה נועץ עם [...] יוסף אברהם שלום, ליסד על ידו ישיבה גדולה בירושלים, ולתכלית זו נסע מהודו לבגדאד לעשות תכנית לישיבה הזאת ע"י רבני בגדאד ובראשם הרה"ג יוסף חיים ז"ל, אבל בהיותו בדרך נעצר באלעמארה מחוסר אניה אשר תוביל אותו לבגדאד ויחל [=נהיה חולה] שם. בהיותו חולה ירד באניה לנסוע לבגדאד ושם חזקה מחלתו האנושה, וימת בחול המועד סוכות ביום השבת, י"ז תשרי תרנ"ו...⁶

לפי גרסה זו, יוזם הישיבה היה השד"ר, שפנה תחילה לתורם, ורק אחר כך לרבי יוסף חיים. באופן זה, הרעיון להקמת הישיבה לא היווה בשורה מיוחדת במינה, אלא חלק מתהליך הקמת הישיבות במאה התשע-עשרה, לצורך תמיכה בתלמידי חכמים עניים בירושלים, וההתפתחות שאירעה בהמשך, לישיבה מובילה, לא הייתה מתוכננת מראש.

הגרסה השנייה, רואה ברב יוסף חיים שותף מרכזי ברעיון להקמת הישיבה, כיוזם או כמניע, כפי שנכתב במגילת היסוד שנחתמה לקראת הקמת הישיבה בגאולה בשנת 1956: 'מיסודו של המנוח הנדיב [...] יוסף אברהם שלום [...] בהדרכתו ובעצתו של [...] רבי יוסף חיים'.⁷ גרסה זו היא שהייתה מקובלת על חכמי פורת יוסף לאורך השנים, ומופיעה בשינויים קלים במספר מקורות ביוגרפיים ואחרים, שנכתבו אודות הישיבה.⁸ בספר 'המורה', מתואר שבשנת תר"ס (1900), תכנן יוסף אברהם שלום להקים בית-חולים,⁹ והתייעץ לצורך כך עם ה'בן איש חי', שאמר לו: 'לרפואת הגוף יבוא דואגים אחרים מבלעדך, אך לרפואת הנפש איני רואה דואגים רבים, לכן איעצך להקים ישיבה שהיא בית מרפא למחלות הנפש'.¹⁰ בהתאם לכך רבי יוסף חיים הוא שהבין את הצורך בישיבה, ויוזם את הקמתה.

גירסה זו התפתחה בווריאציות שונות. בספר 'רבינו האור לציון' מופיעה עדות מרבי יוסף חיים שרבאני:

⁴ בן יעקב מתאר זאת לשנת תרמ"ז (1887), ואילו בזיכרונות שמביא הרב משה שבת (שבת, ישיבות בגדאד, חלק ד' נספח נא) הנסיעה המדוברת מתוארכת לשנת תרנ"ה (1895). הטעות נמצאת כנראה אצל בן יעקב. גם פוזילוב, העדה, מציין ששלמה יחזקאל יהודה ירד מנכסיו רק ב-1890.

⁵ יצחק יהודה הוא בנו של בנימין בן שלמה יהודה, אחיו של הרב פרג' חיים יהודה. היה מחנך ומזרחן שעסק בתולדות עם ישראל והתרבות הערבית. ראו גאון, יהודי המזרח, חלק ב, עמ' 281-282; דוד תדהר, **אנציקלופדיה למחדשי הישוב ובניו**, מהדורה מקוונת: <http://www.tidhar.tourolib.org/> (להלן: תדהר, אנציקלופדיה), כרך ג, עמ' 1376.

⁶ שבת, ישיבות בגדד, חלק ד, נספח נא.

⁷ 'מגילת היסוד', 21.12.1954, אצ"מ, PHO\1365289.

⁸ פאר, המורה, עמ' 51; דרילמן – גפן, עבד נאמן, עמ' 73; מחבר לא ידוע, הספד שאמר הרב יוסף חיים שהרבני מראשוני התלמידים בפורת יוסף על הרב בן ציון חזן, בתוך, **מקבציאל, קובץ חידושי תורה שעל יד ישיבת "אהבת שלום"**, לו (תשס"ט), עמ' תקח; על מהימנות המקורות ראו לעיל: 1.2 'מצב המחקר ומקורות המידע'.

⁹ מסמך של הישיבה מלאחר מלחמת ששת הימים, מספר, באופן דומה, כי התורם הוא שיוזם את רעיון הישיבה: 'רבי יוסף אברהם שלום [...] הגה רעיון להקים מרכז רוחני ליהדות הספרדית...' מחבר לא ידוע, קרית ישיבת פורת יוסף, עמ' 3. אולם לא מוזכר שם עניין בית חולים ולא קשר לבן איש חי.

¹⁰ פאר, המורה, עמ' 51.

הצדיק המהולל הרב הגדול רבי בן ציון [...] היה הוא הגורם העיקרי, שמקודם הייתה דעת המקדיש המנוח יוסף שלום לייסד בית חולים ובא בקשרים עם גבאי בית החולים משגב לדך והוא עמד בפרץ והתכתב עם גאון עוזנו ועט"ר [=ועטרת ראשנו] רבי יוסף חיים ושינה את דעת המקדיש לייסד ישיבה...¹¹

בווריאציה זו, אכן רבי יוסף חיים הוא שכיוון את התורם לבניית ישיבה דווקא, אולם הדבר נעשה בהתערבות תלמידו, הרב בן ציון חזן,¹² שעלה לארץ מבגדד בשנת תרנ"ט (1899), וטיפל בהדפסת ספרי הרב יוסף חיים בירושלים.

השתלשלות הדברים מתוארת גם בספרו של אברהם מונסה, שלמד בישיבה החל מתרפ"ד (1924), כך שהתורם החליט להקדיש סכום כסף להקמת ישיבה ותלמוד-תורה בבגדד או בירושלים, והתייעץ עם הרב יוסף חיים, שהמליץ לו לבנות זאת בירושלים.¹³ הרב אליהו אבא שאול מביא עדות בשם הרב עזרא עטיה: 'הרבה יגיעות נתיגע רבי יוסף חיים ע"ה [=עליו השלום] לשכנע את הנגיד יוסף אברהם שלום להקדיש כסף לישיבה'.¹⁴ גם לפי עדות זו, היה הרב יוסף חיים מעורב בהקמת הישיבה, ואם לא היה היוזם, הרי הוא זה שהניע ודחף. חשוב היה לו שתיבנה ישיבה בירושלים, ולכן השקיע מאמצים שיובילו להגשמת הרעיון.

בדומה לכך מתאר הרב דוד צבי אריה שניאורסון,¹⁵ שהיה שותף ברכישת הקרקע, במכתב למנחם אוסישקין:

הגאון הצדיק רבי יוסף חיים זצ"ל מבבל שהיה חי בזמן ההוא השפיע בכח השפעתו הגדולה על הגביר יוסף אברהם שלום ז"ל שירכוש את המקום הקדוש הזה ולהקדישו, וזה האחרון קנה ממני את הקרקע הזאת והקדיש אותה ובנה על זה בתים לעניים ובית כנסת וישיבה מפוארת הידועה בשם פורת יוסף...¹⁶

¹¹ ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 100. הרב יוסף חיים שרבאני (נקרא לעתים 'יוסף' בלבד), נולד בירושלים לרב יהושע שרבאני, ושימש גם הוא כר"מ בפורת יוסף.

¹² הרב בן ציון חזן נולד בבגדד ועלה לארץ בשנת תרנ"ט (1899). היה שותף בהקמת מספר ישיבות מלבד פורת יוסף, כמו ישיבת שושנים לדוד ליוצאי עיראק וישיבת מעיין גנים שהוקמה בתרס"ו (1906) כישיבה לאברכים ותלמוד-תורה ללימודי לילה. גאון, יהודי המזרח, חלק ב, עמ' 247; ראיון יעקב זמיר, 15.12.2017; ויזר, חזן - נעים זמירות, עמ' 36. בהמשך שימש הרב בן ציון חזן כמנהל ומשגיח בישיבת פורת יוסף, היה הרב ברובע היהודי לפני מלחמת העצמאות, ורב בקטמון לאחר המלחמה. נפטר תשי"ב (1952). ראו: בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 373-374; חזן בן ציון, **ספר מעשה נורא של הרוח**, ירושלים תרס"ד; ויזר, חזן - נעים זמירות; אפרים לוי, "תולדות הגאון החסיד רבי בן ציון מרדכי חזן זצ"ל", **נר יום טוב**, (חלק ח), ירושלים, תשנ"ט, עמ' 38-45 (להלן: לוי, תולדות החסיד רבי בן ציון); עזרא המנחם, **אשמורות**, תל אביב, 1977, עמ' 103-107, מתאר את דמותו בסיפור.

¹³ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תל-תלא. מונסה אינו מקור ראשון ולא היה חלק מהתהליך, אלא שמע דברים שנאמרו בישיבה בשנותיה הראשונות; ראו גם: אברהם טווינה, **גולים וגאולים** (חלק ראשון), רמלה, 1968 (להלן: טווינה, גולים וגאולים, חלק ראשון), עמ' 100.

¹⁴ מחבר לא ידוע, ספר תפארת ציון, עמ' קלט.

¹⁵ דוד צבי אריה שניאורסון היה עורך דין תלמודי (כעין טוען רבני) שנים רבות, והתבקש לסייע במקרים קשים שנדונו בבתי דין מוסלמים בירושלים. פעל רבות לפדיון קרקעות בירושלים בכלל ובאזור הכותל המערבי בפרט. חלק מן השטח של ישיבת פורת יוסף נקנה ממנו, וכנראה היה שותף בקניית השטח כולו. יוסקה רום, **אל מול פני המדרגות: סיפורו סיפורו המופלא של הרב דוד צבי אריה שניאורסון גואל אדמות בארץ ישראל ופודה קברי הסנהדרין**, ירושלים, 2016 (להלן: רום, אל מול פני המדרגות). ספר זה אינו מחקרי, אולם נשען על מסמכים ועדויות; תדאר, אנציקלופדיה, עמ' 3164.

¹⁶ רום, אל מול פני המדרגות, עמ' 36-35.

תומכת בדברים אלה גם כתבה שהתפרסמה ב**דואר היום** בשנת 1920, שלוש שנים לפני הקמת הישיבה. חיים מיכל מיכלין¹⁷ מספר בה על מכתב שקיבל התורם מרבי יוסף חיים: 'שאפשר לקנות כברת ארץ קטנה, בעמל רב ובהוצאות מרובות, ואולי אף במסירות נפש'. הוא דורש מהתורם שיקבל זה על חשבונו ויבנה שמה ישיבה גדולה'.¹⁸ על פי גרסה זו, גם היוזמה והפנייה אל התורם באו מצד רבי יוסף חיים. מהימנות מקור זה היא רבה, משום שהוא פורסם עוד בטרם הוקמה הישיבה, ובטרם הפכה ישיבה מובילה. ישנה כאן הצהרת כוונות שהתממשו לבסוף בישיבה עצמה, ומכאן נראה שאכן היו כוונות כאלה מראש.

לא כל המקורות מזכירים את הרב יוסף חיים. מיכלין, בהספדו על התורם בתרע"א (1911), לא הזכיר את רבי יוסף חיים, אלא סיפר שהרעיון להקמת ישיבה עלה מהרהוריו של התורם.¹⁹ גם בהספדו של הרב בן ציון חזן על התורם, עולה כי הרעיון הינו פרי יוזמתו של התורם, והבן איש חי לא הוזכר.²⁰ מיכלין והרב בן ציון חזן היו שניהם מעורבים בהקמת הישיבה מראשיתה, וכן שניאורסון. לכן יש יסוד להניח שהרעיון אכן נהגה בידי התורם, אולי בשל פנייתו של הרב פרג', ואילו הרב יוסף חיים הצטרף ליוזמה מאוחר יותר, ודחף את התורם לממש רעיון זה.

ככל שנראה את הרב יוסף חיים מעורב בהקמת הישיבה, כך נוכל להבין כי כבר מראש יועד לישיבה תפקיד חשוב. הרב יוסף חיים היה מנהיג בעל שיעור קומה משמעותי; הוא עצמו לימד תורה לרבים, והיווה דמות משפיעה בקרב יהודי בגדד ויהדות העולם. קהילות ויחידים נועצו בו. אם פעל להקמת הישיבה, היה זה משום שראה חשיבות בהקמתה. אם נקבל את הגרסה כי היוזמה להקמת הישיבה באה משד"ר, אשר כל כוונתו הייתה לבקש את ברכתו של רבי יוסף חיים, הרי שמראש לא הועידו לישיבה תפקיד משמעותי יותר מאשר לכל ישיבה אחרת בירושלים.²¹ אולם אם נכוונות הגרסאות כי הרב יוסף חיים היה בעצמו היוזם להקמת הישיבה, או, לכל הפחות, שפעל לשכנע את הגביר יוסף אברהם שלום בחשיבות ובנחיצות הנושא, הרי שראה, ככל הנראה, חשיבות מיוחדת בהקמת ישיבה כזאת (ספרדית) במקום המסוים הזה (ירושלים) ובעת הזאת (שלחי התקופה העות'מאנית). עולה כאן הרהור, הדורש התייחסות זהירה, שמא צפה המנהיג הרב יוסף חיים, מחד, את העתיד לעלות בגורלן של הישיבות הספרדיות בירושלים, ומאידך, את תרומתה של פורת יוסף להמשך עולם הישיבות הספרדי, ובשל כך דחף להקמתה.

¹⁷ חיים מיכל מיכלין היה עסקן ציבור. מכיוון שהיה אשכנזי, עורר פולמוס בעיתונות התקופה כשעבר לעבוד לצד הספרדים. היה מזכיר הראשון לציון הרב יעקב שאול אלישר והבאים אחריו עד לרב יעקב מאיר, מזכיר ראשי ומנהל בית החולים הספרדי משגב לדך (דרכו היה בקשר עם התורם), חבר במזכירות עדת הספרדים בירושלים, במועצת ישיבת תפארת ירושלים ובקופת התמחוי של הספרדים, ומייסד וגבאי בית הזקנים הספרדי ובית חינוך עוורים בירושלים. השתתף עם דוד צבי אריה שניאורסון בקניית קרקעות, והיה שותף למאמצי הקניה של פורת יוסף. תדהר, אנציקלופדיה, עמ' 376-378.

¹⁸ מיכלין, "ישיבת פורת יוסף בירושלים", **דואר היום**, 25 ינואר 1920, וראו גם: גראייבסקי, זכרון לחובבים ראשונים, חוברת יט, עמ' 422.

¹⁹ מיכלין, יוסף איננו.

²⁰ חזן, מספד מר.

²¹ ניתן ליישב את רוב הגרסאות ביחד. כנראה שתוכניתו המקורית של פרג' לא הייתה להקמת ישיבה חדשה, והוא הגיע להודו בשליחות ישיבת חסד אל. ייתכן שכשנפגש עם הנדיב יוסף אברהם שלום העלה הוא בפניו את הרעיון להקמת ישיבה חדשה, ואף התכוון לפנות לרב יוסף חיים כדי לקדם רעיון זה, והתורם שהיה מעוניין מצידו פנה אל הרב יוסף חיים בעצמו. אולי אף היה התורם מעוניין בכך כי הרב יוסף חיים כבר דיבר איתו בעבר על חשיבותה של הקמת ישיבה בירושלים.

נראה שהרב יוסף חיים פעל להעברת המרכז הרוחני של בגדד לארץ ישראל. חלק מספריו של להדפסה בארץ ישראל דווקא, ואת תלמידיו עודד לעלות לארץ,²² ביניהם הרב צדקה חוצין שהקים את בית מדרשו שמש צדקה, הרב אפרים כהן, הרב סלמאן אליהו והרב יהושע שרבאני משיבת המקובלים של פורת יוסף 'עוז והדר', רבי נסים כדורי, רבי יהודה פתיה, רבי יעקב חיים סופר מחבר ספר 'כף החיים', ורבי יחזקאל עזרא רחמים, שייסדו בירושלים מספר בתי מדרש.²³ ייתכן שמאמציו של הרב יוסף חיים להקמת הישיבה החדשה נבעו מהכוונה להעביר את המרכז הרוחני של יהודי בבל לירושלים, והוא ייעד לישיבה המתקמת תפקיד מרכזי בדומה ל'בית זלכה' שהטביעה את חותמה על הקהילה הבגדדית.

כדי להוציא לפועל את רעיון הקמת הישיבה, יצר התורם קשר עם אנשי ירושלים. המקור המוקדם ביותר העוסק בכך, קדם להקמתה של הישיבה בפועל. בכתבה של מיכלין **דואר היום**, משנת 1920, ובמספר אותו נשא על יוסף אברהם שלום בשנת תרע"א (1911), הוא תיאר את תהליכי קניית הקרקע. לדבריו, התורם שלח סכום התחלתי של אלף לירות שטרלינג אל רבי יצחק אשכנזי,²⁴ סוכן בית החולים משגב לדך, לצורך לרכישת קרקע בקרבת מקום המקדש.²⁵ לפי תיאור זה, פנה התורם עצמו, בעניין העברת הכספים, אל ר' יצחק אשכנזי, איתו היה בקשר ממילא, בשל תרומותיו לבית החולים משגב לדך.

²² משה, קץ הימין, עמ' קט; על קשריו והשפעתו של רבי יוסף חיים על מקובלי ארץ ישראל ראו: מאיר יונתן, "האמת נעדרת: ר' יוסף חיים והקבלה בארץ ישראל", בתוך: אבי אלקיים וחביבה פדיה (עורכים), **חלמיש למעינינו מים**, ירושלים, תשע"ו, עמ' 542-561 (להלן: מאיר, האמת נעדרת); על התכתבותו עם רבנים בארץ ישראל ראו: בן יעקב, הרב יוסף חיים מבגדאד, עמ' כד; על התכתבותו עם הראשון לציון הרב שאול אלישר ודאגתו לעולים מבבל ולקהילה הבבלית בירושלים ראו: יהודה, פעילותו הציבורית; על אהבתו לארץ והדפסת ספריו בארץ ראו: פרומקין גד, "עיתונות וצנזורה בירושלים לפני יובל", **האומה** 11, טו' חשוון, תשט"ו, עמ' 11; על ביקורו בארץ: בן יעקב, הרב יוסף חיים מבגדאד, עמ' 29; רגב, יחסו של רבי יוסף חיים; ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 183, מספר שכשניגש אל הרב יוסף חיים תלמידו הרב יהושע שרבאני (לימים מחכמי פורת יוסף), להיוועץ בו טרם עלייתו לארץ, אמר לו: 'הלא תדע שהעניות רבה שם למאוד ואם אין קמח אין תורה'. ענה הרב שרבאני: 'לחם לאכול ובגד ללבוש מקווה אני שלא אחסר, ומה לי עוד'. אמר לו: 'ובדרך ממה תתפרנס?' נטל חופן מטבעות ונתן לו, וכתב מכתב המלצה לראשון לציון היש"א ברכה (הרב יעקב שאול אלישר).

²³ ששון, אביר הרועים, חלק שני; רגב, יחסו, עמ' 90, טוען כי יש פער בין החשיבות שמייחס הרב יוסף חיים לארץ ישראל במישור העיוני-הלכתי, ובין דעתו לגבי עצם העליה לארץ ישראל. מעלתה של ארץ ישראל היא הגבוהה ביותר, ובין שאר הארצות מעלתה של בבל גבוהה. עם זאת, משחרב בית המקדש עברה ההגמוניה הרוחנית מארץ ישראל לבבל, שם השמחה מצויה יותר. לפי הרב יוסף חיים עליה ושיבה לארץ ישראל יכולות להיות רק בדרך של גאולה, עד אז יש איסור לעלות לארץ וצריך להישאר בגולה. את מעלת ארץ ישראל אפשר להשיג על ידי ביקור בה; הסיפור בהערה הקודמת על פרידתו של הרב יהושע שרבאני מרבי יוסף חיים לפני עלייתו ארצה, מלמד כי אכן הייתה לו הסתייגות מסויימת מהעליה ארצה, אך יחד עם זאת הוא לא ניסה למנוע את העליה, ובפועל עלו רבים מתלמידיו.

²⁴ הרב יצחק אשכנזי, תרע"ט-תרע"ו (1859-1916), תלמיד חכם, דיין ועסקן ציבור בירושלים, בנו של הראשון לציון הרב אברהם אשכנזי. לאחר פטירת הרב אלישר בשנת תרס"ו (1906) הוצע לו תפקיד הראשון לציון, אך הוא סירב. משנת תר"ס (1900) היה חבר בוועד העדה הספרדית, ישב באחד מהרכבי בית הדין שלה, ומספר פעמים יצא לתפוצות בשליחות הכולל ובשליחות בית החולים משגב לדך שהיה ממייסדיו וממנהליו. פוזיילוב, העדה הספרדית, עמ' 88; יצחק נסים, **חוקות הדיינים, עם ביאור שמרו משפט מאת הראשון לציון הרב אברהם אשכנזי בתוספת הערות ומילואים בשם כונן למשפט מבנו הרב יצחק אשכנזי**, ירושלים, תש"ל, עמ' 9-30.

²⁵ מיכלין, יוסף איננו, עמ' 6; וכן בכתבה שפרסם: חיים מיכל מיכלין "ישיבת פורת יוסף", **דואר היום**, 25 ינואר 1920.

מסמך שתיאר את הקמת הישיבה, מציין שהרב יוסף חיים פנה אל הרב בן ציון חזן,²⁶ שיחפש חורבה בסמוך למקום המקדש, וישתמש לשם כך ברכוש שהקדיש יוסף אברהם שלום לשם הקמת ישיבה.²⁷ עדות זו מזכירה, שוב, פעילות אקטיבית של הרב יוסף חיים, להביא להקמת ישיבה מיוחדת בירושלים דווקא, קרוב למקום המקדש.

מן הדברים עולה כי ר' יצחק אשכנזי והרב בן ציון חזן היו בוודאות מעורבים שניהם ברכישת הקרקע, כך שסביר להניח שהדברים אירעו במקביל, דהיינו, רבי יוסף חיים פנה אל תלמידו מבבל ומי שעסק בהדפסת ספריו²⁸ בירושלים, הרב בן ציון חזן,²⁹ ואילו התורם היה בקשר עם בית החולים משגב לדך, כיוון שתורם זה סכומים גדולים (ראו להלן: 3.2 'התורם'), לכן פנה אל סוכן בית החולים, הרב יצחק אשכנזי. יתכן שתרומות אלו הובילו להתפתחות המסורת על הקשר בין הרצון להקים בית חולים לבין הקמת הישיבה.

בהמשך לכך, בדו"ח הישיבה משנת תרצ"ה (1935) נכתב שרבי יוסף חיים מבבל שלח מכתב לרב בן ציון חזן, והורה לו לקנות את החורבה המשקיפה על מקום בית המקדש, כי על מקום זה ייבנה בית כנסת ובית מדרש. אחד החתומים על דו"ח זה היה מנהל הישיבה, רבי בן ציון חזן בעצמו.³⁰ במסמך הקמת הישיבה מתואר שהרב בן ציון חזן אכן הלך לראות את המקום, אך כשראה את הסביבה המזוהמת ואת כמויות האשפה, ניסה למנוע את הקניה, בשל הקושי לחפור יסודות באשפה ובשל חוסר נגישות המקום, שנמצא במורדות הר ציון לכיוון השטח שלמרגלות הכותל המערבי בקרבת שער האשפות, והמליץ לקנות שטח אדמה גדול יותר מחוץ לחומות. השטח המקורי היה, למעשה, מדרון תלול עם שפכים ממהלך השנים, ותחתיו אזור לא מיושב ומלא שיחי צבר קוצניים. שער האשפות היה באותה תקופה שער צר, ממנו יצא שביל עפר שרק תושבי סילוואן השתמשו בו והיה

²⁶ שבתאי אטון (עורך), **קובץ משואות, קובץ תורני לחז"ת בהלכה ואגדה, מאת חכמי ורבני הישיבה הגדולה מדרש פורת יוסף** (חברת א), אלול, תש"ד (להלן: אטון, משואות, חברת א), עמ' 88. שם מתואר שהתורם פנה לרב יעקב מאיר וביקש ממנו למנות אחראי לבניית הישיבה, והוא זה שפנה לרב בן ציון חזן; וכן אצל מונסה, פדה את אברהם, עמ' תלא: המקדש יעשה צוואה ובה מינה את הגבאים הראשון לציון של ירושלים לגבאי נאמן והוא ימנה עוד ארבעה גבאים עמו לנהל ההקדש. הרב בן ציון חזן מונה להיות הגזבר המוציא והמביא בענין הבנין מקום הקודש וכן על ידו יובאו הכספים ויחולקו לחכמים. מונסה מביא עדות בשם שאול צדקה, אחיו של הרב יהודה צדקה: 'איך הרב חזן היה מביא מהבנק פחים מלאים מטבעות זהב עבור ההוצאות והיה נאמן על פנקסו אפילו על חצי פרוטה. הכל בחשבון...' וקנה המגרש הידוע מול הכותל המערבי והתחילו בבנין'.

²⁷ אמדי"ג, תיק 63 I. ללא תאריך, (להלן: מסמך הקמת הישיבה). אפרים הלוי טוען שהמסמך הוא בכתב ידו של הרב בן ציון חזן עצמו, למרות שהמסמך כתוב בגוף שלישי על הרב בן ציון חזן. ייתכן שהמסמך נכתב לקראת כתיבת דו"ח הישיבה משנת תרצ"ה, ששם התיאורים דומים; בתו של הרב חזן, רות, מעידה גם היא ששמעה מאביה כי הרב יוסף חיים פנה אליו. ויזר, חזן - נעים זמירות, עמ' 46 הערה 19.

²⁸ רבי יוסף חיים ראה חשיבות בהדפסת ספריו ולכן ערך אותם ופיקח על הדפסתם. שאול רגב, "ספרות הדרוש והמסור של הרב יוסף חיים", בתוך: יהודה צבי (עורך), **יהדות בבל**, 1 (תשנ"ו), עמ' 35-43, שם, עמ' 42.

²⁹ מסמך הקמת הישיבה; על הרב בן ציון חזן כתב הרב יהושע משה, קץ הימין, עמ' קכג-קכד: 'זוכרני כשעוד הייתי קטן, היה הוא מטפל בהגדה ובהדפסת ספריו של הרב יוסף חיים זצ"ל. והרב מצא ממנו נחת רוח, ומינה אותו כפקיד בישיבת פורת יוסף אשר הייתה שייכת לו. ומאז בלטו כשרונותיו וחיבר כמה חבורים אשר ליקט מספרי הרב יוסף חיים זצ"ל. כשעלה לאחר מכן לישראל היה בין מייסדי ישיבת פורת יוסף בירושלים העתיקה'...; על שני ספרים שלי, ערך והדפיס הרב בן ציון חזן ראו: מונסה, פדה את אברהם, עמ' תלא; אבישור יצחק, "קווים ליצירה הספרותית-עממית של שלושה רבנים בבליים במחצית השנייה של המאה היי"ט", **פעמים**, 59, (תשנ"ד), עמ' 115-117; מאיר, האמת נעדרת.

³⁰ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 3. תיאור דומה מתאר הרב אברהם מונסה. מונסה, פדה את אברהם, עמ' תלא.

סגור חלק מהזמן.³¹ אך התורם סירב לשנות את ההחלטה, ורצה לרכוש דווקא את המקום הקרוב ביותר למקום המקדש, כדי לקיים את רצונו של רבי יוסף חיים, שנפטר בינתיים,³² וטען שאם הישיבה לא תוקם במקום זה, התלהבותו מהעניין תפחת. בצוואתו כתב על החשיבות שייחס לבניית הישיבה מול מקום המקדש:

כמה עמלתי ויגעתי בנפשי ודמי עד אשר זיכני ה' ובנתי בית זבול זה להוד ולתפארת
במרום הר ציון, נגד וסמוך למקדש אלהים וכותל המערבי. וזיכני ה' לכוון בו בית המדרש
לחכמים שילמדו בו, לקיים מצות והגית בו יומם ולילה...³³

עדות נוספת לשאיפתו של רבי יוסף חיים להקים בית כנסת ובית מדרש במקום הצופה אל הר הבית, ניתן למצוא בתוך דיון הלכתי בו כתב על חלות קדושה על מקומות בזמנו:³⁴

ולכן בודאי בית הכנסת ובהמ"ד [=ובית המדרש] שהיא בנויה עתה קרוב וסמוך להר
הבית. היא מעולה ומקודש יותר. כיון שהיא סמוכה וקרובה לשער השמים, וכ"ש [=וכל
שכן] אם העומדים שם יכולים לראות ממנו קרקע בית המקדש מן החלונות שבו הרי זו
מעולה יותר ויותר, ואשרי הזוכה להתפלל שם ולעסוק בתורה במדרש הבנוי שם.³⁵

לפי כל האמור הוקמה הישיבה בכוונה תחילה ברובע היהודי, מול מקום המקדש, בשטח הקרוב ביותר שניתן היה לרכוש. לא היה זה מקרי, וגם בכך יש כדי לרמוז על הגדולות להן ציפו מישיבה זו כבר משלב התכנון.

³¹ ראו: "בדרך לכותל המערבי", **הצופה**, 19.6.1938, עמ' 3; תיאור יפה של המקום מובא במסמך קניית הישיבה: 'וכשראה הרב בן ציון את המקום עמד משתומם' [...]. איך אפשר לבנות בנין עדי עד על המקום הזה, איך אפשר לדור בתוך סביבה מזוהמת כל כך, איך אפשר לחפור יסודות באשפה התלולה הזאת, איך יהיה מעבר וכניסה למקום הזה'...

³² במסמך כתוב שכך גם השפיע עליו הגאון הרידב"ז (רבי יעקב דוד וילובסקי, 1845-1913, למדן ומחבר ספרי הלכה ופרשנות, שימש כרבה של צפת), אולם זה המקור היחיד בו מופיע הרידב"ז בעניין.

³³ פנחס בן צבי, גראייבסקי, **ספר אבני זכרון, אבני קדש בירושלים**, (חלק א: חוברת א), ירושלים, תרפ"ח (להלן: גראייבסקי, אבני זכרון), עמ' 41; מכון מרכזי לחקירה סוציאלית, 6.1932, אצ"מ, j1/12787; לציטוט המלא ראו להלן: 3.2 'התורם'.

³⁴ על חשיבות המיקום של הישיבה דווקא בקרבת מקום המקדש אמר הרב עובדיה הדאיה בהנחת אבן פינה לישיבה בגאולה: "כ"ז [=כל זה] גרם קדושת המקום השראת השכינה במקום, מי שלא ראה שמחת לימוד התורה במקום לא ראה שמחה מעולם, אי אפשר לי לתאר את גודל הרגשת הקדושה במקום הזה. הדאיה, ויקח עובדיה, ח"ד עמ' פו; אגדות שונות נקשרו למקום הישיבה והצביעו עליו כבעל חשיבות כבר משנים קדמוניות. שפירא, ירושלים העתיקה, עמ' 48: "ישיבת פורת יוסף אוחות בפינה שעליה התגעגעו ולטשו עיניהם מקדמת דנא יהודי ירושלים, כלתה נפשם לרכשה ולא יכלו לה, עד שבא הנדיב ר' יוסף אברהם שלום ז"ל [...] וגאלה- צלע של הר ציון, הנמצאת לרגלי הר המוריה והנשקפה אל הכותל המערבי. פנינה מקודשת זו היא גם רבת יחוש היסטורי: סמוך למקום הזה בנה שלמה המלך את היכלו ואת הגשר לבית המקדש, שדרכו עבר המלך לשפוך את שיחו לפני ה'. פה התנוסס גם ארמון החשמונאים; ראו דברים דומים גם: "אל הכותל המערבי", **דבר**, 8.12.1939; וכן יפת חיים, "ישיבת פורת יוסף (רשמי ביקור)", **הד המזרח**, 26.2.1943, עמ' 1-12: "לפי דברי המסורת, עמד במקום הזה, ההיכל שנבנה ע"י שלמה המלך. ממנו נמשך גשר [...] שדרכה היה שלמה המלך הולך לשפוך את הגיו לפני ה'. שריד מהגשר הזה, נתגלה ע"י החוקר המלומד רובינסון, ונקרא עד היום על שמו: "קשת רובינסון" [...] לפי המסורה הקימו המכבים על חורבותיו את טירתם ולדעת החוקרים עמדה כאן טירת קסיסטוס הנזכרת בכתבי יוסיפוס פלביוס; וכן: בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 480 הערה 62: "יש אומרים כי נבחר מגרש זה משום 'שעל פי מסורת ידועה היה דוד המלך ע"ה עובר עליו בכל חצות ליל בעלותו לבית ה', ועל פי מסורת אחרת נגנזו בו לוחות הברית'; בנוסח מעודן יותר כתב אהרון ב"ר, מוסדות תורה עמ' 145: 'במקום שעמד בימי בית המקדש השני מבצר היוונים, שנכבש על ידי החשמונאים- בעלותם על ירושלים מבית צור- במקום זה לערך, עמדה עד מלחמת העצמאות ישיבת פורת יוסף'.

³⁵ חיים יוסף, בן איש חי, עמ' 117 פרשת יתרו אות ב'.

3.2. התורם

כאמור, לפי כל הגרסאות היה התורם מעורב מראש בהקמת הישיבה. התרומה שנתן לפורת יוסף הייתה שונה משיבות אחרות, ובכך השפיעה לא מעט על האופן בו התפתחה הישיבה.

יוסף אברהם שלום³⁶ נולד בבגדד בשנת תקצ"ג (1833). אביו היה צורף בכסף, זהב ואבנים טובות, ואילו הוא גילה כישרון מיוחד לענייני מסחר. לאחר שנולדו לו בן ובת, יעקב ורבקה, גירש את אשתו ולא נשא אחרת. הוא עזב את בגדד והתיישב בכלכותא שבהודו, שם סחר בפנינים ומרגליות וצבר הון רב, ומהכנסותיו הפריש מעשר למטרות צדקה וחסד בעיקר בארץ ישראל, כמו בית החולים 'חסד לאברהם' בחברון, שלהחזקתו העמיד עיזבון מיוחד,³⁷ ותרומה לקניית הקרקע ולהקמת ארבעה בתים בחצר בית החולים 'משגב לדך' בירושלים, בנוסף לתמיכה כספית.³⁸ לפני צאתו להודו ביקש ברכה מהרב יוסף חיים, שאותו כיבד והעריץ, ואת הצלחתו הגדולה במסחר, זקף לזכותה. הוא הדפיס שניים מספרי הרב על חשבונותיו,³⁹ ובתו רבקה הדפיסה על חשבונה שלושה ספרים נוספים, כולם למנוחת בעלה, יצחק בן רפאל בליליוס. מפעל הצדקה שלו, הגדול ביותר בהיקפו, היה ייסוד ישיבת פורת יוסף.

יוסף אברהם שלום נפטר בכלכותה ביום י' מנחם אב תרע"א (1911),⁴⁰ לאחר שמינה על העזבון את שותפו משה אברהם ששון.⁴¹ בצוואתו הביע את רצונו כי יקימו בכספו שתי ישיבות ללימוד גלה ונסתר, אחת בשם 'פורת יוסף' והשנייה בשם 'עוז והדר', ושבהן תתקיים התפילה לפי נוסח האר"י הקדוש, וכן ציווה שיקימו עשרים דירות לתלמידי חכמים.⁴² העוסקים בהקמת ישיבת פורת יוסף הספידו אותו באריכות לאחר מותו,⁴³ ובישיבת פורת יוסף נערכת עד היום בכל שנה בתאריך

³⁶ בהתאם למקובל אצל יהודי בבל, כמו גם עדות נוספות מארצות המזרח, שמו הראשון של התורם, יוסף, הוא שמו הפרטי, והבאים אחריו הם שמות אביו (אברהם) וסבו (שלום). אצל בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 479, הוא מכונה 'יוסף בן אברהם שלום יוסף'; על אבן הזכרון בשער המוסד כתוב 'יוסף בן אברהם שלום'; אצל מיכלין, יוסף איננו, נקרא התורם 'יוסף אברהם שלום יוסף'; אצל חזן, מספד מר, הוא נקרא 'יוסף אברהם שלום', וכך מכונה בדרך כלל; במסמך המופיע אצל שבת, ישיבות בגדאד, חלק ג נספח ח (ג), הוא נקרא 'יוסף אברהם שלום'.

³⁷ בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 479-481.

³⁸ שם, עמ' 484; מיכלין, יוסף איננו, עמ' 8-9.

³⁹ בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 479, וכן שם הערה 59; בראש ספר 'דעת ותבונה' שהדפיס לבן איש חי כתוב: 'מודעה רבא למזכרת תודה. בקרב ישראל נודיע על דברת הספר הזה הנקרא בשם דעת ותבונה, אשר הובא למערכת הדפוס בעיר עוז לנו ירושלים...' כל הוצאות הדפוס וחוף לדפוס נתנו והופרשו מכיסו וממונו של היקר... יוסף אברהם שלום יוסף... והקדישו קודש לה' למנוחת אביו הזקן הנכבד... אברהם שלום ז"ל תהא נשמתו צרורה בצרור החיים, ובגן עדן תהיה מנוחתו, ועל משכבו יהיה שלום... וגדול כח הבן המתנדב בן פורת יוסף... ישמרהו האל ויחייו חיים ארוכים טובים ומתוקנים ברוב עוז וחדווה ושלום'. הרב יוסף חיים, **דעת ותבונה**, ירושלים, תרע"א.

⁴⁰ בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 149.

⁴¹ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 3; מ' סופר, "ישיבת פורת יוסף", **דואר היום**, 13.11.1923. משה אברהם ששון היה איש עסקים ונדיב מכלכותה, והיה שותף ונאמן ההקדשות של יוסף אברהם שלום; בן יעקב, יהודי בבל בתפוצות, עמ' 223 הערה 22, מביא את שמו של משה אברהם ששון בתוך רשימת חכמים גבירים ונדיבים שהזכיר לשבח שליח צפת ר' אבא בן אליעזר הכהן שביקר בכלכותה בשנת תרס"א 1901; בשטר ההקדש לישיבה בחברון (ראו להלן: 4.8.4 'סניף פורת יוסף' בחברון) גם כן מצוין משה (מוזס או מואיז) אברהם ששון כממונה על ההקדש. שבת, ישיבות בגדאד, נספחים ומקורות (ח"ג), נספח ח (ג); כנראה שהיו שיתופי פעולה נוספים בין יוסף אברהם שלום למשפחת ששון. בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 480 מציין כי יוסף אברהם שלום תרם להקמת בית חולים בחברון, ואת הכסף לשכלולו נדבו בית ששון וכמה מגבירי בבל בהודו באמצעות ר' סלימאן בן אליהו מני שנסע לשם בשנים תר"ע-תרע"א (1910-1911).

⁴² בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 480.

⁴³ חזן, מספד מר; מיכלין, יוסף איננו.

הפטירה אזכרה לעילוי נשמתו.⁴⁴ בתו, רבקה בלילוס, עזרה גם היא לישיבה, וגם ביום השנה לפטירתה נערכה בישיבה אזכרה לעילוי נשמתה.⁴⁵

משני צדי בית הכנסת בישיבת פורת יוסף בלטו אבני זיכרון לתורם. בצד מזרח נכתב:

הבית הזה נגמר בנינו בחדש ניסן שנת תרפ"ג על ידי הפקידים הממונים בכח הממשלה
ה"ה הרה"ג הראש"ל [=הלא הם הרב הגאון הראשון לציון] ראש רבני א"י [=ארץ
ישראל] כמוהר"ר [=כבוד מורנו הרב] יעקב מאיר והרה"ג נסים אלישר והאדונים נסים
נחום ואליהו שמאע ומשיח בורוכוף העי"א [=ה' עליון יברך אותם] מעזבון הנדיב היקר
צדיק תמים כמוהר"ר יוסף אברהם שלום נ"ע [=נשמתו עדן] ונשלח ע"י הפקיד הראשי
כבוד האדון משה אברהם אליהו ששון יצ"ו [=ישמרהו צורו ויחיהו] מעיר כלכתה יע"א
[יגן עליה אלוקים] יהיה זכר הנדיב לטובה ולברכה לנצח נצחים תנצב"ה אכ"ר [=תהא
נשמתו צרורה בצרור החיים] אמן כן יהי רצון ועל המשתדלים יונעם להאריך ימיהם
טוב ובנעימים אכ"ר.⁴⁶

הכתובת מלמדת כי הממונים על ההקדש⁴⁷ היו הראשון לציון הרב יעקב מאיר, נסים אלישר,⁴⁸ נסים
נחום,⁴⁹ אליהו שמאע⁵⁰ ומשיח בורוכוף.⁵¹ מינוי הראשון לציון כנשיא הישיבה, נקבע על ידי התורם,

⁴⁴ שרים, ויעל אליהו, תמונות בעמ' קכ-קכא; אטון, שבתאי (עורך), **קובץ משואות, קובץ תורני לחד"ת בהלכה ואגדה, מאת חכמי ורבני הישיבה הגדולה מדרש פורת יוסף** (חוברת ד), ניסן, תשכ"ג (להלן, אטון, משואות, חוברת ד); עטיה, האיש על העדה, עמ' 365 מביא תמונה משנת תשי"ב (1952) של סעודת המצווה ביום השנה לפטירתו, בה מופיעים חכמי הישיבה לצד אנשים נוספים; פאר, המורה, עמ' 145: 'בהזדמנות זו נישאו נאומים וראש הישיבה היה מכבד את אחד התלמידים החשובים לשאת את דברו. בדרך כלל היה נוכח גם הרב הראשי הראשון לציון'; כך גם סיפר בראיון הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018.

⁴⁵ תיאור האזכרה ביא' אדר תרפ"ח נמצא במסמך מתוך האוסף של אפרים הלוי. המסמך כתוב בכתב יד חצי קולמוס, לדעת אפרים הלוי מדובר בכתב ידו של הרב בן ציון חזן; וכן: 'ישיבת פורת יוסף', **דואר היום**, 15.3.1928.

⁴⁶ הנוסח מופיע אצל: בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 482; גאון, יהודי המזרח, חלק א, עמ' 147.

⁴⁷ כך מופיע גם: "הקדש פורת יוסף", **דואר היום**, 14.6.1923. שם הם נקראים המפקחים על ההקדש. משה אברהם ששון נקרא האפטרופוס בהודו, ומובן כי ישנו גוף של אפטרופוסי ההקדש בארץ; זו המועצה שמנה משה אברהם ששון: הרב נסים אלישר, נסים נחום והבנקאי חיים אהרון ולירו (חיים אהרון ולירו, 1845-1923, היה איש עסקים ופעיל ציבורי, הנהיג את העדה הספרדית בירושלים במשך 25 שנה כחבר הנהלת הכולל הספרדי, ומייסד הבנק העברי הראשון. כיהן גם כחבר במועצה המחוזית העות'מאנית, בבית הדין המעורב ובבתי הדין הקונסולריים בירושלים. אליאב, ארץ ישראל ויישובה, עמ' 93, 150). מסמך הקמת הישיבה; חיים מיכל מיכלין, 'ישיבת פורת יוסף בירושלים', **דואר היום**, 25.1.1920, מונה גם את אליהו ששון במצרים, אחיו של משה אברהם ששון; חזן, מספד מר, עמ' טז, מברך במיוחד את משה אברהם ששון, ועימו אחיו אליהו אברהם ששון ומאיר שחר, ייתכן שהם היו בין האפטרופוסים; 'מכון מרכזי לחקירה סוציאלית', 6.1932, אצ"מ, j1/12787, כעשרים שנה מאוחר יותר, מוזכרים כאפטרופוסים להנהלת קרן פורת יוסף אותם 'המפקחים על ההקדש' המופיעים כאן: הרב יעקב מאיר, הרב נסים אלישר, נסים נחום, אליהו שמאע, ומשיח בורוכוף, וכבא כוח המנוח משה ששון מכלכותה.

⁴⁸ הרב נסים בנימין מרדכי אלישר, 1852-1934, היה בנו של הראשון לציון הרב יעקב שאול אלישר. בין השנים 1929-1931 כיהן כנשיא ועד העדה הספרדית בירושלים. גאון, יהודי המזרח, חלק ב', עמ' 73-71; ראו גם: אריה זאב, וויזענפלד, **ספר נאות יעקב**, ניו יורק, תשע"ד (להלן: וויזענפלד, נאות יעקב), עמ' 24-17; קצין, ניצוצי אור, עמ' קפא-קפב; מונסה, פדה את אברהם, עמ' תלא-תלד; 'נפטרה הרב נסים אלישר ז"ל', **דואר היום**, 20.6.1934, נכתב: אחד ממנהלי ישיבת פורת יוסף.

⁴⁹ הרב נסים נחום, 1862-1927, יליד טריפולי בלוב. עסק בצעירותו במסחר אך בשלב מסוים עזב זאת כדי לעסוק בתורה. היה מקובל, איש ציבור ונדבן. מלבד פורת יוסף סייע בהקמת ישיבות שער השמים ורחובות הנהר. ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 192; אברהם, לוי, **ספר דרך צדיקים, עובדות, הנהגות ומעשים מצדיקי אמת בדורות האחרונים** (כרך ב), ירושלים, תשמ"ח, עמ' 89-80; קצין, פרי עץ, עמ' עה-קד.

⁵⁰ אליהו יוסף שמאע, 1881-1933, יליד חלב, איש עסקים ואיש ציבור בירושלים בתקופת המנדט הבריטי, וזם את הקמת המרכז המסחרי בממילא. היה גם חבר מועצת העיר, ומעסקני אגודת ישראל.

⁵¹ משיח בורוכוף גי"ה, תרל"ה-תש"ו (1875-1946), יליד בוכרה, היה סוחר ועסקן ציבור בירושלים. ייסד וניהל את בית היתומים הספרדי, ושימש ציר ב'אסיפת הנבחרים הראשונה.

והוא שמינה את שאר הנאמנים, כנראה בהתאם לבקשת התורם.⁵² רוב הישיבות בשלהי התקופה העות'מאנית היו ישיבות עדתיות. בשלב הנדון כאן, עדיין לא דובר על קהל היעד של הישיבה החדשה, אולם כבר אז היא התייחדה בבני העדות המגוונות שפעלו להקמתה; הרב יעקב מאיר ונסים אלישר היו מהעדה הספרדית, נסים נחום הגיע מלוב, וניתן לומר שייצג את המגרב, אליהו שמאע חלבי, משיח בורוכוף בוכרי, הרב בן ציון חזן בבלי, ומיכלין ושניאורסון היו אשכנזים.

בצדו המערבי של בית הכנסת נכתב ציטוט מתוך מכתב של המקדיש מסיון תרע"א (1911), כנראה הכוונה לצוואתו:

למעלת אחי וריעי הרבנים הפקידים ומשגיחים על מקום המקדש הזה. כת"ר [=כבוד תורתם] יודעים כמה עמלתי ויגעתי בנפשי ודמי עד אשר זיכני ה' ובניתי בית זבול זה להוד ולתפארת במרום הר ציון נגד וסמוך למקדש אלוקים וכותל המערבי וכו' וזכני ה' לכוון בו בימ"ד [=בית מדרש] לחכמים שילמדו בו לקיים מצוות והגית בו יומם ולילה והם יקחו קצבתם השנתית מפרי הקדש שעשיתי בעוב"י כלכתא יע"א [=בעיר ואם בישראל כלכותא יגן עליה אלוקים]. ובכן השבעתי אתכם אתם המופקדים על מצוה גדולה זו, בשם השוכן בציון אשר לנגד עיניכם ובקדושת המקום הסמוך לכם שלא תעלימו עין מהנהגת המדרש הזה ולעשות התנאים המבוארים בצוואתי אשר טפחתי ורביתי רק ליקבה"ו [=לשם ייחוד קודש אברך הוא ושכינתיה] ליסד תורה בציון ודבר ה' בירושלים במקום קדוש כזה שנא' [=שנאמר] והיו עיני ולבי שם כל הימים.⁵³

ההקדש עבור הישיבה החדשה כלל פירות שנתיים שאמורים היו לכלכלה מדי שנה (ראו להלן: 6.1 מקורות הקיום בהקמת הישיבה, ומודל התורם), והמקדיש קבע בצוואתו כי אין לקבל תרומות לישיבה, וכי תקציבה יהיה רק מן ההקדש שהותיר עבורה ומפירות ההון.⁵⁴ בשל לשון השבועה המופיעה בצוואה, חשה הנהגת הישיבה במהלך השנים מחוייבת לתכניתו המקורית של התורם לגבי הישיבה, וחששה לסטות ממנה. ענין זה חזר ונשנה במהלך השנים בעיקר בנושא הכלכלי, אך לא בו בלבד.⁵⁵

ליוסף אברהם שלום לא היו נכדים.⁵⁶ הוא הקדיש, כאמור, לפורת יוסף את כל נכסיו שבבגדד, בכלכותה, בבומביי ובערים אחרות בהודו ובסין, כך שהישיבה תוכל להתקיים בכבוד מפירות

⁵² מונסה, פדה את אברהם, עמ' תלא: המקדיש 'עשה צוואה ובה מינה את הגבאים הראשון לציון של ירושלים לגבאי נאמן והוא ימנה עוד ארבעה גבאים עמו לנהל ההקדש[...]. ולפי הצוואה יחד עם הראשלי"צ[...]. יעקב מאיר[...]. נתמנו עוד הגבאים[...]. רבי נסים אלישר[...]. סניור נסים נחום[...]. רבי אליהו שמאע[...]. משיח ברוכוף והסופר והמזכיר כבוד הרה"ג בן ציון מרדכי חזן[...]. גאון, יהודי המזרח, חלק ב, עמ' 388, כותב שמינוי הראשון לציון לנשיא היה לפי צוואת התורם, ובעקבותיו שימש הרב הראשי הספרדי תמיד כנשיא פורת יוסף.

⁵³ הנוסח מופיע אצל בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 482; גאון, יהודי המזרח, חלק א, עמ' 147; גראייבסקי, אבני זכרון, עמ' 41.

⁵⁴ מחבר לא ידוע, ספר אור המאיר, עמ' 12; חזן, מספד מר, עמ' טו: 'כדי שלא יהיה לבם טרוד אחר מזונותיהם ולא יבוא על ידי זה לבזיון בעיני העולם...'; הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 205, טוען שחוץ מיוסף אברהם שלום גם משפחת ששון תרמה אבל כנראה שעד לשנות הארבעים זה לא היה נכון; ראו: פאר, המורה, עמ' 59, על משפחת ששון שביקשה לתרום, אולם בפורת יוסף ענו כי הם מנועים לקבל את התרומה.

⁵⁵ שבועת התורם עולה גם בטענות חכמי הישיבה נגד הוספת לימודי חול (ראהו להלן: 7.1.2 'לימודי חול') והייתה שיקול שמנע את עזיבת העיר העתיקה (ראו להלן: 4.3 'חיי היום יום בישיבה').

⁵⁶ בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 481; מיכלין, יוסף איננו, עמ' 5, אמר בהספדו שרבה בליליוס, ביתו של התורם, הייתה אלמנה ללא ילדים: 'בתו העדינה[...]. מרת רבקה[...]. אלמנת הגביר[...]. בנו יחידו סי' יעקב[...]. אין אתו ברגע ההוא, מי יודע איה איפוא [=כך במקור] הוא'; לגבי בנו לא מצאתי מידע כלל.

עזבונו, ולא תיזדקק לתמיכות נוספות. פיזור כספים רבים לצדקה היה אופייני ליוצאי בבל, ובפרט לקהילתם שבהודו, וכן היה מקובל להשאיר עזבונו ורכוש לשם תרומות גדולות למטרות צדקה וישיבות (ראו לעיל: 2.4.3. 'תרומות הקהילות הבגדדיות בהודו').⁵⁷ אולם המקרה של יוסף אברהם שלום היה ייחודי בכך שהקדיש את כל הונו למטרה אחת.⁵⁸ הסכום שהשאיר אחריו תואר על ידי מיכלין כ'לאק אחד של רופיות, רצוני לומר: מליון רופיות ועוד מאתיים אלף רופיות',⁵⁹ ובמוריה מתואר כ'שנים עשר לאך רופיוס (כל "לאך" הוא מאה אלף, וכל "רופיא" בערך שישים פרנק. נמצא סך-הכל כשני מליון פרנק!!).⁶⁰ כדי להבין את משמעות הסכום, ניתן להשוותו לערכו של בית המדרש 'דורש ציון', שנבנה בשנת 1866:

ולו חמשה חדרים למטה ובאר מים, ועולים במעלות לחצר העליון אשר לפני חדר העליות ושמה חמישה חדרים מרווחים, אשר חלונותיהם פתוחים לכל רוח [...] מחיר הבית הזה שבע מאות ושישים שקלי זהב נאפאליאן שהם חמשה עשר אלף מאתיים פרנק, לבד הוצאות הכתיבה והמסירה וכדומה...⁶¹

בעזבונו התורם אפשר היה לקנות כמאה ושלושים בתים כאלה.

3.3. המבנה

השלב הראשון בייסוד הישיבה היה קניית הקרקע להקמת המבנה. ממי נקנתה? מקורות שונים מצביעים על גורמים שונים, ונראה שנקנו מספר חלקות, לאחר בירורים משפטיים סבוכים. בהספדו לתורם, הרחיב מיכלין, שהיה שותף למאמצי הקניה, בתיאור התהליך:

בשטח האדמה⁶² היו שותפים כשבעים בעלים ישמעאלים, ע"פ חוקי הירושה של ממשלתנו והבעלים הם מסובכים ומשורגים [...] וכמה ימים ולילות בילנו על זה, לעזור על יד ידידי הרה"ג יצחק אשכנזי, ועל יד המתוכים החרוצים, אשר אחד מהם הוא ידי"נ

⁵⁷ בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 481-491.

⁵⁸ שם עמ' 485: דומה לכך מאוד הוא המקרה של סימה בליליוס, שמלבד מספר עיזבונו ביקשה בצוואתה למסור את כל הונה לבית הכנסת היהודי הראשי בירושלים, על מנת שיושקע על ידי הוועד המנהל שלו בביטחונות שיתנו רווחים טובים, והכנסותיהם השנתיות יוקדשו לתמיכה בעניי ירושלים.

⁵⁹ מיכלין, "ישיבת פורת יוסף בירושלים", **דואר היום**, 25 ינואר 1920; רופיה, או רופי הודי, הוא המטבע הרשמי של הודו.

⁶⁰ "הבנין הגדול של ה' יוסף אברהם שלום", **מוריה**, 9.1.1914. החישוב על פי המפתח שנזכר, מגיע לאותו סכום.

⁶¹ גולדשטיין, שבעים וחמש שנה לדורש ציון, עמ' 24.

⁶² השטח שבין החומות לכותל המערבי הוגדר כשטח הקדש, והיה שייך למשפחה ערבית מרוקאית, משכונת המוגרבים הסמוכה לכותל המערבי. מיכלין, יוסף איננו, עמ' 7, מפרט גם עניין זה: 'וביחוד אלה הערבים המערבים, בני מורקו [=במקור] אשר הם זכו והחזיקו בכל כבדת הארץ של הר המוריה, לפי מסורתם, זה כשש מאות שנה, ועל שם אביהם הראשון שהיה נקרא בשם "אבו מדין" [=מ' בחיריק, י' בקמץ] ובעוונותנו הרבים הם שומרים את המקדש שמירה מעולה [...] לבל יעזי יהודי אפלו לחלום על דבר רכישת איזה שעלי אדמה במקום ההוא ואוי לו לאיש שיתחרה במרעים אלו'; על הקדש זה ומשמעות שמו ראו: רוס, אל מול פני המדרגות, עמ' 31.

[=ידיד נפש] הרב דוד צבי אריה שניאורסון נ"י [=נרו יאיר], אשר השתדלנו בזה במסירות נפש ממש...⁶³

ובדואר היום כתב:

אז החלו להרגיש בקושי הדבר האדמה הייתה שייכת לשבעים איש, מהם אשר להם היה חלק אחד מאלף, או מכך וכך אלפים וכך כך מאות וכך וכך עשרות. והיחס היה מסובך, יורשים ויורשי יורשים ובאי כחם. ואי אפשר לקנות האדמה אלא בהסכמת כולם, כי לכל אחד יש חלקו בכל האדמה, וע"כ [=ועל כן] למען ברר את הענין לאשורו היו הקונים מחויבים להתפשר עם סופרי הטאבו ששם כתוב כל פרשת האדמה מדור, ועם סופרי המחכמה ששם מבואר כל דבר הירושות הנוגעות לאדמה זו, למען הוציא קודם כל רשימה ברורה מבעלי וכמו חלקו של כל אחד ואחד.⁶⁴

נראה שתהליך קניית הקרקע מאבו מדין נעשה ללא קשר להקמת פורת יוסף, כחלק ממאמצים לגאולת קרקעות בירושלים, והשטח כבר היה בבעלות יהודית עוד טרם העברתו לפורת יוסף, כפי שנאמר לגבי הקרקע במסמך הקמת הישיבה: 'והיא עברה לאיש אחד מבני עמנו על פי ספר המקנה כחוק הממשלה'. כך סיפר שניאורסון במכתב למנחם אוסישקין:

והנה לפני עשרות בשנים התחלתי להשתדל לנסות אולי יצליח ה' אותי ואוכל להציל איזה מקום קדוש ולהכניסו לרשות ישראל, רבות עמלתי והרבה כסף השקעתי ובמסירות נפש ממש, וחפץ ה' בידי הצליח לקנות חלק ממורד הר ציון נוכח הר הבית וקבלתי שטרי מקנה. אולם ראשי המוסלמים המרוקנים הגישו משפטים בטענם שהמקום הזה שייך לואקף אבו מדין הקדוש להם והמשתרע עד כותל המערבי והר הבית. ואחרי עבודה של כמה שנים הצלחתי לקבל פסק דין מאושר מבית דינו של שייך אל אסלאם בתורכיה לזכותי. הגאון הצדיק רבי יוסף חיים זצ"ל מבבל, שהיה חי בזמן ההוא השפיע בכח השפעתו הגדולה על הגביר רבי יוסף אברהם שלום ז"ל שירכוש את המקום הקדוש הזה ולהקדישו, וזה האחרון קנה ממני את הקרקע הזאת והקדיש אותה ובנה על זה בתים לעניים ובית כנסת וישיבה מפוארת והידועה בשם "פורת יוסף"..."⁶⁵

עם זאת, יישום הבעלות בפועל בשטח עם העברתו לידי פורת יוסף לצורך הקמת הישיבה ביטאה המשך של המאבק הלאומי ביהוד ארץ ישראל וירושלים, ותחילתה של הכשרת השטח לבנייה, לאחר סיום הברור המשפטי, הביאה נסיונות למנוע התיישבות יהודית:

כשנגמרה המכירה נשתלם הכסף, והקונה בטוח בקנייתו ויתן פקודה לגשת לחפור ולבנות יסודות להשיבה. ועוד לא הספיקו החופרים לעדור במעדרם פתאם וערבים מערבים מבני מרוקו נקבצו לעשרות ולמאות ורוביהם בידיהם ויעלו על האדמה ולא נתנו לעשות שמה מאומה באמרם כי להם כל האדמה הזאת. ועל ידי זה החלה סדרה חדשה של משפטים וסכסוכים, של פשרות ופיצויים, עלה בידי הקונים להשוות החלוקין ולפשר

⁶³ מיכלין, יוסף איננו, עמ' 7; מסמך קניה של הישיבה על ידי הרב שניאורסון אצל: ויזר, חזן - נעים זמירות, עמ' 48.

⁶⁴ חיים מיכל מיכלין, "ישיבת פורת יוסף בירושלים", דואר היום, 25 ינואר 1920, מתאר את התהליך שעבר על הישיבה המתוכננת עד כה: הרעיון להקמתה, קניית הקרקע ותחילת הבניה, שהפסיקה בשל מלחמת העולם הראשונה, והתחדשה רק בשנת 1921 (ראו להלן).

⁶⁵ רוס, אל מול פני המדרגות, עמ' 35-36.

הקנייה. ועוד הפעם נגשו לחפור יסודות להבנין. ופתאום ערעור חדש בא, מצד באי החצר אשר ממערב באדמה שהיא הקדש ליתומים ושותפים רבים. באמרם כי ע"י חפירת היסודות תתערער החצר ההיא. וע"כ הם חפצים בטוחות וערבון שאם יזקק להחצר ישולם הנזק. אז החל משא ומתן לקנות גם החצר הזאת במחיר נורא מאוד וע"ז גדלה מדת האדמה בעוד איזה אלפי אמה...⁶⁶

הכוונה להקים את הישיבה דווקא קרוב ככל האפשר למקום המקדש, הצריכה מאמצים רבים, הקנייה והעברת הבעלות דרשו תהליך לא פשוט, בו עסקו מספר עסקנים ומתווכים, ביניהם היו חיים מיכל מכלין, הרב יצחק אשכנזי, הרב בן ציון חזן,⁶⁷ והרב דוד צבי אריה שניאורסון. כדי להקים מבנה מפואר ומרווח נזקקו לשטחים נוספים: 'גם החצר שהיה ליהודי אשכנזי אחד בקצה האדמה נקנתה ונסתרה למען הרחיב את מדת האדמה',⁶⁸ חלקם היו שייכים לשניאורסון:

בכל זאת התחזק הנדיב והתאמץ ויקנה עוד, כמה אלפי אמה סביב האחוזה ההיא מיד הרב שניאורסון [...] למען הקים שמה על כל המקום שנקנה מקודם ועל המקום שקנה אח"כ אשר יחד הם קרוב לארבעת אלפי אמה מרובעת ישיבה גדולה, ומפוארה בשם "פורת יוסף", אשר שמה יהגו בתורת ה', בנגלה ובנסתר עשרים תלמידי חכמים, יומם ולילה, ועל חשבונם יקבלו כל מכולת ביתם. גם לבנות שמה בית כנסת גדול ונהדר בשם בית יוסף וסביב בהכ"ס עשרים בתים יפים, דירות לעשרים החכמים הנזכרים...⁶⁹

⁶⁶ מיכלין, "ישיבת פורת יוסף בירושלים", דואר היום, 25 ינואר 1920; בשבת, ישיבות בגדאד, חלק ג, נספח כד מכתב ט, מופיע מכתב בו מבקש יצחק בנימין יחזקאל יהודה למנות אותו כמנהל ישיבת פורת יוסף במקום הרב בן ציון חזן לאחר פטירתו של נסים נחום, הוא מונה טעויות שנעשו על ידי נאמני ההקדש בשל חוסר ניסיון וחוסר מיומנות.

⁶⁷ אצל: שבת, ישיבות בגדאד, חלק ג, נספח כד מכתב ט, מכתבו של יצחק בנימין יחזקאל יהודה משנת תרפ"ז (1927) מעיד על חלקו של הרב בן ציון חזן בקניית הקרקע: 'אולם כאשר היה מא"ש [=משה אברהם ששון] בירושלים בחורף שנת תרע"ג, בא לבקרנו ודיבר על אנשי ירושלים, דהיינו אל אדמת "פורת יוסף" שנקנתה ע"י שלושה אנשים והאחד מהם הוא בן-ציון חזן...; אטון, משואות, חוברת א, עמ' 88, מתאר שהתורם פנה לרב יעקב מאיר וביקש ממנו למנות אחראי לבניית הישיבה, והוא זה שפנה לרב בן ציון חזן; מונסה, פדה את אברהם, עמ' תלא: המקדיש 'עשה צוואה ובה מינה את הגבאים הראשון לציון של ירושלים לגבאי נאמן והוא ימנה עוד ארבעה גבאים עמו לנהל ההקדש. הרב בן ציון חזן מונה להיות הגזבר המוציא והמביא בענין הבנין מקום הקודש וכן על ידו יובאו הכספים ויחולקו לחכמים'. מונסה מביא עדות בשם שאול צדקה, אחיו של הרב יהודה צדקה: 'איך הרב חזן היה מביא מהבנק פחים מלאים מטבעות זהב עבור ההוצאות והיה נאמן על פנקסו אפילו על חצי פרוטה. הכל בחשבון [...] וקנה המגרש הידוע מול הכותל המערבי והתחילו בבנין'; בספרות מאוחרת יותר התפתחו סיפורים על מאמצי הרב חזן בקניית הקרקע. פאר, המורה, עמ' 51-53 מספר עליו שיצר קשר עם ראש הוועד הערבי העליון ושלה לו סל גדול עם פירות יפים, בקרקעיתו הונחו שלושים אלף לירות מוסתרות היטב. ראש הוועד אמר לחבריו שהוא מתפטר בשל חוסר תקציב, חברי הוועד מחו וכפתרון הוא הציע למכור את השטח; ספרים נוספים מתארים כי היה חשש לחיי הרב חזן, לכן פנה התורם לנציג ממשלת בריטניה בהודו שייתן לרב חזן נתינות בריטית. מחבר לא ידוע, הישיבה הגדולה; מחבר לא ידוע, 'ישיבת פורת יוסף בעיר העתיקה, ירושלים, תשכ"ח (להלן: מחבר לא ידוע, ישיבת פורת יוסף בעיר העתיקה); ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 101-102; דרילמן גפן, עבד נאמן, עמ' 74-75; מסמך הקמת הישיבה (שנכתב כנראה על ידי הרב בן ציון חזן בעצמו) לא מזכיר סיפור זה; והוא אינו מופיע גם בעדות מיכלין מתרע"א (1911); ויזר, חזן - נעים זמירות, עמ' 48 מביאה עדות מבתו, מרגלית חזן, חזן ששמעה מאביה כי ברח מערבים.

⁶⁸ מסמך הקמת הישיבה; כנראה מדובר על שטח אדמה שהיה בידיו של הנגר רבי חיים ב"ר יהודה אייזנשטיין, עליו מספר פב"צ גראייבסקי: 'הנגר רבי חיים ב"ר יהודה אייזנשטיין קנה את השטח מתוך שאיפה להתנחל בארץ. הוא בנה ארבעה חדרים קטנים, סוכת עץ ומקווה מים, וגר שם עם משפחתו. המקום היה שומם ומסוכן, וגנבים ושודדים עברו שם. רבי חיים הסכים למכור את השטח רק לדבר שבקדושה, והתנה עם הקונים שיוכל לגור בשטח כל ימי חייו, במבנה שמשקיף על הר הבית. בסופו של דבר, לא זכה לגור בבית, כיוון שנפטר בשנת תרע"ד (1914) לפני שנגמרה בניית המבנה', גראייבסקי, החרש והמסגר בירושלים, עמ' 8-10; סיפור זה מופיע רק אצל גראייבסקי, ולא מצאנו לו מקור נוסף. טבעי היה לסבור שהאשכנזי ממנו קנו את הקרקע הוא שניאורסון, שהיה מעורב בקניית האדמות, וחלק מהאדמות נרשמו על שמו לפני העברתן לבעלות הישיבה, אולם העובדה שמדובר ב'אשכנזי אחד', שלא מוזכר בשמו, מביאה למסקנה שמדובר באשכנזי אנונימי אחר, ולא בשניאורסון שנשא תפקיד מפתח בקניה והוזכר בשמו לאורך סיפור קניית הקרקע.

⁶⁹ מיכלין, יוסף איננו, עמ' 10-11.

השטח שיועד להקמת הישיבה היה, כאמור, בסמוך להר הבית ולכותל המערבי, באזור שלא היה מיושב באותה עת. בתמונות מהתקופה ניתן לראות שיחי צבר מכסים את השטח העזוב,⁷⁰ הקיצוני ביותר בדרום-מזרח הרובע היהודי. מצפון מזרח לשם כבר היו מגורי ערבים בשכונת המוגרבים, מצד דרום גבל השטח עם חומת העיר, בצפון עם בנייני רחוב המידאן, ובדרום-מערב חפפו קירותיו עם בנייני בית החולים משגב לדך ובתי מחסה.⁷¹ לכן נצרכו לרכוש שטח נוסף, שדרכו ייפתח מוצא אל הרובע היהודי. לצורך כך קנה התורם שטח הצמוד לבית החולים משגב לדך, חורבה שהייתה שייכת למשפחת נשאשיבי, בסכום מופרז ביותר, אלף לא"י, למרות ששוויה נאמד בימים ההם בחמישים לא"י בלבד.⁷² 'בס"ה נקנו יותר מארבעת אלפים אמה לשם המטרה הזאת. בשפולי הר הבית ובמורד הר ציון יחד'.⁷³ הקניה הושלמה ביום כ"ג באב תר"ע (28.8.1910),⁷⁴ והשטח שנקרא על שם הנדיב יוסף אברהם שלום, השתרע, בסך הכל, על כארבעת אלפים רגל מרובע,⁷⁵ במורדות הר ציון לכיוון הר הבית.⁷⁶

סביר להניח שהתורם עודכן לגבי קניית הקרקע, לפני פטירתו שנה לאחר מכן,⁷⁷ אחרי שהשאר צוואה מפורטת,⁷⁸ המתארת את ציפיותיו מהישיבה העתידה לקום, אך על תחילת הבנייה לא הספיק לשמוע. הבנייה החלה בתרע"ב (1912):⁷⁹ 'האפוטרופוסים ניגשו אל הבנין במהירות נמרצת'⁸⁰ ויבנו

⁷⁰ L.O.C., G. Eric and Edith Matson Photograph Collection, LC-M33- 10005 [P&P]. במקום שטחי הצבר בנו הבריטים מדרגות בשנת 1937. יונה כהן, "איך נכנעו גיבורי ירושלים", **הצופה**, יום רביעי, 2.6.1948, עמ' 2; היום ממוקם שם כביש היורד משער ציון אל הכותל המערבי "מעלות הרב שלמה גורן".

⁷¹ מחבר לא ידוע, קרית ישיבת פורת יוסף, עמ' 3. הישיבה הייתה צמודה לבית הכנסת "בית מאיר ואוהל יצחק" בבתי מחסה. יוסף, אפשטיין, **זכרונות וגעגועים לעיר העתיקה בירושלים**, ירושלים, תשע"ג (להלן: אפשטיין, זכרונות וגעגועים), עמ' 19-28; ראו תמונות ב: יהושע בן אריה, **הרובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים בסוף תקופת המנדט עד לפני מלחמת העצמאות (1939-1947) ונפילתו**, ירושלים, 2015 (להלן: בן אריה, הרובע היהודי), עמ' 21.

⁷² בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 480-481; זה מתאים למכתבו של יצחק בנימין יחזקאל יהודה המובא אצל: שבת, ישיבות בגדאד, חלק ג, נספח כד מכתב ט, בו הוא מונה טעויות שנעשו על ידי נאמני ההקדש בשל חוסר ניסיון ומיומנות; נראה כי בן יעקב הסתמך בכתביו על משפחת יחזקאל יהודה, כפי שגם גרסתו לגבי התהוות הרעיון להקמת הישיבה מתאימה לגרסתם. בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 43-45.

⁷³ מיכלין, "ישיבת פורת יוסף בירושלים", **דואר היום**, 25 ינואר 1920.

⁷⁴ גאון, יהודי המזרח, חלק ב, עמ' 247; בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 480; שפירא, ירושלים העתיקה, עמ' 48; במחבר לא ידוע, קרית ישיבת פורת יוסף, עמ' 3 השנה המופיעה היא 1911.

⁷⁵ במסמך קניית הישיבה, כתוב 3,540 אמות, ובשני החישובים מדובר בכ-1770 מ"ר.

⁷⁶ בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 480.

⁷⁷ שם, עמ' 149.

⁷⁸ חלק מצוואת התורם הופיע, כאמור, על אבן זכרון במערב בית הכנסת, חלק נוסף נכתב בחרוזים על אבן זכרון בשער המוסד, (ראו להלן: 3.4 'מבנה מוסדי'). חלקים נוספים נזכרים במסמך הקמת הישיבה, בכתבותיו של מיכלין בדואר היום, ובהספדים על התורם.

⁷⁹ חיים מיכל מיכלין, ישיבת פורת יוסף בירושלים, **דואר היום**, 25 ינואר 1920: 'כשנתיים לפני פרוץ המלחמה העולמית החלו לבנותו; מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 3: 'ובשנת תרע"ב עלה מכלכותה ירושלימה הפקיד הראשי הגביר היקר והנכבד הוא אברהם משה ששון... ויפקד להתחיל בבנין; וכן במסמך הקמת הישיבה; הכהן, בתי כנסיות, עמ' שמא, כתב שחפירת היסודות התחילה בתרע"ד (1914); כך כותב גם ב"ר, מוסדות תורה, עמ' 145: 'את אבן הפינה הניחו בשנת תרע"ד'.

⁸⁰ בשנת 1948 כתב ב' מנחם מאמר בשם 'העיר העליונה של ירושלים בעבר', ובו ביכה על כך שבחפירת היסודות לבנין הישיבה, לא נתנו את הדעת לשרידים הארכיאולוגיים במקום. **המשקיף**, 16.1.1948, עמ' 5; ויזר, חזן - נעים זמירות, עמ' 52 דווקא מתארת כי ממצאים ארכיאולוגיים עיכבו את העבודות; גם בבנין ישיבת פורת יוסף בעיר העתיקה לאחר 1967 לא ביצעו חפירה ארכיאולוגית מסודרת. בתאריך 23.7.18 שוחחתי לגבי ממצאים ארכיאולוגיים באזור פורת יוסף עם פרופ' הלל גבע שפרסם את דו"ח החפירה של נחמן אביגד לאחר מלחמת ששת הימים, ואמר לי: 'הטרקטורים גילו את שטח הבניה החדשה חפרו עד הסלע עד הסוף. בשנות השבעים לא היה פיקוח כמו שצריך'.

את הבורות והמרתפים והדיוטא התחתונה, ויכינו חומר גדול של אבנים מסותתות ורעפים וסיד להמשכת הבנין... על אף שהיו לא מעט קשיים במהלך העבודה בשל מורכבות הרובע היהודי⁸¹:

הערבים גנבו את חומרי הבנין שנקנו בכסף רב והיו צריכים לקנות מחדש. קשיים רבים הוערמו על הבונים במשך העבודה. בעיות חפירה רבות וקשות ומספר אילוצים גרמו לחפירות עמוקות מן המצופה ולהוצאות רבות מעל המשוער.⁸² כך היה כאשר נתגלו ממצאים ארכיאולוגיים בעת החפירה, שגרמו להפסקת העבודות לפי חוקי הממשל העות'מאני. הערבים מצידם היו מיידים אבנים על פועלי הבנין היהודיים והיה צורך להגן על חיי הפועלים. עתה כשתעודת נתין בריטי בידו הניף הרב חזן את דגל בריטניה מעל אזור הבנייה.⁸³

מלחמת העולם הראשונה, שפרצה בשנת תרע"ד (1914), גרמה להפסקת הבנייה שהחלה במרץ, והעסיקה עד אז כשבעים איש.⁸⁴ הכספים לא הגיעו, הטורקים לא אפשרו את המשך הבניה, מה גם שהשטח היה רשום על שם יוסף אברהם שלום, שהתגורר בהודו והיה נתין אנגלי, אויב העות'מאנים:

ובין כה וכה המלחמה פרצה, נפסק הבנין ובפרט כי המקום שייך לנתין אנגלי. גם כסף העיזבון לא בא מפני הפסקת הייחוסים בין ארץ ישראל והודו [...] האבנים נגנבו, ומכל החומר שהוכן כמעט לא נשאר מאומה. גם הרב ר' יצחק אשכנזי הגלה בתור נתין צרפתי לאלכסנדריא של מצרים ושם הלך לעולמו. וכן גם האפוטרופוס סי' נסים נחום⁸⁵ בתור אטלקי גלה לטריפולי והאפוטרופוסים האחרים מפני היותם נתינים טורקים פחדו אף להשיג על כל העניין השייך לאנגלי אחד.⁸⁶

במלחמת העולם הראשונה עדיין לא החלה הישיבה לתפקד, ולכן לא ניזוקה קשות כפי שארע לרוב הישיבות באותה תקופה, אך המלחמה פגעה בכלל ביהודי ארץ ישראל, והנזק בפורת יוסף בא לידי ביטוי בקרב עסקניה, שהוגלו מן הארץ על ידי הטורקים. בתוך כך עמד הבנין כבתחילת בנייתו במשך כל זמן המלחמה, ואף שנתיים לאחר סיומה.⁸⁷

⁸¹ מיכלין, "ישיבת פורת יוסף בירושלים", **דואר היום**, 25 ינואר 1920; את חלונות המרתפים ניתן לראות בתמונה: L.O.C., G. Eric and Edith Matson Photograph Collection, LC-M33- 10005 [P&P].

⁸² ראו: שפירא, ירושלים העתיקה, עמ' 48: 'היה צורך לנקות את המקום מן האשפה ושרידי המפולות שנצטברו ממרבה החורבנות שעברו על ירושלים במשך אלפיים שנה ולהעביר את חמרי הבנין דרך הסמטאות הצרות והאפלות שבעיר העתיקה'.

⁸³ ויזר, חזן - נעים זמירות, עמ' 52; לא מפורט מה המקור לדברים הנ"ל, אולם הם מופיעים גם אצל דרילמן - גפן, עבד נאמן, עמ' 76.

⁸⁴ **האחדות**, 11.12.1914, עמ' 15; כחודש לפני כן פרסמו הפועלים בעיתון "החרות" ברכת שנה טובה לעסקני פורת יוסף, מודים על שסיפקו להם עבודה והצילו אותם מחרפת רעב, ומדגישים את מוצאם של הפועלים ממגוון עדות-פרסים, אשכנזים, ותימנים. "ברכה לראש משביר", **החרות**, 27.11.1914, עמ' 3.

⁸⁵ עיתונים מהתקופה מלמדים כי הרב נסים אלישר, הרב נסים נחום והבנקאי ולירו מילאו תפקידים משמעותיים בעת הבניה. "ברכה לראש משביר", **החרות**, 27.11.1914, עמ' 3; יצחק בנבשתי, "מודעה, מטעם ועד בנין פורת יוסף", **החרות**, 14.12.1913.

⁸⁶ מיכלין, "ישיבת פורת יוסף בירושלים", **דואר היום**, 25.1.1920.

⁸⁷ שם, חיים מיכלין, דוחק באפוטרופוסים לסיים ולבנות את הישיבה.

רק בשנת תרפ"א (1921),⁸⁸ עם התבססות המנדט הבריטי בארץ ישראל, הורה משה אברהם ששון על חידוש הבנייה,⁸⁹ שכללה שינויים ותוספות מהתכניות המקוריות,⁹⁰ ובסיומה החלו ללמוד בישיבה בדיוק עשרים תלמידי חכמים, בהתאם לצוואת התורם, כפי שנכתב במסמך המתאר את בניין הישיבה: 'ותכל כל עבודת הבנין בחודש אב הנחמות תרפ"ב [1922], ובחודש אלול נתחנכו הישיבות בעשרים ת"ח [=תלמידי חכמים] דוקא. ובחודש ניסן תרפ"ג הוקם המשכן ונפתחו גם בתי מדרשות ללימוד גפ"ת [=גמרא, פוסקים, תוספות].⁹¹ מנוסח המסמך ניתן להסיק כי היו מספר שלבים בהשלמת הבניין, והשימוש בו החל בהדרגה בהתאם לאגפים המוכנים, ובהתאם לצרכים.⁹²

בדין וחשבון של הישיבה משנת תרצ"ה (1935),⁹³ ובכתבה משנת תש"ג (1943),⁹⁴ נאמר כי הבניין הושלם בסוף 1922, אולם בכתובת זיכרון מעל בית הכנסת של הישיבה נכתב: 'הבית הכנסת הזה נגמר בניינו בחודש ניסן שנת התרפ"ג...'. כלומר 1923. נראה שעובדה זו אינה מדויקת; בית המדרש חיי אברהם (ראו להלן: 3.4. 'מבנה מוסדי') נפתח מעט מאוחר יותר, באייר תרפ"ג (1923),⁹⁵ וגם בעיתונות דווח כי בראש חודש אייר באותה שנה (17/4/1923), נערכה חנוכת בית ארעית לבניינים שהספיקו להבנות.⁹⁶ לכן נראה שהתאריך שצויין בניסן הוא סמלי, כשם שחנוכת המשכן הייתה בניסן, ומכוון, למעשה, ללימודים שהחלו להתקיים בפועל, בבית המדרש חיי אברהם, רק באייר, ואילו בתי המדרש, פורת יוסף ועז והדר (ראו להלן: 3.4. 'מבנה מוסדי'), נפתחו, כאמור, מספר חודשים לפני כן באלול תרפ"ב (1922), אז החלו ללמוד בישיבה עשרים תלמידי חכמים, בדיוק כפי

⁸⁸ מסמך הקמת הישיבה; "ירושלים יום יום, פורת יוסף", **דואר היום**, 28.10.1921, מצוין שבעוד ימים אחדים יתחילו לבנות את 'הבניין הגדול ישיבת פורת יוסף'; סופר משה, "ישיבת פורת יוסף", **דואר היום**, 13.11.1923, כתוב: 'באב תרפ"ג התחיל הבניין שוב; במחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, נכתב תרפ"ג (1920). ויתכן שכל אחד מגדיר את נקודת ההתחלה במקום אחר; ילין, "להתחלת תקופת הבנין", **דואר היום**, שתאריכו 25 ביולי 1921, נכתב: 'נגשים לבנין בפורת יוסף'; בחוזה שנחתם בין חברת הבונה להסתדרות העובדים העברים בתאריך י" חשוון תרפ"ב 11.11.21 נקבע שהבניה תסתיים תוך ארבעה או חמישה חודשים. אצ"מ s1/875.

⁸⁹ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 5.

⁹⁰ אדריכלי משרד "הקר ילין" הכינו תכניות לשינויים ותוספות במהלך הבניה עם חברת הבניה "קדם". דוד, קרויאנקר, **אדריכלות "המדינה שבדרך"**, **בראי יצירתם של הקר – ילין**, ירושלים, 2006, עמ' 170 – 171; המהנדס היה אהרון טולנאי, ששימש מהנדס גם בשכונת הבוכרים. ורמן דרור, **הבוכרים ושכונתם בירושלים**, ירושלים תשנ"ב (להלן: ורמן, הבוכרים ושכונתם בירושלים), עמ' 62 ו-111 בהערה; סופר משה, "ישיבת פורת יוסף", **דואר היום**, 13.11.1923; גיאנו, "בן ציון גיני ז"ל", **הד המזרח**, 1.6.1945, מופיע כי המהנדס היה בן ציון גיני. ייתכן שהוא היה המהנדס המקורי של הבניין, לפני המלחמה; העבודה נעשתה על ידי חברת הבונה. סופר משה, "ישיבת פורת יוסף", **דואר היום**, 13.11.1923; "ירושלים יום יום, פורת יוסף", **דואר היום**, 28.10.1921; חברת הבונה מסרה חלק מהעבודות למחלקת הבניין של הסתדרות העובדים העברים. 'חוזה', 11.11.1921, אצ"מ s1/827; בבניה השתתפו גם אנשי גדוד העבודה. מנחם כהן, "העיר העתיקה", **דבר**, 14 ביולי 1967. שם יש עדות על כך מפי הרב אפרים הכהן; בין אנשי גדוד העבודה היה יצחק שדה, לימים מייסד הפלמ"ח. ביי"ר, מוסדות תורה, עמ' 146; חן ופפר, מרן עובדיה יוסף, עמ' 26.

⁹¹ מסמך הקמת הישיבה; באבן זכרון שהייתה בשער המוסד מופיע 'נוסד בעיה"ק ירושלים אדירה בשנת תרס"ט ליצירה', שם הכוונה לקניית הקרקע.

⁹² כך גם העיד הרב עובדיה הדאיה על עצמו, שנכנס לגור במבנה הישיבה עוד טרם היה בנוי כולו: 'בתור שהייתי מראשוני הראשונים שנכנסו לגור וללמוד בישיבה...]. עוד בהתחלת בנינה, תיכף שנגמרה השורה הראשונה טרם שנגמר בנין בית הכנסת המפואר והנהדר... הדאיה, ויקח, ח"ד עמ' פו; 'מכון מרכזי לחקירה סוציאלית', 6.1932, אצ"מ, j1/12787: 'הבניין ברובו עומד ריק, החדרים סגורים על מפתח ובלתי מרוהטים'.

⁹³ מחבר לא ידוע, דין וחשבון תרצ"ה, עמ' 5.

⁹⁴ יפת חיים, "ישיבת פורת יוסף (רשמי ביקור)", **הד המזרח**, 26.2.1943, עמ' 12 – 13.

⁹⁵ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 6; ראו גם: מונסה, פדה את אברהם, עמ' תכח, שכותב: 'בקץ תרפ"ג נודע לנו בת"ח כי נפתחה ישיבה בעיר העתיקה...'. בשנת תרפ"ז (1927) דיווחה הישיבה למחלקת החינוך על חופשה מ-י' ניסן עד כה' ניסן, כך שחודש אייר היה ממש בתחילת הלימודים לאחר החופשה. ראו: 'טפס למפקד תלמידים', 1927, אמ"י, מ-1033/17.

⁹⁶ **דואר היום**, 20.4.1923, עמ' 4.

שצויין בצוואת התורם, ובחגי תשרי, שמיד לאחר מכן, פתחה הישיבה את שעריה לתפילות ימים נוראים.⁹⁷

בשלב זה היה הבניין בן שלושה אגפים,⁹⁸ והכיל גם דירות המיועדות לחכמי הישיבה ומשפחותיהם.⁹⁹ האגף הראשון, בצד דרום, היה בן שתי קומות, וכלל חמש דירות, בכל אחת מהן חדר גדול עם חלונות ומרפסת, חדר קטן נוסף, מטבח גדול ושירותים.¹⁰⁰ האגף השני והמרכזי היה בן שתי קומות. בתחתונה מביניהן היו ארבע דירות באותו מפרט, ומהן אחת לשמש, ובקומתו העליונה שכן בית הכנסת, ומשני צדיו שני חדרי לימוד גדולים שנקראו 'עזרות', בהם למדו תלמידי הישיבות פורת יוסף ו'עוז והדר'.¹⁰¹ בית הכנסת היה רחב ידים,¹⁰² מוקף קירות גבוהים, בהם חלונות המשקיפים על הכותל המערבי, ובגגו כיפה בצבע כסף, שבלטה למרחוק. בצד מזרח ניצב היכל גבוה ועשוי עץ זית, מגולף ומעוטר בצדיו בעמודים, אליו הובילו שש מדרגות¹⁰³ ובתוכו שכנו ספרי תורה כתובים על גוויל משובח, נרתיקיהם ורימוניהם עשויים כסף טהור.¹⁰⁴ את תיבת השיש במרכז בית הכנסת תיאר אחד מתלמידי הישיבה:

במרכז בית הכנסת עמדה תיבה רחבה בנויה באבני שיש,¹⁰⁵ ומעוטרת בשכבת נחושת קלל,¹⁰⁶ ובראשו כיפה גבוהה מצופה בצבע כסף שהייתה מזהירה באור השמש, כעין נברשת שבמקדש.¹⁰⁷

בקומה זו היו, בנוסף, גם שני חדרי קטנים – באחד ישב השמש מימון סודרי, האחראי על תחזוקת המבנה, ובשני המנהל הרב בן ציון חזן, שיכול היה לצפות בתלמידים ממקומו שם,¹⁰⁸ וכן מרפסת

⁹⁷ "מודעה", דואר היום, 22.9.1922.

⁹⁸ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תל: 'בשנת תרפ"ד עוד לא היה בנוי החלק העליון של הישיבה הגובל עם ביה"ח משגב לדך כי היה בשלב בניה'.

⁹⁹ בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 480 – 481, מתאר שנבנתה גם פנימייה למאתיים תלמידים, אך לא מצאתי לכך מקור נוסף, ובמקורות אחרים מתואר שהתלמידים חזרו כל יום לבתיהם.

¹⁰⁰ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תל: ועד פורת יוסף אל הועדה לנפגעי מלחמה, 22.8.1948, אמ"י, פ-26/3 עמ' 4.

¹⁰¹ אטון, משואות, חוברת א, עמ' 89; מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 4; ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 105 מספר: 'בהגיעם למפלס העליון, בו עתידים היו להבנות חדרי האברכים, יכין ובוועז, תם הכסף שהועיד המקדיש יוסף אברהם שלום לבנין הישיבה. ביקשו הגבאים מבתו מרת רבקה בליליוס לבוא לעזרתם ומאהבת התורה שיקדה בלבה תרמה את ענק הפנינים אותה ענדה שהיה ערכו רב. מכספו השלימו את הקומה. בחדרי לימוד אלו יסד ראש הישיבה הגאון רבי עזרא עטייה את שיעורו הקבוע לתלמידים המבוגרים'.

¹⁰² מונסה, פדה את אברהם, עמ' תב, כותב: "אורך ורוחב בית הכנסת עשרה על עשרה מטרים או יותר".

¹⁰³ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תל.

¹⁰⁴ עדס אברהם, "ישיבת פורת יוסף בירושלים", הארץ, 21.6.1967.

¹⁰⁵ ראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018: 'התיבה שהיה לה שתי גרמי מדרגות משני צדדים, והיה שם שיש לבן מאיטליה שעליו כתוב החרם (הכוונה לצוואת התורם, בתוכה השבועה)'.

¹⁰⁶ נחושת נוצצת ומבריקה.

¹⁰⁷ אטון, משואות, חוברת א, עמ' 89.

¹⁰⁸ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תב, תל.

וחצר.¹⁰⁹ האגף השלישי, הצפוני, כלל שתי קומות ובהן שש דירות, בעלות מפרט זהה לדירות שבאגף הראשון.¹¹⁰

כעבור זמן מה נשלם גם האגף הרביעי, בן שתי קומות בצידו המערבי של הבניין, צמוד לבית החולים משגב לדך.¹¹¹ בקומה העליונה היו שמונה חדרים המיועדים לבית מדרש 'חיי אברהם', ובקומה התחתונה היו חדר הוועד, בו התכנסו חברי הנהלת הישיבה,¹¹² ספרייה שכללה שני חדרים גדולים מלאי ספרים וחדר לימוד, אולם שהוסב בשלב מאוחר יותר לבית כנסת 'חנוך חזנים' (ראו להלן: 4.4 'סדרי הלימוד'), חדר אוכל ותלמוד-תורה לילדי המשפחות בישיבה.¹¹³ בנוסף הייתה באגף זה גם קומת מרתף ובה ארבע דירות עם שירותים.¹¹⁴ בסופו של דבר כלל הבניין ארבעה אגפים:¹¹⁵ 'ועתה עומד על תלו בנין גדול בן ארבעת אגפים [...] ושבעה עשר מעונות לתלמידי חכמים ומשפחותיהם',¹¹⁶ בשאיפה להשלים במשך הזמן לעשרים דירות, כפי צוואת הנדיב. בנוסף היו במבנה הישיבה גם מקווה ובית מרחץ,¹¹⁷ בור מים וחצר גדולה.

הבנייה הייתה מרשימה, ותכולת המבנה מוקפדת.¹¹⁸ הדירות היו מרווחות ונוחות. המקורות השונים מציינים שכללו שירותים, משום שלא היה זה מובן מאליו בתנאי הרובע היהודי באותה תקופה.¹¹⁹ משפחות החכמים נכנסו להתגורר במבנה, כנראה עוד לפני שהישיבה החלה בפעילותה,¹²⁰ והיו אמורות ליצור תחלופה כל שלוש שנים. בפועל, דבר זה לא התממש באופן מלא;¹²¹ הרב בן ציון

¹⁰⁹ אמ"י, פ-26/3 עמ' 4.

¹¹⁰ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תל: 'בשנת תרפ"ד עוד לא היה בנוי החלק העליון של הישיבה הגובל עם ביה"ח משגב לדך כי היה בשלב בניה'; תמונת המבנה ראו: L.O.C., G. Eric and Edith Matson Photograph Collection, LC-M33-10005 [P&P].

¹¹¹ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תל.

¹¹² מחבר לא ידוע, קרית ישיבת פורת יוסף, עמ' 3.

¹¹³ לפי תיאורו של מונסה, פדה את אברהם, עמ' תל: 'השווה אמ"י, פ-26/3 עמ' 4. ההבדלים בין התיאורים של מונסה, שלמד בישיבה בשנותיה הראשונות, לבין המכתב לוועדה לנפגעי מלחמה שנשלח לאחר 1948, מלמדים כי במהלך השנים הייתה דינמיות והחדרים שימשו לצרכים שונים.

¹¹⁴ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, עמ' 5; אמ"י, פ-26/3 עמ' 4. קומה זו לא מופיעה בתיאורו של אברהם מונסה ויתכן שנבנתה אחרי תרפ"ד.

¹¹⁵ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 5.

¹¹⁶ שפירא, ירושלים העתיקה, עמ' 3; במחבר לא ידוע, קרית ישיבת פורת יוסף, עמ' 3 כתוב שהיו 25 דירות אך התיאור שם לא מסתדר עם התיאור שהצגנו כאן המתאים לתיאורים המופיעים בדין וחשבון משנת תרצ"ה, אצל מונסה ובמכתב לוועדה לנפגעי מלחמה גם יחד, שמנו כולם בסך הכל תשע-עשרה דירות, כמעט לפי צוואת התורם. כנראה הייתה בעיה מסוימת בתכנון, משום שבאגף הראשון היו בשתי קומות חמש דירות בלבד, ואילו באגף השלישי, המקביל לו, היו שש דירות בשתי קומות; אטון, משואות, חוברת א, עמ' 91 כותב שהיו 20 דירות (הוא עצמו גר כילד במבנה הישיבה).

¹¹⁷ "מודעה", דואר היום, 4.2.1923.

¹¹⁸ 'מכון מרכזי לחקירה סוציאלית', 6.1932, אצ"מ, j1/12787: 'עשרים חדרים מלאי אור ואוויר, עם הסדורים הסניטריים המתאימים'.

¹¹⁹ אפשטיין, זכרונות וגעגועים, עמ' 28, כותב על דירתו של הרב חזן: "מרווח מאוד לצורך משפחתו הגדולה".

¹²⁰ הדאיה, ויקח עובדיה, חלק רביעי, עמ' פו.

¹²¹ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תב, מפרט את החכמים שהתגוררו בישיבה בשנת תרפ"ד (1924): יעקב יוסף מונסה, הרב אליהו לופס, הרב בן ציון חזן, הרב סלמאן אליהו, הרב מרדכי עזראן והרב אפרים כהן באגף הצפוני. הרב אברהם עזריאל, הרב יהודא הכהן שאקו, הרב עובדיה הדאיה, הרב אברהם רפול, באגף הדרומי; בשנת תרפ"ו (1926) קיבל הרב יעקב קצין דירה בישיבה. קצין, קציני אר"ץ, עמ' 58; בשנת תרצ"ה (1935) גרו בישיבה: הרב אפרים כהן, הרב אברהם רפול, הרב אברהם לופס, הרב בן ציון חזן, הרב בן ציון אטון, הרב יעקב עדס, הרב יששכר אבועזי, הרב יוסף מוצרי, הרב יונתן אסולין, הרב יוסף טוויל, הרב מרדכי עזראן, הרב משה עדס, הרב נסים עזראן, הרב עקיבא סבאג, הרב עובדיה הדאיה, הרב שאול שרבאני, הרב שלמה קצין, והשמש מימון סודרי. מחבר לא ידוע, דין וחשבון,

חזן והרב אפרים הכהן נשארו בדירותיהם לאורך כל השנים בהן עמד מבנה הישיבה על תילו. הרב סלמאן אליהו גר בישיבה מתרפ"ד (1924) עד פטירתו בתחילת שנת תש"א (1941), במאורעות תרפ"ט (1929) עזב את דירתו למספר שנים, אך חזר לאחר מכן לאותה דירה, שנותרה, כנראה, ריקה בינתיים.¹²² בעקבות המרד הערבי הגדול, בשנים תרצ"ו-תרצ"ט. (ראו להלן: 'המרד הערבי הגדול [מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט, 1936-1939]), לא היה ביקוש למגורים בדירות, והחכמים שהתגוררו בהן נשארו עד החורבן.¹²³ ברשימה שנערכה בתרצ"ב (1932) על ידי ועד העדה הספרדית בירושלים, נכתב שבישיבת פורת יוסף גרו תשע-עשרה משפחות,¹²⁴ ועשרה חדרים שימשו לצרכי לימודים בישיבה, תלמוד-תורה ובית כנסת גדול,¹²⁵ ובנוסף גרו חכמים נוספים עם משפחותיהם ברחבי הרובע היהודי, ייתכן מפני שהעדיפו לגור בתוככי הרובע ולא בפאתו, מפאת ביטחון, או מסיבות אחרות.¹²⁶

הכניסה לבניין הישיבה הייתה מרחוב היהודים, ליד הכניסה לבית חולים משגב לדך, דרך שער אבן יפה, שלא הותקנו בו דלתות. מדרגות ירדו לתוך חצר גדולה מרוצפת שיש, מולה עמד בניין הישיבה, ומימין לה שכנו ספרייה ומשרד של הרב חזן.¹²⁷ בנוסף היו שתי כניסות צדדיות מצד החומה הדרומית בקרבת הכותל,¹²⁸ וכל הפתחים והמבואות היו ננעלים בבריחי ברזל בלילות.¹²⁹

בניית מבנה דת כה גדול ברובע היהודי הייתה דבר חריג. אמנם היו ברובע הרבה בתי כנסיות וישיבות, אולם נוכחותם הפיזית הייתה קטנה. תחת השלטון העות'מאני אסרו שליטי ירושלים על היהודים, לאורך התקופות, לבנות בניינים, או שהגבילו את ממדיהם. עד השלמת מבנה ישיבת פורת יוסף, בתקופת המנדט הבריטי, בלטו בגודלם רק שני מבנים ברובע היהודי – בית כנסת החורבה,

תרצ"ה, עמ' 7; וכן רבי יוסף חיים שרבאני, ורבי סלמאן אליהו. אבא שאול, אור לציון, עמ' 7; בספרו של הרב שלמה קצין שיצא לאור בתרצ"ח (1938) מופיעה הכתובת שלו בעמ' הראשון 'מדרש פורת יוסף ירושלים א"י'. שלמה קצין, **כרם שלמה**, ירושלים, תרצ"ח (להלן: קצין, כרם שלמה); במפקד 1939 התגוררו בישיבה: הרב בן ציון חזן, הרב בן ציון אטון הרב יחזקאל אברהם, הרב יצחק כדורי, הרב אפרים כהן, הרב סלמאן אליהו, הרב אברהם רפול, הרב עזרא עדס, הרב יוסף ששון, הרב משה כהן, הרב יהודה חדד, הרב עזרא חוסני הלוי, השמש מימון סודרי, הרב יוסף טביב. בן אריה, הרובע היהודי, עמ' 46; לפי סופר, הרב כדורי, עמ' 42-43, חכם מנצור בן שמעון קיבל את הדירה לאחר פטירתו של חכם ישועה עטיא, הרב רפאל צבי קיבל את דירתו של מימון סודרי לאחר פטירתו, הרב יצחק כדורי קיבל את הדירה של הרב לופס לאחר פטירתו; ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 103, מתאר: 'בחצר הראשונה התגוררו משפחות החכמים הגאונים: רבי עזרא עדס, רבי מנצור בן שמעון, ורבי יששכר אבו עזיז, זכר צדיקים לברכה. הבית הנוסף נועד לשמש הישיבה, הרב מימון סודרי. בצד החצר נבנה בור מים שאגר בתוכו מי גשמים, ממנו שאבו מים לשתייה. בחצר השנית והשלישית התגוררו החכמים הגאונים: רבי אפרים הכהן, רבי סלמאן אליהו, רבי יוסף חיים שרבאני, רבי אברהם הררי רפול, רבי עזרא חוסני, רבי עובדיה הדאיה ורבי אהרון עבוד זכר צדיקים לברכה'; הרב עזרא עטיה עבר לגור בישיבה כשמונה לראש הישיבה אך כעבור מספר שנים עזב לעיר החדשה. עטיה, האיש על העדה, עמ' 132-133.

¹²² ראיון אפרים אליהו, 6.6.2017.

¹²³ סופר, הרב כדורי, עמ' 41.

¹²⁴ בהתאמה מלאה לפירוט הדירות אצל מונסה, פדה את אברהם, עמ' תל; מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 5; אמ"י פ- 26/3 עמ' 4.

¹²⁵ ישעיהו פרס, "אם אשכחך ירושלים", לתולדות הישוב היהודי בין חומותיה של ירושלים, **רבעון ירושלים**, ב (תש"ט) עמ' א'-כ', בייחוד עמ' יט'.

¹²⁶ בבית עוסמן, ביתו של נוצרי מבית לחם בשם עוסמן עמר שבא אחת לכמה חודשים לגבות שכר דירה מהמשפחות שגרו בו, ליד בית החולים משגב לדך ולא רחוק מישיבת פורת יוסף, גרו מספר רבנים שהיו קשורים לישיבה, ביניהם הרב משה עדס, הרב יוסף שרבאני, הרב שלום אזולאי עם בנו עמרם והרב יעקב כהן, תלמידי חכמים שלמדו בישיבה, וכן נעמי צמח, אלמנה עם שבעה ילדים, שהייתה עובדת נקיון בישיבת פורת יוסף. הרב שאול שרבאני גר בבתי מחסה. ראו: בן אריה, הרובע היהודי, עמ' 47, כולל הערות שוליים.

¹²⁷ אפשטיין, זכרונות וגעגועים, עמ' 28. ביתו של הרב חזן היה בקומת בית הכנסת בחצר הגדולה

¹²⁸ מחבר לא ידוע, קרית ישיבת פורת יוסף, עמ' 3.

¹²⁹ פלאסקר, פ', "ליל קינות בישיבת פורת יוסף", **הצופה**, 24.7.1939, עמ' 3.

ובית כנסת תפארת ישראל,¹³⁰ עובדה התומכת בהערכה כי ישיבת פורת יוסף תוכננה עם הקמתה להביא בשורה חדשה.

3.4. מבנה מוסדי

הדברים שהביע התורם בצוואתו, באשר לרצונו שיקימו בכספו שתי ישיבות, בכל אחת עשרה חכמים, ללימוד נגלה ותורת הנסתר (קבלה), נחרזו בלוח זיכרון שהוצב בשער המוסד:

בו קבועים חמשה חכמים לומדי גמרא,
וחמשה מקובלים לומדים סתרי תורה,
ועוד מדרש בשם עוז והדר נקרא,
גם בו קבועים חכמים עשרה,
לומדים נגלה ונסתר כנז"ל [=כנוצר לעיל] תדירא
עד ביאת משיחנו שר המשרה...¹³¹

ישיבה המאגדת בתוכה מספר מוסדות לא הייתה חידוש של פורת יוסף. בירושלים פעלו כך ישיבות אשכנזיות, ובעקבותיהן הוקמה במתכונת זו גם ישיבת 'תפארת ירושלים', שהקים וועד העדה הספרדית. סביר שהמודל להקמת פורת יוסף, בפרט בהתייחס לשאיפתו של יוסף אברהם שלום יליד בגדד, הועתק ממדרש 'בית זלכה', שכלל כיתות רבות, והכיל ישיבת חכמים לצד ישיבת תלמידים. לא מעט מהחכמים שעסקו בהקמת פורת יוסף, ונמנו על יושביה בשנים הראשונות, היו יוצאי בגדד, חלקם למדו במדרש 'בית זלכה' או אצל רבי יוסף חיים, ואולי אף דובר על כך מראש עם התורם או עם רבי יוסף חיים. בכל זאת ניתן להניח כי גם הישיבות האשכנזיות שימשו מודל לחיקוי עבור העוסקים בירושלים בהקמת הישיבה.

ואכן, בהתאם לצוואת התורם, הוקמו בישיבה החדשה שני בתי מדרש ללימוד נגלה ונסתר, אלא שהלימוד בהן התחלק – בישיבת עוז והדר עסקו בקבלה, ובישיבת פורת יוסף למדו תורת הנגלה, גמרא ופוסקים. שתי אלה התנהלו כשישיבות חכמים, ולמדו בחלק המרכזי של המבנה, בחדרים שלצד בית הכנסת. פורת יוסף הייתה המוסד המרכזי בישיבה, ופעלה בצורה מסורתית כשישיבת חכמים. על שמה כונו כל מוסדות הישיבה 'ישיבת פורת יוסף'. הורביץ טוען שהיא הפכה לחלון הראווה של הישיבה, משום שממנה יצאו דיינים, שוחטים ומוהלים, ששימשו ככלי קודש בקהילות השונות, בארץ ובארצות הגולה, ולכן הכירו אותה כולם, ועל שמה קראו לכל מוסדות הישיבה.¹³² אולם נראה כי השם 'פורת יוסף', ניתן לישיבה בכללה כבר בראשית הדרך, עוד לפני הקמתה, כפי שמופיע במספד על התורם משנת תרע"א (1911): 'ישיבה גדולה, ומפוארה בשם "פורת יוסף", אשר שמה יהגו בתורת ה"'.¹³³ בדומה לכך הוזכר גם בכתבה על חנוכת הבית: 'חנוכת בית האולפנא אשר

¹³⁰ קרויאנקר דוד, *אדריכלות בירושלים, הבנייה בעיר העתיקה*, ירושלים, 1993, עמ' 240-241.

¹³¹ בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 481; גראייבסקי, אבני זכרון, עמ' 40; גאון, יהודי המזרח, חלק א', עמ' 147.

¹³² הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 206.

¹³³ מיכלין, יוסף איננו, עמ' 11.

בחצר פורת יוסף,¹³⁴ ובדו"ח הישיבה משנת תרצ"ה (1935)¹³⁵ נכתב שהתורם קבע בצוואתו שהמבנה כולו יקרא בשם 'פורת יוסף', ולכן נקראה הישיבה בכללותה 'פורת יוסף' או 'מדרש פורת יוסף', וכך הופיעה בפרסומים ובמסמכים של הישיבה.

בנוסף, הוקם בית מדרש לתלמידים בשם 'חיי אברהם', שהתנהל כמוסד חינוכי לגילאי שש עד עשרים שנה בערך, ולרשותו עמדו שמונה חדרים באגף המערבי של הבניין.¹³⁶ להלן נסקור את החלקים השונים שהרכיבו את הישיבה.

3.4.1. ישיבת 'עז והדר'

היוזמה לשלב לימודי קבלה בישיבה החדשה, באה מהרב יוסף חיים מבגדד. כך העיד הרב יהושע שרבאני:

בשנת התרס"ו [=1906] פנה הנדיב לרבינו יוסף חיים, ושאל בעצתו כי ברצונו לעשות נחת רוח להקב"ה ולשכינה כדי לזרז את הגאולה, והגאון הרי"ח [=הרב יוסף חיים] השיבו תלך לירושלים וכמה שיותר סמוך לכותל המערבי תקנה מגרש ותבנה שם ישיבה וילמדו בה לפחות עשרה תלמידי חכמים יראי שמים תורת הקבלה מדי יום אין ספק שהגאולה תתקרב על יד כן, אלא שתדע ותעשה בחכמה ותפתח ישיבה גדולה ללימוד הפשט ובצירוף אליה תקים ישיבה ללימוד הקבלה.¹³⁷

בפועל, הקמתה של ישיבת 'עז והדר' היוותה חלק מתופעת ישיבות החכמים ללימודי קבלה בירושלים, שהפכו את העיר בסוף המאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים למרכז קבלי, ובשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים הובילו מהפכה בלימוד הקבלה המאורגנת.¹³⁸ חכמי חלב היו בקיאים בחוכמת הנגלה והנסתר, והביאו להפצת תורת הקבלה בחוג רחב יותר מהמקובל לפני כן,¹³⁹ וישיבותיהם, כמו 'רחובות הנהר' ו'אוהל מועד', הפכו למרכזי מקובלים מכל העדות.¹⁴⁰ גם לפועלו של הרב יוסף חיים בהפצת ספרות הקבלה הייתה השפעה לא מבוטלת על תהליך זה. חלק ניכר מדבריו התבססו על כתבי הרש"ש¹⁴¹ ומסורת האר"י, ועל מנהגי ישיבת בית אל, ומקובלי

¹³⁴ דואר היום, 20.4.1923, עמ' 4.

¹³⁵ מחבר לא ידוע, דו"ח תרצ"ה, עמ' 4.

¹³⁶ הישיבות היו נפרדות גם בלמידה וגם בתפילה. ראו: "מודעה", דואר היום, 22.9.1922.

¹³⁷ מוצפי, תולדות רבנו הגדול, עמ' פה. זוהי עדות נוספת למעורבותו של הרב יוסף חיים מבגדד ביוזמה להקמת ישיבה.

¹³⁸ זוהר, היערכות חכמי חלב, עמ' 282; ישיבת בית אל הוותיקה המשיכה לפעול, ובמקביל קמו מרכזי קבלה חדשים לצד עשרות מקובלים יחידים שפעלו בירושלים. ישיבות המקובלים נהו אחר דרך הרש"ש גם אם אימצו לתוכן שיטות אחרות וניסו לפתח דרכים חדשות בעולם הקבלה.

¹³⁹ מחבר לא ידוע, סקירה לתולדות היהודים הספרדים, עמ' 5.

¹⁴⁰ הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' נה.

¹⁴¹ הרש"ש הוא הרב שלום מזרחי שרעבי, תס"ג-תקל"ז (1703-1777), יליד תימן שעלה לארץ, חיבר את פירוש השמ"ש על כתבי האר"י, ואת סידור הרש"ש עם כוונות התפילה, ועמד בראש ישיבת המקובלים בית אל.

ירושלים בראשית המאה העשרים אימצו את הדרך בה פישט את הכוונות.¹⁴² עם כל זה, מטרתן של ישיבות המקובלים החדשות הייתה לתמוך בתלמידי חכמים שעסקו בתורת הסוד, ורק מעטות מהן הציעו דרך לימוד מסודרת עבור צעירים, ולימוד שיטתי של חכמת הנסתר.¹⁴³

ישיבת 'עוז והדר' שימשה מקור גאווה עבור מוסדות פורת יוסף, והנהלה פרסמה זאת בדין וחשבון:

*ישיבת עוז והדר ללמוד הקבלה היא אחת מאבני הפנה לכל חסידי ירושלים יראי ה',
ושמה הטוב יצא לתהלה עד קצוי ארץ. רבים הבאים ביום שבת קודש לשמוע את התורה
ואל התפלה, כשהמתפללים לבושים בגלימותיהם הלבנות ושופכים שיח לפני הבורא
כמנהג המקובלים.¹⁴⁴*

מדי יום, בשבתות ובחגים, התפללו בה שחרית, מנחה וערבית בכוונות הרש"ש לפי מנהג האר"י, וחצי יום למדו את חכמת הקבלה. חבורת המתפללים נקראה 'המכוונים', וכללה רבים מחכמי פורת יוסף, לא רק מקרב הלומדים ב'עוז והדר' עצמה. החזן היה בדרך כלל יששכר אבו עזיז, וקהל גדול היה מגיע מבחוץ.¹⁴⁵ תיאור התפילה המיוחדת בישיבה, הובא בכתבה בעיתון **הארץ**:

*הייתה חווית קודש והשראה עילאית בעת התפילה במקום זה. המקובל העובר לפני
התיבה אומר קטע בקול רם ואחר כך היה דומם או מזמזם בקולו כשהוא מתבונן
בדומיה בדפי הסידור ובכוונות ובייחודים הכתובים בו. ומסביב דממה ושקט כששאר
המקובלים אף הם מתבוננים בסידור המיוחד ומכוונים בכוונות.¹⁴⁶*

בשנת תרצ"ה (1935) למדו ב'עוז והדר' עשרה תלמידי חכמים, ביניהם הרב אליהו עבוד, ¹⁴⁷ הרב בן ציון חזן ששימש גם כמנהל פורת יוסף, הרב עובדיה הדאיה שלימד בפורת יוסף ולעתים שימש כשליח ציבור בתפילת המכוונים, הרב יוסף מוצרי, ¹⁴⁸ ויוסף מונסי. ¹⁴⁹ בשנים מאוחרות יותר למדו

¹⁴² מאיר, האמת נעדרת, עמ' 543, 550.

¹⁴³ מאיר, רחובות הנהר, עמ' 48.

¹⁴⁴ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 6.

¹⁴⁵ "מודעה", **דואר היום**, 22.9.1922; ראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018.

¹⁴⁶ עדס אברהם, "ישיבת פורת יוסף בירושלים", **הארץ**, 21.6.1967.

¹⁴⁷ הרב אליהו עבוד, תרל"ב – תרצ"ו (1872-1936) עלה מארם צובא בגיל צעיר ויהי בין לומדי ישיבות חכמי ורבני העיר [...]. הגה בשקידה בחכמת הקבלה. ובהפתח ישיבת פורת יוסף נתקבל אליה ויהי מיחידה הקבועים. גאון, יהודי המזרח, חלק ב, עמ' 495; ראו גם מונסה, פדה את אברהם, עמ' תכב.

¹⁴⁸ הרב יוסף מוצרי עזב את עבודתו כחייט כדי להתמסר ללמוד הקבלה. מונסה, פדה את אברהם, עמ' תכד.

¹⁴⁹ הרב יוסף מונסי היה אחיו הגדול של רבי אברהם מונסה. ושימש כשוחט ראשי בירושלים. מונסה, פדה את אברהם עמ' תכג. היה ראש ישיבת המקובלים אמת ושלום. מונסה, פדה את אברהם, עמ' שפט; נפטר בתשל"ז (1977).

בה גם הרב יצחק כדורי,¹⁵⁰ הרב יעקב עדס,¹⁵¹ הרב משה עדס,¹⁵² הרב עזרא עדס,¹⁵³ הרב אהרון עבוד,¹⁵⁴ הרב שאול שרבאני,¹⁵⁵ והרב אהרון רפול,¹⁵⁶ בנו של חכם עזרא הררי רפול.¹⁵⁷ בראשה עמדו במהלך השנים המקובלים רבי סלמאן אליהו,¹⁵⁸ רבי אפרים כהן,¹⁵⁹ והרב יהושע שרבאני,¹⁶⁰ כולם למדו במדרש 'בית זלכה', ומופיעים ברשימות התלמידים של פורת יוסף. הלומדים היו, למעשה,

¹⁵⁰ הרב יצחק כדורי, 1899-2006. נולד בבגדד, ושהה שנים אחדות בארץ ישראל כדי ללמוד בישיבת המקובלים שושנים לדוד. עלה ארצה בשנות העשרים של המאה העשרים, החל ללמוד בישיבת עוז והדר של פורת יוסף, והתפרנס מכריכת ספרים, כשהיה מקפיד לקרוא כל ספר שניתן לו לכריכה מתחילתו ועד סופו. בשנת תש"ל (1970) עבר ללמוד עם כמה מחבריו ותלמידיו בבית הכנסת אוהל רחל, ובשנת תשמ"מ (1980) עבר עם חלקם לישיבת בית אל במקור ברוך. גפני, נוסח ירושלים, עמ' 360.

¹⁵¹ הרב יעקב חי ציון עדס, תרנ"ח-תשכ"ג (1898-1963), נולד בירושלים ליוצאי חלב. בשנת 1910 החל ללמוד אצל הרב רפאל שלמה לניאדו בישיבת אוהל מועד ואצל הרב יוסף ידיד הלוי. בתרפ"ג (1923) עבר עם תלמידיו הישיבה לפורת יוסף, ומונה למגיד שיעור. וויזנפעלד, נאות יעקב, עמ' 1; אפרים לוי, "תולדות הגאון רבי יעקב עדס", **נר יוס** (חלק ח), ירושלים, תשנ"ט, עמ' 18-37 (להלן: לוי, תולדות הגאון רבי יעקב עדס), עמ' 20; בשנת תרצ"ה (1935) נתמנה לדיין בבית הדין הספרדי. מונסה, פדה את אברהם, עמ' תכ; בראשית שנת 1944 נתמנה לדיין בתל אביב. מד"ן, "מלואים לרשימת המועמדים לרבנות", **הד המזרח**, 28.4.2944 עמ' 2; ונבחר לכהן כרבה של קהילת יוצאי ארם צובא בעיר. בסוף שנת 1945 נתמנה לדיין בבית דין בירושלים ומאוחר יותר התמנה לאב בית דין יחד עם רבי בצלאל זלוטי, רבה של ירושלים הרב יוסף שלום אלישיב והרב עובדיה הדאיה. עיינו עוד: כהן, בן פורת יוסף; הספדים שאמר הרב עובדיה הדאיה: הדאיה, ויקח עובדיה, חלק חמישי, דרושים יד - טז, עמ' כד - לב.

¹⁵² הרב משה עדס, נולד בשנת תר"ן (1890) לאביו הרב יעקב עדס. למד בישיבת המקובלים רחובות הנהר, אך את רוב זמנו הקדיש ללימוד גמרא בעיון. לימד בישיבת פורת יוסף כשלושים וחמש שנה. וויזנפעלד, נאות יעקב, עמ' 27; שרים, ויעל אליהו, עמ' 66-65; היה גם דיין חבר בבית הדין הספרדי בירושלים. מונסה, פדה את אברהם, עמ' תכ; מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ו, עמ' 11.

¹⁵³ הרב עזרא עדס, תרמ"ז-תש"ד (1887-1960), נולד בארם צובה, לאביו הרב אברהם עדס, ועלה לארץ ישראל עם משפחתו בהיותו נער. היה סופר סתם וחזן, ונמנה על חבורת המקובלים בישיבת עוז והדר. היה מורה לתלמידים בנחלת ציון ואחר כך ר"מ בישיבת פורת יוסף. לניאדו, לקדושים אשר באר"ץ, עמ' 243; מונסה פדה, עמ' תכ.

¹⁵⁴ הרב אהרון עבוד היה סופר סת"ם, דיין בבית הדין הספרדי בראשותו של הרב מרדכי מיוחס. למד מאביו (הרב אליהו עבוד) והתפלל עם המקובלים בישיבה, כשלפעמים שימש חזן בסידור הרש"ש. נפטר צעיר ממחלה קשה. ראו עליו: צדקה, קול יהודה, עמ' רלג.

¹⁵⁵ רבי שאול שרבאני, בנו של הרב יהושע שרבאני, גר בבתי מחסה, שימש כדיין בבית הדין הספרדי בירושלים ודיין בבית הדין בפתח תקוה. נפטר בתשל"ט (1979). ראו: ולך האור לציון, עמ' 193; שבת, ישיבות בגדאד, חלק א, עמ' 365.

¹⁵⁶ סופר, הרב כדורי, עמ' 40.

¹⁵⁷ חכם עזרא הררי רפול עלה לירושלים עם רבני ארם צובה, הקים מספר ישיבות, ונמנה גם על מייסדי פורת יוסף, בה למד בה עד תרצ"א (1931). גאון, יהודי המזרח, חלק ב, עמ' 219; הרב אברהם רפול, "הרה"ג עזרא הררי רפול", **קול סיני**, גליון ט כרך א, מנחם אב התשכ"ב עמ' 199; מונסה, פדה את אברהם, עמ' תכו; עטיה, האיש על העדה, עמ' 424.

¹⁵⁸ רבי סלמאן אליהו, תרל"ב-תש"א (1872-1940), למד בבגדד בעיקר השכלה כללית, עד שהגיע במקרה לישיבת 'בית זלכה', והחל ללמוד תורה. היה מתלמידי רבי יוסף חיים בבגדד, ולאחר עלייתו לארץ בתרע"ח (1918) היה מבחירי תלמידיו של רבי חיים שאול דוויק הכהן בישיבת רחובות הנהר. הלל, תולדות הגאון המקובל רבי סלמאן; כהן, הארי במסתרים, עמ' 117-128; משה, קץ הימים, עמ' קח - קי; בערוב ימיו היה כבד קריאה, והרב יצחק כדורי שלמד אצלו סיפר שקרא לפניו את האידרא רבא, וכשדילג פעם על מילה אחת העמידו חכם סלמאן על טעותו ואמר לו 'אם היית יודע כמה תלי של סודות תלויים במילה זו לא היית מתפלל'. שבת, ישיבות בגדאד, חלק ב, עמ' 473-474, שם הערה 170. בין בניו הראשון לציון הרב מרדכי אליהו, והרב נעים בן אליהו, רב שכונת הבוכרים וראש ישיבה, שניהם למדו בפורת יוסף.

¹⁵⁹ הרב אפרים כהן, תרמ"ו-תשי"ז (1885-1956), נולד בבגדד ולמד בבית המדרש לרבנים 'בית זלכה' אצל הרב יוסף חיים. בשנת תרפ"ד (1924) עלה לישראל ונמנה בין גדולי הרבנים והמקובלים. ויזר, חזן - נעים זמירות, עמ' 37 הערה 10; ראו גם: מנחם כהן, "העיר העתיקה", **דבר**, 14.7.1967; מאיר, רחובות הנהר, עמ' 40; הרב כהן שלום, "המקובל האלוף אפרים כהן זצ"ל", **קול סיני**, גליון יב' כרך ב', אלול התשכ"ג, עמ' 319 - 322; "והיו עיניך רואות את מוריד", **בית יעקב**, גליון 224-225, תשרי תשל"ט, עמ' 31; כהן, הארי במסתרים, עמ' 24-26; משה, קץ הימים, עמ' לה; שבת, השתלשלות עמ' 349-350; בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 483.

¹⁶⁰ הרב יהושע שרבאני, 1879-1972, יליד בגדד, למד בישיבת הרב אלישע דנגור, ובהמשך אצל הרב שמעון אגסי והרב יוסף חיים. בשנת 1903 עלה לארץ, נמנה עם מייסדי שושנים לדוד ב-1907, ולאחר מכן עם לומדי ישיבת המקובלים בפורת יוסף. הקפיד להגיע יום יום ללמוד בישיבה, גם כשהזדקן, ואמר: 'כשנתיסדה הישיבה, השביע הגביר יוסף אברהם שלום את מייסדיה שידאגו לקיומה, כולל ישיבת המקובלים, ואני נמנית על המושבעים'. ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 179-190; שימש רב לשכונת בקעה. בניו הם הרב יוסף והרב שאול שרבאני, וביתו עליזה נישאה לרב יעקב כהן, כולם מחכמי פורת יוסף. בן אריה, הרובע היהודי, עמ' 47; ראו גם: סורסקי, וזאת ליהודה, עמ' 80-79; שבת, השתלשלות התורה, עמ' 358-363; ישועה, לכו חזו מפעלות צדיקים, עמ' 411-418; מוצפי, תולדות רבנו הגדול, עמ' עו.

תלמידי חכמים גדולים שישבו ולמדו בישיבה, כפי שהיה נהוג בישיבות חכמים באותה תקופה. בדו"חות הישיבה נקראים תלמידי הישיבה 'רבנים', שכן היו אכן רבנים.

3.4.2. בית המדרש חיי אברהם

בנוסף לשתי הישיבות, פורת יוסף ו'עוז והדר', מופיע בצוואת התורם רצונו להקים בית מדרש לתלמידים נצרכים בשם 'חיי אברהם',¹⁶¹ אולם טיבו אינו מפורט. הקמתו מוזכרת לראשונה בדו"ח הישיבה בשנת תרצ"ה (1935), ולא הוזכרה קודם לכן באבני הזיכרון שנקבעו בישיבה, או בהספדים על התורם משנת תרע"א (1911).¹⁶² כנראה שבמתכונת בה נוסד, ההחלטה על הקמתו התקבלה על ידי הוועד במועד מאוחר יותר, כפי שנכתב בדואר היום: 'אך חברי הוועד לא הסתפקו בכך ויפתחו גם כתות לצעירים מכל העדות הבאים ללמוד ולהשתלם'.¹⁶³ אולי לכן פתיחת בית המדרש 'חיי אברהם' הייתה מאוחרת יותר מאשר בתי המדרש 'עוז והדר' ו'פורת יוסף', והתעכבה עד לאייר תרפ"ג (1923).¹⁶⁴

בית מדרש זה הוחזק בתקציב של שלוש מאות לא"י לחודש, בעזרת תמיכתה של רבקה בליליוס, בתו של יוסף אברהם שלום, שתרמה הקדש לטובת העניין. בהצטרף לעובדה שהיתה שארת בשרו של התורם, ייתכן שהנהלת הישיבה הרשתה לעצמה לקבל את תרומתה בניגוד לתרומות אחרות, משום שעצם המוסד 'חיי אברהם', במתכונת בה נבנה, לא נכלל בצוואת התורם, שבקשתו היחידה בהקשר זה הייתה לסייע לתלמידים נזקקים.¹⁶⁵

'חיי אברהם' הוקם כמוסד חינוכי לילדים ונערים, שנקרא בלשון התקופה 'תלמוד-תורה'. על אף שיועד לנזקקים, ראו מנהליו חשיבות בשמירה על רמת לימודים גבוהה, וכדי להתקבל אליו נבחנו התלמידים אצל חכמי הישיבה. אברהם מונסה¹⁶⁶ מתאר שנבחן עם תלמידי הת"ת בו למד, אצל רבי רפאל שלמה לניאדו, שנתן להם לבחור על איזה דף להבחן.¹⁶⁷ החלוקה לכיתות נעשתה בהתאם לרמות הלימוד, ולא רק על פי הגיל. בשנת תרצ"ז (1937), לדוגמה, למדו בכיתה הצעירה ביותר ששה ילדים בני חמש-שש, ארבעה ילדים בני שש-שבע, שני ילדים בני שבע-שמונה, שמונה ילדים בני עשרה-תשע, ילד אחד בגיל תשע-עשר, ילד אחד בגיל עשר-אחת-עשרה, ושלושה ילדים בני שתים-עשרה-שלוש-עשרה.¹⁶⁸ בנוסף מלמד מקור זה, כי, למעשה, הילדים התחילו את לימודיהם ב'חיי אברהם' בגיל חמש-שש, אך בגילאים האלה הגיעו ילדים מהרובע היהודי בלבד, בעיקר בנים של

¹⁶¹ בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 480; מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 4.

¹⁶² חזן, מספד מר.

¹⁶³ סופר משה, "ישיבת פורת יוסף", דואר היום, 13.11.1923.

¹⁶⁴ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 6.

¹⁶⁵ בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 480 – 482.

¹⁶⁶ אברהם מונסה התחיל ללמוד בפורת יוסף בתרפ"ד (1929). בשנת תרצ"א (1931) התחיל לעבוד כשוחט, ובתש"ב (1942) מונה לחבר בית הדין הספרדי ומזכיר.

¹⁶⁷ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תכח.

¹⁶⁸ 'טפס למפקד תלמידים', 1937, אמ"י, מ-1033/17.

חכמי הישיבה, שגרו ברובם בחצר הישיבה. מונסה תיאר זאת מספר פעמים כשכתב על: 'תלמוד תורה לילדי החצר',¹⁶⁹ וכן: 'חדר תלמוד תורה של הקטנים לומדי הא"ב [...] המורה היה חכם עבדי'.¹⁷⁰ בחלק מן הדיווחים על התלמידים במוסד כלל לא צויין קיומה של הכיתה שיועדה לגילאים הנמוכים.¹⁷¹

לכיתות הגבוהות יותר בתלמוד-תורה, החל מגיל שתים-עשרה בערך,¹⁷² הגיעו תלמידים גם מן השכונות החדשות של ירושלים, שרכשו את לימודי היסוד בתלמודי תורה שונים:

לכיתה א' התקבלו תלמידים בני אחת עשרה ושתים עשרה שקיבלו הכשרה יסודית בלימוד התלמוד בחמשת תלמודי התורה שהיו בירושלים: ת"ת תפארת ירושלים, "דורש ציון", ת"ת "הבוכרים", ת"ת "הבבלים", ת"ת "החלבים" ו"ת"ת הגורגים".¹⁷³

דין וחשבון שהישיבה הוציאה בשנת תרצ"ה (1935), מעיד כי עם פתיחת הלימודים בבית המדרש חיי אברהם היו בו חמש כתות, בהן שבעים תלמידים בסך הכל.¹⁷⁴

¹⁶⁹ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תל.

¹⁷⁰ שם, עמ' תג.

¹⁷¹ ידו"ח למחלקת החינוך, 1927, אמ"י, מ-1033/17: 'כיתה ראשונה 25 תלמידים בגילאי 11-14, כיתה שניה 12 תלמידים בגילאי 12-15, כיתה שלישית 11 תלמידים בגילאי 14-17, כיתה רביעית 9 תלמידים בגילאי 16-18'.
¹⁷² בראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018, סיפר כי למד בתלמוד-תורה דורש ציון. לשאלתי מדוע לא בפורת יוסף, ענה: 'לא שייד ללכת מהעיר לעיר העתיקה. שם למדו רק תלמידים שהיו בסביבה מהעיר העתיקה'; ראו גם: שרים, ויעל, עמ' נא.

¹⁷³ 'הישיבה והת"ת פורת יוסף בירושלים', ההד, חוברת ט סיון תרצ"ב עמ' ה; בתקופות מאוחרות יותר, לאחר 1948, עלה גיל התלמידים שהגיעו לפורת יוסף ל-14 בקירוב. הרב יהודה מועלם סיפר כי בישיבות הספרדיות היה נהוג להתחיל ללמוד בגיל עשר-אחת עשרה, וכך גם בפורת יוסף, כמוהו עצמו שעזב בגיל עשר את ת"ת בני ציון והחל ללמוד בישיבת פורת יוסף. 'ילד בגיל עשר כבר מתחיל את חייו ברצינות ישיבתית בעמל והתמדה', וזוהי לדעתו אחת הסיבות לכך ש'בדורות שעברו אנו רואים מחזורים כמעט שלמים שכולם יצאו ת"ח [=תלמידי חכמים] והיום לא'... שבת, ישיבות בגדאד, חלק ב, עמ' 489 הערה 205.

¹⁷⁴ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 6: 'כעשרים תלמידים מגיל 6 עד 12 לומדים חומש ומשנה. כשלושים תלמידים בגילאי 14-17 לומדים רק תלמוד. אחדים מתלמידים אלה מקבלים תמיכה חודשית בסך 30 שילינג לחודש. שבעה תלמידים בגילאי 16-20 לומדים ש"ס ופוסקים עם רב "מפורסם מאוד". הללו מקבלים תמיכה חודשית 2-3 לא"י לחודש. בכיתה נוספת עשרה תלמידי חכמים שכבר מלאו כרסם בלמוד התורה, ומתכוונים להיות רבנים, מורי הוראה דיינים, שוחטים וכו'. אלה מקבלים 5 לא"י כל אחד'.

ב-7.12.1926 הוגשה בקשה למחלקת החינוך¹⁷⁵ של ממשלת פלשתינה לפתיחת בית ספר, לאחר שמנהלי המוסד נדרשו לעשות זאת.¹⁷⁶ הבקשה אושרה¹⁷⁷ והמקום היה נתון מאז לפיקוח מחלקת החינוך של המנדט.¹⁷⁸ אחרי שנת תש"ה (1945) לא נמצא מידע על בית מדרש 'חיי אברהם', לא בדו"חות למחלקת החינוך בגנוז המדינה, וגם לא בדו"ח שכתב בן יעקב, ושמור בארכיון ועד העדה הלבית. בפורת יוסף המשיכו ללמוד תלמידים צעירים, ומוסד התלמוד-תורה המשיך להתקיים,¹⁷⁹ אך התמזג עם הישיבה, וכבר לא נקרא בשם 'חיי אברהם'. יתכן שהדבר קרה משום שעם השנים תפסו בחורים צעירים יותר מקום בישיבה, ופחות תלמידי חכמים מבוגרים, או אף זקנים, ואך טבעי היה שיטושטשו הגבולות המפרידים בין שני מוסדות אלה.

3.4.3. ישיבת פורת יוסף

המוסד המרכזי היה ישיבת פורת יוסף עצמה, שנקראה גם מדרש פורת יוסף. למדו בה :

רבנים שקבלו סמיכות רבנות מלאה ורבנים אחדים שגמרו את חוק למודיהם בישיבת פורת יוסף, והם ממשיכים את לימודיהם ומשתלמים בידעיותיהם בישיבה זו. הם לומדים גמרא, טורים, פוסקים, שו"ת ושאר דברי תורה. ביניהם יש עליונים גדולים

¹⁷⁵ ממשלת המנדט הקימה מערכת חינוך שנקראה בראשיתה "ועד החינוך", ובין השאר העניקה תקציבים למוסדות חינוך. עיינו: רחל אלבוים-דרור, *החינוך העברי בארץ ישראל* (כרך שני: 1914-1920), ירושלים, תש"ן, עמ' 12-121; שמעון רשף ויובל דרור, *החינוך העברי בימי הבית הלאומי*, ירושלים, תשנ"ט, עמ' 4-46; כשהגיעו הבריטים לארץ ישראל מצאו בה עזובה חינוכית קשה. עם כניסת הצבא האנגלי לארץ, בעוד המלחמה נמשכת, נתמנו קציני חינוך מקצועיים והחלו בפעולות שיקום ופיתוח של מערכת החינוך הממשלתית. הניעה אותם תחושת שליחות תרבותית, ואחריות להביא את בשורת התרבות לילידי המזרח התיכון. הוצעה נוסחה שעל פיה תקבל המחלקה לחינוך של ההסתדרות הציונית עשרה אחוזים מתקציב החינוך, ולמוסדות החינוך היהודיים הפרטיים שמחוץ למערכת החינוך העברי תינתן תמיכה כמקובל לגבי מוסדות פרטיים ערביים. מערכת החינוך היהודית המסורתית הסתגרה בחדרים בתלמודי תורה ובישיבות, נמנעה ממוגע עם התרבות הקולוניאלית, ונותרה מערכת פרטית שקיבלה תמיכה סמלית מן השלטונות בדומה לבתי ספר פרטיים של דתות אחרות, ומערכת החינוך העברי שראתה עצמה כמערכת חינוך ציבורית של המדינה שבדרך ומומנה על ידי ההסתדרות הציונית רצתה ליהנות מתמיכת השלטון הצבאי, אך חששה מאיבוד האוטונומיה שממנה נהנתה בתקופה העות'מאנית. המוסדות הציוניים החליטו לוותר על התמיכה כדי להימנע מן הפיקוח שהטיל הממשל. מערכת החינוך הערבית הייתה ממשלתית, והחינוך העברי היה מערכת חינוך פרטית הנתונה בעיקר לאחריות היישוב היהודי. תחילה תמכה ממשלת המנדט במחלקת החינוך של ההנהלה הציונית בסכום מזערי, אך בשנת 1926-1927 החליט הנציב העליון הלורד פלומר לשנות את מעמדה של מערכת החינוך העברי מפרטי לציבורי, חלה עליה בתמיכת הממשלה, ומראשית שנות השלושים גבר היחס הביקורתי של הממשלה כלפי החינוך העברי. אלבוים-דרור, ממשלת המנדט.

¹⁷⁶ מנהל מחלקת החינוך אל ועד המוסד בן פורת יוסף, 16.6.1926, אמ"י, מ-1033/17; מוסדות חינוך, כולל המוסדות החרדים, נדרשו לעמ' בדרישות של מחלקת החינוך של ממשלת המנדט ושל מחלקת החינוך של הסוכנות היהודית ולמסור דו"חות שוטפים על המורים, התלמידים, וההתנהלות. קימי קפלן, "מוסדות החינוך בחברה החרדית במחצית השנייה של תקופת המנדט הבריטי ומקומם בשיקומה לאחר השואה", *ישראל*, 21, (2013), עמ' 179-202 (להלן: קפלן, מוסדות החינוך), עמ' 181; קיים תיעוד גם על קשר שהיה לישיבת תפארת ירושלים מול מחלקת החינוך, חנינא מזרחי, "ת"ת הספרדים בשנות כהונתי בו", בתוך: חנינא מזרחי (עורך), *קובץ ליובל 75 של ת"ת הספרדים על הר ציון*, ירושלים, תש"ט, עמ' 53-93, (להלן: מזרחי, קובץ ליובל 75), עמ' 54.

¹⁷⁷ מנהל מחלקת החינוך אל מזכירות פורת יוסף, 7.3.27, אמ"י, מ-12/6581.

¹⁷⁸ י"טפס למפקד תלמידים, שנים שונות, אמ"י, מ-1033/17. אחד מהם הוא דו"ח משנת תרפ"ז (1929) המפרט את החופשות בישיבה.

¹⁷⁹ ראו לדוגמא: מכתב שהופנה אל מחלקת החינוך, בבקשה לפטור מתשלום על מים 'במוסדנו ישיבה ות"ת פורת יוסף'. אמ"י, מ-1033/17; כך גם עולה מהראיונות עם הרב דוד עטיה, 16.16.2018, והרב שלמה ועקנין, 1.8.2018; במפקד התושבים משנת תש"ז (1947) מצוין לגבי מספר ילדים החל מגיל שבע, שהם לומדים בישיבת פורת יוסף. מפקד התושבים היהודים בירושלים, 1947, אמ"י, מ-5717/9.

ישיבת פורת יוסף התנהלה כישיבת חכמים, וחלק מן הלומדים בה היו מבוגרי או אף מתלמידי בית
מדרש 'חיי אברהם'. בלוח שנקבע בשער הישיבה נכתב 'בו קבועים חמשה חכמים לומדי גמרא
וחמשה מקובלים לומדי סתרי תורה',¹⁸¹ אבל בפועל למדו בבית מדרש זה יותר תלמידים. בשנת
תרצ"ה (1935), לדוגמא, ישבו בו באופן קבוע כשלושים וחמישה תלמידי חכמים בגילאים שונים,¹⁸²
מהם חכמים בגיל העמידה כמו הרב אברהם בכר,¹⁸³ הרב אברהם בן יעקב¹⁸⁴ והרב אליהו לעגיימי,¹⁸⁵
וכן אברכים צעירים,¹⁸⁶ כמו הרב דוד לניאדו,¹⁸⁷ והרב יעקב סודרי.¹⁸⁸ חלקם רק למדו, חלקם גם
לימדו בישיבה או במוסדותיה, אחדים מהם למדו עדיין חצי יום בכתות העליונות של תלמוד-תורה
יחיי אברהם,¹⁸⁹ וכולם קיבלו תמיכה חודשית עבור הלימוד בישיבה.¹⁹⁰

3.5. התלמידים: פרופיל

במדריך ירושלים משנת 1948 נכתב: "מאות תלמידים מתחנכים במוסד להיות גדולי תורה
ויראה".¹⁹¹ אולם בפועל נראה כי ברוב השנים למדו בשלושת בתי המדרש של פורת יוסף בסביבות

¹⁸⁰ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 8.

¹⁸¹ גאון, יהודי המזרח, חלק א, עמ' 147. ואין הכוונה ללומדים בעוז והדר כיוון שבהמשך נכתב: "ועוד מדרש בשם
"עוז והדר" נקרא, בו קבועים חכמים עשרה".

¹⁸² ישימת המורים והרבנים הלומדים בישיבת פורת יוסף, ללא תאריך (כנראה שנת ת"ש), אמ"י, פ-890\12: גם בשנת
ת"ש (1940) נמנים בישיבה כשלושים וחמישה רבנים, שלושה עשר מורים, עשרה מורים חלקיים, ארבעה עשר
אברכים.

¹⁸³ הרב אברהם בכר היה בן למשפחה וותיקה מהעדה הספרדית בירושלים. עם עלייתו ארצה של הרב חיים חזקיהו
מדיני, מגדולי האחרונים, מינה אותו במקומו לרב בקרסו-בזאר שבחצי האי קרים. לאחר שחזר לירושלים חלה
במחלה קשה ולא יכול היה לדבר. בשנותיו האחרונות למד בפורת יוסף. עיינו: "הרה"ג אברהם בכר ז"ל", **דאר היום**,
28.1.1924, עמ' 3; גראייבסקי פנחס, "שתי אבדות", **דואר היום**, 28.1.1924.

¹⁸⁴ הרב אברהם בן יעקב, תרי"ג-תרצ"ז (1853-1937), יליד סרייבו בבוסניה, שם שימש רב. למד אצל הרב יהושע יצחק
מאגור, הרב בכור לוי, הרב בן ציון פינטו, והרב אליעזר פאפו מחבר 'דמשק אליעזר'. חיבר קונטרסי פיוטים ושירי
חול. הוא היה קפדן בענייני דת ואמונה, וכעס כשרצו לצרף לבית דינו רב דוקטור צעיר ומודרני שלמד בסמינריון
לרבנים בווינה. בשל כך העבירה אותו הקהילה על חשבונה לירושלים בתרע"ג (1913), וכאן התמסר לכתביה, ולמד
בישיבת פורת יוסף ובק"ק חסידים בית אל. במשך עשרים וארבע שנות שהותו בירושלים לא ביקר בכותל המערבי, כי
התייחס אליו ככותל העזרה. ראו: החכם אברהם בן יעקב ז"ל, **הצופה**, 25.8.1937, עמ' 3.

¹⁸⁵ הרב אליהו לעגיימי-ממנהלי בית הדין של העדה המערבית בירושלים יותר מעשרים שנה, וחבר בית הדין של
העדה. בשנותיו האחרונות למד בישיבת פורת יוסף. ראו: "הרה"ג אליהו לעגיימי איננו!", **דואר היום**, 23.5.1927, עמ'
4.

¹⁸⁶ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 5.

¹⁸⁷ הרב דוד לניאדו נולד בחלב בשנת תר"ס (1899), ועלה לארץ ב-1919. לאחר פרעות תרפ"ט שימש רב ושמש בבית
הכנסת זכות אהרון סילוורה בשוק מחנה יהודה, בספרו 'לקדושים אשר בארץ' תיעד את קהילת חלב ורבניה.

¹⁸⁸ הרב יעקב סודרי-יליד מרוקו, עלה ארצה עם משפחתו בגיל 6 לרובע היהודי בירושלים. הוסמך לרבנות על ידי
הראשון לציון הרב יעקב מאיר.

¹⁸⁹ **דואר היום**, 20.4.1923, עמ' 4. מונה בשנת 1923 כשבעה עשר משתלמים הלומדים תחת השגחת ראש הישיבה.

¹⁹⁰ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 8-9: 'שכרם של המורים מ-5.5 עד 10 לא"י לחודש. שכרם של רבנים מ-
2.5 עד 5 לא"י לחודש'. 'הרבנים' אין הכוונה למורים, אלא לתלמידי חכמים הלומדים בישיבה.

¹⁹¹ מחבר, לא ידוע, מדריך ירושלים, עמ' 56.

מאה תלמידים.¹⁹² הם נבחרו בקפידה, הן צעירים לתלמוד-תורה,¹⁹³ והן אברכים לבתי המדרש, על מנת לוודא שהם בעלי מסוגלות לימודית גבוהה: 'קשה הייתה שאלת הברירה, דהיינו ברירת אברכים מן המין שיתאימו למטרת המוסד, כי צריך היה להכשירם ולסגלם תחילה'.¹⁹⁴

מי היו, אפוא, התלמידים שהגיעו לשיבת פורת יוסף, מה אפיין אותם, ומה היה מוצאם? התשובה לשאלה זו מגוונת, שכן תלמידי הישיבה היו בני עדות המזרח לגוניהן, והגיעו אליה משיבות ומתלמודי תורה ברחבי ירושלים. לא מעט תלמודי תורה היו פרוסים ברחבי העיר לילדים ספרדים, כמו 'דורש ציון' ו'תפארת ירושלים', וכן תלמודי התורה של העדות השונות – הבוכרים, הבבלים, החלבים והגורג'ים, וכמובן תלמוד-תורה בני ציון, ממנו הגיע חלק הארי מתלמידי פורת יוסף.¹⁹⁵

רוב התלמידים הספרדים, לאחר שסיימו את שנות לימודיהם בתלמודי תורה, יצאו לעבוד, וחלקם עברו לבתי ספר תיכוניים. לשיבות פנו רק מעטים, כך שתלמידים שהמשיכו בכל זאת ללימודים ישיבתיים היו ברובם הגדול ממשפחות שמרניות, שייחסו לכך חשיבות מרובה.¹⁹⁶ חלקם באו ממשפחות מיוחסות, כמו משפחת צדקה ומשפחת סלמאן הבבליות, ומשפחת שרים החלבית,¹⁹⁷ ממשפחות וותיקות יוצאות בגדד, חלב ומרוקן, ומעטים גם ממצרים, גרוזיה ובוכרה. לא מעט מן התלמידים היו עולים חדשים, או בני משפחות עולים, שהגיעו ברובם ללא אשרות עלייה, ואפשרויות התעסוקה שלהם היו מוגבלות, כך שרבים הגיעו מבתי עניים, חלקם קרועי בגדים ונעלים.¹⁹⁸ דו"ח של הג'וינט משנת 1944 כתב: 'דלותם משוועת עד למרומים [...] התלמידים והמלמדים הם מדלת העם הקטנים כמעט ערומים ויחפים [...] ואף הגדולים במצב עלוב מאד...'¹⁹⁹

¹⁹² ראו לדוגמה: 'טופס למפקד תלמידים', 1940, אמ"י, מ-1033/17; דו"ח תרצ"ה; ועד פורת יוסף אל מנהלי ה'צנטרל רילף', 10.12.1948, ארכיון הישיבה יוניברסיטי (להלן: אה"י), Central Relief Committee Collection, Box 239/6/43.

¹⁹³ 'התקבלו תלמידים בני 11 ו-12 שקיבלו הכשרה יסודית בלימוד התלמוד'... 'הישיבה והת"ת פורת יוסף בירושלים', **ההד**, חוברת ט סיון תרצ"ב עמ' ה.

¹⁹⁴ מחבר לא ידוע, דין וחשבון תרצ"ה, עמ' 5.

¹⁹⁵ ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 207.

¹⁹⁶ בראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019, סיפר כי רוב חבריו מנחלאות לא הלכו לישיבה, אלא לעבוד. חבריו לשכונה היו צוחקים עליו. ואילו הוא עצמו הגיע לישיבה משום ש'אבא שלנו עמד בתוקף שנלמד'.

¹⁹⁷ הורביץ, ש"ס והציונות, עמ' 34.

¹⁹⁸ 'בבתי התלמוד תורה בני ציון', **דואר היום**, 17.11.1926, עמ' 4; הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 196; פרוש, שרשרת, עמ' 336; הרב שבתי אטון, שלמד בפורת יוסף בשנות השלושים סיפר: 'רבי יעקב עדס ע"ה, היה אומר לנו, כשהיינו נערים, בחורים יקרים, תלמדו, אמנם אין לחם בבית, אמנם הפרוטה לא מצויה, אבל סוף הכבוד לבוא'. הרב הגאון שבתי אטון, בתוך: קציר, באשר תלך, עמ' 253; זעפרני, דורש טוב לעמו, עמ' 50, מספר על תלמיד מבני בגדד שהנהלת הישיבה החליטה לא לקבלו משום שהיה עני ולא הייתה להם אפשרות לתת לו תמיכה כלכלית, והרב עזרא עטיה ביקש שינכו חלק ממשכורתו לצורך אותו תלמיד; בראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018, שלמד בפורת יוסף בשנות הארבעים המאוחרות, סיפר כי לרוב היה מגיע אל העיר העתיקה ברגל עם חבריו ללימודים בפורת יוסף, על מנת לחסוך את מחיר האוטובוס; עוד על העוני של התלמידים: אליהו, אביהם של ישראל, עמ' 19; מוצפי, תולדות רבנו הגדול, עמ' עח; על המצב הכלכלי הירוד של בני עדות המזרח בתקופה זו: ג'ף הלפר, "עדות המזרח בירושלים במאה השנים שקדמו להקמת המדינה, מקורות כלכליים לריבוד אתני", בתוך: אלי שאלתיאל (עורך), **פרקים לתולדות ירושלים בזמן החדש, ספר זכרון לעקב הרצוג**, ירושלים, תשמ"א, עמ' 279-301; קציר, באשר תלך, עמ' 253.

¹⁹⁹ 'הישיבות ומוסדות התורה והחינוך בארץ – ישראל', 1944, ג'וינט, JER.625 / 10 / 3 / JER.44-52, עמ' 26.

לבתי המדרש של החכמים, 'פורת יוסף' ו'עוז והדר', היו גם תלמידים שהגיעו מחוץ לירושלים, כמו הרב רפאל ביטון, הרב מנצור בן שמעון, ורבי אהרון בן מכלוף אביטבול, שעזבו את צפת מתוך כוונה להגיע לפורת יוסף.

בנוסף לתלמידים שהגיעו במיוחד כדי ללמוד בה, עם הקמת פורת יוסף, הצטרפו אליה מספר ישיבות קיימות – 'שושנים לדוד' ו'אוהל מועד' שהיו ישיבות חכמים, וישיבת 'רחובות הנהר' שהייתה ישיבת מקובלים. ישיבת 'שושנים לדוד' ליוצאי עיראק,²⁰⁰ נוסדה בשנת תרס"ו (1906),²⁰¹ על ידי חכמים יוצאי בגדד,²⁰² ביניהם הרב בן ציון חזן, בבית כנסת 'שושנים לדוד' שבשכונת בית ישראל, סמוך לשכונת רחובות הבוכרים. בשנת תרס"ד (1904), נקנה המקום שעליו נבנה בית הכנסת, בהשפעתו ותמיכתו של רבי יוסף חיים מבגדד,²⁰³ ובשנת תרע"ד (1914), נוספה למבנה קומה שניה,²⁰⁴ בה ישבו בית הכנסת ובית המדרש.²⁰⁵ עם הקמת פורת יוסף, היוו את היסוד להקמת חכמים שלמדו ב'שושנים לדוד' ועברו אליה,²⁰⁶ כמו הרב יהושע שרבאני, והרב עזרא עטיה, שלימים היה ראש ישיבת פורת יוסף,²⁰⁷ אך ישיבת 'שושנים לדוד' הוסיפה להתקיים גם לאחר מכן.²⁰⁸

ישיבת 'אוהל מועד' הוקמה ביזמת אנשי ארס צובא (חלב) בירושלים, ביניהם חכם עזרא הררי רפול, ללימוד וחינוך צעירים מכל ארצות המזרח ובעיקר מחלב, בלימוד תורת הנגלה בלבד, ובשנת תרס"ז (1907), החלו הלימודים בבית כנסת 'חגי אדוניהו' בשכונת הבוכרים.²⁰⁹ הישיבה נתקיימה בזכות עשירי בוכרה, אך המצב הכללי הקשה ששרר בירושלים בתקופת מלחמת העולם הראשונה, אילץ את עשירי הבוכרים להפסיק לתרום, בד בבד עם הפסקת תמיכתם של עולי הרגל מבוכרה, שלא יכלו להגיע לירושלים, בשל היותם נתיני רוסיה.²¹⁰ בכל זאת הצליחה הישיבה להתפתח, וגדלה ממניין אחד לשני מניינים, אך עם הקמת פורת יוסף, עברה אליה כגרעין יסוד, עם קבוצת הלומדים

²⁰⁰ ראו עליה: בצלאל, נולדתם ציונים, עמ' 75.

²⁰¹ בהקדמה ליעקב חיים סופר, **כף החיים**, (חלק א), ירושלים, תשכ"ט (להלן: סופר, כף החיים), כתבו הרב עטיה והרב עובדיה יוסף את תולדות המחבר, ומופיע שהישיבה הוקמה בתרס"ט (1909); בגאון, יהודי המזרח, חלק ב', עמ' 247 כותב שהישיבה הוקמה בתרס"ז (1907).

²⁰² בין מקימי הישיבה היו הרב יהושע לוי, הרב יחזקאל בן עזרא שלמד בישיבת 'בית זלכה' בבגדד ועלה לארץ ב-1890, ורבי יעקב בן חיים סופר, 1867-1939, פוסק הלכה ומקובל שכתב את סדרת ספרי ההלכה כף החיים, למד בישיבת 'בית זלכה' והוסמך לרבנות על ידי רבי יוסף חיים. ראו: סופר, כף החיים, בהקדמה את תולדות המחבר מאת הרב עטיה עזרא והרב עובדיה יוסף; ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 188, מוסיף את הרב יוסף שרבאני בין מייסדי הישיבה; בסוף ימיה של הישיבה עמד בראשה הרב א. שהרבני, כך מופיע אצל בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 262.

²⁰³ טווינה, גולים וגאולים, חלק ראשון, עמ' 101.

²⁰⁴ בתרומתו של מנשה מאיר, שהתפרסם כאחד מגדולי העשירים והנדיבים בעולם. ראו עליו: בן יעקב, יהודי בבל בתפוצות, עמ' 468-472; לכן נקראה גם ישיבת הקדוש מנשה מאיר. אוע"ס, מיכל 6290. הישיבה נתמכה על ידי תורמים נוספים, ביניהם יוסף סמוחה ממצרים.

²⁰⁵ יניב ברכה ותמר מנור – פרידמן, **בית הכנסת שושנים לדוד, תשמישי קדושה ומצווה**, ירושלים, 1981, עמ' 10.

²⁰⁶ פוזילוב, העדה הספרדית, עמ' 202.

²⁰⁷ שבת, השתלשלות התורה, עמ' תה-תח.

²⁰⁸ עוד על שושנים לדוד ראו: ויזר, חזן - נעים זמירות, עמ' 12, 35; בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 262.

²⁰⁹ כהן, בן פורת יוסף, עמ' 8; משה בצרי, **ליקוטי המליץ**, ירושלים, תשס"ה (להלן: בצרי, ליקוטי המליץ), עמ' 108; גאון, יהודי המזרח, חלק ב, עמ' 814.

²¹⁰ בצרי, ליקוטי המליץ, עמ' 108.

והר"מים²¹¹, בעיקר בשל הקושי הכלכלי. ביניהם היו ראש הישיבה הרב רפאל שלמה לניאדו, שבאוהל מועד התמסר לתורת הנגלה בלבד, ולאחר מכן נתמנה גם כראש ישיבת פורת יוסף, הרב עזרא עטיה שמילא את מקומו במקרים שנבצר ממנו להעביר את השיעור,²¹² הרב אליהו לופס,²¹³ הרב יעקב עדס,²¹⁴ הרב עזרא שרים,²¹⁵ הרב יעקב קצין,²¹⁶ והרב אהרון בן מכלוף אביטבול.²¹⁷

ישיבת 'רחובות הנהר' הייתה מעט וותיקה יותר, והוקמה בשנת תרנ"ו 1896,²¹⁸ בעצתו של רבי חיים שאול דוויק,²¹⁹ שמילא בה את תפקיד ראש הישיבה,²²⁰ ובעזרתו הכלכלית של גיסו שלמה צופיוף משכונת הבוכרים,²²¹ ובין מייסדיה היה גם רבי אברהם חיים עדס.²²² הייתה זו ישיבת המקובלים

²¹¹ סורסקי, וזאת ליהודה, הערה 5 לפרק חמישי, עמ' 518.

²¹² גאון, יהודי המזרח, חלק ב, עמ' 814.

²¹³ הרב אליהו לופס, תר"ן-תרצ"ח (1890-1938), יליד חלב, החל ללמד כבר בגיל 15. בתרע"ג (1913) עלה לארץ, אך הוגלה ממנה במהלך מלחמת העולם הראשונה, וחזר אליה בסיום המלחמה. לימד כשנתיים בישיבת אוהל מועד, וכשהוקמה ישיבת פורת יוסף החל ללמד בה למשך כ-15 שנה. שימש כדיין בבית דין צדק לעדה הספרדית, וממקימי שכונת בית וגן בירושלים. לופס, ספר אמרי פי, תולדות המחבר, פרק ב, ללא עימוד; מונסה, פדה את אברהם, עמ' תכב; גאון, יהודי המזרח, חלק ב עמ' 495; דרילמן-גפן, ספר עבד נאמן, עמ' 45-46.

²¹⁴ על גבי מסמך המלצה של הרב יעקב עדס חבר בית הדין הרבני הגדול לערעורים וחבר מועצת הרבנות הראשית לישיבת מגדל דוד כתוב: 'כי אני נולדתי וגדלתי בה [=בשכונת הבוכרים] [...] ונתחנכתי בת"ת שהיה מיוסד בה על טהרת הקודש, ואחר כך למדתי בישיבת אוהל מועד שנוסדה גם כן בשכונה הזאת בעזרת אחינו הבוכרים ושאר נדיבים על ידי [...] ואחרי מלחמת העולם הראשונה בשנת תרפ"א מפני הדוחק עברה הישיבה עם רבניה ותלמידיה לישיבת פורת יוסף...'. הרב יעקב עדס אל מייסדי ומנהלי ישיבת 'מגדל דוד', 1.1.1958, אמי"י, גל-14934/5.

²¹⁵ הרב עזרא שרים, תרנ"ה-תשכ"ג, עלה לארץ בגיל שישה חודשים מחלב, למד בישיבת אוהל מועד וישיבת טובו ישבעו. בזמן מלחמת העולם הראשונה גויס כקצין לצבא הטורקי, ועזר ליהודים רבים. אחרי המלחמה לימד בת"ת לילדי ארם צובא במשך שנתיים. אברהם בן יעקב, **השליח הנווד, על שליח ארץ ישראל הרב יוסף חיים שרים זצ"ל** (חלק ראשון), ירושלים, תשנ"ד (להלן: בן יעקב, השליח הנווד); עם הקמת פורת יוסף התקבל כתלמיד, ולאחר מכן שימש כר"מ בישיבה במשך שנים רבות. גם אז המשיך בפעילותו הציבורית. הוא היה אחראי על הקמת מסעדה בישיבה, ודאג לבתי כנסת שבהם יוכלו התלמידים ללמוד בימי המאורעות ולאחר חורבן הישיבה במלחמת העצמאות. לאחר נפילת הרובע היהודי מונה כמנכ"ל הישיבה במקום הרב בן ציון חזן, טיפל בקניית הקרקע לבניין החדש ובהקמת מוסדות פורת יוסף בקטמון. נעים אליהו, "הרה"ג עזרא שרים זצ"ל", **קול סיני**, גליון ה כרך ב, שבט תשכ"ג, עמ' 128-129; הספדים עליו ראו: אטון, משואות חוברת ד, עמ' 86-96.

²¹⁶ הרב יעקב קצין, תר"ס-תשנ"ד (1900-1994), נולד למשפחה חלבית בירושלים, למד בישיבת אוהל מועד, ועבר לפורת יוסף עם הקמתה, ובגיל 25 החל ללמוד בישיבת המקובלים שבה. בשנת 1926 הקים בעצמו ישיבת מקובלים בשם 'גן הלבנון'. מאיר, רחובות הנהר, עמ' 40; היה חבר בבית הדין הגדול של עדת הספרדים בירושלים. קצין, קצין אר"ץ, עמ' 78; בשנת תרצ"ב (1932) החל לשמש כרב קהילות יוצאי סוריה, מגן דוד ושערי ציון, בניו יורק. שם, תולדות המחבר, עמ' 55-111; 'תועלת כללית הייתה לי משנת תרפ"ג [=1923] שזכיתי להתקבל בתור [...] ומשתלם בישיבה הגדולה [...] פורת יוסף [...] ושם נוספה שקידת הלמוד בתלמוד ובי" [=ובית יוסף] ובפוסקים במידה מסוימת כראוי. פה מצאתי רב גדול שהופיע אור תורתו עלינו הלא הוא הרה"ג מעוז ומגדול [...] רפאל שלמה לניאדו [...] פה גם מצאתי אתי חברים מפאראים רבנים שקדנים בתורה יומם ולילה. פה מצאתי לי גם עזרה מסוימה לכלכלת החיים ומזון ב"ב [=בני בית]. פה ניתן לי דירה נאה בחצר הישיבה משנת פור"ת [=תרפ"ו, כלומר 1926] ואילך [...] ולהתפלל עם יחידים ביהכ"נ [=בית הכנסת] בכונה אשר במרכז הנאור הלוח. פה מצאתי היכולת לסדר בלילות לימוד הקבלה יחד עם חברים מקשיבים זריזים ומסוימים. בשנים אלה הייתי גם מורה או מלמד כזה מגיל הגבוה לימודי הקודש'. קצין, פרי עץ, עמ' נט; "הרה"ג יעקב שאול קצין" **קול סיני**, גליון ד, אדר ב' תשכ"ב.

²¹⁷ גליקרום ג"מ, **האיר המזרח**, ירושלים תשס"ב (להלן, גליקרום, האיר המזרח), עמ' 344. מונסה, פדה את אברהם, עמ' תכח. ראו: מחבר לא ידוע, **ישיבת מגדל דוד, להכשרת רבנים ומורי הוראה בישראל לבני עדות הבוכרים הספרדים ועדות המזרח וישיבת ערב ומדור להכשרת חזנים וצעירים ומשרתי בקודש**, ירושלים, תשכ"ב, עמ' 14, שם יש תיאור קצר של הישיבה מפי הרב יעקב עדס.

²¹⁸ מאיר, רחובות הנהר, עמ' 29; גליקרום, האיר המזרח, עמ' 16 כותב שנוסדה בשנת תרס"ג.

²¹⁹ רבי חיים שאול דוויק, תר"ח – תרצ"ג (1858-1933) היה רב ראשי בארם צובא ובחלב, עלה לארץ בשנת 1890 ולמד בישיבת המקובלים בית אל ולאחר מכן ברחובות הנהר. ראו: לניאדו, לקדושים אשר באר"ץ, עמ' 7; יעקב משה הלל, "תולדות הגאון המקובל רבי חיים שאול דוויק – הכהן", בתוך: חיים שאול, דוויק הכהן (מחבר), **ספר פאת השד"ה** (חלק א), ירושלים, תשנ"ח, עמ' 9-59.

²²⁰ פאר, המורה, 83.

²²¹ ורמן, הבוכרים ושכונתם בירושלים, עמ' 52.

²²² גאון, יהודי המזרח, חלק ב, עמ' 497; כהן, בן פורת יוסף, עמ' 5.

הראשונה של חכמי ארם צובא, אך למדו בה גם חכמים מעדות שונות, ואף אשכנזים²²³ שהצטרפו בשל דרכה המיוחדת.²²⁴ היא התמקמה בשכונת הבוכרים, תחילה בבית הכנסת של שלמה מוסאיוף בביתו, ואחר כך עברה לבית הכנסת יששכר-בביוף, שהוקם במיוחד עבורה,²²⁵ בשנת 1898.²²⁶ גם רחובות הנהר נקלעה לקשיים כלכליים בשנות מלחמת העולם הראשונה, ורוב תלמידיה, כרבי משה עדס, הרב סלמאן אליהו, והרב אפרים כהן, הצטרפו לשיבת המקובלים 'עוז והדר', שהייתה חלק מפורת יוסף,²²⁷ שם נהנו מתמיכה כלכלית גדולה יותר, שהייתה מבוססת על פירות של קרן קבועה, אך ישיבת 'רחובות הנהר' המשיכה להתקיים בתמיכת הרב נסים נחום.²²⁸

הישיבות שהצטרפו לפורת יוסף התנהלו כשיבות חכמים קטנות, במסגרת עדתית, בבתי מדרש קטנים ומקומיים. פורת יוסף, לעומתן, כללה ישיבות חכמים וישיבת תלמידים גם יחד, באופן מסודר ומחולק על פי רמות, במבנה מוסדי מסודר. למדו בה תלמידים ממגוון עדות המזרח, והבניין בו שכנה נבנה במיוחד לצרכיה, ובכך סימנה מיסוד של עולם התורה הספרדי בירושלים.²²⁹

3.6. מטרות הישיבה בשלב ייסודה

מה ראו מייסדי פורת יוסף לנגד עיניהם כשבאו להקימה? האם ייעדו אותה להיות ישיבה רגילה ככל הישיבות בירושלים, שמטרתם לסייע ללומדים, או שמא תכננו מראש ליצור ישיבה מובילה שתפתח הנהגה רוחנית?²³⁰ הורביץ טוען כי מטרת ההקמה של הישיבה הייתה מראש על מנת לחנך תלמידים שיהפכו לרבנים ומורי הוראה, יהוו מנהיגות רוחנית בקהילות הספרדיות המתחדשות ברחבי העולם, וימלאו את החסר שיצר שקיעת עולם התורה הספרדי.²³¹ 'הקמת הישיבה נועדה לענות על הצרכים של קהילות חדשות, בעיקר מקרב עשירי יהדות בגדד, ולספק מנהיגות רוחנית לריכוזים חדשים בעולם משתנה'.²³² האם אכן כך? האם טרם הקמתה ביקשו מקימי פורת יוסף לספק מנהיגות רוחנית, והקימו אותה על מנת להוציא מתוכה רבנים ומורי הוראה?

²²³ פאר, המורה, עמ' 83.

²²⁴ מאיר, רחובות הנהר, עמ' 31.

²²⁵ בן אריה, ירושלים היהודית, עמ' 1407.

²²⁶ ורמן, הבוכרים ושכונתם בירושלים, עמ' 52.

²²⁷ מאיר, רחובות הנהר, עמ' 38-39.

²²⁸ שם, עמ' 39 הערה 83, מתוך רחובות הנהר, דו"ח (כ"י); על תמיכתו של נסים נחום כותבים גם: פאר, המורה 107; ורמן, הבוכרים ושכונתם בירושלים, עמ' 52; בשנת ת"ש (1940) חידש הרב בן ציון עוזיאל את הישיבה. שאלון ישיבת רחובות הנהר, ללא תאריך (כנראה שנת ת"ש), אמ"י, פ-890\12.

²²⁹ הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 204.

²³⁰ על מגמות של ישיבות ראו: שארפשיין, תולדות החינוך, עמ' 152. השווה לישיבת סלובדקה שפעלה באותם שנים ושם הרב סרנא דאג לסדר את בוגרי הישיבה במשרות רבנות, דיינות והוראה. שלמה טיקוצינסקי, "גדלות האדם" ו"שפלות האדם" בארץ לא זרועה: ישיבות המוסר 'סלבודקה' ו'נוברדוק' עולות לארץ ישראל 1925 – 1935, בתוך: עמנואל אטקס ותמר אלאור (עורכים), **חינוך ודת: סמכות ואוטונומיה**, ירושלים, תשע"א, עמ' 220-267 (להלן: טיקוצינסקי, גדלות האדם), עמ' 33.

²³¹ הורביץ, ש"ס והציונות, עמ' 30-61.

²³² שם, עמ' 32.

במקורות הראשונים שעסקו בהקמת הישיבה לא הוזכר העניין. בדומה לרוב הישיבות בירושלים באותה תקופה, הוקמה פורת יוסף כשיבת חכמים על מנת לתמוך בחכמים, ולצידה בית מדרש לתלמידים נצרכים 'חיי אברהם', ששימש כשיבה חינוכית. הלומדים בישיבה התפרנסו מההקדש, ומטרתם הייתה ללמוד תורה בנגלה ובנסתר.

בכתבה בעיתון 'מוריה', משנת תרע"ד (1914) מתוארת פעילותו של יוסף אברהם שלום להקמת הישיבה, ממנה עולה כי מטרת הישיבה היא תמיכה בתלמידי חכמים, למען יוכלו ללמוד:

*"כידוע הניח אחרי יוסף אברהם שלום מעיר כלכותא שנים עשר לאך רופיוס [לאך]
הוא מאה אלף, ו"רופיא" בערך שישים פרנק]. למען לבנות קרוב לבית חולים משגב לדך
בין הר המוריה והר ציון בנין אדיר ויפה שיכיל ישיבה נהדרה ובית כנסת מפואר ועשרים
בתי דירה לעשרים ת"ח שיהגו יומם ולילה בהישיבה, בנגלה ובנסתר. וכל תלמיד חכם
יקבל תמיכה הגונה שתספיק לפרנסת בני ביתו למען יוכל לשקוד על לימודו בלי
מפרע...²³³*

בהמשך הכתבה מסופר על התנגדות מצד עיתון יהודי-אנגלי בהודו לתרומתו של יוסף אברהם שלום:

*והנה העתון היהודי האנגלי, "דז'ואים מסנג'ר" המופיע בכלכותא לא יוכל לראות
בקירות רוח כי ים' [=ירושלים] תזכה ביד נדבה גדולה כזאת. הוא כותב נגד זה כדברים
הללו: "לפי הבנתו יוציאו רוב הכסף מעזבון [...] שלום רק לטובת העניים לומדי הישיבה,
החיים מ"החלוקה" ובוה תסייע נדבת ס' שלום לגדל דור חדש של קבצנים מלחכי פינא,
האם לא ידע הנדיב כי אי אפשר לעניים להתפרנס רק על ידי תלמוד תורה, ונדבתו הלא
לקללה תחשב לו...²³⁴*

ההתנגדות בהודו עלתה על רקע אי הסכמה כוללת לשיטת החלוקה, לפיה יהודי ירושלים יושבים ועוסקים בתורה ובתפילה, ומתפרנסים מתרומותיהם של תושבי חוץ לארץ, כך שהכתב ראה את פורת יוסף כעוד אחת מישיבות ירושלים ששימשו לפרנסת תלמידי חכמים, ולא כשיבה בעלת בשורה חדשה. בשנת תרצ"ה (1935), נכתב תיאור של המכתב ששלח הרב יוסף חיים מבגדד לרב בן ציון חזן לגבי הישיבה העתידה לקום, בו נאמר על תלמידיה: 'אשר ילמדו בביהמ"ד [=בבית המדרש] את תורת הפשט ואת חכמת הקבלה, ויתפללו בביהכנ"ס [=בבית הכנסת] עפ"י דרך האר"י ז"ל.²³⁵ לא הוזכרה תוכנית לפיתוח מנהיגות, או כל ייעוד מיוחד לישיבה. גם בתיאור צוואת המקדיש יוסף אברהם שלום, כפי שנכתבה בשנת תרצ"ה, לא מוזכרת מטרה זו, אלא המטרה להקמת ישיבות ללמוד נגלה ונסתר ובית מדרש לנצרכים:

*המקדיש בצוואתו אשר נכתבה ונתאשרה ביום 29 באפריל 1911, הביע את רצונו, כי
בכספו יקימו שתי ישיבות: האחת תקרא בשם "פורת יוסף" ללמוד בה ש"ס ופוסקים.*

²³³ "הבנין הגדול של ה' יוסף אברהם שלום", מוריה, 9.1.1914.

²³⁴ שם

²³⁵ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 3.

והשנית תקרא בשם "עוז והדר" ללמוד בה חכמת הקבלה. כמו כן ציווה לבנות בית מדרש לתלמידים נצרכים בשם "חיי אברהם", עשרים דירות לתלמידי חכמים...²³⁶

כך גם באבן הזיכרון, שנקבעה בצדו המערבי של בית הכנסת, המקדיש מזכיר תמיכה בתלמידי חכמים: 'וזכני ה' לכוון בו בית מדרש לחכמים שילמדו בו לקיים מצוות והגית בו יומם ולילה והם יקחו קצבתם השנתית מפרי הקדש שעשיתי...'²³⁷ לפי ממדי המבנים, ברור שמראש ציפו לישיבה גדולה, אך בעת תכנונה נאמר כי מטרתה לתמוך בתלמידי חכמים, ולא מעבר לכך.

עם זאת, מיד עם התהוות הישיבה, החלו יותר ויותר בני הישיבה והסובבים אותה, לראות את תפקידה כמקור לטיפול רבנים ומורי הוראה. כמעט כל המקורות, מהשנים שלאחר הכיבוש הבריטי, העוסקים בהקמת הישיבה, מדברים במפורש על מגמה להוציא מהישיבה הנהגה רוחנית, שהחלה להתפתח מיד עם ראשית פעולתה של הישיבה. בכתבה המתארת את חנוכת הבית מתרפ"ג (1923), נכתב: 'מלבד זה נפתחה ישיבה מיוחדת [כעין ישיבת המשתלמים] לאברכים תלמידי חכמים מצוינים שבה ישתלמו בהוראה בתור רבנים בש"ס ופוסקים',²³⁸ ובאותו אירוע נשא מיכלין דברים, והדגיש:

וכי גם לנו יש תקוה כי במעלות התורה יעלו התלמידים והחניכים שישקעו עצמם בלימודם לא על מנת לקבל הפרס אלא לשם תורתנו ולשם ההשתלמות ואז אשריהם בזה ובבא כי מה מורגש הצורך במורי הוראה בין אחינו הספרדים הנאכלים בכל פה מכל קצותיהם מצד המוסדות החינוכיים החדשים.²³⁹

הרב עזרא עדס, שגדל עם משפחתו במתחם הישיבה, סיפר על מה שקלט כילד:

המטרה של הישיבה היא להוציא לעם ישראל מנהיגים רוחניים ומורי הוראה, זוכרים הילדים של אז את שיחותיהם של צוות רבני הישיבה. המטרה של הישיבה היא לעצב את דמויותיהם החינוכיות של גדולי דור העתיד, להכין אותם לקראת התפקיד הגדול שנכון להם בבוא היום.²⁴⁰

אולי הקמת הישיבה, כשישיבה מפוארת, על פי ההתנהלות התקציבית וגודל המבנים ופארם, אולי העובדה שהרב יוסף חיים מבגדד היה מעורב בכינונה, או אולי גורמים אחרים, הובילו להבנה כי מתהווה פה משהו שונה מן הישיבות הקיימות. ואולי, כמו שמתאר מונסה, שגדל גם הוא בחצר הישיבה והתחנך בה, היה זה בשל השפל בעולם הישיבות הספרדי שהתחוויר עוד בימי מלחמת העולם הראשונה:

אבל הגבאים ובראשם הראשל"צ והרב אלישר חשו צורך גדול לפתוח שעורים וישיבה גם לאברכים, למורי הוראה ודיינים בישראל כי בזמן המלחמה [...] הרבה ת"ח

²³⁶ שם, עמ' 4.

²³⁷ בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 482.

²³⁸ דואר היום, 20.4.1923, עמ' 4.

²³⁹ שם.

²⁴⁰ דרילמן-גפן, ספר עבד נאמן, עמ' 90.

[=תלמידי חכמים] נאספו לעולמם מחמת המצוק, וכן הרבה נסעו לחו"ל, לכן עשו הגבאים ז"ל מאמץ כביר לא רק להכניס ת"ח כצוואת המקדיש אלא גם למוד אברכים ש"ס ופוסקים עם רבנים גדולים מורים דרך עיון הגמרא.²⁴¹

יש לזכור כי מצב הישיבות הספרדיות באותה תקופה היה בשפל, וממילא לא גדלו תלמידי חכמים שיוכלו לתפקד כהנהגה רוחנית לקהילות הספרדים ובני עדות המזרח, כך שהצורך בכך הורגש. לכן סביר להניח שמיד עם הקמתה של הישיבה ציפו ממנה שתמלא תפקיד זה, אף שלא זו היתה המטרה שעליה דובר מראש.

במכתב ששלח הרב בן ציון חזן למחלקת החינוך בשנת תרפ"ז (1927), כתב: 'מוסד פורת יוסף הוא מוסד דתי קדוש וטהור בלימוד ש"ס והרמב"ם ושו"ע, ואחר אשר ילמדו בו התלמידים איזה שנים אח"כ יוסמכו לדון ולהורות או גם להתקבל לרבנים ראשיים או דיינים בכל תפוצות ישראל'.²⁴² בדרשתו של הרב שלמה קצין²⁴³ משנת תרצ"א (1931), תיאר את הישיבה כבית יוצר לרבנים ומורי הוראה, המשפיעים על המצב הרוחני וזורים אור בקהילות השונות:

...וכל מטרתו רק להפיץ אור התורה ולהאדירה בקרב עם ישראל [...] וכמה שוחטים זובחי צדק יראי ה' מרבים העמידה ישיבה זו, כמה מוהלים זריזים העמידה ישיבה זו, מצורף גם חזנים יקירים היודעים להנעים בין קהלות הקדש ולפאר ליוצר הכל בשפה ברורה ובנעימה, וכמה רבנים שלמים בכל השלמות במלא המובן העמידה ישיבה זו וגם תעמיד אשר אם יצטרך בקרב עמינו ישראל, רב! מורה הוראה! מנהיג רוחני! וכדומה יש להם על מי לסמוך לפנות אל העומדים החזקים הללו אשר בית ישראל נשען עליהם, אל האורות הבהירים הללו...²⁴⁴

כהמשך למגמה שהתפתחה, בשנת תרצ"ב (1932) כבר הונהגו בישיבה בחינות לקבלת סמיכה, כפי שתואר בכתב העת 'ההד':

בשנים האחרונות הונהגו גם בחינות לשם קבלת סמיכות המסתדרות לכל מקצוע לחוד. זהו חידוש שהתחדש במוסד זה כי בין חכמי עדות המזרח אין נוהגים כלל בסמיכות. מי שמלא כרסו בש"ס ופוסקים ומשמש תלמידי חכמים נמנה על חכמי העדה ומשמש מועמד לכהן במשרה זו גם באופן רשמי. אולם כדי להכניס סדר בלמוד האברכים המשתלמים הונהגו הבחינות.²⁴⁵

²⁴¹ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תלב; א' מונסה אל ועד עדת הבלים, 4.12.1944, אוע"ב, א.ש. / בב71.

²⁴² הרב ב"צ חזן אל מחלקת החינוך, 20.10.1926, אמ"י, מ-1033/17.

²⁴³ הרב שלמה קצין, 1909-1982, נולד בירושלים, למד תורה פורת יוסף, שימש במשרות סופר ומזכיר בבית הדין לעדות הספרדים כשנתיים ימים. היה שותף בהקמת מספר תלמודי תורה וחינוך, לאחר פטירת הרב יהודה חיים הכהן מסלתון טראב ב-1946 שימש כרב ואב בית דין במצרים, ורוב שנותיו שימש על כיסא הרבנות והדיינות במקומות שונים בארץ. גאון, יהודי המזרח, חלק ב עמ' 631; מד"ן, "מילואים לרשימות המועמדים לרבנות", **הד המזרח**, 1944. 28.4 עמ' 2; בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 483; "הרה"ג שלמה ש. קצין שליט"א", **קול סיני**, גליון ה', כרך ב', שבט תשכ"ג, עמ' 120; קצין, קציני אר"ץ עמ' 54.

²⁴⁴ קצין, ניצוצי, עמ' קפו. "דרוש שאמרת ביום ש"ק חי' מנ"א שנת התרצ"א ליצירת עולמים בעיר קודשינו ירושלים בישיבה הקדושה פורת יוסף לעי"נ המקדיש ישיבה המפוארה ונשגבה...".

²⁴⁵ "הישיבה והת"ת פורת יוסף בירושלים", **ההד**, חוברת ט סיון תרצ"ב עמ' ה.

עצם הכנסת נוהל המבחנים היוותה שינוי מהותי שביטא מגמה של הכוונה לתכלית, שניתן לה ביטוי מפורש בדין וחשבון של הישיבה משנת תרצ"ה (1935): 'המטרה הייתה להקים ישיבה של תורה אשר בה ילמדו תורה שבכתב ותורה שבעל פה כל הימים ולעשותם רבנים ומורי הוראה'.²⁴⁶ עם השנים הלכה מגמה זו ובלטה יותר ויותר, בעיקר בקשריה של הישיבה עם הקהילות שסביבה,²⁴⁷ בארץ ומחוצה לה, אליהן פנתה בהצעה לקבל את בוגריה כרבנים:

היינו רוצים להטות את תשומת לבם של אחינו ראשי קהילות ישראל בגולה לכך כי כלי קודש אלה הם מוסמכים ומקבלים תעודות סמיכות מן הרבנים היותר ותיקים בירושלים וכולם בקיאים גדולים בכל חדרי תורה. לפיכך אם יודעים אתם איזו קהילה בגולה הזקוקה לרב ומו"צ [=ומורה צדק] נשמח להציעו בפניכם. הישיבה ממשיכה את הייעוד הגדול המוטל עליה בחנוך האברכים [...] כדי למלא את הדרישה הגדולה ולספק לקהילות רבות מנהיגים רוחניים. לא נעלם מעיני הישיבה המחסור הגדול ברבנים בארץ ובגולה.²⁴⁸

ואכן, בשנת תרצ"ה (1935) התפארה הישיבה בתלמידים שיצאו מקרבה ומונו לתפקידים רבניים בקהילות ברחבי העולם, והתייחסה לתופעה זו כמגמה: 'ביניהם יש עילויים גדולים ובקאים מופלגים בש"ס ומובטחים אנו כי לאחר שילמדו בישיבה זו שנים מספר יצא שמם לתהלה בכל תפוצות ישראל'.²⁴⁹ מאוחר יותר, בשנת תשי"ד (1954), כבר נמנו עשרות רבנים המשמשים בתפקידים רבניים שונים במקומות מגוונים בארץ ובעולם, ומיתוס הישיבה כבית יוצר לרבנים ומנהיגים, ממובילי הקהילות הספרדיות בארץ ובעולם, הלך והתעצם: 'מכאן יצאו גדולי הרבנים כאמור, מרבית השוחטים העושים את מלאכת הקודש ברחבי הארץ, חזנים, בעלי קריאה, מוהלים ודומיהם'.²⁵⁰

הרצון 'לכבוש' משרות רבנות ולהנהיג קהילות ומוסדות, נבע כנראה מתחושת אחריות כלפי הקהילות שמתוכן צמחה פורת יוסף, אך ייתכן גם שהייתה מעורבת בכך כוונה להוכיח את יכולותיהם של הספרדים ובני עדות המזרח בתחום הישיבות,²⁵¹ כפי שנכתב בדו"ח הישיבה משנת תרצ"ה (1935): 'אין לישיבתנו להתבייש אפילו לעומת הישיבות האשכנזיות המפוארות והמפורסמות'.²⁵² ובכל מקרה, התדמית שהתפתחה לפורת יוסף סימנה אותה כמקור להנהגה רוחנית לספרדים ועדות המזרח בארץ ובעולם, רבנים, מנהיגים רוחניים, מורי הוראה ודיינים, וגם שוחטים, מוהלים וחזנים.

²⁴⁶ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 4.

²⁴⁷ מחבר לא ידוע, ספר אור המאיר, עמ' 15 – 16.

²⁴⁸ מחבר לא ידוע, הישיבה הגדולה.

²⁴⁹ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 8.

²⁵⁰ מחבר לא ידוע, הישיבה הגדולה, עמ' 7.

²⁵¹ ראיון אליהו אפרים. חן ופפר, מרן עובדיה יוסף, עמ' 27.

²⁵² מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 6. אוירה כזאת גם מתאר אפרים אליהו, כי בישיבה הייתה מורגשת השאלה איך האשכנזים רואים אותנו. ראיון אפרים אליהו, 6.6.2017.

3.7. ישיבות ששימשו כמודל השראה לפורת יוסף

על מנת לאתר את מגמותיה של פורת יוסף בשנים הראשונות, חשוב לבחון את הישיבות ששימשו לה כמודלים, מהן שאבה השראה לדרך הקמתה, הרכבה המוסדי, צביונה והעקרונות שהנחו את פעולתה. להלן נמנה את הישיבות הללו, ואת ההיבטים השונים שבהם השפיעו על פורת יוסף. תחילה נבחן את השפעותיהן של הישיבות הספרדיות, ולאחר מכן של אלו האשכנזיות.

כבר עמדנו על כך שלמדרש 'בית זלכה' הייתה השפעה על דרך הקמתה וצורת פעולתה של ישיבת פורת יוסף. הרב יוסף חיים מבגדד, שיזם, או לפחות תמך, בהקמת פורת יוסף, למד ולימד שם,²⁵³ סביר להניח שהתורם, שנולד וחי בבגדד לפני שעזב לכלכותה, ועמד בקשר עם הרב יוסף חיים, ידע על בית מדרש זה, וחכמים שונים מפורת יוסף למדו שם, כמו הרב בן-ציון חזן, ממקימי הישיבה ומנהליה, וכן הרב אפרים כהן, הרב סלמאן אליהו, והרב יהושע שרבאני. ואכן, בדומה למדרש 'בית זלכה', גם פורת יוסף נבנתה כשיבה מסודרת וגדולה, שיועדה לתמוך בתלמידי חכמים ובפרט בנצרכים מביניהם,²⁵⁴ כללה ישיבת חכמים וישיבת חינוכית לתלמידים, שאפה לפתח הנהגה מקרב תלמידיה והכשירה אותם לכך. יוסף אברהם שלום ביקש כבר בצוואתו לאגד בישיבה שתקום מוסדות שונים ללימוד נגלה ונסתר, ולתלמידים נצרכים, כפי שהיה קיים גם ב'בית זלכה', וכך עשו. ב'בית זלכה' הייתה ספרייה שכללה למעלה מאלף ספרים,²⁵⁵ כמו הספרייה בפורת יוסף שהייתה גם היא לשם דבר,²⁵⁶ וכן שאפו בפורת יוסף לגדל ולטפח מנהיגים רוחניים, כפי שב'בית זלכה', אשר שימשה עבורם השראה, הוכשרו חכמים שהפכו בעצמם למורים במוסד עצמו, ומתוכה יצאו מנהיגים גדולים שהשפעתם חרגה מעבר לבגדד, כמו הרב יוסף חיים והרב שמעון אגסי.

יחד עם זאת, פורת יוסף הושפעה בתחומים רבים גם מן הישיבות האשכנזיות בירושלים. בעת ייסודה בשנת תרפ"ג (1923), כבר היו קיימות בירושלים מספר ישיבות אשכנזיות גדולות, שהיו באותה עת מממוסדות ומבוססות מזה עשרות שנים. השפעתן התבטאה במיוחד בבחינות המסגרתיות, הניהולית והמבנית,²⁵⁷ וסייעה לפורת יוסף לרכוש התנהלות מודרנית ולשאוף למצוינות.

בהיבטים של המבנה המוסדי ומקורות הקיום השינוי המשמעותי שיצרה ישיבת 'עץ חיים' מבחינה ניהולית היה עם הקמת הוועד הכללי בשנת 1866, שלקח על אחריותו את מימון וניהול רשת החדרים ותלמודי התורה בירושלים. ריכוז תלמודי-תורה במקום אחד, ומימונים מקופת הציבור, אפשרו את דירוג התלמידים בכיתות לפי הישגיהם, כמו גם פיקוח מתאים על הלימודים. העובדה שההורים

²⁵³ בן יעקב, יהודי בבל מהגאונים, עמ' קצא.

²⁵⁴ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 4; בן יעקב, יהודי בבל מהגאונים, עמ' קנ-קנא.

²⁵⁵ מאיר, התפתחות חברתית-תרבותית, עמ' 28.

²⁵⁶ בדומה לספריית פורת יוסף, שאבדה עם פיצוץ הישיבה על ידי הירדנים ב-1948, גם ספריית 'בית זלכה' נשרפה ב-1937. מאיר, התפתחות חברתית-תרבותית, עמ' 28.

²⁵⁷ הורביץ, ש"ס והציונות, עמ' 35.

פרעו את שכר הלימוד של ילדיהם כנדר, והתשלום הועבר לקופת החברה ולא ישירות למלמד, מנעה לחץ של ההורים על המלמדים, והפיקוח על החינוך נשאר בידי החברה.²⁵⁸ הקמת המוסדות בצורה זו העלתה את ההישגים הלימודיים במערכת החינוך הציבורית, שאף עלו על ההישגים במסגרות פרטיות. לישיבת 'תורת חיים' הייתה תמיכה כלכלית טובה, אך בניגוד ל'עץ חיים', היא הייתה מורכבת ממוסד אחד בלבד, שבו התמקדה, ולא נדרשה להקדיש כספים ותשומת לב למסגרות חינוכיות אחרות, כגון תלמודי-תורה וישיבות-קטנות, דבר שתרים להצלחתה.²⁵⁹ ישיבת פורת יוסף כללה אומנם מסגרות שונות נוספות, אך שילובן במקום אחד, תחת הנהגה אחת ותקציב משותף תרמו להצלחתה ולביסוסה. פורת יוסף לא הייתה נתונה לחסות העדה הספרדית, אך יכולתה הכלכלית, בזכות ההקדש שהשאיר יוסף אברהם שלום, והחסות שנתנו לישיבה דמויות מפתח בעדה הספרדית, ביניהם הראשון לציון הרב יעקב מאיר, ונשיא העדה הספרדית נסים אלישר, השפיעו על התפתחותה ועל התקדמות התלמידים, ומנעו לחץ חיצוני של גורמים שונים.

מוסדות 'עץ חיים' התפתחו לרשת מוסדות המיועדים לגילאים שונים,²⁶⁰ והמעבר בין המחלקות ובין המוסדות נעשה בהתאם לבחינות, וכך היה גם במוסדות 'חיי עולם'.²⁶¹ כמוהן היתה פורת יוסף מחולקת למוסדות שונים – תלמוד-תורה וישיבה לבחורים צעירים ב'חיי אברהם', ישיבה גדולה בפורת יוסף, וישיבת 'עז והדר' למקובלים, וכן הנהיגה בחינות בהן עמדו על טיבו של התלמיד.²⁶² סלקציה בקבלת תלמידים הוא נוהל שלא היה מקובל עד אותה תקופה,²⁶³ אך ישיבת 'תורת חיים' הנהיגה אותו בתוכה, כך שתלמידים התקבלו לישיבה, לא על יסוד זכויות כלשהן, אלא בהתאם לכישרונותיהם, עד שאפשר היה להעלות את רמת הלימוד ולהנהיג שיטות לימוד חדשות, שרווחו בישיבות ליטא,²⁶⁴ ועניין זה הועתק גם הוא לפורת יוסף.²⁶⁵

היו השפעות נוספות מן הישיבות האשכנזיות, בתחומים שונים. בשנת תרכ"א (1861) נבנה לישיבת 'עץ חיים' מבנה חדש ומיוחד לה, גדול ממבני ישיבות המוכרים עד לאותה תקופה, ובו גם דירות לתלמידי חכמים ולשמש עובדי הישיבה, כנראה בשל צפיפות הדיור ברובע היהודי.²⁶⁶ בדומה לכך, גם מבנה ישיבת פורת יוסף היה גדול ומפואר, והתורם יוסף אברהם שלום כתב כבר בצוואתו לבנות עשרים דירות לחכמים. בניין ישיבת פורת יוסף הוקם לאחר מלחמת העולם הראשונה, כבר אחרי הקמת שכונות לא מעטות מחוץ לחומות, כך שבניית הדירות בפורת יוסף נבעה, כנראה, מרצון להקל על הרבנים מבחינה כלכלית, בכך שפטרה אותם מהצורך לשלם שכר דירה, מה שתאם את צוואתו של התורם: 'להקדיש כל הונו ורכושו [...] להספיק להתלמידי החכמים הספקה טובה וחשובה כדי

²⁵⁸ שלמון, החינוך האשכנזי, עמ' 282.

²⁵⁹ שם, עמ' 287-288.

²⁶⁰ שם, עמ' 282.

²⁶¹ מחבר, לא ידוע, מדריך ירושלים, עמ' 54.

²⁶² פאר, המורה, עמ' 138. עטיה, האיש על העדה, עמ' 136; ברוך בן חיים, "דיוקנו של רבו", בתוך: ספר תפארת ציון, ירושלים, תש"ס, עמ' רל – רלד (להלן: בן חיים, דיוקנו של רבו), עמ' רלא.

²⁶³ ברויאר, תולדות הישיבות, עמ' 196-197.

²⁶⁴ ברויאר, אוהלי, עמ' 63.

²⁶⁵ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 5; וכן מונסה, פדה את אברהם, עמ' תכח.

²⁶⁶ כהניו, שאלו שלום ירושלים, עמ' נב – נד.

שילמדו מתוך רוחב הלב ויתרבה הדעת.²⁶⁷ צעד כזה, לא היה מקובל בישיבות הספרדיות עד אותה עת, וסביר להניח כי הושאל מהישיבות האשכנזיות. השפעת הישיבות האשכנזיות התבטאה גם בתחומי ההוראה שהתאפיינו בפורת יוסף בשמרנות לצד השפעות המודרנה, כשבתלמוד תורה 'חיי אברהם' נלמדו כתיבה עברית, חשבון ודקדוק, אך לא שפות זרות, כפי שבישיבת 'עץ חיים' מלבד לימודי קודש לימדו גם דקדוק עברי, כתיבה וחשבון.²⁶⁸ השפעה נוספת הייתה בהיבט של תמיכה במתן חינוך לילדים מעוטי יכולת; אחת המטרות של מוסדות 'עץ חיים' הייתה לחנך יתומים ובני עניים לתורה, מוסר ודרך ארץ, ולעזור לבני עניים אשר אין ביכולתם לשלם בעצמם על שכר המלמדים. לשם כך, בין השאר, הוטל המימון של ניהול רשת החדרים ותלמודי התורה בירושלים על הוועד הכללי. בדומה לכך הוקם בפורת יוסף בית המדרש לתלמידים נצרכים,²⁶⁹ והיו בה לא מעט תלמידים וחכמים מבתי מעוטי יכולת. ייתכן שהייתה לישיבות האשכנזיות השפעה גם מבחינת הכשרה לתפקידי הנהגה תורנית; בסוף שנות התשעים של המאה התשע-עשרה, הסתמנה מגמה בישיבת 'עץ חיים' לאפשר לבוגרי הישיבות הגבוהות להתכונן לרבנות, להוראה ולדיינות, אך היא לא נשאה פירות, ובישיבת 'תורת חיים' הוסמכו לרבנות,²⁷⁰ ורבים מבין גדולי הרבנים בירושלים במחצית הראשונה של המאה העשרים היו בוגריה.²⁷¹ בישיבת פורת יוסף המגמה לגדל רבנים ומורי הוראה הייתה טבועה במהותה של הישיבה. בשונה מ'עץ חיים', אך בדומה ל'תורת חיים', הצליחה פורת יוסף בהגשמת מטרה זו, שהועתקה גם מ'בית זלכה' (ראו להלן: 8. 'פרק ז': השפעת פורת יוסף על הקהילה הספרדית).²⁷²

3.8. סיכום פרק ב: הקמת הישיבה והתבססותה

שתי גרסאות עיקריות, בווריאציות שונות, התפתחו בעניין היוזמה להקמת ישיבת פורת יוסף, אולם המשותף לכולן הוא ההסכמה על הקשר בין רבי יוסף חיים מבגדד להקמת הישיבה. אם נכוונות הגרסאות כי הרב יוסף חיים היה בעצמו היוזם להקמת הישיבה, או שפעל לקידום הנושא, הרי שכנראה ראה בהקמת הישיבה חשיבות רבה, והועיד לה מראש תפקיד של ישיבה מובילה, מה גם שהוקמה בכוונה תחילה ברובע היהודי, קרוב עד כמה שאפשר למקום המקדש. גם בקניית הקרקע ובהעברת הבעלות עליה, שהיו כרוכות בתהליך לא פשוט, יש כדי להעיד על ציפיות החורגות מאלה של ישיבה רגילה, וייתכן שהיו קשורות בנסיון לבנות מרכז תורני ספרדי בירושלים לעולים מן הגולה.

²⁶⁷ מסמך הקמת הישיבה.

²⁶⁸ שארפשיין, החינוך בארץ ישראל, עמ' 335-337; קצבורג, פולמוס החינוך, עמ' 306.

²⁶⁹ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 4; קציר, באשר תלך, עמ' 41.

²⁷⁰ שלמון, החינוך האשכנזי, עמ' 287-288.

²⁷¹ ברויאר, אוהלי, עמ' 63. על אף שהייתה נדידה גדולה של יהודי אירופה לאמריקה, אוסטרליה, קנדה ועוד, כמעט לא הוקמו בהן קהילות. מעט הקהילות שהוקמו, הביאו אליהן רבנים מאירופה, כיוון שישירות הארץ לא הצליחו לבסס את מעמדן כראויות להוציא מתוכן רבני-קהילות.

²⁷² הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 205-206.

התרומה לישיבת פורת יוסף הייתה ייחודית בכך שהתורם הקדיש את כל עזבונו למטרה אחת, והסכום שניתן אפשר לישיבה להתקיים ברווח ובעצמאות, אם כי התורם אסר בצוואתו על קבלת מימון לישיבה ממקורות נוספים, וזה אפשר, בין השאר, את קניית שטח האדמה שהתאים להקמת מבנה מפואר ומרווח. הבנייה שהחלה כשנתיים לאחר השלמת תהליך הרכישה, הופסקה עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, וחודשה שוב משהתבסס שלטון המנדט הבריטי בארץ ישראל, ללא הגבלות השלטון העות'מאני, כך שבסוף שנת תרפ"ב (1922) הסתיימה בניית המבנה המרשים והבולט בשטח, והלימודים בישיבה החלו בהדרגה בשנת תרפ"ג.

הישיבה התייחדה עוד בטרם ייסודה במגוון העדות שבניהן פעלו להקמתה בניהול ההקדש ובקניית הקרקע, מה שבא לידי ביטוי גם בהרכב התלמידים עם תחילת פעילותה של הישיבה. התלמידים הגיעו מבתיים שמרניים ברובם, חלקם ממשפחות מיוחסות, ורובם ממשפחות עולים חדשים או ממשפחות עניות. בנוסף, עם הקמתה הצטרפו אל פורת יוסף ישיבות שהתנהלו כישיבות חכמים קטנות, במסגרת עדתית, בבתי מדרש קטנים ומקומיים. ישיבת פורת יוסף, שכללה ישיבות חכמים וישיבת תלמידים גם יחד, שחולקו על פי רמות, במבנה מוסדי מסודר, ובבניין שנבנה במיוחד לצרכיה, ובכך סימנה מיסוד של עולם התורה הספרדי בירושלים. היא תוכננה במטרה לתמוך בתלמידי חכמים, אך מיד עם התהוותה החלו ראשיה לראות בה מקור לטיפוח הנהגה רוחנית.

הישיבות שהיוו עבודה מודל לחיקוי, ומהן שאבה השראה לקיומה היו מדרש בית זלכה' שבבגדד, שגידל מנהיגים גדולים בעלי השפעה רחבה, לצד הישיבות האשכנזיות בירושלים, מהן העתיקה פורת יוסף את שיטות הארגון המודרניות, כמו העלאת רמת הלימוד על ידי סלקציה בקבלת תלמידים ועריכת מבחני הערכה במהלך הלמידה, שילוב לימודי חול בסיסיים, ושאיפה למצוינות.

האישים שהיו מעורבים בהקמת פורת יוסף, והאופן בו קמה, היו בעלי משמעות להתפתחותה בשלבים מאוחרים יותר.

4. פרק ג: הישיבה מהקמתה ועד לשנת 1948

ייחודה של פורת יוסף בלט כבר בשנים הראשונות לקיומה, כשהצליחה למשוך אליה תלמידים על אף שקיעתו של עולם הישיבות הספרדי סביבה. שנים אלה עיצבו את דמותה, והקנו לה את אופייה המיוחד, בהתאם לתנאים בהם פעלה מאז הקמתה, וכבר בבחינת שנים אלה ניתן לעמוד על נקודות החידוש וההמשכיות ביחס לעולם הישיבות הספרדי, סוגיה מרכזית הנדונה במחקר הנוכחי. לכן, בפרק הנוכחי התמקדנו רק בחלק הראשון מתקופת קיומה של ישיבת פורת יוסף, שנקטע לאחר קרוב לשלושה עשורים, כאשר נכבש הרובע היהודי במלחמת העצמאות, ואילץ אותה להתחיל שלב חדש, בתנאים חדשים.

4.1. הנהגה ומנהלה, וצוות ההוראה

היותה של ישיבת פורת יוסף ישיבה גדולה, המאגדת יחדיו מספר מוסדות, הצריכה לכלול בהנהלת הישיבה מספר רב יחסית של בעלי תפקידים. גם ההתנהלות הכלכלית של הישיבה, כניזונה מהקדש מסודר, הצריכה בעלי תפקידים שיהיו ממונים על תחום זה.

על ההקדש היו ממונים האפוטרופוסים בחו"ל ובארץ, ובישיבה ניהלו אותו נאמני ההקדש, שהתמנו עם הקמת הישיבה. בשנת תרצ"ה (1935) כיהנו כנאמני ההקדש הרב יעקב מאיר, הרב נסים אלישר, ומשיח בורוכוף. את הרב אליהו שמאע החליף יוסף ג'ו שמאע,¹ ואת נסים נחום החליף הרב בן ציון חזן,² שכבר נמנה קודם לכן על חכמי הישיבה, ואף היה בין מקימיה. בשנים הראשונות שימש מזכיר,³ 'המשגיח על הזמנים של הרבנים והאברכים',⁴ והיה, בין השאר, אחראי על המבנה ועל העברת המשכורות: 'הרב בן ציון חזן מונה להיות הגזבר המוציא והמביא בענין הבנין מקום הקודש וכן על ידו יובאו הכספים ויחולקו לחכמים'.⁵ הראשון לציון, הרב יעקב מאיר, הוגדר, כאמור, כנשיא הישיבה.⁶

¹ יוסף ג'ו שמעא נולד בארם צובא אך גדל והתחנך באמריקה המרכזית והצפונית, ובשנות העשרים עלה עם הוריו לארץ ישראל. אחרי מלחמת העולם השנייה הקים את אוצר התורה ביחד עם יצחק שלום, ונישא לבתו של הרב רפאל עבו, מפעילי אוצר התורה. לניאדו, לקדושים אשר בארץ, עמ' 345-346; ובתו נישאה לרב משה שרים. שרים, ויעל אליהו, עמ' נג; במשך שישים שנה היה חבר הנהלת פורת יוסף. לוי, מראה הא"ש, עמ' 130; וכן היה מגבאי וועד העדה הבבלי. עטיה, האיש על העדה, עמ' 422; נפטר בשנת תש"ן (1990).

² מחבר לא ידוע, דין וחשבון תרצ"ה, בכריכה; מונסה, פדה את אברהם, עמ' תלא; בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 482; שבת, ישיבות בגדאד ג, נספחים, נספח כד מכתב ט, מכתב של יצחק יחזקאל יהודה המבקש למנות אותו במקום את הרב בן ציון חזן.

³ סופר משה, "ישיבת פורת יוסף", דואר היום, 13.11.1923.

⁴ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תלג.

⁵ שם, עמ' תלא.

⁶ גאון, יהודי המזרח, חלק ב, עמ' 368, כותב שמינוי הרב הראשי לנשיא היה לפי צוואת התורם; במסמך של הישיבה משנת ת"ש (1940) נכתב: 'בנשיאות ובפיקוח הרב הראשי'. 'שאלון' ישיבת פורת יוסף, ללא תאריך (כנראה שנת ת"ש), אמ"י 890\129; בהמשך שימש הרב הראשי הספרדי כנשיא של כל מוסדות פורת יוסף, כמו נשיא פנימיית פורת יוסף בקטמון. ר' סיטון ואחרים אל משה קול, 28.12.1953, אצ"מ 75/15207-107; 'פרטיכל הישיבה של עסקנים ונכבדים בביתו של מרן הראשלי"צ שליט"א', 29.11.1944, אוע"ב, ללא קטלוג; הועד למען החזקת לומדי ישיבת פורת יוסף אל ב' אצלן, 11.12.1944, אוע"ב, א.ש/בב 1.

מנהל הישיבה, בעת הקמתה, היה, לבקשתו של הנדיב יוסף אברהם שלום,⁷ הרב נסים נחום, שכונה 'גבאי', כינוי שהיה מקובל בתקופה לעוסק בענייני כספים. אחרי מותו בשבט תרפ"ז (1927), נתמנה במקומו, כאמור, הרב בן ציון חזן,⁸ שניהל את הישיבה במשך כעשרים שנה, עד יום נפילתה עם הרובע היהודי בתש"ח (1948).⁹ הוא הקים וועד, שחבריו היו נאמני ההקדש, וכללו מאוחר יותר גם את יוסף אלישר¹⁰ וסלמאן דוד ששון.¹¹ הוועד היה מעורב בניהול הישיבה מבחינה כלכלית, ועסק בנושאים כגון, חלוקת קצבאות לתלמידים ומשכורות למורים, אולם גם בנושאים חינוכיים כמו קבלת תלמידים,¹² וטיפול בענייני משמעת.¹³ השמש, שדאג לתחזוקת המבנה ותכולתו, ניקיונם ותקינותם, היה עם הקמת הישיבה הרב צדוק גיבלי.¹⁴ בשנת תרצ"ה (1935) מונה לתפקיד זה הרב מימון סודרי, שגר במבנה הישיבה,¹⁵ ושימש בתפקידו לפחות עד שנת 1939, כפי שעולה מהמפקד שנערך בשנה זו.¹⁶

על הלימוד בישיבה מונה ראש הישיבה, יחד עם צוות רמ"ם¹⁷ ומורים. ראש הישיבה הראשון, הרב רפאל שלמה לניאדו,¹⁸ שנולד בחלב שבסוריה בשנת תרל"ו (1876), נצר למשפחת רבנים, ולמד בנעוריו בישיבתו של הגאון רבי יוסף ידיד הלוי. עוד בהיותו בחלב, ייסד חברה ביחד עם אליהו שמאע, לימים מנאמני ההקדש בפורת יוסף, שמטרתה הייתה לסייע לחולים ועניים.¹⁹ הוא היה בקי

⁷ קצין, פרי עץ, עמ' קא – קב: 'בהשפעה המקורית מרבינו הגאון הגדול האדיר' [...] יוסף חיים זצוק"ל [...] יחד עם צדיק זה [=הרב נסים נחום] על הנדיב הגביר הצדיק יוסף אברהם שלום זצוק"ל ובאמצעותם יסד הנדיב יוסף אברהם שלום ז"ל הישיבה הגדולה ישיבת 'פורת יוסף' [...] ונמצא [...] מכתבים מהנדיב הנז' לשם הצדיק נסים נחום זצוק"ל ובהם מבקשו ומרצו להיות אחד הגבאים במוסד הנורא הלזה, ולכבוד התורה ולומדיה הואיל ונעתר לבקשתו ויהי אחד מהגבאים [...] במרץ ובמסירות להקמת וביסוס הישיבה...'

⁸ עדות לכך יש בכתב הסמיכה של הרב בן ציון אבא שאול. הסומך הוא הרב עזרא עטיה ומאשרים רבני מועצת הרבנות הראשית. בנוסף יש אישור של הרב בן ציון עוזיאל ואישור של הרב בן ציון חזן בשם ועד מדרש פורת יוסף. מונסה, פדה את אברהם, עמ' י; עטיה, האיש על העדה, עמ' 315.

⁹ בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 483; לוי, תולדות החסיד רבי בן ציון, עמ' 44; מחבר לא ידוע, דין וחשבון תרצ"ה, בכריכה; מונסה, פדה את אברהם, עמ' תלא.

¹⁰ הרב יוסף שאול אלישר, 1867-1948, בנו של הרב חיים משה אלישר, ונכדו של הראשונים לציון הרב יעקב שאול אלישר והרב רפאל מאיר פאניז'ל. איש ציבור ואיש עסקים ירושלמי, וחבר 'אסיפת הנבחרים' הראשונה. בשנת 1912 ובין השנים 1923-1927 שימש כנשיא וועד העדה הספרדית. לא ברור מתי בדיוק נכנס הרב יוסף אלישר לוועד, ייתכן שהחליף את הרב נסים אלישר שנפטר ב-1934, בתור נציג וועד העדה הספרדית.

¹¹ פאר, המורה, עמ' 198; סלמאן בן דוד ששון היה בן למשפחת ששון הנדיבה מיוצאי בבל בהודו. בגיל עשרים קיבל סמיכות לרבנות מהרב דסלר, מהרב שם טוב גאנין, רבם של יהודי הפורטוגזים באנגליה, ומהרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג בשנת תרצ"ו (1936). פעל כעסקן ציבור, לגיוס כספים עבור ישיבת פורת יוסף ועבור אוצר התורה (ראו להלן: 7.2.2.2. 'מפעלים אשכנזים לבני ישיבות ספרדים'), שימש כנשיא שני ארגונים אלה, ונשיא קהילת יהודי המזרח בלונדון. ממייסדי כפר הילדים הודיות על יד קיבוץ לבאי, בו נקלטו תלמידים רבים מהודו, בעיקר מבומביי וכלכותה.

¹² צדקה, מילי דהספדא על רבינו, עמ' ו'; שבת, ישיבות בגדאד, חלק ב, עמ' 214 הערה 560, מספר שהרב נסים אלישר והרב בן ציון חזן, שניהם מנאמני ההקדש ולכן חברי הוועד, לא קיבלו את צאצאיו של רבי יצחק אגסי לישיבת פורת יוסף.

¹³ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תלד.

¹⁴ סופר משה, "ישיבת פורת יוסף", **דואר היום**, 13.11.1923.

¹⁵ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 7.

¹⁶ בן אריה, הרובע היהודי, עמ' 46.

¹⁷ ר"מ הוא "ראש מתיבתא". בתרגום מילולי זהו ראש הישיבה. למעשה מדובר במורה שאחראי על כיתת לומדים (בדומה לתפקיד מחנך כיתה כיום).

¹⁸ על תולדותיו עיינו: הראל, ספרי אר"ץ, עמ' 169 ו-401; בצרי, ליקוטי המליץ, עמ' 107 – 114, שם בעמ' 111 ראו רשימה של חיבוריו שהודפסו; עטיה, עלה עזרא, בהקדמה לחלק עטרת שלמה; דרילמן – גפן, עבד נאמן, עמ' 45-46, 78-79.

¹⁹ ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 98; בצרי, ליקוטי המליץ, עמ' 107.

בש"ס ובפוסקים, וכן בספרי קבלה, אותם למד מהמקובל הרב אברהם עדס, עלה לארץ בשנת תר"ס (1900) ולימד בת"ת הבוכרים, בשנת תרס"ז (1907) נתמנה לראשות ישיבת 'אוהל מועד', ובשנת 1912 נבחר כחבר וועד העדה הספרדית. עם הקמתה של פורת יוסף עבר אליה יחד עם תלמידי ישיבת 'אוהל מועד' וחכמיה, ומונה לראש ישיבה.

יחד עם הרב לניאדו הגיעו ללמד בפורת יוסף חכמי ישיבת 'אוהל מועד' – הרב אליהו לופס, הרב יעקב עדס, והרב עזרא עטיה, רבי משה עדס, משיבת 'רחובות הנהר', והרב עובדיה הדאיה – כולם יוצאי חלב,²⁰ שעסקו גם בקבלה, כמו רוב אנשי צוות ההוראה בישיבה בשנים הראשונות.

בט"ו בשבט תרפ"ה²¹ (1925) נפטר הרב רפאל שלמה לניאדו במפתיע, כשהוא בן ארבעים ותשע בלבד.²² תחתיו מונה הרב עזרא עטיה, ששימש בתפקיד ראש הישיבה במשך ארבעים וחמש שנים, עד 1970. במקביל ניהל גם את בית מדרש חיי אברהם, ולימד בו,²³ כפי שנכתב בכתב העת **ההד**: 'המורה בכתה זו הוא הרב רבי עזרא עטיה תלמיד חכם צנוע ומצויין, בעל זיכרון מפליא ותפיסה רחבה. שהוא גם מנהל המוסד'.²⁴ הרב עזרא נולד בחלב²⁵ בט"ז²⁶ בשבט, שנת תרמ"ז (1887), ועלה ארצה עם הוריו בשנת תר"ס (1900).²⁷ בהיותו ילד למד מפי הרב אליהו עבוד, רבה של עין טאב שבסוריה. בצעירותו למד אצל קרובו, הרב יהודה אצלן עטיה, מחבר 'מנחת יהודה', ומעט אצל הרב יוסף ידיד הלוי, שאמר לתלמידו כי אינו צריך רב. בארץ ישראל למד מהרב אברהם עדס, ראש ישיבת 'רחובות הנהר', אצל הרב רפאל שלמה לניאדו, ובישיבת 'שושנים לדוד'.²⁸ במלחמת העולם הראשונה הסתתר מחשש שיחטפו אותו ויאלצוהו לשרת בצבא הטורקי, וברח למצרים שם לימד ושימש כדיין. כשחזר לארץ לאחר המלחמה היה מהתלמידים הראשונים בישיבת 'אוהל מועד'. בתש"א (1941) מינה הרב עזריאל את הרב עטיה כממלא מקום בבית דין.

²⁰ הרב בן ציון חזן הציע בתחילה משרות ר"מים וראשי ישיבות לחכמי בבל אך משום מה הם לא נענו. שבת, השתלשלות התורה, עמ' כח, הערה 22; שם, עמ' ת, כותב כי הוצע לרב מטלוב עבאדי (גם הוא יליד חלב, 1889, נישא לבתו של נסים נחום) לכהן כראש ישיבת פורת יוסף, אך הוא נמנע מכך.

²¹ שנה לאחר מכן, בט"ו בשבט תרפ"ו (1926) נפטר רבי יצחק שרבאני, בנו של הרב יהושע שרבאני, שלמד בפורת יוסף. ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 191; שבת, השתלשלות התורה, עמ' 364; בשנת תרפ"ז (1927) נפטר בט"ו בשבט רבי אברהם הכהן, מתלמידי פורת יוסף, שנולד בתרכ"ז (1856) בירושלים ליוצאי פרס. היה סופר כללי במשרדו של הראשון לציון הרב אליהו פאניז'ל, ולמד גם בישיבת המקובלים בית אל. קצין, פרי עץ, עמ' קה-קיא; שנה לאחר מכן בט"ו בשבט תרפ"ח (1928) נפטר הרב נסים נחום. מאז נהגו בכל שנה לעשות בישיבה תענית דיבור בתאריך זה. פאר, המורה, עמ' 100 – 101; שבת, השתלשלות התורה, עמ' תה-תח; תיאור יום תענית דיבור שנערך בתאריך זה: אטון, שבתאי (עורך), **קובץ משואות, קובץ תורני לחד"ת בהלכה ואגדה, מאת חכמי ורבני הישיבה הגדולה מדרש פורת יוסף** (חוברת ג), ניסן, תשכ"ב (להלן: אטון, משואות, חוברת ג).

²² גאון, יהודי המזרח, חלק ב, עמ' 814; סורסקי, וזאת ליהודה, הערה שתיים לפרק חמישי עמ' 516; הרב בן חיים בהספדו על הרב בן ציון אבא שאול כתב שהרב לניאדו נפטר בגיל 48. בן חיים, דיוקנו של רבו; וראו גם: גליקרום, האיר המזרח, עמ' 46.

²³ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 8.

²⁴ 'הישיבה והת"ת פורת יוסף בירושלים', **ההד**, חוברת ט, סיון תרצ"ב, עמ' ה.

²⁵ שבת, השתלשלות התורה, עמ' תה-תח.

²⁶ עטיה, האיש על העדה, עמ' 4; פאר, המורה, עמ' 10; בעטיה, עלה עזרא, עמ' 29 נכתב שהוא נולד בט"ו בשבט תרמ"ה.

²⁷ עטיה, האיש על העדה, עמ' 34; ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 112.

²⁸ שבת, השתלשלות התורה, עמ' תה-תח.

הרב עזרא היה מורה סבלן ובעל יכולת לרדת לעומק דעתו של כל תלמיד.²⁹ תלמידיו העריכו אותו וראו בו את רבם המובהק.³⁰ הרב יהודה צדקה כתב עליו: 'רבן של כל הת"ח [=תלמידי חכמים] בדורנו',³¹ וזקף לזכותו את הרבנים שיצאו מפורת יוסף.³² הרב עובדיה יוסף³³ כינה אותו: 'שר הצבא',³⁴ וכתב עליו:

*'מי לנו גדול כמותו המרביץ תורה לעדרים, וכל רבני הדור ודייניו יצקו מים על ידיו. וגדל תורתו וצדקתו אין לתאר. גם גאוני אשכנז חרדו לשמו הטוב, והחזון איש אמר עליו שסברתו כסברת הראשונים. ועומק עיונו והסברת הסוגיות אשר היה מנתח ומסביר, שפשוף אחר שפשוף וליטוש אחר ליטוש'.*³⁵

הרב חיים דוד הלוי נהג לומר: 'כולנו למדנו בישיבה וכולנו תלמידים של חכם עזרא עטיה'.³⁶

בהמשך השנים צירף לצוות ההוראה את תלמידיו בוגרי פורת יוסף: הרב מנצור בן שמעון³⁷ והרב רפאל ביטון,³⁸ ששימש כר"מ בשנים תרצ"ו-תש"ג, (1936-1943) – שניהם ילידי צפת שלמדו קודם בישיבה האשכנזית 'תפארת ישראל' בחיפה, הרב עזרא שרים, הרב עזרא עדס שלימד את הכיתה

²⁹ בן חיים, דיוקנו של רבו, עמ' רלא; ראיון אפרים אליהו, 6.6.2017.

³⁰ ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 140.

³¹ צדקה, מילי, עמ' ג.

³² צדקה, קול יהודה, בהקדמה.

³³ הרב עובדיה יוסף, 1920-2013 (תרפ"א-תשע"ד), נולד בבגדד ועלה לארץ בהיותו בן ארבע. למד בתלמוד-תורה בני ציון, ובגיל אחת עשרה הגיע לפורת יוסף. בשנת תש"ז (1947) נשלח לכהן כאב בית דין בקהיר, וכסגן הרב הראשי שם, חזר לישראל בתש"י (1950), אך לא קיבלו אותו שוב ללמוד בפורת יוסף. בתש"א (1951) נבחר לדיין בבית הדין הרבני האזורי בפתח תקוה, בשנת תשל"ג נבחר לרב הראשי לישראל ולראשון לציון לעשר שנים, ולאחר מכן המשיך לכהן כדיין בבית הדין הרבני הגדול. עם הקמת מפלגת ש"ס הקים את 'מועצת חכמי התורה' בנשיאותו, ונהניג את המפלגה. כתב ספרי הלכה רבים ויש בין פסיקותיו ההלכתיות תשובות מרחיקות לכת בחשיבותן לעולם ההלכה. אבישי בן חיים, **מרן הרב עובדיה יוסף: מנהיג בין הלכה לקבלה, בין פוליטיקה למיסטיקה**, ירושלים, תשע"ח (להלן: בן חיים, מרן הרב עובדיה); חן ופפר, מרן עובדיה יוסף; ששון, אביר הרועים; בנימין לאו, **ממרן עד מרן, משנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף**, תל אביב 2005 (להלן: לאו, ממרן עד מרן); הורביץ, הרב עובדיה; יואב פלד (עורך), **ש"ס: אתגר הישראליות**, תל אביב, 2001; רונן קדם ושאל מייזליש, **הרב עובדיה**, תל אביב, 2002; צבי אלוש ויוסי אליטוב, **בן פורת יוסף: חייו, משנתו ומהלכיו הפוליטיים של הרב עובדיה יוסף**, אור יהודה, 2004; אריאל פיקאר, **משנתו של הרב עובדיה יוסף בעידן של תמורות**, רמת גן, 2007; חיים שיין, **מדינת היהודים - שלב הסיכומים: הרב עובדיה יוסף והנשיא אהרון ברק**, הוד השרון, 2006.

³⁴ חן ופפר, מרן עובדיה יוסף, עמ' 109.

³⁵ עטיה, עלה עזרא, עמ' 6-7.

³⁶ אמיתי, הרב חיים דוד, עמ' 387; וראו: חיים דוד הלוי, **בין ישראל לעמים**, ירושלים, תשי"ד, עמ' 7, את הערצתו והערכתו של הרב חיים דוד הלוי לישיבה ולרב עזרא עטיה; בהלווייתו של הרב עזרא עטיה השתתפו רבנים, דיינים, ראשי ישיבה ובני ישיבות מכל העדות. הוא נטמן בהר המנוחות והספידו אותו הרב נתן סאלס, הרב מרדכי אליהו, הרב אברהם שרים, הרב יהודה צדקה, שר הדתות זרח ורהפטיג, הרב עדס והרב לופס. ראו: "הלכו לעולמם", **בית יעקב**, גליון 130, סיוון תש"ל, עמ' 30; על הרב עזרא עטיה ראו עוד: עטיה, עלה עזרא; פאר, המורה; עטיה, האיש על העדה; מחבר לא ידוע, ספר הזכרון כנסת עזרא; סורסקי, אורות ממזרח, עמ' רכד-רלט.

³⁷ הרב מנצור בן שמעון, תרע"ב-תשנ"ח (1912-1998), נולד בצפת לנינו של הצופ דב"ש שייסד את וועד העדה המערבית בירושלים. למד בישיבת תפארת ישראל בחיפה, ואחריה בישיבת פורת יוסף, בה התמנה כר"מ בשנת תרצ"ה, בהיותו בן עשרים ושנים, למשך עשרות שנים. ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 347.

³⁸ הרב רפאל ביטון, יליד צפת, למד בישיבת תפארת ישראל בחיפה ולאחר מכן בפורת יוסף, בה החל לשמש כר"מ בשנת תרצ"ו, לאחר שהוסמך לרבנות על ידי הרב עזרא עטיה. בשנת תש"ג (1943) עבר לכהן כרב בהוד השרון לבקשת הרב עוזיאל, עד פטירתו בתשס"א (2001).

הראשונה ובמקביל למד בעוז והדר,³⁹ הרב נתן סאלס שלימד בתלמוד-תורה, הרב יהודה צדקה,⁴⁰ שהחל ללמד בישיבה לאחר פטירתו של הרב אליהו לופס בתרצ"ז (1937),⁴¹ והאחים רבי יוסף⁴² ורבי שאול שרבאני.⁴³

תפקיד נוסף מילא 'המשגיח', שעסק בעיקר בענייני משמעת של התלמידים: 'משגיח לשמור על הזמנים ועל התנהגותם. ורשות נתונה בידו לקנוס את התלמידים על איחור והפרעה'.⁴⁴ בשנים הראשונות היה זה הרב יהודה חדאד⁴⁵ מתוניס. מונסה מציין כי היה מתנהל עם התלמידים בסבלנות יתרה, ובנועם או בקפדנות, לפי הצורך. כשהתעורר צורך לגבי תלמיד מסוים, היה מוסר לוועד מידע אודותיו, ולפעמים הטילו עונש השעייה מהישיבה.⁴⁶ את הרב יהודה חדאד כמשגיח החליף הרב מנצור בן שמעון.⁴⁷

בשנת תרצ"ב (1932), כחלק מסדרי הלימוד בפורת יוסף, הונהגו בחינות לקבלת סמיכה,⁴⁸ אף שלא היה זה מקובל בעולם הישיבות הספרדי.⁴⁹ פעם בשבוע נערכו מבחנים על ידי מספר בוחנים, בראשם רבי יהודה שאקו,⁵⁰ וניתנו עליהם ציונים. הבחינה נערכה בעל פה, וכללה לרוב את כל הפרק הנלמד.⁵¹ הרב עטיה, ראש הישיבה, היה בוחן כל כיתה מידי חודש,⁵² וכן הרב נסים אלישר.⁵³ אחת

³⁹ וויזנפעלד, נאות יעקב, עמ' 27; ולך, האורך לציון, עמ' 74-75.

⁴⁰ הרב יהודה יהושע חיים צדקה, תר"ע-תשנ"ב (1910-1991) נולד בירושלים לרב שאול, אחיו של הרב צדקה חוצין, ולאמו, בת אחותו של רבי יוסף חיים מבגדד. למד בתלמוד-תורה בני ציון ובישיבת פורת יוסף. בישיבה בגאולה שימש כמנהל רוחני. אטון, שבתאי (עורך), **קובץ משואות, קובץ תורני לחז"ת בהלכה ואגדה, מאת חכמי ורבני הישיבה הגדולה מדרש פורת יוסף** (חוברת ב), אלול, תשכ"א (להלן: אטון, משואות, חוברת ב), עמ' 104; ומשנת תש"ל (1970) החל לכהן כראש ישיבת פורת יוסף. ראו עוד: **הפרדס**, חשוון תשנ"ב, חוברת ב; סורסקי, וזאת; סופר יעקב חיים, "קונטרס יהודה יעלה", בתוך: סופר יעקב חיים, **נר יהודה**, ירושלים תשנ"ב, עמ' ט-נו.

⁴¹ סורסקי, וזאת ליהודה, עמ' 82. דרילמן – גפן, עבד נאמן, עמ' 82.

⁴² הרב יוסף (חיים) שרבאני, תרס"ז-תשל"ט (1907-1979), בנו של הרב יהושע שרבאני, נמנה עם ראשוני הלומדים בפורת יוסף. לאחר נישואיו למד בבית הכנסת באר שבע, לימד בפורת יוסף וגר בישיבה. למד במכון הארי פישל, והיה חותנו של הרב בן ציון אבא שאול. ראו: ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 217-195; שבת, השתלשלות התורה, עמ' 364-365.

⁴³ שבת, השתלשלות התורה, עמ' כח-כט.

⁴⁴ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תלג.

⁴⁵ אטון, משואות, חוברת א, עמ' 89; סופר משה, "ישיבת פורת יוסף", **דואר היום**, 13.11.1923; אצל סורסקי, וזאת ליהודה, מופיע כי בזמן שהרב לניאדו היה ראש הישיבה, שימש הרב עזרא עטיה כמשגיח; וכן לפי אמ"י, 882/3 משנפתחה הישיבה שימש הרב עזרא עטיה כמשגיח ור"מ; ייתכן שהרב עזרא עטיה היה בתפקיד משנפתחה הישיבה, עד לבחירתו של הרב יהודה חדאד; מונסה פדה, עמ' תלג, מספר כי מלבד עבודתו כמשגיח ייסד הרב יהודה חדאד את 'חברת רשב"י, בה התאגדו בעלי מקצועות שונים במטרה ללמוד זוהר בשבת, ובימות החול לעזור לחולים. שלוש בנותיו נישאו לתלמידי חכמים מפורת יוסף.

⁴⁶ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תל.

⁴⁷ האיש על העדה, עמ' 313.

⁴⁸ "הישיבה והת"ת פורת יוסף בירושלים", **ההד**, חוברת ט, סיון תרצ"ב, עמ' ה; הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 210; סמיכה לרבנות היא מתן סמכות למוסמך לפסוק הלכה ולהיקרא רב, ונערכת על ידי רב מוסמך.

⁴⁹ הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 207.

⁵⁰ הרב יהודה שאקו נולד בירושלים, למד בדורש ציון ובתפארת ירושלים, שימש כשו"ב (שוחט ובודק), וראש אב בית דין לעדת הספרדים. משנת תרפ"ז (1927) נמנה בין הלומדים בפורת יוסף, ושימש כמשגיח בת"ת חיי אברהם, מונה על ידי הרב נסים אלישר להיות בוחן בכתות פורת יוסף, וגר בחצר הישיבה. שימש גם אב בית דין לעדת הספרדים. ראו: גאון, יהודי המזרח, חלק ב, עמ' 656; מונסה, פדה את אברהם, עמ' תכ.

⁵¹ פאר, המורה, עמ' 138; עטיה, האיש על העדה, עמ' 136; ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 76.

⁵² בן חיים, דיוקנו של רבו, עמ' רלא.

⁵³ לופס, ספר אמרי פי, דברי הערכה שכתבו גדולי הדורות דאז, ללא עימוד; מונסה, פדה את אברהם, עמ' תכ, תלא.

לחצי שנה היו התלמידים מוסעים בכרכרה מיוחדת אל ביתו בשכונת נחלת אחים, כשהם חוששים מן הבחינה.⁵⁴ הרב נסים אלישר היה גם עובר בכיתות ובוחן איך מלמדים המורים,⁵⁵ ובדרך כלל היה שבע רצון מסגנון הלימוד ועומק ההבנה של התלמידים, ומסדר הלימוד.⁵⁶

4.2. הלימוד בישיבה

סדר היום בישיבה סובב רובו ככולו סביב הלימוד. את מרכז הלימוד מהווים התכנים, אך הם מלווים בסדרים טכניים. ראשית נסקור את שיטת הלימוד, שמעבר למקום המרכזי שתפסה בישיבה, היא היוותה את גאוותה. לאחר מכן נסקור את ההסדרים הטכניים שהתלוו לכך.

4.2.1. שיטת הלימוד

הלימוד הישיבתי מתמקד רובו ככולו בתלמוד. דרכי ההבנה והניתוח של הטקסט התלמודי השתנו ממקום למקום ומתקופה לתקופה, וכן דרך הפקת ההלכה מהסוגיה התלמודית, ואופי הפסיקה.⁵⁷ בשל הירידה הדרמטית בהיקף לימוד התורה בעדות המזרח בסוף המאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים, נוצרה תפיסה שלילית מוטעית, כאילו לימוד התורה הנהוג בעדות המזרח הוא לימוד בקיאותי המבוסס על הספק ושינון, תוך עיסוק מרובה בפסקי האחרונים, ללא עיון⁵⁸ מעמיק וירידה לעומק הסוגיות.⁵⁹ אולם בחינה מדוקדקת של הנושא מראה כי חכמי ספרד והמזרח נהגו

⁵⁴ חן ופפר, מרן עובדיה יוסף, עמ' 33.

⁵⁵ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תלב.

⁵⁶ לופס, ספר אמרי פי, דברי הערכה שכתבו גדולי הדורות דאז, ללא עימוד.

⁵⁷ טיקוצ'ינסקי, דרכי הלימוד, עמ' 6.

⁵⁸ 'עיון' הוא לימוד מעמיק בסוגיה ובמפרשיה, לעיתים מביא לעיכוב של מספר חודשים על דפי תלמוד בודדים. לימוד בקיאות, לעומתו, מהיר יותר. ההבדל ביניהם מתבטא בכמות החומר וברמת הלימוד וההעמקה.

⁵⁹ לוברבוים, סדר הלימוד, עמ' 282; לאו, להחזיר עטרה ליושנה, עמ' 80-90; כך למשל התרשמותו של הרב יהודה לייב פישמן. יחד עם זה, הוא מבחין בפער גדול בין חכמי הספרדים שהוא מכיר לבין התרשמותו הכללית: 'כל גדולי חכמי הספרדים בכל הדורות היו מצוינים ביחוד בביקאותם הגדולה ובהגיונם העמוק בחקר ההלכה, לעומת זה לא זכתה היהדות הספרדית לאותה החריפות השנונה שתשעה קבין הימנה נטלה היהדות האשכנזית. אמנם זו האחרונה הושפעה הרבה מתורתן של ראשוני חכמי ספרד אבל לא היה אור חוזר של השפעה מספרי חכמי אשכנז על היהדות הספרדית. תופעה יוצאת מן הכלל בשטח זה היו רק יחיד סגולה כמו הרב יהודה רואניס בעל משנה למלך [...]. וכמוהם היה גם הרב קואינקה. עם בקיאותו הרבה והעצומה בספרי הראשונים והאחרונים. בשדה ההלכה והאגדה, ואף בספרות ההשכלה המחקרית והמדעית קלט הרבה גם מהעמקות החריפות והשנינויות האשכנזיות'. יהודה ליב פישמן, "ציון לרבי ציון", בתוך: בן ציון אברהם קואינקה, ספר הזכרונות והתולדות, ירושלים, תרצ"ח.

ללמוד בתפוצות השונות בדרך העיון;⁶⁰ כך היה הדבר בטורקיה,⁶¹ בבבל,⁶² בחלב⁶³ בצפון אפריקה,⁶⁴ ובארץ ישראל.⁶⁵ דרך לימוד זו הונהגה בישיבת פורת יוסף, פותחה והועמקה בעיקר בהנהגתו ובהנחייתו של הרב עזרא עטיה,⁶⁶ והשפיעה על דרך ההוראה של ראשי ישיבות ורבנים ספרדים בדורות הבאים.⁶⁷

ניתן לומר שבכך המשיכה פורת יוסף את המורשת הספרדית, כי השתמשה בדרך לימוד הנהוגה מדורי דורות. אולם בד בבד, בנקודה זו ממש, היוותה חידוש, והשפיעה על עולם הישיבות הספרדי. עם הקמתה, לא הייתה בנמצא עוד ישיבת תלמידים ספרדית משמעותית, ואלה שהיו – לא למדו

⁶⁰ דרך הלימוד הליטאית גם היא דרך עיון של פשט, שעלתה כתחליף לדרך הפלפול הפולנית. הדרך העיונית שהתגבשה בישיבות ליטא בסוף המאה התשע עשרה כונתה 'דרך הסברא' או 'דרך ההגיון', במרכז עמדה הנחה בדבר קוד מופשט העומד בבסיס הסוגיה התלמודית או השיטה ההלכתית המדוברת. הלימוד התבסס על השגת ידע ובקיאיות בסדרים שלמים של גפ"ת (גמרא פוסקים תוספות), כולל העמקה בפירושי מהרש"א ובדיוקי הלשון. שיטת לימוד זו דומה מאוד ללימוד בפורת יוסף, כפי שנראה בהמשך. בהדרגה פחתה בישיבות הליטאיות ההדרכה ללימוד מהרש"א. ראו: טיקוצ'ינסקי, דרכי הלימוד, עמ' 6-23; לוברבוים, סדר הלימוד, עמ' 100.

⁶¹ חיים בנטוב, "שיטת לימוד התלמוד בישיבות שאלוניקי ותורכיה", **ספונות**, 13 (תשל"א-תשל"ח) עמ' כח – לח (להלן: בנטוב, שיטת לימוד).

⁶² על הלימוד במדרש 'בית זלכה' עיינו: כהן, הארי במסותרים, עמ' 49. למדו פשט, העלו סברות, ורק אז הוסיפו מפרשים 'ובסוף היה עולה בידם שהיו מכוונים את רוב ביאוריהם לביאורי הראשונים והאחרונים ע"ד [=על דרך] הגמרא, ועוד נשאר מספר ביאורים וחידושים של בני החבורה על דברי הגמרא'; כמו כן ראו את הדרכתו של הרב אליהו מני (1818-1899) שלמד בבגדד אצל הרב עבדאללה סומך והיה תלמיד חבר של הבן איש חי. מני אליהו, **כסא אליהו**, ירושלים, תרכ"ה, עמ' קח-קי; וראו זוהר, האירו פני המזרח, עמ' 41. הרב עבדאללה סומך והרב יוסף חיים אינם צאצאי גולי ספרד, אך ראו את עצמם ואת יהודי בבל כספרדים, והיו לכך השלכות מעשיות על פסיקותיהם.

⁶³ כהן, בן פורת יוסף, עמ' 15; ששון, אביר הרועים, עמ' 84; שבת, השתלשלות התורה, עמ' לא, הערה 31, מכנה את השיטה 'העיון החלבי'; הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 208, מכנה אף הוא את שיטת הלימוד בפורת יוסף 'מסורת למדנית חלבית' והיא מקור ה'חרדיות הספרדית' בעיניו.

⁶⁴ ראו לדוגמה: גבריאלי יצחק רוונה, "שיטת העיון הספרדית" כמכשיר לאהבת תורה", **שנה בשנה** (תשס"ג), עמ' 189-201.

⁶⁵ חיים זלמן דימיטרובסקי, "בית מדרשו של רבי יעקב בירב בצפת", **ספונות**, 2 (תשכ"ג), עמ' עו-צז.

⁶⁶ גם בשיטת הלימוד של הרב אהרון שויקה, שלמד אצל הרב עזרא עטיה במצרים בתקופת מלחמת העולם הראשונה, ניתן למצוא אותם דגשים המופיעים בשטת הלימוד של פורת יוסף: לימוד פשט עם רש"י ותוספות ולאחר מכן עיון במהרש"א ומהר"ם שיף, העמקה בהבנת הפשט, ושאיפה להשעין את ההלכה הפסוקה על בסיס פשט הסוגיה. שויקה, פרקי חיים, עמ' 22-24.

⁶⁷ לוברבוים, סדר הלימוד, עמ' 282. לוברבוים סוקר את דרכי הלימוד של הרב עזרא עטיה יחד עם תלמידי הישיבה הבולטים. אכן יש מתלמידי פורת יוסף שהמשיכו את הדרך הזאת (ראו להלן: 5.3.3.3 שיטת הלימוד); וישיבת פורת יוסף בגאולה ממשיכה כיום את דרך העיון הספרדי. ששון, אביר הרועים, חלק ב, עמ' 35 הערה יא; גם הרב דוד שלוש בהקדמתו לספרו כשכתב על צורת הלימוד הנכונה הזכיר את פורת יוסף. הרב דוד חיים שלוש, **חמדה גנוזה** (חלק ב), ירושלים, תשל"ו; על הרב נעים בן אליהו מסופר: 'היה שגור בפיו "אל תפצח אגוזיך", אל תשביר את האגוזים בידיים או בשיניים, חבל על השיניים! תקרא את הסוגיה. תגרוס אותה, תקרא את רש"י עליה, תוספות ואחר כך תחזור ותקרא הגמרא ותבין אותה, הרש"י ותבין אותו ותחזור שוב על הגמרא'... פאר, המורה, עמ' 160; מונסה, פדה את אברהם, עמ' תלב, מציג איך למד הרב נסים אלישר בעיון, ולא אגדה; אולם בניגוד לדבריו של לוברבוים, לא כל תלמידי פורת יוסף המשיכו בשיטה זו. פורת יוסף בעיר העתיקה כיום לא ממשיכה את מסורת הלימוד הקדומה, עיינו: ששון, אביר הרועים, חלק א, עמ' 89 וחלק ב, עמ' 35 הערה יא, שם הוא מחלק בין פורת יוסף גאולה לפורת יוסף בעיר העתיקה; הרב עובדיה יוסף יצא נגד שיטת העיון הספרדי. הוא דגל יותר בהספק ופחות בפלפול והעמקה. ראו: חן ופפר, מרן עובדיה יוסף, עמ' 32, לגבי הביקורת של הרב עובדיה על קצב הלימוד של אחד מרבני הישיבה, ועל שיטת הרב עטיה ללמוד את הסוגיא עם המהר"ם שיף; וכן עיינו להלן: 5.3.3.3 שיטת הלימוד; שבת, השתלשלות התורה, עמ' תט הערה 9, כותב: "שח לי...]. הגאון הקדוש ר' יהודה מעלם זצ"ל, כי למדו הם [=הרב מעלם והרב עובדיה יוסף] יחד בבחרותם את רוב הש"ס בבקיאיות, אמנם הגר"ע [=הגאון רבי עובדיה] זצ"ל לא למד הרבה זמן מפי הגרע"ע [=הגאון רבי עזרא עטיה] כי לא אהב סדר לימוד זה, והעדיף ללמוד לבדו, וניתן לו ע"ז [=על זה] רשות ממרן הגרע"ע, ורבותיו המובהקים בפורת יוסף היו הגאון ר' יעקב עדס והגאון אליהו לופס; ששון, אביר הרועים, חלק א, עמ' 84-91, מפרט את התנגדות הרב עובדיה יוסף לשיטת העיון הספרדי על פי רשימות שרשם הרב עובדיה עצמו על חייו 'כי בדרך זו לא יכול הולמד להיות בקי בכל חדרי תורה אלא אם ימלאו שנותיו כשנות מתושלח ותיירבה חכמתו כחכמת שלמה...]. והרבה מן הלומדים לא ראו סימן ברכה בלימודם... שם, עמ' 84; נכדו כותב הספר מאשים את שיטת הלימוד של פורת יוסף שגרמה לשעמום ולירידה ברמת עולם התורה הספרדי, ובשלה עתה רוב רבני פורת יוסף הם אשכנזים. שם, עמ' 99.

בדרך 'העיון הספרדי'.⁶⁸ תלמידים ספרדים שהעדיפו ללמוד בישיבות אחרות, ולא בפורת יוסף, למדו בישיבות אשכנזיות. פורת יוסף שימרה את דרך 'העיון הספרדי', אשר בזכות שיטת הלימוד שהונהגה בה, נשתמרה כדרך חיה ושימושית. כך ניתן להסיק גם מדברי הרב עובדיה הדאיה, בשנת תש"א (1941), שקבל על המציאות בה לומדים תלמידים ספרדים בישיבות אשכנזיות, ודרך הלימוד המסורתית שלהם נזנחת:

...ואנו הספרדים יושבים בחיבוק ידים ומביטים עליהם בלא שום התעוררות מצדנו
לעשות איזה צעדים אפילו איזה ישיבה קטנה שתקרא על שם הספרדים, שנלמד אותם
לפי מסורת הספרדים בדרך העיון וההסברא כפי השיטה שלנו, ואנו זקוקים רק לחסדי
אחרים...⁶⁹

על שיטת הלימוד בפורת יוסף אמר הרב צדקה:

רבינו עזרא לא המציא שיטה חדשה, אלא העמיק לחרוש בסוגיא לעומקה ולרוחבה,
והיה סורק בחשיבה איטית מכוונת כל פינה וזווית שלה, וטורח לכוון כל עניין לאשורו-
איך תהייה תוצאותיו [...] תמיד התרחק מן ה"הברקות". אמנם בגוף שיטת הלימוד לא
חידש דבר, גם קודמו הגאון רבי שלמה לניאדו [...] דגל בשיטה זו, והיא השיטה המסורה
לחכמי הספרדים מדורי דורות.⁷⁰

שיטת הלימוד הובאה לישיבה כבר על ידי הרב שלמה לניאדו, וחכמי הישיבה למדו ולימדו על פיה, כמו, לדוגמא, הרב יעקב עדס, שעל דרך הלימוד שלו כתב הרב יהודה צדקה: 'מורי ורבי הגאון רבי יעקב עדס זצ"ל אשר שמש ר"מ בישיבתנו עשרות בשנים ולימד דעת את העם והדריך שיטת לימוד עמוקה וחריפה בישיבתנו הקדושה'.⁷¹

מייסדה של שיטת העיון הספרדי הוא ר' יצחק קנפטון בעל ספר 'דרכי גמרא'.⁷² שיטה זו אינה רק מלמדת כללים ואוצר מילים להבנת הגמרא, אלא נותנת הדרכה מתודולוגית לארגון הידע, ומתאימה ללימוד כל קטע תלמודי, כמו גם משנה ופרשנים. בהתאם לכך, הלומד רואה במבט כללי את הקטע הנלמד, לפני שהוא ניגש לעיון הנקודתי. תלמידיו הגדולים של רבי יצחק קנפטון, וכך גם

⁶⁸ בויארין טבע את שם השיטה 'העיון הספרדי'. ראו: בויארין דניאל, **העיון הספרדי, לפרשנות התלמוד של מגורשי ספרד**, ירושלים, תשמ"ט.

⁶⁹ הדאיה, ויקח עובדיה, חלק שלישי, עמ' ק.

⁷⁰ סורקסי, וזאת, עמ' 86.

⁷¹ צדקה, קול יהודה, הקדמה.

⁷² רבי יצחק בן יעקב קנפטון, מכונה "הגאון מקסטיליה", 1360-1463. היה רופא ומתמטיקאי וניהל ישיבה בסמורא שבמזרח ספרד, רבם של רוב גדולי ספרד במחצית השנייה של המאה החמש עשרה, המובהקים שבהם ר' יצחק די לאיון, ר' יצחק אבוהב (השני), ר' אברהם ואלנסי, ר' שם טוב וכנראה גם ר' יצחק עראמה. ר' יעקב בירב, רבו של ר' יוסף קארו ור' יוסף די טראנו (המב"ט), הנהיג את תורתו החינוכית של רבי יצחק קנפטון בישיבה בצפת במאה השש-עשרה. ר' יוסף קארו מזכיר אותו באחד ממנהגיו. ספרו "דרכי התלמוד" נדפס לראשונה בקושטא רע"ה (1515), ולאחר מכן במקומות נוספים במהדורות שונות. הוא מכיל עשרים דפים, ומהווה שיטה מתודולוגית ללימוד תלמוד. חלקו הראשון כולל אקסיומות הדרושות ללימוד, וחלקו השני כולל טכניקה פרשנית של התלמוד והנחיות לימודיות. יעקב לוי, "רבי יצחק קנפטון סיכום ספרו 'דרכי התלמוד'", **שנה בשנה** (תשס"ג), עמ' 173-187 (להלן: לוי, דרכי התלמוד).

תלמידיהם, המשיכו להשתמש בשיטה זו, וביניהם רבי יצחק אבוהב, רבי יעקב בירב, רבי יוסף קארו ואחרים.⁷³ את שם השיטה 'העיון הספרדי', טבע בויארין,⁷⁴ וחילק אותה לשלושה ממדים נדרשים:

- א. עיון מרבי בסוגיה להבנת כל פרט של לשונה וסברה.⁷⁵
- ב. שימוש במושגים מתורת ההיגיון בפרשנות התלמוד.
- ג. פיתוח היכולת הפרשנית העצמאית של הלומד, כולל יכולת הבנה לפירוש הנכון בסוגיה וסיבותיה.

פרלמוטר הוסיף לכך ממד נוסף, רביעי: לימוד לפי כללים קבועים מראש, ולא באופן גמיש וספונטני.⁷⁶

ממדים אלה יושמו בשיטת הלימוד בשיבת פורת יוסף, כפי שיפורט להלן. חשיבות החידוש שהיווה הלימוד בשיטת העיון הספרדי בפורת יוסף, בוטאה על ידי לוברבוים, שמכנה אותה 'העיון הספרדי – אסכולת פורת יוסף'.⁷⁷

4.2.1.1 לימוד לפי כללים קבועים מראש

צורת הלימוד בשיבה התנהלה על פי סדר מסוים, הן בלימוד סוגיה ספציפית, והן בלימוד הכללי. שיטת הלימוד הייתה בנויה שלבים שלבים. בכל כיתה נלמד שלב מוגדר, וכל זאת מתוך תשומת לב אישית לכל תלמיד, לצורך ווידוא הקניית הנושא והטמעתו.⁷⁸ משך הלימוד בכל כיתה לא היה מוגדר מראש; כל תלמיד עבר משלב לשלב בהתאם לרמתו האישית. היו שקלטו את העיקרון ואופן יישומו תוך חודשים ספורים, והיו שהתעכבו על כך שנים,⁷⁹ כך שבכיתה אחת למדו תלמידים בני גילאים שונים.⁸⁰ לפני שהתחילו ללמוד מסכת בגמרא למדו את המסכת במשנה, והתוודעו לעניינים הנדונים בה ולסדר בו הם מופיעים.⁸¹

⁷³ חיים פרלמוטר, **שילובו של ה"עיון הספרדי" בהוראת תלמוד בחטיבה העליונה של ביה"ס התיכון**, חיבור לשם קבלת התואר "מוסמך", ירושלים, תשס"א (להלן: פרלמוטר, שילובו של העיון הספרדי), עמ' 14.

⁷⁴ בויארין דניאל, **העיון הספרדי, לפרשנות התלמוד של מגורשי ספרד**, ירושלים, תשמ"ט; על שיטה זו ראו: בנטוב, שיטת לימוד, עמ' כח-לח; דימיטרובסקי, בית מדרשו, עמ' עו-צז.

⁷⁵ פרלמוטר חילק את הכלל הזה למרכיבים מרכזיים ומשניים. פרלמוטר, שילובו של העיון הספרדי, עמ' 15-16.

⁷⁶ שם, עמ' 15-30.

⁷⁷ לוברבוים, סדר לימוד, עמ' 279.

⁷⁸ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 10-14; מחבר לא ידוע, דין וחשבון תרצ"ו עמ' 8-9.

⁷⁹ ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 76.

⁸⁰ 'טופס למפקד תלמידים', 1937, אמ"י, מ-1033/17.

⁸¹ ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 73.

מבחינת דרגת הקושי, בכל כיתה עלו שלב בלימוד, שהיה מבוסס על סדר קבוע והדרגתי. בתחילה לימוד פשוט, לאחר מכן הוספת פירוש רש"י, ולאחריו תוספות,⁸² באופן שדברי הגמרא יהיו ברורים ובהירים:

בכיתת הרב עזרא עדס (שיעור א') למדו איך לגרוס את הגמרא. להתעכב על כל משפט להבין כל ביטוי. ולצרף את רש"י. עדיין בלי תוספות.

בכיתת הרב עזרא שרים התחילו ללמוד תוספות. ההנחיה היתה: הבנה ישרה. במשנה ולאחריה בגמרא. ואז להבין כיצד פירש רש"י את הסוגיא כל משפט ופיסקה בה, ואז להבין מה הוסיפו התוספות במה נחלקו כיצד הסבירו את הסוגיא. היה זה שלב נוסף שלב הסיכום העצמי: סכם לעצמך מה שיטת כל תנא וכל אמורא, כיצד מסביר האחד את המשנה, וכיצד מסביר רש"י את הסוגיא, וכיצד מסבירה התוספות. ואם התקשית אם אינך מבין [...] הגדר את הקושי והמשך הלאה.⁸³

רק לאחר מכן צירפו את השימוש במושגים מתורת ההגיון בפרשנות הלומד:

אצל רבי משה עדס שמו את הדגש על בניית סברות מוצקות לימדו להבחין איזו סברא קלושה ואיזו מוצקת. איזו מתקבלת ואיזו מופרכת. למעלה מהם היתה הפסגה שיעורו של המורה ראש הישיבה הגאון רבי עזרא עטייה.⁸⁴

4.2.1.2. עיון מרבי בסוגיה, במטרה להבין את פרטי לשונה וסברתה

המאפיינים העיקריים של דרך העיון, כפי שפותחה בישיבה היו כדלהלן: חשיבות העיון בעיקר בסוגיא המקומית, לימוד ודקדוק בדברי המהרש"א, לימוד העיון כמבוא והכשרה ללימוד ההלכה, ועיון מדוקדק בייתור הלשון ובסדר הדיון בגמרא ובתוספות.⁸⁵

השלב הראשון בלימוד היה עיון בסוגיה המקומית. התלמידים הורגלו ללמוד היטב את הפשוט, ולדקדק ברש"י ותוספות. עמדו איתם על הבדלי נוסחאות, הבדלים בין מילים שונות ומשמעות הוספת או השמטת אותיות.⁸⁶ כדברי הרב בן ציון אבא שאול על הרב עזרא עטייה: 'משאת נפשו הייתה לחקור ולהגיע לשורשם של דברים, ומן השורש לשוב ולעלות אל הענפים והשלוחות עד לפרטי

⁸² 'תוספות' הם חיבורים קולקטיביים של רבני אשכנז וצרפת על התלמוד, ביסודם כהערות לדברי רש"י, שעריכתם נפרסה על פני כמאתיים שנה בימי הביניים. הם מודפסים על דפי התלמוד בהדפסות המסורתיות, ומרכזים את עיקר תשומת לב המעמיקים בתלמוד.

⁸³ ולך, האור לציון, עמ' 75-76.

⁸⁴ שם, עמ' 76.

⁸⁵ לוברבוים, סדר לימוד, עמ' 279 הערה 2.

⁸⁶ עטייה, האיש על העדה, עמ' 287; בראיון עם הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018, אמר על הרב עזרא עטייה: 'שמעתי שכשהוא שאל את הרב בן ציון אבא שאול שאלה ברש"י והוא לא דייק אז הרב עטייה החזיר אותו כמה פעמים עד שהרב בן ציון פרץ בבכי'.

הפרטים, עד שיתחוויר לו לאשורם בלא שיוותר בהם צל של ספק ושמץ עימעום.⁸⁷ ועל הרב יוסף עדס⁸⁸ נכתב, במטרה להבהיר את המאמצים שהשקיע על מנת לוודא שהבנת הפשט התיישרה היטב אצל תלמידיו: 'רבינו היה מסביר לתלמידיו את הסוגיא בסבלנות רבה, ועם חלק מתלמידיו היה שונה את הגמרא בביתו...'⁸⁹

לאחר לימוד הגמרא עם פירושי רש"י ותוספות, הוקדש חלק משמעותי ללימוד המהרש"א שהיה אחד מפרשני התלמוד,⁹⁰ והרב עטיה ראה אותו כאחד מאבות הפרשנים. הוא היה מתאמץ מאוד לדייק בדבריו ולתרוץ את כל הקושיות עליהם,⁹¹ עד שהרב עובדיה יוסף אמר: 'התמסרותו של רבינו הגדול זצ"ל להבנת עומק הפשט ולהסביר לתלמידים דרך העיון העמוק, הייתה בדרך לימודו תמיד, עד שכמעט כל דיבורי המהרש"א היו שגורים בפיו.'⁹² הרב בן ציון אבא שאול הסביר את החשיבות בלימוד המהרש"א:

ועל פי רוב מי שלא לומד את דברי המהרש"א ז"ל טועה ואינו מרגיש בטעותו, כי לפעמים האדם טועה מחמת מהירות שיש לו שאלה על הגמרא וכשמגיע לתוספות חושב ששאלתו היא שאלת התוספות, ואם לא ילמד מהרש"א לא ירגיש בטעות. אבל כשילמד יראה שדברי המהרש"א לא מובנים לפי הסברו וידע שטעה. וזה כמו בתרגילי חשבון כשרוצים לבדוק תרגיל חיסור אם התוצאה נכונה, ואם לא מחפשים את מקור הטעות. כמו כן להבדיל, לימוד המהרש"א ז"ל מגלה אם למד את הגמרא או התוספות וכו' בדרך הנכונה וישרה או לא, וזה ודאי ריווח גדול והשגה גדולה בלימוד. ריווח נוסף בלימוד המהרש"א ז"ל, שעוצר את האדם, ומאיט את לימוד שלא יהיה נחפו לגמור את הסוגיא, כי כשמחליט ללמוד את דברי המהרש"א ז"ל ורואה שלא הבין את דבריו, מוכרח הוא לחזור שוב על דברי התוספות ולהבינם היטב, וכשחוזר רואה שבעצם את הגמרא עצמה שעליה מוסבים דברי התוספות עדיין לא הבין די הצורך והרי זה מרגיל אותו שלא ילמד בחיפזון.⁹³

⁸⁷ מחבר לא ידוע, ספר תפארת ציון; בפתיחה לספר חידושי, פירט הרב בן ציון אבא שאול כיצד דקדקו בישיבה בלימוד כל סוגיה: 'בהרגשה של חשבון מעמיק להבנת הסוגיא לפי תירוץ ראשון ולפי תירוץ שני והנ"מ [=הנפקא מינא, התוצאה של הדברים] ביניהם, ומדוע היה צורך בתירוץ שני לאחר שכבר נכתב התירוץ הראשון, ומדוע הקדימו התוס' [=התוספות] בתחלת דבריהם פירוש הקונטרס הגם שלכאורה דבריהם סובבין על סוגית הש"ס, ואיך תתישב הסוגיא לפירוש רש"י מתמיהות בעלי התוס', וכיוצא בדברים אלו שהם ההם יסודות הפשט. וכן נ"מ [=הנפקא מינא] בדרכי הלימוד [...]. שהם יסודות ההיקש והדימוי מילתא למילתא [=הדמיית עניין לעניין] שהנם אבני יסוד במהלך הסוגיות'. אבא שאול, אור לציון, יבמות, בפתיחה.

⁸⁸ הרב יוסף עדס, תרפ"ה-תשנ"ג (1925-1993), בנו של הרב יעקב עדס, למד בפורת יוסף ומשנת תשי"ב (1952), בעיצומה של תקופת בתי הכנסת, החל ללמד בבית הכנסת צופיון, ונשאר ר"מ בישיבה למשך כארבעים שנה. כהן, בן פורת יוסף, עמ' 15; לניאדו, לקדושים אשר באר"ץ, עמ' 240-242.

⁸⁹ כהן, בן פורת יוסף, עמ' 15.

⁹⁰ ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 13; מהרש"א הוא רבי שמואל אליעזר הלוי איידלס, חי באוסטרוואה שבאוקראינה 1555-1631. רב ומפרש התלמוד, מגדולי האחרונים.

⁹¹ ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 129; האיש על העדה, עמ' 288.

⁹² עטיה, עלה עזרא, הקדמה מאת הראש"ל, עמ' 9. בהמשך דבריו שם כתב: 'ולכן אל אחי בני הישיבה אני קורא ללמוד מדרכיו ומאורחותיו, הן בשטח הלימוד להשתדל להמנע מפלפולים של הבל וללמוד בדרך העיון הישר כדרכו של רבינו הגדול זצ"ל'. כביכול ניתן להבין מהציטוט תמיכה בדרך הלימוד של הרב עטיה. יש כאן הערכה לפועלו וללימודו, אך באופן כללי התנגד הרב עובדיה יוסף, כפי שראינו, לשיטת הלימוד של הרב עטיה. וגם כאן הוא רמז לכך והדגיש 'להמנע מפלפולים של הבל'...

⁹³ אבא שאול, אור לציון, עמ' נט; ראו גם: עטיה, האיש על העדה, עמ' 303.

לימוד מהרש"א מהווה אמצעי ביקורת כי אכן הלומד הבין את הסוגיא בצורה נכונה, והצורך לחזור ולהבין את הגמרא מרגיל את האדם לא ללמוד בחיפזון, אלא לאט ובעומק, מתוך הבנה אמיתית. לכן הדריך הרב עטיה את תלמידיו ללמוד את כל חידושי מהרש"א.⁹⁴

ביחד עם מהרש"א נלמד מהר"ם שיף,⁹⁵ לאחר מכן נלמדו הראשונים, הרא"ש⁹⁶ והר"ן:⁹⁷

...ושנה לתלמידיו בדרך קצרה ולא הרבה בהבאת עשרות מפרשים, אלא לימד בדרך הקצרה, בפ"ת [=בפירוש תוספות] מהרש"א, מהר"ם שיף ופנ"י [=פני יהושע],⁹⁸ ופעמים משמרות כהונה⁹⁹ ...¹⁰⁰

כל ספרי הפרשנים הללו נמצאו בספריית הישיבה הישנה, כשהם בלויים משימוש.¹⁰¹ עיון מדוקדק בייתור הלשון ובסדר הדיון, נעשה לדברי הגמרא וגם לדברי המפרשים. כפי שסיפרו התלמידים על הרב עזרא עטיה:

התרחק מאוד מפלפולים וחילוקים שאינם שייכים להבנת הסוגיא, רק הרבה להעמיק בפשט דברי רש"י ותוס' ומהרש"א בדרך האמת. כשם שהיה מדקדק בלשון הפסוק בכל מילה ומילה [...] כך בלימוד הש"ס ופוסקים.¹⁰²

וכן:

והאיר עינינו, בדרך העיון הישר (כי עד אז שמנו את הדגש, על דברי המפרשים, והפלפולים) יש לשים לב, על כל אות ותיבה, בדברי הגמרא והתוס' והמהרש"א. כי דבריהם שקולים, כל תיבה וכל אות וכן הזהיר אותנו אם רש"י או התוס' מביאים בתוך דבריהם מסוגיא אחרת, יש לפתוח הסוגיא ההיא וללמוד בעיון. גם אם בקי בסוגיא ההיא, כי האותיות מחכימות.¹⁰³

כללי הלימוד אמנם היו קבועים מראש, אך לוח הזמנים ללימוד הסוגיא היה גמיש. הלימוד בישיבה היה באמצעות עיון משמעותי, וראש הישיבה וחכמיה החשיבו זאת יותר מן ההספק: 'אחר ההלכה

⁹⁴ סורסקי, וזאת ליהודה, עמ' 86; עטיה, האיש על העדה, עמ' 303.

⁹⁵ מהר"ם שיף, בערך 1605-1641, הוא הרב מאיר בן יעקב שיף, רב, ראש ישיבה, ופרשן תלמוד מגרמניה. לימודו חריף וקלאסי בשיטת הפלפול. חיבוריו מודפסים בסוף כל מסכת מהתלמוד הבבלי ברוב המהדורות. על עמלו של הרב עזרא עטיה במהר"ם שיף ראו: פאר, המורה, עמ' 21.

⁹⁶ רא"ש (1250-1327) הוא רבי אשר בן יחיאל, מגדולי פרשני התלמוד והפוסקים.

⁹⁷ ר"ן (בערך 1315-1376) הוא רבי נסים בן ר' ראובן גירונדי, מן הראשונים ומגדולי פרשני התלמוד.

⁹⁸ פני יהושע, הוא חיבור סדרת ספרים על התלמוד הבבלי שכתב הרב יעקב יהושע פלק (1680-1756), רבן של לבוב, ברלין, ופרנקפורט על המיין. הביאור נעשה בשיטת העיון, החקירה, הסברה והפלפול, עם ירידה לפרטי כל סוגיה.

⁹⁹ 'משמרות כהונה' הוא חיבור על הש"ס של הרב אברהם הכהן יצחקי (1789-1864), מגדולי רבני תוניסיה. החיבור מתאפיין בחריפות ועומק.

¹⁰⁰ כהן, בן פורת יוסף, עמ' 15.

¹⁰¹ שבת, השתלשלות התורה, עמ' לא, הערה 31. כמו כן הוא מזכיר שעינו לפעמים גם בחידושי ר"ב אנגיל ומור דרור.

¹⁰² עזרא עטיה, קונטרס שערי עזרא, קובץ דרשות מהגאון כמוהר"ר עזרא עטיה זצ"ל ראש ישיבת פורת יוסף, ירושלים, תשנ"ז, עמ' ג, הקדמה מאת ראש ישיבת באר יהודה הרב אליהו טופיק; על התרחקותו מפלפולים ראו גם: ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 125-126. גדעון עטיה, גביע הכסף, ירושלים, תשנ"ח, עמ' א.

¹⁰³ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תכח-תכט.

יהיה מנוצל סדר הלימוד ללימוד הש"ס, כשרובו של זמן זה מתמקד בעיון ולימוד של הש"ס, ומיעוטו של זמן זה מנוצל ללימוד בקיאות הש"ס.¹⁰⁴ הרב עזרא הנחה את התלמידים לחשוב בכל שלב ובכל ענין בו עסקו בלימוד שהוא החשוב ביותר, כאילו אין עוד חלקים להעמיק בתורה,¹⁰⁵ עד שמונסה מספר כי ארע שלמדו במשך שישה חודשים פרק אחד בלבד.¹⁰⁶ בשנים מאוחרות יותר, כשהגיעה הצעה מטעם הגוינט להכניס לשיבה תכנית חומש, בה ילמדו האברכים את ארבעת חלקי השולחן ערוך במשך חמש שנים, תמורת מלגות נאות לאורך התקופה, וקבלת תעודה לאחר בחינות בסיומה – הרב עזרא עטיה התנגד לכך. הוא לא רצה להיות כפוף לתכנית המכתיבה את הספק הלימוד ותוחמת את הזמנים.¹⁰⁷ כשנשאל הרב חיים דוד הלוי¹⁰⁸ אם למדו בישיבה בבקיאות היה עונה: 'חס ושלום! רק עיון מעולם לא למדנו אצלנו בבקיאות'.¹⁰⁹

4.2.1.3 פיתוח יכולת פרשנית עצמאית של הלומד, ושימוש במושגים

מתורת ההגיון בפרשנות התלמוד

משמעות רבה יוחסה לפיתוח יכולת הפרשנות העצמאית, ולצורך כך הנחילו לתלמידים שימוש במושגים מתורת ההגיון. כשסיימו את לימוד השולחן ערוך, אמר הרב עטיה לתלמידיו: 'אתם למדתם ארבעה טורים. מעכשיו עליכם ללמוד טור חמישי בעצמכם [...] הטור החמישי הוא השכל הפשוט'.¹¹⁰ את התנהלות השיעור בכיתתו תיאר אברהם מונסה, כך שלפני הסברו של הרב, ניסו התלמידים להבין בעצמם את הנלמד בהתאם לכלים שרכשו:

סדר הלמוד, המורה לא אומר את השיעור, אלא התלמידים מעיינים קודם את הסוגיא ואחד התלמידים מפרש את הסוגיא. ואח"כ המורה מעיר. המורה שואל "עיינתם?" אמרנו "כן". נפל הגורל בחלקי לפרש את הסוגיא. הרב המתין עד שגמרתי לפרש את הסוגיא, רש"י, תוס' ומהרש"א, אחר כך העיר לי: לפי הפירוש שלך יש כמה תיבות בתוס' מיותרים היה מספיק לכתוב כך וכך, וגם איך הבנת את המהרש"א לפי פרושם? לכן בני לא זו הדרך, והתחיל להסביר את הסוגיא.¹¹¹

¹⁰⁴ יעקב מוצפי, "חידושי תורה עם הערות והארות בחידושי", בתוך: מחבר לא ידוע, ספר הזכרון כנסת עזרא, תפרח, תשנ"ח, עמ' צח (להלן: מוצפי, חידושי תורה).

¹⁰⁵ ששון, אביר הרועים, חלק א, עמ' 85, 88.

¹⁰⁶ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תג: 'למדתי אצל הרב משה עדס ששה חודשים פרק ראשון קידושין בסוגיית בן בג-בג'...

¹⁰⁷ עטיה, האיש על העדה, עמ' 249-250.

¹⁰⁸ הרב חיים דוד הלוי, תרפ"ד-תשנ"ח (1924-1998), נולד וגדל בירושלים למשפחה מיוצאי טורקיה. בגיל תשע החל ללמוד בפורת יוסף, והוסמך לדיינות ולרבנות. לימים שימש כרב הספרדי הראשון בראשון לציון, וכרבה של תל אביב יפו בשנים תשל"ג-תשנ"ח (1973-1998). היה פוסק ציוני דתי, וזכה בפרס ישראל לספרות תורנית ופרס הרב קוק. אמיתי, הרב חיים דוד.

¹⁰⁹ אמיתי, הרב חיים דוד, עמ' 387; בראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018, אמר כי היו לומדים בבקיאות לבד אחר הצהרים.

¹¹⁰ פאר, המורה, עמ' 164.

¹¹¹ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תכח-תכט.

בדומה לכך כתב אפרים לוי על הלימוד בכיתתו של הרב יעקב עדס, בנסיון להרגיל את הלומדים להשתמש במושגי הגיון, ולפרש לאחר העיון באופן עצמאי:

לאחר שלמד עם התלמידים את הסוגיא עם מפרשיה ונוכח לדעת שהם שלטו היטב בנלמד, היה פותח בשאלה מעניינת באותה סוגיא, ואז התחיל ויכוח תורני בין התלמידים כשכל אחד היה מביע את דעתו ומוכיח מתוך הסוגיא את צדקת דבריו. אחר זה היה רבי יעקב אומר להם שכל אחד יערוך בכתב את פסק דינו, ואכן התלמידים החלו במלאכת הכתיבה לברר מתוך הגמרא המפרשים והפסוקים את הדין וכשהיו מסיימים היה רבינו אומר להם בנעימת עידוד: "הרי יש לכם שו"ת" = כולם מכניסים בצק לתנור ולכל אחד נאפה לו בצורה המיוחדת שלו. כך היה טורח עם תלמידיו לחנכם לחשיבה עצמית ולהגיע לפסק הלכה מתוך הבנה יסודית לעוקמה של סוגיא.¹¹²

4.2.1.4. לימוד הלכה

בנוסף לממדים שאפיינו את שיטת 'העיון הספרדי' על פי הניתוח של בויארין ושל פרלמוטר, ואכן יושמו בישיבה כפי שנוכחנו לראות, בפורת יוסף הצטרף מאפיין נוסף לשיטת הלימוד, בדמות מתן מקום מרכזי ללימוד הלכה. היה זה רק לאחר לימוד הסוגיא בעיון, שכלל פשט ופרשנים, כדברי הרב יהודה צדקה:

לא יתכן שילמד עם תלמידיו סוגיא מבלי להסביר להם היטב היטב את הפשט בסוגיא לפי רש"י ותוס' ואח"כ למהרש"א ומהר"ם שיף ואח"כ רא"ש ור"ן. ורק אחרי שהבינו הכל ובחן אותם ומצא אותם שהבינו היטב, רק אז אמר להם מה שהוא מהרמב"ם¹¹³ וקצות...¹¹⁴

על החשיבות שראה הרב עזרא עטיה בלימוד הלכה, ועל המקום המרכזי והזמן הרב שהקדיש לכך בתוך סדרי הלימוד בישיבה, נכתב:

ולכך רבינו התווה דרך בלימוד [וכך חינוך זאת למקורביו ולתלמידיו] דלימוד ההלכה יתפוס לכם את רוב שעות היום, וכשלימוד זה מתמקד "ברובו" על לימוד טור ב"י [=בית יוסף]¹¹⁵ בעיון נמרץ, "ומיעוטו" של לימוד ההלכה יתפוס לכם את רוב שעות היום, וכשלימוד זה מתמקד "ברובו" על לימוד טוב במקומות הנחוצים ע"כ [=עד כאן] סדר

¹¹² לוי, תולדות הגאון רבי יעקב עדס, עמ' 22-23.

¹¹³ רמב"ם הוא רבי משה בן מימון (1135-1204) מגדולי הפוסקים ומחשובי הפילוסופים בימי הביניים. בשנים 1168-1177 כתב את "משנה תורה", חיבור הלכתי מונומנטלי.

¹¹⁴ צדקה, מילי דהספדא על רבינו, עמ' ו; הנ"ל, קול יהודה, עמ' רכה; 'קצות החושן' הוא ספר יסוד בעולם הלימוד הישיבתי, ההלכה והפסיקה. נכתב על ידי הרב אריה לייב בן רבי יוסף הכהן הלר (1745-1812), רב, פוסק, וראש ישיבה במזרח אירופה.

¹¹⁵ 'בית יוסף' הוא ספרו של רבי יוסף קארו, העוסק בבירור הלכות שמקורן בתלמוד ובראשונים, ופסק הלכה.

הלכה. אך סדר הגמ' [=הגמרא] כך דבשאר שעות היום המועטות יחסית שנשאר אחר
ההלכה [=ההלכה] יהיה מנוצל סדר הלימוד ללימוד הש"ס...¹¹⁶

מתוך שאיפה לרמת לימוד גבוהה, ניתן המקום המרכזי בלימוד הלכה ל'בית יוסף', שהוא ספר
למדני יותר מה'שולחן ערוך':

בענין הכלל הידוע של מרן החיד"א¹¹⁷ על החיבור ב"י [=בית יוסף] [...] דלא יעניז איש
להרים ידו בהוראה אם לא למד החיבור ב"י, אמר רבינו בזה שכבר נשתנה היום כלל זה
מכיון דהיום הוא מצב של ירידת הדורות, ולכן אם הוא כבר ת"ח [=תלמיד חכם] ולמדן
גדול אשר אם רק ילמד שו"ע¹¹⁸ [=שולחן ערוך] ונושאי כליו על בוריו מתחילתו ועד סופו
ובלמדות כבר יוכל למצות מזה את ההלכה על בוריה אזי כבר יוכל להורות בלי שילמד
את כל דברי הבית יוסף [...] אך ת"ח [=תלמידי חכמים] אין להם לישען על זה כי אם
ללמוד בהבנה ובעומק הדברים ע"י לימוד טור ב"י.¹¹⁹

גם הרב עובדיה יוסף עמד על חשיבות לימוד ה'בית יוסף' אצל הרב עזרא עטיה:

ומרגלא בפומיה דרבינו [=שגור בפיו של רבינו] [...] עזרא עטיה [...] ראש ישיבתנו, תלמדו
הרב בית יוסף, כל עסקיכם יהיה בבית יוסף. וכך היה רגיל לומר לנו בהיותנו אברכים
צעירים.¹²⁰

מונסה מתאר את לימודי ההלכה הבאים בעקבות לימוד הגמרא, שבעקבותיהם מגיעה 'סמיכה'
לרבנות ולדיינות:

אחרי שגמרנו מסכת מכות התחלנו להתכונן ללימוד "איסור והיתר" ואז למדנו לפני
הצהרים גמרא (פרק השוכר את הפועל [...]) ומסכת חולין פרק גיד הנשה וכל הבשר- כי
כבר הוסמכנו לשו"ב [=לשחיטה ובדיקה] כשלמדנו את הפרקים הראשונים של מס'
חולין. ואחר הצהרים למדנו טור וב"י [=בית יוסף] ושו"ע [=שולחן ערוך] יו"ד [=יורה
דעה] כל החלק הראשון ונסמכנו להוראה. כן למדנו גמרות יבמות, כתובות, גיטין
וקידושין וטור וב"י ושו"ע אבהע"ז [=אבן העזר, עוסק בדיני אישות] ונסמכנו לדיינים.¹²¹

הדגשים שהושמו בלימוד בישיבת פורת יוסף בהתאם לשיטת העיון הספרדי – הדרגתיות וכללים
קבועים מראש, עיון ודקדוק מרבי, פיתוח יכולת פרשנית עצמאית של הלומד יחד עם שימוש
במושגים מתורת ההגיון, והכוונה ללימודי הלכה – הופיעו גם במכתב ששלח הרב עוזיאל לניסים
אלישר, בו ניסה להתוות דרך לימוד לישיבה. הוא פירט את המטרות בלימוד, ואת הדרך שתיתן
מענה למטרות אלו:

¹¹⁶ מוצפי, חידושי תורה.

¹¹⁷ החיד"א הוא רבי חיים יוסף דוד אזולאי (1724-1806), פוסק ומקובל שחי באימפריה העות'מאנית.

¹¹⁸ השולחן ערוך הוא ספר הלכה שכתב רבי יוסף קארו בצפת בשנת 1563. מחשובי הספרים בעולם ההלכה היהודי.

¹¹⁹ מוצפי, חידושי תורה.

¹²⁰ יצחק יוסף, אגרת לבן תורה, ירושלים, תשע"א, עמ' מא.

¹²¹ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תכט.

מטרת הלמודים במחלקות המתחילות צריכה להיות: א. הסתגלות התלמיד לסגנון התלמוד. ב. בקיאות אפילו שטחית. ג. התרגלות עיונית להבין מהם. ד. שיקראו שורות אחדות ויבינו אותן הם בעצמם מאשר לשון להם דף שלם. לכן לדעתי צריך לחלק שעות הלמוד במקצוע התלמוד לשנים: א. למוד והסברה מפי המורה לתלמידיו ובה אני מדגיש שהעיקר היא הסברה והעמקת מחשבת התלמידים בקליטת הלמוד עצמו והצדקת הסברה. ב. למוד עיוני בפני המורה, זאת אומרת להרגיל את התלמידים בעיון, ומה טוב לתת להם גם שעורי הבנה בעיון שיענינו התלמידים בפני עצמם וירצו את עיונם בפני המורה. אל זה צריך לצרף גם מסקנת ההלכה עד כמה שזה אפשר לפי הבנתם.¹²²

4.2.2. סדרי הלימוד

בישיבות האשכנזיות נהגו להקדיש במשך היום שלושה סדרי לימוד. בישיבות הספרדיות, לעומת זאת, שהתפרסו במקומות מפותחים פחות מארצות אירופה מבחינה טכנולוגית, היו משכימים ללמוד מאוד מוקדם, ולמדו סדר בוקר וצהרים, אך לא סדר ערב,¹²³ שכן, בניגוד לאירופה, לא היו בארצות אלה חשמל או תאורת גז, ובערב היו הרחובות חשוכים.¹²⁴ גם בפורת יוסף למדו שני סדרים בישיבה. ובנוסף מדי בוקר, לפני תחילת הלימוד, למדו מוסר, בעיקר מהספר 'שבט מוסר'.¹²⁵ הלימוד כסדרו החל בלימוד גמרא, משעה שמונה בבוקר עד לשתיים-עשרה בצהרים, ובשעות אחת עד ארבע או חמש¹²⁶ אחר הצהרים, עיינו וחזרו על הגמרא, ולמדו הלכה.¹²⁷

בחורף הסתיימו הלימודים בשעה ארבע אחר הצהריים, אך היו תלמידים שגרו בסמוך לישיבה, ואלה למדו בשעות הערב בחברותא עם חכמי הישיבה.¹²⁸ תלמידים נוספים שהיו מעוניינים ללמוד סדר ערב, למדו בבתי כנסת שונים. הרב יהודה צדקה, למד בערבים בבית כנסת 'באר שבע', ובלילות

¹²² בן ציון מאיר חי עוזיאל, **מכמני עוזיאל** (כרך ה), תשס"ד (להלן: עוזיאל, מכמני עוזיאל, כרך ה), עמ' רו.

¹²³ כך שמעתי מהרב מרדכי ענתבי.

¹²⁴ ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 86-94.

¹²⁵ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תסה; כהן, בן פורת יוסף, עמ' 13; הספר שבט מוסר נכתב על ידי הרב אליהו בן אברהם שלמה הכהן האתמרי 1659-1729. דיין, מחבר ספרים ומקובל מחכמי איזמיר, הספר הודפס בשנת התע"ב (1712).

¹²⁶ ראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018; מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 6; מונסה, פדה את אברהם, עמ' תסה; ראו: אליהו, אביהם של ישראל, עמ' 21, שם הרב דוד צדקה מספר שהלימודים הסתיימו בשעה חמש והרב מרדכי אליהו נשאר ללמוד לבד; בראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019 (שלמד בפורת יוסף החל מתשס"ו, 1955), אך אביו למד בישיבה בעיר העתיקה) אמר כי סיימו מוקדם בגלל המאורעות, כלומר בשל סיבה ביטחונית; גם בראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018, שהחל ללמוד בפורת יוסף ברובע היהודי ארבע או חמש שנים לפני מלחמת העצמאות סיפר כי 'חצי הזמן היה עוצר ישבנו סגורים בבתיים, שעה חמש כולם מתפללים בבית כנסת בחטיפה ואז רצים רצים הביתה. תכלה רגל מן השוק'; בראיון אפרים אליהו, 6.6.2017, סיפר כי תלמידים מהרובע היהודי היו אוכלים בבתיים, ואילו תלמידים שבאו מרחוק יותר היו מביאים עימם את ארוחותיהם, וזו הייתה סיבה נוספת לסיום מוקדם של הלימודים.

¹²⁷ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תסה. לפי דבריו הלימוד היה יורה דעה (הלכות איסור והיתר) ואבן העזר (דיני אישות).

¹²⁸ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תכט; בראיון אפרים אליהו, 6.6.2017, סיפר כי לאחר סדר צהריים היו חוגים שונים הקשורים ללימוד, כמו חוג בשולחן ערוך שהעביר הרב שאקו, וחוג שעסק בהיסטוריה יהודית שהעביר הרב יעקב עדס.

חמישי בבית כנסת 'שושנים לדוד'.¹²⁹ בשנים תרצ"ז-תש"א (1938-1941) למשל, למדו הרב עובדיה יוסף והרב מרדכי אליהו סדר שלישי בישיבת חברון.¹³⁰ בשנת תש"ב (1942) למדו תלמידים מפורת יוסף בישיבת לילה, וקיבלו תשלום מוועד קרן התורה לעדת הבבלים,¹³¹ ביניהם הרב עובדיה יוסף, הרב יהודה מועלם¹³² והרב מרדכי אליהו.¹³³ הרב חיים דוד הלוי למד בבית כנסת 'סילוורה'.¹³⁴

כאמור, סדר הכיתות היה קבוע; את הבסיס למדו בכיתתו של הרב עזרא עדס, מעליה הייתה כיתתו של הרב עזרא שרים, ומעליה כיתתו של הרב משה עדס.¹³⁵ לאחר מכן כיתותיהם של הרב אליהו לופס והרב יעקב עדס, והכיתה הגבוהה ביותר הייתה של הרב עזרא עטיה. בחלק מהשנים, כשרבו התלמידים, התקיימו מספר כיתות מקבילות לרמה מסוימת, ולימדו מורים נוספים כמו הרב יוסף שלוש,¹³⁶ הרב יונתן אסולין, הרב יוסף טוויל והרב נסים עזראן.¹³⁷ בסוף שנות הארבעים החל הרב יהודה צדקה ללמד את הכיתה הגבוהה, במקום הרב עזרא עטיה, ואת כיתת המבוגרים שהתקיימה

¹²⁹ סורסקי, וזאת ליהודה, עמ' 59-61; גם הרב עובדיה יוסף למד בבית כנסת באר שבע, ותקופה מסוימת למד עם הרב בן ציון אבא שאול בבית כנסת שושנים לדוד. חן ופפר, מרן עובדיה יוסף, עמ' 28; לעיתים היה מגיע ראש הישיבה הרב עזרא עטיה ללמוד עמו. סורסקי, וזאת ליהודה, עמ' 58-61.

¹³⁰ לאו, ממרן עד מרן, עמ' 31-32; אליהו, אביהם של ישראל, עמ' 21; חן ופפר, מרן עובדיה יוסף, עמ' 45; ששון, אביר הרועים, חלק א', עמ' 86, כותב כי כשהרב עובדיה יוסף נפגש עם בקיאות תלמידי חברון בתלמוד הפריעה לו עוד יותר שיטת הלימוד בפורת יוסף; בראיון עם הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018 אמר כי הרב צדקה סיפר שהיה לומד עם הרב יוסף בבליקי בבית כנסת באר שבע בשיטת הלימוד של פורת יוסף, ואברך אשכנזי שהיה שם העיר להם: 'לא חבל על הזמן? אני מספיק יותר'.

¹³¹ 'פנקס, חשבון הוצאות והכנסות של ועד קרן התורה לעדת הבבלים', ללא תאריך, או"ע"ב, א.ש/בב 57. עוד מפורת יוסף למדו שם: הרב מרדכי חזן (בנו של הרב בן ציון חזן), הרב דוד שרביאני, הרב משה צדקה (בנו של הרב יהודה צדקה, ולימים ראש ישיבת פורת יוסף בעצמו), ברוך מזרחי, מאיר יחזקאל, יהודה מזרחי ויצחק מועלם.

¹³² הרב יהודה מועלם, תרפ"א-תשע"א (1921-2010), החל ללמוד בפורת יוסף בגיל 10, והתמנה בה כר"מ כבר בשנת תש"ח (1949) בהיותו בן 28, בתקופת בתי הכנסת. לאחר פטירת הרב בן ציון אבא שאול היה הרב יהודה מועלם השריד האחרון בצוות החינוכי של הישיבה מיישיבת פורת יוסף המקורית שבעיר העתיקה, אך לא היה מעוניין להתמנות כראש ישיבה, ואמר: 'אחרי שכל חיי נזוהרתי מחטא היהורה, אתם מבקשים להחטיאני?'. בין משפחתו למשפחת הרב בן ציון אבא שאול היו מספר קשרי נישואין. סיפר לי עליו תלמידו הרב משה שבת. עיינו: מועלם יהודה, **דרש יהודה, בראשית**, ירושלים, תשע"ג, בהקדמה, ללא עימוד.

¹³³ הרב מרדכי אליהו, תרפ"ט-תש"ע (1929-210), נולד לאביו הרב סלמאן אליהו בישיבת פורת יוסף, גדל בחצר הישיבה ולמד בה מצעירותו. בגיל 31 התמנה כדיין בבית הדין הרבני בבאר שבע, משם עבר לבית הדין הרבני בירושלים, והתמנה כחבר בית הדין הרבני הגדול. בשנת תשמ"ג (1983) נבחר לתפקיד הראשון לציון והרב הראשי לישראל. היה פוסק, מקובל, ומנהיג רוחני של חלק גדול מן הציבור הדתי לאומי.

¹³⁴ אמיתי, חיים דוד, עמ' 387; בית כנסת סילוורה הוקם ב-1924 כמקום מפגש ולימוד לחכמי חלב. לפני הקמת פורת יוסף למדו שם גם הרב עזרא עטיה, הרב יעקב עדס, ועוד, בין השאר בזכות הספרייה המרשימה שם. גפני, מדרש חלבי בירושלים.

¹³⁵ ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 75.

¹³⁶ הרב יוסף יצחק שלוש נולד במרקש שבמרוקו. אביו הרב דוד שלוש החזיק ישיבה בה למדו יהודים מכפרים נידחים במרוקו, וחזרו למגוריהם לשמש ברבנות, אולם נפטר כשהיה כשבנו יוסף יצחק היה כבן ארבע, ורבני העיר חינכו אותו לתורה. בגיל שלוש עשרה עלה עם אמו לארץ ישראל, למד עם הרב עמרם אבורביע בישיבת טובו ישבעו והוסמך לרבנות על ידי הרב אליהו חזן. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נאלץ לעזוב את ארץ ישראל כנתיין זר, חזר למרקש ופתח בקזבלנקה שיעורים לבעלי בתים, וכתות לנוער ולבחורים ללמוד ש"ס ופוסקים. בחזרתו לירושלים סייע לעדת המערבים בארגון בית הדין של העדה, שיפור הת"ת והכוונת התלמידים מסיימי הישיבה הקטנה של העדה ללמוד בפורת יוסף שנפתחה באותה תקופה. החזיק ותמך בישיבת חצות. בנו, הרב דוד שלוש סיפר כי כשהרב עמרם אבורביע היה במצב כלכלי קשה, הציע לו הרב שלוש שילמד במקומו חצי מהיום בפורת יוסף. יוסף יצחק שלוש, **דברי יוסף**, ירושלים, תש"ע (להלן: שלוש, דברלי), עמ' 12-20; הרב יעקב כהן, "הרה"ג יוסף שלוש זצ"ל", **קול סיני** גליון י כרך ב, תמוז תשכ"ג, עמ' 267-268.

¹³⁷ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 6; מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ו; מונסה, פדה את אברהם, עמ' תג; הרב נסים דוד עזראן, תרע"א-תשמ"ד (1910-1984), נולד ביפו לרב שמואל עזראן, אב בית הדין של העדה המערבית בירושלים, שם עברו להתגורר בהיותו בן אחת עשרה, והוא החל ללמוד בישיבת פורת יוסף. משנת תש"ז (1947) שימש כרב בראשון לציון, ומשנת תש"י (1950) כרב העיר התחתית בחיפה. עם פטירת הרב מרדכי מיוחס נבחר לשמש תחתיו כראש השוחטים וחבר לשכת הרבנות בירושלים, ונמנה עם פעילי העדה המערבית בעיר. בשנת תשכ"ו (1966) ייסד את ישיבת בית שמואל בשכונת אוהל משה, להכשרת רבנים ודיינים בשיטת לימוד שהנהיג החיד"א, וכולל ערב לאברכים. בין תלמידיו נמנו הרב יצחק יוסף, הרב דוד אבוהצירא, הרב שלמה שלוש, הרב שלום נגר, הרב שג"ר, ועוד.

בבית הכנסת, ניהל הרב יוסף בבליקי. לילדים הקטנים יותר, בתלמוד-תורה, היו מורים נוספים. בשנות הארבעים קיבל הרב שאול ענתבי¹³⁸ את התלמידים שהגיעו מתלמודי תורה, ורק אחרי שסיימו את הלימודים בכיתתו עברו לכיתה הרב עזרא עדס.¹³⁹ הלומדים בכיתה הגבוהה אצל הרב עזרא עטיה נקראו 'אברכים', לעומת ה'תלמידים' הקטנים יותר, וה'רבנים' בישיבות החכמים פורת יוסף ועוז והדר. בכיתה הרב עטיה לא שמעו שיעורים במסגרת קבועה יום-יומית. עיקר לימודם היה באופן עצמאי, וכל קבוצה מהכיתה הייתה לומדת עם ראש הישיבה פעם או פעמים בשבוע.¹⁴⁰ הרב עזרא עטיה עצמו, אף שלימד את הכיתות הגבוהות, היה נוהג להיכנס גם לכיתות אחרות, להעביר 'הנחיה' (כנראה מדובר על קריאת כיוון ללימוד),¹⁴¹ וכן נתן שיעור כללי לכל הישיבה בימי חמישי בצהריים, שהיה בעצם דרשה מוסרית בה השמיע את השקפתו.¹⁴²

ראוי לשים לב למספר הקטן של תלמידים בכיתה, כנראה בשל הרצון לשמור על רמת לימודים גבוהה. כשלמדו בבית המדרש כולו מאה ותשעה-עשר תלמידים בסך הכל, היו להם אחד-עשר מורים. כיתה ד' חולקה בין שני מורים, וכיתות ה' ו-ו' חולקו בין שלושה מורים.¹⁴³ בשנת ת"ש (1940) דווח על מאה וחמישים תלמידים בשבע-עשרה כיתות, כלומר ממוצע של בין שמונה לתשעה תלמידים בכיתה.¹⁴⁴ רבי משה עדס סיפר שנהג לקבל חמישה עד שבעה תלמידים בכיתה.¹⁴⁵

צורת הישיבה במהלך הלימוד התנהלה על פי המסורת של הישיבות המזרחיות; הלומדים ישבו סביב שולחן ארוך כשפניהם זה לזה, כמשתתפים יחדיו בדיון הלכתי ולימודי. בראש השולחן ישב הרב, והתלמידים ישבו לאורך השולחן משני צדיו.¹⁴⁶

בנוסף ללימודי הקודש, שלוש פעמים בשבוע בשעות הלימודים התקיים שיעור בלימודי חול, שנמשך שעה אחת, אצל הרב יעקב מאיר שכטר,¹⁴⁷ שהיה אשכנזי, ומלבד דקדוק, חשבון ונביא, לימד גם

¹³⁸ הרב שאול ענתבי, תרס"ח-תשל"ח (1908-1975), נולד בחלב, למד בבני ציון ולאחר מכן בפורת יוסף, שם גם לימד שנים רבות, ובנוסף היה שוחט ראשי בירושלים. ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 347; לניאדו, לקדושים אשר באר"ץ, עמ' 263-264.

¹³⁹ ראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018.

¹⁴⁰ ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 120; ראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018.

¹⁴¹ ראיון אפרים אליהו, 6.6.2017.

¹⁴² עטיה, האיש על העדה, עמ' 299.

¹⁴³ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 10-14.

¹⁴⁴ ועד פורת יוסף אל הרב ב"צ עוזיאל, 21.9.1939, אמ"י, פ-882/3; בשנת ת"ש היו כשבעה עשר מורים. הרב ב"צ עוזיאל אל קרן קהל"ת, 19.10.39, אמ"י, פ-890\12; ביניהם הרב עזרא עטיה, הרב יעקב עדס, הרב יוסף טאויל, הרב יונתן אסולין, הרב מנצור אלקלעי, הרב משה עדס, הרב עזרא עדס, הרב עזרא שרים, הרב נסים עזראן, הרב יעקב שכטר, והרב שאול סקא. הרבנים והמורים בישיבת פורת יוסף, ללא תאריך, אמ"י, פ-890\12; בראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018, שלמד בשנות הארבעים המאוחרות בפורת יוסף, סיפר שהיו בכל כיתה 14 או 12 תלמידים.

¹⁴⁵ פאר, המורה, 141.

¹⁴⁶ ראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018; ניתן להיווכח בכך מתמונות מהתקופה. ראו לדוגמה: הישיבה הגדולה מדרש פורת יוסף, תשי"ד, עמ' 7.

¹⁴⁷ הרב יעקב מאיר שכטר היה אשכנזי בן העדה החרדית, ולימד את מקצועות החול בפורת יוסף. לוי, מראה הא"ש, עמ' 70; בראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2018, אמר עליו כי היה 'קנאי'.

כתב רהוט אשכנזי, כדי שהתלמידים יוכלו להשתמש בכתב זה שהשימוש בו נעשה נפוץ יותר, ולא רק בכתב חצי קולמוס, שהיה מקובל בעולם הישיבות הספרדי.¹⁴⁸

הרב דוד עטיה, שלמד בשנות הארבעים בפורת יוסף, טען כי לא היו בישיבה בעיות משמעת, שכן התלמידים שהגיעו אליה באו מתוך רצון ולא מתוך כורח.¹⁴⁹ ואכן, לא נמצאו הרבה עדויות המספרות על בעיות משמעת. מונסה סיפר על מקרה אחד שבו השאירו כיתה לא נקיה בהיותם בתלמוד-תורה,¹⁵⁰ אולם הוא גם מספר כי תלמיד שהפריע היה מובא בפני הוועד, ולעתים החליט הוועד להרחיק תלמיד מן הישיבה, ואף אסף את התלמידים וסיפר להם זאת,¹⁵¹ כך שכנראה דבר זה אכן קרה.¹⁵²

החופשות בפורת יוסף היו שונות מאלה שבישיבות האשכנזיות, הן במועדיהן והן במספר הימים הכולל, שהיה נמוך יותר, עובדה שהשתלבה עם השאיפה למצוינות שהייתה קיימת בישיבה. בקיץ לא יצאו לפגרת 'בין הזמנים',¹⁵³ שהיתה מקובלת בישיבות האשכנזיות, אך בחגים לא למדו, ולפני החגים ניתנו ימי חופשה על מנת להתכונן. לחופשת חגי תשרי היו יוצאים שבוע לפני ראש השנה,¹⁵⁴ כולל בעשרת ימי תשובה. לפני פסח למדו עד ז' בניסן, והחזרה לישיבה הייתה מיד אחרי איסרו חג סוכות ופסח. היום השמיני של חנוכה וט"ו באב היו גם הם ימי חופשה.¹⁵⁵ כך גם דיווחה פורת יוסף בשנת תרפ"ז (1927) למחלקת החינוך על החופשות בישיבה: מכ"ה באלול עד כ"ה בתשרי, מ-י בניסן עד כ"ה בניסן, ושאר חגי ישראל לפנייהם ואחריהם.¹⁵⁶

4.2.3. השתלמויות מקצועיות

בכתבה המתארת את חנוכת הבית למבנה הישיבה ברובע היהודי בשנת תרפ"ג (1923) נכתב: 'מלבד זה נפתחה ישיבה מיוחדת (כעין ישיבת המשתלמים) לאברכים תלמידי חכמים מצוינים שבה ישתלמו בהוראה בתור רבנים בש"ס ופוסקים'.¹⁵⁷ כדי להכשיר את התלמידים לשמש בקודש

¹⁴⁸ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תסה; ראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018.

¹⁴⁹ ראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018.

¹⁵⁰ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תג.

¹⁵¹ שם, עמ' תלד; חן ופפר, מרן עובדיה יוסף, עמ' 33, כותבים כי ענישה כללה לעתים פלאקות על הרגליים, אולם הם היחידים שמזכירים שימוש בענישה גופנית. הם גם כותבים שהרב יהודה חדאד היה צובט בחוזה את הרב עובדיה יוסף כשהיה נרדם בשיעור. שם, עמ' 29.

¹⁵² חן ופפר, מרן עובדיה יוסף, עמ' 33.

¹⁵³ בישיבות האשכנזיות מקובל לצאת לחופשות בין זמני הלימוד. מעבר לחופשה בחגי תשרי ובפסח, ישנה חופשה בקיץ מראש חודש אב עד לראש חודש אלול.

¹⁵⁴ לפני ראש השנה יצאו לחופש בט"ו באלול, כשבועיים לפני ראש השנה, ובשלב מסוים לאחר שעברה הישיבה לגאולה, החלו לצאת רק בכ"ו או בכ"ב באלול. ראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019.

¹⁵⁵ מוצפי, לתולדות, עמ' פג; ראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019; ראיון הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018; ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 73, 84; כהן, בן פורת, עמ' 20; מונסה, פדה את אברהם, עמ' לג.

¹⁵⁶ 'דו"ח למחלקת החינוך, 1927, אמ"י, מ-1033/17.

¹⁵⁷ דואר היום, 20.4.1923, עמ' 4.

בקהילות ישראל בגולה, השתדלו ללוות את הלימודים בהשתלמויות מקצועיות.¹⁵⁸ תלמידי הישיבה הוכשרו כמורים מדופלמים 'רבנים אשר מיום בואם לישיבה התמחו בחכמה וידיעת ההוראה',¹⁵⁹ וכדיינים, וכדי לקבל סמיכה לרבנות, היו תלמידים שישבו בבית הדין הכללי בירושלים לנתינת גיטין.¹⁶⁰ בנוסף, הקנו לתלמידי הישיבה מקצועות תורניים כמו שחיטה ומילה,¹⁶¹ שהיו חלק בלתי נפרד מתפקיד הרב בקהילות הספרדיות והמזרחיות,¹⁶² וגם עבורם יצרו סביבה שתאפשר התנסות מעשית.

שחיטה נלמדה מהרב מרדכי מיוחס, ראש השוחטים והבודקים בירושלים. שלוש פעמים בשבוע היה בא לישיבה ומלמד מלאכת השו"ב [=שחיטה ובדיקה]. פעם בשבוע היו הולכים לחנות של יעקב אשכנזי בשוק מחנה יהודה, בה מכר עופות למלון 'אלנבי' שאירח גויים, ולכן אפשר היה להתאמן אצלו בשחיטה ובבדיקות. שחיטת בהמות ובדיקת ריאות למדו בבית מטבחים בירושלים. הרב מרדכי מיוחס היה נותן את הסמיכה, ולאחר מכן היו מאשרים אותה בבית הדין.¹⁶³

מילה למדו תחת פיקוחו של ד"ר משה וולך מבית החולים שערי צדק בירושלים,¹⁶⁴ ותלמידים שלמדו סת"ם היו כותבים ספרי תורה לחנות היודיאקה של הרב עמרם אבורביע¹⁶⁵ והרב יוסף שלוש.¹⁶⁶

לצורך לימודי חזנות, פתח הוועד המנהל בית כנסת קטן שנקרא 'בית כנסת חנוך חזנים', בנפרד מבית הכנסת הכללי הגדול שבישיבה, באחד החדרים הגדולים של המבנה. בנו בו ארון קודש, והרב יהודה חדאד הביא לשם שלושה ספרי תורה, מהם אחד של חמותו.¹⁶⁷ מונסה תיארה את לימודי החזנות:

¹⁵⁸ הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 207.

¹⁵⁹ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 7.

¹⁶⁰ שם, עמ' 11.

¹⁶¹ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 6.

¹⁶² דשן, שורשים היסטוריים, עמ' 20.

¹⁶³ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 15, עמ' 32. מונסה, פדה את אברהם, עמ' תסה.

¹⁶⁴ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 8.

¹⁶⁵ הרב עמרם אבורביע, תרנ"ב-תשכ"ז (1892-1966). נולד בטטואן שבמרוקו ועלה לארץ בשנת תרס"ו (1906) עם סבו וסבתו, אך ראה עצמו חלק מהעדה הספרדית. צבי זוהר, "המסע לגילוי המנהג הספרדי-ירושלמי, הרב עמרם אבורביע ויצירתו נתיבי עם", בתוך: צבי זוהר (עורך), **הרב עוזיאל ובני זמנו, פרקי עיון בהגותם של חכמי המזרח בישראל במאה העשרים**, ירושלים, תשס"ט, עמ' 120-165, בייחוד, עמ' 121; למד בישיבת פורת יוסף, בה שימש אחר כך כר"מ במשך תקופה קצרה, ובישיבת שערי ציון, שהפך בה למגיד שיעור. **קול סיני**, גליון ז' כרך א, סיוון תשכ"ב, עמ' 140; לאחר מכן פנה למסחר, ופתח חנות יודאיקה ביחד עם הרב יוסף שלוש. ראיון פרופ' אהוד אביבי, 18.7.2018; בשנת תשי"א (1951) פרש הרב עובדיה הדאיה מתפקיד הרב הספרדי של פתח תקוה כשנתמנה לדיין בבית הדין הגדול, והרב עמרם אבורביע נבחר לתפקיד במקומו. עמרם אבו רביע, **נתיבי עם**, ירושלים, תשכ"ט, תולדות הרב המחבר; וכן: עדס אברהם, "סמל האהבה היראה והתום", לדמותו של ר' עמרם אבורביע ז"ל, **במערכה**, אדר א' תשכ"ז.

¹⁶⁶ ראיון פרופסור אהוד אביבי, 18.7.2018.

¹⁶⁷ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 13. אברהם מונסה כותב: "אז תקן המשגיח, כך קראנו סתם את כבוד הרב יאודא חדד ז"ל, ביה"כ חינוך חזנים..." מונסה, פדה את אברהם, עמ' תלג.

אז חייב אותנו לבא כל יום להתפלל כל התפילות בביה"כ הזה ובו נתחנכו לחזנות ולקריאת בתורה. כל תלמיד עולה יום אחד להתפלל חזן על הסדר והמשגיח ז"ל,¹⁶⁸ כשהיינו מתחילים את היוצר היה עומד על יד החזן שיתפלל מילה במילה. וכשמגיע לקדיש היה רומז לו בידו [...] ובשבת ס"ת [=ספר תורה] היו שבעה חזנים. כל אחד חוזר על עליה אחת ובוחן אותו קודם שידע הקריאה והטעמים בדקדוק. וכך התרגלנו ויצאו משם חזנים מפורסמים [...] ומדי שבת חייב כל אחד דרשה בתורה. כל שבת תלמיד אחד על הסדר כדי להתרגל לדרוש בציבור. אז הביאו זמרים ללמד התפילה בניגון על פי המקאמת [...] באותו זמן היינו קמים בליל שב"ק [=שבת קודש] בביה"כ חיים מופדלי ז"ל, בעיר העתיקה בבתי מחסה, ללימוד הבקשות בראשותו של המוהל הידוע זמר ובקי במקאמת מר יעקב ששון [...] וכך התרגלנו להבין את המקאמת ולהתפלל בנעימה. את הנעימות לתפילות ימים נוראים בנעימה ספרדית מקורית, למד אותנו חכם שמואל מלמד ז"ל, גבאי ביה"כ רבן יוחנן בן זכאי...¹⁶⁹

החזנות נלמדה תוך כדי תרגול, בימי חול ובשבת. למדו קריאה בתורה כולל טעמי המקרא ודקדוק, דיוק בתפילות ובקריאת התורה, מקאמים, שירת הבקשות, תפילות ימים נוראים בנעימה ספרדית מקורית, ואף דרשות בציבור. הייתה גם עבודה מעשית מחוץ לישיבה עצמה:

בכדי להורות את התלמידים המשתלמים בעלי הקולות היפים את עבודת החזנות ואת הקריאה בתורה. התלמידים האלה השתלמו בחזנות והם משמשים עכשיו בתור חזנים בבתי כנסיות שונים בירושלים.¹⁷⁰

הרב עוזיאל קיים בביתו שיעורי רטוריקה, ובהם השתתפו כמה תלמידים מפורת יוסף.¹⁷¹ אולם הרב עזרא עטיה לא היה מרוצה מכך, על אף שהיה מעוניין ללמד את תלמידיו לנאום. הוא עצמו עודד את התלמידים להתאסף בהפסקת צהריים מדי יום, לפני סדר שני לשיעור קצר נוסף. בכל יום הכין אחד מהתלמידים דרשה קצרה ומסר אותה לפני כולם. ההנחיה הייתה להרצות דברי אגדה והלכה, והתלמידים היו מציגים שאלות בפני הרב עזרא עטיה כדי שילמד אותם להשיב כהלכה.¹⁷²

4.3. חיי היומיום בישיבה

מאמצע המאה התשע-עשרה החלה יציאה של יהודים אל מחוץ לחומות העיר העתיקה, כחלק מהתפתחות ירושלים החדשה. בעיר העתיקה נשארו רק מעט תושבים, רובם עניים.¹⁷³ היציאה מהעיר העתיקה כללה גם מוסדות, שבהדרגה ובהתמדה עברו לעיר החדשה, ביניהם גם הישיבות

¹⁶⁸ הרב יהודה חזאד ניהל את המקום כאוטונומיה לצעירים כאשר מי שאיחר או עשה משהו לא טוב הוריד לו מדמי הכיס ולמצטיינים היה נותן תוספת של שילינג. ראיון אפרים אליהו, 6.6.2017.

¹⁶⁹ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תלד.

¹⁷⁰ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 13.

¹⁷¹ גליקסברג, בתי מדרש, עמ' 81 הערה 86.

¹⁷² עטיה, האיש על העדה, עמ' 308; פאר, המורה, עמ' 194.

¹⁷³ נ' ברוך אל הרב ב"צ עוזיאל, 25.12.1939, אוע"ס, מיכל 6221/7.

השונות, כדוגמת 'עץ חיים', 'חיי עולם' ו'תורת חיים'. בשנת 1947 נותרו בעיר העתיקה, בנוסף לפורת יוסף, גם ישיבת 'שער השמים',¹⁷⁴ ישיבת 'מדרש שמואל',¹⁷⁵ ישיבת 'אור עולם',¹⁷⁶ ישיבת 'בית אלי',¹⁷⁷ וישיבת ההוראה ומכון אחיעזר, בנשיאותו של הרב שלמה דוד כהנא,¹⁷⁸ אף אחת מאלה לא הייתה ישיבה גדולה. מוסדות נוספים שנשארו ברובע היו בית החולים משגב לדך, ובית החולים ביקור חולים, בו נותרו החולים הכרוניים בלבד.¹⁷⁹

מדוע לא עזבה פורת יוסף את העיר העתיקה כמו יתר המוסדות? נראה שהיו לכך מספר סיבות:

1. מיקום הישיבה כאידיאל: הישיבה הוקמה ברובע היהודי כבר באמצעו של תהליך היציאה מהעיר העתיקה,¹⁸⁰ בשל הרצון להקים ישיבה מול הכותל המערבי ומקום המקדש דווקא.
2. מחויבות לתורם: מיקום הישיבה מופיעה בנוסח השבועה בצוואת התורם, כך שהישיבה הייתה מחויבת דווקא למיקום זה.
3. המבנה: לישיבה היה מבנה גדול, מפואר ומרווח בעיר העתיקה, שהתאים לצרכיה, והיה קושי לבנות כמותו בעיר החדשה. אמנם ישיבת 'עץ חיים' עזבה בניין גדול בעיר העתיקה לטובת מבנה חדש בעיר החדשה, וכך גם ישיבת 'תורת חיים', אך המבנה של ישיבת פורת יוסף היה גדול יותר.
4. המשבר הכלכלי: בשנות הארבעים הייתה הישיבה במשבר כלכלי, וכך גם תלמידיה (ראו להלן: 6.2. 'משבר כלכלי'), ולא הייתה באפשרותם לעבור לעיר החדשה. אמנם הביקוש לדירות של הישיבה ירד, אך עדיין היו חכמים שגרו בהן, כמו גם בדירות אחרות בעיר העתיקה, שנשכרו במחיר נמוך או ללא תשלום כלל. האוכלוסייה שם בסוף תקופת המנדט הייתה דלת אמצעים, כפי שכתב וועד מפוני העיר העתיקה: 'תושבי העיר העתיקה היו מדלת העם והם בחרו לגור שמה מפני שהחיים היו יותר זולים שם. רוב התושבים היו חיים שמה בחינם, בבתי מחסה, בפורת יוסף, ובבתי ההקדשה של האשכנזים, הספרדים והמערביים...'¹⁸¹

¹⁷⁴ במדריך ירושלים, נכתב: 'ישיבה זו הנה הישיבה היחידה מהישיבות החשובות והוותיקות בירושלים, המתנוססת לתפארה במרומי הר ציון – עיר העתיקה ירושלים וחלקה גדול בהחזקת הישוב העברי בעיר העתיקה מקום שריד מקדשנו ותפארתנו – הכותל המערבי'. מחבר לא ידוע, מדריך ירושלים, עמ' 55; ראו: מאיר, רחובות הנהר, עמ' 53-73; ביי"ר, מוסדות תורה, עמ' 150-151.

¹⁷⁵ מחבר, לא ידוע, מדריך ירושלים, עמ' 60. ישיבת מדרש שמואל ישיבה בבית הכנסת של חב"ד ברחוב חב"ד.
¹⁷⁶ שם; 'שאלון' ישיבת אור עולם, ת"ש, אמ"י, פ-89012. ישיבה של המערביים, בשנת ת"ש (1940) היו בה שנים עשר תלמידים.

¹⁷⁷ הישיבה נפגעה ברעידת האדמה בשנת 1927 אך המשיכה להתקיים עד תש"ח (1948). מאיר, רחובות הנהר, עמ' 26.
¹⁷⁸ מחבר, לא ידוע, מדריך ירושלים, עמ' 60, שם כתוב שהישיבה הייתה בבית כנסת אור החיים; אצל: הכהן, בתי כנסיות, עמ' שכד, כתוב שבבית כנסת אור החיים הייתה דירתו של הרב כהנא; שפירא, ירושלים העתיקה, כותב שהרב כהנא הקים ישיבה בשנת תש"ה (1945) בחצר החוש; בשנת 1944 היו בישיבה כעשרים וחמישה תלמידים. שארפשטיין, תולדות החינוך, עמ' 161.

¹⁷⁹ משה ארנוולד, **מצור בתוך מצור, הרובע היהודי בירושלים העתיקה במלחמת העצמאות**, שדה בוקר, 2004 (להלן: ארנוולד, מצור בתוך מצור), עמ' 8. ראו גם: "להתמנות הרב ש.ד. כהנא לרבה של העיר העתיקה", **דבר**, 10.7.1940, עמ' 4.

¹⁸⁰ לנדוי בצלאל, "ירושלים שבין החומות", **בית יעקב**, גליון 100, אלול תשכ"ז, עמ' 30.

¹⁸¹ ועד מפוני העיר העתיקה אל התנועה המורשונת ליד תנועת החרות, 29.1.1950, אמ"י, ג – 5428/6. על המצב הכלכלי הקשה בעיר העתיקה בתקופה זו עיינו גם: בן אריה, הרובע היהודי, עמ' 15-16.

ההיאחזות במבנה הישיבה ברובע היהודי, למרות שהתנאים במקום הפכו להיות מורכבים יותר, הפכו אותו, מעבר להיותו בניין פיזי, לסמל ולמרחב נושא משמעות; בתוכו הכיל את סיפור התורם, את התקוות שנתלו בישיבה שהיו משוקעות בכתובות הזיכרון על גבי הקירות, בתוכן גם השבועה שהשביע התורם את חכמי הישיבה ויצרה מחויבות לאופייה המיוחד, ואת הקשר לרבי יוסף חיים מבגדד.

ישיבת פורת יוסף היוותה חידוש מרענן בירושלים של המנדט הבריטי. דווקא בתקופה של תנועת יהודים מהעיר העתיקה החוצה, נכנסה אל תוככי הרובע היהודי, הציבה שם מבנה גדול ומרשים שלא ניתן להתעלם מקיומו, בדמות ישיבה ספרדית גדולה ומודרנית, דבר שלכשעצמו לא היה מחזה נפוץ. בשנות השלושים הפכה מוקד לביקורים. בהנחת אבן פינה למבנה הישיבה בגאולה בשנת 1954, סיפר הרב עובדיה הדאיה על הישיבה ברובע היהודי:

ביותר היה נרגש בחגים ובמועדים בזמן שנהרו מכל הארץ לבקר בכותל המערבי, ורבים מהם לא היו מדלגים על הביקור בישיבה, ממש היה להם לעונג נפשי בביקורם בהיכלי הישיבה המפוארה [...] ממש הייתה ההרגשה כאילו עומדים בתוככי בית המקדש בשכון הענן עליו.¹⁸²

עיתונות התקופה תיעדה ביקורים מיוחדים בפורת יוסף. **דואר היום** מ-6.12.1922, מתאר ביקור של מנשה אברהם גורג'י, חבר קרן היסוד בבגדד,¹⁸³ במשגב לדך ובפורת יוסף, ומציין 'וישמח על הבנין הזה אשר הצליחו היהודים להקים בקרבת הר הבית'.¹⁸⁴ ביום 28.6.1928 כותב **דואר היום** על ביקור הרב הראשי של יהודי מצרים, הרב חיים נחום,¹⁸⁵ וחודשיים לאחר מכן על ביקור של האדמו"ר מקרלין בבית החולים משגב לדך, כשלפני צאתו נתכבד להיות סנדק בברית מילה שנערכה בישיבת פורת יוסף.¹⁸⁶ ביום 24.7.1939 תיאר הכתב פ' פלאסקר בעיתון **הצופה** ביקור בפורת יוסף, שהתקיים בליל תשעה באב שנת תרצ"ה (1935), לפני תחילת המאורעות.¹⁸⁷ כשהחזון איש הגיע להתפלל בכותל המערבי, הוא נכנס לישיבה, והתקבל במאור פנים על ידי הרב עזרא עטיה, ששוחח עמו בדברי תורה. כשפנה לדרכו, אמר למלווי שסברתו של רבי עזרא עטיה היא כסברת הרשב"א.¹⁸⁸ הרב יוסף שלמה כהנמן, ראש ישיבת פונוביז', ביקר בפורת יוסף,¹⁸⁹ וכן הרב אליעזר סילבר, נשיא אגודת הרבנים של

¹⁸² הדאיה, ויקח עובדיה, חלק רביעי, עמ' פו.

¹⁸³ ראו: **דאר היום**, 24.6.1923, עמ' 3.

¹⁸⁴ "מר גורג'י במשגב לדך", **דואר היום**, 6.12.1922, עמ' 4.

¹⁸⁵ "ביקור הרב חיים נחום רבה שלמצרים בירושלים", **דואר היום**, 28.6.1928, עמ' 4.

¹⁸⁶ "האדמו"ר מקרלין בביה"ח משגב לדך", **דואר היום**, 26.8.1928, עמ' 4.

¹⁸⁷ פלאסקר, פ', "ליל קינות בישיבת פורת יוסף", **הצפה**, 24.7.1939, עמ' 3: "נעצרנו והתחלנו לטפס על המדרגות העקלקלות ועד שהגענו לדיוטה העליונה, בלב דופק נכנסו תוך המסדרון הארך והכהה. בקצה השני התגלה לפנינו בית כנסת ומתוכו בקעה יללה חרישית, לאורך הכניסה שכבו על מרבדים ושטיחים ממועכים נשים עטופות מטפחות צבעוניות וילדים אוחזי שנה התלבטו בניהן. בית הכנסת מואר באור קלוש [...] לארץ ישבו עשרות רבנים, בעלי צורה וזקנים מבהיקים ומכסיפים וקוננו בבכי תמרורים הקורע את הלבבות. מתוך עיניהם הנפוחות נגרו דמעות חמות וטפטפו על הקינות הצהובות. והייתה כבר לפני חצות הלילה וכאן נמשכה אמירת הקינות בכל תקפה. החזן מראשי העדה התייפח בכל פעם ופרץ בבכי גדול. ברגע אחד הגיעה ההתרגשות לשיאה. האורות כובו ויללה צורחת נישאה באוויר ספוג אבל האומה המתלבטת ביסוריה זה אלפיים שנה. כל האורחים עצרו נשמתם ובעיני רבים נצצו אגלי דמעות חמים..."

¹⁸⁸ זעפרני, דורש טוב לעמו, עמ' 50. ואילו הרב עזרא עטיה אמר על החזון איש שסברתו כסברת הריטב"א.

¹⁸⁹ סורסקי, וזאת ליהודה, עמ' 151.

ארצות הברית, שהתפעל מהלימוד בעמקות, שלדבריו לא מצא כמוהו בישיבות אחרות.¹⁹⁰ בשנת תרפ"ד (1924) הגיעה לביקור בישיבה פרחא ששון ועמה בנה דוד ששון, ממשפחת התורמים הידועה. הם רצו לתת תרומה גדולה לישיבה, אך בשל התנאים שהציב התורם – לא קיבלו מהם.¹⁹¹

חלק מהנהירה לפורת יוסף הייתה בשל קרבתה למקום המקדש. הרב מרדכי אליהו, שגדל כילד בישיבה עם אביו הרב סלמאן אליהו, סיפר על ביקור רבה של טבריה:

זכורני [...] רבי יעקב חי זריהן¹⁹² זצ"ל שהיה רב עיה"ק [=עיר הקודש] טבריה והיה זקן מופלא ותלמיד חכם גדול, הגיע פעם לירושלים ורצה לראות את מקום המקדש, אך היה קשה לו להגיע לכותל בגלל המדרגות והשבילים הצרים. הגיע רבי יעקב לחלון ישיבת "פורת יוסף" שבניינה הראשון נבנה בכוונה אל מול מקום המקדש, כפי שציווה רבנו יוסף חיים, ועמד וחפש לראות מקום המקדש. אנו בתור ילדי ירושלים הראנו לו המקום שממנו רואים את מקום המקדש, ואמר לנו "מכל מלמדי השכלתי". אחר כך עלה ובא אל אותו מקום, ראה את מקום המקדש, סגר את עיניו ואמר את כל הנוסח שתיקן הרמב"ן, וכשסיים – קרע בגדיו. אנו שראינו אותו עושה כך, שאלנו את רבותינו: למה אנחנו לא קורעים כמו שנהג הרב וכמו שכתוב ב"שולחן ערוך"? וענו לנו, שמכיוון שאנו נולדנו בירושלים ורואים אנו את בית המקדש כל הזמן, על כן אין לנו חיוב לקרוע, אלא אם לא נראה אותו יותר משלושים יום.¹⁹³

4.3.1. בית הכנסת וקהילת הישיבה

סיפורו של הרב מרדכי אליהו על ביקור רבה של טבריה בישיבה, מאפשר טעימה מן האווירה בה גדלו ילדי חצר הישיבה. ניכר מדבריו שהיה חלק מחבורה שהתגבשה בין ילדים אלה, שפיתחו 'גאוות יחידה' על שזכו לגדול בישיבה הספרדית הגדולה, בין גדולי החכמים, להיות שותפים פעילים לאירועים בה, ולחלוק ביניהם ילדות משותפת. רבים מהם למדו בין כתלי הישיבה מגיל צעיר, לפעמים כבר בגיל שמונה – תשע החלו ללמוד גמרא.¹⁹⁴

מעבר להיותה ישיבה שגידלה תלמידים לתורה, פיתחה פורת יוסף סביבה קהילה; ראשית, מעצם העובדה שבניין הישיבה כלל מגורים למשפחות, ותלמוד-תורה לילדי החצר.¹⁹⁵ שנית, בבית הכנסת הגדול והמפואר שהיה בישיבה התפללו לא רק תלמידיה וחכמיה, אלא ציבור נוסף,¹⁹⁶ ואף נשים.

¹⁹⁰ ראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018.

¹⁹¹ פאר, המורה, עמ' 59.

¹⁹² ר' יעקב חי זריהן, תרכ"ט- תשי"ג (1869-1953), רב ואב בית דין בטבריה, בה נולד. התנגד לציונות, אך קיים יחסי ידידות והערכה הדדית עם הראי"ה קוק. מחשש להשפעה חילונית התנגד להקמת בית ספר אליאנס בטבריה.

¹⁹³ האתר הרשמי למרן הרב מרדכי אליהו ז"ל: www.harav.org/torato/articleDetail.asp?ID=3951

¹⁹⁴ דרילמן- גפן, עבד נאמן, עמ' 90.

¹⁹⁵ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תל.

¹⁹⁶ "מודעה", דואר היום, 22.9.1922, עוד טרם השלמת מבנה הישיבה, פורסמה מודעה המזמינה לתפילות ימים נוראים בישיבה.

בכתבה המתארת את תשעה באב בישיבה מתואר כי לאורך הכניסה שכבו על מרבדים ושטיחים ממועכים 'נשים עטופות מטפחות צבעוניות וילדים אחוזי שינה התלבטו בניהן'.¹⁹⁷ הרב עובדיה הדאיה סיפר על התפילות המיוחדות שנערכו במהלך השנים שעשתה הישיבה ברובע היהודי, ועל האווירה המיוחדת, שכללה גם ילדים:

הדרת קודש של התורה והעבודה והתפלה המזהירה על ידי הרבנים המקובלים המתקדשים והמטהרים לעמוד בתפלתם מול מקום המקדש בכוונות מזהירות ע"פ האר"י הקדוש לובשים בגדים לבנים ומתעטפים לבנים בקדושה וטהרה [...] ועלית על כולנה, התלמידים הנחמדים והבלתינוקות של בית רבן, שאין בו חטא, ממש קול התורה שם היה בוקע רקיעים, השראת הקדושה במקום היה עוזר בהרבה על הלומדים שהיה לבם פתוח בתורה, כפתחו של אולם [...] רבים היו באים בימים הנוראים ממקומות רחוקים להשתתף בתפלות של המכוונים שעומדים כמלאכי מרום וכשרפים ועיניהם צופות אל מקום המקדש, ממש הייתה ההרגשה כאילו עומדים בתוככי בית המקדש בשכון הענן עליו.¹⁹⁸

תפילת שחרית בישיבה התקיימה כל בוקר בהנף החמה,¹⁹⁹ בנוסח האר"י, לפי כוונות המקובלים,²⁰⁰ וילדי הרבנים היו קמים יחד עם אבותיהם ומצטרפים לתפילת שחרית. לא היה די מקום על הספסלים, והילדים הצעירים היו מתרכזים בסמוך למדרגות העולות לארון הקודש.²⁰¹ רבני הישיבה היו יושבים במקומות קבועים בבית הכנסת, כמתואר על ידי אברהם מונסה:

בצד צפון הרה"ג [הרב הגאון] אפרים הכהן ז"ל, אחרי הרה"ג מרדכי עזראן ז"ל, אחרי הרה"ג עובדיה הדאיה ז"ל, אחרי הרה"ג בן צמ"ח ז"ל, אחרי הרה"ג יעקב קצין שליט"א, אחרי הרה"ג אליאזר עבוד ז"ל על יד ההיכל, מצד דרום ע"י ההיכל כמוהר"ר [כבוד מורנו הרב רבי] יאודה שאקו, אחרי מר אבי ז"ל [הרב יעקב יוסף מונסה], אחרי ח"ר [חכם ר'] יוסף מוצירי נ"ע [נשמתו עדן], אחרי ח"ר שמעון לוי ז"ל, אחרי הרה"ג יששכר אבן עזין ז"ל...²⁰²

¹⁹⁷ פלאסקר, פ', "ליל קינות בישיבת פורת יוסף", **הצפה**, 24.7.1939, עמ' 3.

¹⁹⁸ הדאיה, ויקח עובדיה, חלק רביעי, עמ' פו.

¹⁹⁹ הנף החמה הוא כינוי הלכתי לזמן בו נראית השמש לראשונה בבוקר (נע בין השעה חמש וחצי בבוקר בימי החורף, לשש וארבעים בזמן שעון קיץ), וזוהי נקודת הזמן בה אפשר להתחיל לקיים את מצוות היום. ישנה מעלה מיוחדת לתפילה עם הנף החמה.

²⁰⁰ ראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018; בנוסף על מניין המכוונים, בימים נוראים היה בפורת יוסף גם מניין על פי סידור הספרדים. שליחי הציבור היו הרב אברהם עזריאל והרב בן ציון חזן. "מודעה", **דואר היום**, 22.9.1922, עמ' 9.

²⁰¹ דרילמן-גפן, עבד נאמן, עמ' 90.

²⁰² מונסה, פדה את אברהם, עמ' תג.

4.3.2. קשרי משפחה

באופן טבעי, בין חברי הקהילה שנוצרה סביב פורת יוסף התפתחו קשרי משפחה, שהביאו להגדלתה ולביסוסה סביב אידיאולוגיית הישיבה.

הרב עובדיה הדאיה נשא לאישה את בתו של הרב עזרא שרים,²⁰³ ואחותו של הרב עובדיה הדאיה נישאה לרב יעקב קצין. הרב סלמאן אליהו נישא למזל, אחותו של הרב יהודה צדקה. רבי אהרון אביטבול היה חותנו של הרב יוסף עדס. הרב נתן סאלם היה אחיה של הרבנית בוליסה, אשתו של הרב עזרא עטיה,²⁰⁴ והרב עזרא חוצני היה חתנו של הרב עזרא הררי רפול.²⁰⁵ שני בניו של הרב יהושע שרבאני למדו ולימדו בפורת יוסף. הרב יוסף והרב שאול, ובתו עליזה נישאה לרב יעקב כהן שלמד בפורת יוסף.²⁰⁶ הרב בן ציון אבא שאול נישא להדסה מסעודה, בתו של הרב יוסף שרבאני,²⁰⁷ ובת נוספת שלו, קלרה, נישאה לרב שבתי אטון.²⁰⁸ היא נפטרה בשנת תשכ"ז (1967) ואז התחתן בשנית עם בתו של הרב חזד. הרב יהודה מועלם, לימים מחכמי פורת יוסף, היה גם הוא נכד של הרב יהושע שרבאני. הרב רפאל עבו השיא את בתו לרב אליהו שרים.²⁰⁹ הרב נסים דוד עזראן, שלמד בפורת יוסף, נשא לאשה את אביגיל, בתו של הרב יוסף שלוש, שלימד בישיבה. בתם צביה נישאה לרב מרדכי אליהו. הרב ברוך בן חיים היה חתנו של הרב שאול קצין, ושניהם נשאו תפקידים רבניים בניו יורק. הרב שלמה בן שמעון, בנו של הרב מנצור, נשא לאשה את בתו של הרב אפרים כהן.²¹⁰ הרב יהודה צדקה, לאחר שנפטרה אשתו בתשל"ט (1979), נשא לאשה את תמר בתו של השמש מימון סודרי, והרב שמעון בעדני נישא לשולמית, אחייניתו של הרב שלום לופס.

קשרי נישואין ביטאו הערכה הדדית בין המשפחות. מעבר להגדלת הקהילה ולביסוסה, יש בתופעה זו כדי להעיד על ההערכה העצמית ו'גאוות היחידה' שחשו בני פורת יוסף כלפי הישיבה ומורשתה.

²⁰³ הדאיה, ישכיל עבדי, עמ' 3.

²⁰⁴ עטיה, האיש על העדה, עמ' 56.

²⁰⁵ בצרי, ליקוטי המליץ, עמ' 109 הערה 5.

²⁰⁶ בן אריה, הרובע היהודי, עמ' 47.

²⁰⁷ אבא שאול, אור לציון, בהקדמה: זכרון להדסה.

²⁰⁸ הרב שבתי אטון, תרפ"ו-תשס"ו (1925-2006), נולד בעיר העתיקה לאביו הרב בן ציון אטון, מחכמי פורת יוסף. בצעירותו למד בישיבה זו, ומספר שנים בישיבת מרכז הרב. לאחר נישואיו התמנה לרב שכונת מלחה בירושלים. ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 347; בשנת תשי"ז (1957) מונה למנהל רוחני בישיבת פורת יוסף, ונהג לשלוח תלמידים מהישיבה להפיץ תורה בבתי כנסיות, וכן ערך את כתב העת התורני של ישיבת פורת יוסף 'משואות'. בשנת תשכ"ז (1967) ייסד את ישיבת ראשית חכמה. אברהם הכהן, **ספר ארץ נושבת**, ירושלים, תשכ"ח, עמ' לב (להלן: הכהן, ספר ארץ נושבת).

²⁰⁹ ראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019.

²¹⁰ ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 347.

4.3.3. ספריית הישיבה

ספריית ישיבת פורת יוסף הייתה בעלת ערך בפני עצמה; בשנת תש"ז (1947) הכילה אלפי ספרים,²¹¹ וכללה כתבי יד עתיקים שנשמרו בחדר מיוחד. ביניהם היו כתבים של הבן איש חי שנשלחו אל הרב בן ציון חזן על מנת שידפיס אותם בארץ ישראל, ונשמרו לאחר ההדפסה בספריית הישיבה, וכן כתבי יד וחידושים של ראש הישיבה הרב עזרא עטיה.²¹² בשנת תש"ו (1946) חיפש אהרון מני, נכדו של רבי אליהו מאני, רבה של חברון,²¹³ מקום לשמירת כתבי היד של סבו, שניצלו מפרעות תרפ"ט שם. הרב יצחק נסים הציע לו להפקידם למשמרת בספריית פורת יוסף, והוא הביא לשם תיבה ובה כמאה וארבעים חיבורים בכתב ידו של הרב אליהו מאני, ועימם כחמש מאות ספרים נדירים מספרייתו.²¹⁴ במקום מיוחד בספריית הישיבה נשמרה מגילת יוחסין של משפחת עטיה, עד רבי שם טוב עטיה, תלמידו של מרן הבית יוסף, ולפניו עד דוד המלך.²¹⁵ כאלף וחמש מאות ספרים הגיעו אליה מספריית ישיבת 'חסד לאברהם ובנין שלמה', שנסגרה בעיר העתיקה. הם עברו בתחילה לישיבת 'תפארת ירושלים', אך רבים מהם נגנבו ואבדו, והנותרים נמסרו לפורת יוסף.²¹⁶ גם ספריו של רבי משה פריה מחברון נתרמו לישיבת פורת יוסף לפני חורבנה (ראו להלן: 5.1.3. 'חורבן המבנה').²¹⁷

הרב יוסף נעים בצרי²¹⁸ היה אחראי על הספרייה, שהייתה בה גם כרכיה. את הספרים שנתבלו כרך הרב יצחק כדורי, ששימש גם ספרן. הוא העתיק את הספרים הנדירים,²¹⁹ וכרך את ספרי הישיבה בכריכה אחידה.²²⁰

²¹¹ ראו: א' שרים אל י' תמיר, 25.12.1970, אמ"י, ג-22/6599 עמ' 7: שם כותב הרב אברהם שרים בשנת 1970 שהיו בישיבה כשלושים אלף ספרים אבל זה כנראה הפרזה לצורך תאור עוצמת החורבן.

²¹² סופר, הרב כדורי, עמ' 49. הוא מזכיר גם את כתב היד של הספר מקבציאל שטרס הודפס אך כנראה זה לא היה שם; עטיה, האיש על העדה, עמ' 224, כותב כי כששאלו את הרב עטיה למה הוא לא מדפיס את חידושי, ענה כי אם הם דברי אמת הרי הם כבר כתובים, ואם חלילה לא הרי אין טעם לכתבם.

²¹³ ראו במאמרו של בנו רבי סלימאן מנחם מני: סלימאן מנחם מני, "תולדות רבינו אליהו סלמאן מני זלה"ה בתוך: אליהו מני, **ספר שאלות ותשובות תנא דבי אליהו**, ירושלים, תשנ"א, עמ' 13-32.

²¹⁴ שבת, ישיבות בגדאד, חלק ב, עמ' 14, עמ' 16 הערה 48; אטון, משואות, חוברת א, עמ' 90; סופר, הרב כדורי עמ' 49.

²¹⁵ עטיה, האיש על העדה, עמ' 220.

²¹⁶ מאיר בניחו, "אספי הספרים לבני העדה הספרדית בירושלים", בתוך: **יד לקורא**, כרך 1: חוברת י' – יב' (תש"ז), עמ' 243-247, בייחוד, עמ' 247; בניחו, מאיר, "אספי הספרים לבני העדה הספרדית בירושלים", **יד לקורא**, 1 (יג-טו): עמ' 315-321, בייחוד, עמ' 316; לאניאדו, לקדושים אשר באר"ץ, עמ' 26, כותב: "ותיבה גדולה של ספרי כתב יד ואלפי ספרי דפוס של ארבעה ישיבות שהקדישום לשם...".

²¹⁷ שבת, ישיבות בגדאד, חלק ב, עמ' 8 הערה 19.

²¹⁸ הרב יוסף נעים בצרי, תר"ע-תשס"ו (1910-2004), הוריו עלו מבגדד לאחר שאמו, בת אחיו של הבן איש חי, התעקשה לגדל אותו בירושלים. היה אביהם של הרבנים דוד (שלמד בפורת יוסף), ששון ועזרא בצרי. למד בבני ציון ולאחר מכן בישיבת פורת יוסף, בה גם לימד וטיפל בספריה. היה מראשוני החלוצים בהקמת מפלגה דתית, בעל חנות וגבאי בבית הכנסת בית אהרון. בספרית הישיבה היו לו הגהות בכתב יד על מסכת שבועות, כך על פי עדותו של הרב משה שבת. ראו: משה בצרי, "קוים לדמותו של כה"ר יוסף בצרי ז"ל", בתוך: בצרי משה (עורך) **שיח שושנים, גנוזות, מחקרים וחידושי תורה מחכמי ורבני בית המדרש 'כתר שושנים'**, (חלק ד), ירושלים, תשס"ו, עמ' 413-422.

²¹⁹ סופר, הרב כדורי, עמ' 50-51.

²²⁰ אטון, משואות, חוברת א, עמ' 91; בשליש העליון של גב הספר הטביע באותיות זהב את שם הספר, במרכז את תוכן הספר, בשליש התחתון את בעלות הספר "ישיבת פורת יוסף". מעט מן הספרים נשארו לפליטה ונמצאים היום בספריית ישיבת פורת יוסף בגאולה. שבת, ישיבות בגדאד, חלק ב, עמ' 474-475; את הספרים שכרך היה קורא.

על אף חשיבותה, כתבי היד והספרים האצורים בה, לא הייתה הספרייה פתוחה לקהל, ומעטים ביקרו בה, מלבד תלמידי הישיבה. הספרים שנתבלו משימוש היו בעיקר כרכים רבים של פרשני התלמוד מהרש"א, מהר"ם שיף, ר"ב אנגיל, מר דרור, פני יהושע, משמרות כהונה וכדומה, בהם עשו התלמידים שימוש רב לצורך הלימוד הישיבתי.²²¹ אברהם בן יעקב מציין את ספריית הישיבה כאחת מעשר ספריות בירושלים בשנת תש"ו (1946), אשר 'סגורות על מסגר ואין הציבור יודע עליהם מאומה',²²² כך שנראה כי מלבד תלמידי ישיבת פורת יוסף וחכמיה, לא הגיעו אחרים להשתמש בספריה, ואולי יש בכך כדי להעיד על מגמת הסתגרות מצד פורת יוסף כלפי הציבור הכללי.

יחד עם זאת, היוותה הספרייה מקור לגאווה עבור בני פורת יוסף. הספרייה היוותה אחת הסיבות בשלהן לא רצה הרב בן ציון חזן לעזוב את הישיבה בימי המאורעות וערב מלחמת העצמאות, כדבריו: 'שלא לעזוב ביהכנ"ס [=בית הכנסת] וס"ת [=וספרי תורה] וספרים יקרים להפקר...'²²³. אולם הספרייה הגדולה על אוצרותיה נשרפה יחד עם מבנה הישיבה בעת מלחמת העצמאות, כמתואר במכתב לוועדה לנפגעי מלחמה, מתאריך יז' מנחם אב תש"ח:

הספרייה הגדולה שהייתה בישיבה הושמדה כליל, כללה אלפי ספרים כת"י [=כתבי יד] יקרי ערך מספריתו של הרב אליהו מני, אלפי ספרים יקרי ערך ביניהם ספרים רבים מספריתו של הרב מני, ספרית הרב אלישר, ספרית הרב צדקה חוסין, ספרית ר' יצחק חסון, כמ"כ [=כמו כן] ספרים רבים שמספרם מגיע לאלפים. ערך הספרייה עלה על עשרת אלפים לירות. כמו כן הושמדה ספריתו הפרטית של מקדיש הישיבה, והרב חזן וכן ספריות פרטיות רבות של עשרים הרבנים שגרו בישיבה עד נפילת העיר העתיקה.²²⁴

רק ספרים מעטים מצאו את דרכם החוצה מהרובע היהודי בימי הקרבות, בזכות העובדה שתלמידי הישיבה למדו בבתי הכנסת בעיר וחסרו להם ספרים. ההגנה סייעה לאחד הבחורים להיכנס לעיר העתיקה ולהביא ספרים מהיכל הישיבה. והוא העמיס ספרים על עגלת ברזל ככל שיכלה להכיל.²²⁵ אלה הספרים שהצליחו למצוא את דרכם לספרייה החדשה שנוסדה לאחר המלחמה במבנה הישיבה בגאולה (ראו להלן: 5.3.2.2 'הספרייה').

כשהרב יצחק נסים נתן לו ספרים לכריכה והשתהה בהחזרתם נשאל מדוע, והשיב "שאניני מחזיר את הספרים עד שאגמור ללמדם". עמ' 473.

²²¹ שבת, השתלשלות התורה, עמ' לא, הערה 31.

²²² בן יעקב, אוצר התורה, עמ' 15.

²²³ עזר דוד (עורך), **ספר עת צרה היא ליעקב**, ניו יורק, תשע"ד (להלן: עזר, עת צרה), עמ' 5. בספר מובאים אוסף מכתבים ששלחו הרב בן ציון חזן והרב יעקב עדס למר אהרון שמש המכתבים נמצאים באוסף המוזיאון לתולדות יהדות סוריה.

²²⁴ ועד פורת יוסף אל הוועדה לנפגעי מלחמה, 22.8.1948, אמ"י, פ-26/3 עמ' 4; לרב יצחק כדורי, לדוגמה, הייתה ספריה פרטית במבנה פורת יוסף ובה 400 ספרים, ואבדה עם נפילת הרובע. ראו: שבת, ישיבות בגדאד, חלק ב, עמ' 475 הערה 172; ספרים רבים נוספים אבדו ברובע היהודי עם נפילתו, כמו ספר תקנות כנסת ישראל עליו מספר אלישר אליהו, לחיות עם יהודים, עמ' 62. ספר יחיד במינו זה היה נמצא בספריתו העשירה של הרב חזקיה מדיני בעל שדי חמד, אותה תרם לישיבה והספרייה של בית החולים משגב לדך. הספרייה ובית החולים נהרסו כליל על ידי הירדנים לאחר כיבוש הרובע היהודי במלחמת העצמאות.

²²⁵ עטיה, האיש על העדה, עמ' 223.

4.4. מאורעות הימים

השטח עליו נבנתה ישיבת פורת יוסף היה הקיצוני ביותר בצדו המזרחי של הרובע היהודי, ומצפון מזרח גבל בשכונת המוגרבים שבה התגוררו ערבים. הסביבה הערבית באזור הישיבה הייתה עוינת,²²⁶ וכבר עם קניית האדמות התעוררה התנגשות מסוכנת: 'ועוד לא הספיקו החופרים לעדור במעדרם פתאם וערבים מערבים מבני מרוקו נקבצו לעשרות ולמאות ורוביהם בידיהם ויעלו על האדמה ולא נתנו לעשות שמה מאומה באמרם כי להם כל האדמה הזאת...'²²⁷

באופן כללי, תקופת המנדט הבריטי, בה החלה פורת יוסף לתפקד, הייתה רוויית מתח לאומני בארץ ישראל, בירושלים כולה, ובעיר העתיקה. אותות המתחים ניכרו גם בישיבה, שמבואותיה ופתחיה ננעלו כל לילה,²²⁸ התלמידים שהגיעו מהשכונות החדשות אל העיר העתיקה, הלכו לישיבה דרך השוק בין ערבים וארמנים,²²⁹ ובפרט בימי מאורעות הייתה השפעת המצב הביטחוני רבה.

4.4.1. פרעות תרפ"ט

מאורעות תרפ"ט שתקפו את ארץ ישראל באוגוסט 1929, פרצו בירושלים, ובפורת יוסף היה המתח מורגש עוד לפני שפרצו. מיד אחרי תשעה באב באותה שנה, הוגפו שערי הישיבה לאחר חודשים בהם עלה המתח הלאומני לשיאו. התלמידים חזרו לבתייהם, והרבנים הסתגרו בדירותיהם.²³⁰ כשבוע לאחר מכן, ערבים שהאזינו לדרשות במסגדי הר הבית תקפו את השכונות היהודיות בירושלים, ונבלמו על ידי ההגנה באופן מהיר ומאולתר. משם התפשטו הפרעות ונמשכו כשבוע במקומות נוספים ברחבי הארץ, גבו כמאה ועשרים הרוגים יהודים ומאות פצועים.²³¹

פורת יוסף, ששכנה במבנה מודרני וחזק, נחשבה למקום בטוח, והייתה המבצר הקדמי של יהודי העיר העתיקה בעת המאורעות. שכנו בה מטה ההגנה ומחבואי הנשק שהגנו על העיר העתיקה.²³² יחד עם זאת, מיקומה בפאתי הרובע היהודי, במבנה גדול ובולט, זימן ניסיונות תקיפה כלפיה. על הישיבה עצמה נורו יריות מכיוון שער האשפות, כמו גם אל בית חולים משגב לדך, שהיה צמוד

²²⁶ גראייבסקי, החרש והמסגר בירושלים, עמ' 8-10.

²²⁷ מיכלין, "ישיבת פורת יוסף בירושלים", דואר היום, 25.1.1920.

²²⁸ פלאסקר, פ', "ליל קינות בישיבת פורת יוסף", הצפה, 24.7.1939, עמ' 3.

²²⁹ ראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018.

²³⁰ הרב עזרא עטיה סיפר כי במוצאי יום הכיפורים של שנת תרפ"ט (1928) חלם שהוא רואה את המילה 'מוות' כתובה בלשוניות אש אדומות על רקע אש שחורה. כשהתעורר החליט לערוך תענית חלום על אף שהיה זה למחרת יום הכיפורים. חלום זה הדאיג והטריד אותו בעשרת החודשים עד לפרוץ מאורעות תרפ"ט. עטיה, האיש על העדה, עמ' 180.

²³¹ עמיצור אילן, "המאבק המדיני והלאומי על ארץ ישראל, 1917-1947", בתוך: יהושע פורת ויעקב שביט (עורכים), ההיסטוריה של ארץ ישראל: המאנדאט והבית הלאומי, 1917-1947 (כרך תשיעי), ירושלים, 1982, עמ' 20-85.

²³² בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 482.

אליה, ²³³ וגרמו לחרדה גדולה ולחשש מפני התנפלות על המבנה. ²³⁴ אולם הישיבה לא נפגעה. הרב אפרים הכהן, שגר בישיבה כמעט מאז הקמתה, ²³⁵ סיפר שערבים התנכלו לה, אולם המתגוררים בה ישבו לבטח בשל חוזקו של בניינה, והבריטים הקימו בה עמדה ממנה פגעו בערבים. ²³⁶

לאחר ימי הפרעות, חזרו התלמידים לישיבה, והשדר שקיבלו היה כי לימוד תורה הוא הדבר שיש לעשותו בימים אלו כדי להינצל מהפורענות. ²³⁷ האווירה הכללית ברובע היהודי עוררה חששות גדולים. היו משפחות שעזבו את המגורים בישיבה בשל המאורעות, כמו משפחתו של רבי סלמאן אליהו, שעברה לבית ישראל וחזרה רק כעבור כמה שנים. ²³⁸ גם כשחזרה השגרה אט אט למסלולה, הרוחות לא שקטו. הרב יעקב מאיר, בתפקידו כנשיא הישיבה וכראשון לציון, פנה אל השלטון הבריטי בבקשה להגביר את השמירה בסביבות פורת יוסף, ונענה כי הבקשה תקבל תשומת לב רצינית מצד המשטרה, ²³⁹ ובכל זאת הגיעו אל הישיבה מספר פעמים גנבים מצוידים בנשק, ואף ירו בשומר. ²⁴⁰

בתקופה רוויית מתחים זו, אסרה הישיבה על תלמידיה להשתתף בפעילות פוליטית, מתוך מחשבה שהדבר יזיק ללימוד (ראו להלן: 7.1.4 יחסה של ישיבת פורת יוסף לציונות), אך למרות זאת היו רבים מבני הישיבה חברים בפועל בהגנה, בבית"ר, באצ"ל או בברית החשמונאים. הם סייעו בעיקר בעניינים לוגיסטיים, בהדבקת כרוזים ובמעקב אחרי משתפי פעולה עם הבריטים. ²⁴¹

4.4.2. המרד הערבי הגדול (מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט, 1936–1939)

כעיר מעורבת בה גרו יהודים וערבים כאחד, המתיחות הביטחונית והלאומנית שהמשיכה לשרור הורגשה בירושלים ביתר שאת, גם בתקופות רגועות יותר, בפרט בעיר העתיקה שבה התגוררו בשטח קטן וצפוף אלפי תושבים יהודים וערבים גם יחד. הוריו של הרב עובדיה יוסף, שלמד בפורת יוסף, חששו מהסכנות שארבו לו בדרך בה הלך יום יום, ובראשית שנת תרצ"ב (1932) אילצו אותו לחזור ללמוד ליד ביתו. ²⁴²

באפריל 1936 פרצה ברחבי ארץ ישראל שביתה כללית ערבית, שנמשכה 175 יום, עד לאוקטובר 1936, והתאפיינה בפעולות טרור ובפגיעה ביהודים וברכוש. המרד חודש שוב בסתיו 1937 וכלל

²³³ היריות על משגב לדך גרמו לפציעתו של ד"ר נחום ריזו קוריקידי. ראו: תדהר, אנציקלופדיה, עמ' 2846.

²³⁴ "היריות על יד הישיבה 'פורת יוסף'", דבר, 18.11.1929.

²³⁵ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תב.

²³⁶ מנחם כהן, "העיר העתיקה", דבר, 14.7.1967. שם כתוב בשנת תרס"ט אבל זה לא יתכן, והכוונה כנראה לתרפ"ט.

²³⁷ עטיה, האיש על העדה, עמ' 184.

²³⁸ ראיון אפרים אליהו, 6.6.2017.

²³⁹ "על בטחון בעיר העתיקה", דואר היום, 31.12.1929, עמ' 4.

²⁴⁰ "גנבים ביקרו שוב בישיבת פורת יוסף", דואר היום, 23.1.1930.

²⁴¹ חן ופפר, מרן עובדיה יוסף, עמ' 44.

²⁴² אביר הרועים, חלק ב, עמ' 46.

פגיעות רבות ביהודים, שנמשכו עד סוף 1939. המצב הביטחוני הרעוע הביא להגברת תנועת יציאת יהודים החוצה מן הרובע היהודי ומהעיר העתיקה,²⁴³ במסגרתה עזבו גם רוב הישיבות. כתבה בעיתון **דואר היום** מתארת את העיר העתיקה כשוממה, בניגוד לפורת יוסף, שנשארה במקומה ובלטה על רקע העוזבים: 'נוחם היה לנפשי כשנכנסתי לשכונת בתי מחסה ועל ידה ישיבת פורת יוסף. בנינים יפים ונהדרים מרהיבי הלב והנפש. מי יתן והיו הבניינים בעיר העתיקה כמוהם'.²⁴⁴

שוב הציבו הבריטים עמדה על המרפסת בפורת יוסף.²⁴⁵ מעצם היותה ממוקמת בעיר העתיקה עברה הישיבה באותה עת זעזועים;²⁴⁶ מדי פעם הטילו הבריטים עוצר על העיר העתיקה, ושיגרת החיים הופרה,²⁴⁷ תלמידי הישיבה ספגו התנכלויות מהאוכלוסייה הערבית,²⁴⁸ ולא פעם אירעו התכתשויות אלימות בין צעירים ערבים לתלמידי הישיבה. במיוחד סבלו התלמידים שנאלצו להגיע מהשכונות החדשות. הם ספגו התנכלויות בדרך,²⁴⁹ שלעתים אף מנעו מהם להגיע לישיבה. מנהלי הישיבה שלחו מכתב למחלקת החינוך של המנדט: 'הננו מתכבדים להודיעכם שלרגלי המאורעות, התלמידים של הישיבה שלנו בעיר העתיקה לא בקרו שמה במוסד זה ששה חדשים'.²⁵⁰

הישיבה התפצלה לשתי קבוצות – תלמידים שגרו בעיר העתיקה המשיכו להגיע לבניין הישיבה, ואילו אלה שגרו בעיר החדשה נאלצו ללמוד במקומות אחרים. הרב עזרא שרים דאג למספר בתי כנסת בהם יוכלו ללמוד, בעיקר בשכונת הבוכרים,²⁵¹ ביניהם בית כנסת 'צופיון' בוכרים, בית כנסת 'צופיון' חלבים,²⁵² בית כנסת 'דודיון' ובית כנסת 'תלמודי'. בבית כנסת 'זכות אהרון' סילוורה²⁵³

²⁴³ יהושע פורת, **ממהומות למרידה, התנועה לאומית הערבית הפלסטינית 1929-1939**, תל אביב, 1978, עמ' 212-309.

²⁴⁴ גראייבסקי, "בצערך ירושלים", **דואר היום**, 28.4.1936, עמ' 3.

²⁴⁵ ויזר, חזן - נעים זמירות, עמ' 147.

²⁴⁶ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ו, עמ' 5: 'הרבע האחרון של דין וחשבון זה נפל חלקו בימי הפרעות והמהומות בארצנו הקדושה ומראה שבכל זאת לא נדם קולה של תורה בימים האלה למרות הזעזועים שעברו על מוסדנו הצעיר ביחוד בהיותו מרוכז בעיר העתיקה מקום שם היה המצב מסוכן ביותר'.

²⁴⁷ ויזר, חזן - נעים זמירות, עמ' 147.

²⁴⁸ עדות על מקרה של ירי על הרב כדורי ראו: סופר, הרב כדורי, עמ' 44.

²⁴⁹ חן ופפר, מרן עובדיה יוסף, עמ' 43.

²⁵⁰ מנהלי ישיבת פורת יוסף אל מחלקת החינוך ירושלים, 5.11.1936, אמ"י, מ-1033/17.

²⁵¹ אליהו נעים, "הרה"ג עזרא שרים זצ"ל", **קול סיני**, גליון ה כרך ב, שבט תשכ"ג, עמ' 128-129; חן ופפר, מרן עובדיה יוסף, עמ' 43.

²⁵² לבית כנסת צופיון היה קשר עם פורת יוסף עוד טרם למאורעות. אברהם מונסה, שהחל ללמוד בישיבה בתרפ"ד (1924), כתב שעל מנת להתקבל לפורת יוסף נבחן בבית הכנסת צופיון, אצל רבי רפאל שלמה לניאדו, ראש הישיבה הראשון. מונסה, פדה את אברהם, עמ' תכח; ונראה שהיה זה בשל קשרי משפחה שהיו למייסד בית הכנסת שלמה צופיון, עם רבי חיים שאול דוויק, מייסד ישיבת המקובלים 'רחובות הנהר' שהשתלבה בפורת יוסף עם הקמתה. ורמן, הבוכרים ושכונתם בירושלים, עמ' 52.

²⁵³ גפני, נוסח ירושלים, עמ' 49; לאניאדו, לקדושים אשר באר"ץ, עמ' 55; Sutton, *Aleppo, city of scholars*, New York, 2005, pp 69 (להלן: סיטון, חלב); בבית כנסת זה שימש הרב דוד לניאדו, בוגר ישיבת פורת יוסף, כרב ושמם בית הכנסת באותם ימים; גפני, מדרש חלבי בירושלים, עמ' 186, מדגיש שטבעי היה לתלמידי פורת יוסף ללמוד בבית כנסת סילוורה, שהיה בית כנסת של יוצאי חלב, כפי שהיו רבים מתלמידי הישיבה ורבניה הבולטים.

שבשוק מחנה יהודה, למדו תלמידי הרב משה עדס,²⁵⁴ במשך כשלוש שנים, וקבוצה תלמידים נוספת למדה בישיבת 'שפת אמת' של חסידי גור.²⁵⁵

מציאות ביטחונית זו, בנוסף למציאות הכלכלית הקשה בה הייתה נתונה הישיבה, גרמה לתלמידים רבים לעזוב את פורת יוסף.²⁵⁶ המתיחות ברובע היהודי נתנה אותותיה ומספר התלמידים בישיבה ירד. בשנת תרצ"ה (1935) למדו בישיבה מאה ותשעה עשר תלמידים,²⁵⁷ ואילו במהלך שנות המרד הערבי הגדול למדו בה רק שמונים ושניים תלמידים. בשנת ת"ש (1940), לאחר סיום המאורעות, עלה מספר התלמידים שוב למאה ושלושה, מספר שנשמר יציב פחות או יותר עד לשנת תש"ב (1942).²⁵⁸ עם תום מלחמת העצמאות והמעבר של פורת יוסף לעיר החדשה בעקבות נפילת הרובע היהודי, על אף מצבה הכלכלי הקשה ועל אף העובדה שהייתה מפורזת בבתי כנסת באין לה מבנה משלה (ראו להלן: 5.2. 'תקופת בתי הכנסת'), הייתה מיד עליה במספר התלמידים.²⁵⁹ בתקופת המאורעות המשיכו חכמים ללמוד בישיבה ואף לגור בה, כפי שמעיד על עצמו הרב בן ציון חזן,²⁶⁰ וחכמים נוספים המשיכו לגור ברחבי הרובע היהודי,²⁶¹ אולם הביקוש לדירות בישיבה ירד, כך שהחכמים שגרו בהן לא נאלצו לפנות את הדירות לאחר שלוש שנים, כפי שנקבע מראש.²⁶²

4.5. ייחודה של פורת יוסף מול ישיבות ירושלים

4.5.1. מצב הישיבות בירושלים, כרקע להבנת ייחודה של פורת יוסף

ישיבת פורת יוסף החלה, כאמור, לתפקד בסוף שנת 1922, תחת שלטון המנדט הבריטי, כשמצב הישיבות בירושלים היה בשפל בעקבות מלחמת העולם הראשונה. הרב נח ברזובסקי, האדמו"ר מסלונים וחבר מועצת גדולי התורה, תיאר את המצב ששרר בארץ ישראל בעת עלייתו בשנת תרצ"ה (1935), שבע-עשרה שנה לאחר סיום המלחמה:

איזה דור חשוך בתורה היה אז. ספסלי הישיבות נתרוקנו. היחידים שעסקו בתורה היו זקנים מהדור הישן והאברכים שתורתם אומנותם היו ממש מתי מעט וגם מבחינת

²⁵⁴ אביר הרועים, חלק ב, עמ' 46, הערה ב, כותב כי הרב עובדיה יוסף היה מחליף את רבי משה עדס בבית כנסת צופיוף לעיתים מזומנות בשל מצב בריאותו.

²⁵⁵ אמיתי, הרב חיים דוד, עמ' 388.

²⁵⁶ אברהם בן יעקב, *אוצר התורה, הצעה לתוכנית פעולה בארץ ישראל*, ירושלים, תש"ז (להלן: בן יעקב, *אוצר התורה*), עמ' 6.

²⁵⁷ מחבר לא ידוע, *דין וחשבון*, תרצ"ה, עמ' 7-16.

²⁵⁸ 'טפס למפקד תלמידים', 1942, אמ"י, Talmud tora porat yosef, מ-1033/17.

²⁵⁹ דיווח כלכלי פורת יוסף, 1948-1949, גוינט NY_AR45-54_00071_00241.

²⁶⁰ עזר, עת צרה, עמ' 5.

²⁶¹ בן אריה, הרובע היהודי, עמ' 13.

²⁶² סופר, הרב כדורי, עמ' 43-44.

האזירה הכללית, איזה בזיון היה למי שתורתו אומנותו, ובאלו תנאים היה עליו לחיות, שנאלץ להסתפק בלחם צר ומים לחץ...²⁶³

קשיי הקיום של תלמידי הישיבות, הניאו רבים מהם מן הלימוד. לכך הצטרפו בתקופת המנדט, גורמים נוספים והביאו להתמעטות הישיבות, בעיקר הספרדיות, ולירידת קרנן.²⁶⁴

המציאות ששררה בתקופה העות'מאנית, בה ראו תושבי ירושלים את עצמם כשליחים של יהודי העולם ללימוד תורה בארץ ישראל, ולשם כך היו מוכנים ללמוד גם מתוך דחק,²⁶⁵ כשרובם היו מחוברים לישיבה זו או אחרת, והתפרנסו מכספי החלוקה, השתנתה בתקופת המנדט, ואף מעט לפניו. רבים עזבו את הישיבות והחלו להתפרנס ממלאכות שונות ומעיסוק במסחר. השלטון הבריטי פתח אפשרויות תעסוקה לצעירים שידעו לשונות זרות, בעיקר אנגלית, וצעירים רבים העדיפו אפשרות של עבודה על פני לימוד בישיבה.²⁶⁶ התנועה הציונית הגבירה את פעילותה, תוך גישה חילונית מודרנית, במקביל לבריטים שהביאו עימם את המודרנה לירושלים,²⁶⁷ והתעצמה מגמה של שינוי גישה כלפי לימוד תורה, שכבר לא נתפס כשליחות בשם יהודי העולם. התמודדות עם המודרנה הביאה לשינויים משמעותיים, בעיקר בקרב יוצאי עדות המזרח, ונפגעו בעיקר ישיבות ספרדיות, שכן האשכנזים יוצאי אירופה כבר עברו בארצות מוצאם התמודדות עם תופעות אלה.

ובכל זאת, עדיין נמצאו מספר ישיבות ספרדיות בירושלים, גם בתקופת המנדט, רובן התנהלו כישיבות חכמים, ולמדו בהן תלמידי חכמים מבוגרים.²⁶⁸ בתקופה זו עדיין הוקמו בתי מדרש של עדות המזרח כישיבות חכמים, שנחלקו ללומדי תורת הנגלה, וללומדי קבלה. חלקם זוהו עם עדה

²⁶³ פרידמן מנחם, "על הנסים – פריחות של עולם התורה", בתוך: עמנואל אטקס (עורך), **ישיבות ובתי מדרשות**, ירושלים, תשס"ו, עמ' 431-442 (להלן: פרידמן, על הנסים), עמ' 433.

²⁶⁴ עיין לדוגמה: גאון, ישיבת, עמ' נא. על שקיעתה של ישיבת אח"ד; **הפרדס** שנה ט"ו חוברת ז', תשרי תש"ב; הנהלת הישיבות אל מרכז מוסדות התורה בארץ ישראל, 'קהל"ת', 16.11.1939, אמ"י, 890\129; בשנים תרפ"א-תש"ח היו בירושלים כ-17 ישיבות, מהן כ-8 ישיבות לספרדים ובני עדות המזרח. לפי: א' אוסקוטסקי, **כל ירושלים, לשנת תרפ"א, ספר שימושי, ספר ידיעות, ספר אדריסאות**, ירושלים, תרפ"א (להלן: אוסקוטסקי, כל ירושלים), עמ' 72; הכהן, בתי כנסיות, עמ' שמה-שמו.

²⁶⁵ על הרקע האידאולוגי לחלוקה עיין: אליאב, ארץ ישראל, עמ' 110-113.

²⁶⁶ אלעזר, הרב יעקב מאיר, עמ' 90. על עזיבת המוסדות הדתיים: שם, עמ' 98.

²⁶⁷ בראון, חכמי, עמ' 320. בנימין בראון, "מודרניזציה "אירופית", תגובה אורתודוקסית והקשר הסיבתי, תגובה לתגובה", **אקדמות**, יא (תשס"ב), עמ' 153-160, בייחוד עמ' 157.

²⁶⁸ לדוגמה: ב"צ עוזיאל אל הרב א' רפול, 10.10.1941, אמ"י, 882/3; במסמכים רבים ניתן לראות כי גם בשנים תש"א ותש"ב (1941-1942) עדיין היו רבנים שלמדו בישיבות חכמים, ואף למדו בשעות שונות או בימים שונים במספר ישיבות.

מסוימת, כמו ישיבת 'יגדיל תורה', שהוקמה בשנת תרפ"א (1921) לחכמים בני דמשק,²⁶⁹ ומסורת לימוד מקומית בבית המדרש 'זכות אהרון סילוורה', שיועד בעיקר לצעירי העדה החלבית.²⁷⁰

הישיבה החינוכית הגדולה והחשובה ביותר של הספרדים בסוף התקופה העות'מאנית ובראשית תקופת המנדט, הייתה 'תפארת ירושלים',²⁷¹ שנוסדה על ידי וועד העדה הספרדית בירושלים והייתה נתונה לפיקוחו ולניהולו.²⁷² 'תפארת ירושלים' הוקמה בעקבות מערכת החינוך האשכנזית, שהתאפיינה בשוויוניות וברמת לימודים גבוהה לכל רמות הגיל.²⁷³ בשנת ת"ר (1840) ייסד וועד העדה הספרדית תלמוד-תורה ובשנת תרל"ד (1874) הקים עבורו מבנה,²⁷⁴ והישיבה עצמה קמה בשנת תר"ן (1890).²⁷⁵ למדו בה עשרות בודדות של תלמידים,²⁷⁶ לעומת מאות תלמידים שלמדו בתלמוד-תורה שלה.²⁷⁷ הלימודים ב'תפארת ירושלים' התחילו מגיל חמש-עשרה, לאחר סיום הלימודים בתלמוד-תורה, והיו מצויים בידע בתנ"ך, בתלמוד ובהלכה. מטרתה של 'תפארת ירושלים', כפי שהוגדרה על ידי ההנהלה, הייתה להכשיר מורים רוחניים לשירות בתפוצות, ללמד את 'כל אלה שראויים להיות בעתיד מורי העם ומאשריו להשתלם יותר ויותר הן בתלמוד ובפוסקים והן במדעים השונים',²⁷⁸ כך שהחלק העיקרי בישיבה הוקדש ללימודי קודש – תנ"ך, משנה, הלכה, מדרש ובעיקר תלמוד, וכן פילוסופיה דתית, ובנוסף נרכשה השכלה כללית,²⁷⁹ וכן הכשרה למקצועות

²⁶⁹ פנקס התקנות כתבו מייסדי הישיבה: 'וגם קהילת בני דמשק הולכת ומתקבצת... על הר הקודש בירושלים [...] ורבים מאחינו ואתם תלמידי חכמים מבני דמשק שבאו לירושלים ועוד מתכוננים ובאים לקבוע דירתם על הר הקודש בירושלים, לשמועה זאת האירה עינינו ומצא חובה לעצמנו להתאזר בכל עוז וליסד לנו בית כנסת וישיבה לתלמידי חכמים בירושלים [...] כי לדאבון לבנו עד היום הזה לא נמצא לבני דמשק בית כנסת וישיבה בירושלים כשאר אחינו תושבי ירושלים להיות גם לנו חלק ונחלה על הר ציון...' בישיבה זו למדו מחצות לילה ועד עלות השחר, וכן בכל יום אחר הצהריים ש"ס ופוסקים. בליל שבת התאספו חכמי הישיבה לתיקון כרת (סדר לימוד ותפילה שתיקן החיד"א, נערך במשך כל הלילה ללא אכילה). שנתיים לאחר הקמתה, כשהוקמה פורת יוסף ועברו אליה חכמים שלמדו בישיבת רחובות הנהר, הצטרפה ישיבת יגדיל תורה למשך שנים אחדות לישיבת רחובות הנהר, ולאחר מכן חודשה פעילותה בבית מדרש מטלון (בית כנסת שהקים סלים מטלון בשנות השלושים של המאה העשרים, עבור יוצאי דמשק, ופעלו בו כמה ישיבות). גפני, נוסח ירושלים, עמ' 284-286; מונסה, פדה את אברהם, עמ' ת.

²⁷⁰ גפני ראובן, נוסח ירושלים, עמ' 49.

²⁷¹ סקירה על ישיבת תפארת ירושלים ראו: גיורא פוזיילוב, **חכמיהן של ארבע ערי הקודש**, ירושלים, תש"ס (להלן: פוזיילוב, חכמיהן), עמ' 649-662; גליקסברג, בתי מדרש, עמ' 63-69.

²⁷² אליאב, היישוב האשכנזי, עמ' 147.

²⁷³ שלמון, החינוך האשכנזי, עמ' 283. עיינו: מחבר לא ידוע, ספר אור המאיר, עמ' ד, על כניסת הרב עוזיאל בגיל 11 - 12 לתפארת ירושלים.

²⁷⁴ משה דוד גאון, "תלמוד תורה כנגד כולם, דף היסטוריה", בתוך: חנינא מזרחי (עורך), **קובץ ליובל השבעים וחמש של ת"ת הספרדים על הר ציון בירושלים**, ירושלים, תש"י, עמ' 14-24 (להלן: גאון, דף היסטוריה) כותב שהתלמוד-תורה הוקם ב-1874 אך עיינו: דודסון, לתולדות תלמוד תורה, 115-114, שמביא שהתלמוד-תורה היה קדום ובשנת 1874 רק נבנה מבנה חדש. וכן ראו: פוזיילוב, חכמיהן, עמ' 649; רחל אלבוים-דרוד, **החינוך העברי בארץ ישראל** (כרך ראשון: 1854-1914), ירושלים, תשמ"ו, עמ' 107, שכותבים שהתלמוד-תורה הוקם ב-1840.

²⁷⁵ גאון, דף היסטוריה, עמ' 15.

²⁷⁶ כשלוש שנים לאחר הקמת הישיבה, בשנת 1893 היו בה תשעה עשר תלמידים, ועוד אחד עשר בפרבר נחלת שבעה. י' בכר ומ' נסים אל הרב ב"צ עוזיאל, 25.6.1944, אוע"ס, מיכל 6325; אליאב, היישוב היהודי, עמ' 147, טוען כי בשנת 1890 הייתה תפארת ירושלים לישיבה גדולה ומתקדמת שמשכה אליה מאות תלמידים, אולי הכוונה לתלמידים במוסדות תפארת ירושלים, כולל בתלמוד-תורה.

²⁷⁷ בשנת תרנ"ט (1899) היו בתפארת ירושלים, בתלמוד-תורה ובישיבה כאחת, כארבע מאות תלמידים. 'מספר המורים והתלמידים אשר בתלמוד תורה וישיבת תפארת ירושלים', ללא תאריך, אמת"י, תיק 6592. שם מופיעים למעלה מארבע מאות תלמידים; ובשנת תרע"ג (2013) כשלוש מאות תלמידים, שנים עשר מלמדים ושני מורים לערבית וטורקית. י' בכר ומ' נסים אל הרב ב"צ עוזיאל, 25.6.1944, אוע"ס, מיכל 6325; נחום דוב פריימאן, **ספר הזכרון הירושלמי**, ירושלים, תרע"ג (להלן: פריימאן, ספר הזכרון), עמ' 34.

²⁷⁸ אמד"ג, תיק 60 ii. עיינו גם: גראייבסקי, זכרון לחובבים ראשונים, חוברת יד, 'תפארת ירושלים', עמ' 36.

²⁷⁹ תוכן לימודים בישיבת תפארת ירושלים, ללא תאריך, אמד"ג, תיק 62. מסמך משנות העשרים של המאה העשרים; י' בכר ומ' נסים אל הרב ב"צ עוזיאל, 25.6.1944, אוע"ס, מיכל 6325.

קודש.²⁸⁰ 'תפארת ירושלים' שימשה כבית מדרש להכשרת כלי קודש ומנהיגים רוחניים, ואכן הצמיחה מורי הוראה, כמו הראשון לציון, הרב בן ציון, מאיר חי עוזיאל,²⁸¹ הרב מרדכי מיוחס²⁸² והרב בן ציון קואינקה.²⁸³ היא התפרנסה מפירות שנתיים של הקדשות²⁸⁴ ותרומות פרטיות נוספות,²⁸⁵ ונתמכה²⁸⁶ על ידי וועד העדה הספרדית ועל ידי מוסד הפקידים והאמרכלים שבאמשטרדם, ומאוחר יותר הייתה בחסות 'חברת עזרה'.²⁸⁷ בעת מלחמת העולם הראשונה, כשנפסקו מקורות ההכנסה מחוץ לארץ,²⁸⁸ הצטרפו לכך מחלוקות על המשך הדרך והתנהלות לא נכונה,²⁸⁹ כך שראשי העדה הספרדית נאלצו לסגור את הישיבה.²⁹⁰ במכתב מאת רבה של צפת, רבי יעקב דוד וילובסקי (רידב"ז), אל רבני ירושלים בשנת תרע"ב (1912), הוא מתאר מקרה של תלמיד שהגיע ללמוד בצפת, כיוון שהישיבה בירושלים לא תפקדה, מה שמסייע להבין את המקום החשוב שתפסה 'תפארת ירושלים' כישיבה ספרדית :

בא אברך ספרדי אחד מירושלים עיר קדשנו לפה [...] שרוצה לספחו אל הישיבה הקדושה
"תורת ארץ ישראל". שאלתי אותו, הצרי אין בגלעד, האם אין ישיבה בעיה"ק [=בעיר
הקודש]? השיב לי, אשר הישיבה האחרונה מהצעירים שהיה אצל הספרדים נתבטלה
בימים האחרונים.²⁹¹

²⁸⁰ אלעזר, הרב יעקב מאיר, עמ' 90. שחיטה והלכותיה נלמדו על ידי הרב מרדכי מיוחס, ומילה על ידי הרב אברהם ביצ'אצ'י.

²⁸¹ שימש גם כמורה ומנהל בתפארת ירושלים. רצבי, ציונות יהדות וארץ ישראל, עמ' 61.

²⁸² הרב מרדכי מיוחס היה ראש השוחטים בירושלים וראש אב בית דין לאחר פטירת הרב בן ציון קואינקה. אברהם בן יעקב, **ירושלים בין החומות, לתולדות משפחת מיוחס**, ירושלים, תשל"ז (להלן: בן יעקב, ירושלים בין החומות), עמ' 199.

²⁸³ הרב בן ציון אברהם קואינקה למד בתפארת ירושלים, ומאוחר יותר שימש בה ראש ישיבה. קואינקה, ספר הזכרונות והתולדות, עמ' 15-16, 27-29, 31-32. עיינו שם על הלימוד אצל הרב מנחם בכר יצחק, ועל התלמידים.

²⁸⁴ מחבר לא ידוע, סקירה לתולדות היהודים הספרדים, עמ' 12. ההקדשות של אליהו שלום גבאי ושל מלכה כאתון מכלכותה וכליהו נמחד מנא אמון, פירותיהם השנתיים הוערכו בשש מאות לא"י.

²⁸⁵ אמד"ג, תיק 114; רשימת ההקדשות ובתי הכולל של הספרדים כוללת העתק תעודה לתרומת חמש מאות נפוליאון לקופת תמחוי ולישיבת תפארת ירושלים בשנת תרנ"ט; פריימאן, ספר הזכרון, עמ' 34.

²⁸⁶ חיים, ייחוד והשתלבות, עמ' 17.

²⁸⁷ ישעיהו פרידמן, "חברת 'עזרה', משרד החוץ הגרמני והפולמוס עם הציונים 1901-1918", **קתדרה**, 20 (יולי 1981), עמ' 97-122. חברת עזרה- הוקמה על ידי יהודים גרמנים על מנת לקדם אינטרסים יהודים וגרמנים. הציבה לה למטרה לשפר את מצב היהודים במזרח אירופה ובמזרח הקרוב על ידי תמיכה רוחנית וסיוע חומרי. (עמ' 98). עיינו גם: משה רינוט, **חברת העזרה ליהודי גרמניה ביצירה ובמאבק**, ירושלים, תשל"ב.

²⁸⁸ בן אריה, עיר בראי התקופה, עמ' 414; הרב בן ציון קואינקה כותב: 'בסוף שנת תר"ע ותחלת תרע"א התמוטטו מוסדות הישיבה'. קואינקה, ספר הזכרונות והתולדות, עמ' 41.

²⁸⁹ מזרחי, קובץ ליובל 75, עמ' 53; גאון, יהודי המזרח, חלק ב, עמ' 73.

²⁹⁰ גליקסברג, בתי מדרש, עמ' 66; וראו: י" קסוטו, "הכחשה גלויה והודעה לקהל", **הארץ**, 5.12.1928, שם כותב י" קסוטו בשם וועד העדה המשיכה להתקיים גם בזמן המלחמה, ולימד בה ר' אברהם פילוסוף. את ההכחשה הוא מפרסם גם ב: **דאר היום**, 6.12.1928, עמ' 4; מוסד תלמוד-תורה של תפארת ירושלים המשיך להתקיים בשנות המלחמה ולאחריה. ראו: מספר מכתבים מאת ד' אגבבה אל ועד החינוך, 1915-1916, אצ"מ, s2/744; גם בתלמוד תורה נלמדו לימודים כלליים בנוסף ללימודי קודש, והכיתה שאחרי כיתה ו' כבר נקראה ישיבה. 'מערכת השעות לשנת תר"פ', 1920, אצ"מ, s2/538-225.

²⁹¹ מחבר לא ידוע, **לשעה ולדורות, אוסף כרוזים ומוזעות (חלק ג)**, ירושלים, תשל"ו, עמ' 35.

בשנת תרפ"ב²⁹² חודשה 'תפארת ירושלים', בהשפעתו של הראשון לציון, הרב יעקב מאיר שנטה לקו חדשני.²⁹³ יחד איתו ניסה הרב מרדכי יוסף הלוי, שעמד בראש ההנהלה, לסייע כספית לישיבה בעזרת קשריו בעדה הבורכית,²⁹⁴ אולם מצבה הכלכלי המשיך להתדרדר.²⁹⁵ ההקצבה שקיבלו התלמידים הייתה זעומה, ובמקביל העדיפו בני הדור הצעיר ללמוד במוסדות מודרניים השכלה כללית ופרקטית, והתלמידים התמעטו לכדי בודדים.²⁹⁶ בשנת 1927 גרמה רעידת אדמה לקריסת חלק ממבנה 'תפארת ירושלים', אירוע שהוביל לסגירתה,²⁹⁷ ואולם עדיין נעשו ניסיונות להמשיך את פעילותה.²⁹⁸

בשל מצב הישיבות הספרדיות שהלך והתדרדר במהירות בעשורים הראשונים של המאה העשרים, ובשל החוסר במנהיגות רבנית לקהילות ספרדיות בעולם, שהתהווה עקב כך, הלכה והתרחבה המגמה של הקמת מוסדות ללימוד תורה לספרדים. ההתאחדות העולמית של קהילות הספרדים כתבה בתכנית העבודה שלה: 'להעיר ולאמץ למודי התורה והתרבות בין הספרדים ולעזור ביסודם של בתי ספר וישיבות ולאמץ את הצעירים הספרדים להכשיר עצמם להיות רבנים ומורים'.²⁹⁹ כשהתברר בין העולים החדשים בירושלים תלמידי חכמים מחוסרי מקורות מחיה, אסף הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, תרומות להקמת מוסד לטובת חכמים אלה. במכתב לגבאי בתי כנסת תיאר את המציאות העגומה:

²⁹² מזרחי, קובץ ליובל 75, עמ' 54; במכתב משנת תש"ד כותבים יעקב בכר משה ומשה נסים דמה, תלמידי הישיבה, שהישיבה נפתחה בחשוון תרפ"ב. י' בכר ומ' נסים אל הרב ב"צ עוזיאל, 25.6.1944, אוע"ס, מיכל 6325.

²⁹³ אלעזר, הרב יעקב מאיר, עמ' 89.

²⁹⁴ 'הקדש הת"ת והתמחוי', ללא תאריך, אוע"ס, מיכל 6212. בשנת תרפ"ג (1923) הקדיש הרב יעקב מאיר חלקת אדמה לבניית חנויות במרכז המסחרי שמעא, שהכנסותיהן יופנו לטובת תלמוד-תורה וישיבת 'תפארת ירושלים', וכן למוסד התמחוי של וועד העדה הספרדית.

²⁹⁵ אוע"ס, מיכל 6242. מנהלי תפארת ירושלים הפעילו לחצים כדי לקבל הקצבות שונות. ארכיון מ"ד גאון, תיק 60 ii על דף של לשכת העיתונות הארצית ללא שנה; דוחו"ת עם פירוט הוצאות והכנסות והתכתבויות של הרב יעקב מאיר עם ועד העדה הספרדית על הטיפול בכספי הישיבה וההכנסות ראו: אוע"ס, מיכל 6206 תיק 4/19; 'חשבון קניית שלושת החנויות והמשרדים', ללא תאריך, אוע"ס, מיכל 6212/10; 'העתקה מחשבון הת"ת וישיבת תפארת ירושלים, 18.11.1931, אוע"ס, מיכל 6220 תיק 18/166; הפסקת התמיכה של מחלקת החינוך תרמה גם היא לקשיים הכלכליים. מזרחי, קובץ ליובל 75, עמ' 54; אלה השפיעו על מצבה הפיזי של הישיבה. במכתב מהמשרד הארץ ישראלי של הוועד הפועל הציוני: 'אתמול בקרתי את הדירה של תלמוד התורה והישיבה אשר בתוך העיר פנימה בבית השייך לעדת הספרדים. הבית צריך בדק יסודי מפני שהיה עזוב במשך שנות המלחמה'. י' בכר ומ' נסים אל הרב ב"צ עוזיאל, 25.6.1944, אוע"ס, מיכל 6325.

²⁹⁶ לואן, פורת יוסף, עמ' 19; בשנת תרפ"ג (1923), בה החלה פורת יוסף לפעול באופן סדיר, למדו ב'תפארת ירושלים' רק שבעה תלמידים, ובתרפ"ד (1924) שמונה תלמידים. אוע"ס, מיכל 6242; ולאחר מכן ירד מספרם לארבעה.

²⁹⁷ אלעזר, הרב יעקב מאיר, עמ' 89-91; י' בכר ומ' נסים אל הרב ב"צ עוזיאל, 25.6.1944, אוע"ס, מיכל 6325, מכתב לעזרה בעקבות רעידת האדמה; מסמכים לגבי הדיונים על המשכו של תלמוד התורה ישנם ב: אמד"ג, תיק: i 60; וב: איב"צ, תיק ישיבות. 'התלמוד תורה וישיבת תפארת ירושלים' [...]. השריד היחיד אשר בו מחונכים ילדי בני עדתנו על ברכי התורה והמוסר ודרך ארץ, לפי רוח ישראל סבא, לצערנו אין לנו שיעור רק המורים הקדושים הזה למקום אולפנא לתורה ולתעודה ואילו נשואות עיני כל השרידים אשר ה' קורא וגם השריד הזה...'; מזרחי, קובץ ליובל 75, עמ' 53; גאון יהודי, חלק ב, עמ' 868 הערה 2, כותב: 'מפאת העדר חניכים נסגרה ישיבת תפארת ירושלים, שנית בשנת תר"ץ'.

²⁹⁸ אוע"ס, מיכל 6206 תיק 4/19 מספר 140 – 143. הרב יעקב מאיר התבטא י'ל נשאר אפילו תלמיד אחד הייתי מוסיף לקיים את הישיבה; תלמידים בודדים נשארו ללמוד מטעם תפארת ירושלים וקיבלו על כך תמיכה עד שנת תש"ד (1944): 'הישיבה התקיימה עד סוף שנת תרפ"ט, שאז נשארו אנחנו' [...]. שנים במספר. הגאון הראשון [=הראשון לציון] המנוח' [...]. מאיר עוזיאל' [...]. הבטיח לנו להמשיך לתת לנו תמיכה שנתית של שנים עשרה לא"י לכל אחד מאתנו, כל זמן שהכסף המיועד לישיבת תפארת ירושלים ימשיך לבוא מהודו' [...]. התמיכה השנתית הנ"ל נמשכה עד אשתקד, ורק עתה מצאו לנכון להפסיקה' [...]. מלחמה ויוקר השערים הנוכחי, בו בזמן שראשונים והנוכחיים קיימו את המשכת הישיבה'. י' בכר ומ' נסים אל הרב ב"צ עוזיאל, 25.6.1944, אוע"ס, מיכל 6325.

²⁹⁹ הרב ב"צ עוזיאל אל י' שלום, 28.8.1945, אוע"ס, מיכל 6219/2.

הרגשתי בנפשי החובה והאחריות לדאוג לכלכלתם בכבוד של כמה תלמידי חכמים אשר נעקרו ממקום מגורם עד כה, מהם שוחטים, חזנים וכו', הנמצאים כיום בירושלים בהעדר כל אמצעי קיום ומקורות מחיה אפילו בדוחק ובצמצום. כל אלה חסרים פנה צנועה שבה יוכלו להפגש מתוך קורת רוח לשבת ולשוחח בעיני תורה, דת ודין, ולא להיות בודדים ועוזבים [...] בהתקבץ סכום כסף מסוים, אגש מיד לפתיחת המוסד מתוך בטחון ותקווה שהכנסותיה הקבועות של קופה זו, תשמשנה יסוד נאמן לקיום עמלי תורה לבני עדתנו, הראויים לעדוד ולחזוק...³⁰⁰

בדומה למפעל הישיבות 'אוהל יעקב' של הרב יעקב מאיר, קיבץ הרב עוזיאל מספר ישיבות חכמים פעילות וקטנות למוסד אחד שפעל באופן מאורגן יותר.³⁰¹

בשנת ת"ש (1940),³⁰² כשישיבת פורת יוסף כבר הייתה קיימת, הקים הרב עוזיאל³⁰³ ישיבה ספרדית במתכונת דומה, היא ישיבת 'שערי ציון',³⁰⁴ וכתב:

אולם ישיבה אחת לא יכולה לספק את הדרישה להרבצת התורה בצבור העדה הגדולה הזאת שהולכת וגדלה שנה שנה. ולעומת זאת הישיבות בגולת המזרח הולכות ונהרסות אחת אחרי השני מתוך הזנחה. ועוד היום כבר מורגשת הסכנה הגדולה שצפו לה רז"ל: עתידה תורה שתשתכח מישראל...³⁰⁵

רצונו להקים ישיבה נוספת היה, מן הסתם, קשור לעובדה שפורת יוסף לא פעלה על פי השקפתו, ולא שילבה לימודי חול ולימודי מחשבת ישראל, כפי שהציע (ראו להלן: 7.1.2. 'לימודי חול'). 'שערי ציון' כוונה לבניין מנהיגות חברתית יותר מאשר לתפקידים המסורתיים שלהם יועדה פורת יוסף,³⁰⁶ ורוב היום בה הוקדש ללימודי תלמוד, הלכה, תנ"ך ומחשבת ישראל,³⁰⁷ אולם נכללו בו גם לימודי חול,³⁰⁸ וכן שיעור קבוע בשפה האנגלית מספר פעמים בשבוע.³⁰⁹ חלק מן התלמידים הופנו ללימודי כתיבה במכון נפחא, או למכון הוראה של הרב ברמן,³¹⁰ ובנוסף, לימד הרב עוזיאל בביתו שיעורי

³⁰⁰ 'קול קורא ואגרת שילומים', 13.9.1939, אמד"ג, תיק 56; מחבר לא ידוע, דין וחשבון... לעדת הבבלים, עמ' ל', ניתן לראות שכתגובה לקשיים אלה, החליטו בועד העדה הבבלית לתמוך בעשרה תלמידי חכמים על מנת לפתח רבנים ומורי הוראה.

³⁰¹ הרב ב"צ עוזיאל אל הרב ר' עזריאל, 29.4.1941, אמ"י, 882/3.

³⁰² מחבר לא ידוע, ספר אור המאיר, עמ' 17-20.

³⁰³ הדאיה, ויקח עובדיה, חלק רביעי, עמ' קכט; בן יעקב, סקירה, עמ' 68.

³⁰⁴ על ישיבת שערי ציון: מחבר לא ידוע, **ישיבת שערי ציון**, ירושלים, תש"ז; גליקסברג וזקבך, כי ממנה ישוּבו לצאת.

³⁰⁵ מחבר לא ידוע, ספר אור המאיר, עמ' 17; דון יחיה, הרב בן ציון מאיר, עמ' 188, בנוסח קצת שונה. על המחסור ברבנים ראו גם: עוזיאל, מכמני עוזיאל, כרך ה, עמ' רה.

³⁰⁶ הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 210.

³⁰⁷ אליעזר יהודה וולדינברג, "ישיבת שערי ציון", **הד המזרח**, 9.7.1943.

³⁰⁸ בן יעקב, סקירה על מצב תלמודי התורה, עמ' 1-4; בין השאר לימד שם פרופסור אליה שמואל הרטום. גליקסברג, בתי מדרש, עמ' 81.

³⁰⁹ בוריא, שורשיה היסטוריים, עמ' 136.

³¹⁰ ראיון עזרא ברנע, 26.6.2017; יעקב הדני, "על משנתו החינוכית של הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל", בתוך: צבי זוהר (עורך), **הרב עוזיאל ובני זמנו, פרקי עיון בהגותם של חכמי המזרח בישראל במאה העשרים**, ירושלים, תשס"ט, עמ' 65-83 (להלן: הדני, הרב עוזיאל), עמ' 74. ראו שם עוד על משנתו החינוכית של הרב עוזיאל.

רטוריקה, אליהם הצטרפו גם תלמידים מפורת יוסף.³¹¹ ישיבה זו מוקמה בבניין בן שתי קומות בנחלת שבעה. בקומת הכניסה הייתה ספרייה גדולה, בה למדו קבוצות הזקנים³¹² ותלמידי כיתת הצעירים, ובקומה השנייה היו שני חדרים בהם למדו תלמידי הכיתות הגבוהות.³¹³ שנותיה הראשונות היו קשות, והרב עוזיאל פעל בעצמו לגייס אליה תלמידים.³¹⁴ בשערי ציון למדו מגוון בני העדות השונות,³¹⁵ ועם התגברות העלויות מארצות האסלם גדל מספר התלמידים, והתווספה גם קבוצת רבנים שעלו לארץ. הרב עוזיאל שאף להביא ללימודים בישיבה שהקים בירושלים תלמידים מרחבי העולם: 'היא [=הישיבה] מציעה את שרותה לקהילות אחינו גם במובן אחר, בקבלה תלמידים מערי חו"ל לשם הדרכתם וחינוכם במקום...'³¹⁶ הוא ניסה לגייס לכך תרומות³¹⁷ ולנקוט פעולות נוספות, אך לא הצליח להקים פנימייה. שערי ציון סבלה לאורך השנים ממחסור בתקציב, והרב עוזיאל פעל לגיוס תקציבים ותרומות ממקורות שונים.³¹⁸ שינויים בהרכב ההנהלה, ולאחר מכן פטירתו של הרב עוזיאל, הובילו לתהליך ירידה של הישיבה ולקשיים כלכליים שהביאו לסגירתה, כפי שכתב הרב עובדיה הדאיה: 'מסיבות ידועות נסגרה הישיבה באין עוזר ואין תומך'.³¹⁹

4.5.2. ייחודה של פורת יוסף

על רקע בחינת התפתחותן ומצבן של הישיבות שפעלו בירושלים בתקופת המנדט, במקביל לפורת יוסף, ניתן להיווכח כי כבר בעשור הראשון לפעילותה נחשבה להצלחה. בעוד הישיבות סביבה נאבקו על חייהן, התקשו לגייס תלמידים ותקציב, ולא האריכו חיים, שמה הטוב של פורת יוסף חרג

³¹¹ גליקסברג, בתי מדרש, עמ' 81 הערה 86.

³¹² בראיון עזרא ברנע, 26.6.2017, סיפר כי בבית המדרש של שערי ציון למדו כעשרים חכמים מבוגרים, חלקם מקובלים; לפי מכתב מהרב עוזיאל למרכז מוסדות התורה בארץ ישראל מובן כי המבוגרים הגיעו מישיבות אותן קיבץ הרב עוזיאל תחת מטריית שערי ציון: 'מתוך כל הישיבות הפזורות פה ושם מצאתי לנכון לרכז אותם תחת ישיבה אחת...'] שבה יתרכזו כל הרבנים מהזקנים ועד הצעירים'. הרב ב"צ עוזיאל אל קרן קהל"ת, 29.11.39, אמ"י, פ-890\12.

³¹³ גליקסברג, בתי מדרש, עמ' 80-81. הבניין בנחלת שבעה היה של ישיבת אח"ד.

³¹⁴ ראיון עזרא ברנע, 26.6.2017; בשנת ת"ש היו בישיבה בין שלושים לארבעים תלמידים, רובם נשואים. 'שאלון' ישיבת שערי ציון, ללא תאריך (כנראה שנת תש), אמ"י, פ-890\12; בשנים שלאחר מכן עד תש"ז היו בין שבעה עשר לשלושים ושלושה תלמידים כל שנה. בן יעקב, סקירה על מצב תלמודי התורה, עמ' 1-4; שארפסטיין, תולדות החינוך, עמ' 161, מציין מספרי תלמידים גבוהים יותר, בין ארבעים לששים; אולם גיל התלמידים היה נמוך ממה שחשבו מלכתחילה. למדו שם תלמידים בגילאי תשע עד שלושים וחמש. בן יעקב, סקירה על מצב תלמודי התורה, עמ' 1-4; התלמידים הבוגרים קיבלו משכורת חודשית, ושאר התלמידים קיבלו פרסי הצטיינות מעת לעת, ופעמיים בשנה קיבלו ביגוד. וולדנברג אליעזר יהודה, 'ישיבת שערי ציון', **הד המזרח**, 9.7.1943.

³¹⁵ בן יעקב, סקירה על מצב תלמודי התורה, עמ' 1-4.

³¹⁶ 'יקול קורא לעזרה', ללא תאריך, אוע"ס, 6221/7.

³¹⁷ במכתב לוועד העדה הספרדית הסביר את הצורך בהקמת פנימייה: 'כי היא תעזור הרבה להגדלת מספר תלמידיה מהארץ ומארצות הגולה. ועל ידה תגבר השפעת מוסר התורה על לומדיה ותלמידיה כמאמרם ז"ל "גדול שימושה יותר מלימודה"'. הרב ב"צ עוזיאל אל א' אלישר, 24.4.1944, אוע"ס, 6219/2; ובבקשת תמיכה לישיבה נתן הסבר נוסף לצורך בפנימייה: 'הניסיון למדנו שהצלחת "בית מדרש לרבנים" זה קשורה בפתחת פנימייה, כדי שהתלמידים יהיו מסורים להשפעתנו ופיקוחנו התמידי ומרוחקים מהרחוב והשפעתו, כי הרב בישראל זקוק לשימושה של תורה יותר מלמודה, כדי שיהיה מוכשר לייצג את התורה והיהדות בצורה מכובדת ותהיה מושכת ומקרבת'. עוזיאל, בן ציון מאיר חי, **מכמני עוזיאל** (כרך ו), תשמ"ד (להלן: עוזיאל, מכמני עוזיאל, כרך ו), עמ' תקעא.

³¹⁸ הרב ב"צ עוזיאל אל י' שלום, 29.8.1945, אוע"ס, 6219/2.

³¹⁹ הדאיה, ויקח עובדיה, חלק רביעי, עמ' קכט.

מגבולות ירושלים ומשך אליה תלמידים מקצווי הארץ,³²⁰ כמו צפת וטבריה,³²¹ גם בעת סחף אדיר לכיוון המוסדות החדשים שהוקמו, וללא שנדרשה לנקוט פעולות לגיוס תלמידים.³²² היא שימשה השראה לישיבות נוספות, קיימות וחדשות; כדי לשקם את ישיבת 'תפארת ירושלים' בסוף שנות העשרים, היה רצון להעביר אליה תלמידים מפורת יוסף כדי לחזקה.³²³ הרב עוזיאל שהקים את 'שערי ציון' שימש כנשיא ישיבת פורת יוסף, הכיר אותה לעומק והתייחס לקיומה כשהקים את 'שערי ציון',³²⁴ ובשנת תש"ד (1944), הגיע הרב עזרא עטיה לבחון את תלמידה³²⁵ מה שמלמד כי פורת יוסף היוותה עבורה מודל לחיקוי. במציאות ששררה בראשית תקופת המנדט, על רקע מצבן הקשה של הישיבות הספרדיות בירושלים כתוצאה ממלחמת העולם הראשונה, ניסתה פורת יוסף לשמר את העבר, ולהמשיך להכשיר תלמידים שתורתם אומנותם. היא פתרה חלק מבעיית תלמידי החכמים בכך שקלטה אליה כמה מהם, והייתה אחת הישיבות הספרדיות הבודדות שהצליחו להתקיים, להתפתח ולגבש סביבה קבוצת לומדים ואווירת לימוד משמעותית, עד להיוותה הישיבה הגדולה והמשמעותית ביותר לציבור הספרדי בתקופת המנדט. היא פעלה כישבה קלאסית, בדרכי לימוד מסורתיות, אך מבחינות מסוימות הייתה שונה מהישיבות שקדמו לה.³²⁶

שטמפפר מונה ארבעה סוגי תגובות של מוסדות ישיבתיים להתמודדות עם המודרנה: שינוי ושיפור דרכי הלימוד, תיקון החברה, אימוץ שיטות ארגון חדשות, ושילוב לימודים כלליים במערכת הלימוד המסורתית.³²⁷ פורת יוסף, שדגלה בשמרנות מסורתית, התנגדה לשילוב לימודים כלליים או לתיקון החברה, ונמנעה משינויים מהותיים בדרכי הלימוד. לימודי חול נלמדו בה ברמה בסיסית בלבד, רק בכיתות הנמוכות, לא בקרב הבחורים הבוגרים, ולא כללו שפות זרות כלל. ניסיון להרחיב את לימודי החול נגדע באיבו על ידי הרב עזרא עטיה וחכמים נוספים בישיבה (ראו להלן: 7.1.2 'לימודי חול'). אולם פורת יוסף אימצה שיטות ארגון חדשות. מקימה חיקו את מדרש בית זלכה ואת הישיבות האשכנזיות בירושלים, והקימו מוסד גדול ומסודר שכלל חלוקה למספר מוסדות ייעודיים, חלוקה לרמות, שיעורים מודרניים במערכת שעות קבועה, ומדידה והערכה על ידי בחינות, וכן מעט לימודים כלליים הכרחיים לצד לימודי קודש, לימודי שימוש בקודש, והשתלמויות מעשיות.

דבר זה התאפשר בשל העצמאות והרווחה הכלכלית ששררו בפורת יוסף. הישיבה לא הייתה תלויה בגורם כלשהו או בתרומות, אלא ניזונה מהקדש מסודר שיועד לה בלבד. הוא מנע ממנה לחצים חיצוניים ואפשרה לה להיבנות כמוסד גדול, להתקיים ברווחה, ולכלול בתוכה את מגוון הסגנונות – ישיבת פורת יוסף לתורת הנגלה וישיבת 'עוז והדר' ללימוד קבלה, בדפוס ישיבת חכמים, משתלמים בפורת יוסף, וכן בית המדרש 'חיי אברהם', אליו נכנסו תלמידים בגיל צעיר, שהיה בדפוס

³²⁰ מחבר לא ידוע, ספר אור המאיר, עמ' 14.

³²¹ הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 196.

³²² בניגוד לישיבות אחרות בתקופה כמו מרכז הרב. ראו: רודיק, מרכז הרב, עמ' 59-69.

³²³ אוע"ס, מיכל 6206 תיק 4/19 מספר 140-143.

³²⁴ מחבר לא ידוע, ספר אור המאיר, עמ' 17. דון יחיה, הרב בן ציון מאיר, עמ' 188.

³²⁵ "בישיבת שערי ציון", **הד המזרח**, 17.9.1944; ראיון ברנע עזרא.

³²⁶ הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 204.

³²⁷ שטמפפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה, עמ' 21-22.

ישיבה חינוכית. הרווחה הכלכלית אפשרה לישיבה להיות 'בית יוצר לתלמידי חכמים שתורתם אומנותם',³²⁸ וליעיד את תלמידיה לשמש כמורי הוראה ורבנים לקהילות, לעומת ישיבות היישוב הישן, שלא הצליחו, על פי רוב, להוציא מתוכן גדולי תורה.³²⁹ בפורת יוסף היה ברור כי תרומתו של יוסף אברהם שלום הייתה קריטית להתפתחותה.³³⁰ זו הסיבה שקיימו מדי שנה אזכרה לתורם, גם כשכבר לא היה בקרן שהשאיר כדי לפרנס את הישיבה. הרווחה הכלכלית וההתנהלות המודרנית, המצב הכלכלי הזוהר והאפשרות לשלם מלגות מכובדות, משכו אליה תלמידים וחכמים בעלי שיעור קומה, ואפשרו לה להתקיים באופן מכובד, למרות המשיכה העזה אל מחוץ לעולם הישיבות, ובמקביל שמרה השמרנות על מקומה של פורת יוסף מול הישיבות האחרות.

'תפארת ירושלים' ו'שערי ציון' התנהלו במודל של ישיבה מודרנית,³³¹ כולל בחינות,³³² שיעורים מודרניים במערכת שעות קבועה וחלוקה לרמות,³³³ וב'תפארת ירושלים' אף חלוקה פנימית למוסדות לימוד שונים – תלמוד-תורה וישיבה, כמו בפורת יוסף. שתי הישיבות קיבלו אל תוכן תלמידים ממוגוון עדות המזרח, וראו בתלמידיהן מיועדים להנהגה רוחנית, בשל המחסור ברבנים ומנהיגי קהילות בקרב הספרדים, כמו בפורת יוסף. 'תפארת ירושלים' קדמה לפורת יוסף, בהיותה מודל חדש של ישיבה בעולם הספרדי הירושלמי, ופורת יוסף באה בעקבותיה.

ובכל זאת, באותן שנים ממש בהן צמחה פורת יוסף, נאבקו 'תפארת ירושלים' ו'שערי ציון' על חייהן, כל אחת בשנות פעילותה, עד שנאלצו לסגור את שעריהן.³³⁴ הסיבה לכך, יש להניח, נעוצה לא בקווים המקבילים שבין הישיבות, כי אם דווקא בהבדלים שביניהן. 'תפארת ירושלים' שהוקמה על ידי וועד העדה הספרדית, ותוקצבה על ידו, הייתה נתונה ללחצים בתחום החינוך מגורמים שונים הקשורים לוועד, ומציאות זו יצרה חיכוכים ובירורים על המשך דרכה של הישיבה, שהיו בין הגורמים שהובילו לסגירתה. כמו כן הייתה 'תפארת ירושלים' נתונה לעתים קרובות בקושי כלכלי, שהיה הגורם המרכזי לסגירתה בזמן מלחמת העולם הראשונה. גם ל'שערי ציון' לא היה גב כלכלי

³²⁸ הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 204.

³²⁹ פרידמן, ישיבות היישוב הישן, עמ' שעב.

³³⁰ ראו לדוגמה: קצין, כרם שלמה, עמ' עג. הוא מביא דברי שבח לתורם וכותב: 'אשר צדיק זה באמת הקים עולה של תורה והרים אור התורה והישועה, הרים קרן נעם הישראלי האיר לכל בני ישראל באור הזך והבהיר...'; וכן, מחבר לא ידוע, בדור יורד, עמ' 64: 'ואילו היינו צריכים לחכות שהספרדים של זמננו יקחו על עצמם את הטורח ליסד ולנהל ישיבה כמו פורת יוסף וימציאו לה את הוצאותיה וכלכלת תלמידיה כי אז לא היינו רואים זאת בימינו'.

³³¹ תפארת ירושלים העתיקה את המודל המודרני ככל הנראה מן הישיבות האשכנזיות בירושלים. אליאב, היישוב האשכנזי, עמ' 147; בצלאל, נולדתם ציונים, עמ' 98, כותב: 'הספרדים היו הראשונים בכינון מוסד חינוך ציבורי בארץ לפני האשכנזים... הוא מתבסס על הקמת ישיבת תפארת ישראל ב-1843 (עיינו שם עמ' 70; פרחי, טוב ירושלים, עמ' רמז). אך נראה שהורביץ חיבר בין ישיבת תפארת ישראל לתפארת ירושלים שהיו שתי ישיבות שונות; יצחק בן מיכאל בדאבה, גן ירושלים, שנות חיים, כי ביצחק יקרא, בו יבואו ענייני רבני ירושלים שנקראו בתואר "ראשון לציון", וקורות זמן רבנותם, ירושלים, תרפ"ח, עמ' ז, כתב שישיבת תפארת ישראל התבטלה. תפארת ישראל הייתה ישיבה קטנה מאוד, ומלבד תקצוב לא הייתה מוסד מסודר.

³³² על הבחינות בתפארת ירושלים: אלישר, לחיות עם יהודים, עמ' 75. היו מתקיימים מבחנים בעל פה פעמיים בשנה, לפני חופשת ראש השנה ולפני פסח. המבחנים היו במעמד ראשי המורים ולעתים ראשי הציבור. לא נתנו ציונים על הבחינות ורוב התלמידים הצליחו ועלו כיתה בסוף השנה; על הבחינות בשערי ציון ראו: "בישיבת שערי ציון", הד המזרח, 17.9.1944.

³³³ כאשר דוד אבישר חזר לנהל את תפארת ירושלים לאחר מלחמת העולם הראשונה, מתואר ש'מיין את התלמידים, בחן את המסופקים וחילקם לכיתות לפי רמת ידיעותיהם'. חיים, ייחוד והשתלבות, עמ' 157; על חלוקה לרמות בשערי ציון ראו: בן יעקב, סקירה על מצב תלמודי התורה, עמ' 4-1.

³³⁴ יש שראו בפורת יוסף תחליף לישיבת תפארת ירושלים, ישיבה גדולה ומודרנית לתלמידים ספרדים. "הישיבה והת"ת פורת יוסף בירושלים", ההד, חוברת ט' סיון תרצ"ב עמ' ה.

יציב, בניגוד לפורת יוסף, והיא הייתה נתונה בקשיים כלכליים, שדרשו השקעת מאמצים להשגת תקציבים.³³⁵

בין הישיבות היה הבדל נוסף בעל משמעות. מתוך התגובות להתמודדות עם המודרנה,³³⁶ אימצו 'תפארת ירושלים' ו'שערי ציון' לא רק שיטות ארגון חדשות, אלא גם תיקון החברה, תוך אימוץ ערכי ההשכלה, המודרנה והציונות, שינוי ושיפור דרכי הלימוד, וכן שילוב לימודים כלליים. במטרותיה של 'תפארת ירושלים' נכתב במפורש 'להשתלם יותר ויותר הן בתלמוד ובפוסקים והן במדעים השונים'.³³⁷ ההשכלה הכללית ב'תפארת ירושלים' הייתה בעלת משקל רב, וכללה כתיב, דקדוק עברי, דברי ימי ישראל, דברי ימי העולם, גאוגרפיה ומפת ארץ ישראל, חשבון, ספרות, וכן שפות זרות – טורקית וערבית,³³⁸ וכמוה גם ב'שערי ציון' למדו לימודי חול ברמה גבוהה, ושפות זרות.³³⁹

נראה כי תלמידים מעדות המזרח שהיו מעוניינים ללמוד בישיבה חיפשו ישיבה שמרנית דווקא, דהיינו, ישיבה קלאסית העוסקת בלימוד תורה בלבד. תלמידים פתוחים יותר, שחיפשו השכלה כללית ותיקון חברתי, העדיפו ללמוד בבתי ספר ולא בישיבה, ולו גם ישיבה שמשלבת השכלה כללית. באופן זה, אותם התלמידים הבודדים שפנו דווקא לישיבות, ולא לחיי עבודה או לסמינרים, העדיפו שמרנות על פני חדשנות, והגיעו ברובם לישיבת פורת יוסף,³⁴⁰ שהייתה שמרנית יותר מן הישיבות האחרות, שהתנהלו באופן מודרני.

הצלחתה לשרוד כישיבה מסורתית, ואף להתרחב ולהתפתח, היוותה ניגוד גמור לרוח ששררה בתקופת המנדט בירושלים. הרב יעקב מאיר, שרוחו לא נחה מההקצנה הדתית בפורת יוסף, העריך את כושר העמידה שלה למול דעיכת עולם הישיבות הספרדיות, תלה בה את תקוותו, ואמר עליה: 'בקעה והאירה קרן אור חדשה בשמי ירושלים',³⁴¹ ועתיד הרבנות הספרדית נמצא בישיבת פורת יוסף.³⁴²

³³⁵ ליאון, פורת יוסף, עמ' 34.

³³⁶ שטמפפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה, עמ' 21-22.

³³⁷ אמד"ג, תיק 60 ii.

³³⁸ אמד"ג, תיק i.62. מסמך משנות העשרים של המאה העשרים; 'י בכר ומ' נסים אל הרב ב"צ עוזיאל, 25.6.1944, אווע"ס, מיכל 6325; אלעזר, הרב יעקב מאיר, עמ' 90 טוען שלמדו בישיבה גם אנגלית וצרפתית, אולם אין זה מופיע במסמכים. (הוא כותב את אותם מקצועות לגבי מוסד נוסף, ולכן כנראה טעה).

³³⁹ בן יעקב, סקירה על מצב תלמודי התורה, עמ' 1-4.

³⁴⁰ הורביץ, ש"ס והציונות, עמ' 34.

³⁴¹ אלעזר, הרב יעקב מאיר, עמ' 91.

³⁴² שם, עמ' 101.

4.5.3. עליית הישיבות מאירופה

בתקופת המנדט התרחש בעולם הישיבות תהליך רב משמעות של מעבר ישיבות מארצות אירופה לארץ ישראל.³⁴³ ישיבות מרחבי אירופה, בשלמותן או בחלקן, ניצלו את תחילת ימי המנדט הבריטי, כדי להעביר את פעילותן לארץ ישראל ולהתבסס בה. הבולטות שבהן היו ישיבת 'כנסת ישראל',³⁴⁴ ישיבת 'לומז'ה',³⁴⁵ ורשת ישיבות 'בית יוסף' נובהרדוק.³⁴⁶

ישיבת 'כנסת ישראל' מפולין, עלתה בחלקה הגדול לחברון, בשנת 1924, בעקבות התנגדות ללימודים כלליים שנכפו עליה על ידי השלטונות הפולנים ששלטו בסלובודקה, ובשל רצונו של ראש הישיבה, הרב משה מרדכי אפשטיין, שתהיה בארץ התיישבות תורנית, ולא יישאר בניין ארץ ישראל בידי מי שלא הולכים ברוח התורה;³⁴⁷ ישיבת לומז'ה, ממזרח פולין, העלתה קבוצה ראשונה של תלמידים בשנת 1927, והקימה את הישיבה הראשונה במושבת היישוב החדש, פתח תקוה; ורשת ישיבות 'בית יוסף', הקימה בין השנים תרצ"ג-תרצ"ז (1933-1937) מספר מוסדות בארץ ישראל, כמו בתל אביב, בני ברק, ירושלים, רחובות וחדרה.³⁴⁸

ליאון מצביע על כך שהקמת ישיבת פורת יוסף, כישיבה הנוקטת בשיטות ארגון מודרניות, השתלבה בתהליך של תנועת ישיבות המהגרים החרדיות בארץ ישראל, גם אם לא באופן מודע.³⁴⁹ בניגוד לליאון, יש הרואים את פורת יוסף כשייכת ליישוב הישן, בפרט על רקע תאריך הקמתה.³⁵⁰ אולם על אף ההבדלים המהותיים בין הישיבות שעלו לארץ בין שתי מלחמות העולם, לבין ישיבות היישוב הישן,³⁵¹ נראה כי פורת יוסף מתחלקת במהותה בין שתי האסכולות.

היו נקודות בהן דמתה לישיבות שעלו לארץ בתקופת המנדט; דרך הלימוד בישיבות היישוב הישן נחשבה לפשטנית ביחס לדרך הלימוד הליטאית. הישיבות הוותיקות של היישוב הישן ראו את תפקידן בגידול דור לומדי תורה, מבלי לקבוע תכלית מסוימת, או להגביל את תקופת הלימודים. לעומת זאת, הלימוד בפורת יוסף, דמה לזה שבישיבות הליטאיות, שהיו מוסדות אתגריים, בעלי רמת לימוד גבוהה, נועדו לצעירים שאפתניים ועודדו למצוינות. שיטת הלימודים בהן כוונה למטרה

³⁴³ ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 64; ליאון, בין סוציולוגיה לפוליטיקה, עמ' 211; טיקוצ'ינסקי, ישיבות המוסר, עמ' 234; על מעבר מקביל של ישיבות מאירופה לארצות הברית, ראו: הלמרייך, עולם הישיבה, עמ' 6-17.

³⁴⁴ ישיבת סלובודקה נוסדה בשנת 1882 בפרבר סלובודקה שבעיר קובנה בידי ר' נתן צבי פינקל (1849-1927), שלימים זכה לכינוי 'הסבא מסלובודקה'. בעקבות 'פולמוס המוסר' בשנת תרנ"ז (1897) חל פיצול בישיבה והרב פינקל ותומכיו פרשו והקימו את ישיבת 'כנסת ישראל' על שם ר' ישראל סלנטר. על ישיבה זו ועלייתה לארץ ראו: טיקוצ'ינסקי, ישיבות המוסר; שטמפר, שלוש ישיבות, עמ' 132-169.

³⁴⁵ ישיבת לומז'ה נוסדה בשנת 1883 בידי ר' אליעזר שולביץ, מתלמידי ר' ישראל סלנטר.

³⁴⁶ ישיבת המוסר נובהרדוק, הוקמה בשנת 1897 בידי ר' יוסף יוזל הורוביץ (1850-1920), שנודע בכינוי 'הסבא מנוברדוק'. ר' יוזל לא הסתפק בישיבה אחת, והקים סניפים נוספים שנקראו רשת ישיבות בית יוסף. על ישיבה זו ועל עלייתה לארץ ראו: טיקוצ'ינסקי, גדלות האדם.

³⁴⁷ אברהם ישראל גליס, **כנסת ישראל, ישיבת חברון כנסת ישראל, קוים לתולדותיה מסלובודקה ועד לגבעת מרדכי**, בני ברק, תשס"ט; מחבר, לא ידוע, מדרוך ירושלים, עמ' 56.

³⁴⁸ ברויאר, אוהלי תורה, 64-65; נעשו נסיונות להקמת סניפים גם בצפת ובחיפה. אולם ישיבות נובהרדוק לא הצליחו להיקלט ולהתפתח בארץ ישראל. טיקוצ'ינסקי, גדלות האדם.

³⁴⁹ ליאון, בין סוציולוגיה לפוליטיקה, עמ' 211.

³⁵⁰ שאול, פאר תחת אפר, עמ' 117.

³⁵¹ שם, הערה 46.

ותכלית להקים דור דעה, ותלמידים מצוידים בידיעת מקצועות התורה.³⁵² בישיבות היישוב הישן לא נערכה סלקציה בקבלת תלמידים, ואילו בפורת יוסף, על אף הכוונה המוצהרת לקבל תלמידים נצרכים, הונהגו תנאי קבלה, כפי שהיה בישיבות הליטאיות.³⁵³ ישיבות היישוב הישן יצרו שכבה של תלמידי חכמים שלא הגיעו לעמדות הנהגה, בשל מחויבות לקבל רבנים מקהילות חו"ל, ובשל רמת לימוד נמוכה,³⁵⁴ ואילו פורת יוסף לא הייתה תלויה בתקציבים מהגולה, ובקהילות הספרדיות ברחבי העולם שיוועו ממנה להנהגה רבנית.

אולם בשונה מהישיבות שעלו מאירופה, ישיבת פורת יוסף לא ניצלה את התבססות המנדט הבריטי לצורך הקמתה. הרעיון להקמת ישיבה והפעולות הנחוצות למימושו, החלו עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, וכך גם התחלת הבנייה בפועל של מבנה הישיבה (1912). פורת יוסף הייתה שונה מהישיבות שעלו לארץ בנקודות נוספות: הישיבות שעלו ארצה ייחסו עצמן ליישוב החדש, והסתייגו משיטת הכוללים, על הגבאות והעסקנות שבה. הן יישמו את ה'חלוקה' רק כלפי רווקים מרוחקים מבית הוריהם, ולא בתמיכה במשפחות. בפורת יוסף, לעומת זאת, הייתה תמיכה כלכלית לכל הלומדים, מילדות ועד שיבה, כערך מרכזי. היא כיוונה את תלמידיה לשמש ככלי קודש, ולכן למדו בישיבה מקצועות כמו חזנות ושחיטה, ואילו תלמידים בני ישיבות ליטא, ביקשו לעצמם תכלית עם יציאתם מן הישיבה, לא בהכרח במקצועות קודש.³⁵⁵

באופן כללי נראה שההקמה והביסוס של פורת יוסף קשורים דווקא לתהליכים מוקדמים יותר, להקמת 'בית זלכה' בבגדד, ולהקמת מוסדות תורה בירושלים, ובפרט לישיבות האשכנזיות שהוקמו בעיר במהלך המאה התשע-עשרה, שכללו מספר מוסדות ונוהלו בצורה ממוסדת, מאורגנת ומתוקצבת.³⁵⁶ את מירב ההשפעה, לפחות בשנותיה הראשונות, קיבלה פורת יוסף דווקא מהישיבות שקדמו לה בשלהי התקופה העות'מאנית, ולא מהישיבות שקמו במקביל אליה.

עם כל זה, עיקר השפעתו של המנדט הבריטי על פורת יוסף היה בכך שסיפק לה תנאים מיטביים להתפתח, וכיוון אותה להתנהלות מודרנית יותר, כפי שניתן להתרשם מהתיאור שנכתב בדו"ח של הג'וינט: 'סדר הלמוד כאן קפדני מאוד. המאחר מפסיד מ"החלוקה" ומנקים לו בסוף החדש ממשכרתו ממש כבמשרדים המסודרים'.³⁵⁷ ומנהלי הישיבה כתבו:

עיקר מטרתם של הנאמנים הייתה לנהל את הישיבה מבחינת הסדר ממש כדרך שמנהלים בית מדרש מודרני. הכל צריכים להיות דייקנים עד לרגע. השיעורים מתחילים

³⁵² טננבוים, לסוגי הישיבות בארץ, עמ' 134-137; על ההבדל בין ישיבות המגדלות לומדים לישיבות המגדלות תלמידי חכמים על ידי בקיאות וחריפות של ניתוח וגילוי ניגודים וישורם. ראו: שארפשטיין, תולדות החינוך, עמ' 152.

³⁵³ טיקוצ'ינסקי, ישיבות המוסר, עמ' 234-235.

³⁵⁴ רודיק, מרכז הרב, עמ' 12.

³⁵⁵ טיקוצ'ינסקי, ישיבות המוסר, עמ' 234.

³⁵⁶ על הישיבות האשכנזיות בירושלים ראו: מחבר, לא ידוע, מדריך ירושלים, עמ' 57, גם את ישיבת תפארת צבי שנוסדה בתרפ"ח שהיו בה מספר מוסדות וסניפים.

³⁵⁷ 'הישיבות ומוסדות התורה והחינוך בארץ – ישראל', 1944, ג'וינט, JER.625 / 10 / 3 / JER.44-52, עמ' 26.

בשעה שמונה בבוקר ונמשכים עד שעה שתים עשרה בצהריים. ואחרי הפסקה של שעה מתחילים שוב בשעה אחת וגומרים בשעה ארבע. נקיון וסדר ישרו בכל.³⁵⁸

בתקופת הקמת פורת יוסף נוסדו בארץ ישראל ישיבות אשכנזיות נוספות. ישיבת 'שפת אמת' של חסידי גור קמה בירושלים בשנת 1924, ביוזמת האדמו"ר מגור רבי אברהם מרדכי אלתר; ישיבת 'היכל התלמוד' בתל אביב נוסדה בשנת 1930, תחילה ככולל אברכים; ישיבת 'תפארת ישראל' נפתחה בחיפה בראשות הרב דב מאיר רובמן;³⁵⁹ וישיבת 'בית יוסף צבי' קמה בראשות הרב יוסף צבי דושינסקי, בירושלים בשנת 1933.³⁶⁰ אלה, יחד עם הישיבות שעלו מאירופה, השפיעו בסופו של דבר על צורתן, מהותן והגדרתן של הישיבות בארץ בכלל, והשפעתן ניכרה על ישיבת פורת יוסף בעיקר משנות הארבעים והלאה, בניואנסים שונים בלימוד, ובגורמים נוספים שהועתקו מן הישיבות הליטאיות (ראו להלן: 7.2.2. 'בין פורת יוסף לאשכנזים').³⁶¹

4.5.4. סניף פורת יוסף בחברון

בשנות השלושים נעשה ניסיון להקים בחברון שלוחה של ישיבת פורת יוסף. בעיתון **דבר**, נכתב על שיבת היהודים לחברון לאחר פרעות תרפ"ט: 'כעשר ממשפחות החוזרים יהיו תלמידי ישיבת פורת יוסף ויתקיימו על תמיכתה. כידוע, תרם מייסד ישיבת פורת יוסף גם כסף קרן להחזקת ישיבה כזו גם בחברון'.³⁶² במסמך מתאריך כ"ד בתשרי תרצ"ג (24.10.1932), מדובר על שמועה 'כי בזמן הקרוב יפתח בחברון המוסד הנקרא בשם ישיבת פורת יוסף, ושאליו יתקבלו לומדים וצעירים בני עדות המזרח, הן ללמוד והן להשתלם'.³⁶³

יוזמה זו הייתה, למעשה, ניסיון ליישום כוונתו של התורם יוסף אברהם שלום. באלול תרצ"ב (1932) ביקרו בחברון הרב יעקב מאיר ונסים אלישר, במטרה להקים ישיבה חדשה במקום ישיבת 'כנסת ישראל' שחרבה בפרעות תרפ"ט, בשם 'אהל רבקה', על שם רבקה בליליוס, בתו של התורם.³⁶⁴ שטר הקדש בין יורשי הרב סולימן מני³⁶⁵ מחברון, והרב מאיר פרנקו, לבין נאמני ההקדש של יוסף אברהם שלום, יחד עם האפוטרופוסים בארץ, הרב יעקב מאיר והרב נסים אלישר, מלמד על תעודת הקדשה שנכתבה בהודו בתאריך 26/4/11 בין יוסף אברהם שלום לבתו רבקה בליליוס, מנהל ההקדש משה אברהם ששון, ובנימין מאיר שוקר.³⁶⁶ תעודה זו עוסקת בכוונתו של יוסף אברהם

³⁵⁸ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 6; על זמן ההפסקה ראו גם: מונסה, פדה את אברהם, עמ' תכט.

³⁵⁹ ישיבת תפארת ישראל בחיפה הייתה הישיבה הראשונה שבהקמתה הוגדרה כשייכת ליישוב החדש. היו מבוגרים שעברו ללמוד בפורת יוסף, כמו הרב מנצור בן שמעון והרב רפאל ביטון.

³⁶⁰ ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 64-65.

³⁶¹ ליאון, פורת יוסף, עמ' 52.

³⁶² "יחידוש הישוב היהודי בחברון", **דבר**, 9.12.1930. הפגיעה של קהילת חברון בפרעות תרפ"ט הייתה הקשה ביותר.

³⁶³ ועד עדת הספרדים אל ח' באג'אין, 24.10.32, אוע"ס.

³⁶⁴ אבישר עודד, **ספר חברון**: עיר האבות ויישובה בראי הדורות, ירושלים תש"ל (להלן: אבישר, ספר חברון), עמ' 447.

³⁶⁵ הרב סולימן מני נתמנה על ידי יוסף אברהם שלום לייסד את בית החולים ובית המדרש בחברון. ראו: שבת, ישיבות בגדאד, חלק ג, נספח ח (יג).

³⁶⁶ לא ברור מי זה ומה הקשר שלו להקדש.

שלום לייסד בית מדרש בשם 'אהל רבקה', ליד בית החולים של חברון, שנתרם גם הוא על ידו, אך רק לאחר שיסתיים בניין הישיבה בירושלים.³⁶⁷

בסוף תרצ"ב (1932) נערכו תיקונים בבניין בית החולים 'הדסה' לשעבר, שכלל שבעה חדרים ואולם גדול, כדי להקים בו את הישיבה. בתמוז תרצ"ג (1933) נאספו בחברון הרבנים הראשיים ואישים מראשי היישוב לקראת הקמת הישיבה,³⁶⁸ אולם היא, בסופו של דבר, לא נפתחה,³⁶⁹ אולי משום שלא נמצאו מספיק תלמידים שהיו מוכנים ללמוד בחברון לאחר פרעות תרפ"ט. הכולל הספרדי של חברון הקים ישיבה בעזרת הראשון לציון הרב יעקב מאיר, שהפנה קרנות שונות למטרה זו,³⁷⁰ אולם גם שם למדו רק שישה תלמידי חכמים, מתוך שלושים ושבע משפחות שגרו בחברון.³⁷¹

הכספים שיועדו לישיבה בחברון היו אמורים להילקח מקרן ההקדש של יוסף אברהם שלום, ולאחר שכשל ניסיון ההקמה, הועברו לישיבת פורת יוסף בירושלים. במכתב אל הרב עוזיאל, מתאריך י"ד בשבט ת"ש (24/1/40) פנה הרב יוסף נכשאר, מפליטי חברון, וביקש להתקבל לישיבת פורת יוסף שבירושלים, בתור פליט מחברון:

והנה זה כמה שאנו מבקשים מגבאי פורת יוסף לספח אותי לישיבה כאחת הת"ח [=תלמידי החכמים] יחד עם דירה וחצר שם, וכמה פעמים בקשתי מהגבאים והם דוחים אותי מיום ליום, למרות שיש לי זכות בישיבת פורת יוסף מחברון, ושהעתיקו את הכספים לירושלים.³⁷²

אולי מסיבה זו לקחה פורת יוסף אחריות על יהודי חברון. וועד הישיבה נסע לחברון בליווי רופא ורוקח, פעמיים בשבוע לבקר את פצועי מאורעות תרפ"ט שחזרו לחברון. מי שנזקק לתרופות קיבל אותם בחינם מתקציב הישיבה, ולמעשה מעיזבונו של התורם יוסף אברהם שלום. לצורך הטיפול בפליטי חברון שבירושלים, נפתחה בעיר קליניקה באוקטובר 1931 במחירים מסובסדים, ולפצועי מאורעות תרפ"ט היה התשלום כולו על חשבון הישיבה.³⁷³

הנהלת הישיבה השתדלה למלא בצורה כלשהי את חובת ההקדש כלפי היישוב היהודי בחברון, אולם ניסיון להתפשטות והרחבת שורותיה של פורת יוסף לא צלח בשלב זה.

³⁶⁷ שבת, ישיבות בגדאד, חלק ג, נספח ח (יג).

³⁶⁸ כנראה היו מספר ביקורים בחברון. ויזר, חזן - נעים זמירות, עמ' 86, מתארת ביקור בחברון של הרב חזן עם הרב יעקב מאיר ומשיח בורכוף.

³⁶⁹ אבישר, ספר חברון, עמ' 447-448.

³⁷⁰ אלעזר, הרב יעקב מאיר, עמ' 124.

³⁷¹ אבישר, ספר חברון, עמ' 448. שם הישיבה המופיע שם הוא 'אוהל רחל', אולם נאמר גם כי הישיבה אמורה הייתה להיות על שמו של המקובל רבי עמרם בן דיואן.

³⁷² י' נכשאר אל הרב ב"צ עוזיאל, 14.9.1939, אמ"י, 882/3. אין לדעת האם הטענה בדבר הכספים שמופיעה במכתב, וגם בעיתון דבר הנ"ל - היא אמיתית, או שמא השערה בלבד.

³⁷³ ועד פורת יוסף, "מודעה", דואר היום, 4.11.1931.

4.6. סיכום פרק ג: הישיבה מהקמתה ועד לשנת 1948

כבר בעשור הראשון להקמתה נחשבה פורת יוסף להצלחה. היוותה אבן שואבת לתלמידים גם כשהסחף היה לכיוון המוסדות החדשים, שימשה השראה לישיבות נוספות, קיימות וחדשות, והייתה הישיבה הגדולה והמשמעותית ביותר לציבור הספרדי בתקופת המנדט.

הגורמים שסייעו לה לשמור על מקומה בתקופה קשה זו, היו, מחד, העצמאות הכלכלית וההתנהלות בשיטות ארגון חדשות ומודרניות, ומאידך, שמרנות מסורתית. הרווחה הכלכלית וההתנהלות המודרנית אפשרו לה לאמץ שיטות ארגון מודרניות, להיבנות כמוסד גדול, ולהתקיים ברווחה, ולמשוך תלמידים למרות הסחף אל מחוץ לעולם הישיבות. במקביל שמרה השמרנות על מקומה של פורת יוסף מול הישיבות האחרות. תלמידים פתוחים יותר, שחיפשו השכלה כללית, העדיפו ללמוד בבתי ספר ולא בישיבה. אך תלמידים מעדות המזרח שהיו מעוניינים ללמוד בישיבה, חיפשו ישיבה שמרנית דווקא, ישיבה קלאסית העוסקת בלימוד תורה בלבד, העדיפו שמרנות על פני חדשנות, והגיעו ברובם לישיבת פורת יוסף.

פורת יוסף אימצה, אמנם, שימוש בשיטות ארגון חדשות כתגובה למודרנה, אך דחתה תמורות חברתיות, שינויים בסדרי לימוד, או הוספה של תכני לימוד חדשים, לעומת ישיבות נוספות, כמו 'שערי ציון' ו'תפארת ירושלים', שאימצו תגובות כאלה בנוסף לשיטות ארגון מודרניות, אך לא שרדו לאורך שנים. שיטות הארגון החדשות שיושמו בפורת יוסף, היוו חידוש ביחס לאלה שרווחו בעולם הישיבות הספרדי, וסייעו לה לשמור על רמת לימודים גבוהה. הם כללו בחינות הערכה וציונים, בחינות לקבלת סמיכה, והערכה למורים. מספר התלמידים בכיתה היה קטן, ואפשר יחס אישי, וכדי להכשיר את התלמידים לשמש בקודש בקהילות ישראל בגולה, השתדלו ללמדם בישיבה מקצועות תורניים, שלוו בהשתלמויות מקצועיות.

גאוותה של פורת יוסף הייתה על שיטת הלימוד שבה, שיטת העיון הספרדי, שהייתה בשימוש בקרב חכמי ספרד והמזרח שבתפוצות השונות. השימוש בדרך לימוד הנהוגה מדורי דורות, היווה המשך למורשת הספרדית, אולם בד בבד, בנקודה זו ממש, היווה חידוש, והשפיע על עולם הישיבות הספרדי בשימור דרך העיון הספרדי, שהלכה ונעלמה מן העולם, ובזכות שיטת הלימוד שהונהגה בפורת יוסף, נשתמר כדרך חיה ושימושית.

את מירב ההשפעה בשנותיה הראשונות, קיבלה פורת יוסף מהישיבות שקדמו לה בשלהי התקופה העות'מאנית, 'בית זלכה' בבגדד, והישיבות האשכנזיות בירושלים. המנדט הבריטי אפשר לה את תנאים המיטביים להתפתחות, וכיוון אותה להתנהלות מודרנית יותר. יחד עם זאת, הקמת ישיבת פורת יוסף, כישיבה הנוקטת בשיטות ארגון מודרניות, הציבה אותה בין אסכולת היישוב הישן לזו של היישוב החדש. הלימוד בפורת יוסף היה דומה לזה שבישיבות הליטאיות שהיו מוסדות אתגריים, בעלי רמת לימוד גבוהה, נועדו לצעירים שאפתניים ועודדו למצינונות, והונהגה בה סלקציה בקבלת תלמידים כמו בישיבות הליטאיות. כתוצאה מכל זאת, הצליחה לשמור על רמה לימודית גבוהה, ולהוציא מתוכה הנהגה רבנית לקהילות בארץ ובעולם, בניגוד לישיבות היישוב הישן. עם זאת, הישיבות שעלו מאירופה ייחסו את עצמן ליישוב החדש, הסתייגו משיטת הכוללים ותמכו רק ברווקים מרוחקים מבית הוריהם, ולא במשפחות. פורת יוסף הייתה שונה מהן בכך

שהעניקה תמיכה כלכלית לכל הלומדים, מילדות ועד שיבה, וכיוונה את תלמידה לשמש ככלי קודש.

בשל מיקומה ברובע היהודי, הורגש בה מתח ביטחוני תדיר. המבנה המודרני בו שכנה נחשב למקום בטוח, והיווה מבצר קדמי ליהודי העיר העתיקה בעת המאורעות, אך מיקומה בפאתי הרובע היהודי זימן ניסיונות תקיפה כלפיה. לאחר מאורעות תרפ"ט, היו משפחות שעזבו את הישיבה, ובימי המרד הערבי הגדול בשנים תרצ"ו-תרצ"ט (1936-1939) נאלצו תלמידה מן העיר החדשה ללמוד במשך שלוש שנים בבתי כנסת ברחבי העיר, ורבים מהם עזבו.

בכל זאת, כבר בעשורים הראשונים נבנתה קהילה סביב ישיבת פורת יוסף. מבנה הישיבה כלל מגורים למשפחות, ותלמוד-תורה לילדי החצר, ובתפילות בית הכנסת שבישיבה בנוסח האר"י לפי כוונות המקובלים, התפלל ציבור נוסף, מלבד תלמידי הישיבה וחכמיה, ואף נשים וילדים. ההערכה העצמית ו'גאוות היחידה' שחשו בני פורת יוסף כלפי הישיבה ומורשתה, באו לידי ביטוי גם בקשרי משפחה ונישואין שהתפתחו בין חברי הקהילה, והביאו להגדלתה ולביסוסה סביב האידיאולוגיה של הישיבה. בד בבד התחזקה תדמיתה של הישיבה כלפי חוץ, ואישים מרקעים שונים באו לבקר בה ולהתרשם ממנה.

בשנות השלושים נעשה ניסיון להקים בחברון שלוחה של ישיבת פורת יוסף, אולם הניסיון להתפשטות והרחבת שורותיה של פורת יוסף לא צלח בשלב זה. מגמת ההסתגרות ששלטה בפורת יוסף בשנותיה הראשונות באה לידי ביטוי גם בספרייה שהייתה בה – ספרייה גדולה ובעלת ערך, שהכילה כשלושת אלפים ספרים, ובהם כתבי יד עתיקים, והיוותה מקור לגאווה עבור בני פורת יוסף, אך על אף חשיבותה, לא הייתה פתוחה לקהל, ואך מעטים ביקרו בה, כנראה בשל מגמת הסתגרות וחוסר פתיחות שהייתה קיימת בישיבה כלפי הציבור הכללי.

5. פרק ד: חורבן ותקומה

5.1. מאורעות מלחמת העצמאות

בכ"ט בנובמבר, 29.11.1947 החליטה עצרת האו"ם על סיום המנדט הבריטי וחלוקת ארץ ישראל לשתי מדינות, יהודית וערבית. למחרת החלו תקריות אלימות בכל רחבי הארץ, ובירושלים בפרט. ברובע היהודי הורגשה המתוחות ביתר שאת,¹ ובבתחילת דצמבר כבר נורו יריות לעבר בתי כנסת ברובע. כתוצאה מכך נפגע בית הכנסת בפורת יוסף, והתלמידים נשלחו לבתיהם.²

בשני בדצמבר 1947 הוצת המרכז המסחרי היהודי בממילא, ונבזז על ידי המון ערבי, ובכך, למעשה, ניתק הפרוזדור שחיבר את הרובע היהודי דרך שער יפו ללב העיר העברית. מכאן הלך המצב והחמיר: יומיים לאחר מכן, ברביעי בדצמבר, נפסק השירות היומיומי של קו 2, קו האוטובוס שקישר בין הרובע היהודי לעיר החדשה. הרובע נכנס למצור והחיבור היחיד בינו לבין העיר החדשה היה בשיירות שנכנסו ויצאו תחת אבטחה בריטית.³ תושבים רבים ניצלו את השיירות כדי לעזוב את הרובע, עד שמשמר העם החל מהעשרים ואחת בינואר 1948 להטיל עוצר על התושבים בזמן הגעת השיירות, על מנת למנוע מהם לברוח מהרובע.

יוצאי עדות המזרח מקרב התושבים, ועימם אנשי פורת יוסף, שתמכו ברובם במוסדות הציבור ובלוחמים, ובחלקם הצטרפו ללחימה,⁴ היוו מיעוט בין תושבי הרובע היהודי, שחלקם הגדול, בעיקר אשכנזים מ'העדה החרדית', היה אנטי-ציוני. הוועד המקומי של התושבים התנגד לכוחות ההגנה והפריע לפעולותיהם.⁵

אולי בשל כך מוקם הסליק העיקרי של ההגנה בחצר ביתו של הרב בן ציון חזן, ונשק הוטמן במקומות נוספים בישיבה.⁶ הרב בן ציון חזן עצמו, ששימש אותה תקופה כרב הספרדי של הרובע היהודי,⁷ עבד בשיתוף פעולה עם ההגנה, וכנראה שהדבר נעשה בידיעתו ובהסכמתו. באחד מהחיפוש של הבריטים אחר נשק בישיבה, הוציאה משם בתו רות את הנשק בערמה.⁸ סיבה

¹ ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 210, טוען כי כבר בחגי תש"ח (ספטמבר-אוקטובר 1947) הורגש מצב מלחמה בפורת יוסף, אולם אין לכך עדויות נוספות ונראה כי השגרה לא הופרה לפני כ"ט בנובמבר. ייתכן שהבלבול נוצר בשל מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט.

² שמואל אורנשטיין ומשה ארנוולד (עורכים), **תעודות לקורות הרובע היהודי בירושלים העתיקה בתש"ח**, ירושלים, תשס"ד (להלן: אורנשטיין וארנוולד, תעודות לקורות הרובע היהודי), עמ' 190, 192; כך התעללו הפורעים במקדשי מעט בעיר העתיקה, **הצפה**, 15.6.1948, עמ' 2; ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 167, כותב כי תושבי הרובע היהודי המשיכו ללמוד ולהתפלל בבניין הישיבה בעיר העתיקה.

³ יזרעאלי, הרובע היהודי במלחמת העצמאות, עמ' 134.

⁴ מחבר לא ידוע, קרית ישיבת פורת יוסף, עמ' 6; כהן, הארי במסתרים, עמ' 76; מנחם כהן, "העיר העתיקה", **דבר**, 14.7.1967; בן אריה, הרובע היהודי, עמ' 47, הערה 252; לירון, ירושלים העתיקה במצור ובקרב, עמ' 454; עטיה, האיש על העדה, עמ' 229.

⁵ לירון, ירושלים העתיקה במצור ובקרב, עמ' 462, ועוד.

⁶ ויזר, חזן - נעים זמירות, עמ' 158; בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 482.

⁷ עזר, עת צרה, עמ' 11.

⁸ לירון, ירושלים העתיקה במצור ובקרב, עמ' 33. אהרון לירון (אלטשולר) שירת במלחמת העצמאות בליווי משוריינים והגנה על שכונת בירושלים, כחבר ההגנה. אחרי פסח עבר לשרת ברובע היהודי. היה בין לוחמי הרובע

נוספת למיקום הסליקים בפורת יוסף היוותה העובדה ששיבת פורת יוסף ישבה במיקום אסטרטגי, על הגבול המזרחי של הרובע היהודי, בסמוך לשכונת המוגרבים, ולכן שימשה נקודה מרכזית בקרבות על הרובע.⁹ עם זאת, הייתה בנויה בניה מוצקה, בשונה מרוב המבנים בעיר העתיקה, ולכן הייתה עמידה יותר.¹⁰

חשיבותה של עמדת פורת יוסף בקרבות על הרובע מצאה בטוי כבר במה שנקרא לימים קרב שבע השעות, באחד עשר בדצמבר 1947. החלל היהודי הראשון ברובע נפל בה,¹¹ כאשר ערבים שניסו להתקדם אל הישיבה השליכו רימון שחדר לתוך העמדה, בשעה שניסו בכוחות גדולים לתקוף את הרובע היהודי משלושה כיוונים ולהשתלט על עמדות המגינים היהודים, אך נהדפו בעקשנות.¹² המגינים בפורת יוסף הצליחו להביס את התוקפים אחרי שהובא נשק מהסליק בחלקו האחר של הבניין,¹³ אולם לפתע הגיעו חיילים בריטים שביצעו חיפושי נשק,¹⁴ ובאותו יום תפסו עמדות סביב הרובע, גם בשיבת פורת יוסף, ובכך הצביעו שוב על חשיבותה האסטרטגית. הם פינו חלק מאגפי הישיבה,¹⁵ התמקמו בשני חדרים, והקימו עמדה במרפסת ביתו של הרב חזן, אותה איישו למשך חמישה חודשים, עד לשלושה עשר במאי 1948, היום בו עזבו את הארץ.¹⁶ הרב בן ציון חזן, שנשאר לגור בישיבה, כתב במהלך התקופה:

אמנם אני סובל נזקים קלים מהצבא לוקחים כלים וצלחות וכו' ולא מחזירים ואני קונה
סוכר בשוק שחור ונותן להם טיי 4-5 פעמים ביום מאהב"ה – מ'חניפים א'ת ה'רשעים
ב'עולם ה'זה, וגם זה יעבור.¹⁷

כשפרצו הקרבות, נפצע, ונפל בשבי הירדני עם כניעת הרובע. בהיותו בשבי גבה עדויות מחבריו הלוחמים, ותיעד בכתב את חודשי המצור והקרבות בעיר העתיקה. הוא פרסם זאת בספר "ירושלים העתיקה במצור ובקרב". על פי עדותו בהקדמה (לירון, ירושלים העתיקה במצור ובקרב, עמ' 5-6) מפקד העיר העתיקה במלחמת העצמאות משה רוסנק, מפקדי הקטעים אברהם אורנשטיין ומוטקה פנקס וכן מפקד העיר העתיקה במלחמת העולם השנייה ובימי המצור אברהם הלפרין, ניפו והשלימו את החומר.

⁹ שם, עמ' 91.

¹⁰ יצחק (לויצה) לוי, **תשעה קבין, ירושלים בקרבות מלחמת העצמאות**, תל אביב, תשמ"ו (להלן: לוי, תשעה קבין), עמ' 28; ב"ר, מוסדות תורה, עמ' 145-146 מתאר שהישיבה הייתה מקלט לפליטים מהרובע.

¹¹ לוי, תשעה קבין, עמ' 33.

¹² יזרעאלי, הרובע היהודי במלחמת העצמאות, עמ' 39-40. להצלחת המגינים היהודים סייע כושר הארגון שלהם, ופציעתו של מפקד הכוח הערבי.

¹³ יזרעאלי, הרובע היהודי במלחמת העצמאות, עמ' 92.

¹⁴ לירון, ירושלים העתיקה במצור ובקרב, עמ' 33.

¹⁵ ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 167. שם הוא כותב שפינו את הישיבה כליל, אבל גם הוא מביא בהמשך עדויות שהיו מי שהתגוררו בישיבה; סופר, הרב כדורי, עמ' 79.

¹⁶ ויזר, חזן - נעים זמירות, עמ' 159; סופר, הרב כדורי, עמ' 75.

¹⁷ עזר, עת צרה, עמ' 6.

5.1.1. התושבים

מבנה הישיבה הותאם לעת מלחמה. משפחות הרבנים שנשארו בו עברו מהקומה התחתונה לקומה העליונה, שהייתה פחות קרובה לשכונת המוגרבים,¹⁸ וההגנה התקינה צירים בסורג חלון בקומה הראשונה של בנין בית הכנסת, כדי שישמש דלת לשעת סכנה בחצר בה התגוררו המשפחות.¹⁹ אולם רוב המשפחות שהתגוררו בפורת יוסף עזבו את בנין הישיבה ועברו לעיר החדשה, כמו גם משפחות נוספות שגרו בעיר העתיקה.²⁰ משפחות אלה הוצרכו לקבל עזרה ממקורות שונים כדי למצוא מקום מגורים.²¹ הרב בן ציון חזן כתב:

כבודו כותב לי בטח שעזבתי את העיר העתיקה, לא אדוני! אני בתוך הישיבה לא זזתי ממנה כי אם אעזוב ילך הכל אפילו הדלתות והחלונות וכו' וכל השכנים שעזבו קיימו בעצמם תן לי הנפש וגו'.²² מדוע אני לבדי²³ וכולם ברחו ואני בוטח בשי"ת [=בה' יתברך] שלא לעזוב ביהכנ"ס וס"ת [=בית הכנסת וספרי תורה] וספרים יקרים להפקר וכה עשיתי ש' [=שנים] תרפ"ט ותרצ"ו-ת.ח.²⁴

מדבריו עולה ביקורת כלפי העוזבים, למרות שידע כי היציאה מהרובע נעשתה לצורך הגנה עצמית.²⁵ ייתכן שהיה זה בשל האחריות הכבדה שחש כלפי מבנה הישיבה. מלבד העלות הגבוהה של הציוד, נחשב המקום כקדוש בעל ערך סמלי, והרב חזן לא רצה להפקירו, ובנוסף הייתה חשיבות למיקום הישיבה שנבחר על ידי הרב יוסף חיים להיות דווקא מול הכותל ומול המקדש, ואולי חשש הרב חזן מהפרת השבועה של התורם אל הנהגת הישיבה, שביקש לבנות ישיבה דווקא במיקום זה. כשהציע לו הרב כדורי לשחד חיילים בריטים שיוציאו מהעיר העתיקה את ספרי התורה שבישיבה, ענה הרב חזן: 'אני בניתי את הישיבה, ולא אוציא מתוכה דבר! ואף אני עצמי - לא אצא ממנה עד הסוף'.²⁶

¹⁸ מנחם כהן, "העיר העתיקה", דבר, 14.7.1967.

¹⁹ לירון, ירושלים העתיקה במצור ובקרב, עמ' 33.

²⁰ עיינו גם: שאול תובל, הגדנ"ע ברובע היהודי בירושלים העתיקה בתש"ח, ירושלים, תשס"ג (להלן: תובל, הגדנ"ע ברובע היהודי), עמ' 40. הרב משה עדס והרב יוסף שרבאני עזבו בדצמבר 1947 את דירותיהם שברובע בפינת בית עוסמן (שנקרא על ידי ההגנה "בית תורג'מן", והייתה שם עמדה במלחמת העצמאות) ואלה הועמדו לרשות ההגנה.

²¹ אורנשטיין וארנוולד, תעודות לקורות הרובע היהודי, עמ' 204; 'החלטה', 28.12.47, אוע"ב, ללא קטלוג, שם כתוב על החלטת וועד העדה הבבלית למסור לידי הרב אפרים כהן באופן זמני חדר בהקדש כדורי עאני ורעיתו.

²² הרב חזן ציטט פסוק מבראשית יד, כא. מלך סדום אומר לאברהם: 'תן לי הנפש והרכוש קח לך'. ישנה כאן ביקורת על העוזבים הדואגים לנפשם אך מפקירים את הישיבה.

²³ הרב חזן כתב שנשאר לבדו, אולם זו מליצה. רוב המשפחות אכן עזבו את מבנה הישיבה, אך לפי לירון, ירושלים העתיקה במצור ובקרב, נראה שנשארו מספר משפחות; במכתב לוועד העזרה המרכזי של הגיונט נכתב שלפני המלחמה היו גרות מעל שלושים משפחות בחצר הישיבה: 'החצר הגדולה אשר בה היו גרים יותר משלושים משפחות של רבנים לומדי הישיבה ברחו בבהלה בעירוס ובחוסר כל ממטר היריות אשר נתכו על ראשם והשאירו את כל רכושם הדל בעיר העתיקה רק כדי להציל את נפשם ונפש עולליהם מאימת המות'. ... ב"צ חזן אל מנהלי ה'צנטרל רילף', 16.2.1948, אה"י, Box 239/6/18, Crc; ואילו בבקשות העזרה השונות מופיעות כ-13 משפחות שעזבו את הרובע, לא כולם התגוררו במבנה הישיבה. ניתן להניח שהיו משפחות שעזבו את הרובע ולא נצרכו לעזרה, אך סביר שגם היו משפחות שנשארו לגור במבנה הישיבה; בראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018, אמר: 'הרב בן ציון לא עזב ועוד משפחות שנשארו'...

²⁴ עזר, עת צרה, עמ' 5.

²⁵ הרב חזן עצמו שכנע את הרב יוסף שרבאני לעזוב את העיר העתיקה. ולך, האור מציון.

²⁶ סופר, הרב כדורי, עמ' 77-79.

לנוכחות הלא קלה של התושבים ברובע בזמן הקרבות והמצור, הצטרף קושי עם שהות הבריטים בבניין הישיבה. הם השתמשו במצרכים ובכלים של הישיבה ושל המשפחות,²⁷ ובחיפושיהם אחר נשק זרעו שבר והרס במבנה.²⁸ וזאת על אף שגם בתקופת שהותם של הבריטים בישיבה נמשכו לכיוונה צליפות ערבים כמעט מדי יום. לעיתים התרחשו התקפות ונסיונות פריצה של ערבים אל הרובע,²⁹ תוך מאבק עם חיילים בריטים.³⁰ בכ"ה אדר ב' תש"ח (5.4.48) שלח הרב בן ציון חזן מכתב לרב עוזיאל, על נייר של הישיבה: 'ובמוצ"ש השתוללו החיילים במדה נפרזה לא יאומן כי יסופר אין מספר לכדורי הבלע והפצצות והפגזים שהמטירו על רובע ישראל ובכמה חצרות השחיתו התעיבו ופרצו פרצות בחלונות וכו'...'³¹

התושבים שנשארו ברובע היהודי היו במצור, ולא היה באפשרותם לצאת ולהיכנס אל העיר העתיקה. רבים מהם איבדו את פרנסתם שהייתה בעיר החדשה, בנוסף למחסור במזון עקב המצור. בתקופת הקרבות שימשו ארבעה רבנים פעילים בתפקיד בעיר העתיקה.³² האשכנזים היו הרב ישראל זאב מינצברג³³ והרב יצחק אביגדור אורנשטיין,³⁴ והרבנים הספרדים היו שניהם מפורת יוסף: הרב בן ציון חזן,³⁵ והרב שלום אזולאי.³⁶ הרב עוזיאל, ששימש באותה עת כרב הראשי של מדינת ישראל הצעירה, היה עימם בקשר מכתבים רציף ומיידי במהלך כל חודשי הלחימה. עודד, תמך, עזר מרחוק ככל יכלתו, ועירב גורמים אחרים, גם בעת נפילת הרובע ממש.³⁷ כשלא יכול היה

²⁷ לירון, ירושלים העתיקה במצור ובקרב; עזר, עת צרה, עמ' 6.

²⁸ לירון, ירושלים העתיקה במצור ובקרב; "ישיבת פורת יוסף בעיר העתיקה חוללה ע"י הצבא", **הצפה**, 5.2.1948, עמ' 4; "נורו יהודים בעיר העתיקה בירושלים", **הבוקר**, 29.3.1948.

²⁹ ראו לדוגמה: "חיילים יורים ללא אבחנה בחוצות ירושלים העברית", **הצפה**, 19.2.1948, עמ' 1; "נורו יהודים בעיר העתיקה בירושלים", **הבוקר**, 29.3.1948.

³⁰ לוי, תשעה קבין, עמ' 33. ב-28.3.48 התחולל קרב בין הבריטים לחיילי ההגנה ברובע, סביב מבנה פורת יוסף. שני לוחמי ההגנה נעצרו בידי הבריטים והוחזקו בבניין פורת יוסף. בשעות הצהריים נראו בריטים מוסרים מקלע ומרגמה לידי ערבים שהתקרבו לפורת יוסף, ולאחר מכן נצפו ערבים מתקרבים לבניין. אנשי ההגנה חששו שהבריטים ימסרו את לוחמי ההגנה הכלואים לידי הערבים, ופתחו על הערבים באש שסיכנה גם את הבריטים. משדרש הצבא הבריטי להפסיק את האש הודיעו מההגנה שיפסיקו רק לאחר שיוחזרו השבויים. השבויים אכן הוחזרו במהירות, והקרב הסתיים בהפסקת אש.

³¹ הרב ב"צ חזן אל הרב עוזיאל, 9.4.1948, אמ"י פ-888/8, עמ' 95.

³² אורנשטיין וארנוולד, תעודות לקורות הרובע היהודי, עמ' 209.

³³ הרב ישראל זאב מינצברג - דיין בבד"ץ כוללות החסידים בירושלים וביעדה החרדית, ורב הקהילה האשכנזית ברובע היהודי בירושלים ערב נפילתו.

³⁴ הרב יצחק אביגדור אורנשטיין, תרנ"ד-תש"ח (1893-1948), היה רב הכותל משנת 1930, חבר תנועת המזרחי מטעמה השתתף במספר קונגרסים ציוניים, וחבר הוועד הראשון של יהודי ירושלים. בשנת ת"ש (1940) עבר עם משפחתו לגור בעיר העתיקה, לקחת חלק בפעילות ציבורית. בעת המצור מונה כאחראי על העניינים האדמיניסטרטיביים של תושבי הרובע. ביי"ד באייר תש"ח נהרג עם אשתו בהפגזת תותחים במהלך הקרבות על הרובע היהודי. יצחק בן צבי כתב עליו: 'שר וגדול נפל היום בישראל'. לירון, ירושלים העתיקה במצור ובקרב, עמ' 391; כל ילדיו נטלו חלק במלחמת העצמאות, ביניהם אברהם אורנשטיין, ממפקדי הרובע היהודי.

³⁵ הרב ב"צ חזן אל הרב ב"צ עוזיאל, 8.5.195, אמ"י, ג-4723/49, עמ' 2; לאחר המלחמה כתב הרב בן ציון חזן לרב עוזיאל: 'שילח פקודה למשרד לנפגעי מלחמה שישלמו לי עבור ארבעת החודשים שעברו וימישיכו לי את החודשים לעתיד. ועוד יוסיפו לתת עזרה בצר בעד בגדים לשלושת בנותי'. כנראה שהכוונה לשכר בעד תפקידו כרב הרובע, ואכן אושר לו סכום מסוים, המשרד לנפגעי מלחמה אל המזכיר הכללי של משרד הדתות, 10.1.1951, אמ"י, ג-4723/49, עמ' 118; לאחר המלחמה שימש הרב בן ציון חזן כרב בשכונת קטמון. הרב ב"צ עוזיאל אל הרב י"ל הכהן מימון, 8.5.1950, אמ"י, ג-4723/49, עמ' 9.

³⁶ הרב שלום אזולאי, מיוצאי מרוקו, גר בבית עוסמן. במפקד 1939 כתוב עליו 'תלמיד חכם בישיבה'. בן אריה, העיר העתיקה, עמ' 47; בנו הרב עמרם, גר עמו בבית עוסמן ושימש גם הוא תלמיד חכם בפורת יוסף, אולם בימי המצור שהה עם משפחתו מחוץ לעיר העתיקה ומופיע ברשימת רבני פורת יוסף הזקוקים לעזרה.

³⁷ עיינו אמ"י פ-888/8; אורנשטיין וארנוולד, תעודות לקורות הרובע היהודי, עיינו לדוגמה עמ' 216.

הרב בן ציון חזן להגיע לחתונת בנו שנערכה בעיר החדשה, ערך את הקידושין הרב עוזיאל, וכתב לו: 'בשמחה מהולה בעצבון סדרתי הקידושין לבנו יקירי'...³⁸ בפסח סיפר הרב חזן לרב עוזיאל במכתב על הצער, על הרעב, ועל ילדים עד גיל 12 המקבלים הקצבה של חצי מנת מזון בלבד, בתפריט דל. גם ההקפדה ההלכתית של חכמי פורת יוסף הורגשה בימי המלחמה, כשסיפר הרב חזן לרב עוזיאל כי יש ברשותם קמח לבן, ושאל אם מותר מבחינה הלכתית לאפות ממנו בחול המועד פסח, והאם אינו חמץ.³⁹

בד בבד, חכמי הישיבה שהספיקו לצאת מהרובע היהודי שהו גם הם במצוקה. הרב עוזיאל עמד לרשות הישיבה ולרשות חכמיה בתקופה הקשה של מלחמת העצמאות, ניהל משא ומתן עם 'הוועד הלאומי' ועם הג'וינט, והתאמץ להשיג כספים עבור הישיבה ועבור משפחות החכמים שיצאו בחוסר כל מהעיר העתיקה.⁴⁰ הוא ניהל מגעים גם עם הצבא הבריטי,⁴¹ ואף עם האו"ם ועם נשיא ארצות הברית, לצורך עזרה לפליטים.⁴²

כשקיבל הרב עוזיאל מקרן קהילות הספרדים בניו יורק 3000 לא"י 'לחלקו בין הנצרכים הספרדים לצרכי כלכלה הלבשה והנעלה והקלת סבלם בעתות קשות אלה העוברות עליהם',⁴³ כינס את וועד העדה הספרדית ב"א בניסן תש"ח (20.4.48), להחליט בעניין חלוקת הסכום. הוקראה בפניהם פניה לסיוע מאת ישיבת פורת יוסף,⁴⁴ ופניה נוספת מהמסעדה שעל ידי הישיבה.⁴⁵ שני מוסדות אלה ביקשו הקצבה מיוחדת לכלכלתם וכסוי הגרעון שהתהווה בקופתם.⁴⁶ מסעדת הישיבה (ראו להלן 6.2 'משבר כלכלי'). שימשה כאמצעי לגיוס כספים לצורך סיוע לתלמידי הישיבה, ולא רק לצרכי הישיבה והלימוד. בעניין כלכלת תלמידים המשיכה פורת יוסף לתפקד במודל ישיבות היישוב הישן,

³⁸ אורנשטיין וארנוולד, תעודות הרובע היהודי, עמ' 193.

³⁹ הרב ב"צ חזן אל הרב עוזיאל, 27.4.1948, אמ"י פ-888/8, עמ' 178.

⁴⁰ אורנשטיין וארנוולד, תעודות לקורות הרובע היהודי, עמ' 204. בכ"ב באדר א' תש"ח (1.3.48) שלחו חכמים מפורת יוסף שנאלצו לעזוב את בתיהם בעיר העתיקה, במבנה הישיבה או בסביבתה, מכתב אל הרב עוזיאל לבקשת סיוע. הם כתבו שקשה למצוא חדרים למגורים, וחסר להם ציוד בסיסי כמו מזרנים, שמיכות ובגדים. על המכתב חתומים הרבנים: אהרון עבוד, מנצור בן שמעון, שאול שרבאני, אברהם רפול, אליהו עבוד, יצחק כדורי, עמרם אזולאי, יוסף שרבאני, עזרא עדס, משה עדס, יהודה חדאד, אפרים כהן; הרב עוזיאל הקדים אותם ושלח כבר ב' באדר א' תש"ח (20.2.48) מכתב ליועץ הלאומי, ובו בקשת עזרה עבור משפחות רבני פורת יוסף שנאלצו לעזוב את הרובע. שם עמ' 206; למכתב מצורפת רשימת הרבנים הפליטים הנ"ל, אולם שמו של הרב יצחק כדורי לא מופיע. בנוסף מצורפים שמות ארבעה אברכים רווקים: אהרון נעימי, נסים לוי, אהליאב חיון, אביחיל חזן. שם עמ' 207; בכ"ב אדר ב' תש"ח הוסיף הרב עוזיאל לרשימה את הרב מאיר אטון, שבטעות שכח לכלול אותו במכתב. שם עמ' 208; בח' באדר תש"ח (19.3.48) נשלחה תשובה בנושא אל הרב עוזיאל מ'הוועד הלאומי' כי הם פנו לוועדת המוסדות לענייני ירושלים, שעדכנה את הרב עוזיאל כי עליו לגשת למחלקה הסוציאלית של ועד הקהילה. ב' יוסף אל י"ב צבי, 19.3.48, י"ב צבי אל הרב ב"צ עוזיאל, 30.3.48, אמ"י פ-888/8, עמ' 124-126.

⁴¹ ישיבת פורת יוסף בעיר העתיקה חוללה ע"י הצבא, הצפה, 5.2.1948, עמ' 4.

⁴² אורנשטיין וארנוולד, תעודות לקורות הרובע היהודי, עמ' 216.

⁴³ הרב ב"צ עוזיאל אל הנהלת האחד העולמי של קהילות הספרדים ניו יורק, 25.3.48, אמ"י פ-888/8, עמ' 8; הרב אליהו אלישר ויוסף שמאע שהו באותה עת בארצות הברית לצורך גיוס כספים לוועד העדה הספרדית. שם, עמ' 168; אלישר, לחיות עם יהודים, עמ' 290-292.

⁴⁴ ישיבת הועדה לעניין חלוקת הסכום של 3000 לא"י, 20.4.1948, אמ"י פ-888/8, עמ' 168; הפניה בשם ישיבת פורת יוסף נעשתה על ידי הרב בן ציון חזן במכתב על נייר רשמי של הישיבה. הרב ב"צ חזן אל הרב עוזיאל, 9.4.1948, אמ"י פ-888/8, עמ' 95.

⁴⁵ ישיבה שניה בענין חלוקת הכסף שנתקבל בניו יורק, 19.3.1948, אמ"י פ-888/8, עמ' 39. הרב עוזיאל הוסיף על גבי המסמך: 'ממליץ להביא בחשבון את הבקשה שהוגשה בכתב מטעם מפעל העזרה והמסעדה ללומדי ישיבת פורת יוסף, כיוון שמוסד זה מכלכל תלמידים רבים בני תורה'.

⁴⁶ ישיבת הועדה לעניין חלוקת הסכום של 3000 לא"י, 20.4.1948, אמ"י פ-888/8, עמ' 168.

כמוסד צדקה הדואג לכלכלת תלמידי החכמים בה, ובכך סייעה להיווצרות קהילה סביב הישיבה, שהמשיכה להיצמד אליה גם בימי המלחמה הקשים.

מתוך הסכום שהגיע הוקצו 1700 לא"י לעזרה מיידית, מתוכן 50 לא"י למסעדת פורת יוסף שבעיר העתיקה, ו-100 לא"י לקבוצת רבנים מלומדי ויחיד ישיבת פורת יוסף בעיר העתיקה אשר יצאו ממנה בעירום ובחוסר כל שתורתם אומנותם,⁴⁷ וצורפה רשימת חכמים שיצאו מהעיר העתיקה כפליטים וזקוקים לעזרה, שכללה חכמים מפורת יוסף בלבד.⁴⁸ מהסכום הנותר נמסרו עוד 300 לא"י לפורת יוסף.⁴⁹ ישיבת פורת יוסף כבר לא פעלה באותם ימים ברובע היהודי, וההתייחסות למיקום מסעדת הישיבה ברובע, נעשה רק כדי להבהיר את הצורך בגיוס משאבים בימות המלחמה, דווקא בשל האילוץ לעזוב את הרובע.

5.1.2. פינוי הבריטים והקמת מדינת ישראל

עם פינוי הצבא הבריטי בשלושה עשר במאי 1948, החל מבצע "שפיפון", בו השתלטו לוחמי הרובע על עמדות הבריטים שפוננו. בפורת יוסף הוצבו עמדות על חלונות מגורי הרבנים, שבוצרו בשקי חול. אחת לכיוון שדות הצבר ושכונת המוגרבים שמימין לישיבה בדירת המשגיח הרב יהודה חדאד, ושנייה פנתה לעבר המדרגות שהובילו לכותל המערבי משמאל לישיבה, בדירת הרב בן ציון חזן.⁵⁰ העמדה הקדמית בפורת יוסף, יחד עם העמדה בבית תורג'מן (בית עוסמן), שלטה בעיקר על שער האשפות ועל הפינה הצפונית מזרחית של הרובע,⁵¹ והערבים כיוונו לשם את הפגזותיהם.⁵²

בשבת שלאחר הכרזת העצמאות, בחמישה עשר במאי, החלו ערביי ירושלים לקדם את עמדותיהם לעבר עמדות המגינים במערב הרובע. בערב הפגזו את הרובע וניסו לכבוש את פורת יוסף בתוך מספר עמדות נוספות, אך נכשלו. ביומיים שלאחר מכן, במהלך מתקפת היוםיים, כבשו ערביי ירושלים בשיתוף מגויסים ממדינות ערב כמחצית מהשטח שהוחזק על ידי המגינים, ואיימו על תושבי הרובע, ובבוקר שבע-עשרה במאי נערכה המתקפה העיקרית על מערב הרובע, שכללה הפגזות תותחים גם על פורת יוסף, והסתערות על העמדות. הרב חזן מנה בארבעים וחמש דקות מאה פגיעות ממטעני חומר נפץ שהושלכו לתוך בניין הישיבה וגרמו הרס והלם.⁵³

⁴⁷ הרב ב"צ עוזיאל אל הנהלת האחד העולמי של קהלות הספרדים ניו יורק, 25.3.48, אמ"י, פ-888/8, עמ' 8.

⁴⁸ יזכרון דברים בענין הכסף שנתקבל מניו יורק, 19.3.1948, אמ"י, פ-888/8, עמ' 16. הרשימה כוללת את הרבנים המופיעה שהוזכרו לעיל, ביניהם גם הרב יצחק כדורי ('כדורי'), אך שמו של הרב מאיר אטון נשמט גם מרשימה זו.

⁴⁹ ישיבת הועדה לעניין חלוקת הסכום של 3000 לא"י, 20.4.1948, אמ"י, פ-888/8, עמ' 168.

⁵⁰ תובל, הגדני"ע ברובע היהודי, עמ' 88. במקור כתוב הרב יוסף חדד, אך כנראה הכוונה למשגיח הרב יהודה חדאד; ויזר, חזן - נעים זמירות, עמ' 161, כותבת כי על המרפסת הגדולה של ישיבת פורת יוסף הוקמה עמדה מבוצרת של ההגנה ושל האצ"ל.

⁵¹ לוי, תשעה קבין, עמ' 42.

⁵² "כך התעללו הפורעים במקדשי מעט בעיר העתיקה", **הצפה**, 15.6.1948, עמ' 2; על תפיסת העמדה עיינו: לירון, ירושלים העתיקה במצור ובקר, עמ' 148-150; בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 482.

⁵³ לוי, תשעה קבין, עמ' 46-47; "כך התעללו הפורעים במקדשי מעט בעיר העתיקה", **הצפה**, 15.6.1948, עמ' 2.

למרות זאת סירב הרב חזן לנטוש את הבנין עד שעות הקרב האחרונות,⁵⁴ ועודד את הלוחמים.⁵⁵ בשלב זה כבר הבין שהישיבה תיפול בידי האויב, והנהלת הישיבה פנתה אל ההגנה בבקשה לחלץ את כתבי היד היקרים מספריית הישיבה, ובהם חיבורו של הרב עזרא עטיה על פירוש מהר"ם ש"י למסכתות הש"ס, אך נענתה בשלילה.⁵⁶

שישה ימים לאחר הקמת מדינת ישראל, בתשעה עשר במאי 1948, חדר הליגיון הירדני לעיר העתיקה, חסם את שער ציון שחיבר את הרובע לירושלים העברית וכבש עמדות מפתח. לוחמיו ניצלו שטח מת שנוצר עקב מיקום עמדות המגינים בקומה העליונה של האגף הצפוני, חדרו דרך גוש הבתים מצפון לפורת יוסף אל חצר הישיבה, הגיעו עד לקירות העמדה והפעילו מטען חומר נפץ. חלק מהמגינים בעמדה היו מאנשי התגבורת שהגיעו למקום שעות אחדות לפני כן, אחרי שלא ישנו בלילה הקודם. הם לא התמצאו במקום וחששו שהערבים יפוצצו את הבניין כולו, לכן נסוגו לעבר בתי מחסה, הבנינים הגבוהים יותר ממערב לפורת יוסף, ששלטו על בניין הישיבה שנעזב. במשך תשע היממות הבאות ניסו הערבים לפרוץ מהישיבה לעבר עמדות המגינים שמעליהם, ונכשלו. תוך כדי הקרבות פוצצו הערבים כמה קירות מהישיבה. הקיר הצפוני נהרס כליל, והאגף המרכזי של הישיבה התפוצץ.⁵⁷

הליגיון המשיך להפגז את הרובע ולהתקדם תוך כרסום בעמדות המגינים. בעשרים ושבעה במאי בשעת בוקר מוקדמת התקיימה ישיבה של רבני הרובע היהודי עם מרדכי פנקס, ממפקדי הרובע. הרב בן ציון חזן עדכן כי אנשים ששכנו בפורת יוסף רצו לנהל משא ומתן עם האויב, אך הוא עיכב בעדם 'בגלל שאתם [=לוחמי הרובע] נלחמים ושופכים דמכם עבורנו'. עם זאת, ניסה גם הוא לשכנע את הלוחמים לנקוט במשא ומתן, ואמר למפקדי הרובע: 'אתם מעטים והאויבים חזקים. שמעו לעצת הזקנים'. גם משתתפים אחרים בישיבה תמכו בפניה לאויב הערבי כדי להציל את הנשים והילדים, אך מרדכי פנקס אמר כי כל עוד יש תקווה לא תהיה כניעה. מפקדי הרובע ומפקד המחוז סברו שהרובע יכול להחזיק מעמד חרף מצבו הקשה, והעדיפו שלא ייכנע מחשש שייערך טבח באנשיו כפי שקרה בכפר עציון,⁵⁸ אך במקביל שלחו יהודי הרובע ברשת הקשר אולטימטום להגנה שאם לא יישלחו אליהם נשק ומזון הם ייכנעו.⁵⁹

בצהרי היום כבשו הערבים את בית כנסת 'החורבה' ופוצצו אותו, והמורל ברובע הושפע קשות, בערב התקרבו הערבים לבתי הכנסת בהם רוכזו התושבים. עמדות הלוחמים ניצבו בצמוד לתושבים שחרדתם גברה, והללו ניסו לשכנע את המגינים להניח את נשקם. גם נסיונות פריצת ההגנה לרובע כשלו, ובקרב הלוחמים במטה הרובע התפשטו מתח ותחושת ייאוש.

⁵⁴ מחבר לא ידוע, קרית ישיבת פורת יוסף, עמ' 9.

⁵⁵ י"ד, "הרב בן ציון חזן ז"ל", **חרות**, 21.11.1951.

⁵⁶ ולד, ספר רבנו האור לציון, עמ' 107-108; עטיה, האיש על העדה, 224.

⁵⁷ יזרעאלי, הרובע היהודי במלחמת העצמאות, 93-94; לירון, ירושלים העתיקה במצור ובקרב, עמ' 335-339; לוי, תשעה קבין, עמ' 59-60.

⁵⁸ ארנוולד, מצור בתוך מצור, עמ' 230.

⁵⁹ השידורים ברובע לא היו מוצפנים וידיעה זו נמסרה בתחנות הרדיו הערביות בבירות באותו יום (27 במאי).

בי"ט באייר (28.5.1948) משהתחדשה הסתערות הערבים בשעות הבוקר,⁶⁰ התנדבו הרב מינצברג והרב בן ציון חזן לצאת אל האויב עם דגל לבן, ובתיאום עם מגיני הרובע נכנעו ללא תנאי. הסכם הכניעה קבע כי הנשים, הילדים, והפצועים יורשו לעבור לעיר החדשה, ואילו כל הגברים מסוגלים לשאת נשק ילקחו בשבי. בסופו של דבר נלקחו לשבי גם לוחמות ופצועים.⁶¹

5.1.3. חורבן המבנה

מיד לאחר הכניעה הניחו הערבים חומרי נפץ במקומות שונים בבניין פורת יוסף, ובסדרת פיצוצים נהרס לחלוטין המבנה המרשים ונותרו רק גלי אבנים.⁶² הרכוש כולו אבד, יחד עם ספרי תורה ותשמישי קדושה, ספרים יקרים וכתבי יד עתיקים.⁶³

פיצוץ המבנה ושריפתו החל כבר בימי הלחימה,⁶⁴ למרות שקירות בניין הישיבה הסתירו את הגישה מן הצד הערבי, והמבנה יכול היה לשמש לאויב כבסיס אש וריכוז כוחות.⁶⁵ הרס המבנה נעשה רק משום שהיווה סמל יהודי אופייני, והתנשא מול הר הבית ומעליו. הפיצוץ המרכזי של הישיבה בוצע עם הצטרפות הכוחות הירדנים ללחימה. ג'ון פיליפס, צלם אמריקאי שתיעד את הקרבות ואת נפילת הרובע, סיפר:

מנקודת תצפית ליד הכותל המערבי יכולתי לראות את בית הכנסת פורת יוסף מתנשא לגובה במרחק. בית הכנסת, ובית המדרש והישיבות הסמוכים לו, קרס תחתיו אפוף ענני עשן. הקירות הגדולים והעבים כרעו במערבולת אבק והפכו לעיי אבנים. נדהמתי למראה השחתת חסרת הצדקה וזדונית זו, ותהיתי כמה טונות ט.נ.ט יבזבו צבא ההצלה הערבי כדי לשחוק בית תלמוד תורה זה לאבק.⁶⁶

כשלושה שבועות לאחר הכניעה, קיבלה משלחת רבנים, ביניהם הרב בן ציון חזן, אישור לבקר בעיר העתיקה, בליווי משמר של אנשי הלגיון הירדני ונציג האו"ם. משראו את ההרס והחורבן עשו קריעה⁶⁷ בבגדיהם. הם אספו גווילי ספרי תורה וספרי קודש מחורבות בתי הכנסת, והבחינו שמבנה ישיבת פורת יוסף נהרס עד היסוד.⁶⁸ הם נפגשו עם מפקד הלגיון הירדני שכבש את העיר העתיקה.

⁶⁰ ארנוולד, מצור בתוך מצור, עמ' 230; מנחם כהן, "העיר העתיקה", דבר, 14.7.1967.

⁶¹ יזרעאלי, הרובע היהודי במלחמת העצמאות, עמ' 108-113; לירון, ירושלים העתיקה במצור ובקרב, 447-470.

⁶² יזרעאלי, הרובע היהודי במלחמת העצמאות היהודי, עמ' 90-94.

⁶³ מחבר לא ידוע, ספר אור המאיר, עמ' 15.

⁶⁴ "כך התעללו הפורעים במקדשי מעט בעיר העתיקה", הצפה, 15.6.1948, עמ' 2; "אחרוני הלוחמים בירושלים העתיקה", הצפה, 27.6.1948; תמוז בכר אל אי ש', 4.6.1948, אמ"י, חצ-2397/5, עמ' 27; אורנשטיין וארנוולד, תעודות לקורות הרובע היהודי, עמ' 304, שם כותב הרב חזן במברק לרבנים הראשים וליצחק בן צבי: 'נהרסו בתי הכנסת ונשרפו כל ספרי התורה שבהם' [...] פורת יוסף [...] ועוד.

⁶⁵ לוי, תשעה קבין, עמ' 60.

⁶⁶ פיליפס ג'ון, הרצון לחיים, ירושלים, 1977, עמ' 16.

⁶⁷ "קריעה" היא קריעת בגד, הנערכת על פי ההלכה היהודית במסגרת דיני אבלות.

⁶⁸ "רבנים אספו גווילים בעיר העתיקה", הצפה, 21.6.48: 'ברובע היהודי מצאו הרס וחורבן שקשה לתארם. אף בית אחד לא נשאר שלם ורק קירות מפוייחים נזדקרו פה ושם. לאחר שעברו על פני מה שהיה פעם רובע היהודים שמו את

הרב חזן שאל אותו היכן ספרי התורה שהיו בבית הכנסת שבישיבה, שבעה ספרי תורה כתובים על גוויל, מעוטרים בכסף טהור ומחוזקים בחגורות זהב. מפקד הלגיון ענה כי הם אצלו, וישיב אותם בבוא העת.⁶⁹

תחת שלטון ירדן לאחר המלחמה הפך החלק המזרחי של אתר הישיבה למרכז מגורים. באבני המפולת ממבנה הישיבה השתמשו שימוש משני להקמת בניינים, והמחסנים התת קרקעיים של הישיבה שמשו למגורים.⁷⁰

ישיבת פורת יוסף כמוסד ספגה נזק גדול. במכתב ששלחה לוועדה לנפגעי מלחמה מטעם מדינת ישראל תיארה הישיבה נזק של 140 אלף לירות, בנוסף לפגיעה בהכנסות. ערכו של מבנה הישיבה היה כמאה אלף לירות, ערך הספרייה כעשרת אלפים לירות, וערכו של הנכס במרכז המסחרי בממילא, ממנו התפרנסה, היה כשלושים אלף לירות. כמו כן נלקחו חפצים יקרי ערך: ספרי תורה מצופים כסף, מנורת כסף טהור גדולה, ורהיטים מפוארים מבית הכנסת של הישיבה.⁷¹

5.1.4. לוחמים, נפגעים ושבויים מפורת יוסף

בניגוד לחלק גדול מתושבי הרובע היהודי, תמכו אנשי פורת יוסף במוסדות הציבור ובלוחמים ברובע.⁷² רבים מבני הישיבה השתתפו במלחמה על הרובע היהודי, חלקם נפגעו במלחמה.⁷³ דוד, בנו של הרב יצחק כדורי, לחם ברובע כחבר אצ"ל;⁷⁴ בין תושבי הרובע שנלקחו בשבי הירדני עם כניעת הרובע היהודי היו גם בנו של הרב עזרא עטיה, יוסף עטיה,⁷⁵ ושני בניו של הרב אפרים הכהן;⁷⁶ הרב יעקב כהן, מחכמי הישיבה וחתנו של הרב יהושע שרבאני, מצוין ברשימת השבויים הפצועים,⁷⁷ וכן

פעמיהם לבית הכנסת החורבה השרוף כולו. מכאן פנו לבית הכנסת של ניסן בק, שכיפתו התמוטטה וכתליו נשארו עומדים. מכאן עשו דרכם לישיבת פורת יוסף שמצאוה אף היא במצב דומה של חורבן. מה שלא יכלו לעשות פגזי התותחים נעשו בידיהם של הפורעים, שהוציאו אפילו את המדרגות המובילות לבית הכנסת. הרבנים ציינו בשו"ב מביקורם זה שבניין זה וכן בניין בית כנסת אחר ששימש מחסה ליהודים בימי המצור היו שלמים עדיין ביום הכניעה, ונהרסו באופן שיטתי לאחר שהיהודים עזבו את העיר העתיקה. הרבנים היו נרגשים מאוד כשחזרו ועיניהם זלגו דמעות למראה החורבן שנתגלה לפנייהם.

⁶⁹ ויזר, חזן - נעים זמירות, עמ' 222-223. בסוף שנת 1995 הועברו לישראל ספרי תורה מאחת ממדינות ערב. הרב מרדכי חזן, בנו של הרב בן ציון חזן, זיהה אותם כספרי התורה אשר נשדדו מישיבת פורת יוסף בתש"ח עם נפילת העיר העתיקה, וביקש מהרב הראשי באותה תקופה, הראשון לציון הרב אליהו בקשי דורון, לסייע להשבתם. מכתב של הרב מרדכי חזן לרב בקשי דורון מתאריך 4.1.96, מתאר את ספרי התורה 'שלא אחת הייתה לי הזכות להיות בין הקרואים'.

⁷⁰ ביי"ר, מוסדות תורה, עמ' 146.

⁷¹ אמ"י, פ-26/3, עמ' 4.

⁷² מחבר לא ידוע, קרית ישיבת פורת יוסף, עמ' 6; כהן, הארי במסתרים, עמ' 76; מנחם כהן, "העיר העתיקה", דבר, 14.7.1967; בן אריה, הרובע היהודי, עמ' 47, הערה 252; לירון, ירושלים העתיקה במצור ובקרבות, עמ' 454; עטיה, האיש על העדה, עמ' 229.

⁷³ מחבר לא ידוע, קרית ישיבת פורת יוסף, עמ' 6.

⁷⁴ שבת, ישיבות בגדאד, חלק ב, עמ' 475, הערה 172.

⁷⁵ כהן, הארי במסתרים, עמ' 76.

⁷⁶ מנחם כהן, "העיר העתיקה", דבר, 14.7.1967.

⁷⁷ בן אריה, הרובע היהודי, עמ' 47, הערה 252. הרב יעקב כהן, יוצא מרוקו, היה נשוי לעליזה, אחותם של הרב יוסף והרב שאול שרבאני. הוא גר בבית עוסמן. בנו אברהם יליד 1914.

מופיע ברשימות השבויים בנו, אברהם יעקב כהן; הרב בן ציון חזן נפצע קל בלחיו, ובנו נפצע קשה;⁷⁸ אברהם, בנו של הרב עזרא עטיה, נפצע קשה מאוד בראשו, ובנו ישעיה נפצע בקרב על פרוזדור ירושלים.⁷⁹

מבנה ישיבת פורת יוסף ברובע היהודי מילא תפקיד משמעותי במלחמת העצמאות. נפילתו במלחמת העצמאות יחד עם הכותל המערבי והעיר העתיקה כולה, נצרבה בתולדות הישיבה, בנתה קומה נוספת בזהותה המתעצבת, והוסיפה נדבך להרואיות המתעצמת.

5.2. תקופת בתי הכנסת

5.2.1. לימודים בימי ראשית המלחמה

על אף המצור שהוטל עם תחילת הלחימה על העיר העתיקה כשהכניסה והיציאה ממנה הפכו לבלתי אפשריים, ועל אף שלא ניתן היה להעלות על הדעת לימודים סדירים במבנה הישיבה, להנהגת הישיבה היה חשוב להמשיך בשגרת לימודים ככל האפשר.⁸⁰ משפחות מהישיבה שכללו ביניהם את רוב הצוות החינוכי ולא מעט תלמידים, עזבו את הרובע היהודי,⁸¹ ופורת יוסף הועתקה זמנית לעיר החדשה. כמו בימי המרד הערבי הגדול, שוב נערכו לימודים בבתי כנסת שונים ברחבי העיר.⁸² בשלב הראשון התקיימו הלימודים בבית הכנסת זכות אהרון סילוורה שבשכונת מחנה יהודה,⁸³ לו הקדישו תלמידי הישיבה לוח זיכרון,⁸⁴ ובבית הכנסת יגיע כפיים⁸⁵ שבשכונת רוחמה.⁸⁶ למרות הנסיון להמשיך בשגרה, עם גבור המתרחות הביטחונית בירושלים, היו ימים לא מעטים בהם הטילו הבריטים עוצר על העיר, או על אזורים מסוימים, ואסור היה לצאת לרחוב. בימים כאלה נאלצו

⁷⁸ לירון, ירושלים העתיקה במצור ובקרב, עמ' 454.

⁷⁹ עטיה, האיש על העדה, עמ' 229.

⁸⁰ עטיה, האיש על העדה, עמ' 216.

⁸¹ עזר, עת צרה, עמ' 5 (מביא כמקור את הספר האיש על העדה).

⁸² מחבר לא ידוע, הישיבה הגדולה, עמ' 12; 'קול ישראל – גליון המוסדות, 3.10.1948, אצ"מ, תיק 18-12787/j1; גוינט, NY AR194554 / 4 / 43 / 19 / 623-72.

⁸³ שכונת 'מחנה יהודה' בירושלים נמצאת מצפון לרחוב יפו, תחומה ברחובות נבון ויוסף בן מתתיהו. היא הוקמה בשנות השמונים של המאה ה-19. בין יושביה הראשונים היו אשכנזים ובני האליטה הספרדית.

⁸⁴ גפני, מדרש חלבי בירושלים; גפני, נוסח ירושלים, עמ' 53-54, מצוין כי רבים מרבני חלב בחרו ללמוד ולהתפלל דווקא בבית כנסת זה בגלל הספרייה המרשימה שנאספה לבית הכנסת במצותו של אהרון סילוורה, ובשל אווירת הלימוד ששררה במקום. כמו בימי המרד הערבי הגדול, יש להניח שזו הסיבה שפורת יוסף בחרה ללמוד שם לאחר החורבן. בנוסף, בית כנסת סילוורה השתייך ליוצאי חלב, והיה מרכז לחכמי חלב בירושלים, ביניהם הרב עזרא עטיה, הרב נסים לופס, הרב יוסף שעיו, והרב דוד לניאדו, בוגר ישיבת פורת יוסף, שימש רב ושימש בית הכנסת באותם ימים; סיטון, חלב, כותב שהרב יוסף בבליקי ניהל כיתה בבית כנסת סילוורה בשנים אלה; ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 248, כותב כי הרב בן ציון אבא שאול העביר את כיתתו לבית כנסת סילוורה; ואכן בראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018, מספר שהיו בבית כנסת סילוורה שתי כיתות.

⁸⁵ פאר, המורה, עמ' 213; עטיה, האיש על העדה, עמ' 216; בראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018, מספר שלמד אצל הרב צדקה בבית כנסת יגיע כפיים, שם היו שתיים או שלוש כיתות.

⁸⁶ שכונת 'רוחמה' נמצאת כיום בתוך שכונת מקור ברוך, מדרום-מזרח לרחוב אלפנדרי.

חכמי הישיבה ותלמידיה לשבת בביתם, והלימודים נמנעו.⁸⁷ בזמני קרבות היו אומרים סליחות בשישיה בימי שני וחמישי, ולאחר מכן קוראים תהילים.⁸⁸

הפיזור בבתי כנסת זימן התמודדויות שונות. אחת מהן הייתה מחסור בספרים. בבתי התלמידים לא היו גמרות, ובכל בית כנסת היה בדרך כלל סט ש"ס אחד בלבד. אחד התלמידים נכנס לשם כך לרובע היהודי לאחר שיצר קשר עם ההגנה. הוא הגיע להיכל הישיבה, שם העמיס ספרים על עגלת ברזל ככל שיכלה להכיל, והעביר אותם אל העיר.⁸⁹ מאוחר יותר, לקראת סוף 1949, פנה הרב עוזיאל לרב ישראל רוזנברג, ראש וועד התמיכה של הגוינט בניו יורק, וביקש לשלוח ספרי יסוד לישיבה כמו תלמוד בבלי וירושלמי, רמב"ם, שולחן ערוך, וספרי ראשונים ואחרונים.⁹⁰

מצבה של ישיבת פורת יוסף בתקופת שהותה בבתי הכנסת לפני הקמת המדינה, תואר במכתב ששלחה בז' באדר א' תש"ח (17.2.1948) אל וועד העזרה המרכזי של הגוינט, לצורך בקשת תמיכה כספית להמשך הלימודים בימי המלחמה:

היכל הישיבה הגדולה הבנוי לתלפיות על הר ציון בעיר העתיקה בירושלים אשר בה היו עשרה חדרים מרווחים ובהם הכתות אשר היו לומדים תלמידים גדולים עוסקים בגפ"ת ומפרשים. בית הכנסת הגדולה והמפוארה ועל ידה החדרים אשר היו לומדים עשרות אברכים ות"ח יקרים. לדאבוננו היום הם שוממים מאדם ולומדי התורה נעים ונדים למצוא מקום ללמוד, וכעת רכזנו אותם באופן זמני בבתי כנסיות מחוץ לעיר העתיקה, עד אשר יעזרנו ה' ונוכל לסדרם במקום קבוע, כי אי אפשר להמשיך במצב זה והכרחי הוא הדבר לשכור מקום מתאים אולם דבר זה כרוך בהוצאות מרובות...⁹¹

5.2.2. לימודים לאחר נפילת הרובע

לאחר נפילת הרובע הייתה ציפיה שמדינת ישראל תחזור לשלוט בעיר העתיקה במוקדם או במאוחר, ובכל זאת ניסו בשישיה לאתר מקום זמני שיכיל את הלומדים: 'מן הראוי שהמתנדבים בעם יתעוררו למצוא מקום מתאים למאות לומדי הישיבה בירושלים החדשה עד אשר ירחם ד' את

⁸⁷ עטיה, האיש על העדה, עמ' 216; ראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018.

⁸⁸ עטיה, האיש על העדה, עמ' 224.

⁸⁹ ולך, ספר רבנו האור לציון, 167-168, טוען כי התלמיד הוא גיסו של הרב בן ציון אבא שאול; עטיה, האיש על העדה, עמ' 224, מציין כי מי שנכנס לרובע להביא את הספרים היה מהלומדים בבית הכנסת צופיוף, כך שכנראה החלו ללמוד שם כבר בחודשים הראשונים של תקופת בתי הכנסת.

⁹⁰ הרב ב"צ עוזיאל אל הרב י' רוזנברג, 5.6.1949, גוינט, NY_AR45-54_00071_00244; הגוינט לא נהג לסייע ברכישת ספרים, ולא שלח ספרים לפורת יוסף. כמענה למכתבו של הרב עוזיאל, עדכנו אותו שבמהלך מלחמת העולם השנייה הוחרמו ספרים רבים על ידי הנאצים, ולאחר המלחמה נאספו על ידי הצבא האמריקאי. הספרים הגיעו לידי של נציג האוניברסיטה העברית באירופה, כדי שיועברו לישראל ויחולקו בין המוסדות השונים. ס' טאראבנסקי אל הרב ב"צ עוזיאל, 13.6.1949, גוינט, NY_AR45-54_00071_00242.

⁹¹ ב"צ חזן אל מנהלי ה'צנטרל רילף', 16.2.1948, אה"י, Crc, Box 239/6/18.

עמו ויחזיר עטרה ליושנה ונשובה אל מקדשנו ותפארתנו,⁹² אך לפני שנמצא לכך מקום ותקציב נאלצו להסתפק בבתי הכנסת ששיכנו אותם.

במסמך מכ"ט אלול תשי"ח (3.10.1948) מצוין כי 'כל לומדי הישיבה נצלו ת"ל [=תודה לאל] בדרך נס וממשיכים בלימודם בירושלים החדשה, ומתגוללים מבית כנסת לבית כנסת מחוסר מקום מתאים',⁹³ מלאי בתי הכנסת בהם למדו תלמידי פורת יוסף התרחב:

'לעת עתה מרוכזת הישיבה בארבע מקומות: א. בשכונת קאטמון. ב. בבית הכנסת סילוורא בשכונת מחנה יהודה. ג. בבית הכנסת מגן דוד⁹⁴ בשכונת רוחמה. ד. בבית הכנסת יגיע כפים רוחמה'.⁹⁵

כיתות הישיבה השונות התפזרו בין בתי הכנסת, ובקטמון למדו, כנראה, הילדים הקטנים שבפורת יוסף, בגילאי כיתות היסוד, שכן השכונה שבדרום מרכז ירושלים ננטשה מתושביה במהלך מלחמת העצמאות, ולאחר נפילת העיר העתיקה יושבו בה פליטי הרובע היהודי, יחד עם עולים חדשים ופקידי ממשלה. רוב המשפחות מפורת יוסף שהתגוררו בעיר העתיקה הגיעו לקטמון, ועימן רוב הילדים שלמדו בתלמוד-תורה של פורת יוסף.⁹⁶

בהמשך נוספו בתי כנסת נוספים: בית הכנסת של יוצאי ארם צובא בשכונת הבוכרים,⁹⁷ בית הכנסת שושנים לדוד,⁹⁸ ובתלמוד-תורה דורש ציון.⁹⁹ קבוצת תלמידים אחת יצאה אל מחוץ לירושלים, וייסדה ישיבה קטנטנה בשם 'ותתפלל חנה', בבית כנסת 'בית אלי' ליוצאי בבל בעיר גבעתיים.¹⁰⁰ מרכז הישיבה היה בבית הכנסת צופיון,¹⁰¹ שהיה מורכב ממספר בתי מדרש הסמוכים זה לזה,

⁹² 'קול ישראל – גליון המוסדות', 3.10.1948, אצ"מ, J1/12787.

⁹³ שם.

⁹⁴ תלמוד-תורה מגן דוד היה ממוקם בבית משפחתו של הרב עזרא שרים שלימד בפורת יוסף, הקים בה את קרן המסעדה, ובהדרגה החל לנהל אותה בתקופת מלחמת העצמאות. בן אריה, ירושלים היהודית, עמ' 1642. המלמדים בתלמוד-תורה זה היו ברובם בוגרי פורת יוסף.

⁹⁵ 'קול ישראל – גליון המוסדות', 3.10.1948, אצ"מ, J1/12787.

⁹⁶ בראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018, אמר שתלמוד-תורה לא המשיך להתקיים בתקופת בתי הכנסת אלא 'נהרס שם והלכו לקטמון. והיה תלמוד-תורה פורת יוסף בקטמון'; קטמון הישנה היא שכונה בדרום מרכז ירושלים, בין מנזר סן סימון לטלביה וקרית שמואל, ובין המושבה היוונית והמושבה הגרמנית לשכונת גוננים. היא החלה להתפתח כשכונה ערבית בשנת 1900, אך רוב הבתים בה נבנו כבתים מפוארים למשפחות ערביות נוצריות רק לאחר מלחמת העולם הראשונה. במלחמת העצמאות עמדה השכונה כחיץ בין השכונות העבריות בדרום העיר לבין רחביה ומרכז העיר, לכן כבש צה"ל את מנזר סן סימון החולש על השכונה ממערב, ובחודשים הראשונים של 1948 החלו תושביה הערבים לנטוש אותה. ראו: בני מוריס, **לידתה של בעיית הפליטים הפסטינים 1947-1949**, תל אביב, 1991 (להלן: מוריס, לידתה של בעיית הפליטים), עמ' 77-78; דוד קרויאנקר, **שכונות ירושלים – טלביה, קטמון, והמושבה היוונית**, ירושלים 2002, עמ' 175-192 (להלן: קרויאנקר, שכונות).

⁹⁷ עטיה, האיש על העדה, עמ' 216; מסמך מתאריך 27.5.1951 מדווח כי 'הישיבה התיישבה בבית כנסת נטוש בשכונת הבוכרים, יש שם שלושה אולמות לכיתות ומקום למטבח'. 'ידיוח נתונים לגוינט', 27.5.1951, גוינט-AR45-NY 54_00071_00234.

⁹⁸ סופר, הרב כדורי, עמ' 86; בבית כנסת שושנים לדוד של יוצאי בבל ישבה ישיבת שושנים לדוד, אשר רבים מתלמידיה עברו לפורת יוסף עם הקמתה (ראו לעיל: 3.5 'התלמידים: פרופיל').

⁹⁹ הרב דוד עטיה שלמד בשנים הראשונות של תקופת בתי הכנסת, מספר שבדורש ציון לימדו הרב שמעון כהן והרב נתן סאלם. ראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018.

¹⁰⁰ ליאון, ממסורת עדתית, עמ' 228; ליאון, בין סוציולוגיה לפוליטיקה, עמ' 213.

¹⁰¹ בית הכנסת צופיון הוקם על ידי דוד ושלמה צופיון, מנכבדי הקהילה היהודית בבוכרה. בשנת 1902 הניחו את אבן הפינה לבניין גדול שיועד לבני עדתם, את בנייתו סיימו בתרס"ד (1902), ובקומתו העליונה קבעו בית כנסת בשם 'מגן דוד' על שם דוד צופיון. בשנת תרס"ח (1908) הוסיף שלמה צופיון למבנה שני אגפים נוספים. ורמן, הבוכרים ושכונתם בירושלים, עמ' 84; על דוד ושלמה צופיון ראו: גאון, יהודי המזרח, חלק ב, עמ' 587-588; על הקשר לפורת יוסף ראו לעיל: 4.7.2. 'המרד הערבי הגדול (מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט 1936-1939)', בהערה.

ולמדו בו מספר כיתות.¹⁰² גם ביתו של הרב עזרא עטיה שימש את הישיבה. התקיים בו שיעור כללי, רבני הישיבה היו מגיעים לדון בנושאים שונים, וגבאי הישיבה התאספו לשוחח בעניין הכלכלי.¹⁰³

תקופת בתי הכנסת נמשכה מעל שמונה שנים.¹⁰⁴ אך על אף הפיזור התנהלה הישיבה כמוסד מאורגן. שגרת לימודים חזרה לתלמידים בתלמוד-תורה,¹⁰⁵ לתלמידים ולחכמים בישיבת פורת יוסף, ולזקני המקובלים בישיבת 'עוז והדר'.¹⁰⁶

רוב הרמיי"ם נשארו בתפקידיהם, אולם המעבר מהרובע היהודי אל העיר החדשה הביא עמו שינויים מסוימים בצוות הישיבה.¹⁰⁷ כמשגיח על התלמידים הצעירים התמנה הרב מרדכי ארביבו,¹⁰⁸ וכך מינה הרב עזרא עטיה את הרב יהודה צדקה למנהל רוחני ואת הרב בן ציון אבא שאול¹⁰⁹ לבוחן ראשי, ושלושתם קבעו את סדרי הישיבה, תוכן הלימודים והמבחנים.¹¹⁰ מידי חודש נערכו בחינות. בין הבוחנים היה גם הרב עזרא עטיה,¹¹¹ ותלמידים שהגיעו לתוצאות יפות קיבלו העלאה במלגה.¹¹²

¹⁰² סיטון, חלב; עטיה, האיש על העדה, עמ' 216; עזר, עת צרה, עמ' 5; כהן, הארי במסתרים, עמ' 77-78; בראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018, סיפר כי היה הולך עם חבריו מבית כנסת יגיע כפיים בו למד בכיתת הרב צדקה, אל בית כנסת צופיוף שכלל לפחות שלושה בתי כנסת: 'אולם גדול עם ספריה ענקית, ועוד בית כנסת אחד של הבוכרים ועוד בית כנסת שהתפללו רק בימים נוראים... וכן מספר כיתות נוספות; בראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019, אמר: 'בצופיוף היה בנין קטן שעשו שם באולם שתיים או שלוש כיתות', וסיפר כי רוב הכיתות למדו בצופיוף: באגף אחד כיתותיהם של חכם שעיו, חכם יהודה מועלם וחכם מנצור, ובאגף השני הכיתות הגבוהות יותר של הרב יהודה צדקה, הרב משה עדס והרב יוסף עדס, וכן היה בצופיוף גם הקיבוץ (הבוגרים שבישיבה).

¹⁰³ עטיה, האיש על העדה, עמ' 247-248.

¹⁰⁴ עד ניסן תשט"ז, (אפריל 1957) אז נכנסו למבנה קבע חדש בשכונת גאולה בירושלים.

¹⁰⁵ עטיה, האיש על העדה, עמ' 252. שם בתמונה נראה הרב עזרא עטיה מלמד בבית הכנסת צופיוף ולידו כמה מרבני הישיבה ותלמידים, חלקם נראים צעירים, בגילאי עשר ומעלה.

¹⁰⁶ כהן, הארי במסתרים, עמ' 77 מתוך ספר וזאת ליהודה; ויזר, חזן - נעים זמירות, עמ' 37 הערה 10.

¹⁰⁷ ייתכן משום שמספר משפחות מהישיבה נשארו ברובע היהודי בחודשים הראשונים, והיה צורך למלא את מקומם, או בשל קשיים אחרים שגרמה המלחמה. וגם בשל חילופי גברי באופן טבעי.

¹⁰⁸ כנראה לקראת סוף התקופה, כך לפי ראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019, שהחל ללמוד בישיבה בשנה האחרונה של תקופת בתי הכנסת; הרב מרדכי ארביבו (מוזכר גם בשם רביבו) הגיע לפורת יוסף עם קבוצת המערביים יחד עם הרב מנצור בן שמעון, ונפטר צעיר לימים. שלוש, דברי יוסף, בהקדמה; הרב משה שבת אמר לי כי רבו הרב יהודה מועלם הפליג בשבחו של הרב מרדכי ארביבו.

¹⁰⁹ הרב בן ציון אבא שאול, תרפ"ד-תשנ"ח (1924-1998), נולד בירושלים, בן בכור למשפחה ברוכת ילדים אך עניה שעלתה משיראז שבפרס. אביו היה גבאי בית הכנסת אוהל רחל בשכונת בית ישראל. בילדותו למד בתלמוד-תורה בני ציון, ובגיל אחת עשרה החל ללמוד בפורת יוסף. בשנת תש"ט (1949) מונה כר"מ ומגיד שיעור בפורת יוסף ובשנת תשי"ח (1958) כבוחן ראשי. לימים התמנה כראש ישיבה בפורת יוסף ביחד עם הרב יהודה צדקה. ראו: אבא שאול, אור לציון, בהקדמה זכרון להדסה; מוצפי, תולדות רבנו הגדול, עמ' עו-עז; ולך, ספר רבנו האור לציון; נסים ליאון, "הגדול הספרדי של חברת הלומדים החרדית: הרב בן ציון אבא שאול", בתוך: בנימין בראון ונסים ליאון (עורכים), **הגדולים, אישים שעיצבו את פני היהדות החרדית בישראל**, ירושלים, תשע"ז, עמ' 766-779; שלמה זעפראני, **ספר ויזרע יצחק**, ירושלים, תשנ"ח (להלן: זעפראני, ויזרע יצחק), בהקדמה – מספד על הרב; שוורץ יואל, **ספר הגאון הצדיק חכם בן ציון אבא שאול**, ירושלים, התשנ"ט.

¹¹⁰ מוצפי, תולדות רבנו הגדול, עמ' עז.

¹¹¹ ראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018.

¹¹² דיווח נתונים על ישיבת פורת יוסף, 12.1950, גיוינט, NY_AR45-54_00071_00237; עטיה, האיש על העדה, עמ' 249.

ראש הישיבה הרב עזרא עטיה נהג לבקר את הכיתות השונות בבתי הכנסת בהם התמקמו,¹¹³ וללמוד בחברותא עם תלמידים באופן קבוע.¹¹⁴

האפשרות ללמוד במשך שמונה שנים בבתי כנסת קבועים, וההסכמה להעמיד לרשות הישיבה יום יום את בתי הכנסת, מלמדות על הערכה רבה שחש הציבור כלפי ישיבת פורת יוסף. לא מצאנו עדויות למריבות שהתפתחו בין הישיבה לגבאי בתי הכנסת ולציבור המתפללים, או לחוסר שביעות רצון מן האירוח הממושך.

לקראת תפילת מנחה נאלצו התלמידים לפנות את בתי הכנסת, והרב בן ציון חזן סידר בחודשי הקיץ ישיבות ערב¹¹⁵ לתלמידים, מהשעה חמש אחר הצהריים ועד לאחר תפילת ערבית. את ישיבות הערב הפעילו גבאי בית הכנסת של עדות הבבלים, החלבנים והפרסים, שסייעו במימון אחזקת המקום והתלמידים.¹¹⁶ עובדה זו מחדדת את הפער שבין פורת יוסף למציאות הארץ ישראלית סביבה. בפורת יוסף למדו יוצאי כל העדות כגוף אחד, אולם מחוץ לה פעלה כל עדה בנפרד. השיבוץ לישיבות ערב היה בהתאם למפתח עדתי: מספר תלמידים הצטרפו לישיבת 'תורה מציון', החלבנים הצטרפו לישיבת 'סוכת שלום',¹¹⁷ והתלמידים הבבלים הצטרפו בשעות אחר הצהריים לישיבת בחורים הבבליים בבית כנסת צופיוף, אותה הקים הרב יהודה צדקה, ובין השאר לימד בה גם הרב עובדיה יוסף. הרב צדקה קבע בתחילת כל 'זמן' איזו מסכת ילמדו. בסוף הזמן נערכו מבחנים בכתב על הנלמד, כך שבמרוצת שנים אחדות רכשו התלמידים בקיאות במספר מסכתות.¹¹⁸

הכנסותיה של פורת יוסף הצטמצמו מאוד (ראו להלן: 6.2 'משבר כלכלי'), המלגות והמשכורות שהצליחה לתת לתלמידים ולמורים היו נמוכות, ותלמידים הצטרפו מיזמתם לישיבות ערב על מנת להגדיל את הכנסתם.¹¹⁹ בשנת תשי"ד (1954) ייסד הרב עובדיה יוסף ישיבת ערב לתלמידי פורת יוסף בשם 'ישיבת אור התורה',¹²⁰ והסביר במעמד הפתיחה כי עשה זאת כדי שתלמידים לא יעזבו את

¹¹³ עטיה, האיש על העדה, עמ' 243; ראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018: "זה היה ממש ישיבה- מי שלימד לימד. היו כיתות שלמדו בבית כנסת אחד ובבית כנסת אחר שנים..."

¹¹⁴ עטיה, האיש על העדה, עמ' 244. בין השאר הייתה לרב עזרא עטיה חברותא קבועה בהלכות איסור והיתר עם הרב דוד שלוש ועם הרב חיים דוד הלוי, בשעה שלוש לפנות בוקר עד עלות השחר.

¹¹⁵ ישיבות ערב פעלו כמסגרת לימודית קצרה בשעות הערב כדי לנסות להתמודד עם המצב הירוד של לימוד התורה בקרב העדות המזרחיות. הן לא החליפו את הישיבות הקלאסיות, אלא היוו להן תוספת.

¹¹⁶ ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 168-169; ששון, אביר הרועים, חלק ב, עמ' 343, כותב כי הרב בן ציון אבא שאול, שהיה פרסי, לא קיבל תמיכה. כך שכשעדה לא הוסיפה תמיכה לישיבת ערב- החסר הורגש בין תלמידיה.

¹¹⁷ דיווח נתונים על ישיבת פורת יוסף, 12.1950, גיוינט, NY_AR45-54_00071_00237.

¹¹⁸ כהן, הארי במסתרים, עמ' 80-81; ראו גם: יי צדקה אל ועד עדת הבבלים, 8.10.1948, אוע"ב, א.ש. / בב7 (שני מסמכים קוטלגו במספר זה), שם מבקש הרב צדקה את תמיכת ועד העדה הבבליים לישיבה מיוחדת עבור תלמידי חכמים צעירים בני ועד העדה הבבליים.

¹¹⁹ דיווח נתונים על ישיבת פורת יוסף, 12.1950, גיוינט, NY_AR45-54_00071_00237; ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 223-224, כותב שלא קיבלו כלל מלגה אך במסמך הני"ל משנת 1951 יש פירוט של המלגות והמשכורות; בראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019, סיפר: "כשנכנסתי לישיבה [=בשנת תשט"ו, השנה האחרונה של תקופת בתי הכנסת] אז עד ארבע או חמש היו לומדים מתפללים והולכים לישיבת ערב. ישיבת המתמידים שהייתה במאה שערים. היו באים הרבה מישיבות שונות כי היו פרסים; ששון, אביר הרועים, חלק ב, עמ' 343 כותב כי חלק מתלמידי פורת יוסף עבדו בצהרים כדי להשלים פרנסה.

¹²⁰ ששון, אביר הרועים, חלק ב, עמ' 343-373; עטיה, האיש על העדה, עמ' 107; ישועה, לכו חזו מפעלות צדיקים, עמ' 459-461; חן ופפר, מרן עובדיה יוסף, עמ' 125; פרטי הוצאות והכנסות מישיבת 'אור תורה' של הרב עובדיה ראה אוסף פרטי באתר bidspirit: <https://il.bidspirit.com/ui/lotPage/source/catalog/auction/4522/lot/125742/%D7%93%D7%A4%D7%99->

הישיבה בשל הצורך להתפרנס, וכדי להרבות ישיבות שיספקו את צרכי עדות הספרדים בכל רחבי הארץ, בדומה לריבוי הישיבות האשכנזיות.¹²¹

בתקופת בתי הכנסת התמודדה פורת יוסף עם קשיים לא מעטים. היו ממשפחות הנהגת הישיבה שנפגעו במהלך המלחמה, שגבתה פצועים, שבויים ואף הרוגים. משפחות רבות מהצוות ומהתלמידים איבדו את קורת הגג שהייתה להם ברובע היהודי, והישיבה עצמה פעלה ללא מבנה מסודר. כל זאת בנוסף לקושי כלכלי כבד שהחל כבר לפני המלחמה, אך הלך והתעצם. הישיבה פנתה למקורות שונים על מנת לקבל עזרה, וכן למוסדות המדינה, כמו מכתב מיום י' ניסן תש"ט (12.4.1949):

לכבוד האדון הנכבד והיקר מר א. ברגמן הממונה על מחוז ירושלים. היחס מצד מוסדות הממשלה כלפי מוסדנו הגדול, אחרי האסון שקרה לו [...] מראה כלפינו זלזול וחוסר הערכה.

לדעתי (אם אינני טועה) מוסדנו הגדול אשר במשך שנות קיומו גדל רבנים המכהנים במשרדי הרבנות גם בארץ וגם בגולה ראשי רבנים ומנהלי עדות וגם היום אם נעזר לה תמשיך בעז"ה לגדל רבנים ורועים רוחניים לעם ישראל לכבוד ולפארה אינו פחות בערכו מהאוניברסיטה¹²² אשר מכבדים את מוסדותיה מעלה ראש, והשכון הטוב והיפה הגיע לה בראשונה. מוסדנו הוא בית היוצר לעולם הספרדי בכלל.¹²³

היו תלמידים מפורת יוסף שלא המשכו ללמוד בישיבה לאחר החורבן. ישיבות ספרדיות לא היו רבות, וחלקם עברו לישיבות ליטאיות, בייחוד לישיבת 'קול תורה' של הרב שלמה זלמן אויערבך.¹²⁴ עם זאת, למרבית ההפתעה מספר תלמידי פורת יוסף לא קטן בתקופת בתי הכנסת, ואף גדל. דו"ח

%D7%A8%D7%A9%D7%99%D7%9E%D7%95%D7%AA-
%D7%94%D7%99%D7%A1%D7%98%D7%95%D7%A8%D7%99%D7%95%D7%AA-
%D7%95%D7%A0%D7%93%D7%99%D7%A8%D7%95%D7%AA-
%D7%91%D7%9B%D7%AA%D7%91!lang=he

נצפה ביום ראשון 14.10.18.

¹²¹ ששון, אביר הרועים, ב', עמ' 347. מדבריו ניתן להבין כי היו שראו בעין לא טובה הקמת ישיבה נוספת על פורת יוסף: 'ואם אין לנו רגש בושה וקנאה על כי אין לנו כי אם ישיבת פורת יוסף על זה עצמו אנו ראויים להתבייש[...] ובפרט כשכל מי שידאגו לצערן של תלמידי חכמים ינהרו אל ישיבת פורת יוסף עצמה. ומכאן תועלת לישיבת פורת יוסף ואין כאן דחיקת הרגל כלל'. שם; לאחר חמש שנים התאחדה ישיבה זו עם פורת יוסף, כשבתוכה הוקם מדרש בית הוראה, בו המשיכו בלימודם תלמידי ישיבת 'אור התורה'. שם עמ' 373; בין השאר למדו בישיבה זו הרב שמעון בעדני, רבי יעקב טופיק, רבי מרדכי אליהו. רבי מנחם ישועה והרב יוסף זרוק. שם עמ' 350.

¹²² האוניברסיטה העברית שכנה לפני 1948 בהר הצופים, שהיה בתום מלחמת העצמאות בידי ישראל, אולם כמובלעת בתוך שטח ירדני, כך שהאוניברסיטה לא יכלה להמשיך לפעול כסדרה במקומה הטבעי. באוגוסט 1948 שלח דוד בן גוריון, ראש ממשלת מדינת ישראל הצעירה, מכתב להנהלת האוניברסיטה העברית, בו הודיע על החלטת הממשלה 'כי על האוניברסיטה העברית להמשיך ולפתח פעולתה בתוך ירושלים כאחד ממוסדות המדע המכזיים של ארץ ישראל ושל מדינת ישראל'. מטרת המכתב הייתה לעודד את רוחם של אנשי האוניברסיטה לאחר נטישת הר הצופים, והממשלה ראתה בו הצהרה בלבד, אך אנשי האוניברסיטה ראו בו תוקף מחייב, והתעורר פולמוס בעניין. מוסדות ואישים כמו נשיא המדינה חיים וייצמן, והוועד הציוני, התגייסו לטובת האוניברסיטה וקראו לחיזוקה. הממשלה סירבה לסייע לאוניברסיטה העברית מבלי שתהיה לה השפעה משמעותית עליה. למעשה רק משנת 1953, לאחר שבצמרת האוניברסיטה התבססה מגמה דומיננטית המכירה במקומה המרכזי של המדינה בניהול, גילתה הממשלה נכונות לפתור את העימות עם האוניברסיטה באמצעות הסדרים הדדיים. אולם בתודעה הציבורית נתפסה האוניברסיטה כמי שהציבור מעוניין בהתגייסות למענה. אורי כהן, **האוניברסיטה העברית בירושלים בעשור הראשון למדינת ישראל: האוניברסיטה בין אוטונומיה אקדמית להסתגלות פוליטית**, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", ירושלים, תשס"ב (להלן: כהן, האוניברסיטה העברית).

¹²³ אמ"י, פ-26/3 עמ' 4.

¹²⁴ הורביץ, ש"ס והצינונות, עמ' 37.

מראשית התקופה, בתאריך כ"ט בשבט תש"ח (9.2.48), כתב על פורת יוסף: 'מספר התלמידים מאה, מספר המדריכים שבעה',¹²⁵ ואילו בשנת 1950 היו בישיבה כמאה ושלוש-עשרה תלמידים ומורים.¹²⁶

את התנועה הדואלית של ישיבת פורת יוסף, שהתמודדה מחד עם תוצאות המלחמה ותפקדה בתנאים לא תנאים, ומאידך הלכה והתעצמה, שיקף הרב דוד לניאדו, שהביט על ישיבת פורת יוסף מקרוב בעודו רב ושמש בית הכנסת סילוורה: 'ועכשיו הם גולים ומטולטלים והולכים מחיל אל חיל ללמוד בבתי כנסיות ובבתי מדרשות על התורה ועל העבודה'...¹²⁷

5.3. פורת יוסף גאולה

5.3.1. מבנה קבע

עם הזמן החלה ישיבת פורת יוסף להתאושש ממלחמת העצמאות והשלכותיה, ומהחורבן ונפילת הרובע היהודי. גם על המשבר הכלכלי הצליחה הישיבה להתגבר, ולעקוף את שבועת התורם בעניין גיוס תרומות, כפי שמפורט בפרק ה (ראו להלן: 6.2 'משבר כלכלי'). החלו להיבדק אפשרויות שונות להקמת מבנה קבע חדש, בעיקר תחת ניצוחו של המנהל באותה תקופה, הרב עזרא שרים.¹²⁸ ראש הישיבה הרב עזרא עטיה התנגד להקמת מבנה במרכז העיר המתחדש, שלא באזור שכונות דתיות.¹²⁹

באותם ימים העמידו האחים דוידוף, בעלי קרקעות שעלו מבוכרה, מגרש למכירה בשכונת גאולה בירושלים. אנשי חסידות גור ביקשו לרכוש את המגרש לצורך הקמת ישיבה, אולם השטח היה גדול מדי עבורם והם היו מעוניינים לחלוק אותו עם ישיבה אחרת.¹³⁰ המקום נראה בעיני מנהלי פורת יוסף, אך הסכום שנדרש היה גבוה מאוד. בנימין דוידוף, אחד מארבעת האחים בעלי המגרש, נפטר, ובנו אלדד תרם לישיבה את חלקו בירושה לזכר אביו. את הסכום הנותר הצליחה הישיבה לגייס בזכות תרומה גדולה יחד עם הלוואה ארוכת טווח שנתן אחד מידידי הישיבה.¹³¹

¹²⁵ אורנשטיין וארנוולד, תעודות הרובע היהודי, עמ' 228. לא ברור מי כתב דו"ח זה. הוא כולל נתונים על מוסדות שונים ברחבי הארץ המבקשים תמיכה כספית.

¹²⁶ דיווח נתונים על ישיבת פורת יוסף, 12.1950, גיוינט, NY_AR45-54_00071_00237. לפי החלוקה הבאה: אחד עשר מורים, שמונה עשר תלמידי חכמים נשואים בגילאי ארבעים עד ששים חלקם תלמידי עוז והדר, ארבעה עשר תלמידים נשואים בגילאי עשרים ושתים עד שלושים וחמש, עשרים ושמונה תלמידים רווקים בגילאי שמונה עשרה עד שלושים, וארבעים ושנים תלמידים בני שלוש עשרה עד שבע עשרה שלמדו בארבע כיתות.

¹²⁷ לאניאדו, לקדושים אשר באר"ץ, עמ' 26.

¹²⁸ אליהו נעים, "הרה"ג עזרא שרים זצ"ל", קול סיני, גליון ה, כרך ב, שבט תשכ"ג, עמ' 128-129.

¹²⁹ עטיה, האיש על העדה, עמ' 267-268. הייתה הצעה לבנות שתי קומות נוספות מעל מבנה בית היתומים הספרדי, מיסודו של וועד העדה הספרדית, ששכן בסמטה במרכז רחוב יפו, אך המשא ומתן עם מנהלי בית היתומים נכשל הצעה נוספת הייתה בסמוך לקולנוע אדיסון, ולכך התנגד הרב עזרא עטיה לחלוטין.

¹³⁰ עטיה, האיש על העדה, עמ' 268. מידע זה הגיע לישיבה דרך שיחה של הרבנית מזל סאלם, אשת הרב נתן סאלם, עם הרבנית בוליסה עטיה, אשת הרב עזרא.

¹³¹ עטיה, האיש על העדה, עמ' 269-270. מסופר שם כי הרב עזרא עטיה ברך את האדם שתרם, לבקשתו, את הכסף וההלוואה לקניית הקרקע, בברכה להצלחה בכל עסקיו. ואכן הוא עשה חיל בהזדמנויות עסקיות נדירות, והוריש לבניו הון עצום.

לבניין מבנה הישיבה נדרשו יותר מחצי מליון לירות.¹³² בגיוס הסכום ובטיפול בבנייה עסק הרב עזרא שרים¹³³ ועימו שלושת בניו הרב אברהם, הרב משה והרב אליהו.¹³⁴ בהספד על הרב עזרא שרים אמר הרב עובדיה הדאיה:

שהשקיע כל כוחותיו להחזיר עטרת הישיבה הגדולה הזו ליושנה, אחרי אשר נגזר עליה
ההרס והכלייה, בעיר העתיקה, ע"י האויב הצר והצורר, אשר שפך חמתו ע"כ [=על כל]
מחמדי עין, כל בתי כנסיות ובתי מדרשות שהחריבו והרסו עד היסוד, אם לא שה'
ברחמיו, נתן בלב, כל אלה שרחש לבם, בקרבם ומכללם [...] המנוח ז"ל, שעמלו במסירות
נפש להמציא יש מאין, להקים את הישיבה ביתר פאר וחדר.¹³⁵

הסיוע המשמעותי ביותר לבנייה ניתן על ידי ידידי הישיבה יצחק שלום מארצות הברית¹³⁶ והרב סלמאן דוד ששון מאנגליה,¹³⁷ וכן נתן הגוינט תמיכה מכובדת להשלמת הבנייה.¹³⁸ בנוסף, נשלחו רבנים מהישיבה לגיוס תרומות בחו"ל עבור המבנה. הרב אליהו פרדס נשלח לגולה בקיץ תשט"ו (1955) מצויד בהמלצת הרב יצחק הלוי הרצוג, הרב הראשי האשכנזי,¹³⁹ והרב יהודה צדקה יצא לאנגליה.¹⁴⁰ הנהלת הישיבה הפיצה קריאה לתרומות בארץ ובחו"ל:

¹³² "נורתא אבן הפינה לישיבת פורת יוסף", דבר, 22.12.1954, שם כתוב שהישיבה תכיל 'שלושים חדרי לימוד, שמונה עשר חדרי פנימייה לילדים עולים, בית כנסת, ספריה, חדר אוכל ומטבחים'. האיש על העדה, עמ' 271, כותב שהסכום היה 250 אלף לירות. ייתכן שהפער בין הסכומים הוא הפער שבין התכנון למציאות. בפועל לא נבנו, לדוגמה, חדרי פנימייה (הם היו אמורים להיות בקומה העליונה, שקרסה בסופו של דבר לפני שהייתה בנויה, להלן: 8.2.2.4 'בין הישיבה בקטמון לפורת יוסף'). אפשרות נוספת היא שהמקור ב'דבר' כולל בסכום גם את קניית הקרקע; זהו סכום גבוה, אך מתקבל על הדעת למבנה ציבור גדול. לשם השוואה, הישיבה האשכנזית קול תורה בנתה בשנים אלו מבנים בשכונת בית וגן בירושלים. בשנת 1955 לאחר בניית השלד לפנימייה בסכום של מאה אלף לירות, היא הפנתה בקשה אל 'הועדה לישיבות שליד הקרן האמריקאית למוסדות בישראל' וביקשה תמיכה של מאה וחמישים אלף לירות לשם הכשרתו, ומאה אלף ל"י נוספות לצורך הקמת אולמות חדרי לימוד וספריה. סה"כ 350,000 ל"י לקמפוס הישיבה. גל-41488/8. ישיבת קול תורה נוסדה בירושלים בשנת 1936 על ידי הרב יחיאל מיכל שלזינגר והרב ברוך קונשט, יוצאי גרמניה, עבור נוער עולה ממערב אירופה, בעקבות אירועי 'ליל הבדולח'. בשנת תש"ט (1949) החל הרב שלמה זלמן אורבך לשמש בה כראש ישיבה.

¹³³ אליהו נעים, "הרה"ג עזרא שרים זצ"ל", קול סיני, גליון ה כרך ב, שבט תשכ"ג, עמ' 128-129.

¹³⁴ בן יעקב, השליח הנודד.

¹³⁵ הדאיה, ויקח עובדיה, חלק חמישי, עמ' לב-לג; עוד על פעולותיו של הרב עזרא שרים, ראו: אטון, משאות, קובץ ד, עמ' 86.

¹³⁶ בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 483; יצחק יוסף שלום נולד בארם צובה בשנת תרמ"ו (1886) לערך. בשנת תר"ע (1910) היגר לארצות הברית, שם ייסד והנהיג את קהילת ארם צובה 'שערי ציון'. היה ממייסדי 'אוצר התורה' ותרם כספים רבים לישיבות כמו בנין בקרית ישיבת פנוביו בבני ברק. על אף הדמיון בשם, אין לו קשר משפחתי לנדיב של ישיבת פורת יוסף, יוסף אברהם שלום. ראו: לניאדו, לקדושים אשר באר"ץ, עמ' 344, 298; קול סיני, גליון ז' כרך א', סיוון תשכ"ב, עמ' 142-143.

¹³⁷ ש' אביחי, המהפכה הספרדית, פנים אל פנים, 15 במאי 1964.

¹³⁸ התכתבות פורת יוסף והגוינט על ציוד למטבח, 1956, גוינט, G 55-64_161_0058; צ' פסמן אל ה' בוכמן, 30.5.1956, גוינט, NY 55-64_CR_028_0912. הגוינט התכוון להעביר לפורת יוסף מחצית מן הסכום הדרוש עבור ציוד למטבח, 6,075 לא"י מתוך 12,150 לא"י, אולם הישיבה הודיעה כי אין באפשרותה לכסות את החצי השני, והסכום הועבר במלואו. בנוסף נתן הגוינט הלוואת בניה של כ-5,500 לא"י; יצחק שלום וסלמאן דוד ששון היו מעורבים גם בהשגת התרומות מן הגוינט. ראו: ד"ר גרינבאום אל ה' בוכמן, 26.6.1956, גוינט, NY 55-64_CR_028_0908; ה' בוכמן אל ד"ר א' גרינבאום, 23.8.1956, גוינט, NY 55-64_CR_028_0907; ד"ר א' גרינבאום אל ה' בוכמן, 4.1956, גוינט, NY 55-64_CR_028_0902; ה' בוכמן אל י' שלום, 13.9.56, גוינט, NY 55-64_CR_028_0900; הרב ששון אל הגוינט, 6.12.1956, גוינט, NY 55-64_CR_028_0900; ועוד.

¹³⁹ המלצה לתרומה, 12.5.1955, אמ"י, 4247/3, עמ' 160. הרב הרצוג היה בקשר עם הישיבה. בשנותיה הקשות של המלצות לתרומות עבורה (לדוגמה: הרב י' הרצוג אל מנהלי ה'צנטרל רילף', 12.12.1947, אה"י, Box 239/6/44, Crc). הרב הראשי הספרדי באותה תקופה כבר היה הרב יצחק נסים, שהקשר שלו עם ישיבת פורת יוסף היה פחות הדוק מקודמיו.

¹⁴⁰ יצחק לביא, "גילוי אליהו", משפחה, 1.2.2007, עמ' 20-28.

אין אנו יכולים לראות כיצד נפלו מאיגרא רמא לבירא עמיקתא בשעה שאנו נזכרים
בהוד של הבניין הענקי בעיר העתיקה, נקרע הלב מכאב בראונו את שפל המצב כיום,
כשאנו מוכרחים להיטלטל ולנדוד ממקום למקום...¹⁴¹

ליוצאי עדות ספרד באמריקה הצפונית והדרומית יועד מנשר בחתימת הרב עזרא עטיה. תחת
הכותרת 'קריאה לעם' הודגשה בו חשיבותה של פורת יוסף כבית הגידול של רבני הקהילות
הספרדיות:

מי הוא זה שלא יבין כי בנפשנו הוא ששיבת פורת יוסף תשגשג ותעלה ותפרוץ לה את
הדרך לחנך את גדולי ישראל לעתיד, שכל העדות הספרדיות מחכות להם... [זכרו נא כי
בידכם בית המקדש המעט שלנו, הגדול ביותר בעולם כולו]... האם תרשו שגדולי התורה
ואלה העתידיים להיות כמותם יתגוללו מבית כנסת לבית כנסת? [...] בנו את משכן ה'
למענכם, למען ילדיכם, ולמען עתיד עדתנו ועתיד כל העם כולו.

5.3.1.1 הנחת אבן הפינה

בכו' כסלו תשט"ו (21.12.1954), נר שני של חנוכה, הונחה במעמד חגיגי וברוב עם אבן הפינה לבניין
חדש לשיבת פורת יוסף ברחוב יוסף בן מתתיהו בשכונת גאולה שבירושלים.¹⁴² בחזית ההזמנות
שנשלחו לידדי הישיבה¹⁴³ נכתב: 'ובנו ממך חורבות עולם מוסדי דוד ודור תקומם' (ישעיהו נח,
יב).¹⁴⁴ גם מגילת היסוד שנכתבה לרגל המעמד הדגישה את התקומה שלאחר החורבן. היא פירטה
את ערכה המיוחד של פורת יוסף וציינה כי הישיבה הינה:

ביסודו של המנוח הנדיב הצדיק המאושר ר' יוסף אברהם שלום זצ"ל אשר הקדיש כספו
ובנה ישיבה גדולה לתהלה לשם ולתפארת בהדרכתו ובעצתו של הגאון המפורסם ציס"ע
[צדיק יסוד עולם] רבי יוסף חיים זצוק"ל בעיה"ק [=זכר צדיק וקדוש לברכה בעיר
הקודש] ירושלים העתיקה ת"ו [=תבנה ותכונן] מול בית קדשנו ותפארנו אשר נחרבה
בעוה"ר [=בעוונותינו הרבים] בשנת התש"ח על ידי צר ואויב אשר בא אל המקדש פנימה
ויעלהו באש את עצו ואת אבניו והיה לאין מחמד עלי עין.

והנה אחרי שבע שנות גלות ויסורין נדודים וטלטולים קשים זכינו בחסדי ה' ית"ש
[יתברך שמו] ליום המאושר הזה אשר החילונו להסיע אבנים לבנין הבית ולירות את
האבן אשר ממנו יתן ממנו פנה והשי"ת [=והשם יתברך] יעזרנו [...] לקומם אותה מחדש
בבנין מפואר הולם את ערכה המיוחד שלה הישיבה הגדולה בעולם הספרדי אשר גדלה

¹⁴¹ עטיה, האיש על העדה, עמ' 272.

¹⁴² מחבר לא ידוע, קרית ישיבת פורת יוסף, עמ' 11; "נורתה אבן הפינה לשיבת פורת יוסף", דבר, 22.12.1954; ירושלים, "אבן פינה לשיבה", על המשמר, 22.12.1954; בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 482; ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 142; נאומו של הרב עובדיה הדאיה בעת הנחת אבן הפינה מופיע בספרו: הדאיה, ויקח עובדיה, חלק רביעי, עמ' פה-פו.

¹⁴³ ד"ר חנוך רינהולד מעליית הנוער, לדוגמה, הגיב להזמנה וכתב שלא יוכל להגיע. ח' רינהולד אל הנהלת הישיבה פורת יוסף, 17.12.1957, אצ"מ s75\18125-37.

¹⁴⁴ הזמנה להנחת אבן הפינה, 1954, אצ"מ s75\18125-38.

נוסף לרב עזרא עטיה חתמו על מגילת היסוד גם חכמי פורת יוסף לדורותיהם, כמו רבי שלום מרדכי אזולאי, הרב יהודה צדקה, הרב יעקב עדס וראש ישיבת 'עוז והדר' הרב אפרים כהן. על המגילה חתמו גם הרב הראשי האשכנזי יצחק אייזיק הלוי הרצוג, הראשון לציון הרב יצחק ניסים, מנהל ועד הישיבות הרב זלמן סורוצקין, הרב משה פרוש, סגן שר הדתות הרב ד"ר זרח ורהפטיג, חבר הכנסת מנחם ידיד¹⁴⁶, ראש עיריית ירושלים יצחק קריב, ואישים נוספים.¹⁴⁷

בתמונות מטקס הנחת אבן הפינה ניתן לזהות גם את הרב צבי יהודה הכהן קוק מראשי ישיבת מרכז הרב, הרב אלחנן סורוצקין מראשי החינוך העצמאי, ד"ר ניסים קורקידי שהיה רופא בבית החולים משגב לדך אשר שכן ברובע היהודי בסמוך לישיבת פורת יוסף, שר הדתות הרב משה חיים שפירא, ואישים נוספים.¹⁴⁸ האורחים שהגיעו לטקס מלמדים על הקהילות השונות עימם עמדה פורת יוסף בקשר: קהל ספרדי מגוון, חלקו בעל קשר הדוק פחות לדת מאשר בפורת יוסף, חרדים אשכנזים מ'אגודת ישראל' ומ'העדה החרדית', וכן דתיים לאומיים מישיבת 'מרכז הרב' ומהמזרחי.

הרב עובדיה הדאיה, שהיה הראשון שנכנס לגור בישיבה כשנבנתה ברובע היהודי, נשא דברים מרגשים על ייחודה של פורת יוסף ועל מאפייניה בתקופת שהותה ברובע,¹⁴⁹ והרב עזרא עטיה אמר בדבריו 'כאשר חרבה פורת יוסף בירושלים העתיקה זעקנו "טורף טורף יוסף", ואילו עכשיו אנו אומרים "עוד יוסף חי"י...'¹⁵⁰

5.3.1.2 חנוכת הבית

חנוכת הבית ותחילת השימוש במבנה הישיבה בגאולה נערכה שנה ורבע לאחר הנחת אבן הפינה, ב-א' בניסן תשט"ז (13.3.1956), תאריך המסמל את חנוכת המשכן, בדומה למה שנכתב על אבן זיכרון בבית הכנסת של הישיבה בעיר העתיקה: 'הבית הכנסת הזה נגמר בניינו בחדש ניסן שנת התרפ"ג'... היה זה שמונה שנים לאחר חורבן המבנה ברובע, ולאחר מעל שמונה שנים של פיזור בבתי כנסת. הרב עזרא עטיה שנשא דברים אמר כי כשם שבית המקדש נחרב ונבנה שנית כך משמים כיוונו שבית מקדש מעט שעמד מול מקום המקדש וחרב, יתנוסס על תילו ביום זה.

¹⁴⁵ 'מגילת היסוד', 21.12.1954, אצ"מ, pho\1365289.

¹⁴⁶ מנחם ידיד, 1918-2013, היה מפעילי העדה החלבית בישראל. אביו היה המקובל הרב יום טוב ידיד הלוי.

¹⁴⁷ 'מגילת היסוד', 21.12.1954, אצ"מ, pho\1365289.

¹⁴⁸ אצ"מ, 'אורון נושאים: הנחת אבן פינה לישיבת "פורת יוסף" בירושלים, פינת הרחובות מלכי ישראל ויוסף בן מתתיהו'.

¹⁴⁹ הדאיה, ויקח, חלק ד, עמ' פו.

¹⁵⁰ עטיה, האיש על העדה, עמ' 278.

חכמים נוספים מהישיבה דרשו, והמקובלים קיימו סדר לימוד מיוחד לחנוכת הבית, וישבו לעסוק בחכמת הקבלה במשך זמן ארוך.¹⁵¹ הרב עזרא עטיה, רבי אפרים כהן והרב יעקב עדס חילקו פירות לציבור, על מנת שיברכו שהחיינו ויכוונו גם על הבניין החדש ועל תכולתו.¹⁵²

הבנין החדש הכיל שלושה אגפים: אחד לישיבה קטנה,¹⁵³ שני לישיבה גבוהה ולמכון הגבוה להוראה, והאגף השלישי לבית כנסת מהודר המיועד לחמש מאות מתפללים, ספריה, ואולמות להרצאות ולאוכל.¹⁵⁴

המבנה בגאולה, שתוכנן על ידי האדריכלים של היכל שלמה, מאיר רובין ואלכסנדר פרידמן,¹⁵⁵ היה פחות מהודר ביחס למבנים בני תקופתו בהשוואה לבניין הישיבה ברובע היהודי, ולא היו בו דירות לחכמים.¹⁵⁶ אולם השמחה על השלמתו הייתה רבה, בפרט על רקע שנות הפיזור בבתי הכנסת. בפרסום של הישיבה באה לידי ביטוי מגמת ההסתגרות שלה, כשצוין בגאווה כי המבנה החדש נבנה בסביבה דתית:

בנינה החדש של הישיבה הוקם במרכז העיר, כשהוא מוקף סביבה דתית שוחרת תורה, מתרומם ונישא בכיפתו היפה וההדורה, על פני ירושלים החדשה. הבניין בצורתו החיצונית ומראה הישיבה בחיצונה הפנימי מעוררים שמחה ועידוד.¹⁵⁷

5.3.2. חיי היומיום בפורת יוסף 1948-1967

5.3.2.1. הנהלת הישיבה

כשנאלצה הישיבה לעבור מהרובע היהודי לבתי הכנסת נשאר הרב בן ציון חזן ברובע היהודי, ובמקומו החל לנהל את הישיבה בפועל הרב עזרא שרים. החל משנת 1949 שימש כגזבר רבנו יום

¹⁵¹ שם, עמ' 281.

¹⁵² מוצפי, לתולדות, עמ' עז; עטיה, האיש על העדה, עמ' 281, מביא גירסה שונה וכותב כי למחרת חנוכת הבית נכנס הרב אפרים כהן לחדר שיועד לישיבת המקובלים בבניין החדש, ולאחר ההפסקה חזר בטעות לאגף הכניסה הראשית שטרם הושלמה בנייתו וכמעט מעד. בעקבות זאת אמר לראש הישיבה כי הוא חושש שזה משום שלא בירכו שהחיינו על הבניין החדש, והרב עטיה מיד שלח תלמיד לקנות פירות חדשים לתלמידים.

¹⁵³ עם התמסדות מערכת החינוך ואופן החלוקה לבית ספר יסודי, תיכון, והשכלה על תיכונית, התמסדה גם חלוקת עולם הישיבות באופן דומה, כפי שהיה מקובל בישיבות אירופה (ראו: 2.3.1 'רקע תיאורטי: הגדרת המושג ישיבה'; 2.3.4 'ישיבות אשכנזיות בירושלים בשלהי התקופה היות'מאנית') 'לישיבה קטנה' המיועדת לנערים בגילאי 14-18 בערך (גיל תיכון) ולמעלה מזה 'ישיבה גבוהה'; בראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018, נשאל אם למד בפורת יוסף בישיבה קטנה או בישיבה גבוהה וענה "לא היה מושג כזה". אולם עם השנים אימצה גם פורת יוסף את המודל שהיה מקובל בישיבות הליטאיות.

¹⁵⁴ מחבר לא ידוע, קרית ישיבת פורת יוסף, עמ' 11; ראיון הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018: 'השיעורים היו בקומה האמצעית בצלע הדרומית. בצד המערבי הייתה הכניסה ומחסנים. באגף הצפוני היה ספרים וחדר של המקובלים. האולם הגדול היה בקומה מעל וגם הבית כנסת היה מעל בצד צפון'; בראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019, סיפר כי חדר האוכל היה גדול ומרווח, ונערכו שם חתונות, כמו חתונתו שלו, תלמיד הישיבה הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019, בנו של בוגר הישיבה הרב אברהם ועקנין.

¹⁵⁵ אטון, משואות, חוברת ב, עמ' 109.

¹⁵⁶ יוצא מן הכלל היה הרב יצחק כדורי, שהרב יהודה צדקה והרב בן ציון אבא שאול העניקו לו בצמוד לישיבה חדר בו התגורר. גפני, נוסח ירושלים, עמ' 361.

¹⁵⁷ שרים, ויעל אליהו, תצלום מסמך בעמ' קכ-קכא.

טוב פוליטי,¹⁵⁸ תפקיד שגם אותו מילא בעבר הרב בן ציון חזן,¹⁵⁹ וסייע בשיקומה של הישיבה יחד עם הרב עזרא שרים. עימם היו שותפים בהנהלת הישיבה כבר בתקופת בתי הכנסת הרב אברהם שרים, הרב יוסף ג'ו שמאע, וחותנו הרב רפאל עבו מטבריה.¹⁶⁰ בסוף שנות החמישים הצטרפו להנהלת הישיבה הרב יעקב עדס ומשה פרדו.¹⁶¹

בשנת 1963 החליפו הרב משה והרב אברהם, בניו של הרב עזרא שרים, את אביהם בניהול הישיבה,¹⁶² עד שהתפקיד עבר בלעדית לרב אברהם שרים.¹⁶³

5.3.2.2. ראש הישיבה והצוות החינוכי

כראש ישיבה בגאולה המשיך לכהן הרב עזרא עטיה. אולם בשל גילו המתקדם התפקוד בישיבה כבר לא היה לו קל בתקופה זו. הרב יהודה צדקה היה יד ימינו, והחליף אותו כר"מ של הכיתה הגבוהה. מלבד מעט שיעורים כלליים לתלמידי הישיבה, הרב עטיה כבר כמעט לא לימד, ובעיקר שימש כבוחן, בחדרו שבקומה השנייה.¹⁶⁴

בשנת תשכ"ב (1962) התמנה הרב יהודה צדקה למנהל חינוכי, ובפועל מילא את רוב התפקידים המעשיים של ראש הישיבה.¹⁶⁵ הרב עזרא עטיה המשיך להגיע לישיבה, ונתן לה את הכיוון החינוכי הכללי. תלמידים היו מתייעצים איתו ואברכים מבוגרים היו לומדים איתו, אולם לנערים צעירים כבר כמעט לא היה קשר ישיר עימו.¹⁶⁶

התלמידים היו מחולקים לכיתות שנקראו 'שיעורים', וסדר המעבר בין הרמ"ם משנה לשנה היה בדרך כלל קבוע. את השיעורים הנמוכים, המקבילים לכיתות ז-ח, שנקראו 'מתיבתא', לימדו הרב יצחק מועלם והרב שלמה שרבאני, עד שהתבטלה המתיבתא בשנות השישים, כשלאחר הקמת מדינת ישראל והחלת חוק חינוך חובה החלו בהדרגה רוב התלמידים להמשיך את לימודיהם

¹⁵⁸ אמ"י, פ-26/3. במספר מסמכים מופיע שמו כגזבר על נייר מסמכים רשמי של הישיבה.

¹⁵⁹ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תלא.

¹⁶⁰ עטיה, האיש על העדה, עמ' 269; הרב רפאל עבו, תרע"ג-תשמ"ג (1913-1983), נולד בצפת ולמד בה בישיבת הרדב"ז. בהמשך עבר לישיבה האשכנזית של היישוב החדש 'תפארת ישראל' בחיפה, ובשנת תרצ"ד (1934) החל ללמוד בפורת יוסף. לאחר נישואיו עבר לטבריה, שימש כמנהל תלמוד-תורה ספרדי שם, וכראש ישיבה שייסד בעיר, וייסד תנועת נוער דתית. בשנת תש"ז (1947) נשלח למרוקו לשלוש שנים במסגרת אוצר התורה לחיזוק החינוך היהודי במרוקו, וכשחזר מונה לאב בית דין בתל אביב, ולאחר מכן לדיין בחיפה ובבית הדין הרבני הגדול בירושלים. שרים, ויעל אליהו, עמ' צג-קיז.

¹⁶¹ אטון, משואות, חוברת א, עמ' 95; משה פרדו, גזבר וחבר הנהלה בפורת יוסף, הקים בשנת 1953 את סמינר 'אור החיים' לבנות עדות המזרח בהשפעת ישיבת פורת יוסף. "הזמנה לחתונה", **מעריב**, 24.2.1952, עמ' 1; "בקורים במפעל אור החיים", **שעריים**, 1.6.1958, עמ' 2; "בית ספר אור החיים בבני ברק", **הצפה**, 24.8.1959, עמ' 4.

¹⁶² שבתאי ק', "מזרח בלי הרגשת קיפוח", **דבר**, 9 באוקטובר 1963, עמ' 7.

¹⁶³ ראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019, ראיון הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018.

¹⁶⁴ ראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019.

¹⁶⁵ אטון, משואות, חוברת ג, עמ' 74.

¹⁶⁶ ראיון הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018. וכן סיפר: 'פעם ביקשנו מרבי יוסף עדס שיביא את הרב עזרא עטיה שיבחן אותנו. הוא אמר שלא כדאי כי לא יעמדו במבחן אמרנו לו שנלמד טוב[...] ואז הוא אמר לנו שהרב עטיה יבוא להגיד שיחה והוא דיבר על כבוד הרב ועל הצורך רק ללמוד תורה. והוא נתן משל על חולה שאיבד את התרופות...'

בתלמודי תורה עד סוף כיתה ח'.¹⁶⁷ תלמידי הישיבה קטנה היו לומדים אצל הרב עזרא שעיו, לאחר מכן אצל הרב יהודה מועלם, וממנו עברו לרב יוסף עדס, ללמוד בשיטת העיון.¹⁶⁸ בשנים מאוחרות יותר הצטרפו רמיי"ם נוספים, כמו רבי יעקב טופיק¹⁶⁹ שהחליף את חכם שעיו, ולימד את התלמידים הצעירים שנכנסו לישיבה, הרב מרדכי יזקי שהחל לשמש כר"מ בתשכ"א (1961), והרב אברהם סאלם שהחל לשמש כר"מ בתשכ"ה (1965).

באגף הישיבה הגבוהה לימדו הרב מנצור בן שמעון, והרב משה עדס. את הכיתה הגבוהה של הישיבה לימד, כאמור, הרב יהודה צדקה. בשלב מסוים החליף הרב בן ציון אבא שאול ולימד את הכיתה שקדמה לכיתתו של הרב צדקה, וסמוך למלחמת ששת הימים (1967) עלה הרב יוסף עדס ללמד את הכיתה הנמוכה בישיבה הגבוהה, במקום הרב מנצור בן שמעון. מעל כיתתו של הרב צדקה היו מצטרפים לחבורת הלומדים הבוגרים שנקראה 'קיבוץ', ומי שהתחתן עבר ל'כולל'. הקיבוץ והכולל למדו באולם הגדול.¹⁷⁰ בנוסף לרמיי"ם, לימדו בפורת יוסף גאולה במהלך השנים מורים נוספים, כמו הרב יעקב כהן,¹⁷¹ הרב שלמה מימאראן, הרב יעקב שכטר שלימד לימודי חול, והרב עובדיה יוסף.¹⁷² הרב מרדכי ארביבו היה 'משגיח' בישיבה כבר בתקופת בתי הכנסת. תפקידו כלל גם עניינים טכניים כמו חלוקת כספים לאברכים, וליווי התלמידים מבתי הכנסת לארוחת צהרים בצריף המסעדה בסנהדריה. המשגיח בגאולה היה הרב שבתאי אטון, ותפקידו נגע יותר לסדרי הלימוד. לדאוג שהתלמידים מנצלים את זמן הלימוד כראוי, ולהוסיף אתגרים לימודיים חדשים, כמו קבוצות לימוד בשעות אחר הצהריים.¹⁷³

5.3.2.3 חלוקה לרמות

החלוקה לישיבה 'קטנה' ולישיבה 'גבוהה', היתה חלק מן ההשפעה האשכנזית על פורת יוסף בענייני הסדר הפנימי והחלוקה לרמות. בהיותה ברובע היהודי למדו בפורת יוסף ביחד תלמידי חכמים בגילאים ובסטטוסים שונים, צעירים עם זקנים ורווקים עם נשואים. עם הזמן כמעט חלפה מן העולם תופעה זו, גם בפורת יוסף. בתקופת בתי הכנסת התהווה בה 'קיבוץ', שהיה תופעה מוכרת בישיבות האשכנזיות. זוהי הכיתה הבוגרת ביותר בין כיתות הישיבה, שלמעשה הורכבה מבוגרי גילאים שונים שהמשיכו ללמוד. במקביל לכך, רוב התלמידים נשארו ללמוד בפורת יוסף כעשר שנים, עד סביבות גיל עשרים וחמש, וכבר לא נמצאו בישיבה תלמידי חכמים מבוגרים יותר או

¹⁶⁷ ראיון הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018.

¹⁶⁸ ראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019.

¹⁶⁹ הרב יעקב טופיק למד בישיבת ערב 'אור תורה' שהקים הרב עובדיה יוסף עבור תלמידי פורת יוסף בשנת תשי"ד (1954) בבית הכנסת צופיון, ומשם הגיע ללמוד בפורת יוסף, ולאחר מכן החל ללמד בה. כיום הוא משמש אב בית דין בביתר עלית. ראיון עם הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018.

¹⁷⁰ ראיון הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018; ראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019.

¹⁷¹ הרב יעקב כהן, יוצא מרוקו, היה נשוי לעליזה, בתו של הרב יהושע שרבאני. הוא ובנו אברהם, יליד 1914, למדו בישיבת פורת יוסף עוד בהיותה ברובע היהודי, וגרו בבית עוסמן. בן אריה, הרובע היהודי, עמ' 47.

¹⁷² על פי מסמך הכולל רשימת משכורות ששולמו בפברואר 1959. עטיה, האיש על העדה, עמ' 412.

¹⁷³ ראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019.

זקנים כפי שהיו בה כשהיתה ברובע היהודי.¹⁷⁴ הרב דוד עטיה, שהחל ללמוד בישיבה בגיל ארבע-עשרה, ארבע או חמש שנים לפני מלחמת העצמאות, למד בה כשתים-עשרה שנה, עד הכניסה למבנה הישיבה בגאולה.¹⁷⁵ הרב שלמה ועקנין נכנס לפורת יוסף בגיל שלוש-עשרה, בשנת תשט"ו (1955), השנה האחרונה בה למדו בבתי הכנסת, ולמד בה כעשר שנים, עד תשכ"ו (1966).¹⁷⁶ הרב אברהם שאלתיאל למד בישיבה מגיל ארבע-עשרה בערך בשנת תשכ"ב (1962), עד גיל עשרים וחמש.¹⁷⁷ גם מעבר התלמידים הנשואים לכולל היווה השפעה מן הישיבות האשכנזיות.

מספר התלמידים בכיתה המשיך להיות קטן גם בגאולה. הרב שלמה ועקנין סיפר שכשלמד בפורת יוסף היו בכיתתו שנים עשר תלמידים,¹⁷⁸ וכשלמד שם הרב אברהם שאלתיאל היו בכיתתו עשרה תלמידים.¹⁷⁹ אולם מספר התלמידים בישיבה עצמה, שבשנותיה הטובות ברובע היהודי עמד על כמאה תלמידים, עלה כעת בהדרגה, מבלי לכלול את התלמוד-תורה והמוסדות בקטמון.¹⁸⁰

5.3.2.4 סדרי הלימוד

על אף ההשפעה האשכנזית על ישיבת פורת יוסף, סדרי הלימוד היו ברובם המשך ישיר לאלה שהיו נהוגים עת שכנה הישיבה בעיר העתיקה.

הרב עזרא עטיה המשיך בישיבה בגאולה את הקו בו דגל, של לימוד תורה לשמה, ולא שש להוסיף לזה לימודי השתלמות במקצועות היהדות השונים (ראו להלן: 7.1.2 'לימודי חול'). למרות זאת המשיכו בפורת יוסף ללמוד לימודי חזנות,¹⁸¹ שחיטה, למרות ש'לא היה לזה פרסום', וכתביבת סת"ם שהיו לומדים 'המיוחדים, אבל לא בישיבה'.¹⁸² לימודי חול, בעיקר חשבון ודקדוק, המשיכו ללמוד בישיבה בגאולה על ידי הרב יעקב שכטר רק הכתות הנמוכות, תלמידי 'המתיבתא', המקבילה

¹⁷⁴ בראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019, שהחל ללמוד בפורת יוסף בתקופת בתי הכנסת, אמר שהיו תלמידי חכמים מבוגרים שלמדו בישיבה; בראיון עם הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018, שהחל ללמוד בישיבה רק בשנות השישים, אמר, לעומת זאת, שכבר לא היו נשאים בישיבה עד גיל מבוגר, אלא בערך כמוהו עד גיל 25; בעניין השפעת הישיבות האשכנזיות על פורת יוסף ראו להלן: 7.2.2 'בין ישיבת פורת יוסף לאשכנזים'.

¹⁷⁵ ראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018.

¹⁷⁶ ראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019.

¹⁷⁷ ראיון הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018.

¹⁷⁸ ראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019.

¹⁷⁹ ראיון הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018.

¹⁸⁰ בשנת 1950 היו מאה ושניים תלמידים. דיווח נתונים לגוינט, 20.12.1950, גוינט, NY_AR45-5400071_00238; בשנת 1951 היו מאה ועשרה תלמידים. 'דיווח נתונים לגוינט', 27.5.1951, גוינט, NY_AR45-54_00071_00234; בשנת 1952 היו מאה עשרים ושלושה תלמידים בפורת יוסף. 'דיווח נתונים לגוינט', 12.11.1952, גוינט, NY_AR45-54_00071_00231; ובשנת 1956 נערך ביקור מטעם הגוינט בישיבה, בסיומו נרשם סיכום המעיד על מאה שמונים ותשעה תלמידים בישיבה. דיווח על ישיבת פורת יוסף מאת ד"ר א' גרינבאום, 23.11.1956, גוינט, NY55-64_CR_028_0903; על המוסדות בקטמון ראו להלן: 8.2.2 'פורת יוסף קטמון'.

¹⁸¹ דיווח על ישיבת פורת יוסף מאת ד"ר א' גרינבאום, 23.11.1956, גוינט, NY55-64_CR_028_0903.

¹⁸² ראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019. הרב שעיו היה מעביר שיעורים בכתיבת סת"ם. הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019, סיפר על עצמו שרצה ללמוד זאת אך לא קיבל לכך עידוד, ואף להיפך: 'ואני בקשתי מהרב צדקה והוא אמר לי שהעולם עומד כל קוץ ואני פחדתי להתעסק בזה'.

לכיתות ז-ח,¹⁸³ לפחות עד שנת 1959.¹⁸⁴ בשנות השישים, משהתבטלה המתיבתא, וכל תלמידי הישיבה היו מעל גילאי שלוש-עשרה - ארבע-עשרה, הפסיקו בישיבה ללמוד לימודי חול בכלל.¹⁸⁵ במקביל לכך, הרב עזרא עטיה דווקא עודד את תלמידי הישיבה לפתח יכולת הבעה רהוטה ולרכוש מיומנויות עמידה לפני קהל. פעם בשבוע התאספו בני הישיבה עם רבותיהם, ושמעו שיעור שמסר אחד התלמידים, במעמד שנקרא 'חבורה'.¹⁸⁶ כמו כן הייתה קבוצת בחורים מהישיבה הולכת בתורנות יומית למסור שיעור בין מנחה לערבית בבית הכנסת שבסמטת יעבץ, בו התפללו בעלי עסקים מהאזור ועוברי אורח.¹⁸⁷

מערך הבחינות בגאולה המשיך בפורת יוסף כפי שהיה ברובע היהודי. בתשי"ח (1958) מונה הרב בן ציון אבא שאול כבוחן ראשי,¹⁸⁸ והרב עזרא שרים, בתור מנהל הישיבה, היה חבר בוועד הבוחנים. כחלק מהבוחנים בחן את התלמידים גם ראש הישיבה, הרב עזרא עטיה, בחדרו שבקומה השנייה, והיו גם בחינות בכתב.¹⁸⁹ בנוסף, רצה הרב עזרא עטיה שתלמידים ירכשו בקיאות בכל חלקי ההלכה, ועודד אותם להיבחן אצלו באיסור והיתר, אבן העזר ודיני ממונות, ולקבל תעודות 'יורה יורה' ו'ידין ודין'.¹⁹⁰

כדי לשכלל עוד את יכולות התלמידים, הקימה הישיבה בשנת תשי"ז (1957) מכון להכשרת דינים ובית הוראה להכשרת רבנים, בפרט עבור הקהילות הספרדיות בתפוצות, בעזרת תקציבים מהגיוינט.¹⁹¹ בשלב הראשון החל המכון את פעילותו עם שלושים תלמידים, ותקופת הלימוד בו נקבעה לחמש שנים. מעבר ללימוד הישיבתי וההלכתי, השתלמו בבית ההוראה בכתבת נאומים והרצאות ובהופעה בפני ציבור, ובשנה החמישית השתלמו הלומדים בכתבת פסקי הלכה ושו"ת

¹⁸³ ראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019; במסמך משנת 1951 ישנו דיווח על לימודי חול בכיתות הנמוכות של הישיבה (גילאי 13-16) למשך שעה אחת ביום, כתיבה עברית ואריתמטיקה. 'דיווח נתונים לגוינט', 27.5.1951, גוינט, NY_AR45-54_00071_00234.

¹⁸⁴ עטיה, האיש על העדה, עמ' 412, מופיע שם מסמך ובו רשימת משכורות בישיבה מפברואר 1959.

¹⁸⁵ ראיון הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018.

¹⁸⁶ עטיה, האיש על העדה, עמ' 308-309; אצל זעפרני, דורש טוב לעמו, עמ' 37, ישנה תמונה של הרב מרדכי אליהו מוסר שיעור בבית הכנסת צופיף בירושלים בתקופת בתי הכנסת; פיתוח יכולת ההבעה והעמידה בפני קהל הייתה מקובלת במתכונת זו בישיבות נובהרדוק, ואולי המודל הועתק מהן. השופט משה זילברג שלמד בהומל אצל היסבא מנובהרדוק כתב: 'הכרתי בחורים, שבבואם אל הישיבה היו ביישנים, מדוכאים, שלא יכלו לפתוח פה בלי להתאדם, ולאחר זמן מועט, אחרי חודשים אחדים, נעשו לדברנים בעלי הכרה עצמית מופרזת, שקשה למצוא דוגמאת אפילו בין הנואמים הגדולים ביותר'. משה זילברג, "נובהרדוק", בתוך: עמנואל אטקס ושמואל טיקוצינסקי (עורכים), **ישיבות ליטא: פרקי זכרונות**, ירושלים, 2004, עמ' 361-371. בייחוד עמ' 365-366.

¹⁸⁷ עטיה, האיש על העדה, עמ' 309.

¹⁸⁸ מוצפי, תולדות רבנו הגדול, עמ' עז-עז.

¹⁸⁹ ראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019. תוצאות הבחינות היו מתפרסמות בחופשה שלפני ראש השנה, והתלמידים היו מגיעים לישיבה כדי לראות את התוצאות.

¹⁹⁰ עטיה, האיש על העדה, עמ' 309; 'יורה יורה' ו'ידין ודין' הן שתי דרגות של הסמכה לרבנות המשקפות שתי דרגות פסיקה. תעודת 'יורה יורה' נקראת גם 'מו"ץ' [=מורה צדק], ומקבל אותה מי שנבחן על הלכות שבת, נידה, אבלות, איסור והיתר, מקוואות, ומעט הלכות נישואין. תעודת 'ידין ודין' היא למעשה תעודת דיין, ומקבל אותה מי שהשלים לימודים בהלכות הנוגעות לדיני ממונות, בעיקר חלק חושן משפט.

¹⁹¹ תלמידי בית ההוראה היו אמורים לקבל מילגות מוגדלות, ראו: הנהלת פורת יוסף אל ד"ר א' גרינבאום, 3.4.1957, גוינט, NY55-64_CR_028_0888; ע' שרים אל י' שלום, 8.4.1957, גוינט, NY55-64_CR_028_0890; בפועל הגיוינט תמך בבית ההוראה אולם לא בסכומים שהישיבה ציפתה. ראו לדוגמה: 'בית ההוראה בפורת יוסף', 4.6.1959, גוינט, NY55-64_CR_028_0847. באותה שנה ניסה גם הרב נסים לקבל תמיכה מהגיוינט עבור בית המדרש לרבנים ולדיינים שהקים. הגיוינט התאמץ לסייע לו, אך כמוסד חדש הוא לא עמד בקריטריונים שבביל לקבל תקציבים. הרב י' נסים אל ד"ר י' שווארץ, 5.5.1957, גוינט, NY55-64_CR_028_0877; הנהלת פורת יוסף אל ד"ר א' גרינבאום, 3.4.1957, גוינט, NY55-64_CR_028_0888.

(=שאלות ותשובות בענייני הלכה).¹⁹² בוגרי בית ההוראה נשלחו לכהן בקהילות התפוצות כרבנים כבר בשנת 1959.¹⁹³ בשנת 1960 עמד הרב עובדיה יוסף בראש בית ההוראה והמכון להכשרת דיינים.¹⁹⁴

מבחינת מערכת השעות פעלה פורת יוסף בגאולה במתכונת הלימודים שהיתה בעיר העתיקה. היו לומדים כל יום רק עד ארבע אחר הצהריים, או מקסימום עד שש. חדר האוכל בישיבה החדשה המשיך את פעילות המסעדה, וסיפק ארוחת צהרים לתלמידים יום יום. בשנת תשכ"ה (1965) האריכו את שעות הלימודים עד תשע בערב, כמו בישיבות האשכנזיות, ובשלב זה התחילו להגיש בחדר האוכל של הישיבה גם ארוחת ערב. בימי שישי למדו רק התלמידים הצעירים. התלמידים הבוגרים, שכללו את השיעור של הרב יהודה צדקה, ואת הקיבוץ והכולל, לא למדו ביום שישי בשנותיה הראשונות של הישיבה בגאולה, עד שהרב בן ציון אבא שאול שינה זאת.¹⁹⁵

גם בעניין זמני החופשות המשיכה פורת יוסף בגאולה במסורת מימי שהותה ברובע היהודי, ובשונה מן הישיבות האשכנזיות לא יצאה לחופשת בין הזמנים בחודש אב, אלא לפני החגים.¹⁹⁶ עובדה זו ביטאה את החשיבות הרבה שהיתה ללימוד תורה בפורת יוסף, והציבה אותה בשורה הראשונה של הישיבות. הרב צדקה אמר: 'הישיבה תמיד פתוחה [...] כמו חברת חשמל שלא סוגרים'.¹⁹⁷ במקביל ביטאה עובדה זו את מגמת ההסתגרות שהמשיכה להיות קיימת בפורת יוסף. היה חשש מיציאה לחופשה בחודשי הקיץ, שתיצור מפגשים עם תלמידים ממוסדות חינוך של מגזרים שונים.¹⁹⁸ יחד עם זאת, הייתה התחשבות בצרכי התלמידים. לאברכים שילדיהם היו בחופשת בין הזמנים אפשרו

¹⁹² **קול תורה**, שנה יא חוברת כב, אלול תשי"ז; **קול תורה**, שנה יב חוברת יב, ירושלים אלול תשי"ח, עמ' כד; ראו גם: הנהלת פורת יוסף אל ד"ר א' גרינבאום, 3.4.1957, גיוינט, NY55-64_CR_028_0888; כחלק מההסכמים שימשו כבוחנים בפורת יוסף הרב סורוצקין מוועד הישיבות, יחד עם הרב עזרא עטיה והרב יעקב עדס; במסמך מתאריך 14.4.1958 תיאר הרב סורוצקין את בחינות ההסמכה בפורת יוסף: התלמידים ענו על כל השאלות כמו שצריך, הבחינה הייתה באבן העזר וכללה ידע תלמודי ודברי ראשונים ואחרונים, והוא שמח לדווח כי שמע שהתמיכה של הגיוינט דרבנה את התלמידים ללמוד גם אל תוך שעות הלילה. ד"ר א' גרינבאום אל ה' בוכמן, 14.4.48, גיוינט, NY55-64_CR_028_0859; הרב ז' סורוצקין אל ד"ר א' גרינבאום, ללא תאריך, גיוינט, NY55-64_CR_028_0861; קיים תצלום בו נראה הרב סורוצקין בוחן את תלמידי פורת יוסף. גיוינט, NY55-64_CR_028_0862; כמו כן קיים דיווח על בחינה שנערכה לתלמידי בית ההוראה בשנת 1959 על ידי הרב סורוצקין, הרב אברמסקי, והרב יעקב עדס, יחד עם הרב אלישוב, חבר בית הדין הגדול של הרבנות וגם חבר ועד התמיכה במלגות. הבוחנים התרשמו מידיעותיהם של התלמידים והמליצו על המשך תוכנית בית ההוראה. ד"ר א' גרינבאום אל ה' בוכמן, 27.5.1959, גיוינט, NY55-64_CR_028_0848.

¹⁹³ ד"ר א' גרינבאום אל הגיוינט, 16.6.1959, גיוינט, NY55-64_CR_028_0844. ד"ר גרינבאום, נציג הגיוינט בירושלים, מודה על העלאת התקציב לבית ההוראה ומדווח על יציאתו של הרב יצחק שילוני לכהן בטורקיה, כסגן הרב הראשי. בטקס הפרידה נכחו נציגי הקהילה בטורקיה, נציגי ועד הישיבות ונציגי הקהילה הספרדית בישראל, כולם הדגישו בדבריהם כי התמיכה של הגיוינט אפשרה את ההכשרה של הרב. בנוסף מדווח ד"ר גרינבאום על יציאה בקרוב של בוגר נוסף לאיראן.

¹⁹⁴ יהושע ביצור, "לא רציתי להיות רב ראשי", **מעריב**, 22.12.1960; אטון, משואות, חוברת ב, עמ' 105.

¹⁹⁵ ראיון הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018.

¹⁹⁶ מוצפי, לתולדות, עמ' פג; ראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019; ראיון הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018; ראו לעיל: 4.4. 'סדרי הלימוד'.

¹⁹⁷ ראיון הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018.

¹⁹⁸ בראיון הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018, סיפר כי תלמידים ביקשו מהרב צדקה לצאת לבין הזמנים בקיץ בחודש אב, במקום לפני חגי תשרי, והוא ענה שבחדש אלול ותשרי נשמרים מחטאים ואפשר לעזוב את הישיבה. לעומת זאת בקיץ עלולה להיות פריקת עול.

לצאת לחופש, ותלמידים שהרגישו צורך להתאווור היו יוצאים לטיול, לפעמים עם הרמ"ם מהישיבה.¹⁹⁹

על תחום המשמעת אין ידיעות רבות, אך נראה שהיה שינוי בין שתי התקופות. בהיותה ברובע היהודי היו בישיבה מעט בעיות משמעת, אך לא כמחזה נפוץ. הרב דוד עטיה, שהחל ללמוד בפורת יוסף כארבע שנים לפני שעזבה הישיבה את העיר העתיקה, אמר: 'זה תלמידים שבאו מרצון לא תלמידים שהכריחו אותם. לא היה מושג כזה שמישהו הפריע כולם קדושים כולם ברורים רוצים ללמוד'...²⁰⁰ בגאולה, לעומת זאת, בתקופה בה לימודים במסגרות ישיבתיות או תכונות כבר החלו להיות תופעה נפוצה ונורמה מקובלת, ופחות בחירה של התלמידים, שכבר לא קיבלו מילגה עבור לימודיהם בישיבה, היה העיסוק בענייני משמעת נפוץ יותר. דרך הטיפול המקובלת הייתה גערה,²⁰¹ או שיחה עם התלמיד המפריע והזמנת הוריו לישיבה.²⁰² עם כל זאת, רוב התלמידים למדו ברצינות ובחשק, ורמת הלימוד הייתה גבוהה. שיטת העיון הספרדי אינה קלה, ודרשה מאמץ רב מצד הלומדים, אך מעבר למיעוט החופשים לאורך השנה, המשיכו התלמידים את הרף הלמדני הגבוה של הישיבה, והוסיפו ללמוד גם בזמנם החופשי ובימי שישי. הרב שבתי אטון סיפר שבימי שישי אחר הצהריים היו לומדים בבית המדרש של הישיבה בגאולה מהבוקר עד כניסת השבת ללא הפסקה, וסיכם זאת 'היינו כמו אריות'.²⁰³

5.3.2.5 שיטת הלימוד

בישיבה בגאולה המשיכו ללמוד בשיטת העיון הספרדי, כפי שעשו ברובע היהודי. הרגלי העיון הוקנו בהדרגה לתלמידים חדשים כשהצטרפו לישיבה, עד שהיו מסוגלים ללמוד כך בעצמם.²⁰⁴ הרב בן ציון אבא שאול, שהתמנה כר"מ בפורת יוסף בשנת תש"ט (1949), לאחר שכבר עזבה את הרובע היהודי, אמר על עצמו:

¹⁹⁹ בראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019, שהחל ללמוד בישיבה בתשט"ו (1955), אמר כי מי שרצה לצאת לחופש היה מבקש מראש הישיבה. הוא עצמו ביקש זאת כמה פעמים, וקיבל; בראיון עם הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018, הראה לי תמונות מטיול בן מספר ימים שעשה לקברי צדיקים בגליל בחודש סיון של אחת משנותיו בישיבה, יחד עם חברי השיעור. הם היו בין השאר בקבר רבי יונתן בן עוזיאל, ולמדו 'בית יוסף' בבית הכנסת של המחבר רבי יוסף קארו; הרב יוסף עדס עשה 'סיום' במירון לתלמידי שיעור קבוע שהיה מעביר מחוץ לישיבה, והגיעו עמו למירון גם תלמידים ורבנים מפורת יוסף. כהן, בן פורת יוסף, עמ' 45.

²⁰⁰ ראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018.

²⁰¹ על הרב יוסף עדס נאמר: 'הוא אהב את תלמידיו ויחסו אלינו היה כאל חברים ולא נהג בשררה. ואף על פי כן ידענו את ערכו וכבדנו אותו. ו"תחת גערה במבין" (משלי יז, ג) הייתה מספיקה לשובבים'. כהן, בן פורת יוסף, עמ' 15; על התרחבות תופעת הלימודים בישיבות בגילאי תיכון לאחר הקמת מדינת ישראל ראו להלן: 6.3.4 'מעבר מיישוב למדינה בפורת יוסף ובחינוך החרדי'.

²⁰² ראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019.

²⁰³ כהן פנחס בן אליהו, ספר יקרא דשכניה, ירושלים, התשס"ב, עמ' ח.

²⁰⁴ ראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019.

הדרך אותה אני מלמד, היא דרך העיון האמיתי אותה קיבלתי מרבי עזרא עטייה. והדרך בה אני מלמד את השיטה היא הדרך אותה קיבלתי ממנו. שנים רבות עקבתי אחריו, עקבתי אחר דרך לימוד, עקבתי אחר הנהגות, עד שקיבלתי דרכו בשלימות.²⁰⁵

הרב אליהו טופיק, תלמידו של הרב בן ציון אבא שאול, כתב בהקדמת ספרו 'אדרת אליהו' על שיטת העיון הספרדי אותה זכה ללמוד אצלו:

כמוהר"ר [=כבוד מורנו הרב רבי] בן ציון אבא שאול [...] שהחדיר והטביע בחותמו הגדול שיטת לימוד ישרה. פשוטה ואמיתית, אשר שאבה ממרן ראש הישיבה מופלג בדורו [...] הגאון כמוהר"ר עזרא עטיה זצוק"ל. אשר היה מתרחק מפלפולים שאינם שייכים להבנת הפשט. וזכורני כד הוינא טליא כבר שיבסר [=כשהייתי בן שבע עשרה] זיכני השי"ת [=השם יתברך] ללמוד אצל הגרב"צ [=הגאון רבי בן ציון] אבא שאול [...] שנה תמימה. בכל יום שיעורין תמידין כסדרן קרוב לדי' שעות [=4 שעות] והיה לבו לב ארי שמסביר ומרחיב לתלמידים בחשק רב, ובמתק שפתים כל קושיה וכל תירוץ בגמ' רש"י ותוס' [=בגמרא רש"י ותוספות], וכל הרגש ברש"י ותוס' ולמה הוסיפו התוס' שורה זו או אחרת, ומה הוקשה להם, עד שכל מי שחפץ להבין סוגיא על בוריה הבינה כראוי. ולמד איתנו התוס' שורה זו או אחרת, ומה הוקשה להם עד שכל מי שחפץ להבין סוגיא על בוריה כראוי. ולמד איתנו הרבה מהרש"א על הסדר. והרבה מהר"ם שיף על הסוגיא, והיה מסיק בסוף הסוגיא - לאחר שהבינה כראוי - שמעתתא אליבא דהלכתא [=לימוד לצורך פסיקה הלכתית], ומכל דיבור של התוס' שהיה בו נ"מ לדינא (נפקא מינא לדינא = תוצאה הלכתית למעשה), היה מרחיב ומפרש, ופעמים שהיה מוצא כמה וכמה נ"מ (לדינא נפקא מינא לדינא = תוצאות הלכתיות) מדיבור אחד של התוס' ואיך יתיישבו כל קושיות התוס' אחת לאחת ופעמיים שהיה מוצא בדברי המהרש"א נ"מ לדינא [...] וזה להעמיד תלמידים הרבה בשיטת לימוד זו.²⁰⁶

מהתיאור עולה הלימוד כפי שהיה מקובל בישיבת פורת יוסף בעודה ברובע היהודי (עליו עמדנו בפרק ג סעיף 4.3 שיטת הלימוד): לימוד לפי כללים קבועים מראש, עיון מדוקדק בסוגיה על מנת להבין את פרטיה, פיתוח יכולת פרשנית עצמאית של הלומד, ולימוד למסקנות הלכתיות. בשיטה זו לימוד

²⁰⁵ ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 135.

²⁰⁶ הרב אליהו טופיק בהקדמת ספרו: אליהו טופיק, **אדרת אליהו, נדה**, ירושלים, תשנ"ג, עמ' ז; הרב שלמה זעפרני, שלמד אצל הרב בן ציון אבא שאול, כתב גם הוא: 'דרכו בעיון הלימוד הייתה כפי הדרך שקבלה מרבותיו ובפרט מראש הישיבה הגאון רבי עזרא עטיה זצ"ל, ואשר היה מזכירו תמיד בהערכה ובסילודים, וכל דבר קטון וגדול שעמד לפניו היה משתדל לבוחנו ע"פ אותה אמת מידה שהייתה נבחת ונשפטת על ידי רבו. וכך נתקיים בו "מלמד שלא שינה". שעות על גבי שעות היה יושב עם תלמידיו ומסביר להם בטוב טעם ודעת ובהסברה נכונה ובהירה את צורת השמועה בלי לדלג. היה קובל על כך דכיום לומדים להיות גאון בטרם היותו חכם. וע"כ [=ועל כן] השקיע רבות בעיון ובדקדוק כל מלה ברש"י והתעכב מה הוקשה לרש"י ומה עונה כנגדו התוס' [=התוספות]. מאוד התרעם על כי לומדים את רש"י מתוך התוס' ואין נותנים תשומת לב מספיקה לכל דבר ודבר המתגלה מתוך ביאורו של רש"י. ומכאן עבר לתוס' בתירוץ ראשון ובתירוץ שני ומה נ"מ [=נפקא מינא, כלומר-תוצאת הדיון] ביניהם. ולאחר שהבסיס היה מיוסד ומיושב היטב הרחיב והעמיק בשיטות שאר מפרשים ראשונים אחרונים ופוסקים'. זעפרני, ויזרע יצחק, ירושלים תשנ"ח, בהקדמה.

גם רבי יוסף עדס,²⁰⁷ הרב יהודה צדקה שהיה 'יד ימינו' של הרב עזרא עטיה ולימד את הכיתה הגבוהה של הישיבה,²⁰⁸ וחכמים נוספים.

אולם בין המורים שלימדו בישיבה בגאולה נמצאו גם קולות אחרים. הרב עובדיה יוסף לא היה מרוצה משיטת לימוד הגמרא בפורת יוסף. כבר בהיותו תלמיד יצא נגד שיטת הלימוד בה. הוא דגל יותר בהספק ופחות בפלפול והעמקה.²⁰⁹ בעת שלמד בישיבה כתב ביומנו אודות סדר הלימוד בה: 'טעות גמור לדעתי [...] לומדים בשבוע אחד דף גמרא אחד עם מפרשים, שזהו בוודאי איבוד הזמן [...] מאוד התמרמרת על זה, ואלמלא מצבי הכספי הייתי יוצא מישיבה זו ללמוד ביני לבין עצמי'.²¹⁰ הוא הצטער על שאינו 'בר הכי [=בעל סמכות] כעת לשבת ולהתווכח עם ראשי הישיבה לסדר העניין והמכשלה הזאת אשר תחת ידיהם'.²¹¹ דרך המגע שלו עם ישיבת פורת יוסף ניסה הרב עובדיה להנחיל לתלמידים את שיטת הלימוד של הישיבות הליטאיות. בשנת תשי"ד (1954) כשייסד לתלמידי פורת יוסף את ישיבת הערב 'אור התורה', דאג שתענה בין השאר על הצורך בבקיות ובהכרת ההלכות הרלוונטיות, מעבר ללימוד לשמה.²¹² בגלל שלא היה מרוצה מהלימוד בפורת יוסף קבע כי בישיבתו ילמדו דפים רבים בעיון נמרץ. השפעתו בפורת יוסף גברה בשנת 1960, כשעמד בראש בית ההוראה והמכון להכשרת דיינים.²¹³

גם הרב יהודה צדקה, בו ראה הרב עזרא עטיה ממשיך את שיטתו בלימוד²¹⁴ והפקיד בידיו את הוראת הכיתה הגבוהה בפורת יוסף, ראה חשיבות בלימוד הבקיות:

והיה מזרז את תלמידיו המתעתדים לשמש ברבנות שירכשו תחילה בקיאות יסודית בכל המסכתות מתלמוד בבלי, מברכות עד נדה. רק אחרי שיהיו בקיאים היטב בכל הש"ס פנו ללמוד הוראה ולקבל סמיכת חכמים.²¹⁵

²⁰⁷ ראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019; תלמיד של הרב יוסף עדס אמר על דרך הלימוד שלו: 'רבינו היה בגיל הבינה כשחינך אותנו, שיטתו בהוראת התלמוד הייתה כפי שיטת חכמי הספרדים (חלב) ושנה לתלמידיו בדרך קצרה ולא הרבה בהבאת עשרות מפרשים, אלא לימד בדרך הקצרה, בפ"ת מהרש"א, מהר"ם שיף ופנ"י [=בפירוש תוספות, מהרש"א, מהר"ם שיף ופנ"י יהושע= פרשני תלמוד] ופעמים משמרות כהונה, רבינו היה מסביר לתלמידו את הסוגיא בסבלנות רבה, ועם חלק מתלמידיו היה שונה את הגמרא בביתו, רבינו לימד אותנו איך ללמוד ולעיין גפ"ת [=גמרא פוסקים תוספות] והיה מסביר את פרש"י [=פירוש רש"י]. כהן, בן פורת יוסף, עמ' 15.

²⁰⁸ ראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019; סורסקי, וזאת ליהודה, עמ' 82; שם עמ' 86, על הרב יהודה צדקה: "נוהג היה הגר"ע [הגאון רבי עזרא] עטיה להדריך את תלמידיו, לבלי לדלג על שום פיסקא קטנה מחידושי מהרש"א, באומרו שהוא מנתב את האדם ללכת בסוגיא מישרים, בלי שום נפתולים ונקמומית בשכל ישר- והיא הייתה גם מידתו ומנהגו הקבוע של רבינו יהודה זלה"ה [=זכרוננו לברכה לחיי העולם הבא]."

²⁰⁹ לגבי הביקורת של הרב עובדיה על קצב הלימוד של אחד מרבני הישיבה, ועל שיטת הרב עזרא עטיה ללמוד את הסוגיא עם המהר"ם שיף, ראו: חן ופפר, מרן עובדיה יוסף, עמ' 32.

²¹⁰ חן ופפר, מרן עובדיה יוסף, עמ' 34 מביאים ציטוטים מהיומנים.

²¹¹ שם. לגבי הביקורת של הרב עובדיה על קצב הלימוד של אחד מרבני הישיבה, ועל שיטת הרב עזרא עטיה ללמוד את הסוגיא עם המהר"ם שיף, ראו: שם, עמ' 32.

²¹² ששון, אביר הרועים, חלק ב, עמ' 373; עטיה, האיש על העדה, עמ' 107; ישועה, לכו חזו מפעלות צדיקים, עמ' 459-461; חן ופפר, מרן, עמ' 125.

²¹³ ששון, אביר הרועים, חלק ב, עמ' 365, 373; יהושע ביצור, "לא רציתי להיות רב ראשי", מעריב, 22.12.1960; אטון, משואות, חוברת ב, עמ' 105.

²¹⁴ סורסקי, ספר וזאת ליהודה, עמ' 82.

²¹⁵ שם, עמ' 176.

משנות השישים, כשהרב עזרא עטיה כבר לא לימד בעצמו בישיבה, החלה פורת יוסף להתפתח גם כיוון מסורת הלימוד הליטאי.²¹⁶

גם צורת הישיבה במהלך הלימוד בישיבה בגאולה הושפעה מהישיבות האשכנזיות. ברובע היהודי ישבו בפורת יוסף סביב שולחנות, באופן שפני הלומדים פונים זה לזה, כמסורת הישיבות המזרחיות. ואילו בגאולה ישבו כך שפני התלמידים כולם לאותו כיוון, כמו צורת הישיבה המקובלת בבתי הספר ובישיבות האשכנזיות.²¹⁷

5.3.2.6. עוז והדר

ביחד עם ישיבת פורת יוסף נדדה מהרובע היהודי ישיבת המקובלים 'עוז והדר', שמנתה כמניין לומדים. בתקופת בתי הכנסת למדו מקובלים אלה קבלת האר"י בבית הכנסת צופיוף,²¹⁸ ועם המעבר לבניין הישיבה בגאולה הוקצה עבורם חדר קטן בין אולמות הישיבה,²¹⁹ באגף הצפוני ליד הספרייה.²²⁰

בשנותיה הראשונות של הישיבה במבנה החדש למדו בין המקובלים הרב יהושע שרבאני ויששכר אבו עזיז ששימש כחזן במניין המכוונים בעיר העתיקה, וכן חכמי קבלה נוספים שלמדו בפורת יוסף ברובע היהודי: הרב יוסף חי, הרב ששון לוי,²²¹ הרב יצחק הדאיה, והרב עזרא חוצני. לאחר מכן הצטרפו ללומדים בעוז והדר עוד מקרב חכמי פורת יוסף, כמו הרב עזרא עדס, הרב יוסף שעיו,²²²

²¹⁶ מנחם פרידמן, **החברה החרדית, מקורות מגמות ותהליכים**, ירושלים, 1991 (להלן: פרידמן, החברה החרדית), עמ' 177; דו"ח שסיכם את קורות הפנימייה בקטמון השייכת לפורת יוסף, עד תשכ"ט (1959) קבע כך במפורש לגבי הישיבה בקטמון: 'דרך הלימוד של הישיבה המקורית היא המשך של המסורת המפוארת של יהדות ספרד, כשהיסוד הוא הפשט וההעמקה בו. הישיבה החדשה בקטמון חותרת לקראת שילוב השיטה הספרדית עם השיטה הליטאית שהיא השלטת בכפה בעולם הישיבות. אין וויתור בשיטה זו על לימוד פשט לכל דיקדוקיהן, יחד עם זה מתבשם הנער מחידושי תורה נוסף ר' חיים – אבחנה בין מושגים דומים – מציאת השוה והשונה. הרמ"ם של הישיבה בקטמון ינקו גם מבארות תורת היהדות בספרד וגם רובם למדו בישיבות נוסח ליטא. שיטה זו קוסמת לנוער שינק גם ממקורות ההשכלה, רכש דרך לימוד במקצועות הכלליים ומגלה את עומק המחשבה התלמודית בדרך זו'. 'הסוכנות היהודית-דו"ח על ישיבת פורת יוסף', 28.10.1968, אצ"מ, s75\18127-16.

²¹⁷ על פי תמונות. ראו לדוגמה: הישיבה הגדולה מדרש פורת יוסף, תשי"ד. בעמ' 7 ניתן לראות את הישיבה ברובע היהודי, סביב שולחנות. בעמ' 8 ניתן לראות ישיבה כדרך הישיבות האשכנזיות בתקופת בתי הכנסת, לאחר שעזבו את הרובע היהודי.

²¹⁸ כהן, הארי במסתרם, עמ' 77; ויזר, חזן - נעים זמירות, עמ' 37 הערה 10.

²¹⁹ לימור י', 'אחרוני המקובלים', **דבר**, 13.5.1960, עמ' 21; ראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018; ישיבת המקובלים נקראה גם 'המחלקה לתורת הנסתר (קבלה)'. ראו: אטון, משואות, חוברת ב, עמ' 72; תיאור על המקובלים והישיבה ראו: ישועה, לכו חזו מפעלות צדיקים, עמ' 367-432; בראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018, אמר כי היו שבעה-שמונה מקובלים בישיבת עוז והדר כשעברה לגאולה.

²²⁰ ראיון הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018.

²²¹ ראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018.

²²² הרב יוסף שעיו, תרנ"ד-תשל"ז (1894-1977), נולד בארם צובא, ובשנת תרצ"ה (1935) עלה לארץ. מלבד בעוז והדר, למד קבלה בישיבות נוספות: רחובות הנהר, נהר שלום, בית אל, וישיבת אורה. לניאדו, לקדושים אשר באר"ץ, עמ' 295.

הרב אברהם רפול²²³ והרב משה עדס²²⁴ בראש הישיבה המשיך לעמוד הרב אפרים כהן, ולאחר פטירתו בשנת תשי"ז (1957) החליף אותו הרב יצחק כדורי²²⁵ בשנת תשי"ך (1960) כבר מנתה הישיבה ארבעה עשר מקובלים, ביניהם גם חכם שלום אזולאי, חכם בן ציון אטון וחכם יעקב עדס²²⁶, ולעתים היו התלמידים הצעירים בפורת יוסף משוחחים ומתייעצים עימם.²²⁷

המקובלים קיבלו, אמנם, מן הישיבה מלגה לא גבוהה,²²⁸ אך הנכונות להרחיב את שורותיהם מעבר לעשרה חכמים, והעובדה שהרב יהודה צדקה והרב בן ציון אבא שאול העניקו לרב יצחק כדורי חדר להתגורר בו בתוך משכן הישיבה,²²⁹ מעידות על החשיבות שראתה פורת יוסף בהימצאות חכמי קבלה בתוכה.²³⁰

5.3.2.7 הספרייה

במשכן שנבנה לישיבת פורת יוסף בגאולה, תוכננו אולמות מתאימים על מנת לייסד ספרייה בעלת ערך שתפצה על חורבן הספרייה ואוצרותיה במבנה הישיבה ברובע היהודי.²³¹

לצורך הקמת ספרייה כזו, החלה הישיבה לאתר תורמים, בתי כנסת ועזבונו של ספריות. הגיעו אליה עזבונו של משפחות חכמים ספרדים מסוף המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים, לחלקם היה קשר לחכמי הישיבה: דאסה, הירירה, מרקאדיס, משיח, נחום, עזריאל, פאניז'ל, פירירה, שאקו ושרים. מספרית הרב אליהו מאני, רבה של חברון, שהגיעה לפורת יוסף שברובע היהודי לפני נפילתה ורובה אבדה, נותרו ספרים בודדים שמצאו את דרכם לספרייה בגאולה.²³² כמו כן נמצאו בספרייה המוקמת ספרייה מבגדד, ספרייה של משפחת סקלי מאוראן, ספריית יח"ל

²²³ הרב אברהם רפול, תרנ"ה-תשנ"ב (1895-1992), מיוצאי חלב, שימש גם כרב במועצה הדתית בירושלים. מלבד עוז והדר למד קבלה גם בישיבת אוהל מועד. ראו עליו: בצרי, ליקוטי המליץ, עמ' 93; **אתר החכם הימני**, חכם אברהם הררי רפול: <http://www.hyomi.org.il/view.asp?id=264>.

²²⁴ עטיה, האיש על העדה, עמ' 412, מתוך מסמך של רשימת משכורות ששולמו בפברואר 1959. עוד מופיעים שם עם הלומדים בעוז והדר: הרב שלום סתהון, הרב שאול דוד חי, והרב אלחנן סאלס.

²²⁵ סופר, הרב כדורי, עמ' 82; שם עמ' 93 כותב ששיבת המקובלים נקראה 'אמת ושלום', 'כדי לקיים את צוואתו של רבי יוסף אברהם שלום'; אך ראו: כהן, בן פורת יוסף, עמ' 53, ישיבת אמת ושלום הוקמה בתשכ"ג (1963) על ידי הרב בן ציון אבא שאול.

²²⁶ סופר, הרב כדורי, עמ' 93. סך הכל למדו בעוז והדר בשנת תשי"ך: חכם שלום אזולאי, חכם בן ציון אטון, חכם שאול דוד חי, חכם יצחק הדאיה, חכם יוסף זרוק, חכם יצחק כדורי, חכם ששון לוי חכם אליהו אמסלם, חכם שלום סתהון, חכם משה עדס, חכם אברהם רפול, חכם יהושע שראבני, חכם יוסף שעיו וחכם יעקב עדס.

²²⁷ ראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019; ראיון הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018.

²²⁸ לימור י, "אחרוני המקובלים", **דבר**, 13.5.1960, עמ' 21; עטיה, האיש על העדה, עמ' 412, מתוך מסמך בו רשימת משכורות ששולמו בפברואר 1959.

²²⁹ גפני, נוסח ירושלים, עמ' 361.

²³⁰ עם פטירתו של ראש הישיבה הרב עזרא עטיה בשנת תש"ל (1970) עברו המקובלים ללמוד בבית הכנסת אוהל רחל בשכונת בית ישראל. סופר, הרב כדורי, עמ' 93; עם זאת, עוז והדר המשיכה לשמש כסמל של ישיבת פורת יוסף, ובשנת תשל"א (1971) הוזכרה בלוח שהוציאה הישיבה. מחבר לא ידוע, **לוח**, ירושלים: רשת ישיבות פורת יוסף, תשל"א (להלן: מחבר לא ידוע, **לוח**, תשל"א) בהקדמה; בשנים האחרונות חידש הרב משה צדקה את לימודי הקבלה בפורת יוסף, ומתקיים בה שיעור קבוע של הרב אברהם טופיק. ראיון הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018.

²³¹ אמד"ג, תיק 30.

²³² אטון, משואות, חוברת א, עמ' 90; סופר, הרב כדורי, עמ' 49.

מלובלין, ספרייה של משפחת הלוי מליסבון, ושל משפחת סירירו מפאס. רבנו יום טוב פוליטי ומשה פרדו מהנהלת הישיבה דאגו להעביר לפורת יוסף שיירי ספריות מאיזמיר, ממשפחות אשכנזי ואמאדו.²³³ בשנת 1956 נתבקש רבינו יום טוב פוליטי לסייע להעברת הספרייה מישיבת 'אוהל יעקב' של הרב יעקב מאיר, לפורת יוסף,²³⁴ ובשנת 1963 קיבלה פורת יוסף את ספריית הרב דוד בן שמעון,²³⁵ ספרייה שנדדה בין מצרים מרוקו וירושלים, ונתגלתה במרתף בית קהילת יוצאי מרוקו בנחלת שבעה.²³⁶ היא כללה ספרים עתיקים, כתבי יד נדירים, ספרי קודש בהוצאה ראשונה וספרים נוספים.

בשנת 1954 כבר הכילה ספריית פורת יוסף בגאולה אלף ומאתים כרכים.²³⁷ האחראי על הספרייה היה רבי מרדכי ארביבו, ששימש כמשגיח בתקופת בתי הכנסת, ולאחריו מילא תפקיד זה רבי מרדכי אבא שאול.²³⁸

5.4. סיכום פרק ד: חורבן ותקומה

מבנה ישיבת פורת יוסף שימש נקודה מרכזית בקרבות על הרובע היהודי במלחמת העצמאות, בשל מיקומו האסטרטגי, והבנייה המוצקה ממנה היה בנוי. אולם השימוש שעשו מגיני הרובע במבנה במהלך המלחמה לא היה רק בשל ייתרונותיו האסטרטגיים, כי אם בשל תמיכתם של אנשי פורת יוסף במוסדות המדינה החדשה ובמגיני הרובע, בניגוד לחלק גדול מתושבי הרובע היהודי. נתון זה בא לידי ביטוי גם בהשתתפותם של רבים מבני הישיבה במלחמה על הרובע היהודי, חלקם נפגעו, נפצעו, או נלקחו בשבי.

²³³ שבת, ישיבות בגדאד, חלק ב, עמ' 475 הערה 172.

²³⁴ שולח לא ידוע אל רבינו יו"ט פוליטי, 15.10.1956, אמד"ג, תיק 30. במכתב מוזכרים שני אנשים שיש לקבל את הסכמתם- הרב רפאל עזריאל חתנו של הרב יעקב מאיר, ובצלאל מוהשוך (יתכן שהכוונה לבצלאל מבשוב שהיה הקוואס [=שומר הראש] של הרב יעקב מאיר, הרב עזריאל, הרב הרצוג, והרב נסים). מצויין שכדאי כי רבני הישיבה יפנו לרב שיסכים לכך, וכנראה הכוונה לרב נסים שהיה אז רב ראשי; על ישיבת אוהל יעקב ראו לעיל: 2.5.3.2 'ניסיונות לשינוי מצב הישיבות הספרדיות בירושלים'.

²³⁵ הרב דוד בן שמעון, מכונה גם הצוף דב"ש, ייסד את וועד העדה המערבית בירושלים בשנת 1860. הרב מנצור בן שמעון היה בן של נינו.

²³⁶ "אוצר ספרים יקר נחשף במרתף", דבר, 8.8.1963, עמ' 8; "לוח המאורעות בחיי היהדות", בית יעקב, גליון 52, אלול תשכ"ג, עמ' 25; ספריית הרב בן שמעון והעברתה לפורת יוסף, 4.6.1963, גיוינט, NY55-64_CR_028_0837; בתקופת המנדט הבריטי הייתה ספרייה זו שייכת לישיבה של הרב עמרם אבורביע [=שימש תקופה מסוימת כר"מ בפורת יוסף] בעיר העתיקה, אך השלטון הבריטי סגר את המבנה משום שלא היה בטיחותי, והספרים הועברו למבנה בנחלת שבעה. משעמד מבנה זה אף הוא להריסה בשנת 1963 נמצאו שוב הספרים, ולבסוף הועברו לפורת יוסף. ראו: דיווח על ספריית הרב בן שמעון, 18.9.1963, גיוינט, NY55-64_CR_028_0831; הגיוינט העביר לפורת יוסף תקציב לשימור הספרים בספרייה זו. ראו: ד"ר א' גרינבאום אל ה' גרין, 26.5.1963, גיוינט, NY55-64_CR_028_0835; ה' גרין אל ד"ר גרינבאום, 7.6.1963, גיוינט, NY55-64_CR_028_0833.

²³⁷ מחבר לא ידוע, קרית ישיבת פורת יוסף, עמ' 11; שבת, ישיבות בגדאד, חלק ב, עמ' 475 הערה 172, כותב שבספרייה בגאולה כיום ישנם למעלה משבעת אלפים ספרים (הרב משה שבת שימש כספרן בישיבה בגאולה בשנים שלאחר מסגרת הזמן של מחקר זה), אולם רוב כתבי היד וספרים נדירים רבים נלקחו על ידי אנשים שונים ושואלי ספרים שלא החזירו.

²³⁸ ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 104; רבי מרדכי אבא שאול היה מקובל, אחיו של הרב בן ציון אבא שאול ויליד שיראז שבפרס.

ההשפעה המתרחבת של פורת יוסף על הקהילה הספרדית באה בימי הקרבות לידי ביטוי גם בעובדה שמתוך ארבעה רבנים פעילים בתפקיד בעיר העתיקה, היו שני הרבנים הספרדים מפורת יוסף: הרב בן ציון חזן, והרב שלום אזולאי. הרב בן ציון חזן היה בין המתנדבים ב"ט באייר (28.5.1948) לצאת אל האויב עם דגל לבן ולהיכנע בשם הלוחמים ותושבי הרובע. כל זאת על אף הימים הקשים שעברה ישיבת פורת יוסף בימי המלחמה, בה התפצלה הישיבה בין חכמים בודדים שנשארו בבתייהם בתוך הקרבות שברובע היהודי, לבין רוב חכמי הישיבה שעזבו את העיר העתיקה וסבלו עם משפחותיהם נדודים ומצוקה כלכלית קשה, ועל אף הנזק שספגה פורת יוסף עם אבדן מבנה הישיבה ברובע, ואבדן הכנסה כלכלית מן המבנה בממילא.

במקביל, כחלק מהשאירה למצוינות שהנחילה פורת יוסף לתלמידיה, התאמצה להמשיך בשגרת לימודים למרות הקרבות. הישיבה הועתקה זמנית לעיר החדשה, והלימודים התקיימו בבתי כנסת שונים ברחבי העיר, בתנאי פיזור ואילוצים שונים. האפשרות ללמוד במשך שמונה שנים בבתי כנסת קבועים, מלמדת על אהדה כלפי פורת יוסף שהייתה קיימת בציבור.

מבנה ישיבת פורת יוסף ברובע היהודי היה בעל תפקיד משמעותי במלחמת העצמאות. נפילתו במלחמת העצמאות יחד עם הכותל המערבי והעיר העתיקה כולה, והריסתו לחלוטין על ידי האויב בסדרת פיצוצים רק משום שהיווה סמל יהודי אופייני והתנשא מול הר הבית ומעליו, נצרבו בתולדות הישיבה, בנו קומה נוספת בזהותה המתעצבת, והוסיפה נדבך להרואיות המתעצמת. כלפי הציבור מבחוץ וכלפי פנים בקרב הישיבה עצמה, העצימה המלחמה את תחושת האוונגרד בפורת יוסף ואת ההרואיות שבישיבה, שהצליחה לשרוד למרות האבדן הגדול, כך שמספרם של תלמידי פורת יוסף לא קטן בתקופת בתי הכנסת, ואף גדל. בתקופת בתי הכנסת ועם הכניסה למבנה הקבע בגאולה תפקדה הישיבה כהמשך ישיר לישיבה מן הרובע היהודי, ובמקביל החלו עם השנים לתפוס מקום בהנהגת הישיבה יותר ויותר חכמים שלמדו וגדלו בישיבה עצמה, כך שהתעצם האופי המיוחד שהתפתח בפורת יוסף, והתחזקה 'גאוות היחידה'. מאידך, החלו לחדור לתוך הישיבה השפעות אשכנזיות בתחומים שונים כמו גם בתחום הלימודי שהיווה עיקר בישיבה.

6. פרק ה: משבר כלכלי מול מודל התורם: מקורות הקיום בפורת יוסף מאז הקמתה ועד לשנת 1967

בפרק א עמדנו על כך שמקובל היה בעולם הישיבות, ובכללו הישיבות בירושלים, להתפרנס מתרומות, והיו ישיבות שהתפרנסו מעזבונו ותרומות גדולות.¹ אולם המקרה של פורת יוסף בעת הקמתה היה ייחודי בכך שהתורם יוסף אברהם שלום הקדיש לה את כל הונו. באופן זה התחילה הישיבה את דרכה מתוך רווחה כלכלית, ומבלי צורך לתור אחר מקורות קיום. הייתה לכך השפעה מכרעת על אופן התהוותה של הישיבה, שהורגשה גם שנים רבות אחרי שהדברים השתנו עם המשבר הכלכלי שפקד את הישיבה בשנות הארבעים ולאחר הקמת מדינת ישראל. לכן יוחד לכך הפרק הנוכחי, העוסק במקורות הקיום של פורת יוסף מהקמתה ועד לשנת 1967. הוא בוחן את המודל המקורי להתנהלות הכלכלית בפורת יוסף עם הקמתה, ולאחר מכן כיצד התמודדה עם המשבר הכלכלי, ובמה הוא השפיע על צמיחתה.

6.1. מקורות הקיום בהקמת הישיבה, ומודל התורם

עזבון התורם שהוקדש לפורת יוסף, הניב מדי שנה פירות של יותר מחמשת אלפים לא"י שנשלחו בידי האפוטרופוסים בחו"ל לישיבה,² ובנוסף השתמשה הישיבה בכספי הקרן כדי לרכוש נכס שיניב רווחים. במרכז המסחרי בירושלים נקנה בניין חנויות,³ ונבנתה על גביו קומה נוספת,⁴ כך שכלל עשרים וארבעה חדרים, שהתחלקו לשש דירות משתי כניסות, ושש חנויות גדולות. הוא תואר במכתב משנת 1948:

...החצר הגדולה אשר הייתה בנויה ככל יופיה אשר בקומה הראשונה היו בה מספר גדול של חנויות הנשכרים בסכום גדול, ועליהם בנויות שתי קומות לתפארה, הבנין היה

¹ בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 481-491.

² ועד פורת יוסף אל מנהלי ה'צנטרל רילף', 10.12.1948, אה"י, Crc, Box 239/6/46, שם כתוב 'יותר מחמשת אלפים פונט'. 'פונט פלשתינאי' היה שמו הרשמי של המטבע בתקופת המנדט, כפי שהופיע על שטרי הכסף; בשנים הראשונות ישבו האפוטרופוסים בכלכותה שבהודו, ומשם הגיעו כספי ההקדש. מחבר לא ידוע, דין וחשבון תרצ"ו, עמ' 12; ואילו במסמך משנת ת"ש (1940) נכתב 'אפוטרופסי ההקדש שבהונג קונג'. 'שאלון' ישיבת פורת יוסף, ללא תאריך (כנראה שנת ת"ש), אמ"י, פ-890\12.

³ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ו, עמ' 12; מחבר לא ידוע, **מדריך כל ארץ ישראל**, תל אביב, 1932, עמ' 373; מרכז מסחרי שמאע בממילא נוסד בשנת 1928 ביוזמת אליהו שמאע, שגם נמנה בין נאמני ההקדש בפורת יוסף, ובעזרת אחדים מידידיו לידי ארם צובא, בתוכם גם מ.ד. פיגיטו ויצחק יוסף שלום מניו יורק (שבהמשך תמך בפורת יוסף). היה זה מרכז מסחרי מודרני, ראשון מסוגו בירושלים, בתכנון האדריכל הבריטי קליפורד הולדיי. הוא כלל מאתים וחמישים חנויות של סוחרים יהודים וערבים והיה לרחוב מסחר ראשי בו עברו אוטובוסים מכל חלקי העיר.

⁴ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ו, עמ' 7; ראו: 'building permit - porath yosef school', 25.11.35, אמ"י, מ-12/6581, אישור שהישיבה קיבלה מהעירייה בשנת ב-1935 לבנות קומה נוספת בנכס. תרגום מסמך האישור: 'אין התנגדות להקמת קומה ראשונה כפי שמוצג בתכניות ובלבד שהעבודה תהיה בהתאם לתקנות התכנון העירוני'; "שאלה להרב יעקב מאיר", **דבר**, 28.1.1935, פרסם ביקורת כלפי הישיבה על כך שהבניה נעשית על ידי עובדים לא יהודים ותוצרת ערבית.

במרכז מסחרי בלב ירושלים, מהכנסות הבנין הנ"ל נעזרה הישיבה לאזן את התקציב השנתי לפרנסת לומדי הישיבה ערך הבנין עלה למעלה משלושים אלף לא"י...⁵

ההכנסה השנתית מהדירות הייתה חמש מאות לא"י ומהחנויות שלוש מאות לא"י,⁶ והתווספה לסכום שהגיע מן הקרן בחו"ל, ולתקציב של שלוש מאות לא"י לחודש להחזקת התלמוד-תורה מהקדש הגברת רבקה בליליוס, בתו של יוסף אברהם שלום,⁷ כך שהישיבה התקיימה ברווח בתקציב שנתי מכובד של כארבעת אלפים לא"י לשנה.⁸ סכום התמיכה בישיבה נקבע לפי ההכנסות, וכאשר הייתה ירידה בהכנסות ירד גם סכום התמיכה.⁹

בשנת ת"ש (1940) חולק תקציב הישיבה כך: דמי ישיבה ללומדים בסך 2500 לא"י, שכר לרמ"ם ומורים בסך אלף לא"י. הוצאות פקידים, דואר, בולים, הדפסה ושונות בסך שמונה מאות לא"י. סך הכל 4300 לא"י. סכום זה גבוה בהרבה מתקציבן של ישיבות ספרדיות אחרות בשנה זו, אך הן היו קטנות יותר.¹⁰ לשם השוואה, בישיבת 'כנסת אליהו ומזל צומח' הוקצבו 120 ליש"ט בשנה ל-12 חכמים.¹¹ בפורת יוסף היו בערך פי עשרה תלמידים, אך התקציב היה יותר מפי שלושים. תקציב ישיבת פורת יוסף התקרב יותר לתקציב האוניברסיטה העברית, שבשנת 1933 הייתה הכנסתה משכר לימוד 4,500 לא"י.¹²

בשל ההכנסה הגבוהה נהנתה הישיבה מביטחון כלכלי רב, והמשכורות שהעניקה היו גבוהות ביחס לישיבות אחרות.¹³ בשנת 1928 קיבלו המורים כתשע לא"י בחודש,¹⁴ ותלמידי החכמים קיבלו בשנת תרצ"ה (1935) בין שתי לא"י וחצי לחמש לא"י.¹⁵ תלמידים שהתחתנו קיבלו מתנה מכובדת מהישיבה לנישואיהם: סט ש"ס תלמוד בבלי מפואר.¹⁶

⁵ ב"צ חזן אל מנהלי ה'צנטרל רילף', 16.2.1948, אה"י, Crc, Box 239/6/18.

⁶ אה"י, פ-26/3 עמ' 4.

⁷ בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 482.

⁸ מכון מרכזי לחקירה סוציאלית, 6.1932, אצ"מ, j1/12787; סכום כזה ציין גם הרב עוזיאל: 'תקציבה של ישיבה זו הוא 4000 לא"י לשנה'... הרב ב"צ עוזיאל אל קרן קה"ל, 29.11.39, אה"י, פ-890\12; 'שאלון' פורת יוסף, ללא תאריך (כנראה שנת ת"ש), אה"י, פ-890\12.

⁹ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ו, עמ' 12.

¹⁰ 'תקציבי מוסדות הספרדים', אה"י, פ-890\12; 'שאלון' פורת יוסף, ללא תאריך (כנראה שנת ת"ש), אה"י, פ-890\12. על גבי מסמך זה לא מצויינת שנה, אולם מופיעה בו ישיבת שערי ציון, שהוקמה בשנת ת"ש, וכן כל המסמכים בתיק זה הינם משנת ת"ש.

¹¹ פוזיילוב, העדה הספרדית, עמ' 280-279. לאחר פטירת התורמת הגברת מזל טוב ירד עוד תקציב ישיבת מזל צומח. בנה דוד עזרא נתן קצבה שנתית של 101 ליש"ט ו-5 שילינג.

¹² כהן, האוניברסיטה העברית.

¹³ הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 206-207.

¹⁴ י" קסוטו, "הכחשה גלויה והודעה לקהל", דאר היום, 6.12.1928, עמ' 4. מופיע שם כי שכר מורה וותיק במחלקת המורים של ההנהלה הציונית היה 18 לא"י לחודש; מאידך בישיבת כנסת אליהו ומזל צומח הוקצבו לישיבה מאה עשרים ליש"ט בשנה לשנים עשר חכמים, כלומר עשר לא"י לשנה לכל חכם. פוזיילוב, העדה הספרדית, עמ' 279.

¹⁵ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 8-10. בעוז והדר קיבל כל חכם בין 2 לא"י וחצי לחמש לא"י. בפורת יוסף יכיתה א בני עשרים ואחת, לומדים גמרא ופוסקים עם הרב עזרא עטיה. שכרם הוא בין שלוש עד ארבע לא"י לחודש. כתה ב בני עשרים, לומדים הם הרב יעקב עדס גמרא וטורים, שכרם הוא בן שתיים עד שלוש לא"י לחודש. כיתה ג בני תשע עשרה, לומדים עם הרב הדאיה גמרא וטורים. שכרם מאחת וחצי עד שתיים לא"י לחודש' התמיכה התחילה בגיל ארבע עשרה בערך, גיל שבו מקובל היה לצאת לעבוד; עיין גם רבינו האור לציון עמ' 106-107.

¹⁶ ששון, אביר הרועים, חלק ב, עמ' 46 הערה ו.

יחד עם הקדשת העזבון לפורת יוסף, קבע התורם שמודל הקיום של פורת יוסף יסתמך על ההקדש ועל פירותיו בלבד, ללא תרומות נוספות. מודל זה הופיע בצוואת התורם, בה השביע את צוות הישיבה להתנהל בהתאם לתנאים שקבע. נוסח הצוואה היה קבוע בבית הכנסת של פורת יוסף:

וזכני ה' לכוון בו בימ"ד [=בית מדרש] לחכמים שילמדו בו לקיים מצוות והגית בו יומם
ולילה והם יקחו קצבתם השנתית מפרי הקדש שעשיתי [...] ובכן השבעתי אתכם אתם
המופקדים על מצוה גדולה זו, בשם השוכן בציון אשר לנגד עיניכם ובקדושת המקום
הסמוך לכם שלא תעלימו עין מהנהגת המדרש הזה ולעשות התנאים המבוארים...¹⁷

להנהלת הישיבה היה ברור כי השבועה מוסבת גם מודל הקיום, וכי אין לקבל תרומות לישיבה מעבר לעזבון התורם.¹⁸ תקציב הישיבה ותשלום משכורת הרבנים האברכים, המורים והלומדים, יתאזן רק מפירות ההון.¹⁹ בהספדו על התורם הסביר הרב בן ציון חזן כי הדברים תוכננו כך שהישיבה תתקיים מן ההקדש ולא יהיה עליה לקבל תרומות 'כדי שלא יהיה לבס טרוד אחר מזונותיהם ולא יבוא על ידי זה לבזיון בעיני העולם'...²⁰

ואכן, עד לשנת ת"ש (1940) הקפידו בישיבה לא לקבל תרומות. בשנת תרפ"ד (1924) הגיעה לביקור בישיבה האישה פרחא ששון²¹ ועמה בנה דוד ששון, ממשפחת התורמים הידועה. הם רצו לתת תרומה גדולה לישיבה, ולא קיבלו מהם. גם רבנו יום טוב פוליטי, יהודי עשיר יליד איסטנבול שבטורקיה, הביא למנהל הישיבה רב בן ציון חזן שק ובתוכו ארבעת אלפי לירות סטרלינג. אולם הרב חזן החזיר לו את הכסף.²² שטר הקדש מסוים שנכתב בתרפ"ו (1926) לוועד העדה הספרדית קבע שהכסף בו יחולק לכל מוסדות הספרדים, אך פורת יוסף לא הוזכרה שם, ולא קיבלה תרומות מהקדשים נוספים.²³ אפילו בשנים תש"א-תש"ב (1941-1942) לא הופיעה פורת יוסף ברשימת הישיבות הנתמכות על ידי ועד הישיבות, ולא השתתפה במגביות שנערכו.²⁴

עם זאת, בשל העובדה שהתקיימה מן ההקדש בלבד, היה תקציבה של פורת יוסף מוגבל, ולא ניתן היה לצרף לישיבה תלמידים חדשים שיקבלו תמיכה כספית, אלא אם מישוהו מבין תלמידי החכמים המבוגרים יצא מהישיבה. בהספדו על הרב עזרא עטיה, סיפר הרב יהודה צדקה על תלמיד שאי אפשר היה לקבלו בשל 'היותו זקוק לתמיכה ואין ביכולתם לתמוך בו. מיד ניגש ראש הישיבה לוועד ואמר להם נא בבקשה לחסר ממשכורתו ולתמוך בתלמיד זה ולא לדחותו וכך עשו הורידו איזה

¹⁷ הנוסח מופיע אצל בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 482; גאון, יהודי המזרח, חלק א, עמ' 147; גראייבסקי, אבני זכרון, עמ' 41.

¹⁸ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 3.

¹⁹ מחבר לא ידוע, ספר אור המאיר, עמ' 12.

²⁰ חזן, מספד מר, עמ' טו.

²¹ בן יעקב, יהודי בבל בתפוצות, עמ' 301-313, מספר על פרחא ששון כי תמכה באופן קבוע ברבנים מארצות שונות וסייעה להם בהדפסת חיבוריהם. את שליחי ארץ ישראל קיבלה בסבר פנים יפות ונהגה לבחון את כוחם בתורה ולתמוך בהם לפי תוצאות הבחינה.

²² פאר, המורה, עמ' 59.

²³ אמד"ג, תיק 114.

²⁴ לדוגמה: 'חלוקת כספי ועד הישיבות של שיקאגו', תש"א-תש"ב, אמ"י, פ-4247/37.

סכום וכמו כן אחד מחברי הוועד דאז, הרב בן ציון חזן הסכים שיורידו גם ממשכורתו והתלמיד נתקבל.²⁵

6.2. משבר כלכלי

בשל מלחמת העולם השנייה, משנת ת"ש (1940) עלה יוקר המחיה באופן משמעותי, מה שהביא להתרבות ההוצאות ובמקביל לירדת ערך ההכנסות:

משנת ת"ש (1940) ואילך חל שנוי גדול במחזור הכספי, ההכנסות מפירות העזבון ירדו עד ארבעים למאה, ולעומת זה גדל תקציב הישיבה פי שנים מאז, מפאת יוקר החיים. כיום ההכנסות מפירות העזבון מכסות אך רבע התקציב ולכן מצבה הכספי של הישיבה הוא איום ונורא, נצטברו על צוארי מנהלי המוסד חובות גדולים והישיבה שרבו הוצאותיה מתקיימת ממש בנס. ומאז הוכרחנו לבקש עזרה ממוסדות צבוריים ומנדיבים שונים כדי לקיים את הישיבה בצורה הנאותה.²⁶

הדברים באו לידי ביטוי גם בפרוטוקול הישיבה:

אמנם בפרוטוקול המלחמה חל משבר גדול, היות ולא בא כל שינוי בהכנסות, ולעומת זה ההוצאות עלו למעלה מראש, לרגל יוקר רמת החיים והיינו נאלצים להוסיף קצת על משכורתם בכדי להוסיף להם לכל הפחות את הקיום ההכרחי ביותר...²⁷

תקציב ישיבת פורת יוסף עלה פי שניים וחצי, והגיע ל-10,000 לא"י.²⁸ על אף הזינוק ביוקר המחיה, התמיכה בלומדים כמעט לא עלתה, ובשנת תש"ד (1944) קיבלו התלמידים הנשואים רק בין שש לתשע לא"י לחודש,²⁹ לעומת התמיכה המקסימלית של חמש לא"י בתרצ"ה (1935).³⁰

²⁵ צדקה, מילי דהספדא על רבינו, עמ' ו; הנ"ל, קול יהודה, עמ' רכד; הסיפור מופיע גם אצל זעפרני, דורש טוב, עמ' 50; עטיה, האיש על העדה, עמ' 158.

²⁶ ספר אור המאיר, עמ' 14.

²⁷ 'פרטיכל הישיבה של עסקנים ונכבדים בביתו של מרן הראשלי"צ שליט"א', 29.11.1944, אוע"ב, ללא קטלוג.

²⁸ תקציב הישיבה בתש"ז (1947) לפי אורנשטיין וארנוולד, תעודות לקורות הרובע היהודי, עמ' 228; זה היה התקציב השנתי גם בתש"ח (1948). מכון מרכזי לחקירה סוציאלית, 6.1932, אצ"מ, J1/12787; מחבר, לא ידוע, מדריך ירושלים, עמ' 54-56. לשם השוואה, תקציב ישיבת עץ חיים (שהייתה גדולה הרבה יותר) היה 45,000 לירות באותה שנה, ותקציב ישיבת מרכז הרב (שכללה כנראה פנימייה) 20,000 לא"י; ראו: אורנשטיין וארנוולד, תעודות הרובע היהודי, עמ' 228, דו"ח מתאריך כ"ט שבט תש"ח (9.2.1948) שמגלה בקשת תמיכה של 2625 לא"י, סכום של עשרים וחמישה אחוזים מן התקציב השנתי. לא ברור מי כתב דו"ח זה. הוא כולל נתונים על מוסדות שונים ברחבי הארץ המבקשים תמיכה כספית.

²⁹ ועד התמיכה והמסעדה אל ועד עדת הספרדים, 21.9.1944, אוע"ס, מיכל 6226/11, מצוין חמש או שש לא"י לחודש; 'הישיבות ומוסדות התורה והחינוך בארץ – ישראל', 1944, גוינט, JER. 625 / 10 / 3 / JER. 44-52, עמ' 27. בדו"ח זה מצוין כי התלמידים הנשואים קיבלו בין שש לתשע לא"י לחודש, אולם גם זה נחשב שכר נמוך מאוד אם יוקר המחיה עלה פי ארבעה, והתמיכה בלומדים עלתה פחות מאשר פי שניים; על מנת להבין את ערכם של משכורות אלו עיינו: ששון, אביר הרועים, חלק ב, עמ' 46, הערה ו. לפי הנכתב שם בשנת 1944 לא הספיקו שבע לא"י לקניית ש"ס. כשהתחתן הרב עובדיה יוסף, קיבל מהישיבה חמש לא"י כדי לקנות ש"ס אולם הסכום לא הספיק. גם לאחר שחבריו הוסיפו לו שתי לא"י עדיין לא הצליח לקנות ש"ס בסכום זה. בסופו של דבר התערב הרב עזרא עטיה, והרב בן ציון חזן, מנהל הישיבה, נאות להעלות את הסכום.

³⁰ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 8-10.

כבר בשנת ת"ש (1940) ענו חמישים וארבעה רבנים מהישיבה להגדרה 'נצרכים הנמצאים במצוקת רעב, ושאינן להם או למשפחותיהם הכנסות צדדיות העולות לסכום של לא"י אחת לרווק ושלוש לא"י למשפחה',³¹ והחל מחודש טבת ת"ש (1940) קיבלה הישיבה מס חירום מקרן קהל"ת,³² כמו ישיבות נוספות, אולם הסכום היה קטן מאוד, בגובה 1.8 לא"י.³³

עד שנת תש"ד (1944) הצליחה הישיבה להתפרנס מעזבון התורם יוסף אברהם שלום.³⁴ אולם אז החמיר עוד המשבר הכלכלי גם בישיבות נוספות,³⁵ והישיבה הודיעה לכעשרים תלמידי חכמים שנתמכו על ידיה כי עליהם לעזוב את הישיבה ולצאת לעבוד. ביניהם היו הרב אברהם ועקנין והרב בן ציון אבא שאול שפנו ללמוד בתלמוד-תורה בני ציון, הרב נסים עזראן שפנה לחיפה, הרב שבתאי אטון, והרב יהושע עטיה.³⁶ רבים מתלמידי הישיבה הגיעו למשבר כלכלי ונאלצו להעזר בתמיכות שונות.³⁷ באותה שנה החליטה הנהלת הישיבה יחד עם האפוטרופוסים בכלכותה כי אין מנוס מלפנות לאישים נוספים שיחלצו לסייע לישיבה מבחינה כלכלית.³⁸

באותה שנה הקים הרב עזרא שרים את 'מפעל העזרה והמסעדה ללומדי הישיבה הגדולה והקדושה פורת יוסף' שדאג לספק ארוחות מוכנות והלבשה לתלמידי הישיבה. מאוחר יותר, עם קליטתם של עולים חדשים בישיבה, סיפקה להם המסעדה עזרה כלכלית. בשנת הקמתה סיפקה המסעדה

³¹ 'הוראות בקשר עם עקרונות של המפעל - לשעת חירום לחלוקת כספי סיוע', ת"ש, אמ"י, פ-890\12.

³² קרן קהל"ת היא קרן הרמת לימוד התורה, שהוקמה בשנת תרצ"ו (1936) לזכרו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, על ידי הרב מאיר ברלין (בר אילן), בשיתוף עם ראשי הישיבות עץ חיים, חברון ומרכז הרב, ובסיוע פנחס רוטנברג. מטרת הארגון עולה מחוברת ההסברה שהוצאה בתרצ"ח (1938): 'לחולל שינוי ערכין ביחס להחזקת תורה ולומדיה. קהל"ת שואפת להחדיר את ההכרה המלאה כי עם ישראל מחוייב לתרום סכומים גדולים לחיזוק המערכת התורנית ששימשה לנו כחוף מבטחים... משען חזק למעולים ולמצוינים שבבני הישיבות'. מחבר לא ידוע, **דברי קהלת**, ירושלים, תרצ"ח, עמ' 13-15; הנהלת הקרן הקציבה ארבע לא"י לכל תלמיד בגילאי שבע עשרה עד עשרים וחמש שרשום ברשימת משכורת הקרן. רודיק, מרכז הרב, עמ' 140; ראו גם ידעאל מלצר, **בדרך עץ החיים: מתוך מסכת תולדותיו, הנהגותיו ופעלו של רבי איסר זלמן מלצר**, ירושלים, תשמ"ו (להלן: מלצר, בדרך עץ החיים), עמ' 504-505.

³³ י' יעקבסון אל הרב ב"צ עוזיאל, מכתבים שונים, ת"ש, אמ"י, פ-890\12; הרב מ' ברלין אל הרב ב"צ עוזיאל, 18.4.1940, אמ"י, פ-890\12, עמ' 8, שם נכתב על החלוקה התקציבית של קהל"ת: 'אם ישיבה כעץ חיים על אלפים תלמידיה ומוריה וסניפיה מקבלת כעשר לא"י, ואם מאה שערים מקבלת ארבע וחצי לירות[...]. מה הפלא אם שערי ציון מקבלת רק שלוש וחצי וכל יתר המוסדות הקטנים בערך'. פורת יוסף קיבלה 1.8 לא"י.

³⁴ עטיה, האיש על העדה, עמ' 272.

³⁵ 'פרטיכל אסיפת התייעצות של באי כח ועד הישיבות ומפעל התורה', 4.6.1944, אמ"י, פ-4247/3, עמ' 6. בסיכום כינוס של ועד הישיבות ומפעל התורה בבית הרב הרצוג ב' סיון תש"ד נכתב: 'קובעים על פי ידיעות ברורות כי לרגלי יוקר הקיום ולרגלי חוסר האמצעים אין אף ישיבה אחת אשר מזונותיה מספיקים לתלמידיה. גם אלה המוסדות אשר על פי המשאל שנעשה לפני חדשים אחדים מצבן נראה מספיק, שונה לרעה: תלמידים נתווספו בעזרת השם, והצרכים ומחיריהם עלו ועולים מאז כידוע...; החזון איש, המנהיג הרוחני של אגודת ישראל, אמר באותם ימים: 'הנני בפחדא כל היום עליהם [=תלמידי תורה] שלא יפלו ח"ו [=חס וחלילה], ונצח ישראל, תינוקות של בית רבן המועטים, מבצר קיומנו, עומדים בסכנה מפני חסרון הפרוטה מן הכיס'. צבי צמרת, "עשר שנות חינוך", בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), **העשור הראשון תש"ח-תש"ח**, ירושלים, תשנ"ח, עמ' 123-136. בייחוד עמ' 127; מנהיג מפלגת אגודת ישראל, הרב יצחק (איצ'ה) מאיר לוי, כתב אחרי זמן: 'עמדה הברירה: לסגור את המוסדות או לקחת תמיכה ממשלתית. הגרעונות הגדולים של המוסדות הללו שנצטברו במשך שנים איימו על קיומם'. שם.

³⁶ 'הישיבות ומוסדות התורה והחינוך בארץ - ישראל', 1944, גוינט, JER.625 / 10 / 3 / JER.44-52, עמ' 26: 'בשנה האחרונה עזבו את הישיבה ועברו לעבודה למעלה מ-20 בחורים טובים שצפו שיהיו לרבנים ומנהיגים רוחניים אך הנסיון המר הורה להם את הדרך לחיי עבודה...'; בראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019, אמר כי היו חמישה עשר. רובם היו מורים בחינוך העצמאי.

³⁷ ראו לדוגמה: ד' גרשון אל נשיא ועד עדת הספרדים, 31.11.1947, אוע"ס, מיכל 6216/2, מכתב מתלמיד שקיבל שתי לא"י מהישיבה וביקש תוספת מוועד העדה הספרדית; ועד התמיכה והמסעדה אל ועד עדת הספרדים, 21.9.1944, אוע"ס, מיכל 6226/11, ועד העזרה פנה לוועד העדה הספרדית לביקש סיוע; אוע"ס, מיכל 6221/7; דו"ח אוצר התורה, 1946/7, עמ' 18-19, אמ"י, פ-4245/28. בשנת 1947 ניתנו מלגות על ידי אוצר התורה לשלושה תלמידים מוכשרים מפורת יוסף (מהווים רוב מתוך מקבלי המלגות) שלא יוכלו להמשיך ללמוד ללא סיוע זה.

³⁸ עטיה, האיש על העדה, עמ' 272.

כארבעים וחמש ארוחות ביום, ובשנת תש"ח (1948) כבר הוגשו כשמונים ארוחות ביום.³⁹ הקמת המסעדה ענתה על מספר צרכים. ראשית, היא הוקמה בעקבות מצב כלכלי קשה, לתמוך בתלמידים שלא היה להם מה לאכול.⁴⁰ שנית, פעולה זו סייעה בעת מתיחות בטחונית להשאיר בישיבה תלמידים שבאו מחוץ לעיר העתיקה ונמצאו ללא אוכל במשך היום.⁴¹ ומעל לכל היוותה המסעדה פתרון עבור איסוף תרומות לפורת יוסף, ואפשרה בעת המצוקה לגבות כספים לישיבה דרכה, וכך לעקוף את הצוואה המעגנת בשבועה את חובת הישיבה להתקיים מכספי ההקדש בלבד, ללא גיוס תרומות נוספות.⁴²

אחד העקרונות שנקבעו לישיבה בצוואת התורם היה תמיכה בתלמידי חכמים, בלומדים ולא רק במלמדים, ופורת יוסף השתדלה למלא אותו לאורך שנות קיומה. הלומדים בישיבת פורת יוסף לא שילמו שכר לימוד, אלא קיבלו שכר מן הישיבה. גם בעתות מצוקה לא רצתה הישיבה לוותר על כך והתאמצה ככל האפשר להגדיל את התמיכה הכלכלית ללומדיה. הקמת המסעדה התיישבה עם עיקרון זה, כך שהמסעדה פתחה דרך לעקוף את צוואת התורם בתחום אחד (גיוס תרומות) כדי שתוכל לממש אותה בתחום אחר (תמיכה בתלמידי חכמים). הרב עוזיאל אמר על המסעדה לוועד העדה הספרדית: 'ממליץ להביא בחשבון את הבקשה שהוגשה בכתב מטעם מפעל העזרה והמסעדה ללומדי ישיבת פורת יוסף, כיוון שמוסד זה מכלכל תלמידים רבים בני תורה'.⁴³ המסעדה המשיכה לכלכל את התלמידים גם לאחר שעברו מן הרובע היהודי. הרב שלמה ועקנין, מתלמידי הישיבה בתקופת בתי הכנסת, סיפר: 'בצהרים היינו אוכלים בסנהדריה. היינו הולכים עד סנהדריה עד רחוב בר אילן היה שם צריך של הישיבה ואכלו שם כל יום ביצה מטוגנת'.⁴⁴

הצורך בהגדלת התקציבים היה רב, וחכמי פורת יוסף פעלו בדרכים שונות,⁴⁵ הישיבה החלה לקבל תקציבים ועזרה מגופים שונים. בי' בכסלו תש"ה (1945) התקיימה ישיבה בביתו של הרב עוזיאל לצורך הצלת הישיבה. הוקם 'הועד למען החזקת לומדי ישיבת פורת יוסף' בנשיאות הרב בן ציון

³⁹ מחבר, לא ידוע, מדרוך ירושלים, עמ' 56; ראו 'י' צדקה אל ועד עדת הבבלים, 8.10.1948, אוע"ב, א.ש / ב.ב 7; ועד התמיכה והמסעדה אל ועד עדת הספרדים, 21.9.1944, אוע"ס, 6226/11; 'הישיבות ומוסדות התורה והחינוך בארץ – ישראל', 1944, גיונט, JER.625 / 10 / 3 / JER.44-52, עמ' 26.

⁴⁰ סופר, הרב כדורי, עמ' 70.

⁴¹ 'י' צדקה אל ועד עדת הבבלים, 8.10.1948, אוע"ב, א.ש / ב.ב 7; אטון, משואות, עמ' 89.

⁴² 'הישיבות ומוסדות התורה והחינוך בארץ – ישראל', 1944, גיונט, JER.625 / 10 / 3 / JER.44-52, עמ' 27. הדו"ח מצוין כי היתה זו 'עצה אשכנזית שניתנה להם'; ראיון אפרים אליהו, 6.6.2017; בראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018, סיפר: 'הישיבה התפרנסה מכספים שבאו מחו"ל לארץ, אבל אז הכסף לא הספיק אז החליט הרב שרים לנסוע לתל אביב ועשו דבר צדדי מבחוץ שאוספים כסף למסעדה לא לישיבה. שלא אוספים כסף לישיבה בגלל החרם של הצוואה של המקדיש שלא להשתמש בכסף אחר. וזה היה תומך. וזה עת לעשות לה' [...] [=תהלים קיט, קכו: 'עת לעשות לה' הפרו תורתך']. במשנה מפרשים פסוק זה כך שיש זמנים בהם צריך לעבור על מצוות ה' כדי לאפשר את קיומן לאורך זמן] ועשו מסעדה ואכלו שם וזה היה עזרה קצת. וגם אחר כך אספו כספים למשכורת. לא היה מספיק מה שבא מחוץ לארץ [...]. ואז התחילו לאסוף כסף מבתי כנסיות מתל אביב; ועד התמיכה והמסעדה אל ועד עדת הספרדים, 21.9.1944, אוע"ס 6226/11. 'לכן נתכוננה ועדה לטפל ולמצוא מקורות כספיים בכדי לתמוך [...] הפעולה הראשונה: פתחנו מסעדה לארוחת צהרים לאלה הבאים לישיבה מחוץ לעיר והלומדים שם כל היום, מבלי אוכל. ראינו כי הדבר הזה נחוץ מאוד והכרחי, ממש היה כאן פקוח נפשות...'.

⁴³ 'ישיבה שניה בענין חלוקת הכסף שנתקבל בניו יורק', 19.3.1948, אמ"י, פ-888/8, עמ' 39.

⁴⁴ ראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019, כנראה בשל מצבה הכלכלי של הישיבה נעשה מאמץ להאכיל את התלמידים, אך התפריט היה דל; התכתבויות בין הישיבה לגיונט מלמדת כי תקופה מסוימת חילקו לתלמידים כסף כדי לקנות אוכל במקום ארוחות. ראו: 'דיווח נתונים לגיונט', 12.11.1952, גיונט, NY_AR45-54_00071_00231; דיווח נתונים לגיונט, 20.12.1950, גיונט, NY_AR45-5400071_00238.

⁴⁵ לדוגמה: בכנס לכבוד הרב אפרים אפשטיין, נציג וועד הישיבות בשיקאגו, נשא הרב עזרא עטיה דברים, וביקש שהאורח יתקן מטבע כמו יעקב וידאג לתלמידי הישיבות. מ.ד. טננבוים, הפרדס, שנה כב, חוברת ד, ינואר 1948.

מאיר חי עוזיאל, והיו"ר השופט וליר. ⁴⁶ הועד פנה במכתב לתורמים שונים 'כדי להציל את המצב של הישיבה הגדולה פורת יוסף', והציע שלוש אפשרויות לתרומה: שישים לא"י, שלושים לא"י או חמש-עשרה לא"י. ⁴⁷ בנוסף פנו רבני הישיבה לגורמים שונים בבקשת סיוע ותמיכה כלכלית, כמו לחברת עזרת תורה, ⁴⁸ ובקשו את עזרת וועדי העדות השונות, כמו הבבלית והחלבית, בתרומה של עשרים וחמש לא"י. ⁴⁹

ב-כ' בכסלו תש"ה (1945) פנתה ישיבת פורת יוסף אל ועד העזרה המרכזי של הג'וינט ⁵⁰ (Central Relief Committee) בבקשה לתמיכה. במכתב הפניה צוינה העובדה שלא הורגלו עד כה באיסוף תרומות:

אמנם בשנים הראשונות של התחלת המלחמה [=מלחמת העולם השנייה], למרות שההכנסה לא נתגדלה וכנגד זה ההוצאה נתרבתה במדה גדולה סבלו הת"ח מצוקה קשה, ובכל זאת המשיכו הלמודים בהישיבה בסדר גמור במסירות נפש גמורה ולא פנינו בבקשת עזרה לשום מוסד הן בארץ והן בחו"ל לפי שרצונו של צדיק מיסד הישיבה היה שהישיבה תתנהל רק מפירות הכנסת עזבון שהקציב לתכלית זו. אבל עכשיו לדאבוננו הגדול כאשר אנו נמצאים כבר בשנה הששית של המלחמה הנוראה באו בנים עד משבר [...] גדולי התורה בישיבה ולומדיה כורעים תחת משאם ופשוט סובלים עוני ומחסור ואין להם במה להשביע רעבונם ורעבון בני ביתם ועל ידי זה הרבה חלו רח"ל [=רחמנא לצלן] מסבל רעב וכפן במחלות קשות ואיומות השם ירחם באין להם במה להחיות את נפשם ולהשקיט רעבונם [...] הצילו נא בעוד מועד את הישיבה הקדושה הזאת שח"ו לא יסגרו שעריה, ואז תורה מה תהא עליה. ידוע לכם רבותינו כמונו שהישיבה הזאת היא היחידה במינה ביהדות ⁵¹ הספרדית אשר יש בה יותר ממאה תלמידי חכמים גדולי תורה בנגלה ובנסתר ובנוסף לזה קיים על ידה תלמוד תורה מסודרה של שבע מחלקות לילדי ישורון [...] ובהיות שלא הורגלו לאסוף כספים וגם אין אנו יודעים ובקיאים כלל

⁴⁶ הועד למען החזקת לומדי ישיבת פורת יוסף אל ב' אצלן, 11.12.1944, אוע"ב, א.ש. / בב 1; פרטיכל הישיבה של עסקנים ונכבדים בביתו של מרן הראשלי"צ שליט"א, 29.11.1944, אוע"ב, ללא קטלוג. השופט יוסף משה וליר, 1884-1945, שימש כשופט מחוזי של ממשלת המנדט בירושלים, אך היה חבר הקהילה הספרדית בירושלים ונשיאה, וכן נשיא הסניף הארץ ישראלי של האיגוד העולמי של קהילות ספרד. רות קרק, יוסף גלס, **משפחת וליר - שבעה דורות בירושלים 1800-1948**, ירושלים, תשס"ו, עמ' 42-44.

⁴⁷ הועד למען החזקת לומדי ישיבת פורת יוסף אל ב' אצלן, 11.12.1944, אוע"ב, א.ש. / בב 1; פרטיכל הישיבה של עסקנים ונכבדים בביתו של מרן הראשלי"צ שליט"א, 29.11.1944, אוע"ב, ללא קטלוג.

⁴⁸ ועד פורת יוסף אל מנהלי ה'צנטרל רילף', 10.12.1948, אה"י, Crc, Box 239/6/43.

⁴⁹ ועדת התמיכה והמסעדה אל ועד עדת הבבלים, 16.10.1944, אוע"ב, א.ש. / בב 7.

⁵⁰ ארגון הג'וינט העולמי (Joint Distribution Committee- JDC) נוסד בשנת 1914 כדי לסייע ליהודים בארץ ישראל ובמזרח אירופה בזמן מלחמת העולם הראשונה. מטרת הארגון הייתה לעזור ליהודים ולקהילות יהודיות ברחבי העולם, בעיקר בעתות חרום או משבר. אתר ג'וינט ישראל <http://www2.jdc.org.il/he/AboutUs>; בסוף שנות השלושים החלה הוועדה לעניינים תרבותיים של הג'וינט לתמוך בישיבות בתקציבים קבועים ובמענקים מיוחדים. ג'וינט, 27/1/1949 aid to Old Yishuv 1949 2765317; מערכת החינוך היהודית בתקופת המנדט הבריטי הייתה בנויה על בסיס זרמים אידאולוגיים. החרדים בחרו מרצונם לא להיות חלק ממערכת זו, ומוסדותיהם לא נהנו מתמיכה כספית של הסוכנות היהודית ושל ממשלת המנדט, מה שהקשה מאוד על תפקודם התקין. בשל כך פנו ישיבות רבות לבקשת תמיכה מוועד הסיוע של הג'וינט, כולל ישיבות שהיו מזוהות עם הקנאים. קפלן, מוסדות החינוך, עמ' 182-191.

⁵¹ חלקו הראשון של המכתב מקוטלג: ועד פורת יוסף אל מנהלי ה'צנטרל רילף', 10.12.1948, אה"י, Crc, Box 239/6/46.

בסדרים ודרכים כאלה. וביודענו שמטרתכם הקדושה היא להציל את מצב הישיבות
ואור התורה בכל תפוצות ישראל לכן מצאנו לנכון לפנות...⁵²

במקביל נשלחו אל וועד העזרה המרכזי של הגיוינט מכתבי המלצה לפורת יוסף מהרב איסר זלמן
מלצר, ראש ישיבת 'עץ חיים', הכותב 'שזהו המוסד הכי גדול שירבה תורה [...] לעדות הספרדים',⁵³
ומהרב יוסף צבי דושינסקי, אב בית דין 'העדה החרדית' בארץ ישראל,⁵⁴ וכן מכתב בקשה מהרב
יצחק אייזיק הלוי הרצוג לתמיכה בפורת יוסף.⁵⁵

הבקשה אושרה, והגיוינט החל לתמוך בקביעות בפורת יוסף. במרץ 1946 נשלח מברק מהישיבה
למזכיר וועד העזרה המרכזי בבקשה להכפיל את התמיכה בגלל חג הפסח,⁵⁶ והועבר גם ש"ס
לישיבה, כמו לישיבות נוספות.⁵⁷ משנת תש"ז (1947) נשמרו מכתבים המאשרים קבלת תמיכה של
מאות וחמישים דולר כמעט מכל החודשים. באייר תש"ז (1947) קיבלה הישיבה חמש מאות דולר
ושלחה מכתב תודה: 'כי מצב הישיבה החמרי שלנו הוא קשה מאוד וכל פרוטה הנשלחת עוזרת
הרבה מאוד ומחזקת את רוחינו ומעודדת אותנו להגביר חיל בישיבתנו הקדושה למען הספרדים'.⁵⁸
בשנת תש"ח (1948) היו התמיכות לקראת החגים גבוהות יותר,⁵⁹ ונשלח מכתב התנצלות לפורת
יוסף על שלא ניתן להוסיף למרות בקשות הישיבה, בגלל הצורך לעזור "לאחב"י [=אחינו בני ישראל]
באירופה".⁶⁰

במהלך מלחמת העצמאות בשנת 1948 לאחר הקמת המדינה, העביר וועד העזרה המרכזי (Central
Relief Committee) של הגיוינט לרב עוזיאל, דרך הסוכנות, סכומים שונים עבור פורת יוסף. ייתכן
שאלה היוו תוספת תמיכה בשל הפגיעה הקשה בישיבה בימי מלחמת העצמאות. במאי הועברו חמש
מאות וחמישים דולר, ומיוני ועד אוגוסט הועברו מאתיים שבעים וחמישה דולר כל חודש.⁶¹ התמיכה
החודשית הקבועה הוגדלה ובאוגוסט כבר עמדה על שש מאות וחמישים לא"י. בכל זאת ביקשה
פורת יוסף להגדיל את התמיכה לאחר חורבן ביתה בעיר העתיקה ואבדן מקורות ההכנסה.⁶²

⁵² המשך המכתב מקוטלג: ועד פורת יוסף אל מנהלי ה'צנטרל רילף', 10.12.1948, אה"י, Box 239/6/43, Crc.

⁵³ הרב א"ז מלצר אל מנהלי ה'צנטרל רילף', 11.12.1944, אה"י, Box 239/6/45, Crc.

⁵⁴ הרב י"צ דושינסקי אל מנהלי ה'צנטרל רילף', 15.12.1944, אה"י, Box 239/6/47, Crc.

⁵⁵ הרב י" הרצוג אל מנהלי ה'צנטרל רילף', 12.12.1947, אה"י, Box 239/6/44, Crc; הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג,
תרמ"ט-תשי"ט (1888-1959) היה הרב הראשי האשכנזי של ארץ ישראל משנת 1936, ואחר כך של מדינת ישראל עד
יום מותו.

⁵⁶ מדרש פורת יוסף אל א' הורביץ, 30.3.1946, אה"י, Box 239/6/50, Crc.

⁵⁷ י" הלוי רוזנברג והרב א' הורביץ אל ראשי ישיבת פורת יוסף, 14.3.48, אה"י, Box 239/6/49, Crc.

⁵⁸ הרב ב"צ חזן אל מנהלי ה'צנטרל רילף', 23.4.1947, אה"י, Box 239/6/13, Crc.

⁵⁹ א' הורביץ אל ראשי ישיבת פורת יוסף, 5.3.1945, אה"י, Box 239/6/14, Crc; י" הלוי רוזנברג אל ראשי ישיבת
פורת יוסף, 22.9.1947, אה"י, Box 239/6/27, Crc.

⁶⁰ א' הורביץ אל ראשי ישיבת פורת יוסף, 24.3.1947, אה"י, Box 239/6/37, Crc.

⁶¹ א' הורביץ אל ראשי ישיבת פורת יוסף, 26.8.1948, אה"י, Box 239/6/10, Crc.

⁶² ועד מפעל העזרה והמסעדה אל הרב יונג, 10.8.48, גיוינט, NY_AR45-54_00071_00250; גם הרב הרצוג שלח
באותה תקופה בקשה לרב יונג, יו"ר הוועדה התרבותית בגיוינט, לתמוך בפורת יוסף. הרב י" הרצוג אל הרב יונג,
18.8.48, גיוינט, NY_AR45-54_00071_00249.

על אף כל זאת, בשנת 1947 החמיר המצב הכלכלי של הישיבה עוד. כאשר עזבו הבריטים את הודו ירד ערך הכסף ההודי, ונפגעו כספי הקרן של הישיבה.⁶³ כספים מהקרן שהניח התורם יוסף אברהם שלום בהודו הוסיפו להגיע,⁶⁴ אך היו מעטים מאוד. ב"י שבט תש"ח (21.1.48), לדוגמה, כתב הרב עוזיאל לרב חזן כי התקבל מכתב מהאפוטרופוסים של הישיבה ששלחו אלף לא"י, הסכום האחרון שאמור להגיע לשנה זאת עד אפריל,⁶⁵ לעומת חמשת אלפים לא"י שהיו מגיעים מדי שנה בשנים הראשונות להקמת הישיבה. בשלב זה הבינה הנהלת הישיבה כי קרן המקדיש יוסף אברהם שלום לא תוכל לפרנס אותה עוד. בהתייעצות עם האפוטרופוסים בכלכותה הוחלט למצוא מקורות קיום אחרים שיכללו את הישיבה באופן שוטף, ותוקף השבועה פג. הישיבה פנתה לבית דין שהפקיע את השבועה שבצוואת התורם, וקבע כי מותר לשיבת פורת יוסף לגייס כספים ממקורות חדשים, כבר לא רק דרך קרן המסעדה, ולפתוח שעריה בפני תלמידים חדשים. אם תתקבל הכנסה מקרן המקדיש היא תשמש לתמיכה בתלמידי החכמים הוותיקים שהיו בישיבה בזמן שניזונה מהקדש זה.⁶⁶

פגיעה נוספת בתקציב הישיבה ארעה ימים מספר לאחר כ"ט בנובמבר. ב-2.12.1947 הוצת המרכז המסחרי היהודי בממילא, על ידי המון ערבי,⁶⁷ ובתוכו מבנה שרכשה הישיבה כדי להנות מפירותיו. אבדן ההכנסות מהבניין במרכז המסחרי הביאו לגרעון גדול בתקציב הישיבה: 'ערך הבנין עלה למעלה משלושים אלף לא"י נהרס עתה עד היסוד על ידי פראים אכזריים. ועל יד זה נהרס חלקה הגדול של פרנסת לומדי הישיבה התקציב השנתי אשר עד היום היה סכום של עשרת אלפי לא"י. ירד עתה לפחות מחצי התקציב'...⁶⁸

במהלך מלחמת העצמאות העביר הרב עוזיאל תמיכה ממקורות שונים לשיבת פורת יוסף כמו דרך וועד העדה הספרדית, ודרך 'הוועד הלאומי'.⁶⁹ בדיווח על תקציבים שהעביר וועד העדה למוסדות נכתב שפורת יוסף קיבלה 980 לא"י.⁷⁰ התמיכה בישיבה נעשתה אז דרך שלושה ערוצים: למוסד הישיבה עצמו, למסעדה,⁷¹ ולתמיכה בחכמי הישיבה שנאלצו לעזוב את בתיהם ברובע היהודי.⁷²

⁶³ בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 482-483.

⁶⁴ דיווח נתונים על ישיבת פורת יוסף, 12.1950, גיוינט, NY_AR45-54_00071_00237.

⁶⁵ אורנשטיין וארנוולד, תעודות הרובע היהודי, עמ' 193.

⁶⁶ מחבר לא ידוע, הישיבה הגדולה, עמ' 13; ויזר, חזן - נעים זמירות, עמ' 105 (וכן מקורות נוספים).

⁶⁷ יזרעאלי, הרובע היהודי במלחמת העצמאות, עמ' 134.

⁶⁸ ב"צ חזן אל מנהלי ה'צנטרל רילף', 16.2.1948, אה"י, Crc, Box 239/6/18; ראו גם: אמ"י, פ-26/3 עמ' 4.

⁶⁹ י"ב בן צבי אל הרב ב"צ עוזיאל, 30.3.48, ב' יוסף אל י"ב בן צבי, 19.3.48, אמ"י, פ-888/8, עמ' 124-126; אורנשטיין וארנוולד, תעודות לקורות הרובע היהודי, עמ' 206.

⁷⁰ "בעדה הספרדית בירושלים", **הד המזרח**, 10.12.1948. באותו דיווח נכתב כי וועד העדה הספרדית תמך גם באוניברסיטה העברית.

⁷¹ ראו: הרב ב"צ עוזיאל אל א' אלישר, 3.3.1947, אוע"ס, מיכל 6219/2. בשנת תש"ז (1947) העביר הרב עוזיאל למסעדה 30 לא"י מהקדש בליליוס, וכן 30 לא"י לשערי ציון ו-110 לא"י לתפארת ישראל לרבנים, מהקדש זה; סימה בליליוס מכלכותה נפטרה ב-1926 והותירה, בנוסף לכספים לרכישת נכסים עבור העדה הספרדית, גם 80,000 לא"י לבית הכנסת הגדול בירושלים. היו ויכוחים למה התכוונה. בשנות החמישים התפתח מאבק על קרן בליליוס מול הרב נסים ובבית הדין של הרבנות. ראו: מחבר לא ידוע, **על חומות ירושלים, קובץ על בעיותיה ופעולותיה של עדת הספרדים בירושלים**, ירושלים, תש"ז; על המאבק בשנות הששים, ראו: נח זבולוני, "קרן בליליוס" עוררה פרשה חדשה, סכסוך בין הרב הראשי נסים והדיין הרב אברהם שפירא, **חרות**, 22.5.1962, עמ' 5; בשנות השבעים הצטרפה פורת יוסף בהכוונת הרב אברהם שרים למאבק על קרן בליליוס, ראו: אלישר, לחיות עם יהודים, עמ' 525.

⁷² ראו: אמ"י, פ-888/8; תרומה שהתקבלה מקרן קהילות הספרדים בניו יורק הועברה בנפרד לתמיכה בישיבת פורת יוסף בסך שלוש מאות לא"י, ראו: שם, עמ' 168; לתמיכה במסעדה בסך חמשים לא"י ולתמיכה בחכמי פורת יוסף שיצאו מהעיר העתיקה בחוסר כל, בסך מאה לא"י, ראו: שם, עמ' 8.

המלגות והמשכורות שהצליחה הישיבה לתת לתלמידים ולמורים היו נמוכות.⁷³ תלמידים למדו בישיבות ערב על מנת להגדיל את הכנסתם,⁷⁴ ורבני הישיבה קיבלו תמיכה ממקורות נוספים.⁷⁵ המציאות הכלכלית הקשה בה הייתה נתונה הישיבה, בנוסף למציאות הביטחונית המורכבת, גרמה לתלמידים רבים לעזוב את הישיבה.⁷⁶ ממצאות של כמאה תלמידים לשנה, הלכה פורת יוסף וירדה לשישים ושמונה תלמידים בתש"ד (1944) וחמשים ושמונה תלמידים בתש"ה (1945),⁷⁷ כפי שתיארו רבני הישיבה במכתב לוועד העדה הבלית: 'אמנם לצערינו הגדול מספר הלומדים בה מעט ביחס לכל ארץ ישראל. וגם אלה הנמצאים בה עוזבים מעט מעט לרגלי הדוחק הקשה שנמצאת הישיבה...'⁷⁸

היו בארץ ישראל ישיבות גדולות יותר מפורת יוסף. אך כשיבת תלמידים ספרדית הייתה פורת יוסף כמעט בודדה במערכה. היה בה אתוס של שומרי הגחלת, לכן הכאב על הירידה במספר התלמידים היה רב יותר. זו התחושה שעולה מדבריו של אברהם בן יעקב: 'אף בישיבת פורת יוסף שהיא הגדולה בין הישיבות ושקלטה לתוכה מספר צעירים לא קטן, אף אלה מתמעטים והולכים'.⁷⁹

6.3. מקורות קיום 1948-1967

גם לאחר 1948 המשיכה פורת יוסף לקבל את פירות הקרן שייסד התורם יוסף אברהם שלום,⁸⁰ אולם ערכם היה נמוך מאוד. אף על פי כן המשיכו לקיים אזכרה ביום פטירתו ב"ז אב⁸¹ (ואזכרה

⁷³ הרב עוזיאל כתב על פורת יוסף באותה תקופה: 'התלמידי חכמים והאברכים המקבלים סכומים מועטים... הרב ב"צ עוזיאל אל קרן קהלית, 29.11.39, אמ"י, פ-89012, 'שאלון' פורת יוסף, ללא תאריך (כנראה שנת ת"ש), אמ"י, פ-89012; לפי עטיה, האיש על העדה, עמ' 249, האברכים קיבלו מחצית ממשכורת ממוצעת של פקיד. מי שנגש למבחן חודשי קשה אצל ראש הישיבה קיבל 13 לא"י נוספות; ששון, אביר הרועים, חלק ב, עמ' 46, כותב כי בשנת 1950, היה שכר האברכים בפורת יוסף 26 לא"י לחודש.

⁷⁴ דיווח נתונים על ישיבת פורת יוסף, 12.1950, גיונט, NY_AR45-54_00071_00237. ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 223-224 כותב שלא קיבלו כלל מלגה בישיבה באותה עת, אך במסמך זה משנת 1951 יש פירוט של המלגות והמשכורות.

⁷⁵ הרב בן ציון חזן, הרב אפרים הכהן, הרב שאול שרבאני, הרב יצחק כדורי, הרב יוסף שרבאני והרב יהושע שרבאני מופעים כזקוקים לעזרה של ועד העדה הבלית. רשימת הרבנים הבלים הזקוקים לתמיכה לשנת תש"י, 1950, אוע"ב, א.ש / בב 95.

⁷⁶ בן יעקב, אוצר התורה, עמ' 6; זו הייתה אחת הסיבות להקמת המסעדה. ועדת התמיכה והמסעדה אל ועד עדת הבלים, 16.10.1944, אוע"ב, א.ש / בב 7; אטון, משואות, עמ' 89.

⁷⁷ 'טפס למפקד תלמידים', 1944, 1954, אמ"י, מ-1033/17.

⁷⁸ ועדת התמיכה והמסעדה אל ועד עדת הבלים, 16.10.1944, אוע"ב, א.ש / בב 7; ששון, אביר הרועים, חלק ב, עמ' 46, כותב כי בשנת 1950, כשחזר הרב עובדיה יוסף ממצרים רצה לחזור ללמוד בפורת יוסף, אולם לא קיבלו משום שלא יכלו להוסיף מלגה בשל המצב הכלכלי.

⁷⁹ בן יעקב, אוצר התורה, עמ' 6.

⁸⁰ אטון, משואות, חלק ד, עמ' 90; משואות, חלק ב, עמ' 109, מתואר ביקור בשנת תשכ"א (1961) של 'הגברת הנכבדה מרת רחמא יהודא אחותו של האפוטרופוס הראשי באנגליה הממונה על עזון הנדיב והמיסד של ישיבתנו...'. יוסף אברהם שלום...

⁸¹ אטון, משואות, חוברת ד, עמ' 101, נכתב לגבי האזכרה למקדיש: 'כנהוג משנים קדמוניות, עד "כל ימי חיך להביא לימות המשיח"'.⁸¹

לבנו רבקה בליליוס ביי"ח אדר) מתוך הבנה שתורמתו הייתה משמעותית לכינונה של הישיבה.
לצורך כך עצרו הלימודים השוטפים, וכל רבני הישיבה ותלמידיה השתתפו באזכרות.⁸²

הוצאות הישיבה המשיכו לעלות. התקציב השנתי שעמד על כ-10,000 לא"י בשנים 1947-1948 גדל ל-14,220 לא"י בשנת 1949,⁸³ ל-50,000 לא"י בשנת תשי"ד (1954)⁸⁴ ובשנת 1956 עמד על 69,040 לא"י.⁸⁵

מה שסייע באפשרויות שיקומה של ישיבת פורת יוסף היו שני אפיקים עיקריים: הראשון ביניהם הוא הקמת מדינת ישראל כמדינת רווחה יהודית סוציאל דמוקרטית, ומצבה החברתי-כלכלי. לאחר מלחמת העולם השנייה התפתח העולם המערבי באופן מואץ מבחינה כלכלית, ורמת החיים עלתה. המצב הכלכלי והחברתי במדינת ישראל בשנתה הראשונה היה אמנם קשה מאוד, אך אף על פי כן, ולמרות מדיניות הצנע, נתנה הכנסת עדיפות לחינוך,⁸⁶ ובתוך כך הועברו תקציבים שהלכו וגדלו עם השנים, גם אל הישיבות.⁸⁷ בשנות החמישים והשישים הועברו תקציבים ממשלתיים בעיקר דרך עליית הנוער, לישיבות שקלטו ילדי עולים.⁸⁸ אפיק זה נדון להלן בסעיף 6.3.1 'מעבר מיישוב למדינה בפורת יוסף ובחינוך החרדי', ובסעיף 6.3.2 'תמיכה נוספת ממדינת ישראל'.

האפיק השני היה תרומות, והוא נדון בסעיף 6.3.3 'תרומות'. מבחינה כלכלית נשענה מדינת ישראל, בין השאר, על הסולידריות היהודית מצד יהודי המערב, שחשו אחריות למצבו של העולם היהודי לאחר השואה. כספים רבים נתרמו למדינה⁸⁹ וכן למוסדות חינוך ורווחה, על ידי הגוינט וארגונים יהודים, או באופן ישיר. עיקר תקציב הישיבות זרם מיהודי מגזרים שונים בארצות המערב ובעיקר בארצות הברית, בין השאר מתוך מחויבות לשמר זיכרון לעולם היהודי הדתי שחרב בשואה.⁹⁰

⁸² ראיון הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018: 'באזכרה היו מפסיקים את השיעורים מוקדם וכולם באו לאולם הגדול כולל המקובלים. במזרח ישבו כל הרבנים והמקובלים וזקנים וזקנים שולחו קטן עם נר. והיו קוראים תהילים מפרק קיט עד סוף התהילים. ואחר כך אחד מהבחורים היה אומר שיעור בפלפול. שנה אחת אני אמרתי בערך רבע שעה-עשרים דקות, ואחר כך חמש דקות דרשה במעלת הצדקה ואחר כך קדיש'.

⁸³ 'דיווח כלכלי פורת יוסף', 1948-1949, גוינט, NY_AR45-54_00071_00241; ייתכן שהגידול בתקציב הושפע גם מעליה במספר התלמידים שעמד בשנה זו על 143. במקביל גדל גם הגרעון, כי הכנסות הישיבה היו בשנה זו רק 10,519 לא"י.

⁸⁴ מחבר לא ידוע, הישיבה הגדולה, עמ' 13.

⁸⁵ דיווח על ישיבת פורת יוסף מאת ד"ר א' גרינבאום, 23.11.1956, גוינט, NY55-64_CR_028_0903. התקציב החודשי התחלק כך: אוכל-7,360, מלגות (רווקים)-16,378, מלגות (נשואים)-14,622, שכר מורים-14,556, שכר תחזוקה-3,167, שכר עובדי מנהלה-3,637, ספרי לימוד-916, מנהל-1,843, תחזוקה-1,757, שונות: 814, החזר הלוואות-3,986. הגרעון גם הוא המשיך לגדול, משום שההכנסות לחודש עמדו על כ-59,000.

⁸⁶ צמרת, עשר שנות חינוך, עמ' 130.

⁸⁷ פרידמן, על הנסים, עמ' 438; פרידמן, החברה החרדית, עמ' 70-76.

⁸⁸ שאול, פאר תחת אפר, עמ' 125; 'הסוכנות היהודית-דו"ח על ישיבת פורת יוסף', 28.10.1968, אצ"מ, s75\18127-17. הדו"ח קבע לגבי הישיבה בקטמון: 'עליית הנוער הקימה למעשה את הישיבה'...

⁸⁹ את מודל השד"ר בו השתמשו יהודי היישוב הישן-העבירה התנועה הציונית לפן הלאומי. ראו על כך: יהודה שנהב, **היהודים הערבים: לאומיות דת ואתניות**, תל אביב, תשס"ג (להלן: שנהב, היהודים הערבים), עמ' 84-103.

⁹⁰ פרידמן, על הנסים, עמ' 438; פרידמן, החברה החרדית, עמ' 70-76; שאול, פאר תחת אפר, עמ' 132; Israel shahak and Norton mezvinsky, *Jewish fundamentalism in Israel* (Chap. 2), London, 1999.

מספרן של הישיבות בירושלים שהלך וירד בתקופת המנדט- עלה עם הקמתה של מדינת ישראל,⁹¹ ופורת יוסף השתלבה בתהליך זה.

6.3.1. מעבר מיישוב למדינה בפורת יוסף ובחינוך החרדי

הקמת המדינה יצרה תקופה רבת תהפוכות עבור פורת יוסף ללא קשר ליחסים בינה לבין מדינת ישראל. עם הקמתה חרב המבנה הגדול ברובע היהודי, ואבדו ההכנסות מהמבנה במרכז המסחרי ממילא, ובתזמון מקרי איבדה הישיבה גם את היכולת הכלכלית שהייתה לה מקרן התורם, ונאלצה למצוא מקורות קיום אחרים, כפי שנכתב בבקשת עזרה שהפנתה אל וועד העזרה המרכזי של הגוי'נט ב-ז' באדר א' תש"ח (17.2.1948): 'והישיבה היחידה במינה בעולם הספרדי והשריד האחרון טובע בים של צרות'...⁹² שני התהליכים השתלבו יחד, ופורת יוסף התגמשה ולמדה לנצל לצרכיה את הקשרים עם המדינה, את הסיוע שהעניקה מדיניות הרווחה למוסד ולרכיביו הפרטיים, ואת תקציבי עליית הנוער, גם אם דרשו פיקוח הדוק, ולעיתים ויתור מסוים על עקרונות כמו לימודי חול במינון גבוה יותר ממה שהיו רוצים.⁹³ גם בתקופת המנדט נדרשה פורת יוסף לתת דין וחשבון לממשלה על פעילותה, אולם עם הקמת מדינת ישראל הפך הפיקוח עליה, כמו על הישיבות כולן, הדוק יותר מצד ממשלת המדינה היהודית.

נראה כי ההשתלבות בפעילות המדינה הציונית לא הייתה קשה לפורת יוסף, שרבים מאנשיה היו בעלי נטיה ציונית (לכל הפחות לא אנטי ציונית). ראו להלן: 7.1.4 יחסה של ישיבת פורת יוסף לציונות), ושיתפו פעולה עם מוסדות המדינה שבדרך עוד בהיותם ברובע היהודי, במקביל לעובדה ששמרו על רמה דתית גבוהה. על תהליך זה הקלה עוד 'אגודת ישראל', שחלקים מתוכה היו אנטי-ציוניים לפני הקמת המדינה, כשהחלה לאחר מלחמת העצמאות לפתוח פרק חדש של שיתוף פעולה עם מדינת ישראל, שבא לידי ביטוי בפועל בתקצוב מוסדות חינוך חרדיים על ידי המדינה. בימי המנדט הבריטי היו ביישוב היהודי בארץ ישראל שלושה זרמים חינוכיים פוליטיים-תנועתיים: הזרם הכללי, זרם העובדים, וזרם המזרחי.⁹⁴ עם הקמת מדינת ישראל היה חשש לקיומן של רוב מסגרות החינוך החרדי, בפרט על רקע תקצוב הזרמים החינוכיים על ידי המדינה,⁹⁵ אולם כשקמה

⁹¹ בשנים תרפ"א-תש"ח (1921-1948) היו בירושלים כשבע עשרה ישיבות, מהן כשמונה ישיבות לספרדים ובני עדות המזרח, לפי אוסקוטסקי, כל ירושלים, עמ' 72; הכהן, בתי כנסיות, עמ' שמה-שמו; הפרדס, שנה טו חוברת ז', תשרי תש"ב; אמ"י, פ-890\12; מחבר לא ידוע, מדריך ירושלים, עמ' 54-60, כתוב שבשנת תש"ט (1949) עם הקמת מדינת ישראל, כבר הייתה עליה במספר הישיבות בירושלים, בעיקר האשכנזיות, והן מנו כעשרים ושש; ברחבי ארץ ישראל היו בשנת תש"ט מאה וחמש ישיבות, 6000 תלמידים, מתוכם 1136 אברכים. הרב ז' סורצקין אל הרב ב" עוזיאל, 29.4.1949, אמ"י, פ-4247/2; ב-1944 נתמכו על ידי הגוי'נט ארבעים ישיבות בארץ ישראל (2985 תלמידים), ואילו ב-1964 כבר תמך הגוי'נט במאה ותשע ישיבות בישראל. שאול, פאר תחת אפר, עמ' 106-107.

⁹² ב"צ חזן אל מנהלי ה'צנטרל רילף', 16.2.1948, אה"י, Box 239/6/18, Crc.

⁹³ מ' מונק אל הרב מילר, 25.3.1955, אצ"מ, s75/15208-31; מ' מונק אל י' מוצרי, 16.11.1954, אצ"מ, s75/15208-43.

⁹⁴ צמרת, עשר שנות חינוך, עמ' 125. מעבר לכך היו בתי ספר פרטיים שלא שוייכו לאחד מן הזרמים, כמו בתי הספר של כ"י"ח ותלמודי תורה. אלה לא נתמכו על ידי התנועה הציונית. הוועד המנהל היה הגוף העליון של מערכת החינוך, שהיה מורכב מנציגי שלושת הזרמים, נציג הסוכנות היהודית, נציג עיריית תל אביב, נציג המושבות ונציג הממשלה.

⁹⁵ מנהלי תלמוד-תורה 'באר שבע' בירושלים כתבו: 'וכעת נתפרסם ברבים כי חינוך נהיה בחינם וכי בתה"ס [=בתי הספר] מקבלים חינם ע"כ [=על כן] הלכו הרבה מתלמידי מוסדינו ועוד הולכים כידוע כל דבר בחינם רבים הקופצים עליו. ובפרט ישנם תנועות מעוניינות כנראה בבחירות וכדי למשוך לב העם פתחו בסביבותינו כביכול בתי ספר

מדינת ישראל הוחלט לתמוך בזרם פוליטי-חינוכי נוסף, זרם 'אגודת ישראל'. מצד הממשלה הצעירה היה רצון שתומכי 'אגודת ישראל' יצטרפו למעגל האחריות הלאומית ויסייעו בימים הקשים של מלחמת העצמאות, וכן תקווה שתמיכת המדינה במוסדות החרדיים תקרב אותם לציונות. החרדים ניגשו למהלך זה מתוך קשיים כלכליים כבדים שאיימו על קיומם, והוחרפו במלחמת העצמאות שליוותה את הקמת המדינה,⁹⁶ כפי שארע לפורת יוסף באותה תקופה בדיוק. וכך הפכה פורת יוסף לחלק מזרם החינוך של 'אגודת ישראל', שכונה 'זרם החינוך הרביעי', והפך לחינוך העצמאי לאחר חקיקת חוק חינוך ממלכתי באוגוסט 1953.⁹⁷ היה זה הזרם הקטן ביותר, שסבל בשנותיו הראשונות מאפליה בתקציב ובמבנים, ועם זאת, המימון מטעם משרד החינוך שזכה לו בית הספר של פורת יוסף בקטמון היה משמעותי עבור פורת יוסף,⁹⁸ כפי שהמימון לזרם הרביעי היווה מהפכה בחינוך החרדי ואפשר לו הרחבה ניכרת, בפרט על רקע העלייה הגואה.⁹⁹

יחד עם התקצוב על ידי מדינת ישראל, פעלו באותה תקופה בוגרי ישיבות מזרח אירופה ובוגרות בתי הספר של בית יעקב ללא לאות להחייאת מפעל החינוך החרדי, הקמת ישיבות ובית ספר חדשים ושיקום ישנים. אצל רבים בציבור החרדי ובקרב מנהיגיו עלתה תודעה היסטורית כלל ישראלית ותחושה כי העם היהודי ניצב בצומת דרכים קריטית, כשעולם התורה באירופה עלה בלהבות ובו בזמן נתעצבה יישות אלטרנטיבית חילונית בארץ הקודש. התגבשה בקרבם תחושת שליחות להמשך שלשלת הדורות, וכבר בתקופת השואה ולאחריה חזרו ונוסדו בארץ ישראל רבות מן הישיבות שחרבו באירופה, בעיקר ישיבות ליטאיות.¹⁰⁰ המאבק על צביון החינוך הגביר את אידיאל ההיראות והמרד של הלימוד בישיבה, והציב אתגר לתלמידי הישיבות.¹⁰¹

מעבר לכל זה, צמיחתן של הישיבות היתה חלק מפריחתה של מערכת החינוך בישראל כולה. למרות המצב הכלכלי והחברתי הקשה ששרר במדינה בשנותיה הראשונות, נתנה הכנסת עדיפות לחינוך. חוק לימוד חובה תש"ט-1949, קבע כי כל ילד בגילאי חמש עד ארבע-עשרה זכאי לחינוך חינוך, וכל נער בן ארבע-עשרה עד שבע-עשרה שלא השלים את לימודיו בבית הספר היסודי, חייב לבקר בבית ספר לנערים עובדים.¹⁰² על אף תנאי הצנע עלתה רמת החיים של היישוב ומספרם של היוצאים לשוק העבודה לאחר סיום הלימודים בבית הספר היסודי פחת.¹⁰³ ההתפתחות הכלכלית אפשרה למעמד

ומושכים את האנשים וזה מזיק לנו הרבה יען זה קרוב וגם בחינם ואנחנו הואיל עיקר פרנסתנו ותקציבנו עפ"י [=על פי] הרוב משכ"ל [=משכר לימוד] ואין לנו תקציב מיוחד כמו בתה"ס [=בתי הספר] ע"כ [=על כן] אי אפשר לנו להכיר על חינוך חינוך ואנשים מוצאים ילידהם למקומות אחרים. ע"כ סכנת התמוטטות מרחפת על מוסדינו... ישיבת באר שבע אל ועד עדת הספרדים, 11.10.1948, אוע"ס, מיכל 6221/11; עיינו גם: שארפשטיין, תולדות החינוך, עמ' 153.

⁹⁶ צמרת, עשר שנות, עמ' 123-136.

⁹⁷ צמרת, עשר שנות חינוך, עמ' 129; פרידמן, על הנסים, עמ' 432-440.

⁹⁸ אטון, משואות, חוברת ד, עמ' 92; אליהו נעים, "הרה"ג עזרא שרים זצ"ל", קול סיני, גליון ה כרך ב, שבט תשכ"ג, עמ' 128-129.

⁹⁹ פרידמן, על הנסים, עמ' 432-440.

¹⁰⁰ שאול, פאר תחת אפר, עמ' 104-118.

¹⁰¹ פרידמן, החברה החרדית, עמ' 72.

¹⁰² צמרת, עשר שנות חינוך, עמ' 130. החוק חייב את ההורים לשלוח את ילדיהם להתחנך באחד הזרמים, מה שהגביר את המלחמה בין הזרמים, בעיקר על גב העולים החדשים. כל זרם ניסה למשוך אליו תלמידים כמעט בכל מחיר.

¹⁰³ בראיון עזרא ברנע, 26.6.2017, סיפר כי לפני הקמת המדינה יצאו תלמידים רבים לעבודה מיד עם סיום בית הספר העממי.

הבינוני להפנות משאבים להקניית חינוך תיכוני ועל-תיכוני לילדיו,¹⁰⁴ ובמגזר החרדי שלחו הורים את ילדיהם לישיבות במקום לחינוך תיכוני,¹⁰⁵ מדינת ישראל העניקה למערכת החינוך של 'אגודת ישראל' תנאי התפתחות מיטביים לפורת יוסף בתוך מערכת החינוך החרדי, ששילשה את מספר התלמידים שלה בשנים תשי"ב – תשי"ט (1942-1949).

6.3.2. תמיכה נוספת ממדינת ישראל

תמיכה תקציבית נוספת של מדינת ישראל בישיבות ניתנה על ידי משרד הדתות, והועברה באמצעות וועד הישיבות.¹⁰⁶ וועד הישיבות נוסד בוילנה לאחר מלחמת העולם הראשונה בשנת תרפ"ד (1924), איגד את ישיבות פולין וליטא, הסדיר את יחסי הישיבות עם השלטונות, ודאג לגיוס תרומות עבורן. בשנת תשי"א (1941), במהלך מלחמת העולם השנייה, נוסד מחדש בארץ ישראל כדי לתמוך ב'ישיבות מכל רחבי ארץ ישראל בלי הבדל עדה וחוג',¹⁰⁷ על ידי הרב יצחק הלוי הרצוג שהיה רב ראשי ושימש כנשיא הוועד, והרב זלמן סורוצקין ששימש כמנהל, אולם בפועל שימש כנשיא הרב איסר זלמן מלצר. בדו"ח של ועד הישיבות נכתב כי מטרתו 'לחפש דרכים כלליות להרמת קרן הישיבות ובתי התלמוד תורה בארץ ישראל בחומריות וברוחניות. הדרכים הראשונות על ידי הכנסה מאר"י [=מארץ ישראל]. בענינים כלליים כגון מגביות כלליות וכדומה גם בחו"ל'.¹⁰⁸

פורת יוסף כנראה לא הייתה חברה בוועד הישיבות בשלב הראשון, כנראה שהיה זה בתקופה שהישיבה הייתה עדיין מחויבת לשבועה והשתדלה לא לקבל תקציבים ממקורות מעבר לקרן התורם.¹⁰⁹ ב-1948 כבר הייתה פורת יוסף חברה בוועד הישיבות,¹¹⁰ שהדפיס אלפי גמרות וספרים נוספים לישיבות, עקב המחסור הכללי ששרר בעקבות מלחמת העצמאות.¹¹¹ אולם ברשימת ישיבות נתמכות משנת 1949 פורת יוסף לא הוזכרה.¹¹² בשלב מסוים החלה פורת יוסף לקבל תקציב קבוע מועד הישיבות. בשנת 1954 קיבלה 2,405 ל"י, וב-1955 קיבלה 3,825. בשנת תשט"ז (1956), מעבר

¹⁰⁴ פרידמן, על הנסים, עמ' 438.

¹⁰⁵ פרידמן, החברה החרדית, עמ' 70-76.

¹⁰⁶ 'ועד הישיבות בארץ ישראל - דין וחשבון', 1955, 1957, אמ"י, גל-58302/7; 'י ליטל אל א' אוסוסקין, 8.3.1956, אמ"י, פ-4246/28.

¹⁰⁷ מחבר, לא ידוע, מדריך ירושלים, עמ' 54; טננבוים, לסוגי הישיבות בארץ, עמ' 149, ועד הישיבות מכונה שם 'המוסד המרכזי והעליון של הישיבות ובתי הת"ת בארץ הקודש'.

¹⁰⁸ 'ועד הישיבות בארץ ישראל', 1957, אמ"י, פ-4247/9.

¹⁰⁹ 'הסיכום מתשובות על השאלונים', ללא תאריך, אמ"י, פ-4247/9. בתיק ישנם סיכומי שאלונים שמילאו ישיבות המאוחדות בוועד הישיבות, ופורת יוסף לא מופיעה ביניהם. אולם גם ברשימת הישיבות שאינן מאוחדות בוועד הישיבות היא אינה מופיעה. 'הסיכום מתשובות על השאלונים מישיבות שאינן מאוחדות בוועד הישיבות', ללא תאריך, אמ"י, פ-4247/9. הרשימות הן אחרי שנת תשי"א (1941), לא ברור מתי בדיוק.

¹¹⁰ מחבר, לא ידוע, מדריך ירושלים, עמ' 54, באותה שנה היו חברות בוועד הישיבות 58 ישיבות ברחבי הארץ; בשנת תשט"ז (1956) נמנו 93 ישיבות בוועד הישיבות. 'רשימת הישיבות אשר נתמכו בתמיכות סדירות על ידי ועד הישיבות', 1955, אמ"י, גל-58302/7; ובתשי"ז (1957) 92 ישיבות. 'ועד הישיבות בארץ ישראל', 1957, אמ"י, פ-4247/9.

¹¹¹ טננבוים, לסוגי הישיבות בארץ, עמ' 149.

¹¹² הישיבות בישראל ואירגוני הרוחה, 1949, אמ"י, פ-4247/1.

לישיבה בגאולה, קיבלה פורת יוסף גם תקציב לתלמוד-תורה, ובתשי"ז (1957) נוספה על כך גם הפנימיה בקטמון.¹¹³ גם בשנת תש"ך (1960) עדיין קיבלה פורת יוסף תקציב מוועד הישיבות.¹¹⁴

ועד הישיבות פעל מטעם 'אגודת ישראל' ונוסד מספר חודשים לאחר ייסוד מפעל התורה, עמו עבד במשך השנים בשיתוף פעולה.¹¹⁵ מפעל התורה נוסד בראשית 1941 על ידי הרב מאיר בר אילן לתמיכה בישיבות דרך תנועת 'המזרחי'¹¹⁶, ובראשו עמדו הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, הרב פראנק והרב אונטרמן.¹¹⁷ ראשיו הצהירו שיסייע לכל ישיבה המעוניינת בכך, אולם היו שטענו שהוא זרוע של המזרחי המיועדת להשתלט על הישיבות.¹¹⁸ לאחר פטירתו של הרב מאיר בר-אילן, באפריל 1949, הפך המפעל לאיגוד של ישיבות היישוב החדש בניגוד ליומרה הראשונית להימנע מקטלוג ישיבות כשייכות למפעל. למרות זאת, גולת הכותרת של פעילות מפעל התורה הייתה הענקת ביטוח רפואי לתלמידי הישיבות דרך קופת חולים לאומית, וכל הישיבות נהנו ממנו, כולל פורת יוסף,¹¹⁹ בנוסף לאיגוד עשרות ישיבות תחתיו בשנות החמישים והשישים. נוסף על כך ביי"ב בתמוז תשי"ד (13.7.1954) הפנה מפעל התורה בקשה אל הרב הרצוג לשנות את צורת החלוקה של כספי השילומים מגרמניה לישיבות, לא לפי מספר תלמידים אלא לפי צורך, כמו ישיבות שהתקיימו מתרומות יהודי אירופה שנפסקו עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, וחורבן המבנים של הישיבות הגדולות בעיר העתיקה, הנאלצות לנדוד לבתי כנסת שונים בעיר החדש¹²⁰ הישיבה הגדולה היחידה שחרבה ברובע היהודי היתה פורת יוסף, והתיאור במכתב מתאים לה במדויק, כך שסביר להניח שפורת יוסף נהנתה מתמיכה באמצעות מפעל התורה.

6.3.3. תרומות

ערוץ עיקרי נוסף בגיוס תקציבים לפורת יוסף היוו התרומות. אבדן מקורות ההכנסה פתח לפורת יוסף פתח למקורות הכנסה אחרים, שאפשרו להגדיל את היקף הפעילות ולהוסיף תלמידים חדשים ללא תלות בתקציב מוגבל ומחויבת למלגות מסויימות, וכן הכריח את פורת יוסף 'לצאת אל העם'

¹¹³ 'רשימת הישיבות אשר נתמכו בתמיכות סדירות על ידי ועד הישיבות', 1955, 1957, אמ"י, גל-58302/7.

¹¹⁴ אטון, משואות, חוברת א, עמ' 95.

¹¹⁵ אמ"י, פ-4247/3, עמ' 6, סיכום כינוס של ועד הישיבות ומפעל התורה בביתו של הרב הרצוג ב' סיון תשי"ד (1944); בשבט תשי"ט (פברואר 1949) חתמו ועד הישיבות ומפעל התורה על עבודה משותפת. נציגי ועד הישיבות ומפעל התורה אל המשרד הפרטי של הרב הראשי, 2.2.1948, אמ"י, פ-4247/9.

¹¹⁶ הסתדרות המזרחי הינה תנועה פוליטית ציונית דתית שנוסדה ב-1902, והחליטה לפעול על פי עקרונותיה, שהעם היהודי יישמר על ידי שמירת מצוות, במסגרת התנועה הציונית.

¹¹⁷ כך מופיע בראש המסמכים הרשמיים של המפעל. ראו: אמ"י, פ-247/31; הרב איסר יהודה אונטרמן, תרמ"ו-תשל"ו (1886-1976), היה ממנהיגי תנועת המזרחי, הרב הראשי השלישי של תל אביב, והרב הראשי האשכנזי של מדינת ישראל בין השנים 1964-1972; הרב צבי פסח פראנק, תרל"ג-תשכ"א (1837-1960), היה דיין ופוסק, רבה הראשי האשכנזי של ירושלים בין השנים תרצ"ו-תשכ"א (1936-1960), וממייסדי הרבנות הראשית.

¹¹⁸ הרב י' הרצוג אל הרב א"ל גלמן, 6.9.1954, אמ"י, פ-4247/31, עמ' 22. שם כתב הרב הרצוג: "אחרי התבוננות בענין מפעל התורה וועד הישיבות שסביביו נסערו הרוחות פחות או יותר באלו הימים האחרונים באתי לידי החלטה דלהלן.. אני מקבל עלי אך ורק את התואר נשיא הכבוד של מפעל התורה ותו לא מידיו..."

¹¹⁹ רשימת הישיבות שתלמידהם נהנים מ"קרן לעזרה רפואית" שעל יד מפעל התורה, ללא תאריך, אמ"י, פ-4247/31, עמ' 2.

¹²⁰ הרב א"ל גלמן אל הרב י' הרצוג, 13.7.1954, אמ"י, פ-4247/31, עמ' 18.

כדי לגייס תרומות, לפרסם את פעילותה ולקבל היזון חוזר של השקעתה התורנית בציבור הספרדי בארץ ובעולם. האילוף של פורת יוסף לפנות לתורמים בארץ ובעולם לצורך השגת תקציב, היה שעת מבחן עבורה. האם השכילה לשמור על קשרים טובים והשפעה על הקהילה? האם זו תשיב לה כגמולה בתרומות כספיות? הישיבה החלה לשלוח שליחים לקהילות חו"ל. הרב יהודה צדקה יצא לאנגליה בשנת תשי"ד (1954) כדי לגייס כספים להקמת המבנה החדש שנבנה בגאולה,¹²¹ ושהה ארבעה חודשים בביתו של הרב סלמאן דוד ששון. גם לאחר הקמת המבנה הוא המשיך בשליחויות כאלה לאירופה ולארצות הברית.¹²² הרב אליהו פרדס יצא מטעם הישיבה ללונדון שבאירופה ולארצות דרום אמריקה: ברזיל, ארגנטינה, אורוגוואי ופרגוואי.¹²³ גם הרב אברהם שרים יצא מספר פעמים לחו"ל.¹²⁴

לגיוס כספים סייעו גם ידידי הישיבה בקהילות חו"ל, כמו הרב אברהם שלם שהיה רב בפרו ובמקסיקו, משם סייע למוסדות שונים ובתוכם ישיבת פורת יוסף,¹²⁵ משה בטש ממקסיקו,¹²⁶ הרב דב הכט מניו יורק, ומארגנטינה הרב יצחק שחיבר ואליאס טובל. בנוסף פעלו למען הישיבה בוגרים ששימשו כרבני קהילות בתפוצות, ביניהם הרב יעקב קצין רב קהילות יוצאי סוריה בברוקלין,¹²⁷ הרב ציון לוי שהיה רב ראשי בפנמה,¹²⁸ הרב עזרא עדס ממנצ'סטר, החזן הרב רפאל נדף¹²⁹ והרב ברוך בן חיים מניו יורק.¹³⁰

פורת יוסף צלחה את איסוף התרומות, שהבהיר כי הייתה משמעותית בקרב תומכיה. היה לה די ביטחון כדי לפנות אליהם, ולפניותיה הייתה היענות רבה. רובו של תקציב הישיבה בשנת תשכ"ב

¹²¹ יצחק לביא, "גילוי אליהו", **משפחה**, 1.2.07, עמ' 20-28.

¹²² סורסקי, וזאת ליהודה, עמ' 111-114.

¹²³ רפאל בשן, "ראיון השבוע עם הרב אליהו פרדס", **מעריב**, 4.11.196; "הרב אליהו פרדס שליט"א, תולדותיו ומפעל חייו", **קול סיני**, תשרי תשכ"ג, גליון א כרך ב, עמ' 7.

¹²⁴ אטון, משואות, חוברת ג, עמ' 75; הרב אברהם מנחם שרים, תרפ"ג-תשס"א (1823-2001) היה בנו של הרב עזרא שרים, ולמד אף הוא בפורת יוסף. בשנות העליה הגדולה מצפון אפריקה פעל במחנות העולים. בשנת תשי"ד (1954), שימש כרב בבית זית, ובתשי"ז (1957) כמנהל בית הספר הדתי ענף החיים בשכונת בקעה. ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 347; סייע לאביו בניהול פורת יוסף, יצא לחו"ל למען הישיבה ויצר קשר הדוק עם רבני הקהילות ומנהיגים, כמו הרב סלמאן דוד ששון, יצחק שלום מארצות הברית, משה בטש ממקסיקו ואדמונד ספרא בז'נבה. לאחר מלחמת ששת הימים הקים את ישיבת פורת יוסף בעיר העתיקה. לניאדו, לקדושים אשר באר"ץ, עמ' 298.

¹²⁵ "הרה"ג אברהם ד. שלם שליט"א, **קול סיני**, גליון ח כרך ב, אייר תשכ"ג, עמ' 209-211; הרב אברהם שלם, תרפ"ח-תשע"ד (1928-2014), נולד בירושלים ליוצאי סלונקי, למד בתלמוד-תורה "מזרחי" ובישיבת שערי ציון בראשות הרב אליעזר וולדנברג (ראיון עזרא ברנע, 26.6.2017) שסמך אותו יחד עם הרב עוזיאל לרבנות ולדיינוות. עבד בבד"ץ העדה הספרדית בירושלים, היה פעיל בהגנה, ובמסגרת צה"ל בשיתוף במלחמת העצמאות בירושלים. בשנת 1950 נשלח על ידי הרב עוזיאל לכהן כרב ראשי בפרו למשך חמש שנים. לאחר מכן שימש רב קהילה בוויניטון, ומאוחר יותר במקסיקו סיטי. פעל בוועד להוצאת כתבי הרב עוזיאל.

¹²⁶ כך סיפר לי הרב מרדכי שרים בשיחתנו 23.7.18.

¹²⁷ אטון, משואות, חוברת ב, עמ' 106; "הרה"ג יעקב שאול קצין", **קול סיני**, גליון ד, אדר ב' תשכ"ב.

¹²⁸ אטון, משואות, חוברת א, עמ' 101; הרב ציון לוי, תרפ"ה-תשס"ח (1925-2008), בנו של המקובל הרב יעקב לוי שעלה ממרוקו. למד בפורת יוסף שבעיר העתיקה והיה חברותא של הרב עובדיה יוסף. בגיל 23 החל לכהן כרב ראשי בפנמה.

¹²⁹ אטון, משואות, חוברת ב, עמ' 106.

¹³⁰ אטון, משואות, חוברת א, עמ' 101; הרב ברוך בן חיים, תרפ"ב-תשס"ה (1921-2005), נולד בירושלים ליוצאי עיראק. בגיל 11 החל ללמוד בפורת יוסף. שימש כדיין בבית הדין הספרדי בירושלים, וב-1947 שימש כרב בקהילה האשכנזית בדרום אפריקה. ב-1950 הגיע לניו יורק כדי לעזור לרב יעקב קצין בתפקידיו. לאחר פטירתו של הרב קצין החליף אותו כרב קהילות יוצאי סוריה בניו יורק.

(1962), שעמד על כרבע מליון לירות, הגיע מתרומות.¹³¹ המנהיגות השמרנית שצמחה בפורת יוסף הצליחה לשמור על קשר רציף עם הקהילות הספרדיות ברחבי העולם, הרבה בזכות בוגריה ששימשו כרבנים וכלי קודש בתוך ריכוזי האליטה הכלכלית הספרדית החדשה.¹³² ההערכה בקרב הקהילות הספרדיות בארץ ובעולם לפורת יוסף הייתה רבה, ובאה לידי ביטוי גם בתרומות שהרימו אנשים פרטיים רבים, ובהן תרומות מכובדות מאוד.¹³³ בשנת 1966 כתבה אישה בצוואתה את כל רכושה לישיבה.¹³⁴ במודעה על חתונה שהתפרסמה ב**מעריב** משנת 1952 נכתב: 'החתן מבקש במקום משלוח פרחים לתרום התמורה לישיבת פורת יוסף בירושלים לפנות למר משה פרדו גזבר ועד פורת יוסף'...¹³⁵

פורת יוסף תיחזקה את הקשר עם התורמים, ערכה לכבודם אירועים וקבלות פנים, והזכירה אותם בכתבי עת שהוציאה.¹³⁶ בתשכ"ב (1962) התקיימה מסיבה לכבוד 'האדון אהרן מויאל חבר ועד הפעולה למן ישיבתנו בתל אביב במלאות לו שישים שנה'.¹³⁷ תמונות מהתקופה מתעדות קבלות פנים ליצחק שלום ולתורמים נוספים כמו יצחק (אייק) גרזי,¹³⁸ ונציג ועד הישיבות בשיקגו הרב אפרים אפשטיין,¹³⁹ בכולן השתתף הרב עזרא עטיה. הממונה על הקשר עם התורמים היה הרב אברהם שרים, וחכמי הישיבה התגייסו לעזרתו.¹⁴⁰ תרומות הקהילות בחו"ל היוו חלק ניכר ממקורות הקיום של הישיבה. בברכת הרב עטיה ובברכת הישיבה לתורמים הוזכרו בשנת תש"ך (1960) קהילות ארגנטינה, מקסיקו וניו יורק,¹⁴¹ ובשנת תשכ"א (1961) נוסף עליהן גם וועד הפעולה בתל אביב.¹⁴²

גם בקהילות הספרדיות בארץ ישראל נעשתה פעילות על מנת לעודד תרומות. בשנת תש"ך (1960) נערך בישיבה כנס בהשתתפות מאה רבנים ודיינים שקראו בהחלטות: 'לפנות בקריאה לכל רבני הארץ להתרכז ולהתלכד סביב הישיבה הגדולה ולהשתדל ככל האפשר, לבוא לעזרת הישיבה, בארגון מגביות כדי להקל מעל חברי ההנהלה את המעמסה הגדולה של התקציב'...¹⁴³ הם הודיעו 'שבהזדמנות הראשונה שתנתן להם יעלו לבקר בירושלים בארמון הישיבה, יחד עם כל גבאי בתי

¹³¹ "ישיבת פורת יוסף, ראש הגשר לחינוך התורני בקרב עדות המזרח", **בית יעקב**, גליון 29 שנה ג קובץ ד, תשרי תשכ"ב, עמ' 36.

¹³² הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 205.

¹³³ ראו לדוגמה דיווח לגוינט על תרומתו של אלברט לוי מפרגואי ב-1957. ע' שרים אל יי שלום, 8.4.1957, גוינט, NY55-64_CR_028_0890.

¹³⁴ שמואל רחביה, "ישיבות נאבקות על ירושה", **דבר**, 21.1.1971.

¹³⁵ "הזמנה לחתונה", **מעריב**, 24.2.1952, עמ' 1.

¹³⁶ אטון, משואות, חוברת א, עמ' 95; אטון, משואות קובץ ב, עמ' 98.

¹³⁷ אטון, משואות, חוברת ג, עמ' 74.

¹³⁸ עטיה, האיש על העדה, עמ' 432.

¹³⁹ שם, עמ' 358; ראו: א' אפשטיין אל הרב יי הרצוג, 28.10.1945, אמ"י, פ-4247/1 עמ' 89, נציגי ועד הישיבות בשיקגו כתבו על רצונם לתרום לישיבות גדולות ומשמעותיות דוקא.

¹⁴⁰ אטון, משואות, חוברת ג, עמ' 75.

¹⁴¹ אטון, משואות, חוברת א, עמ' 95.

¹⁴² אטון משואות, חוברת ב, עמ' 98; ועד הפעולה היה קיים כבר בתש"ך. אטון, משואות, חוברת א, עמ' 94-95.

¹⁴³ אטון, משואות, חוברת א, עמ' 99.

הכנסת, וראשי הקהילה שהם מכהנים בה פאר'. באלול אותה שנה התקיימה אסיפת גבאים מבתי כנסת בירושלים באולם הישיבה, והם הביעו את נכונותם 'להבהיר בפני קהל עדתם בימים הנוראים, לפני תקיעת שופר ולפני כל נדרי, את החובה הנעימה והקדושה להחליף חושים לעזרת הישיבה הספרדית היחידה בעולם'.¹⁴⁴ גבאי ועסקני באר שבע בראשות רב העיר הרב מישאל דאהאן, הגיעה לסיוור בישיבה,¹⁴⁵ והישיבה הוציאה קריאה לציבור: 'אך במאמצים על אנושים הקמנו גרעין במרכז ירושלים החדשה בבנין הולם אשר טרם נשלם בניינו בכלל, ובית הכנסת המרכזי אשר בו בפרט [...] ויש עוד רבים מבני עדות המזרח שאינם זוכים לספוק תורה ויראת ה' בישיבה'...¹⁴⁶

הפניה לתורמים בארץ ובעולם הביאה להגדלת הכנסותיה של הישיבה, כך שיכלה להתפתח למוסדות ומפעלים נוספים מעבר לאלה שהיו ברובע היהודי כמו המוסדות בקטמון, מכון להכשרת דיינים ובית הוראה להכשרת רבנים, ולהגדיל את מספר התלמידים, כפי שיורחב בפרק 2. מעבר לכך, הפעילות לצורך השגת תרומות העצימה עוד את שמה של פורת יוסף, שנאלצה להגיע בעצמה אל קהילות התורמים על ידי שליחים או פרסומים.

היו מן התורמים המשמעותיים של פורת יוסף שנשאו תפקידים רשמיים בישיבה.¹⁴⁷ הראשונים בהיקפי תרומתם היו סלמאן דוד ששון ויצחק שלום.¹⁴⁸ יצחק שלום לא נשא תפקיד רשמי בישיבה,¹⁴⁹ אך סלמאן דוד ששון היה חבר בוועד הישיבה עוד בהיותה ברובע היהודי,¹⁵⁰ ייצג אותה ודאג לה לכספים, וכן עזר למנהליה לקדם את מערכות הישיבה. ברגע שהחלה בקבלת תרומות, פעל ששון לגיוס כספים עבורה, כמו שעשה עבור מוסדות תורה נוספים. הוא נסע לצורך כך לארצות הברית, קנדה, מקסיקו, וארצות נוספות. מפעם לפעם ביקר בישיבה, לפעמים אף הרצה בפני התלמידים דברי תורה.¹⁵¹ קיימות תמונות שונות מביקוריו בישיבה לאורך השנים ומפעילותו עבורה, כמו קבלת פנים שנערכה לכבודו בשנת 1956 בניו יורק, שכללה מגבית לישיבה, וביקורו בתשי"ט (1959) בפנימייה בקטמון יחד עם רבנו פוליטי ויצחק שלום.¹⁵²

¹⁴⁴ שם, עמ' 100.

¹⁴⁵ שם, עמ' 102.

¹⁴⁶ אטון, משואות, חוברת ב, עמ' 96.

¹⁴⁷ אטון, משואות, חוברת ב, עמ' 98.

¹⁴⁸ אטון, משואות, חוברת א, עמ' 95; בין שני התורמים היה קשר. הרב סלמאן דוד ששון תרם בין יתר ל'אוצר התורה' שייסד יצחק שלום, אותו כיבד והעריך. אברהם בן יעקב, **פרקים בתולדות יהדות בבל, קרות ענף אחד ממשפחת ששון הבגדאדי**, ירושלים, תשמ"ט (להלן: בן יעקב, פרקים), עמ' 205; הרב מרדכי אליהו סיפר על ביקור שערכו שניהם יחד בהיותו תלמיד בישיבה. זעפרני, דורש טוב לעמו, עמ' 52.

¹⁴⁹ אם כי תקופה מסוימת שימש יצחק שלום נשיא המוסד בארצות הברית. ראו: מכתבים על נייר מסמכים רשמי. הרב ע' שרים אל מ' מונק, 12.6.1952, אצ"מ, 875/15208-211; וכן גפני, נוסח ירושלים, עמ' 78; אליהו נעים, 'הרה"ג עזרא שרים זצ"ל', **קול סיני**, גליון ה כרך ב, שבט תשכ"ג, עמ' 128-129.

¹⁵⁰ פאר, המורה, עמ' 198.

¹⁵¹ בן יעקב, פרקים, עמ' 205.

¹⁵² שם, עמ' 108, 214, 110-111.

התורם הראשון בפורת יוסף, יוסף אברהם שלום, הקים את הישיבה וקבע קווים להנהגתה. אולי בשל כך נתנו מקום של כבוד בהובלת הישיבה לתורמים שבאו אחריו. גם רבנו פוליטי¹⁵³ נשא תפקיד רשמי בישיבה כגזבר ובד בתרם לה כספים,¹⁵⁴ וכן תרמו רבות לישיבה חברי ההנהלה הרב יעקב עדס, שלמד ולימד בפורת יוסף,¹⁵⁵ משה פרדו, ויוסף ג'ו שמאע שהיה עושה מגביות לטובת פורת יוסף.¹⁵⁶

בנוסף לתרומות שקיבלה פורת יוסף מיחידים ומקהילות, היא נתמכה על ידי ארגונים שונים, כמו ה'וועד לעזרת עמלי תורה' שהוקם בשנת תש"ג (1943) למטרת 'תמיכה לתלמידי חכמים רבנים זקנים ותשושי כח הזקוקים לכך. והחזקת ת"ח [=תלמידי חכמים] שיקבעו את למודם בישיבה יום יום...', ותמך בארגונים ומוסדות שונים שעסקו בהפצת תורה, כמו גם אגודת מקבצאל.¹⁵⁷ ועדי העדות השונים סייעו אף הם. ועד העדה הבלית נתן בשנת 1957 לישיבה כ-1,200 ל"י,¹⁵⁸ ובמכתב מתש"ך (1960) ביקשה ממנו הישיבה להשתתף במימון אחזקת תלמיד שהומלץ על ידי הוועד בשלושים ל"י לשנה, מתוך עלות שנתית של שישים ל"י.¹⁵⁹

6.3.4. מלגות ומשכורות

כאמור, צמיחת חברת הלומדים החרדית התאפשרה בזכות תיקצוב החינוך על ידי מדינת ישראל, הסיוע לישיבות והסיוע בדיוור, יחד עם הפניית תרומות רבות מיהודי המערב לישיבות. יותר ויותר בוגרי תלמודי תורה המשיכו ללמוד בישיבות גבוהות ובכוללים.¹⁶⁰ פורת יוסף השתלבה במהפכת חברת הלומדים של הציבור החרדי, אולם עבודה עצמה לא הייתה זו מהפכה. מילגת קיום ללומדים הייתה מונחת כבר בבסיס הקמתה של פורת יוסף. חורבן הישיבה ברובע יחד עם אבדן מקורות

¹⁵³ אמ"י, פ-26/3. שמו מופיע במספר מסמכים כגזבר על נייר מסמכים רשמי של הישיבה; רבנו יום טוב פוליטי היה ממנהיגי הקהילה היהודית באיזמיר שנים ארוכות, בן למשפחה אמידה בעלת עסקי מסחר וטקסטיל במספר ערים בטורקיה. חלק ניכר מכספיו ומזמנו הקדיש לסיוע לעניים ולנזקקים. בימי מלחמת העולם השנייה סייע לארגון את הברחתם של מאות יהודים מיוון ומארצות הבלקן, בהיותו מהמתווכים בין היהודים הבורחים דרך טורקיה לבין הפעילות המחתרתית של הסוכנות בארץ ישראל וסביבתה. סייע להעפלה בלתי חוקית של עולים רבים, ואף נכלא בשל כך. בשנות הארבעים החל להעלות את בני משפחתו ארצה, והוא עצמו עלה בשנות החמישים והמשיך בירושלים בעסקי המסחר, התעשייה והצדקה. ראו: גפני, נוסח ירושלים, עמ' 77-78; מרדכי פלקון, דניאל ציפר, ואבידן משיח (עורכים), **יהדות תורכיה והצינונות**, ירושלים, תש"ס; ש' אביחי, "המהפכה הספרדית", **פנים אל פנים**, 15 במאי 1964 - שם הוא מוזכר כאחד התורמים לישיבה.

¹⁵⁴ ש' אביחי, "המהפכה הספרדית", **פנים אל פנים**, 15 במאי 1964; אטון, משואות, חוברת ב, עמ' 98; רבנו פוליטי ומשה פרדו מהנהלת הישיבה פעלו בקהילת טורקיה ואיזמיר עבור תרומות לישיבה, והצליחו בכך. כך סיפר לי הרב משה שבת; שרים, ויעל אליהו, עמ' נב.

¹⁵⁵ אטון, משואות, חוברת ב, עמ' 98.

¹⁵⁶ וכן לטובת שערי ציון. ראיון עזרא ברנע, 26.6.2017.

¹⁵⁷ 'אחים יקרים - נדיבי עם אלקי אברהם!', 2.3.1943, אמ"י פ-892/20. מוסדות נוספים שנתמכו לדוגמה, מוסד בשם 'דגל התורה' בו למדו 20 תלמידים חצי יום גמרא ולימודים כלליים אחר הצהריים, ו-65 תלמידים למדו שעורי ערב, וכן ארגון שבו כ-400 ילדים קראו תהילים מדי שבת בארבעה בתי כנסת שונים; על מקבצאל ראו להלן: 8.1.1.1 'מקבצאל'; הייתה כוונה לפתוח ישיבה ללומדים. הרב יהודה שאקו שהיה חבר בוועד, ומרבני פורת יוסף, הציע להעביר לישיבה שתקום כעשרה בחורים מצטיינים מפורת יוסף כדי לאפשר להם כלכלה של שתי לא"י לחודש לכל אחד, אולם כוונה זו לא יצאה לפועל. 'ישיבת ועד עמלי תורה', 30.6.1943, אמ"י, פ-892/20.

¹⁵⁸ ע' שרים אל ועד עדת הבלים, 15.5.1957, אוע"ב, א.ש / ב ב 44.

¹⁵⁹ ע' שרים אל ועד עדת הבלים, 8.1.1960, אוע"ב, א.ש / ב ב 55.

¹⁶⁰ פרידמן, על הנסים, עמ' 430-440.

הקיום הביאו את פורת יוסף להשתוות בעניין לחברת הלומדים האשכנזית, ולתמוך באברכים נשואים בלבד, ולא בבחורים צעירים, שכן בניגוד לכוונה המקורית של התורם יוסף אברהם שלום, לאחר החורבן בתש"ח (1948) כבר לא הצליחה פורת יוסף לשמור על מתן תמיכה כלכלית קבועה לתלמידיה. לקראת סוף שנות השישים הפסיקה הישיבה מתן דמי כיס לבחורים, ונתנה מלגות רק לאברכים נשואים.¹⁶¹ אולם שכר לימוד הישיבה לא גבתה,¹⁶² וכן החזיקה קרנות שאפשרו תמיכה בתלמידים בעלי קשיים כלכליים, כמו קרן 'הכנסת כלה' לבחורים לקראת חתונה וקרן מלגות למצטיינים.¹⁶³ במלגות שניתנו לאברכים ראתה הישיבה חשיבות רבה,¹⁶⁴ אולם אלה לא נחשבו גבוהות ביחס לעולם הישיבות. אברכים קיבלו כתשעים ל"י לחודש תמורת לימוד של ימים מלאים, עד הערב,¹⁶⁵ ואילו תלמידי החכמים בישיבת המקובלים עוז והדר קיבלו מלגות של כשלושים וחמש ל"י לחודש.¹⁶⁶

מלבד מלגות תמיכה בלומדים, שולמו בישיבה משכורות להנהלת הישיבה, לצוות החינוכי ולמורים. משכורת ממוצעת הייתה כ-125 ל"י בחודש, אולם הטווח נע בין ארבעים ל"י למאתים עשרים וארבע ל"י, מן הסתם תלוי בתפקיד, בוותק, ובהיקף המשרה.¹⁶⁷

6.4 סיכום פרק ה: משבר כלכלי מול מודל התורם, מקורות הקיום בפורת יוסף מאז הקמתה ועד לשנת 1967

הנדיב יוסף אברהם שלום שהקדיש לפורת יוסף את כל נכסיו עוד טרם הקמתה, השביע בצוואתו את הנהגת הישיבה שתתקיים מן ההקדש בלבד, ללא תרומות נוספות. ההכנסה השנתית הייתה גבוהה, קיימה את הישיבה בתקציב שנתי מכובד, ברווח ובביטחון כלכלי, ואפשרה שימוש בשיטות ארגון חדשות והענקת משכורות ומלגות גבוהות יחסית לישיבות אחרות. עם זאת, בשל העובדה

¹⁶¹ ראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019; ראיון הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018; שבת, ישיבות בגדאד, חלק ב, עמ' 406 הערה 4; בשנת 1950 עדיין קיבלו כל התלמידים מלגות, הרווקים והנשואים כאחד. דיווח נתונים לגוינט, 20.12.1950, NY_AR45-5400071_00238; גוינט, 23.11.1956, NY55-0903_028_0900; 36-ו' לא"י לרווק. דיווח על ישיבת פורת יוסף מאת ד"ר א' גרינבאום, 23.11.1956, גוינט, NY55-0903_028_0900; אברכים נשואים קיבלו מלגות במסגרת הכולל. הכוללים כבר היו מקובלים בעולם הישיבות, ונוצרו על מנת לאפשר לתלמיד שהתחתן להמשיך ללמוד על ידי קבלת מלגה. עם הקמת המדינה והתרחבות היכולת הכלכלית של הישיבות כתוצאה מתקציבים ממשלתיים שהלכו וגדלו ובעיקר מתרומות מרחבי העולם, הפכו הכוללים למוסדות המשך לישיבות, שבאופן טבעי שוהה בהם כל אחד מתלמידי הישיבות פרק זמן ממושך.

¹⁶² הרב ששון אל הגוינט, 6.12.1956, גוינט, NY55-64_CR_028_0900.

¹⁶³ "ישיבת פורת יוסף – ראש הגשר לחינוך התורני בקרב עדות המזרח", בית יעקב, גליון 29 שנה ג, קובץ ד, תשרי תשכ"ב, עמ' 36; בראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019 סיפר כי בחורים היו מקבלים מלגות על לימודי רשות, כשנבחנו על מסכת שלמה, כשלמדו מעבר לשעות הלימוד, וכדומה.

¹⁶⁴ עטיה, האיש על העדה, עמ' 271, מספר כי בתקופה שבנו את המבנה בגאולה חשש ראש הישיבה שבשל הצורך בכסף לבנין יפגעו האברכים, ובכל ערב ראש חודש הזכיר לגבאי הישיבה את חובת תשלום המלגות כסדרן.

¹⁶⁵ בראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019, סיפר כי עזב את הישיבה בשל כך: 'כי אמרו תלמד כל היום עד שעה תשע בשביל תשעים ל"י. אבל החברות עברו לבית שמואל אז עברתי ושם למדו חצי יום וקיבלו 50 ל"י'. בית שמואל הייתה ישיבת אברכים ספרדית בראשות הרב נסים עזראן.

¹⁶⁶ עטיה, האיש על העדה, עמ' 412; לימור יי, "אחרוני המקובלים", דבר, 13.5.1960, עמ' 21, כותב כי רוב המקובלים שלמדו בעוז והדר, ישיבת המקובלים של פורת יוסף, למדו בבוקר בפורת יוסף, ובצהריים בישיבת בית אל. ההכנסה משני המקומות ביחד היוותה שכר סביר.

¹⁶⁷ עטיה, האיש על העדה, עמ' 412, צילום משכורות ששולמו בפברואר 1959.

שהתקיימה מן ההקדש בלבד, היה תקציבה של פורת יוסף מוגבל, והיא לא יכלה להתפתח למפעלים ולממדים חדשים.

מצבה החל להשתנות בשנת ת"ש (1940), כאשר עלה יוקר המחיה בשל מלחמת העולם השנייה, ובמקביל ירד ערך ההכנסות. אז הוקם 'מפעל העזרה והמסעדה' שסיפק הזנה והלבשה לתלמידי הישיבה, והיווה פתרון שעקף את האיסור על איסוף תרומות, כך שהתרומות הגיעו למסעדה ולא לישיבה, שהצליחה להחזיק את חכמיה גם בימיה הקשים. הגוף המרכזי שתמך בפורת יוסף בקביעות החל משנת 1945 ועד למלחמת העצמאות היה ועד העזרה המרכזי של הגוינט.

בשנת 1947, כשירד ערך הכסף ההודי ונפגעו כספי הקרן של הישיבה, פג תוקף השבועה, והיא נאלצה למצוא מקורות קיום אחרים. זאת במקביל לעליה ביוקר המחיה ולגידול בתקציב הישיבה, ולהידרדרות נוספת במצבה במלחמת העצמאות, עם אבדן מבנה הישיבה הגדול ברובע היהודי ואבדן ההכנסות מהמבנה במרכז המסחרי בממילא. המקורות אליהם פנתה הורכבו בעיקר מתרומות ומסיועה של מדינת ישראל מיד עם הקמתה.

מדינת ישראל תיקצבה את מערכת החינוך, ובכללה את זרם החינוך של 'אגודת ישראל' שהפך לזרם החינוך העצמאי, שפורת יוסף היתה חלק ממנו. היא סייעה לאזרחיה בדיוור, ממנו נהנו גם תלמידי הישיבה, וכן סייעה רבות בתקציבים לישיבות, בעיקר דרך עליית הנוער, לקליטת ילדי עולים. פורת יוסף למדה לנצל לצרכיה את הקשרים עם המדינה, את הסיוע למוסד ולרכיביו הפרטיים בתור מדינת רווחה, ואת תקציבי עליית הנוער, ולהסתדר עם הפיקוח ההדוק שנדרש ועם ויתור מסוים על עקרונות. נראה כי ההשתלבות בפעילות המדינה הציונית לא הייתה קשה לה, כאחת ששיתפה פעולה עם מוסדות המדינה שבדרך כבר בהיותה ברובע היהודי.

תהליך זה השתלב בפיתוח חברת הלומדים החרדית בישיבות גבוהות ובכוללים, שהתקדם בזכות סיועה של מדינת ישראל, יחד עם הפניית תרומות מיהודי המערב לישיבות. אולם עבור פורת יוסף היה זה המשך למגמת התמיכה בתלמידי חכמים בה נקטה מאז הקמתה. לקראת סוף שנות השישים הביא אותה אבדן מקורות הקיום להשתוות לחברת הלומדים האשכנזית, ולתמוך באברכים נשואים בלבד, בניגוד לכוונה המקורית של התורם.

מקור ההכנסה הנוסף של פורת יוסף היה גיוס תרומות. לצורך כך נשלחו שליחים לחו"ל, וסייעו בכך ידידי הישיבה ובוגריה ששימשו כרבנים ובעלי תפקידים בקהילות התפוצות. ההצלחה בתחום זה הגיעה לידי כך שרוב תקציב הישיבה גויס מתרומות, וכן גילתה כי הישיבה הייתה משמעותית בקרב תומכיה, וכי המנהיגות השמרנית שצמחה בפורת יוסף הצליחה לשמור על קשר רציף והשפעה על הקהילות הספרדיות בארץ ובעולם, שהשיבו לה בתרומות כספיות.

אבדן מקורות ההכנסה פתח פתח למקורות חדשים שאפשרו להגדיל את היקף הפעילות למוסדות ומפעלים נוספים, ולהוסיף תלמידים חדשים ללא תלות בתקציב מוגבל ומחויבות לתנאים מסויימים. תהליך זה גם היווה התחלה של יציאה מעמדת ההסתגרות שהייתה נחלתה של פורת יוסף עד 1948, הכריח את פורת יוסף לגייס תרומות בקרב הקהילה הספרדית, ולהגיע בעצמה אל הקהילות על מנת לפרסם את פעילותה, כך ששמה התעצם בקהילות, והיא קיבלה היזון חוזר של השקעתה התורנית בציבור הספרדי בארץ ובעולם.

7. פרק ו: עמדות רעיוניות בפורת יוסף מאז הקמתה ועד לשנת 1967

כמו פרק ה העוסק במקורות הקיום בפורת יוסף, גם הפרק הנוכחי הינו תמטי, ומתמקד בסוגיות רעיוניות שעלו בישיבת פורת יוסף לאורך השנים שמהקמתה ועד 1967. התפתחותה של הישיבה התרחשה בשנים בהן הלך וקם הבית הלאומי בארץ ישראל, ומדינת ישראל הפכה למציאות. היישוב החדש התפתח באופן מואץ, התנועה הציונית הניעה תהליכים ועסקה בהקמת מדינה, ועלויות גדולות שינו את המפה העדתית בארץ. הפרק ינסה לבחון מה היו עמדותיה של פורת יוסף ביחס לתהליכים אלה ולערכים אלה ולערכים שנשאו בחובם, היכן מוקמה בין היישוב הישן ליישוב החדש, מה היה יחסה למודרנה, לציונות ולמדינת ישראל, וכיצד השפיעו התמורות ההיסטוריות, הדתיות והעדתיות על עיצוב הישיבה.

7.1. בין יישוב ישן ליישוב חדש

7.1.1. גישות קוטביות

על פי בראון, חשיפה למודרניזציה עשויה להוביל לשני סוגי תגובות, בהתאם לנתוני החשיפה אליה.¹ מצד אחד נוצרת תגובה קיצונית, מסתגרת, מגביהה את החומות כלפי המודרנה. מנגד, תיתכן היווצרות דפוס תגובה מתון ופתוח, 'ניאו אורתודוקסי',² המוכן לקבל את הישגי המודרנה ואף לאמצם מתוך מודעות ברורה, כל עוד אינם נוגעים בגופי הלכה.³ בין שתי תגובות קיצוניות אלה, קיים אגף מרכזי, בו נוקטים רבנים בקו בלתי מוגדר. לעיתים נובע קו זה מכך שהרבנים לא הפנימו כי המודרנה היא תופעה משמעותית שיש צורך להתייחס אליה, תגובה שמכונה אצל בראון 'טרומ אורתודוקסית'.⁴

נראה כי התגובה למודרנה הושפעה לא רק מצורת החשיפה אליה, כי אם גם ממאפייני בית המדרש בו גדלו החכמים, וזוהר משער שתחום ההשקפות והדעות בכללותו הושפע מאוטונומיה ואי תלות ביחס למציאות החברתית כלכלית.⁵ דוגמאות לכך הן חכמי חלב שנקטו בגישה שונה מרוב חכמי המזרח, אף שהחשיפה למודרנה לא הייתה שונה שם מאשר ברוב ארצות המזרח, וכן בגדד, בה היו

¹ בראון, חכמי ; בראון, קשת התגובות האורתודוקסיות.

² בראון, חכמי, עמ' 319.

³ שם, עמ' 17.

⁴ שם, עמ' 219 - 221.

⁵ זוהר, שמרנות לוחמת, עמ' 76.

שתי גישות כלפי המודרנה, של הרב צדקה חוצין השמרני,⁶ מול הרב עבדאללה סומך שנהג בפתיחות,⁷ אף ששניהם נחשפו למודרנה באותם תנאים היסטוריים.

הרכבה של ישיבת פורת יוסף כלל מאז הקמתה חכמים מגווניה השונים של הקשת המזרחית, חלקם בני היישוב הישן, חלקם עולים חדשים שנפגשו עם המודרנה בעוצמה חזקה רק בארץ, וניתן להבחין בהתפתחות שלוש סוגי התגובות שציין בראון. עד לשנת 1948 ניתן היה לזהות בישיבה גישות קוטביות. הרב יעקב מאיר שנולד בארץ וכיהן כרב הראשי הראשון עם הקמת הרבנות הראשית, והרב בן ציון מאיר חי עוזיאל שהיה ותיק בארץ, וכיהן כאישיות הדתית הגדולה האחרונה של העדה הספרדית בארץ ישראל,⁸ נקטו בגישה מתונה ומכילה. לעומתם חכמי הישיבה שעלו מחלב ומבבל נקטו ברובם בקו שמרני וקנאי יותר, חלקם היו ממקימי 'העדה החרדית הספרדית'.⁹

גישות אלה אפיינו כבר את קהילות המוצא בפזורה. בחלב פעלו החכמים משנות השישים של המאה התשע-עשרה כקבוצה חברתית פוליטית מלוכדת בעלת מודעות עצמית, כדי להתנגד לתמורות שאיימו על דמותה הדתית של הקהילה, ולשמור על דפוסי החיים המסורתיים. הם גילו התנגדות לאיומים פוטנציאליים על דמות הקהילה כתורה דתית מסורתית וניהלו מאבק עקבי לשמירת עוצמתם הקבוצתית.¹⁰ בהתאם לכך התאפיינו רבני חלב בשמרנות והסתייגו מחידושים, וברובם נקטו עמדות רדיקליות ביחס לתמורות בקהילה היהודית יותר מחכמי המזרח התיכון, ואילו ברוב קהילות המזרח גילו הרבנים פתיחות להשפעת המודרנה על הקהילה, ופעלו להתאמת ההלכה למציאות החדשה.¹¹

כהמשך לכך, לעדה החלבית בירושלים היה קשר הדוק עם רבני היישוב הישן האשכנזי.¹² בראש ספרי הרבנים יוצאי ארם צובה בירושלים בולטות הסכמות דווקא מראשי היהדות החרדית האשכנזית.¹³ מנהיגיה הכירו ב'עדה החרדית' כהנהגה דתית מוסמכת בארץ, ולא ברבנות הראשית הציונית בראשות הרב קוק.¹⁴ קירבתם של חכמי חלב בירושלים ליישוב הישן האשכנזי, יצרה אצלם

⁶ בראון, חכמי המזרח והקנאות הדתית, עמ' 297-307.

⁷ זוהר, יחסו של הרב עבדאללה.

⁸ דשן, יהודי בגדאד, עמ' 50.

⁹ דשן, שורשים היסטוריים, עמ' 26.

¹⁰ זוהר, שמרנות לוחמת, עמ' 58; זוהר, היערכות חכמי חלב, עמ' 283; זוהר, האירו פני המזרח, עמ' 77.

¹¹ זוהר, האירו פני המזרח, עמ' 91-114; זוהר, שמרנות לוחמת, עמ' 76.

¹² הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 200, טוען כי חכמי חלב השמרנים לא קיבלו את השפעת המודרנה על הקהילה היהודית, בפרט נוכח השינויים שהתרחשו עם תחילת המנדט הבריטי בארץ ישראל, ובמקביל סברו האשכנזים שהמאבק ביישוב החדש צריך להיות גם בזירה הספרדית. כך הביאה הקירבה הגיאוגרפית, הפוליטית והחברתית להשפעה בין קנאי היישוב הישן לבין החוג החלבי-בבלי השמרני בירושלים; אולם כנראה שהעמדה השמרנית בקרב חכמי חלב ובגדד בירושלים קדומה יותר, כדוגמת הצטרפותו של המקובל הרב ידידיה רפאל אבולעפיה לחרם האשכנזים עם הפולמוס על בית הספר למל. ראו: אליאב, ארץ ישראל, עמ' 218; ייתכן שיש בכך קשר לעובדה שחכמי חלב ובגדד בירושלים עסקו ברובם בקבלה. הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' נה-נו.

¹³ הראל, ספרי אר"ץ עמ' כ; ראו: זוהר, מדינת ישראל, עמ' 333, מוצא בספרי חכמי ארם צובה השפעות אשכנזיות המעידות על הקשרים ההדוקים ביניהם.

¹⁴ זוהר, שמרנות לוחמת, עמ' 69.

מודעות לקיום עימות אידיאולוגי בחברה היהודית, והביאה לתגובה שמרנית מסתגרת, הדומה לתגובתם של רבני אירופה.¹⁵

לעומתם היו יהודים ממוצא ספרדי גורם פתוח בקהילות המזרח.¹⁶ בירושלים הסתייגו הרבנים הספרדים מן האשכנזים הקנאים,¹⁷ בין השאר בשל עלבונות המפגש עם האשכנזים במאה השמונה-עשרה.¹⁸ בשנת 1918, בניגוד לעמדת רבני היישוב הוותיק, ובכללם אף הרב אברהם יצחק הכהן קוק וחברי המזרחי, התירו הרב חיים משה אלישר והרב יעקב מאיר לנשים לבחור ולהיבחר בהסתדרות הצעירים הספרדים.¹⁹

העובדה ששיבת פורת יוסף איחדה בתוכה את מגוון עדות המזרח הביאה לכך שכל קבוצה ניסתה להוביל את הישיבה בהתאם לתפיסתה, מה שיצר לעיתים חיכוכים ומתחים בנוגע לתפיסות חינוך ויחס למודרנה.²⁰ חכמי הישיבה שהיו קשורים לעדה הספרדית, בראשם נשיאי הישיבה וחברי ההנהלה²¹ הראשונים לציון הרב יעקב מאיר ולאחריו הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, ניסו להוביל גישה פתוחה, 'ניאו אורתודוקסית', המקבלת את הישגי המודרנה ואת הציונות. הרב עוזיאל היה פתוח למודרנה,²² וניסה להוביל גישה מתונה. אולם על אף ששימש נשיא הישיבה, אהב אותה ופעל למענה רבות, השפעתו לא הייתה רבה, והורגשה מתיחות בינו לבין ראשי הישיבה.²³ בדין וחשבון שהוציא הגיוניט בשנת 1944, נכתב: 'בראש הנהלת הישיבה עומד הראשון לציון – עתה הרב עוזיאל אך לאמיתו של דבר אין השפעתו נכרת כי אין באפשרותו להואיל להם במאומה'.²⁴ גם הרב יעקב מאיר, שכיהן לפניו, העדיף את השיטה הספרדית הנוקטת בגישה סובלנית בהלכה.²⁵ במינוי רבנים

¹⁵ לעיל 2.5.1 'הרקע התורני של קהילות יהודי המזרח בשלהי המאה התשע עשרה, ויחסן למודרנה'; סטילמן, יחס הספרדים, עמ' 67; הרב יוסף ידיד הלוי, שכיחן לאחר מלחמת העולם הראשונה כראש אב בית דין לעדת החלבים והבוכרים בירושלים, אימץ קו פסיקה נוקשה ומחמיר בדומה לפסיקת הקבוצות החרדיות האשכנזיות הקיצוניות ביותר בירושלים, כמו התנגדות ללימוד השפה העברית שלא לצרכי קדושה. בעת פולמוס השמיטה לקראת שנת תרע"ז (1917) כתב כי נראה היה לו שיש להתיר מכירת קרקע לנכרי, אך הוא הצטרף לאיסור בעקבות התנגדות רבני האשכנזים. הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' נו.

¹⁶ הפראנקוס בסוריה ובטורקיה, והגרמנה בתוניס, יזמו וסייעו לפעולת כ"ח במקום מושבם. אלה היו יהודים ממוצא ספרדי שהתיישבו לאחר גירוש ספרד ופורטוגל באיטליה, ובשלהי המאה השבע עשרה התיישבו בערי הים התיכון בשל עסקים מסחריים. לעתים לא נמנו עם בני הקהילה אלא פעלו לצידה ונהנו משירותיה מבלי להיות כפופים לתקנותיה. הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' ה.

¹⁷ הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 200.

¹⁸ עיינו לעיל: 2.5.3.1 'יחס לבתי הספר המודרניים בארץ ישראל'; דשן, שורשים היסטוריים, עמ' 26.

¹⁹ אלישר, לחיות עם יהודים, עמ' 133-134.

²⁰ הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 204.

²¹ במסמך של הישיבה משנת ת"ש נכתב: 'בנשיאות ובפיקוח הרב הראשי'. הרב מ' ברלין אל הרב ב"צ עוזיאל, 18.4.1940, אמי"י, פ-89012.

²² על גישתו של הרב עוזיאל לציונות ולמודרנה ראו: הלינגר, הרב עוזיאל ובני זמנו, עמ' 88: 'תפיסתו האורתודוקסית המודרנית של הרב היא בבחינת המשך אותנטי של תפיסות ספרדיות פתוחות הקיימות מזה מאות שנים. בעינו, התורה היא תורת חיים...'; רצבי, ציונות יהדות וארץ ישראל; רצבי, הראשון לציון; דון יחיה, הרב בן ציון מאיר, עמ' 118-123; על משנתו החינוכית של הרב עוזיאל ועל תפיסתו את המושג תורה כמושג שכולל את כל ענפי המדע וההשכלה ראו: הדני, הרב עוזיאל; על אף פתיחותו, התנגד להקמת אוניברסיטה שבה ילמדו לימודי קודש ויוכשרו רבנים. הרב ב"צ עוזיאל אל י' שלום, 28.8.1945, אוע"ס, מיכל 6219/2 מ.ז. 153.

²³ אמיתי, הרב חיים דוד, עמ' 387; בראיון עזרא ברנע, 26.6.2017, טוען כי אכן הייתה מתיחות, אבל לאחר שהכירו בישיבה את יכולותיו התורניות של הרב עוזיאל-העריכו אותו.

²⁴ 'הישיבות ומוסדות התורה והחינוך בארץ – ישראל', 1944, גיוניט, JER.625/44-52/3/10; בראיון הרב דוד חיים שלוש, 7.2.2013, אמר על הרב עוזיאל: 'הוא היה קשור לישיבה, אך לא "קבוע בה"'.²⁵

²⁵ על גישה זו ראו: זוהר, משנתם ההלכתית.

נתן עדיפות ליוצאי 'תפארת ירושלים' על פני יוצאי פורת יוסף, כיוון שהאחרונה הסמיכה רבנים בעיקר מיוצאי חלב ובבל,²⁶ מציאות שהשפיעה על גישתם הדתית והלאומית. מאותה סיבה עשה מאמצים רבים לשקם את ישיבת 'תפארת ירושלים', כהמשך ל'תלמוד-תורה הספרדים' וכבית יוצר למנהיגות רבנית קהילתית,²⁷ ופעל להקמת מוסדות חדשים. למרות זאת, השפעתו ניכרה גם בפורת יוסף, ומספר אברכים אימצו את שיטתו בלימוד. לעומתה, הישיבות שהקים הרב מאיר לא הצליחו להחזיק מעמד זמן רב, בשל המשיכה האדירה של תלמידים אל מחוץ לכתלי הישיבות. על אף שרוחו לא נחה מההקצנה הדתית שבה, ועל אף שחשש מנטיית הקיצונית ולא ראה בעין יפה את ההסתגרות וההקצנה הדתית בה נקטה, העריך הרב יעקב מאיר את כושר העמידה של פורת יוסף למול דעיכת הישיבות הספרדיות, ותלה בה את תקוותו.²⁸

מלבד הראשונים לציון, ששימשו כנשיאי הישיבה, היתה באופן כללי בעדה הספרדית ציפיה מפורת יוסף, שתתפתח בהתאם לערכיה כישיבה פתוחה ומודרנית המשלבת השכלה כללית, בדיוק כפי שפעלו מוסדותיה שלה, 'תפארת ירושלים' ו'שערי ציון'. משלא הלכה בדרך זו, הורגשה ממנה אכזבה, והמתיחות ששררה בין שתי הקבוצות בתוך פורת יוסף עצמה באה לידי ביטוי ברשימה שבפרסם ב'**הד המזרח**' אברהם אלמליח,²⁹ ממנהיגי הקהילה הספרדית:

היו זמנים שבהם היה כותב הטורים האלה משלה את נפשו בתקוות, שמנהלי המוסד התורני הירושלמי "פורת יוסף" ונשיאו הרה"ג [הרב הגאון] עוזיאל יכינו בשביל היהדות הספרדית בגולה את המנהיגים הרוחניים המלומדים שחסרונם מורגש כ"כ, ע"י הרמתו לדרגה גבוהה. היה זמן שבו חשבנו כי מוסד זה שאינו מתלבט, ב"ה, בשאלות תקציביות ישכיל להבין את התפקיד החשוב שהגורל הטיל עליו, וייהפך לבית מדרש לרבנים שבו תתפאר ירושלים והיהדות [...] חשבנו שמנהלי המוסד הזה ונשיאו יהיו די אמיצים לשחות נגד הזרם כדי להפכו למרכז תורני גדול, שיחד עם תורה ותלמוד יקנה לתלמידיו גם השכלה גבוהה עברית וכללית, תרבות עברית ושפה עברית למען יוכלו מוסמכיו למלא את התפקיד הכביר שיוטל עליהם כמחיי היהדות הספרדית במזרח. תקוות יותר גדולות תלינו, בעיקר, בהרה"ג עוזיאל. בעלותו ירושלימה לכהן בה כראש"ל [כראשון לציון], היינו בטוחים שהוא יתמסר ל"פורת יוסף" ויהפכנו לבית מדרש לרבנים גדול, שיהיה בירושלים מה שבית המדרש לרבנים של הילדסהיימר היה בגרמניה. אולם אכזבתנו מהראש"ל לא הייתה פחותה מאכזבתנו ממנהל "פורת יוסף". הרוינתה שבמוסד זה לא נשתנתה אפיו כקוצה של יו"ד ושום שינוי לטובה לא נתהווה בו. לא נבוא בטרונות על מנהלי "פורת יוסף", כי לא מאנשים בלתי מסוגלים להבין את רוח הזמן נבוא לדרוש תיקונים הנשגבים מבינתם, אולם מהרב עוזיאל יש לנו הרשות והזכות לדרוש פעולות ומעשים יותר פוריים...³⁰

²⁶ אלעזר, הרב יעקב מאיר, עמ' 93.

²⁷ הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 204.

²⁸ אלעזר, הרב יעקב מאיר, עמ' 93-94, 101.

²⁹ אברהם אלמליח, 1885-1967, עיתונאי וממנהיגי הקהילה הספרדית ביישוב. חבר מועצת עיריית ירושלים, חבר 'אסיפת הנבחרים' והוועד הלאומי, וחבר הכנסת הראשונה.

³⁰ אברהם אלמליח, "לעתיד קהילות הספרדים בעולם", **הד המזרח**, 15.4.1946.

תחושת המתח והרצון לנכס את הישיבה לעדה הספרדית באו לידי ביטוי גם בעיתון 'הבוקר' בשנת תש"ג (1943):

תפקיד גדול ממלא המוסד בחייה התורניים של העדה הספרדית, הוא נטל עליו לגדל רבנים לקהילות הספרדים בעולם כולו ובעיקר בארצות המזרח, ואשר על כן אולי היה רצוי שחניכיו המיועדים לכהונה כה אחראית יקבלו ידיעות כל שהן גם בלימודי חול כדי שיהיו מוכשרים לייצג את קהילותיהם לפני שליטים ושרים ויהיו חזורים הכרת ערך שליחותם, אמנם הלימוד הוא עברית בעברית אבל יש להיענות לתביעות טובי אישי העדה הספרדית לא רק בארץ אלא גם בארצות השכנות בדבר התפקיד המיוחד של ישיבה מעין זו, לא רק לגדל לומדי תורה אלא גם לעצב את אופיים של הרבנים והמנהיגים הרוחניים אשר יצאו ממוסד זה להורות בקהילות ישראל וביחוד בקהילות הרצוצות של ארצות המזרח, אשר האופי של רבותיהן מטביע את חותמו על חייה הציבוריים של הקהילה כולה ועל מצבה המדיני ומעמדה בפני השלטונות.³¹

עם השנים גברה ידם של רבני בגדד וחלב בישיבה.³² המנהיגות הספרדית הוותיקה שאיבדה את כוחה ביישוב, הוחלפה בישיבת פורת יוסף במנהיגות חלבית-בגדדית חדשה ואדוקה יותר.³³ האכפתיות מדמותה הדתית של המדינה שבדרך, והמצב הדתי ההולך ומתדרדר הביאו ליוזמה ולהשתתפות במחאות שונות. בשנת תרפ"ו (1926) חתם הרב עזרא עטיה על כרוז לשמירת הצניעות בירושלים, ובתרצ"ז (1937) על כרוז מחאה כלפי לבוש בלתי הולם של נשים,³⁴ כמו כן השתתף בעצרת מחאה נגד פתיחת בריכה מעורבת בירושלים וחתם על קריאה 'לאחינו הספרדים ובני עדות המזרח' להגיע לעצרת זו.³⁵ תלמידי פורת יוסף השתתפו בהפגנות השבת,³⁶ וחתומים ביחד עם תלמידי ישיבות וארגונים נוספים על כרוזים הקוראים לשמירה על השבת משנת 1938³⁷ ומשנת תש"ג (1943).³⁸ בשנת 1941 הצטרפו נציגיה לימועצה החדשה של ארגוני הנוער הדתי להשלטת השבת.³⁹

הייתה בישיבה אדיקות והקפדה על אווירה דתית ועל גבולות ההלכה ללא סטיות, אך עם זאת, לא הייתה קנאות כלפי חוץ.⁴⁰ הרב עטיה מנע מתלמידים לצאת להפגנות השבת כי הרגיש שאינם הולכים מתוך שליחות קודש, אלא מונעים מן ההתלהבות וההמולה שנוצרים בעקבות ההפגנה. הוא אמר: 'התורה דוגלת בדרכי נועם, והלוא כתוב "דרכיה דרכי נועם" [...] אנחנו צריכים להידבק בדרכיו של הקדוש ברוך הוא ולנסות להשפיע על כלל ישראל בדרכי שלום'. הרב עזרא עטיה עצמו

³¹ צפרוני גבריאל, "בן בגדד צבר הון בהודו לתפארת ירושלים", **הבוקר**, 14.1.1943.

³² דשן, שורשים היסטוריים, עמ' 35.

³³ ליאון, ישיבת פורת יוסף, עמ' 22-24.

³⁴ עטיה, האיש על העדה, עמ' 177-178.

³⁵ שם, עמ' 262-263.

³⁶ "הפגנת הכח לא קוימה אך ההתפרעות נמשכת", **מעריב**, 20.10.1963; האיש על העדה, עמ' 260-263.

³⁷ "כרוז למען השבת", **הצפה**, 9.8.1938, עמ' 4.

³⁸ "ירושלים דורשת קדושת השבת", **נרות השבת**, ילקוט לענייני פרשת השבוע, ומגדנות שבת, י"ב אדר ב', תש"ג.

³⁹ "מועצה להשלטת השבת", **הצפה**, 29.4.1941, עמ' 4.

⁴⁰ בראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019, אמר: 'הרבנים בפורת יוסף לא הזדהו עם נטורי קרתא. היו קנאים בשקט'.

השתתף בעצרות מחאה שלא כללו אלימות, כמו תפילת מוסף המונית שהתקיימה בשנת תשי"ט (1959) בשבת ברחוב יפו, כדי למחות על חילול שבת, בה נכחו בנוסף אליו גם הרב אברהם ענתבי והרב אברהם רפול, ותלמידים. בעצרת נוספת שהתקיימה בכיכר השבת, התפללה כל עדה לפי הנוסח שלה, והרב עזרא עטיה הוביל תפילה בנוסח חלב יחד עם תלמידים רבים שהצטרפו אליו.⁴¹

על אף כל זאת, הכירו חכמי הישיבה את המציאות שמחוץ לה, והשתדלו להכווין את התלמידים ולהעניק להם כלים להתמודדות. הרב עזרא עטיה הבין שלא כל התלמידים ימשיכו בישיבה, והיה מעביר שיחות להתוויית דרך לשמירת המסורת היהודית גם במציאות שמחוץ לישיבה.⁴²

7.1.2. לימודי חול

במאה התשע-עשרה חיו הספרדים בארץ ישראל תוך מגעים עם תושבי הארץ בשפתם, והתפרנסו מיגיע כפיהם. הם ראו בלימוד שפת הארץ וחינוך למלאכה, הכרח לקיומם הכלכלי, ולא התנגדו לכך.⁴³ פרנסי העדה שבאו במגע עם השלטונות ועם האוכלוסייה הנוצרית והמוסלמית, נזדקקו ליסודות השכלה כללית, ידיעת שפות, גינונים והליכות מקובלים.⁴⁴ בהתאם לכך שאפו נציגי העדה הספרדית בפורת יוסף לתגבר את לימודי החול.⁴⁵ הרב יעקב מאיר תמך בלימוד ערבית וטורקית, כאמצעי אינסטרומנטלי, ולא היה בכך סתירה בעיניו ללימודי קודש. לדבריו, על 'למודים חיצוניים מדעים בלשונות אחרות [...] תביטו כעל מלאכה [...] לפרנסת החומר [...] ואת מצוות תורתנו השמרו לעשות כי היא תתקן נפשותיכם'. הוא אף הביע תמיכה בכי"ח הזורעת השכלה בקרב היהדות בארצות המזרח.⁴⁶ גם הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל ניסה להשפיע על תכנית הלימודים. בג' אלול תרצ"א (15.8.1931) פנה במכתב אל נסים אלישר, נשיא הכבוד של עדת הספרדים ומנהל ישיבת פורת יוסף, וציין בקווים כלליים 'שכלולים הדרושים להכניס בישיבת פורת יוסף', ניסח כללים להוראת תלמוד לתלמיד המתחיל, ביקש להוסיף על הלימוד הבסיסי בתלמוד שיעורי תנ"ך, היסטוריה (מתוך סיפרו של זאב יעבץ⁴⁷), ולימודי מוסר ומחשבה, וכן ביקש לשלב בתכנית הלימודים

⁴¹ שם, עמ' 258-261.

⁴² ראיון אפרים אליהו, 6.6.2017.

⁴³ קניאל, מבעיות החינוך, עמ' 151.

⁴⁴ מורג, מקומה של הציונות, עמ' 38.

⁴⁵ עטיה, האיש על העדה, עמ' 174, כותב כי וועד העדה הספרדית תבע להכניס יותר לימודי חול בישיבה.

⁴⁶ בצלאל, נולדתם ציונים, עמ' 94; כ"ץ, הרב יעקב מאיר, עמ' 102-103. בנאום בוועידת המזרחי בספטמבר 1913 אמר הרב יעקב מאיר: 'בזמננו אנו, זמן ההשכלה, מחויבים אנו להיות יודעים את כל הוויית העולם, אין אנו רשאים להיפרד ממי שהוא רק הכל ואת כל צריכים אנו לקלוט בתוכנו ולעשותו לחלק מאתנו. אצל עמים אחרים יש אשר ואנשי הדת הם גם משכילים בידיעות היוצאות מגדר הדת. ואצלנו לדאבוננו על פי רוב אין הדבר כן, ובשביל זה מוסרים אנו את בנינו, ללמדם חוכמות חיצוניות אצל אנשים הרחוקים מאתנו ואין להם דבר עם התורה. לו היו גם לנו חכמים על דבר אמת, יודעי תורה ואנשי מדע ויראי ה', אז קם לנו דור שהיה מאחד בקרבו את התורה ואת החכמות חיצוניות'.

⁴⁷ חיבר את ספרי ההיסטוריה "תולדות ישראל" ברוח דברי חז"ל.

בישיבה לימודים כלליים, כגון לשון, שירה, גאוגרפיה, חשבון ומתמטיקה.⁴⁸ כך לדעת הרב עוזיאל צריכה להיראות ישיבה:

*אבל תורת ישראל אינה ספר חוקים ומשפטים, מצות ועדות גרידא, אלא היא אשכל
הכופר שהכל בו ואי אפשר להבינה ומכל שכן לרדת לעומקה מבלי דעת ידיעה עמוקה
ורחבה בכל החכמות והמדעים העולמיים שהם גנוזים וטמונים במעמקי הבריאה
וחביונה.⁴⁹*

הרב עוזיאל לא היה רק נאה דורש, אלא פעל ליישום רעיונותיו בפורת יוסף, מה שגרם לתרעומת כלפיו. הזמין ספרים מהפרופ' שמואל קליין,⁵⁰ קיים שיעורי רטוריקה בביתו, בהם השתתפו גם תלמידים משיבת פורת יוסף,⁵¹ ועודד תלמידים ללמוד אנגלית. הרב חיים דוד הלוי למד אנגלית בברלין,⁵² ובהשפעת הרב עוזיאל הגיע לסמינר המזרחי.⁵³ שלושה תלמידים מפורת יוסף פנו ללמוד במכון שהקים הרב עוזיאל עם הרב יעקב ברמן, ראש הסתדרות המזרחי, לצורך השלמת לימודים עבור מוסמכי ישיבות, אך הם עזבו כעבור חודש, כיוון שהישיבה אסרה עליהם להשתתף בשיעורים אלה.⁵⁴

בסופו של דבר, למרות שהרב מאיר והרב עוזיאל היו נשיאי הישיבה ונהגו לבקר בה בקביעות, מי שקבע את דרכה היה ראש הישיבה הרב עזרא עטיה, אשר עמד מול כל ניסיון לפגוע בדרך החינוכית השמרנית שהנחיל עם חלק מרבני הישיבה. העיקרון שהנחה את הישיבה בהקמתה ובפועלה היה תלמוד תורה כבסיס הקיום, כאמצעי וכמטרה גם יחד. מגמת התורם הייתה לאפשר לתלמידי חכמים ללמוד באין מפריע ולהתפרנס מההקדש, כמו בישיבות היישוב הישן בירושלים, וזה היה הדגל אותו הניפו כשהתמודדו מול המוסדות האחרים במאבק עקרוני הנוגע לשאלת לימוד התורה בלבד ללא מחשבה פרקטית מיידית, ומול דאגה להכשרת התלמידים לחיי פרנסה. על הטענות שכתב אלמליח נגד ישיבת פורת יוסף,⁵⁵ ענה לו הרב יהודה צדקה כי מובילי הישיבה מחוייבים למטרות שהציב להם התורם:

*שישיבת "פורת יוסף" איננה מוסד ציבורי אשר כל עסקן מוצא לו זכות למתוח בקורת
עליה. זוהי ישיבה שנוסדה ע"י אדם פרטי, אשר השקיע את כל כספו למטרה, ששאף לה
והוא ללמד בה תורה לשמה ולקבוע מספר ת"ח (=תלמידי חכמים) שיעסקו יומם ולילה*

⁴⁸ גליקסברג, בתי מדרש, עמ' 79. שם בהערה 77 מובא המקור של המכתב מארכיון עיריית תל אביב יפו, 8/1021.

⁴⁹ עוזיאל, בן ציון מאיר חי, **מכמני עוזיאל** (כרך א), ירושלים, תשנ"ה (להלן: עוזיאל, מכמני עוזיאל, חלק א), עמ' תה.

⁵⁰ פרופ' שמואל קליין, 1886-1940, רב, היסטוריון, וחוקר הגיאוגרפיה של ארץ ישראל; לבקשת הרב עוזיאל להעביר את ספריו לישיבה, הגיב במכתב: 'את מכתב מעלת כבודו בדבר הספרים לפורת יוסף קבלתי ואף שאינני חושב שזאת היא השיטה הנכונה להדרכת תלמידי חכמים צעירם וכמו שביכרתי את עמדותי לפני מעכ"ת [=מעלת כבוד תורתו]... ש' קליין אל הרב ב"צ עוזיאל, 13.11.1939, אמ"י, פ-882/3.

⁵¹ גליקסברג, בתי מדרש, עמ' 81 שם בהערה 86.

⁵² ברלין-חברה העוסקת בלימוד שפות, הוקמה בגרמניה 1878 והפכה לחברה גלובלית.

⁵³ אמיתי, הרב חיים דוד, עמ' 387.

⁵⁴ גליקסברג, בתי מדרש, עמ' 83 הערה 90.

⁵⁵ אברהם אלמליח, "לעתיד קהילות הספרדים בעולם, **הז המזרח**, 15.4.1946.

בתורה. על כך הוא עמד והשביע את המנהלים ע"כ שהישיבה תהיה אך ורק ללימודי קדש....

בדומה לכך, באזכרה לתורם הזכיר הרב יעקב עדס את צוואתו כשדיבר באופן חריף בנושא החינוך, והסביר את הסכנה הטמונה בשילוב לימודי חול עם לימודי קודש:

כאשר מערבים לתלמיד לימודי חול ולימודים זרים עם הלימוד הקדוש אז יש לדאוג הרבה פן לא יעלה הנר תמיד שלימים יכבו ויחשיכו גם את לימודי הקודש ויתקלקל הילד ואין צריך לומר אם יהיה כל לימודו של התלמיד בלימודים זרים שאל ידע את דרך ה'.⁵⁶

הרב עטיה ראה את תלמידיו כתלמידי חכמים שתורתם אומנותם, ודגל בכך שישבו שנים ארוכות בישיבה.⁵⁷ נראה כי סבר, כמו בישיבות האשכנזיות,⁵⁸ שעל תלמיד בישיבה להיות ממוקד בלימוד תורה בלבד, ואילו עיסוקים אחרים מכל סוג שהוא יגזלו זמן ויפריעו לו בלמידה.⁵⁹ לכן, התנגד ללימוד תורת הנאום בישיבה,⁶⁰ ואף ללימוד שחיטה.⁶¹ מסיבה זו אסרו על תלמידים להמשיך ללימוד במכון להשלמת לימודים עבור מוסמכי הישיבות בסמינר המזרחי.⁶²

בכל זאת, גם הרב עטיה רצה שהתלמידים יקבלו בסיס בלימודי חול,⁶³ עברית, חשבון, ונביא.⁶⁴ לשם כך חיפש אדם ירא שמים, והביא את הרב יעקב מאיר שכטר ללמד שלוש פעמים בשבוע,⁶⁵ למרות שהיה אשכנזי,⁶⁶ אך שפות זרות לא למדו בישיבה.⁶⁷ לימודי החול נלמדו לצורך הקניית הבסיס בלבד, לכן בוטלו בשנות השישים, כשתלמידים הגיעו לפורת יוסף לאחר סיום חוק לימודיהם בתלמוד-תורה או בבית הספר העממי, שם רכשו את הבסיס בלימודי חול.⁶⁸ וכשהציעה הנהלת

⁵⁶ עדס, שו"ת חדות יעקב, עמ' 23 – 24.

⁵⁷ פאר, המורה, עמ' 198; הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 208; עיינו גם: אלעזר, הרב יעקב מאיר, עמ' 92–93, טוען שכך הייתה 'כוונתם של מייסדי הישיבה ובונה' [...] להעמיד רבנים שתורתם תהיה אומנותם וכל עיסוקם בלימוד התורה בלבד'.

⁵⁸ בישיבת עץ חיים מלבד לימודי קודש למדו גם דקדוק עברי, כתיבה וחשבון, וקרובה הייתה גם ללימוד ערבית. שארפשטיין, החינוך בארץ ישראל, עמ' 335 – 337; קצבורג, פולמוס החינוך, עמ' 306.

⁵⁹ לעומת פורת יוסף, במטרתיה של ישיבת תפארת ירושלים נכתב במפורש 'להשתלם יותר ויותר הן בתלמוד ובפוסקים והן במדעים השונים'. אמד"ג, תיק 60 ii. למדו שם בנוסף ללימודי הקודש ספרות וחשבון, וכן ערבית וטורקית.

⁶⁰ פאר, המורה, 115.

⁶¹ שם, 149; יחד עם זאת, את התלמידים שהתאימו לכך שלח הרב עטיה בעצמו ללימוד שחיטה. שם, עמ' 147.

⁶² גליקסברג, בתי מדרש, עמ' 81 הערה 90.

⁶³ בוריא, שורשיה היסטוריים, עמ' 136, רואה בנכונות ללימוד לימודי חול חלק מהפתיחות המסורתית של הרבנים המזרחיים לתכנים מחוץ לדי' אמות של הלכה. בשל מעמדה החשוב של הישיבה הוא רואה באקט זה תרומה לעיצוב דמותה של הישיבה התיכונית.

⁶⁴ אם כי היו מחכמי חלב שבמסגרת התנועה הציונית שללו גם הוראת עברית וציונות דתית. ראו: זוהר, שמרנות לוחמות, עמ' 74; גם בתלמוד-תורה בני ציון למדו נביאים דקדוק וחשבון. הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 202.

⁶⁵ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תסה; "הישיבה והת"ת פורת יוסף בירושלים", ההד, חוברת ט' סיון תרצ"ב עמ' ה.

⁶⁶ פאר, המורה, עמ' 149; הלוי, מראה, עמ' 70; בראיון אפרים אליהו, 6.6.2017, סיפר כי הרב שכטר לימד חכמים בישיבה כיצד ללמד מקצועות אלו על מנת שיהיו עוד מורים בתחום.

⁶⁷ עקרון זה אפיין את האשכנזים. אלה בדרך כלל לא היו מעורים בחיי המדינה בה ישבו, כך שבישיבות האשכנזיות לא הכירו בצורך ללימודי מקצועות ושפות, לרוב אף לא ידעו את שפת המדינה בה ישבו. קניאל, מבעיות החינוך, עמ' 152.

⁶⁸ ראיון הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018.

הישיבה, בראשות הרב אברהם שרים, להכניס למודים כלליים כמו אלגברה, יצאו נגדם ראשי הישיבה, והתנגדו בפומבי.⁶⁹

לימודי החול התקיימו בחדרים מיוחדים, נפרדים מחדרי הכיתות הרגילות בהם נערך הלימוד הישיבתי כולו. בספר האיש על העדה מובאים דברי הרב עזרא עטיה: 'איך אפשר להעלות על הדעת ללמוד לימודי חול באותו החדר שבו אתם לומדים דברי אלוקים חיים?'⁷⁰ בתייעוד אצל בן חיים אמר הרב עובדיה יוסף: 'כשהיינו בפורת יוסף בעיר העתיקה היה שם איזה חדר אחד, היינו נכנסים שמה, לומדים שמה חשבון עברית דקדוק',⁷¹ וכן תיאר אפרים אליהו את שיעורי החול בכיתות שונות, בקומה שמתחת לכיתות הרגילות.⁷² אולם במקור אחר כתב הרב עובדיה יוסף הפוך:

'ונירנא כד הוינא טליא (=אני זוכר כשהייתי צעיר) כשלמדתי בישיבת פורת יוסף בעיר העתיקה ירושלים, היו מורים לחשבון וכתובה מלמדים בכתות שהיו לומדים בהם כל היום לימודי קודש וראשי הישיבה ועל צבאם מוה"ר (=מורנו הרב) הגאון רבי עזרא עטיה זצ"ל, לא מיחו כלל בזה'.⁷³

ייתכן שהיו שנים שעשו כך והיו שנים שעשו אחרת, בהתאם לזמינות החדרים.

היו חכמים נוספים שתמכו בהרחבת לימודי החול, מלבד הרב יעקב מאיר והרב עוזיאל. אפרים אליהו סיפר כי אחד מהאחים שרים עודד אותם להשתתף בהרצאות שהיו מתקיימות בשבתות בקולנוע עדן בנושאים כלליים, ובשנות השלושים נפתח בישיבה חוג ללימודי אנגלית, בין השאר בעידודו של הרב סלמאן אליהו, שטען כי בעת שלטון המנדט הבריטי יש צורך שהתלמידים יבינו את השפה המדוברת והכתובה ברחוב.⁷⁴ הדבר עורר מהומה בישיבה והתנגדות גדולה. הרב עובדיה יוסף כתב על כך: 'נמס כל לב שאומרים ללמד את בני ישראל בישיבה ספר חופשים ושפות. להעמיד צלם בהיכל הוסיפה מכאוב על מכאובינו, ה' יבטל עצה זו'.⁷⁵

⁶⁹ ראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019.

⁷⁰ עטיה, האיש על העדה, עמ' 173-174. וכן מופיע שם שהיה רגיל להתבטא: "לימוד התורה הוא בגדר זהב טהור לשם מה להוסיף לו סיגים בצורת לימודי חול?"; החלפת חדרים היתה בהתאם לפסק הרב יוסף חיים מבגדד. הוא לא פסל לימודי חול, וראה בהם רשות בעיקר לשם שיפור המצב הכלכלי. הוא עודד את הפונים לייסד בית ספר ללימודי חול, רק ענה כי אין ללמוד לימודי חול בחדרי בתי הכנסת ובתי המדרש בבגדד, אלא בחדרים נפרדים. בן איש חי, רב פעלים, חלק אורח חיים, חלק ב, סי' כב, עמ' רכח; גם הרב יצחק בן וואליד מטטואן במרוקו פסק בשנת 1855 לרבני גיברלטר ללמוד שפה זרה בחדרים מיוחדים ולא בחדרים בהם לומדים לימודי קודש. הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' טו-טז (ראו לעיל: 2.5.1.1 'חינוך מודרני ולימודי חול', בהערה); ובתחילה נהגו כך גם בישיבת בני עקיבא הראשונה, שהוקמה בשנת ת"ש (1940) בכפר הרא"ה. כשבשנת תש"י (1950), עשר שנים לאחר הקמתה, שולבו בה לימודי חול שהתקיימו בבית הספר שבכפר הרא"ה בשעות הערב, ולא בכיתות הישיבה. בוריא, שורשיה היסטוריים, עמ' 138; מרדכי בר לב, **בוגרי הישיבות התיכוניות בארץ ישראל: בין מסורת וחידוש**, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, תשל"ז (להלן: בר לב, בוגרי הישיבות התיכוניות), עמ' 128, הערה 5.

⁷¹ בן חיים, תיעוד מיוחד.

⁷² ראיון אפרים אליהו, 6.6.2017.

⁷³ עובדיה יוסף, **יביע אומר**, ירושלים, תשנ"ג, חלק ז, אורח חיים סימן כא. בדבריו שם הוא כותב על לימודי חול באופן כללי: 'בישיבת פורת יוסף שהיו עושים מעשה להקל ללא כל עוררין, ואף להוא לא פצה פה למחות על כך, כיון שראש הישיבה הגאון רבי עזרא עטיה ז"ל, וכן הגאון רבי יעקב עדס ז"ל שג"כ היה ריש מתיבתא [=שגם כן היה ראש ישיבה] בישיבה הנ"ל, שרים עצרו במלים [=ציטוט מספר איוב פרק כ"ט פסוק ט']. ומשמעותו שהשרים שתקו ולא מיחו על כך'.

⁷⁴ ראיון אפרים אליהו, 6.6.2017.

⁷⁵ חן ופפר, מרן עובדיה יוסף, עמ' 44; ששון, אביר הרועים, חלק א, עמ' 90-91, מספר כי הכוונה ללמוד אנגלית או צרפתית הייתה כדי להועיל לתלמידים שישמשו כרבנים בתפוצות. הרב עובדיה יוסף עורר את התנגדות רבני הישיבה

חשוב לציין, כי גם הרבנים שנקטו בקו קנאי יותר, לא הוקיעו תלמידים שבחרו בדרך אחרת, אלא ראו בהם חלק בלתי נפרד מן הישיבה. על אף שהשתתפו הרב חיים דוד הלוי והרב דוד שלוש ביוזמותיו של הרב עוזיאל ולמדו עימו לימודים כלליים ומחשבת ישראל, היו מקורבים לראש הישיבה הרב עזרא עטיה, שלמד עימם חברותא קבועה בהלכות איסור והיתר, משעה שלוש לפנות בוקר עד עלות השחר.⁷⁶ אפרים אליהו, בנו של הרב סלמאן אליהו ראש ישיבת המקובלים 'עז והדר', סיפר כי כשביקש ללמוד בסמינר למורים, התכנסו רבני הישיבה, ואישרו לו לחלק את יומו בין לימודים בישיבה ללימודים בסמינר.⁷⁷ על אף ההתנגדות ללימודי חול והחשש מביטול תורה, הייתה הכלה בפורת יוסף כלפי תלמידים שהלימוד האקדמי היה חשוב להם. על אף מגמת ההסתגרות ששלטה בפורת יוסף, המשיך הצוות החינוכי לקחת אחריות על כל תלמידי הישיבה, גם כשנקטו בגישה שונה, בהתאם לדרך בה נהגו קהילות המזרח כשלא איבדו את צביון כקהילות גיאוגרפיות מסורתיות למרות תהליכי המודרניזציה שעברו.⁷⁸

7.1.3. בין פורת יוסף לחברה החרדית

7.1.3.1. החברה החרדית בירושלים בראשית המאה העשרים

על רקע התערערות היישוב הישן במלחמת העולם הראשונה, ניסה המימסד הציוני לארגן את יהודי ירושלים במסגרת ארגונית קהילתית חדשה, במקום המסגרות המסורתיות-אתניות שפעלו בתקופה העות'מאנית.⁷⁹ אך עוררו התנגדות בקרב גורמים ביישוב הישן. כתגובה לתהליך החילון שהיה במגמת התפשטות ביישוב היהודי בארץ ישראל מאז ימי העלייה השנייה, הקימו האחרונים את 'ועד העיר' האשכנזי בשנת 1918, והוא הפך עד מהרה ל'עדה החרדית', המחוייבת למסורת החיים של היישוב הישן האשכנזי.⁸⁰ תפיסת התבדלות שגובשה בו, נגעה בארבעה מישורים: רצון למנוע מגע עם בני הקהילה היהודית-חילונית שהתפתחה בארץ ישראל במישור החברתי, איסור על השתתפות במסגרת קהילתית שלא כללה את ההלכה כנורמה מחייבת במישור הארגוני-ציבורי, שלילת התכנים התרבותיים חילוניים של החברה המודרנית ושלילת לימוד תכני התרבות החילונית במסגרת מוסדות החינוך במישור התרבותי-ערכי, והתנגדות חריפה לשימוש בשפה העברית, בדגל

והתלמידים להכנסת לימודי שפות, כדי שלא יכניסו לימודים אחרים מלבד לימודי קודש, ובסוגריים מוסיף: 'ומקצת לימודי חשבון וכתביה שהיו נהוגים בכיתות הנמוכות ונצרכים לתלמוד תורה'; אביר הרועים שם כותב כי היוזמה ללימודי שפות לא יצאה לפועל, אך בראיון אפרים אליהו, 6.6.2017, אמר כי בפועל החוג המשיך להתקיים.

⁷⁶ האיש על העדה, עמ' 244.

⁷⁷ ראיון אפרים אליהו, 6.6.2017.

⁷⁸ זוהר, שמרנות לוחמת, עמ' 76.

⁷⁹ בתקופת מלחמת העולם הראשונה המשיכו להתקיים מוסדות לימוד תורה בזכות התמיכה שקיבלו מוועד הסיוע הציוני, שניסה להתנות את תמיכתו בשינויים במבנה הרבנות ובמוסדות החינוך: שיתוף פעולה עם הציונות בהקמת בית לאומי, הוראה בעברית, וארגון מסגרת לימודים ותוכן קבועים. אולם רבני היישוב הישן האשכנזי, בהנהגת כולל הונגריה, היו חשדנים כלפי מגמות הציונים, חששו להיות משועבדים לכוחות החומריים, וחשו כי קשר זה צפון בחובו סכנות לעתיד הישיבות. חיים ויצמן, שעמד בראש וועד הסיוע, ניהל משא ומתן עם הרבנים, אך בסופו עזב את ירושלים כשאף אחת ממטרותיו לא הושגה. וועד הסיוע אמנם תמך בישיבות, אך התלות בו הביאה לחרדה למקומה של התורה בחברה הציונית, ולחוסר אמון. פרידמן, חברה ודת, עמ' 62-70; ברויאר, אוהלי תורה, עמ' 65.

⁸⁰ פרידמן, החברה החרדית, עמ' 31-32.

ובהמנון הציוני, כמו גם הימנעות מהשתתפות עם הציונים בעצרות ושבתות מחאה בעלי אופי כלל יהודי במישור הסמלי.⁸¹ ראשי 'ועד העיר' היו בנחיתות כלכלית ופוליטית מול התנועה הציונית. חסרו להם השכלה כללית, ידע בשפות והכשרה משפטית, כך שנמנע מהם לנהל מאבק פוליטי במסגרת השלטון הבריטי. לצורך כך צירפו אליהם את תנועת 'אגודת ישראל',⁸² שנעשתה שותפה למדיניות ההתבדלות של 'העדה החרדית', ולדה לגיטימציה של הציונות ומפעלה בארץ ישראל.⁸³

העולים שהגיעו מאירופה בעליה הרביעית, הופתעו לגלות בבואם לארץ ישראל כי 'אגודת ישראל', עימה היו מזוהים, מזוהה כעת עם היישוב הישן האנטי ציוני.⁸⁴ עולים אלה היו יהודים בני המעמד הבינוני בפולין, וחיזקו את החיים הדתיים ביישוב כשהביאו עימם ארצה יסוד מסורתי יותר מן העולים שהגיעו בעליות השנייה והשלישית.⁸⁵ עם זאת, היו הם בעלי מאפיינים מודרניים, וראו את עתידם בארץ ישראל בעיקר בהמשך חיי המעשה והעסקים שהיו מנת חלקם בפולין.⁸⁶ בתחילה הייתה אחידות בינם לבין היישוב הישן בתחום אורח החיים הדתי,⁸⁷ אך במהלך שנות העשרים החלו הבדלי גישה ביחס לציונות להשפיע על החינוך. עולי העלייה הרביעית התייחסו באופן חיובי למפעל ההתיישבות ונטלו בו חלק מתוך כוונה להוכיח שניתן לשלב בין חלוציות וחיי מעש לבין דרישות הדת, וביקשו להקל מעליהם את עומס האיסורים על ידי מתן השכלה כללית ולימודי שפה זרה.⁸⁸ בשל תרבות ה'חלוקה' ורעיונות ההתבדלות ששלטו ביישוב הישן, הם התקשו לראות בו את מקומם,⁸⁹ והתנגדות אנשי 'העדה החרדית' להצהרת בלפור נראתה בעיניהם כנוגדת את האינטרסים הכלליים של ישראלים. בשנות השלושים והארבעים הפכו המתחים לקיטוב חריף, כשפעלו קנאי 'העדה החרדית' כנגד היסודות הדתיים המתונים ביישוב, כמו הרבנות הראשית והרב קוק,⁹⁰ ועם התגברות כוחם הפוליטי הביאו החרדים בני העלייה הרביעית, רובם יושבי תל אביב, להפרדותה של 'אגודת ישראל' מן הקנאים, ולתחילתו של שיתוף פעולה בין 'אגודת ישראל' בירושלים לבין המימסד

⁸¹ פרידמן, חברה ודת, עמ' 130.

⁸² אגודת ישראל נוסדה בעקבות כינוס קטוביץ בתרע"ב (1912), וכללה יסודות חברתיים נוגדים: חסידים, ליטאים, חלק ממנהיגי האורתודוקסיה ההונגרית, ונציגי האורתודוקסיה החדשה בגרמניה. פרידמן, החברה החרדית, עמ' 26.

⁸³ פרידמן, החברה החרדית, עמ' 31-33.

⁸⁴ קניאל, המשך ותמורה, עמ' 47.

⁸⁵ ראו: גלעדי, מעליה לעליה, עמ' 164-168.

⁸⁶ ראו: פרידמן, חברה ודת, עמ' 270.

⁸⁷ קניאל, המשך ותמורה, עמ' 47.

⁸⁸ טיקוצ'ינסקי, ישיבות המוסר, עמ' 229, הערה 1.

⁸⁹ שם, עמ' 231.

⁹⁰ פרידמן, החברה החרדית, עמ' 32-35.

הציוני.⁹¹ תוך קשיים ועימותים פנימיים החלה 'אגודת ישראל' להשתלב בפוליטיקה הלאומית ציונית, כשאחד השיאים הוא חתימה של נציגיה על מגילת העצמאות ומינוי שר מטעמה.⁹²

בתוך כך, בני ליטא והישיבות שהגיעו ארצה מאירופה בשנות השלושים של המאה העשרים, היו גם הם שונים תרבותית מהיישוב הישן. הייתה בהם נטיה להשכלה וקירבה רבה יותר לתרבות המערב, והופעתם כללה לבוש אירופאי קצר, בלורית ופנים מגולחות.⁹³ היו גורמים ביישוב הישן שרצו להרחיק את ישיבת סלובודקה מירושלים בגלל סגנון הלבוש, הגילוח וההתנהלות של הבחורים.⁹⁴ הנהלותיהן של הישיבות נמנעו בדרך כלל מהזדהות עם זרם פוליטי, ולא גיבשו כיוון מוגדר בין היישוב הישן ליישוב החדש,⁹⁵ כפי שארע גם בפורת יוסף.⁹⁶ הם לא גילו אדישות, אלא נמנעו מלעסוק בעניינים אלו מתוך עקרון חינוכי. אך תלמידי הישיבות היו בעלי עמדה שלילית כלפי היישוב הישן. הם הסתייגו משיטת הכוללים, הגבאות והעסקנות, מהסכסוכים ומהפילוגים, וייחסו עצמם לישוב החדש. הם נקטו עמדה מתונה כלפי האוניברסיטה, התכוננו לחיי מעשה והשתלבות, ולמדו עברית, אנגלית וערבית. היו תלמידים שהצטרפו לאגודות חרדיות להקמת התיישבויות חלקאיות ברוח ישיבתית. נרקמה קבוצת לומדי תורה בעלת מאפיינים מודרניים, שביקשה להתערות בחיי היישוב ולתרום לו על פי דרכה. חלקם פנו לרבנות ולחינוך, וחלקם לחיי מסחר ופרנסה, לא על חשבון זהותם הישיבתית, אלא כביטוי לה.⁹⁷

פורת יוסף דמתה לישיבות היישוב הישן בכך שהיו רב גילאיות, והיוו מקור לתמיכה כלכלית,⁹⁸ ובכך שכיוונה את תלמידיה לשמש כלי קודש ורבנים. מאידך דמתה פורת יוסף גם לישיבות הליטאיות בכך שהלימוד בה היה מאתגר וברמה גבוהה,⁹⁹ והונהגו בה מבחני כניסה כדי לשמור על רף לימודי גבוה.¹⁰⁰ כפי שניתן ללמוד מתמונות, רוב התלמידים בה אימצו לבוש ליטאי אירופי קצר, בלורית ופנים מגולחות, לעומת צוות ההוראה, שבחלקו לבש לבוש מסורתי ספרדי.¹⁰¹ רוב חכמי פורת יוסף היו מקורבים ליישוב הישן, כמו הרב עזרא עטיה והרב נתן סאלס, אך, כפי שראינו בסעיף

⁹¹ ראו: "החלוצים החרדים, העולם: שבועון ההסתדרות הציונית העולמית, 5.9.1924. הכותב מתפעל: "...תופעה חדשה במערכות העובדים: יהודים חרדים, שהדת היא להם עיקר גדול בחייהם ובהשקפת עולמם..." באו ונספחו אל ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ...]. היסוד החרדי, ובעיקר לא אלה החרדים השייכים לאגודה חרדית רשמית, כגון המזרחי או אגודת ישראל, אלא אלה המתפללים...]. לא רק מן השפה ולחוץ, חדלו מלהסתפק בסתם קריאות וטענות וקובלנות על החלוצים ה"חפשיים" המקדקעים את בירת הדת בארץ ישראל, אלא באים ומשתתפים עצמם בבנין יותר ויותר: מיסדים מושבה בכפר, בונים שכונה בעיר, וממילא הם מטביעים את החותם הדתי על המקום ויושביו ומנהגיו'.

⁹² פרידמן, החברה החרדית, עמ' 36.

⁹³ טיקוצ'ינסקי, ישיבות המוסר, עמ' 234.

⁹⁴ שם, עמ' 237; פרידמן, חברה ודת, עמ' 141.

⁹⁵ טיקוצ'ינסקי, ישיבות המוסר, עמ' 233.

⁹⁶ ששון, אביר הרועים, חלק א, עמ' 107; הורביץ, ש"ס והציונות, עמ' 36. אפילו כאשר סדר היום הציוני והכלל יהודי התמוזג לתוך סדר היום הדתי וזעזעו את היישוב, כפי שאירע בפרשת חינוך ילדי תימן שהגיעו בשנות המלחמה, לא מילאה הישיבה תפקיד חשוב.

⁹⁷ טיקוצ'ינסקי, ישיבות המוסר, עמ' 233-234, 242, 257.

⁹⁸ שם, עמ' 234.

⁹⁹ טננבוים, לסוגי הישיבות בארץ, עמ' 137-134; על ההבדל בין ישיבות המגדלות לומדים לישיבות המגדלות תלמידי חכמים על ידי בקיאות וחריונות של ניתוח וגילוי ניגודים וישורם, ראו: שארפשטיין, תולדות החינוך, עמ' 152.

¹⁰⁰ טיקוצ'ינסקי, ישיבות המוסר, עמ' 234-235; מונסה, פדה את אברהם, עמ' תכח.

¹⁰¹ ראו לדוגמה בתמונות אצל: עטיה, האיש על העדה.

הקודם, היו לעומתם גם חכמים המקורבים ליישוב החדש ולהשכלה, כמו הרב יעקב מאיר והרב בן ציון מאיר חי עוזיאל שהיו פחות דומיננטיים בישיבה, ועימם חכמים נוספים כמו הרב סלמאן אליהו והרב עמרם אבורביע.

7.1.3.2 פורת יוסף בין 'אגודת ישראל' ל'עדה החרדית'

החכמים החלבים בירושלים היו כמעט הקבוצה הספרדית היחידה ששיתפה פעולה עם 'העדה החרדית'.¹⁰² עמדותיהם קיבלו הד גם בחלב עצמה,¹⁰³ וכמובן באו לידי ביטוי בפורת יוסף, שהמנהיגות העיקרית בה צמחה מקירבם.¹⁰⁴ הרב עזרא עטיה אירח בישיבה רבנים המזוהים עם החרדיות, והזמין את הרב דוד יונגרייז, איש 'העדה החרדית', לדרוש בישיבה.¹⁰⁵

אולם פורת יוסף אימצה את תפיסת ה'עדה החרדית' במלואה רק במישור התרבותי-ערכי, כששללה תכנים תרבותיים חילוניים של החברה המודרנית. בד בבד שלחה תלמידים להשפיע ולכהן בקהילות, כך שלא התבדלה במישור החברתי ובמישור הציבורי. במישור הסמלי היו בתוכה גישות שונות, והישיבה לא נטתה להכריע דווקא לכיוון של התבדלות. במקרים שמצאה לנכון, אף לא נרתעה ישיבת פורת יוסף מלפעול בניגוד לעמדת 'העדה החרדית', כמו כאשר קיבלה תמיכה מקרן קהלת, שהוקמה בשנת תרצ"ו (1936) על ידי הרב מאיר ברלין (בר אילן) לזכר הרב קוק, ונמתחה עליה ביקורת בשל קשריה עם האוניברסיטה העברית מעוז ההשכלה.¹⁰⁶

לכן מבחינה פוליטית היה הרב עזרא עטיה עצמו מקורב יותר ל'אגודת ישראל', יחד עם רבים מחכמי הישיבה. חלקם היוו בה סמן קיצוני, כמו הרב נתן סלאם שהשתתף במאבק נגד הצבעת נשים וצייד ביציאה מכנסת ישראל.¹⁰⁷ בתמונה מאסיפה למען 'אגודת ישראל' שהתקיימה בפתח תקווה בכ"ב סיוון תש"ד (13.6.1944) נראים מלבד הרב עזרא עטיה גם המשגיח הרב יהודה הכהן שאקו, הרב

¹⁰² בצלאל, נולדתם ציונים, עמ' 45.

¹⁰³ זוהר, שמרנות לוחמת, עמ' 69. כשנפתחה לשכת בני ברית בחלב בשנת 1924, שלחו לשם חכמי חלב מירושלים את עמדת הרב זוננפלד ועמיתיו ראשי 'העדה החרדית', המתנגדת לארגון בני ברית, והיא אומצה על ידי החכמים בחלב. הרב אברהם עדס, אביו של הרב יעקב עדס, היה מקורב לרב זוננפלד, והיה חתום על כרוז נגד לשכת בני ברית.

¹⁰⁴ בצלאל, נולדתם ציונים, עמ' 45.

¹⁰⁵ הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 208; הרב דוד יונגרייז, תרנ"ח-תשל"ב (1898-1972), ראש אב בית דין 'העדה החרדית' בשנים תשכ"ח-תשל"ב (1968-1972).

¹⁰⁶ רודיק, מרכז הרב, עמ' 140; מלצר, בדרך עץ החיים, עמ' 504-505; בקשר למאבק 'העדה החרדית' ברב קוק מספר מונסה, פדה את אברהם, על הרב יעקב (יוסף) מונסה. לאחר ששמע על המחלוקת בין הרב זוננפלד לרב קוק ומעשי הקנאים נגדו, רבי יעקב מונסה הלך עם בנו במטרה לשמוע את הדרשה כשהוזמן הרב קוק בשבת הגדול תרפ"ו (1926) לדרוש בבית הכנסת 'חורבת רבי יהודה החסיד' ברובע היהודי. משהגיע הרב קוק אמר הרב מונסה לבנו כי ראה את השכינה על פניו, לכן אפשר לחזור הביתה, בדיעה שמה שמספרים מתנגדיו של הרב קוק הוא הוצאת שם רע.

¹⁰⁷ הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 202.

נתן סאלם, הרב רפאל ביטון, והרב מנצור בן שמעון שלימדו בפורת יוסף, וכן הרב דוד שרבאני,¹⁰⁸
הרב דוד לניאדו והרב יעקב סודרי שלמדו בה.¹⁰⁹

'אגודת ישראל' הייתה הביטוי הפוליטי של רוב החברה החרדית, אלא שייצגה גם תרבות דתית מסורתית מזרח אירופית, כך שהידיש הייתה שפת הדיבור של מנהיגי התנועה ושימשה לניהול הדיונים במוסדותיה השונים. הרב עזרא עטיה, הספרדי היחיד בין חברי מועצת גדולי התורה של 'אגודת ישראל',¹¹⁰ חדל להשתתף בישיבות מועצת גדולי התורה, כיוון שהדיונים נוהלו בידיש.¹¹¹ לכן למרות הקירבה הרעיונית, לא היוותה תנועה זו בית טבעי עבור החרדים יוצאי המזרח, ובתוכם פורת יוסף.¹¹²

7.1.4. יחסה של ישיבת פורת יוסף לציונות

בחינת הקשרים בין ישיבת פורת יוסף ורבניה לציונות, מגלה יחס אמביוולנטי: הייתה הכרה במוסדות הציוניים, ולפעמים אף מעורבות, שותפות והערכה, לעומת מקרים אחרים מצביעים על הסתייגות מפעילות ציונית. אמנם אישים שונים בישיבה החזיקו בדעות שונות, והיו בישיבת פורת יוסף מגוון דעות בעניין הציוני, אולם בחלק מן המקרים מדובר היה בתפיסה מורכבת אחת.

הרבנות הספרדית בירושלים גילתה פתיחות לתנועה הציונית ולרעיון הציוני החל מתקופת 'מבשרי ציון' בשנות השישים של המאה התשע-עשרה. כמו בעניין הפרודוקטיביזציה, לא ראו בציונות גורם מאיים, אלא חיזוק וטיפוח ערכי הארץ, העבודה והפרנסה העצמית.¹¹³ כהמשך טבעי לכך, הרבנים בני העדה הספרדית בפורת יוסף צידדו בציונות. הרב יעקב מאיר תמך בהחייאת השפה העברית. עוד בהיותו צעיר, נפגש עם הרצל בעת ביקורו בארץ,¹¹⁴ תמך בתנועת המזרחי, השתתף באספותיה,¹¹⁵ ואף נשלח כנציג מטעמה לקונגרס הציוני הי"ג.¹¹⁶ הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל היה

¹⁰⁸ הרב דוד שרבאני למד בפורת יוסף, ושימש כרב שכונת מקור ברוך וחבר בית דין. עם העליות הגדולות לארץ לאחר הקמת מדינת ישראל מונה על ידי שר הדתות לרב מחנות העולים והמעברות. כשביקשה הקהילה היהודית בבוגוטה שבקולומביה מהרב עוזיאל לשלוח אליהם רב, נשלח הרב דוד שרבאני. "הרה"ג דוד שרבאני שליטא", **קול סיני** גליון ו, אייר תשכ"ב, עמ' 115; שבת, השתלשלות התורה, עמ' 365-366; "המושבה הישראלית בבוגוטה ורבה הירושלמי", **חרות**, 13.1.1961; 'י. א'. "הרב דוד שאראבני", **הצפה**, 17.7.1964, עמ' 2; ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 347.

¹⁰⁹ עטיה, האיש על העדה, עמ' 95.
¹¹⁰ ששון, אביר הרועים, חלק שני, עמ' 85; הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 208; בראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018, סיפר מעט על אביו הרב עזרא עטיה: "היו אספות והוא היה במועצת גדולי התורה ותרנגמו לו מידיש. וכבדו אותו מאוד מאוד..."

¹¹¹ אביעזר רביצקי, **ש"ס היבטים תרבותיים ורעיוניים**, פתח תקוה, תשס"ו, עמ' 7.

¹¹² פרידמן, החברה החרדית, עמ' 175; על חיבור הספרדים לאגודת ישראל ראו: "אגודת ישראל על פרשת דרכים, ראיון עם הרב יצחק מאיר לוין", **קול סיני**, גליון 33, יא מכרך ג, אב תשכ"ד, עמ' 297. הרב לוין מדבר על הצורך להכניס את עדות המזרח לאגודת ישראל, בשל ההזנחה שהייתה קיימת בעבר.

¹¹³ מורג-טלמון, מקומה של הציונות, עמ' 40-42.

¹¹⁴ אהרן ורדי, **מלכי בציון, פרשת מסע הרצל בארץ ישראל וזכרונות עדי ראיה**, תל אביב, תרצ"א, עמ' 162-163.

¹¹⁵ כ"ץ, האם היה הרב יעקב מאיר.

¹¹⁶ זוהר, מדינת ישראל, עמ' 323-324.

חבר ב'וועד הלאומי',¹¹⁷ הצדיק שיתוף פעולה עם חילונים, וכאיש הלכה ראה את גדרי הזיקה הלאומית מקיפים וכוללים יותר מגדרי הזיקה הדתית, וסבר שאין להתבדל מיהודים שאינם שומרים תורה ומצוות בתקופה של תחיה לאומית, היבדלות שעשויה לפגוע בשמירת אחדות העם, לעומת שיתוף פעולה המאפשר פתח לקירוב חילונים לדת ולמצוותיה. בעיניו מכוונת הציונות החילונית בלא יודעין אל תכלית דתית משיחית קבועה מראש, עלייה לארץ וקיבוץ גלויות הם מפלט מהתבוללות וטמיעה כחלק מתהליך תיקון והיטהרות של העם, ולפיכך חובה על היהדות הדתית לסייע בתהליך הציוני.¹¹⁸

גם בפזורות ארצות המזרח התיכון וארצות האסלאם השונות היתה הערכה כלפי המפעל הציוני. בג'רבה, לדוגמה, פעלה ההנהגה המסורתית בתוקף כדי לשמור על דמותה הדתית של הקהילה, ואף נאבקה בשליחי כ"ח, אבל במקביל לכך הוציא הרב משה כלפון ספר בשבחם של העוסקים בבנייה של ארץ ישראל, על אף שידע על מצבם הדתי של החלוצים הציוניים. מעלת ארץ ישראל הייתה גדולה בעיניו ובעיני קהילתו, והאפילה על הבחינה הדתית של העוסקים בה.¹¹⁹ על אף שהיו חכמי ארצות המזרח מודעים לאופי החילוני של התנועה הציונית, לא שללו באופן מוחלט את פעילותה, ופעלו גם בירושלים מתוך אהדה לרעיון הציוני, בניגוד לחרדים הקנאים שראו בה איום על קיום עם ישראל והוקיעו אותה, בעיקר בשל יחסה לדת היהודית.¹²⁰ כך שמלבד החכמים יוצאי העדה הספרדית היו חכמים נוספים בפורת יוסף שתמכו בציונות. הרב רפאל לניאדו היה בין חברי 'אסיפת הנבחרים' שנחשבה למוסד הלאומי העליון, וכן חבר ב'וועד הקהילה ליהודי ירושלים',¹²¹ והרב שלמה קצין ציפה בהתפעלות להמשך התפתחות המפעל הציוני, כפי שכתב בספרו, 'כרם שלמה':

תקונו היא כי עוד מימין ומשמאל ממזרח וממערב נראה כן התפתחות גדולה של הבניין והישוב התפתחות המשק והתעשייה עד שהמקום הזה יהיה לתפארת בין כל אותם המושבות הגדולות ביותר [...] הרצון הטוב המסור בעד בנין ארצנו הוא יתן את הדחיפה היותר גדולה לישוב והתפתחות גדולה במקום הזה לשמחת כל עמנו. אבל אנו רוצים לראות שכל אחד ואחד מהעובדים ביצרת הישוב הזה יקיים את חובתו הקדושה כלפי

*ישראל סבא.*¹²²

הרב עמרם אבורביע, ששימש תקופה מסוימת ר"מ בפורת יוסף, היה ציוני פעיל עוד לפני הקמת המדינה, ונטל חלק במאבק להקמתה, בה ראה את התגשמות תקוות עם ישראל במשך הדורות.¹²³

¹¹⁷ ששון, אביר הרועים, חלק ב, עמ' 70-71.

¹¹⁸ רצבי, הראשון לציון, עמ' 87-88; רצבי, ציונות יהדות וארץ ישראל.

¹¹⁹ דשן, יהודי בגדאד, עמ' 46; על יחסו של הרב כלפון ראו גם: טובי שורשי, עמ' 186-187; הורביץ, ש"ס והציונות, עמ' 31, טוען שזיהויה של העלייה לארץ כגילוי משיחי יצר אשליה שהזהות הלאומית המתפתחת בתנועה הציונית תאפשר מעבר חלק מהחברה השמרנית לחברה המודרנית.

¹²⁰ יוסף טובי, "יחסה של יהדות המזרח אל התנועה הציונית", בתוך: **תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה, שי לשמואל אטינגר**, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 169-192, שם עמ' 187; רוני באום – בנאי, "תנועה חרדית ציונית?", בתוך: יואב פלד (עורך), **ש"ס אתגר הישראליות**, תל אביב, 2001, עמ' 102-125 (להלן: באום-בנאי, תנועה), עמ' 106.

¹²¹ בצרי, ליקוטי המליץ, עמ' 111-116; ועד העיר ליהודי ירושלים, נקרא בהמשך 'ועד הקהילה'. איגד תחתיו את רוב העדות והחוגים של יהודי ירושלים בתקופת השלטון הבריטי בארץ ישראל, ותפקידו היה לדאוג לצרכיהם. מילא תפקידים מרכזיים ביישוב החדש בעיר, והווה את הבסיס להקמת עיריית ירושלים לאחר הקמת מדינת ישראל.

¹²² קצין, כרם שלמה, עמ' פה.

¹²³ זוהר, מדינת ישראל, עמ' 335-339.

אפילו הרב עובדיה הדאיה, מיוצאי חלב, תמך בהקמת מדינת ישראל, כפי שראינו בפרק א (2.5.4) ייחס יהודי המזרח לציונות¹²⁴. התמיכה בציונות לא עירערה את החשיבות שראה בשמירת תורה ומצוות, שנתנו אותותיהם, לדעתו, על מדינת ישראל כולה, שקמה בזכות הישיבות:

כי ב"ה ארץ ישראל, מיום ליום מתגבר בה, מבצרי התורה והיראה, על ידי רבוי הישיבות כן ירבו אשר עין לא ראתה מיום החורבן שאז נחרבו כל בתי ישיבות ובתי כנסיות חכמי יבנה חכמי לוד ועוד ועוד שרבו מלמנות, ועתה בזמנינו זה, אחרי חרבן הגולה על ידי אותו הרשע, ימ"ש שר"י [=יימח שמו שם רשעים ירקב], הישיבות בא"י [=בארץ ישראל] רבו מלמנות, וניתוספו ספסלי לאלפים ורבבות, התורה והתפלה, לא נפסקת מהם יומם ולילה, ב"ה כולם חרדים, כולם יראים, כולם חכמים, כולם צדיקים, ופשוט שיש להם הכח והעוז שבזכותם יתכנשון כל גלותא, ופשוט שהתחלת גאולה זו, של מדינת ישראל, לא באה, אלא בזכות אותם הישיבות בתי כנסיות אשר לא תמוש התורה מפייהם יומם ולילה, ואנו מקוים שריבוי העליות שמתוכם כמה וכמה בני ישיבות, וכמה צדיקים וחסידיהם הם יהיו בבחינת אבן השואבת, למשוך כל בני הגולה, לבוא לארץ הקדושה, ואז תבוא הגאולה שלימה בע"ה.¹²⁵

חכמי הישיבה השתתפו באזכרה לברון רוטשילד,¹²⁶ הרב עוזיאל הביא בעצמו את בנו בכורו יוסף להתנדב לגדוד העברי, וכן התנדבו בו נכדו של הרב יעקב מאיר, יצחק בנו של רפאל אלישר,¹²⁷ ואברהם בנו בן החמש-עשרה של הרב רפאל שלמה לניאדו. בנו מאיר היה עסקן פעיל בהקמת המדינה.¹²⁸ תנועות נוער עניינו את התלמידים, והם יצאו בט"ו בשבט לראות תהלוכות של תלמידי מוסדות כלליים.¹²⁹ למרות שהישיבה אסרה עליהם להשתתף בפעילות פוליטית, התחברו תלמידים רבים למועדונים ציוניים שהיו בעיר העתיקה, כמו בית"ר, ברית חשמונאים והאצ"ל,¹³⁰ והישיבה התגאתה בכך, ומצאה לנכון לציין זאת במסמך שפורסם מטעמה בשנת 1967.¹³¹ רבנו יום טוב פוליטי, גזבר וחבר הנהלת פורת יוסף, תיווך בימי מלחמת העולם השנייה בין יהודים שברחו מיוון ומארצות הבלקן דרך טורקיה, לבין הפעילות המחתרית של הסוכנות בארץ ישראל ובסביבתה, להעפלה בלתי חוקית של עולים רבים, ופעם אחת נכלא בשל כך.¹³² הרב עמרם אבורביע, היה חבר ההגנה,¹³³ וכן בנו של הרב עזרא עטיה,¹³⁴ ורבים מבני הישיבה שלקחו חלק בהגנה על הרובע היהודי במאורעות השונים,¹³⁵ ובמהלך מלחמת העצמאות נפלו לא מעט בני משפחות של חכמים ותלמידים

¹²⁴ שם, 328-335.

¹²⁵ הדאיה, ישכיל עבדי, עמ' 6.

¹²⁶ "היום לויתו של הבארון רוטשילד", דבר, 5.11.1934, עמ' 1.

¹²⁷ אלישר, לחיות עם יהודים, עמ' 133.

¹²⁸ בצרי, ליקוטי מליץ, עמ' 111-116.

¹²⁹ ראיון אפרים אליהו, 6.6.2017.

¹³⁰ חן ופפר, מרן עובדיה יוסף, עמ' 44.

¹³¹ מחבר לא ידוע, קרית ישיבת פורת יוסף, עמ' 6.

¹³² גפני, נוסח ירושלים, עמ' 77-78; פלקון, יהדות תורכיה.

¹³³ ראיון פרופ' אהוד אביבי, 18.7.2018.

¹³⁴ הורביץ, ש"ס והציונות, עמ' 37.

¹³⁵ מחבר לא ידוע, קרית ישיבת פורת יוסף, עמ' 6.

מפורת יוסף.¹³⁶ גם לאחר הקמת מדינת ישראל היו תלמידים מפורת יוסף ששירתו בצה"ל,¹³⁷ ומקרים של תלמידים שחזרו ללמוד בישיבה לאחר שחרורם,¹³⁸ המעידים על כך שפורת יוסף אפשרה צעד זה. הרב עובדיה יוסף כיהן במצרים כסגן רב ראשי ואב בית דין. בקריאתו לעלייה ובתיאור החקירות שנחקר על ידי משטרת הביטחון המצרית ניכרות עמדות לאומיות.¹³⁹ בישיבה פורת יוסף בקסטמון לימדו חקלאות, ושלחו כמה תלמידים לקיבוצים הדתיים כפר דרום וחפץ חיים,¹⁴⁰ וכדי לשבח תורם של הישיבה פירט העיתון 'קול סיני' את פעילותו הציבורית והציונית: 'מראשי תנועת התחיה, ושיבת ציון, ולוחמי הדגולים'...¹⁴¹

בכלל, הישיבה ייצגה בבניינה גישה פעילה של ציפיה לגאולה, שאפיינה את התנועה הציונית, בניגוד לישיבה באפס מעש שאפיינה את היישוב הישן. המאמצים שהושקעו בהקמתה במיקום מיוחד ברובע היהודי, קרוב ככל האפשר לכותל המערבי ולמקום המקדש, היו חלק בלתי נפרד מייחוד ירושלים העתיקה ושיקומה מחורבותיה, וכך הישיבה הציגה זאת כלפי חוץ.¹⁴² הרב עזרא עטיה קבע כחלק מהלימוד בישיבה את מסכתות זבחים ומנחות תוך התמקדות בהלכות בית המקדש, בשל רצונו 'לקיים את מה שמוטל על כל יהודי, לצפות לישועה כדי שמיד כשנזכה לביאת גואל צדק, נדע מה לעשות וכיצד לנהוג'. הוא צירף לשם כך את הרב יוסף בבליקי לצוות חכמי הישיבה, וביקש ממנו ללמוד עם תלמידים מובחרים נושאים אלו.¹⁴³ במסמך שהוציאה הישיבה בשנת 1967 נכתב בגאווה על השנים שעשתה הישיבה ברובע היהודי לפני נפילתו: 'ההיאחזות בבנין קיצוני זה היה בה מעשה חלוציות וחשיבות רבת משקל ליישוב היהודי שבין החומות'.¹⁴⁴ ובהמשך אותו מסמך: 'עתה משזכינו בחסדי האל לשחרור ירושלים העתיקה ע"י כוחות צה"ל כגולת הכותרת של שחרור א"י השלימה'...¹⁴⁵

היו בישיבת פורת יוסף ובין חכמיה גם ביטויים הפוכים כלפי הציונות. הרב עזרא עטיה חתם עם חכמים נוספים מפורת יוסף על אזהרה שלא להצביע בבחירות ל'אסיפת הנבחרים', בגלל שיש בה אנשים ונשים בערבויה ומחללי שבת, ולצאת מ'הוועד הלאומי'.¹⁴⁶ ביומן שנה שהוציאה הישיבה בשנת תשכ"א לא צוין יום העצמאות,¹⁴⁷ וכשביקש הרב שבתאי אטון מהרב עזרא עטיה להוציא קול קורא שימנע מהתלמידים להשתתף באירועי היום העצמאות, כולל מצעד שהיה אמור לעבור ברחובות העיר, חשש הרב עזרא להיכנס לשאלות ההכרה במדינה, ובמקום לכתוב בפירוש 'יום

¹³⁶ הורביץ, ש"ס והציונות, עמ' 37.

¹³⁷ ראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019.

¹³⁸ 'המלצות לתלמידים שביקשו סטיפנדיות', 2.6.1960, אצ"מ, s75\17906-19.

¹³⁹ חן ופפר, מרן עובדיה יוסף, עמ' 53.

¹⁴⁰ א' שרים אל מ' קול, 12.6.1954, אצ"מ, s75/15208-77-79.

¹⁴¹ 'מר אברהם ש' רקנטי הי"ו', קול סיני, גליון ח כרך ב, אייר תשכ"ג, עמ' 217.

¹⁴² ליאון, דת וחילוניות.

¹⁴³ עטיה, האיש על העדה, עמ' 139.

¹⁴⁴ מחבר לא ידוע, קרית ישיבת פורת יוסף, עמ' 6.

¹⁴⁵ שם, עמ' 10.

¹⁴⁶ מסמך בתוך: דרילמן-גפן, ספר עבד נאמן, עמ' 97.

¹⁴⁷ הישיבה נדרשה לתת על כך הסבר לעליית הנוער. אצ"מ s75\15205-52.

העצמאות' כתב רק 'ביום המצעד'.¹⁴⁸ בדצמבר 1944 חתמו חכמים מפורת יוסף וחכמים מהעדה הפרסית,¹⁴⁹ ביניהם הרב יהודה צדקה, לימים ראש הישיבה, יחד עם רבנים אשכנזים¹⁵⁰ על מנשר לראשי עדת יהודי פרס, בו התריעו מפני שליחים ציוניים שיצאו לפרס:

...הגיעו אליכם שליחים צעירים מארץ ישראל שפרקו מעליהם תורה ומצוות ובאו לעירכם להסית ולהדיח את נערי בני ישראל הנמצאים בפרס ומלמדים אותם לפרק גם מעליהם עול תורה ודרך ארץ [...] והיזהרו שלא תפלו ברשתם. [...] שמרו נא על יהדותכם ששמרתם עליה זה אלפי שנים ואל תתנו אמון בכל מה שהם מדברים כי כל דבריהם שקר ומרמה...¹⁵¹

רבים מתלמידי הישיבה הגיעו מתלמודי תורה עדתיים, בעיקר מת"ת בני ציון ומת"ת נזר אהרון,¹⁵² אליהם נשלחו ילדים מן החוגים שבחרו, בהתאם לגישתה של 'העדה החרדית', להתבדל מן היישוב הציוני החדש או מן החוגים מודרניים בוועד העדה הספרדית.¹⁵³ החינוך בהם היה חסר עמדה כלפי שאלות התקופה, ולא ציוני כמו במוסדות שבפיקוח 'הוועד הלאומי'.¹⁵⁴

הורביץ טוען כי האמביוולנטיות של חכמי הישיבה כלפי התנועה הציונית לא נבעה מכוחות מנוגדים, אלא כתוצאה מסדר יום אלטרנטיבי. העסיקו אותם ענייני החברה המזרחית התורנית, ופחות שאלות שהעסיקו את התנועה הציונית.¹⁵⁵ התבוננות מעמיקה על דמותו של הרב עזרא עטיה מגלה כי השפעה על המתרחש הייתה חשובה לו. אולם יחד עם זאת, הוא סבר כי על תלמיד בישיבה לעסוק רק בלימוד תורה, על מנת שיגדל ויתעצם כתלמיד חכם, והשפעתו תגדל פי כמה. זוהי הסיבה בשלה השתדל להרחיק את תלמידיו מפוליטיקה ומעיסוקים בענייני שעה. זו הסיבה שראש הישיבה הרב עזרא עטיה נפגש עם ראש הממשלה דוד בן גוריון ועם הרמטכ"ל משה דיין בעניין גיוס בני הישיבות כדי לשכנעם בצורך לפטור את תלמידי הישיבה מגיוס,¹⁵⁶ אפילו שבניו שלו שירתו בהגנה.¹⁵⁷

זוהי הסיבה בשלה נתבעו התלמידים, על אף סערות התקופה, לא לשוחח פוליטיקה, להתרחק מעיתונים ולהימנע מהשתתפות בהפגנות ובפעילות פוליטית.¹⁵⁸ לגבי הפגנות אמר הרב עטיה לתלמידיו: 'מה שתלך עכשיו זה מעט לעומת מה שתשפיע מאוחר יותר'.¹⁵⁹ בדומה לכך מסופר כי אחד התלמידים תכנן להיעדר חודש מן הישיבה כדי לעזור לעולים במעברות. הרב עזרא עטיה

¹⁴⁸ עטיה, האיש על העדה, עמ' 256.

¹⁴⁹ חתומים על המכתב "בית דינא רבא לעדת הספרדים בירושלים".

¹⁵⁰ חתומים על המכתב "הבית דין צדק לכל מקהלות האשכנזים".

¹⁵¹ שנהב, היהודים הערבים, עמ' 102.

¹⁵² ראיון עזרא ברנע, 26.6.2017.

¹⁵³ זוהר, שמרנות לוחמת, עמ' 72.

¹⁵⁴ חן ופפר, מרן עובדיה יוסף, עמ' 22-26; הורביץ, ש"ס והציונות, עמ' 32-34; הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 202.

¹⁵⁵ הורביץ, ש"ס והציונות, עמ' 36; ששון, אביר הרועים, חלק א, עמ' 107.

¹⁵⁶ עטיה, האיש על העדה, עמ' 199.

¹⁵⁷ הורביץ, ש"ס והציונות, עמ' 37.

¹⁵⁸ הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 210; פאר, המורה, עמ' 154.

¹⁵⁹ פאר, המורה, עמ' 194.

התרשם מהנכונות והמסירות, אך המליץ לא לעשות זאת, משום שקשה לשמור על הרמה הלימודית לאחר יציאה משגרת הלימוד הרצוף והמעמיק. הוא אמר: 'אם תצא עם ישראל ייהנה ממך במשך חודש ימים, אבל אם תישאר בישיבה עם ישראל ייהנה ממך שבעים שנה'...¹⁶⁰

7.1.4.1 קשר למוסדות המדינה

אף שהיחס כלפי הציונות היה אמביוולנטי, שאלה כלפי היחס למוסדות המדינה לא עלתה, ובפורת יוסף שיתפו פעולה עם מוסדות המדינה מאז הקמתה. ביתו של הרב ציון לוי, בוגר הישיבה שכיחן כרב בפנמה, שימש מקום הארחה לנציגי הממשלה והמוסדות בישראל כשבקרו בפנמה,¹⁶¹ והרב עזרא עטיה, על אף שנמנע בדרך כלל מהכרעה בשאלות פוליטיות שונות,¹⁶² תמך בהשתתפות בבחירות לכנסת וקרא לתלמידיו להצביע לאגודת ישראל.¹⁶³ הישיבה קיבלה תקציבים מהעיריה,¹⁶⁴ ומבנה בשכונת קטמון. כאשר ניסו להפקיע את מבנה זה מהישיבה, פנו אנשיה לשר הפנים משה שפירא, לשר הדתות הרב יהודה הכהן מימון, ולשר הסעד הרב יצחק לוי,¹⁶⁵ הדיון הגיע לבג"ץ, שנתן צו על תנאי המונע באופן זמני את החרמת המבנה מהישיבה, ובסופו של דבר בוטל צו ההחרמה ופורת יוסף שכרה את המבנה כדין, מה שמעיד על התנהלות יעילה מול המוסדות.¹⁶⁶ רוב חניכי הפנימייה בקטמון הוחזקו בעליית הנוער¹⁶⁷ והשתתפו בפעילויותיה כולל בקיטנה שהתקיימה בימין אורד.¹⁶⁸ עליית הנוער קיימה פיקוח הדוק על הישיבה בקטמון ועל בית הספר, ופורת יוסף התאמצה לעמוד בסטנדרטים שנקבעו לה ולמלא את הדרישות. פורת יוסף קלטה בקטמון תלמידים מקהילות חו"ל, בעיקר מדרום אמריקה. היה זה אינטרס ציוני של מדינת ישראל המתפתחת,

¹⁶⁰ עטיה, האיש על העדה, עמ' 252.

¹⁶¹ אברהם עדס, "הרה"ג ר' ציון לוי, תולדותיו ופעליו", **קול סיני**, גליון 38-31, ג-ד מכתך ד', כסליו-טבת תשכ"ה, עמ' 92-94.

¹⁶² ביומניו של בן גוריון נכתב על הרב עזרא עטיה: 'מקובל, אינו עוסק בפוליטיקה'. ארכיון בן גוריון, יומנים, 27/11/1960.

¹⁶³ עטיה, האיש על העדה, עמ' 209, מביא צילום מסמך משנת תש"ך (1960) בו כתב הרב עטיה 'אני מבקש מבני הישיבה ה' ישמרם שיבואו בשעה תשע וישמעו את הדרוש של פרוש ויצייתו לדבריו' [...]. ולמעשה קרא לפעול למען אגודת ישראל; בכמה מקורות מסופר על הרב עזרא עטיה כי בעצמו לא רצה להשתתף בבחירות לכנסת. כששכנעו אותו שכדאי לתת את קולו למפלגה דתית עשה זאת, ובדרכו חזרה מהקלפי נפל ונשברה רגלו, ואמר שזה משום שלא שמע להוראת הבית דין צדק של העדה החרדית שפסקו כי אסור ללכת לבחור. ישועה, לכו חזו מפעלות צדיקים, עמ' 384; כהן, בן פורת עמ' 28-29; אולם בראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018, אמר כי אין זה נכון, ובראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019, סיפר כי הרב עזרא עטיה עודד את התלמידים לבחור באגודת ישראל; כך גם סיפר בראיון אפרים אליהו, 6.6.2017; בראיון עזרא ברנע, 26.6.2017, אמר שהרב פרוש השפיע על פורת יוסף בעניין הקשר לאגודת ישראל. ולטענתו רוב רבני הישיבה היו אגודאים, וכאשר הרב פרוש הופיע בכנסים אנשי עדות המזרח היו קמים לכבודו.

¹⁶⁴ י' ביצור, "ישיבה גדולה- תמיכה קטנה", **מעריב**, 30.6.1963, עמ' 11.

¹⁶⁵ ע' שרים ורבינו פוליטי אל אישים שונים, 20.10.49, אמ"י, פ-26/3, עמ' 43-941; ד"ר בירן, הממונה על מחוז ירושלים, ביקש לשכן בבניין את משרדי האספקה והקיצוב ופנה לערוצים משפטיים שיחרימו את הבניין מהישיבה שביקשה אותו 'לצורך הקמת פנימיה ובית עולים'... בקשה שבין הרב ע' שרים... נגד ד"ר א' בירן, 16.10.49, אמ"י, פ-3/26 עמ' 9.

¹⁶⁶ ראו: אמ"י, פ-26/3, מסמכים רבים שם עוסקים בבג"צ משנת 1949 שדן בכך; "בנין ישיבת פורת יוסף לא יוחרס", **הצפה**, 29.12.1949, עמ' 4.

¹⁶⁷ אצ"מ, 75/15207-177. על המוסדות בקטמון ראו להלן: 8.2.2. פורת יוסף קטמון.

¹⁶⁸ עליית הנוער אל פנימית פורת יוסף, 1.10.1958, אצ"מ 75/15205-96.

שסייעה לקליטתם במסגרת עליית הנוער.¹⁶⁹ לישיבה היו אמנם אינטרסים אחרים, של קירוב נוער לתורה, אולם הם לא סתרו זה את זה, והעבודה הייתה משותפת. בהתכתבויות מול מוסדות המדינה ידעה פורת יוסף להשתמש בשפתה, ובהמלצות לתלמידים מטורקיה שביקשו תמיכה כתבה: 'ביעוד בתור תלמידים שעלו מטורקיה לנסוע חזרה לשם לכמה שנים על מנת לארגן שם פעילות תורתית, להשפיע על בחורים צעירים לעלות ארצה לישיבות וכן למשוך גם את המשפחות במדה שאפשר להבחין בדברי'.¹⁷⁰

היו, אמנם, חכמים בפורת יוסף שנמנעו מלהשתתף בבחירות לכנסת, כמו הרב יהודה צדקה,¹⁷¹ הרב בן ציון מוצפי,¹⁷² הרב בן ציון אבא שאול,¹⁷³ והרב נתן סאלם.¹⁷⁴ הרב יוסף עדס נמנע מלהשתתף בבחירות בטענה ש'שב ואל תעשה עדיף',¹⁷⁵ ולמעשה נמנע מהכרעה. אולם גם אלה לא נהגו בדרך כלל כמו 'העדה החרדית' בעניין זה, ולא החרימו את מוסדות המדינה. הם קיבלו תקציבים מן המדינה, ועבדו בשיתוף פעולה עמה, שהמשיך גם בתקופת כהונתו של הרב יהודה צדקה כראש ישיבה.¹⁷⁶

כמו כן כל חכמי הישיבה, ובתוכם המתנגדים להשתתפות בבחירות, הכירו בסמכות הרבנות הראשית, ותמכו בהקמתה.¹⁷⁷ בימי שישי היה נפגש הרב עטיה עם הרב הראשי לישראל הרב יצחק הלוי הרצוג בביתו, יחד עם רבנים נוספים, והיו דנים בנושאים שונים.¹⁷⁸ הוא נפגש עם שר הדתות הרב י. מ. טולדאנו בלשכתו,¹⁷⁹ וחתם על מכתב להגנת בחירת הרב נסים לרב ראשי,¹⁸⁰ ורבנים מחכמי פורת יוסף ומתלמידיה נתמנו כרבנים וכדיינים על ידי הרבנות הראשית.

¹⁶⁹ אצ"מ, s75\15203-38.

¹⁷⁰ 'המלצות לתלמידים שביקשו סטיפנדיות', 2.6.1960, אצ"מ, s75\17906-19.

¹⁷¹ ועד עדת הבבלים אל הרב י' צדקה, 29.1.1945, אוע"ב, א.ש. / ב 9 ; וראו: חן ופפר, מרן עובדיה יוסף, עמ' 99, על הערה פוליטית של הרב יהודה צדקה במהלך שיעור.

¹⁷² הרב בן ציון מוצפי נולד בשנת תשי"ו (1946) בירושלים למקובל הרב סלמאן מוצפי. למד בתלמוד-תורה תורת אהרון, ובישיבת פורת יוסף. בשנת תשל"ז (1977) התמנה למשגיח בפורת יוסף, ואחר כך הרכיב את ישיבת בני ציון אותה ייסד אביו.

¹⁷³ ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 31.

¹⁷⁴ הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 202.

¹⁷⁵ כהן, בן פורת, עמ' 28.

¹⁷⁶ ששון, אביר הרועים, חלק א, עמ' 107, הערה יב: 'סיפר לי הגאון רבי משה צדקה שליט"א ראש ישיבת פורת יוסף שאף על פי שאביו הגאון רבי יהודה ז"ל התנגד לבחירות, מכל מקום מעולם לא עלה על דעתם של רבני פורת יוסף ללכת באורחות 'העדה החרדית', ותיכף כשנתאפשר הדבר נטלו קצבה מן הממשלה כלל הישבות ואין פוצה פה ומצפצף.

¹⁷⁷ ששון, אביר הרועים, חלק ב, עמ' 106 ; ראו: שם עמ' 70-71: 'שאמנם נמנעו מלהשתתף בבחירות לכנסת אך עם זאת... לא הדירו רגליהם ממשכן הרבנות הראשית לישראל "היכל שלמה".'

¹⁷⁸ עטיה, האיש על העדה, עמ' 204.

¹⁷⁹ "אנשים ומוסדות", דבר, 22.3.1960.

¹⁸⁰ הפרדס, שנה לב, חוברת ז, ניסן תשי"ח; ארכיון בן גוריון, יומנים, 27/11/1960.

7.1.4.2. בין פורת יוסף לציונות דתית

כשנבחר הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל להתמנות כרב ראשי, הוא הביע לפני ראשי תנועת 'המזרחי', שכיחן כנשיאה,¹⁸¹ את רצונו להמשיך לפעול בתנועה ולהרים את קרנה של ישיבת פורת יוסף.¹⁸² העובדה שבחר לבטא דווקא את שתי השאיפות הללו, מלמדת כנראה על קשר שראה בין הציונות הדתית לישיבת פורת יוסף.

התהליך שעברה הציונות הדתית היה דומה במתכונתו לתהליך שעבר הציבור הספרדי בארץ, כמעט באותן שנים. ישיבת פורת יוסף פרצה דרך לציבור תורני ספרדי על רקע התנועה ההולכת וגוברת של בני הקהילה הספרדית והמזרחית החוצה מן הישיבות ומשמירת ההלכה, היא סיפקה דמות ישיבה מודרנית בעלת תכנים מסורתיים מקרב קהילותיהם, והיוותה מודל לחיקוי לישיבות נוספות שבאו בעקבותיה. בראשית המאה העשרים התמודד גם הנוער הציוני-דתי עם תופעה של נהירה החוצה מן הישיבות ומכבלי ההלכה, ולשם כך הוקמה תנועת הנוער בני עקיבא בשנת תרפ"ט (1929),¹⁸³ ולאחריה משנת ת"ש (1940) החלו להתפתח ישיבות בני עקיבא, שהיוו ישיבות קלאסיות אך הותאמו לנוער הציוני,¹⁸⁴ וקמו ישיבות המשלבות לימודי חול,¹⁸⁵ אולי אף בהשראת פורת יוסף.¹⁸⁶ גם הן היו פורצות דרך, זקפו את קומת הנוער שבא ללמוד בהן, והיוו מודל לחיקוי לבאות אחריהן.

בין מוסדות הציונות הדתית לפורת יוסף נוצרו מימשקים שונים. ישיבת 'מרכז הרב', מיסודו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק,¹⁸⁷ שימשה ישיבה גבוהה לנוער בוגר, לאברכים ולתלמידי חכמים, והייתה אדוקה מבחינה דתית, אך בעלת אידיאולוגיה שתמכה בציונות. כמו ישיבת פורת יוסף ישבה גם היא על קו התפר שבין היישוב הישן ליישוב החדש: צוות ההוראה במרכז הרב נמנה ברובו עם אנשי היישוב הישן בירושלים, שעטו מעיל שחור ארוך, גידלו זקן ופיאות וחבשו כובע שחור לראשם, אך התלמידים הגיעו ברובם משיבות ליטאיות בחוץ לארץ, מגולחי זקן ולובשי מעילים קצרים,¹⁸⁸ כפי שגם בישיבת פורת יוסף היה צוות הישיבה מקורב ליישוב הישן, הספרדי או האשכנזי, ובתמונות מהתקופה ניתן לראות את חכמי הישיבה בלבוש מסורתי. התלמידים, לעומתם, הושפעו מחניכי הישיבות הליטאיות והחלו להתלבש כמוהם. היו גם קשרים בינאישיים. תלמידים מפורת יוסף

¹⁸¹ ששון, אביר הרועים, חלק ב, עמ' 70-71.

¹⁸² "ברכת ראשי המזרחי להרב עוזיאל", **הצפה**, 16.6.1939, עמ' 1.

¹⁸³ מרדכי בר לב, "בני עקיבא-תנועת הנוער הדתית-חלוצית" בתוך: מרדכי נאור (עורך), **תנועות הנוער 1920-1960**, ירושלים, 1989, עמ' 75-91, בייחוד עמ' 85.

¹⁸⁴ בר לב, בוגרי הישיבות; מרדכי סער מרמורשטיין, **אבי דור הכיפות הסרוגות: הרב משה צבי נריה, פועלו ומקומו בעיצוב האתוס הציוני דתי**, קרית ביאליק, תשע"ה.

¹⁸⁵ ישיבת היישוב החדש קמה בשנת 1937 בתל אביב על ידי הרב משה אביגדור עמיאל; מדרשיית נועם הוקמה בתש"ה (1945) על ידי ישראל סדן ומיכאל צור שעמדו בראש תנועת הנוער "נוער מזרחי". ראו: בוריא, שורשיה היסטוריים, עמ' 127-141.

¹⁸⁶ כך סובר בוריא, שורשיה היסטוריים, עמ' 136.

¹⁸⁷ נוסדה בירושלים תרפ"ד (1924).

¹⁸⁸ רודיק, מרכז הרב, עמ' 82; הבדלים בלבוש בין תלמידי פורת יוסף לחכמיה, ראו לדוגמה בתמונות אצל עטיה, האיש על העדה.

ביקשו המלצות מהרב קוק, והרב עובדיה הדאיה היה בקשר עמו.¹⁸⁹ בעודו לומד בפורת יוסף הגיע הרב מרדכי אליהו להתייעץ עם הרב חרל"פ, מהדמויות הבולטות בישיבת 'מרכז הרב', שביטא כלפיו הערכה גדולה ואמר כי הוא תלמיד חכם וחייבים בכבודו.¹⁹⁰ הרב שבתאי אטון, בנו של הרב בן ציון אטון מחכמי פורת יוסף, למד בה בצעירותו, ולאחר מכן מספר שנים בישיבת 'מרכז הרב', בה קבע חברותא עם הרב צבי יהודה קוק בספר 'אורות התשובה' ובכתבי אביו הרב קוק.¹⁹¹ בשנת תשי"ז (1957) מונה למנהל רוחני בפורת יוסף, וערך את כתב העת התורני 'משואות', שם הציג חלופת מכתבים בינו לבין הרב שלום נתן רענן, חתנו של הרב קוק, ממנה ניכרת הערכה הדדית רבה.¹⁹² תלמידים נוספים עברו מפורת יוסף למכון הרי פישל, שהיה מקושר לישיבת 'מרכז הרב',¹⁹³ ולסמינר למורים של 'המזרחי'.¹⁹⁴

מספר התארגנויות אידיאולוגיות נערכו בשיתוף פעולה בין הישיבה למוסדות מהציונות הדתית, כמו כרוז למען השבת בחתימת ישיבת פורת יוסף וישיבות 'עץ חיים' וחברון (סלבודקה), יחד עם ארגוני נוער ציוני דתי וישיבותיו: מכון הרי פישל, ישיבת 'מרכז הרב', הפועל המזרחי, בני עקיבא, ועוד.¹⁹⁵ ארגונים אלה הקימו ביחד את 'המועצה החדשה של אירגוני הנוער הדתי להשלטת השבת',¹⁹⁶ שאחד מכינוסיה נערך בביתו של הרב יעקב משה חרל"פ, והשתתפו בו גם תלמידים מפורת יוסף.¹⁹⁷ פורת יוסף נתמכה על ידי קרן קהלת שהוקמה בידי הרב מאיר ברלין (בר אילן) לזכר הרב קוק, על אף נסיונות 'העדה החרדית' למנוע מישיבות ירושלים לקבל מענקים מקרן זו,¹⁹⁸ ותלמידים מן הישיבה בקטמון שלמדו חקלאות נשלחו לקיבוצים הדתיים כפר דרום וחפץ חיים.¹⁹⁹ יושב ראש הוועד בתל אביב למען פורת יוסף היה אברהם רקנטי, ששימש נשיא תנועת 'המזרחי' ביוון,²⁰⁰ ונערכו בישיבה ביקורים של אישים מן הציונות הדתית, כמו שר הפנים משה שפירא שהיה מנהיגה הפוליטי של הציונות הדתית, מנהל אגף החינוך הדתי של המרכז העולמי של 'המזרחי' הרב

¹⁸⁹ הדאיה, ויקח עובדיה, עמ' יג; על גישתו הקבלית ועל הדמיון שלה לשיטתו של הראי"ה ראו: גארב יהונתן, "קבלה מחוץ לחומות: תגובתו של הרב הדאיה להקמת המדינה", בתוך: צבי זוהר (עורך), **הרב עוזיאל ובני זמנו, פרקי עיון בהגותם של חכמי המזרח בישראל במאה העשרים**, ירושלים, תשס"ט, עמ' 13-27.

¹⁹⁰ אליהו, אביהם של ישראל, עמ' 25.

¹⁹¹ הילה וולברשטיין, **מצמיח ישועה: לדמותו של הרב צבי יהודה הכהן קוק**, מרכז שפירא, התש"ע, עמ' 81.

¹⁹² אטון, משואות, חוברת ב, עמ' 88. הרב שלום נתן רענן בירך אותו על הוצאת כתב העת: 'אין לי ספק ובלי תפונה, הנני מיחס את זה, לעמלך הרב ולרמת הקדושה שספגת בין כתלי ישיבתנו[...]. התענגתי על כל דברך הן באגדה ובמוסר. והן בחיד"ת [=בחידודי תורה], מתוך בוחן וחביבות, והנני כולי תשואות חן חן לך... ואילו הרב שבתאי אטון מקדים למכתב במילים: 'מכתבו של הרב היקר והנעלה, מוכתר בנימוסין כתר-תורה וכתר ש"ט [=שם טוב] עולה על גביהן, אין גומרין עליו את ההלל, הרה"ג רבי שלום נתן רענן שליט"א, חתנא דבי נשיאה זצוק"ל, רוי"מ [=ראש מוסד] של הישיבה הק' [=הקדושה] "מרכז הרב", אשר הסתופפתי בצלה, בשנות עלומי, במשך זמן של כמה שנים, והרה"ג שליט"א וכל "בית הרב" זצ"ל, אשר ביתם ולבם פתוח לרוחה לאות ולמופת, לא זזו מחבבני כבן, שמו עיניהם עלי לטובה, בקיץ ובחורף בימים ובלילות, זכרה להם אלוקי עלי לטובה'.

¹⁹³ לדוגמה סיפר על עצמו בראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018.

¹⁹⁴ אלעזר, הרב יעקב מאיר, עמ' 101.

¹⁹⁵ "כרוז למען השבת, **הצפה**, 9.8.1938, עמ' 4.

¹⁹⁶ יצחק לב, "ימים ראשונים ועד הקמת המדינה", בתוך: יצחק לב (עורך), **ספר בני עקיבא**, תל אביב, תשי"ח, עמ' 21.

¹⁹⁷ "מועצה להשלטת השבת", **הצפה**, 29.4.1941, עמ' 4.

¹⁹⁸ רודיק, מרכז הרב, עמ' 140; מלצר, בדרך עץ החיים, עמ' 504-505.

¹⁹⁹ א' שרים אל מ' קול, 12.6.1954, אצ"מ, s75/15208-77-79. חפץ חיים הוא קיבוץ של פועלי אגודת ישראל, ואילו כפר דרום הוקם על ידי גרעין של בני עקיבא.

²⁰⁰ "מר אברהם ש' רקנטי הי"ו", **קול סיני**, גליון ח כרך ב, אייר תשכ"ג, עמ' 217.

בצלאל כהן, חבר עיריית ירושלים מחוג ישיבת 'מרכז הרב', הרב שאר ישוב כהן, אברהם קסטנבוים גזבר 'המזרחי' העולמי בישראל, ומר יפה מנהל היכל שלמה, מקום משכן בית הדין הרבני הגדול, מועצת הרבנות הראשית ולשכות הרבנים הראשיים לישראל.²⁰¹

סביר להניח שהקשר בין פורת יוסף לציונות הדתית היה חלק מן המורשת הפסיקתית הספרדית שנשארה, בה שימשה הפתיחות ערך יסודי (ראו להלן: 7.2.2.1 'פתיחות כדרך יסוד בתפיסה הספרדית'). המטען האידיאולוגי היה ברור לה, והיא לא חששה לפעול בשילוב ידיים עם מי שתמך באינטרסים שלה באופן נקודתי. יחד עם זאת, התהליכים הדמוגרפיים המואצים בשנות המנדט ובשנים הראשונות של מדינת ישראל הביאו לחלוקה פנימית עדתית מחודשת, ולהכרעות אידיאולוגיות מחודשות, במהלכן הייתה הקבלה מסויימת בין פורת יוסף לציונות הדתית, כשעברו תהליך התחזקות דומה, וכששניהם דגלו בהקפדה על אדיקות דתית, יחד עם פתיחות מסוימת למודרנה ולציונות. היו תלמודי תורה ששלחו תלמידים לפורת יוסף, כמו 'תלמוד-תורה הספרדים', שהפכו מאוחר יותר לחלק מזרם 'המזרחי',²⁰² ולא מעט מבוגרי פורת יוסף לימדו במוסדות של הציונות הדתית ובבתי ספר של 'המזרחי'.²⁰³ חברים שגדלו באותה שכונה התפצלו בין ישיבות פורת יוסף ו'מרכז הרב',²⁰⁴ הרב עוזיאל ביקש לשלב בפורת יוסף גם לימודי מוסר ומחשבה,²⁰⁵ עודד לימוד מחשבת ישראל ופילוסופיה, וקיים לתלמידי הישיבה בביתו שיעור בספר הכוזרי, בו למדו גם 'אורות הראי"ה' מכתבי הרב קוק, וספרות עברית חדשה,²⁰⁶ ובעיתון 'הצופה',²⁰⁷ יומון בעל אופי דתי לאומי, הופיעו במהלך השנים מספר ידיעות שעסקו בפורת יוסף, ויכולות ללמד על עניין שהיה לציבור הדתי לאומי בישיבה זו. אין פלא, איפה, כי הייתה ציפיה מקרב קהלים מסוימים, בעיקר בקרב העדה הספרדית, לראות את פורת יוסף נעה לכיוון הציונות הדתית, והובעה אכזבה משלא התרחש הדבר.²⁰⁸

לימים העיר הרב עובדיה יוסף כי הוא מצטער שלא עסקו בפורת יוסף בענייני השקפה, משום שאולי היה הדבר מונע מן התלמידים להתחבר עם 'המזרחי'.²⁰⁹ עולה מכך, כי ההבדלים ההשקפתיים בין פורת יוסף למוסדות הציונות הדתית של 'המזרחי' היו קלים עד בלתי מורגשים, והקלו על תלמידים רבים לנוע בין המסגרות. רק לימוד מעמיק שיחדד הבדלים אלה יכול היה למנוע זאת.

²⁰¹ אטון, משואות, חוברת ב', עמ' 109.

²⁰² הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 200.

²⁰³ "קבלת רב ראשי בקורפו", דואר היום, 16.11.1931.

²⁰⁴ בראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018, סיפר כי מהשכונה בה גדל יחידים הלכו למרכז הרב, ושאר הספרדים הלכו לפורת יוסף, כמו הרב שלום כהן בנו של הרב אפרים כהן, הרב משה שרים בנו של הרב עזרא שרים, והרב יוסף הררי רפול.

²⁰⁵ גליקסברג, בתי מדרש, עמ' 79. מתוך מכתב של הרב עוזיאל בארכיון תל אביב ובעוזיאל, מכמני עוזיאל, חלק ה, עמ' רו-רז.

²⁰⁶ הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 210.

²⁰⁷ 'הצופה' נוסד על ידי הרב מאיר בר אילן, ויצא לאור על ידי תנועת 'המזרחי' בשנים 1937-2008.

²⁰⁸ "לבעית הרבנים הספרדים", **הד המזרחי**, 14.8.1942, עמ' 13; אברהם אלמליח, "לעתיד קהילות הספרדים בעולם", **הד המזרחי** 15.4.1946.

²⁰⁹ ששון, אביר הרועים, חלק א, עמ' 107.

7.2. הרכב עדתי בפורת יוסף

כפי שראינו בפרק א (2.3.3) 'ישיבות ספרדיות בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית', בשלהי התקופה העות'מאנית היו הישיבות הספרדיות ברובן משוייכות לעדה מסוימת, ולרוב הקבוצות העדתיות הספרדיות היו ישיבות משלהן.²¹⁰ מצב זה המשיך להתקיים גם בתקופת המנדט הבריטי, ואף קמו ישיבות חדשות, כמו ישיבת 'יגדיל תורה' שהוקמה בשנת תרפ"א (1921) לחכמים בני דמשק.²¹¹

גם בנקודה זו היתה ישיבת פורת יוסף שונה מרוב הישיבות הספרדיות בתקופתה, בכך שאיחדה בתוכה יוצאי עדות שונות.²¹² מיזוג עדתי עמד כבר בבסיס הקמתה. הרב יוסף חיים, מיוזמי הישיבה, היה בבלי, וכמוהו התורם. מכאן ברור הקשר לרב בן ציון חזן, שהיה גם תלמידו של הרב יוסף חיים, והחל לעסוק בענייני הישיבה עוד טרם הקמתה. בנוסף כבר היה לתורם יוסף אברהם שלום קשר בעבר לוועד העדה הספרדית, עם תרומתו הגדולה לבית החולים משגב לדך בירושלים, ואולי לכן התמנו להנהלת ישיבת פורת יוסף גם עסקנים בני עדות שונות שהיו פעילים בוועד העדה הספרדית: הרב יעקב מאיר והרב נסים אלישר בני העדה הספרדית, נסים נחום יליד טריפולי שבבלב, אליהו שמאע יליד חלב, ומשיח בורוכוף יליד בוכרה.²¹³ בשל חריגותו, בלט המיזוג העדתי כבר עם הקמת הישיבה, וצויין בעיתונות: 'ויפתחו גם כתות לצעירים מכל העדות הבאים ללמוד ולהשתלם'.²¹⁴ מיד עם הקמתה עברו אל פורת יוסף יוצאי ישיבות עדתיות שונות: חלבים מישיבות 'אוהל מועד' ו'רחובות הנהר', ובבלים מישיבת 'שושנים לדוד', וכן למדו ולימדו בה יחדיו יוצאי עדות שונות: חלב, מרוקו, גרוזיה, בוכרה, מצרים, פרס ועירק,²¹⁵ ודוברי לאדינו.²¹⁶ בציון תלמודי התורה מהם הגיעו תלמידים לבית המדרש חיי אברהם נמנים, בין השאר, תלמוד תורה 'הבוכרים', תלמוד תורה 'הבבלים', תלמוד תורה 'החלבים' ותלמוד תורה 'הגורגים'.²¹⁷ לכל זרם תלמוד-תורה משלו, לכל עדה תלמוד-תורה משלה, אך בפורת יוסף התכנסו יוצאי הזרמים השונים ובני העדות השונות תחת קורת גג אחת. כך היה גם בין המשפחות שגרו בחצר הישיבה. בסקירת משפחות החכמים שגרו במבנה בשנים הראשונות נמנו שלש משפחות ספרדיות, שלש חלביות, שלש מערביות, שתיים בבליות ומשפחה תימנית אחת,²¹⁸ ובמפקד 1939 מופיעות בין משפחות הרבנים שגרו בישיבה:²¹⁹ שבע

²¹⁰ בצלאל, נולדתם ציונים, עמ' 78. ראה גם דרילמן-גפן, ספר עבד נאמן, עמ' 70.

²¹¹ גפני, נוסח ירושלים, עמ' 284-286; מונסה, פדה את אברהם, עמ' ת.

²¹² היו ישיבות נוספות שאיחדו עדות שונות, כמו תפארת ירושלים וק"ק חסידים בית אל.

²¹³ בן יעקב, יהודי בבל בארץ ישראל, עמ' 482; גאון, יהודי המזרח, חלק א, עמ' 147.

²¹⁴ משה סופר, "ישיבת פורת יוסף", דואר היום, 13.11.1923.

²¹⁵ הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 196.

²¹⁶ "הרב דוד גאון ז"ל, הד המזרח, 22.12.1944.

²¹⁷ "הישיבה והת"ת פורת יוסף בירושלים", ההד, חוברת ט, סיון תרצ"ב, עמ' ה.

²¹⁸ משה סופר, "ישיבת פורת יוסף", דואר היום, 13.11.1923.

²¹⁹ בן אריה, הרובע היהודי, עמ' 46.

בבליות,²²⁰ חמש חלביות,²²¹ חמש מרוקאיות,²²² משפחה ספרדית,²²³ ומשפחה תימנית אחת,²²⁴ כך שהשילוב העדתי שהיה בשנות הקמת הישיבה, המשיך בפורת יוסף גם בשנים מאוחרות יותר.

התחזקות עדות המזרח בארץ ישראל ובירושלים שהתבטאה, בין השאר, בהקמת וועדים שונים על חשבון עדת הספרדים, ניכרה גם בפורת יוסף. היו בה במהלך השנים תלמידים ספרדים, כמו הרב דוד גאון, אביו של משה דוד גאון, יליד סרייבו וצאצא למגורשי ספרד,²²⁵ משפחות ספרדיות שגרו בדירות הישיבה,²²⁶ ותלמידים שהגיעו מסלוניקי,²²⁷ אך כשארע בשנת 1935 שלא הגיעו לפורת יוסף מבני העדה הספרדית כלל, הזדעזעו אנשיה:

מחזה מחריד לראות את ירידתה של העדה הספרדית במקצוע הרבנות. כאן המספרים מבהילים, מתוך שישים ואחד רבנים הנמצאים בישיבת פורת יוסף יש רק ששה ספרדים והשאר חמשים וחמישה רבנים כולם מעדות המזרח (המתחלקים לפי עדותיהן כדלהלן: חלבים 22, מערבים 13, בבליים 2, דמשקאים 4, בוכארים 3, קורדי 19). בתוך 14 תלמידים חדשים המתחנכים ברבנות בישיבה הנ"ל אין אף ספרדי אחד, כמו כן אין אף ספרדים אחד בין כל מאת וחמשים תלמיד הנמצאים בתלמוד תורה של הישיבה הנ"ל שצריכים למלא בעתיד את שורות החסרים.²²⁸

במכתב משנת ת"ש (1940) ביקש מהרב עוזיאל מרפאל חיים הכהן, מראשי העדה הספרדית, לסייע בהכנסת החכם הספרדי זרובבל בן אברהם לישיבה: 'להכניסו לישיבת פורת יוסף היות ומשם נהנים מכל בני העדות השונות מן הראוי שיהנו גם כן איזה ת"ח בני עדתנו'...²²⁹

לעומת החלשות הספרדים, זכו הבבלים והחלבים לייצוג הגבוה ביותר בקרב הלומדים בפורת יוסף.²³⁰ כשפנתה הישיבה אל העדות השונות לצורך גיוס תרומות, ציינה רק בפניה לוועדי העדות הבבלית והחלבית: 'ולכן פנינו לעדות השונות שזכו להיות מבניהם בישיבה'.²³¹

בתקופה של עליות, שינויים באיזונים העדתיים ומתחים שנוצרו מכך, הייתה משמעות למוצא העדתי. בפנקס המשגיח רבי יהודה חדאד, בדף בו מופיעה, לדוגמה, רשימת התלמידים בשיעור של רבי יוסף טוויל מתרצ"ו (1936) מצויין ליד שמו של כל תלמיד גילו (בין עשר לארבע-עשרה), וגם

²²⁰ בבליים: הרב בן ציון חזן, יחזקאלי אברהם, הרב יצחק כדורי, הרב אפרים מנשה כהן, הרב סלמאן אליהו, הרב יוסף שרבאני, הרב שאול שרבאני.

²²¹ חלבים: הרב רפול אברהם, הרב עזרא עדס, הרב יוסף ששון, הרב משה עדס ובנו הרב אברהם עדס.

²²² מרוקאים: הרב משה כהן, הרב יהודה חדאד, הרב סודרי מימון, הרב שלום אזולאי ובנו הרב עמרם אזולאי.

²²³ הרב בן ציון אטון.

²²⁴ הרב יוסף טביב.

²²⁵ "הרב דוד גאון ז"ל", **הד המזרח**, 22.12.1944.

²²⁶ משה סופר, "ישיבת פורת יוסף", **דואר היום**, 13.11.1923; בן אריה, הרובע היהודי, עמ' 46.

²²⁷ עוזיאל, מכמני עוזיאל, חלק ה, עמ' רו.

²²⁸ מחבר לא ידוע, בדור יורד, עמ' 24.

²²⁹ ח' הכהן אל הרב ב"צ עוזיאל, יא' שבט ת"ש, 21.1.1940, אמ"י, 882/3.

²³⁰ הראל, ספרי אר"ץ, עמ' כ; ראיון אפרים אליהו, 6.6.2017.

²³¹ ועדת התמיכה והמסעדה אל ועד עדת הבבלים, 16.10.1944, אוע"ב, א.ש/בב7.

מוצאו העדתי! ניתן להבחין כי התלמידים מחולקים לשתי כיתות, רק באחת מהן מופיעים תלמידים ממוצא בבלי (שני תלמידים) וחלבי (שני תלמידים). אולם העובדה כי יחד עימם ישנם גם תלמיד כורדי ותלמיד מערבי מעידה כי החלוקה אינה בהתאם לעדתיים, אלא מסיבה אחרת, הקשורה, אולי, לרמה הלימודית. בכיתה השנייה נמנים בין התלמידים ארבעה מערביים, אחד פרסי, ואחד כורדי.²³² באופן טבעי קרה גם שהיו חיכוכים, ותלמידי הישיבה רבו ביניהם על הרקע העדתי, כשיוצאי כל עדה חפצים ביקרה.²³³

7.2.1. יחסים בין עדתיים

קהילת חלב בירושלים לא הייתה גדולה, אך מראשית המאה העשרים הייתה השפעת חכמי ארם צובא מורגשת,²³⁴ והטביעה את חותמה על העולם התורני של ירושלים.²³⁵ את גרעין העדה בירושלים היוו חכמים שעלו מחלב בשלהי המאה התשע-עשרה, בעיקר כתגובה למצוקה הכלכלית, והקדישו את חייהם לתורה ולחכמת הקבלה,²³⁶ כך שעליית תלמידי החכמים האדירה את חשיבות הקהילה החלבית בירושלים ביחס למספר העולים.²³⁷ הבבלים בירושלים היו עדה קטנה אף יותר, עד שבשנת תרע"ו (1916) מנתה רק 371 נפש,²³⁸ והורכבה מחכמי בבל והשמרנים שבה, שעלו לארץ כמפלט בעקבות הירידה הדתית בקהילות המוצא,²³⁹ קשיים כלכליים וקושי להתבלט בעילית הדתית המקומית.²⁴⁰ בין קהילות חלב ובגדד היה קשר רב שנים כבר בארצות הפזורה, בעיקר בין חכמיהן, ובירושלים התגבש חוג חכמים חלבי-בגדדי²⁴¹ בעל מעמד חברתי ותודעה עצמית גבוהה, שבלט בין

²³² עטיה, האיש על העדה, עמ' 95.

²³³ בראיון אפרים אליהו, 6.6.2017, סיפר כי התלמידים הצעירים היו מתווכחים האם התורם הוא בבלי או מרוקאי...; חיכוכים בין עדתיים היו גם בין המבוגרים בישיבה. בקיץ 1950, כשחזר הרב עובדיה יוסף ממצרים בה שימש סגן רב ראשי ואב בית דין, היה מעוניין לחזור להימנות בין תלמידי פורת יוסף ולקבל מלגה, אולם ההנהלה סירבה לקבלו על אף הפצרותיו של ראש הישיבה הרב עזרא עטיה. הייתה טענה שרצו לחזק את יוצא חלב בישיבה, ולא קיבלו אותו משום שהיה בבלי. ששון, אביר הרועים, חלק ב, עמ' 46.

²³⁴ פוזיילוב, העדה הספרדית, עמ' 211.

²³⁵ זוהר, היערכות חכמי חלב, עמ' 282; זוהר, מסורת ותמורה, עמ' 26-27. על העלייה המשמעותית של תלמידי חכמים מסוריה לארץ ישראל הוא כותב: 'עד למלחמת העולם הראשונה עלו מחלב לירושלים כחמישים רבנים ותלמידי חכמים מובהקים...'. לא מעטים מבין הרבנים העולים היו מן השורה הראשונה של תלמידי החכמים בחלב... חלקם היו שותפים בהקמה ובהובלה של ישיבת פורת יוסף.

²³⁶ זוהר, היערכות חכמי חלב, עמ' 282.

²³⁷ פוזיילוב, העדה הספרדית, עמ' 211.

²³⁸ שם, עמ' 199.

²³⁹ הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 199; ליאון, בין סוציולוגיה לפוליטיקה, עמ' 212; דשן, שורשים היסטוריים, עמ' 25; דשן, יהודי בגדאד, עמ' 50; על הירידה הדתית בעיראק ראו: ליאון, ממסורת עדתית, עמ' 218; דשן, יהודי בגדאד, עמ' 46-47, מביא את דברי הרב שמעון אגסי המוחה על הירידה הרוחנית ומסביר שהיא נובעת מניתוק בין הרבנים וראשי הקהילה לעשרים; חלק חשוב בהשפעה המודרנית על יהודי עיראק היה לחברת כ"ח. ראו: מאיר, התפתחות חברתית-תרבותית, עמ' 436, 509-510, שם בדו"ח על הקהילה היהודית בבגדד נכתב: 'בניגוד גמור למה שהיה בעבר, אין לאנשי הדת השפעה על בני עדתם, וניתן ליחס זאת בודאות להשפעת החינוך שהתפשט בקרב שכבות הקהילה'; בראון, חכמי, עמ' 300, ומקורות שמביא בהערה 66; על עלייתו של הרב צדקה חוצין בעקבות התנגדותו לחילון בחינוך היהודי בעיראק ראו: בראון, חכמי, עמ' 300.

²⁴⁰ ליאון, בין סוציולוגיה לפוליטיקה, עמ' 212; על הבדלי המעמדות בבגדאד ראו: דשן, יהודי בגדאד, עמ' 36-38.

²⁴¹ דשן, שורשים היסטוריים, עמ' 27; הראל, בין תככים למהפכה, עמ' 29; בן יעקב, יהודי בבל, עמ' קיח; יהודה, תמורות בישוב היהודי בבגדאד, עמ' 21; זוהר, האירו פני המזרח, עמ' 40.

מקימי פורת יוסף, תלמידיה וחכמיה.²⁴² ראשי הישיבה, הרב רפאל שלמה לניאדו והרב עזרא עטיה שלאחריו, וכן רוב מכריע של חכמיה, שהיו יוצאי חלב, נתנו את הטון בישיבה, את הכיוון החינוכי ואת דרך הלימוד,²⁴³ ובנוסף בלטו בין נותני הטון גם יוצאי בבל, ורק לאחרים עולי המגרב.²⁴⁴ אך טבעי היה שחכמי בגדד יקבלו מקום של כבוד בישיבה שהוקמה על ידי הרב יוסף חיים והתורם יוסף אברהם שלום, שניהם בני בגדד. בהקשר לכך מובן גם מקומם של חכמי חלב, אם כי ייתכן כי העובדה שחכמי חלב פעלו כגוף מגובש הוסיפה להם סמכות והכרה ואפשרה להם לקבל מעמד חשוב בפורת יוסף.

החלבים והבגדדים הקימו את הישיבה בגישה שמרנית, שתוכל להתמודד עם החילון המתגבר בקהילות המוצא בעקבות המודרנה. יחד עם זאת, חשו אחריות כלפי כל יוצאי עדותיהם ושאפו לפעול עם הקהילה כולה, גם עם מי שהתרחק מתורה ומצוות.²⁴⁵ בהתאם לכך נוצרו בישיבה שתי תגובות סותרות: מחד הסתגרות ורצון להגן על שוכני הישיבה מהשפעות תרבותיות לא רצויות, ומאידך רצון לפרוץ ולהשפיע שנבע מתחושת האחריות לקהילת יהודי המזרח כולה, וכוונה לשלוח רבנים לקהילות המוצא ולפזורת בני עדות המזרח. שתי התגובות שהצטרפו ביחד בפורת יוסף, יצרו אתוס מזרחי חוצה עדות ותחושה של אוונגרד המוציא תלמידי חכמים ספרדים מושלמים, ותרמו לייחודה של הישיבה.²⁴⁶

יחד עם זאת, בהנהלת הישיבה היו שותפים בהתאם להוראת התורם²⁴⁷ גם בני העדה הספרדית, כמו הרב נסים אלישר, וכן נשיאי הישיבה הראשונים לציון הרב יעקב מאיר ולאחריו הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל. לעומת רבני הישיבה שעלו מחלב ומבבל ונקטו בקו קנאי יותר, צידדו הספרדים בגישה מתונה (ראו לעיל: 7.1.1 'גישות קוטביות').²⁴⁸ העדה הספרדית ראתה את ישיבת פורת יוסף כמפעל שלה, למרות שלא הייתה תחת חסותה מבחינה כלכלית, וניסתה להשפיע על מגמות הישיבה,²⁴⁹ ובוועד העדה הספרדית היה בדרך כלל נציג מיישבת פורת יוסף.²⁵⁰ אלא שהדחקת עמדת ההנהגה הספרדית בישיבה לטובת הנהגה חלבית-בגדדית, הייתה חלק מהתהליך המתמשך של אבוד עמדות הכוח של הנהגה זו²⁵¹ ביישוב היהודי בארץ ישראל ובירושלים. פורת יוסף פעלה כאוטונומיה

²⁴² שבת, השתלשלות התורה, עמ' ל.

²⁴³ הראל, ספרי אר"ץ, עמ' כ; שבת, השתלשלות התורה, עמ' כח-כט.

²⁴⁴ שבת, השתלשלות התורה, עמ' כח-כט.

²⁴⁵ זוהר, שמרנות לוחמת, עמ' 75.

²⁴⁶ ליאון, בין סוציולוגיה לפוליטיקה, עמ' 212. הורביץ, ש"ס והציונות, עמ' 32.

²⁴⁷ גאון, יהודי המזרח, חלק ב, עמ' 388.

²⁴⁸ דשן, שורשים היסטוריים, עמ' 26.

²⁴⁹ אברהם אלמליח, "לעתיד קהילות הספרדים בעולם", **הז המזרח**, 15.4.1946; גבריאל צפרוני, "בן בגדד צבר הון בהודו לתפארת ירושלים", **הבוקר**, 14.1.1943.

²⁵⁰ הרב רפאל לניאדו היה חבר בוועד העדה הספרדית. בצרי, ליקוטי, עמ' 111-116; הרב עזרא שרים והרב שלמה קצין התמודדו לוועד. אמד"ג, תיק ii64.

²⁵¹ דשן, הדתיות של המזרחים, עמ' 50.

שמרנית, ומעמדם של העדה הספרדית והראשון לציון היה מוגבל. תהליך זה הביא למתח שנוצר בישיבה בשנות השלושים סביב תפיסות חינוך ויחס למודרנה, כפי שראינו לעיל.²⁵²

על אף המתח בין שני הזרמים היו ביניהם כבוד והערכה הדדיים, והרבנים הראשיים התארחו ודרשו בישיבה.²⁵³ ביובל השמונים לרב יעקב מאיר, בשנת 1936, הוקראה מגילת ברכה כתובה על קלף בנרתיק של כסף מאת חכמי ישיבת פורת יוסף,²⁵⁴ ולאחר פטירתו היה הרב בן ציון חזן בין המספידים בלוויה.²⁵⁵ כשחזר הרב עוזיאל מסלוניקי, לשם נסע לעודד את שארית הפליטה מהשואה, הגיע הרב עזרא עטיה לקבל פניו בשדה התעופה ביחד עם הרב הרצוג,²⁵⁶ ובשנת תשי"י (1950) ארגנה הישיבה אירוע לכבודו, כנראה חגיגות השבעים.²⁵⁷ גם הרב עוזיאל העריך ואהב את חכמי פורת יוסף. הוא סייע רבות לישיבה בתקופת מלחמת העצמאות, ולחכמיה מכל העדות. במכתב לרב יהודה צדקה משנת תרצ"א (1931), כתב:

*חביבי הרב המובהק חו"ב [=חכם ובקיא] כמוהר"ר [=כבוד מורנו הרב] יהודה צדקה
יצ"ו [=ישמרהו צורו ויחייהו] מורה בישיבה "פורת יוסף" ירושלים. קראתי בכל לב
חדושי היקרים בענין מצוה הבאה בעבירה וראיתי לשמחתי שידי רב לו במשא ומתן
של הלכה בבקאות וסברא ישרה...²⁵⁸*

על ההערכה הרבה כלפיו בקרב חכמי הישיבה אפשר ללמוד מהעובדה שדווקא ממנו ביקש הרב בן ציון חזן לסדר חופה וקידושין בחתונת בנו, אליה נמנע מלהגיע בשל המצור על העיר העתיקה,²⁵⁹ וכן הפנה אליו באותה תקופה שאלות הלכתיות כבדות משקל.²⁶⁰

המתחים הכבדים יותר לא היו קשורים בעניינים עדתיים: הרב יצחק נסים ששימש רב ראשי לאחר הרב עוזיאל, היה בגדדי ולא ספרדי. לאורך השנים היה לו קשר עם חכמי פורת יוסף,²⁶¹ וכשהיה מועמד לתפקיד הרב הראשי, המליצו רוב הרבנים הספרדים שלא למנותו, אך חכמי פורת יוסף תמכו בו.²⁶² בהיותו רב ראשי הוכתר, בהתאם למסורת, כנשיא הישיבה. הוא היה פתוח בהשקפתו יותר מרוב חכמיה, אך בשונה מהרבנים הראשיים יוצאי העדה הספרדית שקדמו לו, דווקא הוא שהיה

²⁵² הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 204, 206.

²⁵³ שם, עמ' 208.

²⁵⁴ "יובל השמונים של הרב יעקב מאיר", **דואר היום**, 6.3.1936, עמ' 9.

²⁵⁵ "דרכו האחרונה של הרב יעקב מאיר", **הצפה**, 29.5.1939.

²⁵⁶ עטיה, האיש על העדה, 212-213.

²⁵⁷ הרב י"י הרצוג אל ראש ישיבת פורת יוסף, ד' דסליחות תשי"י, אמ"י, פ-4247/3, עמ' 61. הרב הרצוג הודיע לישיבה שלא יוכל לבוא לאירוע לכבוד הרב עוזיאל.

²⁵⁸ בן ציון מאיר חי עוזיאל, **משפטי עוזיאל**, (חלק ג), תל אביב, ת"ש, עמ' רנו, סימן ו.

²⁵⁹ אורנשטיין וארנוולד, תעודות הרובע ההיהודי, עמ' 193.

²⁶⁰ הרב ב"צ חזן אל הרב עוזיאל, 27.4.1948, אמ"י פ-888/8, עמ' 178.

²⁶¹ ראו לדוגמה: שבת, ישיבות בגדאד, חלק ב, עמ' 473.

²⁶² **הפרדס**, שנה לב, חוברת ז, ניסן תשי"ח; ארכיון בן גוריון, יומנים, 27/11/1960.

בגדדי, לא הצליח להסתדר עם פורת יוסף, ויחסיו עימה היו עכורים.²⁶³ בשנת 1956 פרש ממעמדו כנשיא הישיבה, וכשהקים את בית המדרש לדיינים ורבנים פעל להעביר ממנה תלמידים ותקציבים אליו, ומנע העברת תקציבים אליה מגורמים שונים,²⁶⁴ כנראה משום שסבר שדרכה של פורת יוסף המתרכזת בלימוד תורה בלבד ללא השכלה כללית אינה נכונה.

7.2.2. בין ישיבת פורת יוסף לאשכנזים

כבר משלהי המאה השמונה-עשרה ובעיקר מהמחצית השנייה של המאה התשע-עשרה נחשפה האוכלוסייה בארצות האסלאם להשפעה מערבית בשל רצונו של המערב להשליט את תפיסותיו ותרבותו על המזרח התיכון וצפון אפריקה.²⁶⁵ בתחום הפיתוח הטכנולוגי הייתה עדיפות ברורה לאירופה המודרנית על פני ארצות המזרח, ואפילו המתקדמות בהן כמו מצרים.²⁶⁶ מדינות אירופה הפכו למשטר ריכוזי ועברו תהליכים כלכליים וטכנולוגיים, שהאימפריה העות'מאנית לא נטלה בהם חלק, ולמערב נוצרה עליונות.²⁶⁷ הכרה בהישגי המערב יצרה אצל קבוצות שונות באליטות המזרחיות רצון לאמץ מודל אירופי,²⁶⁸ והשפעה מערבית מודרנית הורגשה בקרב יהודי פזורות אלה לא רק בטכנולוגיה אלא גם בתרבות, במוסדות החינוך ובתלמודי תורה,²⁶⁹ בדרכי התנהגות, באורחות חיים, ובלבוש,²⁷⁰ ובאה לידי ביטוי גם בשו"תים הלכתיים מהתקופה.²⁷¹

²⁶³ פורת יוסף לא הסכימה לבקש ממנו מכתבי המלצה, וההערכה הייתה שהוא לא יסכים לתת. ד"ר גרינבאום אל ה' בכומן, 26.6.1956, גיוינט, NY55-64_CR_028_0908; ד"ר א' גרינבאום אל ה' בוכמן, 4.1956, גיוינט, NY55-64_CR_028_0902; מי שכתב מכתבי המלצה לפורת יוסף היה דווקא הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, הרב הראשי האשכנזי. ראו: המלצה לתרומה, 12.5.1955, אמ"י, 4247/3, עמ' 160, המלצה לרב אליהו פרדס עבור גיוס תרומות בחו"ל בשנת תשט"ו (1955); הרב י' הרצוג אל מנהלי ה'צנטרל רילף', 12.12.1947, אה"י, Box 239/6/44, Crc, המלצה לגיוינט עבור תרומות לפורת יוסף בשנת תש"ח (1948); הרב י' הרצוג אל הרב יונג, 18.8.48, גיוינט, NY_AR45-54_00071_00249, המלצה לגיוינט לתמיכה בפורת יוסף בשנת 1948; על מגילת היסוד בהנחת אבן הפינה למבנה הישיבה בגאולה חתום הרב נסים, וגם הרב הרצוג. 'מגילת היסוד', 21.12.1954, אצ"מ, PHO\1365289.

²⁶⁴ 'דיווח ישיבות לגיוינט', 7.6.1956, גיוינט, NY55-64_CR_028_0910; ה' בוכמן אל צ' פסמן, 14.6.1956, גיוינט, NY55-64_CR_028_0909.

²⁶⁵ הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' ד.

²⁶⁶ זוהר, תגובות הלכתיות למודרניזציה, עמ' 588.

²⁶⁷ קושניר, אימפריה שוקעת, עמ' 13-24.

²⁶⁸ הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' ד.

²⁶⁹ הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 197.

²⁷⁰ זוהר, תגובות הלכתיות למודרניזציה, עמ' 591-593.

²⁷¹ בתוך דיון על כשרות סוכר לפסח ודרך הכנתו, הזכיר הרב רפאל אהרון בן שמעון (1848-1928), רבה הראשי של קהיר, את הקפדתם של האירופאים על נקיון: 'למה להם [=לפועלים הערבים] להכניס פתם תוך הכד שיוצקים ממנו להדפוסים? בעוד שיראים הם מן האומנים האירופים לעשות כן, כי קפדי אנקיותא טובא [=האירופאים מקפידים על נקיות הרבה]. בן שמעון, נהר מצרים, דף עה, עמ' ב; כתשובה לשאלה אם אפשר להשכיר בית לאישה אירופאית נוכריה, ענה הרב יצחק אבולעפיה (1824-1910, שימש כדיון בטבריה ובדמשק. הדרך ממנו לקוחה תשובה זו נכתב בערוב שנותיו בירושלים) שאפשר לסמוך על הבטחתה שלא לעבוד עבודה זרה בבית שכן יוצאי אירופה נתפסים כאמינים 'כיון שהיא מעם לועז מהמוחזקים שלא משגי בדיבוריהו [=שלא משנים בדיבורם]. יצחק משה אבולעפיה, פני יצחק (חלק ה), אזמיר, תרנ"ז, דף טו, עמ' ב; תשובה זו מסתמכת על דיון דומה מהמאה התשע עשרה בסלונקי של הרב חייא פונטרימולי; ראו גם: זוהר, תגובות הלכתיות למודרניזציה, עמ' 582-592; יהודי תושב מנצ'סטר קידש ברמאות בת טובים מפורט סעיד. דיינים ספרדיים ביפו, לפנייהם הובא הדיון, הבינו שבשל מוצאו האירופאי הוא נתפס על ידי הנערה כאמין: 'איה איפוא מנהג בני אירופא, בעלי הפוליטיק והקומפליימנטו המשובחים, שאינם משנים בדיבור? ואיך תעלה בדעת הנערה כי בוגד הוא? [...]?' מתוך תשובה של הרבנים מסעוד הכהן, יוסף בן סמחון ויוסף רפאל בן נון, מובאת אצל: חזן, תעלומות לב, כרך ג, דף פו, ב.

במקביל התפתחה תחושת התנשאות בקרב האשכנזים כלפי עדות המזרח. מדינות הלאום באירופה ביקשו לשלב את המיעוטים האתניים והדתיים שבקרבתן בתוך הישות הלאומית השלטת במדינה, וקידמו את האמנציפציה גם ליהודים. אולם הקיסרות העות'מאנית לא נהגה באופן דומה, ויהודי אירופה נטלו על עצמם לדאוג לאחיהם שבמזרח.²⁷² הראשונים שפעלו כך היו מונטיפיורי וכרמיה לאחר עלילת דמשק, ולאחריהם בשנת 1860 הוקמה חברת כ"ח בצרפת ופרסה את רשת מוסדות החינוך המודרניים בארצות המזרח התיכון.²⁷³ כך, באותה מידה שבני עדות המזרח חשו נחיתות ביחס לאשכנזים, חשו האשכנזים התנשאות עליהם, כמו מנהלי בתי הספר של כ"ח, שהתייחסו לתרבות יהודי המזרח וללבושם כאנכרוניזם ופיגור תרבותי.²⁷⁴

תחושות כאלה, משני הצדדים של המתרחס, מצאו ביטוי בחברה הרב עדתית שהתפתחה בארץ ישראל ובירושלים, וכללו גם את עולם הישיבות. הרב אליהו ריינה, רבה הראשי הספרדי של חיפה, כתב בשנת תרצ"ט (1939) אל אברהם אלמליח:

אני הוזמנתי להכתרת הרה"ג הראש"ל [=הרב הגאון הראשון לציון] שליט"א, ובזמן המסיבה לסעודה, הושיבוני בקצה החדר ובקצה השולחן, על יד נשים וצעירים גלויי ראש ומגולחי זקן. גם בעת הנאומים והברכות לא נתנו לי לנאום ולברך בעת שנתנו לכל מאן לנאום לנאום ולברך. והעקר מפני שהם אשכנזים, ולי שהנני ספרדי, לא נתנו, בושה וחרפה. אנו תמיד צועקים שהננו מקופחים למרות שאנו הננו החלוצים הראשונים שהכשרנו את הקרקע וסללנו את הדרך לאחינו. והנה בעת הכתרת רב ראשי לספרדים, יעליבו את הספרדים, ואלה העומדים בראש להגן על זכויותנו שומעים ושותקים.²⁷⁵

תופעה זו לא פסחה גם על פורת יוסף. עם כל גדולתה ותפארתה, הורגשה בה נחיתות ביחס לישיבות האשכנזיות, שנתפסו כמודל האידיאלי, ובנקודות רבות היתה שאיפה להידמות אליהן, כפי שנכתב בדו"ח הישיבה משנת תרצ"ה (1935): 'אין לישיבתנו להתבייש אפילו לעומת הישיבות האשכנזיות המפוארות והמפורסמות'.²⁷⁶ האשכנזים בירושלים היו הראשונים בעולם היהודי ביצירת מערכת חינוך שוויונית ברמה גבוהה, לכל רמות הגיל,²⁷⁷ ופורת יוסף התבססה בצורה זו שנים רבות אחריהן. הישיבות האשכנזיות היו גדולות בהרבה מפורת יוסף, אף שהייתה הגדולה בישיבות הספרדיות. אמנם היישוב האשכנזי באותה תקופה היה גדול מהיישוב הספרדי,²⁷⁸ אולם גם בחישוב היחס הנכון

²⁷² בנבסה, היהדות העות'מנית, עמ' 19.

²⁷³ הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' ה.

²⁷⁴ יהודה, יהודי בבל, עמ' 46.

²⁷⁵ הרב א' ריינה אל א' אלמליח, 5.7.39, אמ"י פ-888/2, עמ' 27; עיינו גם: אליהו, אביהם של ישראל, עמ' 20. מספר על אחד מגדולי ראשי הישיבות בארצות הברית שהביע זלזול בפורת יוסף, ובביקורו בישיבה העמידו אותו התלמידים על מקומו בהנחיית הרב עזרא עטיה.

²⁷⁶ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 6; בראיון אפרים אליהו, 6.6.2017, עולה תחושה של השוואה תמידית לישיבות האשכנזיות: 'הייתה שאלה מי יהיה המתחרה לישיבות האשכנזיות'; על המבט הנחות של העדות המזרחיות ביחס לאשכנזים ועל השפעת הישיבות ראו: לופו, ש"ס, עמ' 11-12.

²⁷⁷ שלמון, החינוך האשכנזי, עמ' 283.

²⁷⁸ גורביץ, יהודי ירושלים, עמ' 22.

היו הרבה ישיבות אשכנזיות גדולות ומבוססות, ומנגד נותרה פורת יוסף כמעט לבדה בעולם הישיבות הספרדיות.

פורת יוסף (כמו שהייתה לפניו במובנים רבים ישיבת 'תפארת ירושלים'), נבנתה במתכונת הישיבות האשכנזיות הגדולות, ודמתה להן.²⁷⁹ סדר היום בישיבה הושפע במובנים רבים מן הישיבות האשכנזיות, כמו גם המקרה שאליו התייחסה המודעה בעיתון **הצופה** מתאריך 21.12.1939:²⁸⁰ מספד שערך הרב עוזיאל בישיבת פורת יוסף, לגדולי תורה אשכנזים שנפטרו באירופה באותה תקופה: הרב שמעון יהודה שקופ,²⁸¹ רבי ברוך דוב ליבוביץ,²⁸² רבי יצחק זליג מורגנשטרן,²⁸³ ורבי צבי אריה פרומר.²⁸⁴

יחד עם כל זאת, לא ניתן להתעלם מכך שמצב הישיבות הספרדיות בתקופה אכן היה בירידה מתמדת, לעומת הישיבות האשכנזיות שגדלו ורבו. התחרותיות שהורגשה בפורת יוסף מול הישיבות האשכנזיות נבעה לא רק מנחיתות, אלא גם מתחושת האוונגרד שהלכה והתפתחה בפורת יוסף, ומהרצון לעמוד בשורת הישיבות הראשונה, שנתמלאה בישיבות אשכנזיות, ולהשיג מטרות שעדיין לא הושגו. בשנת תש"א (1941) בדרשתו לשבת הגדול ביטא הרב עובדיה הדאיה את רצונו להשתוות לישיבות האשכנזים, דווקא בגלל הערך הספרדי המיוחד שבפורת יוסף:

חז"ל אמרו קנאת סופרים תרבה חכמה, מדוע אנחנו לא נתקנא מאחינו האשכנזים שמיום ליום ומשנה לשנה מתרבים אצלם הישיבות מלאים ע"כ גדוניהם בבחורים ובאברכים השוקדים על התורה יומם ולילה, הרי כאן בבית וכן זה כשנתיים שנבנו שתי ישיבות גדולות להלל ולשבח, ואנו הספרדים יושבים בחיבוק ידים ומביטים עליהם בלא שום התעוררות מצדנו לעשות איזה צעדים אפילו איזה ישיבה קטנה שתקרא על שם הספרדים, שנלמד אותם לפי מסורת הספרדים בדרך העיון וההסברא כפי השיטה שלנו, ואנו זקוקים רק לחסדי אחרים, האם זה לא בטלנות ועצלנות מצדנו. [...] וזהו ההבדל שבינו לבין אחינו האשכנזים, האשכנזים הם זריזים וחלוצים עושים כל מיני תעמולות כדי להשיג מטרותם וה' עוזר להם.²⁸⁵

ההבדלים הכמותיים בין לומדי התורה בישיבות האשכנזיות והספרדיות הטרידו את הרב הדאיה. בדרשה אחרת הוסיף לנסות לעמוד על הסיבה להבדלים אלה, ותלה אותם בעובדה שבנוסף על המאמצים והחשיבה שמשקיעים האשכנזים בישיבות, מקובל אצלם לנדוד לישיבות רחוקות, מה שלא קורה אצל הספרדים, כשהישיבה ניזונה רק מסביבתה הקרובה:

²⁷⁹ שיטת הלימוד בפורת יוסף, אף שהייתה דרך העיון הספרדי הוותיקה, דמתה גם לדרך הלימוד שהתגבשה בישיבות הליטאיות בסוף המאה התשע עשרה. טיקוצ'ינסקי, דרכי הלימוד, עמ' 22-24.

²⁸⁰ "מספד", **הצפה**, 21.12.1939, עמ' 4.

²⁸¹ הרב שמעון יהודה שקופ, 1860-1939, ראש ישיבת 'שער התורה' בגרודנה.

²⁸² הרב ברוך דב בער ליבוביץ, 1870-1939, ראש ישיבת 'כנסת בית יצחק' בסלבדקה.

²⁸³ רבי יצחק זליג מורגנשטרן, 1866-1939, אדמו"ר מסוקולוב וראש ישיבה, ממנהיגי יהדות פולין לפני השואה.

²⁸⁴ הרב צבי אריה פרומר היה ממנהיגי יהדות פולין לפני השואה, עמד בראש ישיבת סוכוטשוב וישיבת 'יחמי לובלין', ויוזם המשנה היומית. ייתכן שנפלה טעות במודעה, משום שהוא נהרג בשואה בשנת 1943.

²⁸⁵ הדאיה, ויקח עובדיה, חלק שלישי, עמ' ק.

באמת דבר כזה שתלמידים יסעו לעיר אחרת להשתלם בתורה וביראה לא דבר חדש אצל אחינו האשכנזים שכן נהוג אצלם תמיד מדור דור גם בחו"ל שכל תלמיד מוכרח ליסע לעיר אחרת להשתלם גם שיש בעירו ישיבות גדולות מליאים מכל טוב מהלומדים וזה דבר הכרחי אצלם שמוכרח התלמיד לקבוע לימודו בעיר אחרת וזה תיקנו לטובת התלמיד שיהיה לבו פנוי לעסק התורה דוקא ולא להטרד בטירדות הבית וכן מצינו בכ"מ [=בכל מיני] מקומות בתלמוד שהיו נודדים ממקום למקום לעסוק בתורה ולזה אנו רואים שהלומדים אצל אחינו האשכנזים הם במדה גדולה במדה גדושה פי כמה מאצלינו הספרדים שיש להם ישיבות לרוב וכולם מליאים ע"כ [=על כל] גדותיהם כ"י [=כן ירבו] וזה הוא מפני שמוסרים עצמם על התורה ומכתתין עצמם ממקום למקום לעסוק בתורה ומקיימים בעצמם והוי גולה למקום תורה והקב"ה עוזר בעדם שתתקיים התורה בידם שהתורה אינה נקנית אלא ביסורין ואין התוקה מתקיימת אלא במי שממית עצמו עליה, לא כן אצלינו לא נהוג דבר שכזה להיות מכתתין עצמם ממקום למקום ללמוד תורה שאין לנו ישיבות כאלה וע"ז [=ועל זאת] נתמעט אצלינו לומדי התורה בשעה שהייתה עיקר התורה אצלינו שלשלת ארוכה של כמה דורות כידוע ומפורסם לכולנו.²⁸⁶

בין שורות דבריו מורגשת 'גאוות יחידה' של לומדי התורה הספרדים, על 'שהייתה עיקר התורה אצלינו'.

מלבד בישיבה עצמה, היו נסיונות עקביים לבחון גם את המפעלים השונים שנוצרו בה, או שהוקמו על ידי תלמידיה, ביחס למפעלים אשכנזים דומים. כך היה כשייסד הרב עובדיה יוסף בתשי"ד (1954) את ישיבת 'אור התורה' כישיבת ערב לתלמידי פורת יוסף, והסביר שהמניע להקמתה, בין השאר, כדי להרבות ישיבות שיספקו את צרכי עדות הספרדים בכל רחבי הארץ בדומה לריבוי הישיבות האשכנזיות.²⁸⁷ כך היה גם כשעורך כתב העת 'משואות', הרב שבתאי אטון, התפאר בתוצר זה מבית פורת יוסף, וכתב כי כתבי עת כאלה מופיעים אצל אשכנזים בלבד, והנהלת פורת יוסף מצאה לנכון ללמוד מהם ולהעתיק מתכונת זו עבור פירות יצירתם של חכמים ספרדים:

וכשאני מעיף שוב מבט אל החוברות המונחות לפני, קמה וגם נצבה תשובה הנותנת עידוד לרעיוננו: בכל החוברות הללו אין אף עורך ומשתתף מרבי חכמי הספרדים שליט"א [...] ויש לתת טעם לשבח בדבר. מאז ומעולם מקובל בישיבות הספרדים [...] שטת החינוך ואת צנועים חכמה [...] אולם ההנהלה בחרה בדרך זו. דהיינו להעמיד מעודדים נמרצים לכל [...] בני ישיבתנו שליט"א שהגיעו להוראה למען יוציאו אותם מגדרם ויוציאו לאור פרי תנובתם הרוחנית וליצור בזה, גשר רוחני בין חובשי בית המדרש ובין קהלות הקודש ומנהיגיהם בארץ ובגולה. הצמאים לאור תורה מהמגדל הזה מהאיר לארץ ולבורים עליה בסופה וסערה לעשות לה' הוא.²⁸⁸

²⁸⁶ שם, חלק ד' עמ' קיז.

²⁸⁷ ששון, אביר הרועים, חלק ב, עמ' 343-373.

²⁸⁸ אטון, משואות, חוברת א, עמ' 7-8; אין זה מקרי כי ביחס לפירות מישיבות אשכנזיות, חכמי פורת יוסף לא הוציאו ספרים רבים. באופן כללי בישיבות הספרדיות עודדו פחות יצירתיות. גרוסמן, קווים לאופייה; סביר להניח שלעובדה זו היתה השפעה על האופן בו ראו עצמם בני הישיבות הספרדים, ועל האופן בו הסתכלו עליהם האשכנזים. לכן הוצאה של קובץ מפרי ידם, כמו משואות, הייתה מיוחדת, מרשימה ובעלת משמעות.

עוד נכתב על משואות :

ואף חוברת זו כן היא, מצד אחד, היא דבר חדש שלא היה לעולמים, ישיבה ספרדית, שריכוזה בתוכה מבחר ת"ח בכמות ובאיכות, והפיצה ד"ת [=דברי תורה] פרי קודש הלולים של חניכיה, כפי שעושה זאת עתה הישיבה הגדולה פורת יוסף ומאידך גיסא הישיבה היא בעלת מסורת ועבר ותיק שנוסדה בעיר העתיקה משנת תרע"א...²⁸⁹

לאחר הוצאת הקובץ הראשון של משואות בשנת תש"ך (1960) שלח הרב יוסף שלום אלישיב מכתב לחכמי פורת יוסף, ובו תיאר את התרגשותו הכנה מעצם העובדה שחכמים ספרדים הוציאו מתחת ידם תוצר תורני איכותי וברמה גבוהה :

ברצוני לציין כי נתת שמחה בלבי על היזמה הברוכה של מעכ"ת [=מעלת כבוד תורתו] לפתוח אכסניא של תורה [...] ה"ה [=הלא הם] אחינו היקרים מצוינים בתו"י [=בתולדות ישראל] מבני עדות המזרח, המסתופפים באהל התורה, פורת יוסף נוכחתי לדעת כי עלה בידכם להכינו ולסדרו כמתכנת קובצי התורה הנודעים בעולם הישיבות...²⁹⁰

ביטויים דומים נשמעו כלפי ישיבת פורת יוסף מצד אשכנזים, שתפסו את הישיבות האשכנזיות ורבניהן כמודל האולטימטיבי, וציינו לשבח את פורת יוסף ביחס אליו. בשנת תשכ"ד (1964) ביקר בפורת יוסף הרב אליעזר זילבר, נשיא אגודת הרבנים בארצות הברית. הוא כתב על ביקורו: 'ושם מצאתי אחדים מראשי הישיבה וכמה מתלמידיה הגדולים עם חלק מהצעירים שפלפלו אתי בכל הש"ס מצאתי שהם גדולי תורה עם בקיאות וחרifות בכמה סוגיות בש"ס יודעים לחלק ולפרש לא פחות מרוב רבני ליטא'...²⁹¹

7.2.2.1 מפעלים אשכנזים לבני ישיבות ספרדים

בניגוד לפורת יוסף, ישיבה ספרדית שנוהלה והתנהלה על ידי ספרדים, רוב הישיבות שיועדו לתלמידים ספרדים בשנים בהן אנו עוסקים, הוקמו ונוהלו על ידי אשכנזים.²⁹² כזה היה תלמוד-תורה בני ציון (ראו לעיל: 2.5.3.2 'נסיונות לשינוי מצב הישיבות הספרדיות בירושלים'), שנוצר בהשפעת הרב פרוש כתלמוד-תורה כלל ספרדי בדגם אשכנזי, שהעתיק את מסגרת הלימודים ואת תכניהם ממוסדות 'עץ חיים'.²⁹³ הרב פרוש ראה דווקא במוסד זה, שנוהל על ידי אשכנזים, את היסוד למהפכת החזרה לישיבות בעדות המזרח.²⁹⁴ רבים מהלומדים בפורת יוסף היו בוגרי תלמוד-

²⁸⁹ אטון, משואות, חוברת ב, עמ' 8.

²⁹⁰ שם, עמ' 82-84.

²⁹¹ אטון, משואות, חוברת ה, עמ' 82-83; בראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019, סיפר על ביקור זה, זוכר גם הוא את ההתפעלות מרמתם הגבוהה של חכמי הישיבה: "והוא בא לארץ ושאל שאלה והרב אבא שאול ענה מיד[...] היה קשה להבין אותו כי הוא דיבר יידיש עם אמרקאית..."

²⁹² שבת, השתלשלות התורה, עמ' ל.

²⁹³ הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 199-201.

²⁹⁴ פרוש, שרשרת הדורות, עמ' 307-369.

תורה בני ציון,²⁹⁵ כך שניתן להניח שהביאו עימם השפעה אשכנזית לשיבה. כמו כן, מאמצים לשמור על החינוך היהודי-מסורתי בארצות המערב (המגרב), הושקעו בעיקר מצד גורמים אשכנזים.²⁹⁶ תנועת חב"ד פעלה בקהילות יהודיות בארצות אלה,²⁹⁷ ובמרוקו הוקמה רשת 'אם הבנים' על ידי אשכנזים, על מנת לחזק את החינוך המסורתי, ושיטות הלימוד והארגון שהונהגו בה נלקחו מן הישיבות הליטאיות במזרח אירופה. בשנת תש"ו (1946) הוקמה במרוקו רשת 'אוצר התורה',²⁹⁸ על ידי הרב אברהם קלמנוביץ',²⁹⁹ נשיא ישיבת מיר בניו יורק, והייתה לגורם המרכזי בחינוך המסורתי, שלימד כעשרה אחוזים מכלל הילדים בגיל חינוך, עד ליציאת רוב היהודים ממרוקו בשנת 1962. בהקמתה הציגה אתוס אלטרנטיבי לשליחים הציוניים, בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה.³⁰⁰ היוזם היה חבר הקהילה החלבית בניו יורק, יצחק שלום,³⁰¹ שהיווה מספר שנים לאחר מכן את אחד התורמים הגדולים לישיבת פורת יוסף, אך לצורך הובלת יוזמה זו פנה דווקא לאשכנזים.³⁰² בדף המסמכים של 'אוצר התורה' נכתב: 'סוכנות בתי ספר יהודיים למתן חינוך קודש וחול לילדים מצפון אפריקה והמזרח התיכון',³⁰³ אך המטרה המוצהרת הייתה לבצר את מוסדות התורה בארץ ובעולם, ולשפר את המצב התורני בקהילות בהן פעלו.³⁰⁴ כאלפיים תלמידים ממרוקו נשלחו ללימודים בישיבות ליטאיות בצרפת, אנגליה, ישראל וארצות הברית,³⁰⁵ וביניהם היתה פורת יוסף הישיבה הספרדית היחידה.³⁰⁶ גם בשנת 1953 הוקמה בטנג'יר שבמרוקו ישיבת 'עץ חיים' על ידי אשכנזים, והתנהלה כשיבה ליטאית, ואף בהיותם בארץ ישראל לא הקימו יוצאי המערב (המגרב) ישיבות משלהם, בעיקר בשל חוסר יכולת כלכלית.³⁰⁷

²⁹⁵ ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 207; בראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019, שלמד בבני ציון סיפר כי החברים מבני ציון עברו עימו לפורת יוסף, והיו שיצאו לעבוד. כך מספר בראיון עימו, גם הרב אברהם שאלתיאל שלמד בבני ציון.

²⁹⁶ הראל, מפתחות להסתגרות, עמ' נג.

²⁹⁷ הורביץ, ש"ס והציונות, עמ' 38 הערה 19.

²⁹⁸ לופר, הצלת יהודי מאראקא, עמ' 112-113. רשת אוצר התורה התאחדה עם רשת החינוך "אם הבנים" ולקחה אותה תחת חסותה.

²⁹⁹ הרב אברהם קלמנוביץ', 1891-1964.

³⁰⁰ הורביץ, ש"ס והציונות, עמ' 38 הערה 18, טוען כי אוצר התורה הייתה חלק ממאבק בציונות; אולם ראו: הרב י' הרצוג אל י' שלום, 1951, אמ"י, פ-4245/28, ישנם חילופי מכתבים ארוכים של יצחק שלום עם הרב הרצוג, המלמדים על שיתופי פעולה והמלצות לגיוס תרומות.

³⁰¹ לניאדו, לקדושים אשר באר"ץ, עמ' 344.

³⁰² קול סיני, גליון ז', כרך א, סיוון תשכ"ב, עמ' 142; קול סיני, גליון י', כרך א, אב תשכ"ב; ראו גם: לופר, ש"ס, עמ' 16-17, על הקשר לישליחות הליטאית; כבר עמדנו על הקשר בין חכמי חלב לחרדים האשכנזים, וייתכן שמסיבה זו פנה יצחק שלום דווקא לחרדים אשכנזים לקדם יוזמה זו. יצחק שלום גם תרם למוסדות חינוך אשכנזים: בנין לקרית ישיבת פונוביז' בבני ברק. לניאדו, לקדושים אשר באר"ץ, עמ' 344; ודרך אוצר התורה עזר בבניה למוסד של בית יעקב ולישיבה בפתח תקוה. דו"ח אוצר התורה, 1946/7, עמ' 19, אמ"י, פ-4245/28.

³⁰³ 'אוצר התורה', ללא תאריך, אמ"י, פ-26/3, עמ' 24.

³⁰⁴ קול סיני, גליון ז', כרך א, סיוון תשכ"ב, עמ' 142.

³⁰⁵ לופר, הצלת יהודי מאראקא, עמ' 113-120. הגוינט שתמך בפרויקט, התכוון להחזיר למרוקו כמורים את התלמידים שיצאו משם, אולם הרבנים שפעלו במרוקו לא התכוונו לכך ולא פעלו להחזרתם. על גבי טופס הבקשה לאשרת כניסה נכתב שהתלמיד בא רק לחצי שנה כדי ללמוד ולשוב כדי שממשלת אנגליה אכן תעניק היתר כניסה, אולם היה ברור כי לאחר שיגיעו התלמידים לשיבה הם יוכלו להישאר בה ככל שיחפצו.

³⁰⁶ לופר, הצלת יהודי מאראקא, עמ' 114; דו"ח של אוצר התורה משנת 1947 מספר על מלגות שניתנו לשמונה תלמידים מוכשרים, שלושה מתוכם מפורת יוסף. אמ"י, פ-4245/28.

³⁰⁷ שבת, השתלשלות התורה, עמ' לא. ישיבת 'טובו ישבעו' בראשות הרב יוסף חיים הכהן, הוקמה בירושלים ליוצאי המגרב, אולם נסגרה בשל מלחמת העולם הראשונה. לכן הגיעו רבים מבני עדות המערב לפורת יוסף, או לישיבות אשכנזיות. רק בשנת תשל"ה (1975) הוקמה ישיבת כיסא רחמים התוניסאית.

הליטאים נדרשו לחכמי פורת יוסף בעיקר משום שדיברו את השפות של הקהילות בארצות האסלאם. בשנים 1943-1944 הם צורפו למאבק על חינוך ילדי העולים התימנים,³⁰⁸ ומאותה סיבה צורפו לפעולה הליטאית של 'אוצר התורה'. אחת הדמויות המרכזיות בפעילות זו במרוקו היה הרב רפאל עבו, מתלמידי הקרובים של ראש הישיבה הרב עזרא עטיה.³⁰⁹ על אף מוצאו ועל אף שלמד בפורת יוסף, היה מלא הערכה דווקא לישיבות אשכנזיות, וגאותו הייתה על כך ששלח תלמידים לישיבות כאלה. במכתב משנת תש"ט (1949) לחתנו יוסף שמאע, כתב:

שמי הולך טוב מהתחלת מרוקו עד סופה וכולם אוהבים אותי חוץ ממנהלי האליאנץ ואיזה שונאים מחמת קנאה [...] והשם יודע שאין כוונתי להתגאות רק לכבוד התורה ולומדיה שאינני רק חניך אלא למדתי בישיבות גדולות של אשכנזים וידע איך מנהלים ישיבות ועבדתי בזה ויש לי תעודות רבנות מרבנים גדולים אשכנזים וספרדים [...] ואם יש ספרדי הלומד בישיבות אשכנזים נזקק על חשבונני...³¹⁰

הורוביץ טוען שאשכנזים הנהיגו את החינוך הישיבתי הספרדי, משום שליהדות החרדית הספרדית, שעיקרה התרכז באותה תקופה בפורת יוסף, לא היה את הכוח ויכולת הארגון להוביל בעצמה מאבק על חינוך העולים,³¹¹ ואכן עד שנת 1948 לא היה לפורת יוסף ניסיון בארגון מפעלים מעבר לניהול הישיבה עצמה. המפעל היחיד שלקחה על עצמה להקים, ישיבה בחברון, לא צלח. עם הקמת מדינת ישראל הייתה ישיבת פורת יוסף קטנה מכדי לקלוט את כל המתדפקים על דלתותיה,³¹² ולא היתה בה פנימייה, כך שכלל לא היה באפשרותה לקלוט תלמידים מחוץ לירושלים. תלמידים ספרדים ובני עדות המזרח שרצו ללמוד בישיבות, פנו ברובם למוסדות פנימייתיים אשכנזים ולישיבות ליטאיות, כמו פונביז', סלבדוקה, באר יעקב, נתיבות וכפר חסידים.³¹³ עד הקמת פנימיית פורת יוסף בקטמון, וגם לאחר מכן, הפנתה עליית הנוער את רוב הנוער העולה שביקש ללמוד בישיבה לישיבות אשכנזיות, בעיקר ליטאיות,³¹⁴ וכך גם ארגונים נוספים. בשנת 1962, לדוגמה, מימן מוסד 'נתיב התורה' לימודים לתלמידים ספרדים שפנו לישיבות קטנות, היו מהם שהגיעו לפורת יוסף, אך רובם המכריע נשלח לישיבות אשכנזיות.³¹⁵ חרדים אשכנזים הקימו במיוחד ישיבות קטנות, מתיבתות וכוללים לתלמידים ספרדים, ואלה כללו, כמובן, סדר יום וצורת לימוד אשכנזיים.³¹⁶ סדר היום, הלבוש וההופעה החיצונית הועתקו בצורה מלאה כמעט מהישיבה הליטאית. הצעירים שביקשו

³⁰⁸ הורביץ, ש"ס והציונות, עמ' 38.

³⁰⁹ הורביץ, ש"ס והציונות, עמ' 37; בראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019, אומר שהרב רפאל עבו נסע מטעם אוצר התורה למרוקו בהשפעת הרב עזרא עטיה.

³¹⁰ לופר, הצלת יהודי מאראקא, עמ' 120.

³¹¹ הורוביץ, ש"ס, עמ' 37.

³¹² פרידמן, החברה החרדית, עמ' 177.

³¹³ דשן, יהודי בגדאד, עמ' 54.

³¹⁴ שאול, פאר תחת אפר, עמ' 125-130.

³¹⁵ "חדשות ירושלים והנגב, התחילו הלימודים בישיבות הקטנות", **מעריב**, 9.9.1962. תלמידים נשלחו על ידי 'נתיב התורה' לפונביז' רמת השרון, אור ישראל פתח תקוה, תפארת צבי בני ברק, פורת יוסף בקטמון, ישיבת חמד, תפארת ציון בבני ברק, פורת יוסף רחובות ובית ישראל ריז'ין.

³¹⁶ שבת, השתלשלות התורה, עמ' ל.

ללמוד בישיבות הליטאיות, הסתגלו ברובם לאורח החיים ולהופעה החיצונית של שאר התלמידים.³¹⁷

בישיבות הליטאיות אופיינו בני תורה ספרדים כ'פרנקים', ולא נטמעו בחברה החרדית, אך אימצו לעצמם סממני תרבות והליכות של חרדים ליטאיים,³¹⁸ נצמדו יותר לספרים ופחות למסורת, ודקדקו בחומורות.³¹⁹ בנוסף רצון לחקות את הצלחתן של הישיבות האשכנזיות, נראה כי ההשפעה האשכנזית על פורת יוסף היוותה גם חלק מתהליך זה.

7.2.2.2 פתיחות כערך יסוד בתפיסה הספרדית

מלבד השאיפה להתחרות בישיבות האשכנזיות והרצון ליצור אוונגרד, מגלה עיון במשנת חכמים מארצות האסלאם והמזרח התיכון, כי בבסיס התפיסה הספרדית ההלכתית קיימת פתיחות, שהביאה בין השאר להשפעה אשכנזית, באופן מודע ומלכתחילה, ולא בדיעבד. ייתכן כי תפיסה זו הנחתה את מובילי פורת יוסף, ואפשרה להם לקבל השפעה אשכנזית מלכתחילה ובאופן מודע.

כבר במאה העשירית התאפיינו הישיבות בספרד ובסביבותיה בגישה מכילה.³²⁰ חכמי בבל בעת החדשה אמנם לא היו צאצאים של גולי ספרד, אך זיהו עצמם כספרדים, והיו מחויבים לפסיקה הספרדית, ובפרט לפסיקתו של מרן רבי יוסף קארו,³²¹ אולם לא היה בכך כדי לסגור אותם בפני דעות הלכתיות של חכמי הלכה אירופאים אשכנזים. הם היו מודעים לעובדה שהאשכנזים והספרדים מייצגים שתי קבוצות הלכתיות שונות, ובכל זאת לא העדיפו באופן שיטתי פוסקים ספרדים על פני אשכנזים דווקא, והרבו לצטט דעות אשכנזיות ואף להכריע לפיהן.³²² בדיוני ההלכתיים של הרב עבדאללה סומך יש התייחסות לעשרות ספרי הלכה שחוברו בידי חכמים בני אירופה, וציטוטים של מקורות הלכתיים אשכנזים יותר מאשר ספרדים ומזרחיים.³²³ בספר 'בן איש חי' של הרב יוסף חיים יש איזון בין ציטוטים הלכתיים ספרדים ואשכנזים,³²⁴ ואת גישתו הוא מסביר בפתיחה לשו"ת רב פעלים, ספר השאלות ותשובות העיקרי שלו. בתוך דיון במאפייני חכמי ההלכה שלאחר השולחן ערוך, הוא משווה בין חכמי הספרדים שנהגו 'לתור ולדרוש מכל הספרים ראשונים ואחרונים ואחרוני אחרונים אשר תשיג ידם, כדי לברר הלכה בתשובותיהם' כולל בספרות האשכנזית, לבין 'גאוני אשכנז' אשר שוגים משום 'שאין דרכם לתור ולדרוש בספרי האחרונים בכל עניין אשר יבוא לפניהם, אלא פונים דווקא אל דברי הפוסקים הראשונים, וכותבים מה שנראה להם

³¹⁷ פרידמן, החברה החרדית, עמ' 177.

³¹⁸ לופר, ש"ס, עמ' 13.

³¹⁹ דשן, הדתיות של המזרחים.

³²⁰ גורסמן, קווים לאופייה, עמ' 57-73; ברויאר, תולדות הישיבות, עמ' 183; ברויאר, שורשיה היסטוריים, עמ' 127.

³²¹ זוהר, האירו פני המזרח, עמ' 43; וראו לדוגמה: בן איש חי, רב פעלים, חלק א, סימן כב.

³²² זוהר, האירו פני המזרח, עמ' 44-51.

³²³ זוהר, יחסו של הרב עבדאללה, עמ' 105; זוהר, האירו פני המזרח, עמ' 43.

³²⁴ זוהר, האירו פני המזרח, עמ' 44.

באותו עניין לפי הכרעת דעתם וסברתם, כאשר תשיג ידם באותו עניין.³²⁵ לדידו, ככל שפוסק ילמד יותר מקורות, הוא יעשיר את אופקיו האינטלקטואליים ואת התובנות במקורות בהם הוא דן, ואילו הגבלה עצמית לעיון בספרות הלכה תורנית של מחברים ספרדים בלבד, תוך התעלמות מיצירה תורנית אשכנזית הנה אנטייתזה למהות האתוס הספרדי.³²⁶

בפורת יוסף, על אף שהשתדלה ליצור אתוס ספרדי, לא היתה רתיעה להכניס לשיבה גורמים אשכנזים. לימודי חול לימד הרב יעקב מאיר שכטר,³²⁷ רבנים המזוהים עם החרדיות התארחו בשיבה,³²⁸ ולרב עזרא עטיה היה קשר עם רבי דוד יונגרייז, לימים ראש אב בית דין של 'העדה החרדית', שהיה גר ליד הישיבה, והגיע מדי פעם ללמוד וללמד בה. הוא היה דובר יידיש, אך בשיעוריו בפורת יוסף התאמץ להתנסח בעברית ובהברה אשכנזית.³²⁹ בשנות השישים היה הרב צדקה מזמין מידי פעם רבנים אשכנזים לתת שיחת מוסר, כמו הרב יעקב גלינסקי משיבת 'נבהרדוק' בחדרה, הרב אליעזר בן ציון ברוק ראש ישיבת 'נובהרדוק' בירושלים,³³⁰ הרב שלמה וולבה שהיה משגיח בשיבות ועסק בענייני מוסר, ורבה הראשי של ירושלים הרב בצלאל זילוט.³³¹ מעבר לכך, היו רמ"ם בשיבה שלמדו בעצמם בשיבות אשכנזיות, כמו הרב מנצור בן שמעון והרב רפאל ביטון, שניהם ילידי צפת שלמדו בשיבה הראשונה של היישוב החדש 'תפארת ישראל' בחיפה, ישיבה אשכנזית, והדבר לא מנע מהם להתמנות לתפקידים בפורת יוסף בשנים תרצ"ה ותצ"ו (1935-1936). נקל לשער שגם אלה ודומיהם הביאו עימם השפעה והנהגות מהישיבות האשכנזיות.

פתיחות זו שהייתה קיימת בפורת יוסף לא הופנתה רק כלפי אשכנזים, אלא גם כלפי חכמים מהמחנה הספרדי שנקטו בגישות לא מקובלות. הרבנים הראשיים, על אף שניסו להביא לשיבה גישה חינוכית שונה, היו מעבירים בה שיעורים מפעם לפעם.³³² כמו כן, הרב עובדיה יוסף חלק על שיטת הפסיקה של רבי יוסף חיים מבגדד, וסבר, בניגוד לעמדת חכמי הבבלים והחלבנים, כי בארץ

³²⁵ בן איש חי, רב פעלים, חלק א, עמ' ראשון.

³²⁶ זוהר, האירו פני המזרח, עמ' 60-61. להרחבה בנושא, ראו: זוהר, משנתם ההלכתית; זוהר, הוראת ההלכה; זוהר, חירות על הלוחות; זוהר, חכמי התורה; זוהר, אלטרנטיבה; זוהר, מסורת ותמורה; ליאון, דת, עמ' 86; בראון, חכמי, עמ' 290, 314-316, מנתח את שיטתו של צבי זוהר; חוקרים המנתחים את גישתו הפתוחה של הרב עוזיאל טוענים כי היא דומה מבחינה זו לגישתו של הרב יוסף חיים. ראו: הלינגר, הרב עוזיאל ובני זמנו, עמ' 88: 'תפיסתו האורתודוקסית המודרנית של הרב היא בבחינת המשך אותנטי של תפיסות ספרדיות פתוחות הקיימות מזה מאות שנים. בעינו, התורה היא תורת חיים: שאלות החיים מרובות ויש להקיש דבר מתוך דבר'...; וכן: רצבי, ציונות יהדות וארץ ישראל; רצבי, הראשון לציון; כ"ץ, האם היה הרב יעקב מאיר; דון יחיה, הרב בן ציון מאיר, עמ' 118-123.

³²⁷ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תסה.

³²⁸ הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 208.

³²⁹ ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 220; עטיה, האיש על העדה, עמ' 145-146.

³³⁰ השפעת ישיבות נובהרדוק על פורת יוסף באה לידי ביטוי במקום המרכזי שקיבל לימוד המוסר בפורת יוסף, בשנים הראשונות בספר שבט מוסר, ולאחר מכן בשיחות מוסר רבות כפי שמשמע; בחשיבות שראה הרב עזרא עטיה בפיתוח ההבעה והעמידה מול קהל של התלמידים, האיש על העדה, עמ' 308-309; ובמושג 'זיכוי הרבים' שהתפתח בנובהרדוק אך תלמידי פורת יוסף השתמשו בו. בן חיים, מרן הרב עובדיה יוסף, עמ' 57; הרב שמעון בעדני, משיבת פורת יוסף בקטמון, למד בעצמו תקופה מסוימת בישיבת נובהרדוק בחדרה, והישיבה בקטמון הקדישה גם היא מקום ללימוד מוסר. 'הסוכנות היהודית-דו"ח על ישיבת פורת יוסף', 28.10.1968, אצ"מ 75\18127-17.

³³¹ ראיון הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018.

³³² הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 208.

ישראל יש ללכת אחר פסיקתו של רבי יוסף קארו. גישה זו לא הייתה מקובלת, ורבים מחכמי בגדד וחלב התרעמו עליו בשל כך, אך הרב עזרא עטיה תמך בו.³³³

7.3. סיכום פרק ו: עמדות רעיוניות בפורת יוסף מאז הקמתה ועד לשנת 1967

ממשקים שהתרחשו בין כוחות מנוגדים בתוך פורת יוסף, ובינה לבין גורמים חיצוניים לה, שכללו ישיבות, עולמות וציבורים שונים, הם שהביאו לפיתוח ושמירה של העולם הרעיוני הייחודי שנבנה בה.

פורת יוסף איחדה בתוכה את מגוון עדות המזרח, והיתה בכך יוצאת דופן בין הישיבות הספרדיות בתקופת הקמתה. עובדה זו הביאה עימה גישות קוטביות ביחס למודרנה ולציונות. חכמי הישיבה הקשורים לעדה הספרדית, בראשם הראשונים לציון הרב יעקב מאיר והרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, ניסו להוביל גישה פתוחה, 'ניאו אורתודוקסית', המקבלת את הישגי המודרנה ואת הציונות, ושאפו לתגבר את לימודי החול. לעומתם הרוב המכריע של חכמי הישיבה, שעלו מחלב ומבבל, ובתוכם גם ראשי הישיבה, הרב רפאל שלמה לניאדו והרב עזרא עטיה, נקטו בקו שמרני וקנאי יותר.

בשנות השלושים נוצר בישיבה מתח סביב תפיסות חינוך ויחס למודרנה, אך עם השנים גברה ידם של רבני בגדד וחלב, והם היו אלה שנתנו את הכיוון החינוכי ואת דרך הלימוד. המנהיגות הספרדית הוותיקה שאיבדה את כוחה ביישוב, הוחלפה בפורת יוסף במנהיגות חלבית-בגדדית חדשה ואדוקה יותר. הקו שהוביל הרב עזרא עטיה ראה את התלמידים כתלמידי חכמים שתורתם אומנותם, היושבים שנים ארוכות בישיבה, ממוקדים בלימוד תורה בלבד, ואילו עיסוקים אחרים מכל סוג שהוא עלולים להפריע לכך. לכן, התנגדו בישיבה ללימודי השתלמויות במקצועות קודש, אסרו ללמוד במכוני ללימודים גבוהים והשתדלו להרחיק את התלמידים מעיסוק בענייני השעה, מקשר לתנועה הציונית ומפעילות פוליטית וחברתית. נלמדו לימודי חול להקניית הבסיס בלבד, ואף זה התבטל בשנות השישים, כשאת הבסיס ללימודי חול קיבלו בתלמוד-תורה או בבית הספר העממי.

היו בפורת יוסף אדיקות דתית והקפדה על אווירה דתית ועל גבולות ההלכה ללא סטיות, אך לא קנאות כלפי חוץ. החכמים החלבים והבגדדים הנהיגו את הישיבה בגישה שמרנית, שתוכל להתמודד עם החילון המתגבר בקהילות המוצא בעקבות המודרנה. בהתאם לכך נוצרו בישיבה שתי תגובות סותרות: מחד הסתגרות ורצון להגן על שוכני הישיבה מהשפעות תרבותיות לא רצויות, ומאידך רצון לפרוץ ולהשפיע שנבע מתחושת האחריות לקהילת יהודי המזרח כולה, וכוונה לשלוח רבנים לקהילות המוצא ולפזורות הספרדים ועדות המזרח. שתי התגובות שהצטרפו ביחד בפורת יוסף, ייחדו את הישיבה, שעמדה על קו התפר שבין היישוב הישן ליישוב החדש. היא דמתה לישיבות היישוב הישן בכך שהיו רב גילאיות, והיוו מקור לתמיכה כלכלית, וכן בכך שכיוונה את תלמידיה

³³³ ראו: בן חיים, מרן הרב עובדיה יוסף, עמ' 144.

לשמש כלי קודש ורבנים. מאידך דמתה גם לשיבות הליטאיות בעובדה שהלימוד בה היה מאתגר וברמה גבוהה, והונהגו בה מבחני כניסה כדי לשמור על רף לימודי גבוה.

חכמי חלב שיתפו פעולה עם היישוב הישן האשכנזי בירושלים, שנקט בהתבדלות, והדבר בא לידי ביטוי גם בישיבה, באירוח ובדרשות של רבנים מ'העדה החרדית'. אולם תפיסתם אומצה במלואה רק במישור התרבותי-ערכי, בשללה תכנים תרבותיים חילוניים של החברה המודרנית. מעבר לכך, שלחה פורת יוסף תלמידים להשפיע ולכהן בקהילות, כך שלא התבדלה במישור החברתי ובמישור הציבורי, ואילו במישור הסמלי היו בתוכה גישות שונות, והיא לא נטתה להכריע דווקא לכיוון של התבדלות. במקרים שמצאה לנכון לא נרתעה לפעול בניגוד לעמדת 'העדה החרדית', שהנהגתה צמצמה את מחויבותה רק אל יהודי ירושלים שבחרו בהתבדלות. במקביל להשפעותיה שראו סכנה בציונות ובהשפעות שליליות של המודרנה, שלטה בקרב חכמי פורת יוסף גישה בולטת של אהדה לרעיון הציוני, מתוך שאיפה לפעול עם הקהילה כולה, גם עם מי שהתרחק מתורה ומצוות, מתוך אחריות כלפי כל יוצאי עדותיהם.

היחס כלפי הציונות היה אמביוולנטי. הייתה הכרה במוסדות הציוניים, ולפעמים אף מעורבות, שותפות והערכה. כמו חכמי ארצות המזרח, לא העלימו חכמי הישיבה את עיניהם מן האופי החילוני של התנועה הציונית, ובכל זאת ברובם לא שללו באופן מוחלט את פעילותה. הישיבה ייצגה בבניינה גישה פעילה של ציפיה לגאולה, שאפיינה את התנועה הציונית, בניגוד לישיבה באפס מעש שאפיינה את היישוב הישן, ומיקומה המיוחד ברובע היהודי היה חלק מהאידיאל ליהוד ירושלים העתיקה. עם זאת, היו מקרים של הסתייגות מפעילות ציונית, שנבעו, כנראה, מסדר יום אלטרנטיבי ומרצון להתרכז בלימוד תורה בלבד. אולם אחרי הכל, הישיבה שיתפה פעולה עם מוסדות המדינה מאז הקמתה, הכירה בסמכות הרבנות הראשית ותמכה בהקמתה, כולל גם החכמים שנמנעו מלהשתתף בבחירות לכנסת. מבחינה פוליטית היו רבים מחכמי הישיבה מקורבים ל'אגודת ישראל', שלמרות הקירבה הרעיונית לא היוותה בית עבור ציבור פורת יוסף והחרדים יוצאי המזרח, והיידיש נותרה בה כשפת דיבור.

במקביל, תהליכים דמוגרפיים מואצים בשנות המנדט ובשנים הראשונות של מדינת ישראל הביאו לחלוקה פנימית עדתית מחודשת, ולהכרעות אידיאולוגיות מחודשות, במהלכם הייתה מידה מסוימת של הקבלה בין פורת יוסף לציונות הדתית. שני הזרמים דגלו בהקפדה על קיום מצוות ואדיקות דתית, יחד עם פתיחות מסוימת למודרנה ולציונות, ההבדלים ההשקפתיים היו קלים ולא תמיד מורגשים כך שתלמידים רבים נעו בין המסגרות, ואף התפתחה ציפיה בקרב קהלים מסוימים, כמו העדה הספרדית, לראות את פורת יוסף נעה לכיוון הציונות הדתית, מה שגרם לאכזבה משלא התרחש הדבר.

הקשר של פורת יוסף לציונות הדתית, כמו הפתיחות לממשקים עם קהלים שונים אחרים, נבע גם מן המורשת הפסיקתית הספרדית שנשאה, בבסיסה קיימת פתיחות לשיטות פסיקה שונות, מתוך רציונל שככל שפוסק ילמד יותר מקורות, הוא יעשיר את אופקיו האינטלקטואליים ואת התובנות במקורות בהם הוא דן. המטען האידיאולוגי של פורת יוסף היה ברור לה, והיא לא חששה לפעול בשילוב ידיים עם מי שתמך באינטרסים שלה באופן נקודתי. תפיסה זו היא שאפשרה גם קבלת השפעה אשכנזית מלכתחילה ובאופן מודע. על אף האתוס הספרדי, לא נרתעה הישיבה להכניס גורמים אשכנזים, שהביאו עימם השפעה ונהגות שבאו לידי ביטוי בסדר היום, בשיטת הלימוד,

באורחות החיים ובלבוש, והיו גם חלק מתהליך מקיף שכלל הקמה וניהול של מוסדות תורניים לספרדים על ידי אשכנזים.

עם כל הממשקים שנוצרו בה, ועם הרצונות המנוגדים להסתגרות מחד ולהשפעה מאידך, נתפסו בפורת יוסף הישיבות האשכנזיות כמודל אידיאלי, הייתה שאיפה להידמות אליהן בנקודות רבות, והורגשו נחיתות ותחרותיות ביחס אליהן. המפעלים שהקימה הישיבה או תלמידה, נמדדו ביחס למפעלים אשכנזים דומים. אלא שתחרותיות זו נבעה גם מהדרך הרעיונית המקורית שהתפתחה בפורת יוסף, מגאוות היחידה ומתחושת אוונגרד שהלכה וגאתה, מהרצון לעמוד בשורת הישיבות הראשונה, ולהשיג מטרות שעדיין לא הושגו.

8. פרק ז: השפעת פורת יוסף על הקהילה הספרדית

בנוסף למגמת ההסתגרות ששלטה בישיבה עד 1948 מתוך רצון להגן על שוכניה מהשפעות תרבותיות לא רצויות, התפתח בה רצון לפרוץ ולהשפיע על קהילת הספרדים ובני עדות המזרח כולה, מתוך תחושת אחריות כלפיה. פרק זה הינו תמטי ועוסק במגמת ההשפעה, אך מתחלק באופן כרונולוגי. חציו הראשון מתמקד בניצני ההשפעה שנתגלו בפורת יוסף עד שנת 1948, וחציו השני מביא את ביטויי השפעת הישיבה על הקהילה שהופיעו בשנים 1948-1967.

ההשפעה על הקהילה הונעה מאופיה וממהותה של הישיבה, מיכולותיה הטכניות והכלכליות, מיכולותיה המנטליות, ומרצונותיה. כך שמעקב אחריה מעלה את התהפוכות שעברה הישיבה בתקופות השונות, ומשקף את ייחודה.

8.1. השפעת פורת יוסף על הקהילה הספרדית עד שנת 1948

8.1.1. נושאת המורשת

תהליך הירידה ברמה הדתית ובהיקף הלומדים בישיבות שהחל בשלהי המאה השמונה-עשרה בקהילות ישראל במזרח התיכון ובארצות האסלאם, ובתוך כך בארץ ישראל ובירושלים, המשיך בתאוצתו גם לאחר הקמתה של פורת יוסף. במסמך משנות השלושים של המאה העשרים נכתב: 'העדה הספרדית ועדות המזרח אשר מיום ליום הולכים ויורדים ולאט לאט הם פושטים את הצביון הרוחני אשר בו היו מצטיינים לפני, רק לפני תקופה קצרה'.¹ בשנת 1935 התקיים כנס בלונדון לדיון על תחיית הספרדים בעולם, ועל אף קיומה של פורת יוסף, סוכם בו הצורך בהקמת בית מדרש לרבנים 'שבו יתחנכו חזנים ושוחטים ומוהלים ושאר כלי קודש שמורגש מחסור בהם בקהילות הספרדים'.² בשנת תש"ז (1947) תיארו באוצר התורה את המצב כך שרק מי שרוצה להיות רב פונה ללמוד בישיבות,³ ובשנת 1963 נעדיין ניכרו תוצאותיה של ירידה זו, והמחסור בתלמידי חכמים ספרדים נמדד באופן עובדתי:

*בבתי הדין הרבניים בארץ מכהנים כיום 75% דיינים אשכנזיים לעומת 25% ספרדים
וזאת בשעה שרוב המתדיינים נמנים על עדות הספרדים דוקא. מספר העילויים
הספרדים שניגשו אשתקד לבחינות למתן כושר דיינות, היה קטן וגם אלה היו חניכי*

¹ הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 211; שם, עמ' 213, מובא במסמך נוסף כי גם ילדים בני עדות המזרח שלמדו בבתי ספר חרדים נסחפו בזרם התהליך: 'למעשה גם המספר המצומצם של התלמידים המתחנכים בבתי הספר העממיים החרדים, אין אנו בטוחים בהם שיהיו לצידנו היות ואינם ברשותנו בתוקפת הבגרות, תקופת ההכרעה, ובחלקה הגדול של עבודה זו משמשת הכנה לבתי הספר התיכוניים של החופשיים, לאלה הממשיכים בלימודם ששם הופכים בהכרח את עורם וגם רבים מהם היוצאים לעבודה מתבוללים במחנה החופשיים וסופגים מהאווירה החפשית וההפקרות המשתלטת ברחוב'.

² "גליון חד פעמי על בעיות העדה הספרדית בירושלים", מן המצר, ירושלים תרצ"ה.

³ בן יעקב, אוצר התורה, עמ' 4.

ישיבות אשכנזיות כחברון ופונביז' דוברי אידיש אשר שיטת לימודיהן הוא בנוסח אשכנז...⁴

הקמת הישיבה והתפתחותה כשיבה גדולה ומצליחה, היו אנטיתזה לתהליך שהיה בעיצומו. בשנת תש"ה (1945) נכתב עליה:

תופסי התורה מדור ישן נעדרים אחד לאחד. ודור חדש איננו בנמצא בכל ארץ ישראל קשה היום למצוא צעיר ספרדי היודע פרק בתלמוד. לולא ה' הותיר לנו שריד ישיבת פורת יוסף ישיבה המגדלת לנו דור חדש של ת"ח ויר"ש [=תלמידי חכמים ויראי שמים]. אמנם לצערנו מספר הלומדים בה מעט מאד ביחס לכל ארץ ישראל.⁵

חכמי ארצות המזרח טיפחו בה את המורשת שהביאו עימם מארצותיהם, כמו דרך העיון הספרדי בלימוד, ומורשתם של חכמי המזרח, מה שלא היה קיים בישיבות האשכנזיות, ולו גם בישיבות שהקימו אשכנזים עבור עדות המזרח, שהתנהלו כשיבות אשכנזיות לכל דבר.⁶

התחושה בחוג המקורב לפורת יוסף הייתה כי היא מעבירה את לפיד המורשת הספרדית באופן כמעט בלעדי, כפי שאמר הרב בן ציון אבא שאול: 'אלמלא ראש הישיבה חכם עזרא עטיה, לא הייתה תורה בין הספרדים. הוא הקים עולה של תורה'.⁷ וקרא עליו את מאמר חז"ל: 'אלמלא עזרא נשתכחה תורה מישראל'.⁸ בדומה לכך, כשנפטר הרב עזרא עטיה ביקשו מהרב מרדכי אליהו לנסח את המודעה על פטירתו, ולימים סיפר על כך:

...וכתבתי "רב רבנן" כלומר הרב של כל הרבנים הספרדים בארץ ובעולם [...] שכן כל הרבנים הספרדים היום ראשי ישיבות, דיינים, ראשי כוללים בארץ ובחוץ לארץ בכל מקום בעולם הם תלמידיו או תלמידי תלמידיו ועל כן אמרתי "רב רבנן".⁹

המורשת שטופחה והתפתחה בפורת יוסף כללה הערצה וכבוד שרכשו תלמידי הישיבה כלפי גדולי התורה שבה,¹⁰ ועל כל מי שנפטר מגדולי הישיבה נשא הרב יהודה צדקה הספד באזני תלמידי הישיבה.¹¹ עם השנים עלתה קרנה בעיני הציבור. במעמד הנחת אבן הפינה בשנת 1954, על אף שהיו

⁴ אברהם דורון, "בית המדרש להכשרת דיינים במתיבתא הגדולה בית הראש"ל", קול סיני, יא-יב מכרך ד, אלול תשכ"ה, עמ' 401.

⁵ ועדת התמיכה והמסעדה אל ועד עדת הבבלים, 16.10.1944, אוע"ב א.ש/בב 7; הירידה במספר התלמידים נבעה, ככל הנראה, גם מן המצב הביטחוני ברובע היהודי בשנים שקדמו למלחמת העצמאות; דברים דומים על פורת יוסף מול הירידה בתלמידי החכמים הספרדים, אמר הרב מרדכי מיוחס, שלימד בפורת יוסף, כשנשאל מדוע בעבר היו בניהם של תלמידי חכמים חכמים בעצמם, ואילו כיום אין זה כך: 'ביה"ס של האליאנס החריב את ביתנו, כל הנשים רוצות שהבן יהיה עו"ד, שופט, רופא וכדו'. היו גומרים האליאנס ונוסעים ללבנון, לבירות, לאוניברסיטא שם וממשיכים ומקבלים את התואר הרצוי ולולי ה' יתברך ריחם עלינו ונפתחה ישיבת פורת יוסף שהחזירה העטרה ליושנה, מי יודע לאן היינו מגיעים'. מונסה, פדה את אברהם, עמ' תמב.

⁶ שבת, השתלשלות התורה, עמ' ל.

⁷ לוי, מראה הא"ש, עמ' 57.

⁸ תלמוד בבלי, מסכת סוכה, דף כ, עמ' א; ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 125.

⁹ אליהו, אביהם של ישראל, חלק א, עמ' 291; ראו גם: זעפרני, דורש טוב לעמו, עמ' 54.

¹⁰ תחושה זו עלתה בכל הראיונות שקיימתי.

¹¹ ראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019.

ישיבות ספרדיות נוספות, נכתב בעיתון דבר: 'הישיבה היחידה בארץ של בני עדות המזרח',¹² ואף בכתבה מאוחרת יותר, משנת 1963, התייחסו אליה כישיבה מזרחית יחידה.¹³

אולי בשל הרצון ליצור 'גאוות יחידה', לא ראו רבני פורת יוסף בעין יפה השפעה אשכנזית על בני עדות המזרח. רבי יצחק אגסי מיוצאי בבל, היה מלמד בהודו בבית משפחת ששון, וחוזר לביתו בירושלים פעם בשנתיים לזמן קצר.¹⁴ ילדיו חיו ולמדו עם משפחת אמם האשכנזייה,¹⁵ התלבשו כמוהם, חבשו שטריימל כמוהם, והתפללו בשטיבל אשכנזי. רבני פורת יוסף לא ראו זאת בעין יפה, הרב יהודה מועלם, רבי יוסף ורבי שאול שרבאני היו ניגשים אל הילד בשטיבלאך לעיני כולם, ומדברים עמו בערבית, על מנת שישב להם בערבית, ומנהלי הישיבה הרב נסים אלישר והרב בן ציון חזן לא קיבלו את ילדי אגסי לפורת יוסף בטענה שהם אשכנזים, ואילו מטרת הישיבה, שתקציבה מוגבל, לגדל בני תורה ספרדים. רק בעקבות לחצי בית ששון התקבלו בסופו של דבר הילדים לפורת יוסף.¹⁶

8.1.1.1. מקבצאל

תחושת האוונגרד שהתפתחה בפורת יוסף כנושאי לפיד מורשת עדות המזרח, יחד עם המצב הדתי המידרדר הביא אברכים מהישיבה כבר בשנת תרצ"ו (1936), להקים אגודה בשם 'מקבצאל', אגודת בני תורה ספרדים, במטרה להשפיע על המצב הרוחני של 'העדה הספרדית ועדות המזרח אשר מיום ליום הולכים ויורדים ולאט לאט הם פושטים את הצביון הרוחני אשר בו היו מצטיינים לפני, רק לפני תקופה קצרה'.¹⁷ מייסדי האגודה הבינו כי הירידה הרוחנית אצל הספרדים נבעה מהזנחה בחינוך, לא ממרד, וסברו כי ציבור זה מכבד בדרך כלל את ערכי הדת וניתן להשפיע עליו.¹⁸ תחושתם הייתה שחשוב בהקדם לדאוג לשינוי המצב, פן יאחרו את המועד ללא הזדמנות נוספת, ותהיה זו בכיה לדורות:

כי אין מי מהגדולים המתעניין בשאלה כואבת זו, ומי יודע שאם תזנח השאלה הזאת
האם לא נאחר את המועד, לכן ראינו לעצמנו לשאת בעול וקיבלנו על עצמנו את הטיפול
לפתרון השאלה הזאת בעזרת השם יתברך.¹⁹

¹² "נורתה אבן הפינה לישיבת פורת יוסף", דבר, 22.12.1954.

¹³ יי בן צור, מעריב, 30.6.1963.

¹⁴ בן יעקב, פרקים, עמ' 117.

¹⁵ פועה שטיינר, ההר הטוב הזה: חייו ופועלו של הרב שלמה ז. מן-ההר, ירושלים, תשס"ח, עמ' 130.

¹⁶ שבת, ישיבות בגדאד, חלק ב, עמ' 214 הערה 560.

¹⁷ מובא אצל: הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 213.

¹⁸ הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 211.

¹⁹ מובא אצל: הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 211; חשש לאחר את המועד בתחום החינוך התורני אצל הנוער העולה מופיע בזרמים דתיים וחרדים ובמוסדות חינוך נוספים, כמו בישיבות בני עקיבא: 'אנו סבורים שהמאבק היום במדינה הוא המאבק על החינוך, מאבק על כיבוש עמדות בתחום זה. עמדות שלא נכבשו היום- לא נוכל לקבל בעתיד, מגרעות הנוצרות היום עקב הגדול המהיר- אפשר יהיה לתקן במשך הזמן. משום כך אנו מעדיפים גדול וכבוש עמדות בקצב

לרעיון נרתמה גם הנהלת פורת יוסף. נשיא האגודה היה הרב יוסף אלישר, סגנו הרב יוסף שמעא, וכן היה הרב יהודה צדקה מראשי האגודה.²⁰ כמזכיר שימש הרב אברהם מונסה, ובין החברים באגודה היה גם הרב שלמה קצין.²¹

מטרות האגודה היו: להשפיע בתחום החינוך, ולסדר שיעורים, דרשות והרצאות בשכונות על נושאים דתיים ומוסריים.²² חברה, שהיו תלמידי הישיבה, העבירו דרשות בבתי כנסת שונים והדפיסו חידושי תורה. תלמידים ומבוגרים למדו בשיעורי ערב משנה, הלכות ומוסר, בבית הכנסת 'מאיר לוי' בשכונת 'נחלת ציון' התקיימו שיעורי ערב בעיקר לנוער יוצא חלב, ובבית הכנסת 'בית אהרון' של עולי בבל²³ בשכונת 'בית ישראל', לנוער עולה מבבל, מכורדיסטן, מקווקז ומאפגניסטן. בבית כנסת 'מוסיון' בשכונת הבוכרים ובבית כנסת 'משעלי' בעיר העתיקה התקיימו שיעורים למבוגרים.²⁴ היו מתלמידי פורת יוסף שנאלצו לעזוב את הישיבה בגיל ארבע-עשרה או חמש-עשרה כדי לעבוד לפרנסת משפחותיהם, ועל מנת לאפשר להם לשמור קשר עם לימוד התורה התקיימו שיעורים גם בשבת.²⁵

לאחר ששכל ניסיון להקמת סניף של הישיבה בחברון (פרק ד, 4.8.4 'סניף פורת יוסף בחברון'), ביטאה הקמת ארגון מקבצאל ניסיון נוסף לפריצה, רצון להשפיע על הקהילה הספרדית כולה, להגיע לקהלים רבים ככל האפשר, נוער ומבוגרים, ולהעביר הלאה את תוכן המטען שנשאה פורת יוסף.²⁶ לצורך כך חיקו מקימי האגודה את דגמי ההתארגנות של התנועה הציונית, בהם פעלה גם 'אגודת ישראל'.²⁷ הפעילות נערכה במתכונת של תנועת נוער על מנת למשוך את ליבו של הנוער באמצעים שהיו מקובלים באותה תקופה, 'מתוך הכרה כי נחוץ למשוך את הנוער על ידי סידורם בתוך ארגון משלהם ולהדריך אותם בדרכים ישרים ולערוך להם טיולים וחגיגות נשפים וכדומה כדי לקשרם אלינו קשר מתמיד ולקרב ליבם למקום',²⁸ אולם הוקמו גם מוסדות חינוך:²⁹ במטרה להכשיר תלמידים לישיבות הקימה האגודה מכינה לתלמוד, ששכנה בשכונת 'נחלת אחים',³⁰ ועבור תלמידים

מהיר, אפילו אם בינתיים גדול זה חל על חשבון האיכות. ע.א, "האם הישיבות הן עדין ישיבות בני עקיבא? ראיון עם הרב א. צוקרמן ועוד קצת הרהורים", **זרעים**, סיון תשכ"ג, עמ' ו-ז.

²⁰ דרילמן-גפן, ספר עבד נאמן, 120.

²¹ ש' קצין אל חברי ועד עדת הספרדים, 7.7.1942, אוע"ס, מיכל 6216/2.

²² דרילמן-גפן, ספר עבד נאמן, עמ' 124.

²³ בו התפלל הרב משה צדקה.

²⁴ הרב י' צדקה אל ועד עדת הספרדים, 31.5.1943, אוע"ס, מיכל 6216/2.

²⁵ חן ופפר, מרן עובדיה יוסף, עמ' 36.

²⁶ היו שאיפות להקמת סניפים נוספים של מקבצאל. ראו לדוגמה: "מסיבת פרידה ב"מקבצאל", **הצפה**, 7.6.1938, עמ' 4, מתאר מסיבת פרידה שערכו במקבצאל לשני חברים שסיימו לימודים בפורת יוסף ועברו לטבריה, אחד מהם הוא ככל הנראה הרב רפאל עבו, ועודדו אותם לייסד בה סניף של מקבצאל.

²⁷ הורביץ, עובדיה, עמ' 211-213. הורביץ טוען כי מבחינה פוליטית הקמת מקבצאל לוותה בשאיפה לכוון הסתדרות חברתית שתעסוק בדיוור, בשיכון, בתרבות, ובתעסוקה, אולם לא מצאתי לכך עדויות מעשיות.

²⁸ הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 213.

²⁹ למודל של הקמת מוסד חינוכי בידי תנועת נוער היו ביטויים נוספים ומשמעותיים יותר בקרב הנוער הדתי בתקופת המנדט. קבוצות חברים מבני עקיבא הקימו בשנת ת"ש (1940) את ישיבת בני עקיבא בכפר הרא"ה, ולאחריה ישיבות נוספות, ומדרשיית נוע"ם בפרדס חנה הוקמה על ידי תנועת נוער המזרחי בשנת 1945.

³⁰ חברי אגודת מקבצאל אל ועד עדת הספרדים, כ' אלול ללא שנה, אוע"ס, מיכל 6216/2. כתוב שם כי היו שתי מכינות, אבל מצוין המיקום של מכינה אחת בלבד.

שמסיבות ביטחוניות או כלכליות הוריהם לא הסכימו שילמדו בפורת יוסף, ששכנה ברובע היהודי בתקופה שקדמה למלחמת העצמאות, הקימו חברי האגודה ישיבה בבית כנסת 'צופיון' שבמרכז ירושלים,³¹ בניהולו של הרב שלום לופס,³² ובכל חודש אלול נערכו בה בחינות כלליות בנוכחות חכמים שונים, ביניהם הראשון לציון. האגודה הקימה גם קרנות גמ"ח [=גמילות חסדים] לנצרכים.³³

הרב עזרא עטיה נשא דברים בחגיגת סיום התלמוד של האגודה בשנת תרצ"ט (1939), כהמשך טבעי לעבודה של האגודה בשיתוף פעולה עם פורת יוסף, ונערים רבים שהשתתפו בפעילות מקבצאל נשלחו לאחר מכן ללמוד בישיבה זו.³⁴

8.1.1.2 רבנים בארץ ובעולם

השאיפה להשפעה על הקהילה הספרדית באה לידי ביטוי בפורת יוסף כבר בשנותיה הראשונות (ראו לעיל: 3.7 'מטרות הישיבה בעת ייסודה'), למשל כשתלמידים שלמדו חזנות שימשו כחזנים בבתי כנסת שונים:

'בכדי להורות את התלמידים המשתלמים בעלי הקולות היפים את עבודת החזנות ואת הקריאה בתורה. התלמידים האלה השתלמו בחזנות והם משמשים עכשיו בתור חזנים בבתי כנסיות שונים בירושלים'.³⁵

לא הרבה שנים לאחר שהחלה הישיבה לפעול, כבר הוציאה מתוכה רבנים המשמשים במשרות בעלות משמעות. הרב עובדיה הדאיה התמנה לחבר בית דין העדה הספרדית בירושלים בשנת תרפ"ה (1925), והרב יוסף שלוש מונה לדיין בבית הדין של המערביים בשנת תר"ץ (1930). בשנת 1935 מנתה הישיבה חמישה רבנים ששימשו בתפקידים חשובים בגולה: הרב מעתוק דבי פעל בקהילה הספרדית באלכסנדריה שבמצרים כסופר בית דין, שוחט, מוהל וחזן, הרב יעקב מרדכי קוגי שימש כדיין בבואנוס איירס שבארגנטינה, שם היה הרב דוד סתהון³⁶ רב ראשי ואב בית דין, הרב יעקב נחמה³⁷

³¹ דרילמן-גפן, ספר עבד נאמן, עמ' 123.

³² הרב שלום אהרון לופס, תרס"ה- תשנ"ה (1904-1994), נולד בחלב ובהיותו בן ארבע בשנת תרס"ט (1909) עלה עם משפחתו לישראל, אותה עזב שוב לזמן קצר בשל מלחמת העולם הראשונה. היה אחיו של הרב אליהו לופס, למד אף הוא בישיבת פורת יוסף, וממקמי אגודת מקבצאל. לאחר קום המדינה הקים בית ספר חרדי בשכונת מוסררה, ופעל בקרב ילדי המעברות. בשנת תש"י (1950) נשלח על ידי הרב עוזיאל למלא את תפקיד הרב הראשי בעכו, שם פעל כחמשים שנה. דרילמן-גפן, ספר עבד נאמן.

³³ הרב ש' לופס אל ד' אבולעפיה, 3.9.1942, אוע"ס, מיכל 6216/2.

³⁴ י' צדקה אל ועדת עדת הספרדים, 7.6.1945, אוע"ס, מיכל 6216/2; דרילמן-גפן, ספר עבד נאמן, עמ' 127-128.

³⁵ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 13.

³⁶ הרב דוד סתהון, תרמ"ז- תש"י (1887-1940). נולד בארם צובה, ועלה לארץ לאחר מלחמת העולם הראשונה. בשנת תרפ"ט (1929) החל לשמש כאב בית דין בבואנוס איירס, ולאחר פטירת הרב שאול סתהון בשנת 1930 נתמנה שם לרב. לאניאדו, לקדושים אשר באר"ץ, עמ' 211.

³⁷ הרב יעקב נחמה, יליד ירושלים. בזמן מלחמת העולם הראשונה שימש רב בסוריה, לאחר מכן חזר לירושלים והיה חבר בית הדין הספרדי ומורה בבית ספר של 'המזרחי', במקביל ללימודיו בישיבת פורת יוסף. בסוף 1930 החל לשמש רב ראשי בקורפו שביוון. "קבלת רב ראשי בקורפו", דואר היום, 16.11.1931.

התמנה כדיין ורב ראשי בקורפו שביוון, והרב יעקב קצין כאב בית דין לקהילה הספרדית בניו יורק.³⁸ הם היו בעלי השפעה רבה על קהילותיהם, וחלקם הקימו שושלות של רבנים.³⁹

בשנות הארבעים כבר נתנה אותותה השפעת פורת יוסף על עולם התורה הספרדי, ותלמידה החלו תופסים יותר ויותר עמדות רבניות. על אף העמדה השמרנית שהחזיקה, ועל אף קירבתה הרעיונית ליישוב הישן, תפסו יוצאיה עמדות הנהגה בערים ובמושבות ברחבי הארץ,⁴⁰ שהיו בעלות מנטליות שונה. כאשר, לדוגמה, חיפשו רב ראשי לחיפה בשנת 1944, שלושה מבין המועמדים היו חכמים הלומדים בישיבת פורת יוסף.⁴¹ הרב עובדיה הדאיה התמנה כדיין בבית הדין בפתח תקוה בתרצ"ט (1939) ולמעשה כיהן כרב העדה הספרדית במקום, ב-1945 החל הרב יעקב סודרי לכהן כרב בכפר סבא, ובמגדאל מונה הרב רפאל ביטון בתש"ג (1943).⁴² הרב יעקב עדס נתמנה לדיין בתל אביב בתש"ד (1944), ונבחר לכהן כרב קהילת ארס צובא בעיר, ובתש"ה (1945) נתמנה לדיין בבית הדין בירושלים. בראש בית הדין של עדת הספרדים עמדו בשנים אלו שלושה מרבני פורת יוסף: הרב עזרא עטיה, הרב יהודה שאקו והרב עובדיה יוסף.⁴³ גם בגולה המשיכו להתמנות רבנים מפורת יוסף, כמו הרב שלמה קצין ששימש החל מתש"ו (1946) כאב בית דין ורב במצרים תחת הרב יהודה הכהן מסלתון טראב שנפטר.⁴⁴ בשנת תש"ה (1945) אמר הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל על הישיבה: 'הקימה לנו דור של רבנים ת"ח [=תלמידי חכמים] ושוב"ים [=שוחטים ובודקים] המשמשים כיום במשרות חשובות בארץ ובגולה'.⁴⁵

האתוס של ישיבת פורת יוסף חרג מארץ ישראל והפך נחלת יהודי המזרח בכלל. קהילות שונות בארץ ובעולם פנו בבקשה אל פורת יוסף לדאוג לרבנים עבורם. הקהילה היהודית בבוגוטה שבקולומביה ביקשה מהרב עוזיאל לשלוח אליהם רב, ונשלח הרב דוד שרבאני, לאחר ששימש כרב העולים והמעברות במינוי שר הדתות, ולפני כן רב שכונת מקור ברוך וחבר בית הדין שם.⁴⁶ הרב אהרון שויקה, ששהה במצרים בימי מלחמת העולם הראשונה ופתח שם ישיבה, פנה אל הרב עזרא עטיה לאחר שנפטרו הדיינים הבכירים בקהילה, בבקשה למצוא עבורה מנהיגים רוחניים, וכך הגיעו אליו הרב עובדיה יוסף והרב קצין.⁴⁷ דברים דומים אירעו עם יצחק שלום שביקש רב לקהילתו

³⁸ מחבר לא ידוע, דין וחשבון, תרצ"ה, עמ' 8.

³⁹ לאחר פטירתו של הרב יעקב קצין המשיך בנו בכס הרבנות אחריו, וכן היה אצל הרב דוד סתהון.

⁴⁰ מקרב האשכנזים, לעומת זאת, הסכימו הרב אברהם יצחק הכהן קוק והרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג כי תלמידי ישיבות היישוב הישן בירושלים לא יוכלו לעמוד בהצלחה באתגר הנהגה רוחנית למושבות הישוב החדש. הרב קוק ציין שביישוב החדש קיימת התנגדות לרבנים מן היישוב הישן, הנובעת מן המנטליות ותפיסות העולם השונות. ביישוב החדש שוררת תנועה חיה, חדות חיים, הרחבת הדעת, וגאוות לאום, שאינן יכולות לשאת טיפוס בעל גו הכפוף, עצבות, ופנים צמוקות המורגל לאורח חיים מנוגד לחלוטין. רודיק, מרכז הרב, עמ' 217-218.

⁴¹ מד"ן, "מלואים לרשימת המועמדים לרבנות", **הד המזרח**, 28.4.2944 עמ' 2. המועמדים היו הרב יעקב עדס, הרב מרדכי עזראן והרב שלמה קצין.

⁴² ש' אביחי, "המהפכה הספרדית", **פנים אל פנים**, 15 במאי 1964.

⁴³ חן ופפר, מרן עובדיה יוסף, עמ' 54.

⁴⁴ "בקהילות היהודים הספרדים", **במערכה**, 1.10.1962, עמ' 6.

⁴⁵ פרטיכל הישיבה של עסקנים ונכבדים בביתו של מרן הראשלי"צ שליט"א, 29.11.1944, אוע"ב, ללא קטלוג.

⁴⁶ "הרה"ג דוד שרבאני שליט"א, **קול סיני** גליון ו', אייר תשכ"ב, עמ' 115.

⁴⁷ שויקה, פרקי חיים.

בארצות הברית, וסלמאן דוד ששון לקהילתו באנגליה.⁴⁸ אולם לבוא ללמוד בפורת יוסף התאפשר כמעט רק ליושבי ארץ ישראל, ובפרט ליושבי ירושלים. הישיבה פעלה ללא פנימייה, והיא לא הייתה ערוכה לקבל תלמידים מחוץ לירושלים. כאשר רצה הרב עזיאל לקלוט תלמיד מסלונקי היה עליו לחשוב לצורך כך על פתרונות יצירתיים.⁴⁹

צמיחת ההנהגה לקהילות מתוך פורת יוסף לא הייתה מקרית. הרב עזרא עטיה עודד את תלמידיו להגיע לעמדות השפעה, ולתת אתותיהם בקהילות המזרחיות בארץ ובעולם. אמנם סבר כי בשעה שהתלמיד לומד בישיבה עליו לעסוק בתורה בלבד, ולא עודד השתלמויות בתפקידי שימוש בקודש או בפעילויות פוליטיות וחברתיות כמו יציאה להפגנות, אולם כשהגיע התלמיד למדרגה הראויה להיות כלי קודש, רב או דיין, אז סבר הרב עטיה כי עליו ללכת ולהשפיע, וכך כיוון את תלמידיו. הוא היה זה שהציע לרב מרדכי אליהו, עוד בהיותו תלמיד בישיבה, לצאת ולכהן כרב קהילה בלונדון או בארצות הברית,⁵⁰ וכשקיבל הרב עובדיה יוסף הצעה להתמנות לרב מטעם הרבנות הראשית, אמר לו החזון אי"ש: 'עשה זאת אם אין לך פרנסה אחרת', ואילו כשסיפר את הדברים לרב עזרא, הגיב: 'החזון אי"ש אינו מכיר אותך, אולם אני מכיר אותך ואומר שתלך לרבנות אף אם יש לך פרנסה, כי שם תוכל לפעול גדולות ונצורות למען התורה והיהדות'.⁵¹ כשהספיד אותו הרב בן ציון אבא שאול, תיאר את הדרכותיו של הרב עטיה להתקדמות וללמידה, שבזכותן הוציאה הישיבה תלמידי חכמים ומנהיגים:

השתדל כל ימי חייו שימשיכו האברכים בלימודיהם, אם ראה מי שיש בידו תעודת איסור והיתר, לא נתן לו לעזוב את הישיבה על שיהא גם בקי בדיני אישות ובדיני ממונות, שיהא ראוי להיות דיין דין אמת לאמיתו, כי ביקש שישתלם ויהא בבחינת תלמיד חכם רשום ולא בבחינת צורבא מרבנן בלבד. ויתרה מזאת, מטרתו הייתה לא רק להעמיד מורי הוראה ודייני, אלא גם גדולי תורה אמיתיים הכלולים בכל מקצועות התורה הנוגעים לעם ישראל. גדולי תורה בעלי דעת תורה אמיתית. ולרבינו הייתה הכרה ברורה בין דבר לדבר, כי יש בחינת צורבא מרבנן, ויש בחינת ת"ח [=תלמיד חכם] רשום. ויש בחינת רב רבנן, ויש בחינת גדול הדור...⁵²

הרב עובדיה סיפר, כי בתחילת דרכו הרבנית התבקש על ידי הרב עזרא ללמד שיעור הלכה יומי לקהל מעולי פרס, בבית כנסת בשכונת 'בית ישראל' על פי ספר 'הבן איש חי':⁵³

⁴⁸ זעפרני, דורש טוב לעמו, עמ' 52.

⁴⁹ עזיאל, מכמני עזיאל, חלק ה, עמ' רו.

⁵⁰ זעפרני, דורש טוב לעמו, עמ' 52. רק בעקבות סירובו של הרב אליהו נסוג הרב עטיה מהצעה זו.

⁵¹ עטיה, האיש על העדה, עמ' 169-170.

⁵² מחבר לא ידוע, ספר תפארת ציון, עמ' כ-כא.

⁵³ חן ופפר, מרן עובדיה יוסף, עמ' 39.

ואף שהיו כמה בני בבל מתרעמים עלי שאני פוסק נגד בן איש חי, החזיק בידי מורי הגאון רבי עזרא עטיה זצ"ל ועודד אותי להמשיך להורות הלכה כאשר עם לבבי, ולא להשגיח על דברי ההמון האלה אשר לא ידעו ולא יבינו.⁵⁴

הרב עזרא עטיה חיזק אותו, לעמוד על שלו ולא לירא מהקהל. באופן כזה פיתח בתלמידיו ביטחון עצמי ויכולת עמידה מול קהל, כך שיוכלו בהמשך לסחוף אחריהם קהילות עשירות בקצווי תבל. יוצאי פורת יוסף גדלו ברובע היהודי, אזור פשוט ועני, אך הצליחו להגיע למשרות רבנות בקהילות עשירות ברחבי העולם, ולעשות חיל בתפקידי הנהגה שונים. מבחינתם הייתה הישיבה בה צמחו מעצמה עשירה ברוח, והם היו נושאי לפיד המורשת העשירה של יהודי המזרח. נוכח המטען הזה שהביאו עימם לא חששו להתמודד עם אתגרים, ואף הצליחו.

ועדיין, הורגש מחסור ברבנים ספרדים. בסקירת הבחירות לרבנות הראשית ב'הד המזרח', התאכזב הכותב לגלות מועמדים אשכנזים רבים, מול מועמד ספרדי אחד בלבד, ושאל: 'ומה יהיה ברבות הימים? היכן רבני הספרדים? איפה הם צומחים והיכן הם מתחנכים?'⁵⁵ ובתגובה לדבריו כתב אחד הקוראים:

אכן משהו בשתי הישיבות הללו [=פורת יוסף ושערי ציון] אינו בסדר, ויש צורך לחקור ולברר מדוע אין נותנות פרי ישוה להן. בודאי שכאן צומחים רבנינו וכאן הם מתחנכים, אבל מדוע אין מרגישים במציאותם בחיינו הצבוריים? הם נחבאים אל הכלים יתכן שהם צנועים יותר מדאי.⁵⁶

מן הדברים עולה ציפייה מפורת יוסף, בתור ישיבה גדולה בין הבודדות שבישיבות הספרדים, למלא את תפקידה ביתר שאת ולמלא את שורות הרבנים הספרדים. אברהם בן יעקב כתב בשנת תש"ז (1947): 'המחסור הגדול בישיבות [...] מהווים עתה את אחת הבעיות החשובות שעומדות על הפרק [...] עובדה היא כי כל הישיבות של הספרדים בארץ לא נתנו לנו פירות טובים מתאימים'. הוא הציע תכנית פעולה לאוצר התורה, באופן זמני עד שיוכשרו מורים, לבחור בין עשרה לשנים-עשר אברכים מפורת יוסף ומישיבות נוספות, ולהעביר להם קורסים מתאימים על מנת שיוכלו ללמד בתלמודי תורה הקיימים.⁵⁷ דבריו מבטאים את הדואליות שהייתה אופיינית לישיבה בשנות הארבעים. היא נחשבה למקור השפעה, והשפעתה הורגשה, כך שאת המורים לתלמודי תורה ייקחו דווקא משורותיה, אולם השפעה זו עדיין לא הייתה מספיקה, עדיין הורגש חסר, והייתה ציפייה ליותר.

⁵⁴ עובדיה יוסף, הליכות עולם, הערות והארות על הספר בן איש חי, ירושלים, תשנ"ח (להלן: יוסף, הליכות עולם), עמ' ה.

⁵⁵ משה סופר, "רבנים ספרדים", הד המזרח, 30.6.1942.

⁵⁶ מר דרור, "לבעיית הרבנים הספרדים", הד המזרח, 14.8.1942.

⁵⁷ בן יעקב, אוצר התורה, עמ' 5-6.

8.2. הרחבת מעגלי ההשפעה 1948-1967

8.2.1. משבר העלייה הגדולה

בתקופת המנדט הבריטי הורכב רובו של היישוב היהודי בארץ ישראל מיוצאי אירופה בעלי תפיסת עולם חילונית. אולם כמחצית מגלי העלייה הגדולים שהגיעו מיד עם הקמת המדינה בשנים 1948-1949 כללו עולים מארצות אסיה ואפריקה, רבים מהם בעלי השקפת עולם דתית או מסורתית, ואלה שינו את הפנים הסוציולוגיים והדמוגרפיים של המדינה.⁵⁸

היו משכילים בקרב העולים החדשים מארצות המזרח, בעיקר מארצות הבלקן ומטורקיה, אולם ביחס ליוצאי אירופה, היו רוב בני עדות המזרח נחשלים בתחומי הכשרה מקצועית, רמת חיים והשכלה. פועלים מתוכם קיבלו בדרך כלל שכר נמוך יותר בגלל מיומנות וסיווג מקצועי נמוך ומשום שהיו שכירים בלתי מאורגנים, רמת החיים בקרבם הייתה נמוכה יותר ובאה לידי ביטוי באיכות דיור נמוכה וצפיפות הדיור הגבוהה ביותר. רובם היו חסרי נורמות התנהגות של אזרחים במערכות פוליטיות מודרניות או מערביות כמו גיוס פוליטי, הליכה לקלפיות, ופעילות פוליטית כעיסוק מקצועי פרופסיונלי. הם לא הסתגלו לתרבות הפוליטית שנכפתה עליהם על ידי העלייה האשכנזית ממזרח אירופה, עובדה שהציבה אותם כחלשים ומנוכרים כלפי התרבות הפוליטית הדומיננטית ביישוב. נתונים אלה יחד עם קרבתם למסורת, עוררו חששות שגלי העלייה מהמזרח ישנו את אופי התרבות במדינה ויטו את מאזן הכוחות הפוליטי לטובת החזית הדתית על חשבון המפלגות החילוניות.⁵⁹

הנהגת מפא"י⁶⁰ דגלה בתפיסת 'המדינה המחנכת' ובמדיניות 'כור היתוך' תרבותי-חינוכי שיהפוך את העולים לחברה אחת המתנהלת לפי ערכים תרבותיים רעיוניים של תנועת הפועלים הציונית. משנת 1947 הוקמו מחנות עולים שהיוו מקום יישוב זמני לעולים החדשים, ואת כל צרכיהם, כולל שירותי חינוך ובריאות, סיפק הממסד. עם גבור גלי העלייה התארכה השהייה במחנות, מספר העולים עלה בצורה ניכרת ונוצרו בהם תנאים קשים. בשנת 1950 החליפו אותם המעברות, שבשונה ממחנות העולים, היה על העולים בהן להתפרנס למחייתם, הן צומצמו עם השנים, ובשנת 1963 נשארו בהן רק 15,300 נפש. חינוך הילדים במחנות העולים ובמעברות הוטל על המחלקה לקליטה תרבותית של העולים באגף התרבות של משרד החינוך, אלא שהם נחשבו אקס-טריטוריה לגבי רוב היישוב בארץ, ונקבעו לגביהם תקנות מיוחדות. להורים בהם לא ניתנה זכות בחירה לזרם החינוכי הרצוי, ובמטרה ליישם את מדיניות 'כור ההיתוך' ולעצב את ילדי העולים בדמות 'הישראלי החדש' הוקמה רשת 'חינוך אחיד'.⁶¹ ילדי העולים קיבלו בה חינוך ציוני וחלוצי: שפה עברית, תולדות

⁵⁸ צורף, הנשיא השלישי, עמ' 342.

⁵⁹ ליסק, הבעיה העדתית, עמ' 301-304, 342.

⁶⁰ מפלגת פועלי ארץ ישראל (מפא"י) הייתה מפלגה ציונית סוציאליסטית שנוסדה ב-1930 בארץ ישראל, מאיחוד מפלגות הפועל הצעיר ואחדות העבודה, והפכה לגורם המרכזי ביישוב ובתנועה הציונית. בעשורים הראשונים של מדינת ישראל הייתה מפא"י מפלגת השלטון היחידה (וממשיכתה "מפלגת העבודה הישראלית" אחריה) עד למהפך בבחירות לכנסת התשיעית 1977. מאיר אביזוהר, יעקב גולדשטיין, יוסף גורני ויעקב שביט, "דיון: הקמת 'מפלגת פועלי ארץ-ישראל' וגיבוש דפוס מנהיגות ביישוב היהודי בארץ-ישראל", **קתדרה**, 23, אפריל 1982, עמ' 157-186.

⁶¹ צמרת, עשר שנות חינוך, עמ' 130.

הציונות וידיעת המולדת והעם, ערכי אהבת המולדת, עבודת כפיים ועבודה חקלאית. שיטה זו הכתיבה חינוך אנטי דתי בניגוד להשקפת העולם של עולים רבים.⁶²

בסוף שנת 1949 החלו להסתנן שמועות על צעדים חריגים שנקטו מורים במחנות כדי להשיג את יעדיהם. נטען כי מתבצעים שם 'כפייה מצפונית ואינקוויזיציה נגד דת ישראל', 'רצח תרבותי ודתי'⁶³ וניסיון להעביר תושבים על דתם. המורים גוזזים פאות ילדים, מונעים ממורים דתיים ללמד ואוסרים על תפילה והנחת תפילין. נסיונות המפלגות הדתיות לשלוח שליחים למחנות ולפתוח בהם בתי ספר דתיים מחוץ למסגרת החינוך האחד נכשלו,⁶⁴ והמאבק התמקד במישור הפרלמנטרי והציבורי. הנושא עלה בישיבות וועדת החינוך של הכנסת, בה דרשו להחיל במחנות העולים חינוך לפי זרמים כפי שמקובל בשאר חלקי הארץ. חברי כנסת דתיים איימו 'במלחמת אזרחים בדמים ממש אם הדבר הזה לא ייפסק מיד'.⁶⁵ הסערה לובתה בפרסומים בעיתונים בארץ ומחוצה לה, ובפעולות מחאה של ארגונים יהודיים בתפוצות. אנשי מפלגות הפועלים בארץ האשימו את החוגים הדתיים שמוציאים את דיבתם הרעה של אנשי מחלקת התרבות משיקולים פוליטיים.⁶⁶ תחושת שני הצדדים הייתה כי זהו מאבק על פני המדינה: 'השאלה היא למי יהיו שייכים המאות והאלפים והרבבות של הילדים והנוער? מי יהיה האחראי להם?'⁶⁷ וכדי לחקור את הדברים הוקמה וועדת פרומקין, שהביאה להסכם במרץ 1950, שהחינוך במחנות העולים יועבר מידי אגף התרבות לאגף החינוך במשרד החינוך, החינוך במחנות עולי תימן יהיה דתי בפקוח ועדה המורכבת ממפקחים דתיים נציגי ארבעת הזרמים, ובכל אחד מהמחנות האחרים תהיינה שתי מגמות חינוכיות, מהן אחת דתית.⁶⁸

על אף שהמשבר עסק רובו ככולו בעולים מעדות המזרח, המאבק בין חילוניים לדתיים לא תפס מקום מרכזי בסדר יומם.⁶⁹ כמו הדאגה לחינוך ילדי הספרדים לאחר מלחמת העולם הראשונה בירושלים (ראו לעיל: 2.5.3.2, 'נסיונות לשינוי מצב הישיבות הספרדיות בירושלים'), עלתה התעוררות לפעולה גם כעת דווקא מקרב החרדים האשכנזים,⁷⁰ שהיו מעורבים כבר בגולה במאבקים נגד תופעות של השכלה, רפורמה וחינוך. בשנת תשי"י (1950) הקימו צעירים חרדיים מתלמידי הישיבות הגדולות (בעיקר חברון, מיר ופוניבז') את 'חבר פעילי המחנה התורתי'. הם נסעו

⁶² צורף, הנשיא השלישי, עמ' 342-343.

⁶³ ציטוטים מדיוני וועדת חינוך של הכנסת. צורף, הנשיא השלישי, עמ' 344.

⁶⁴ מלחמות החינוך היו קשורות לזרמי החינוך הפוליטיים-תנועתיים שהיו קיימים בארץ, ולכל זרם היה אינטרס להגדיל את כוחו. צמרת, עשר שנות חינוך, עמ' 130.

⁶⁵ מתוך שאילתא שהגיש חבר הכנסת דוד צבי פנקס, מראשי 'המזרחי', בשם החזית הדתית. צורף, הנשיא השלישי, עמ' 344.

⁶⁶ שם.

⁶⁷ דברי נחום לוין, ראש מחלקת התרבות במשרד החינוך. ליסק, הבעיה העדתית, עמ' 346.

⁶⁸ צורף, הנשיא השלישי, עמ' 345-346; צבי צמרת, "וועדת פרומקין- וועדת חקירה ממלכתית בנושא חינוך ילדי העולים בשנות המדינה הראשונות", **עיונים בתקומת ישראל**, 1 (1991), עמ' 405-439.

⁶⁹ ליסק, הבעיה העדתית, עמ' 308.

⁷⁰ המאבק על אופי החינוך במחנות, בריכוזי העולים, וביישוביהם, העסיק את כל רבדי החברה הדתית. תנועת בני עקיבא הקימה סניפים בריכוזי עולים החל מתש"י (1950), הכשירה לכך מדריכים ותכניות פעולה. מרדכי בר לב, "בני עקיבא-תנועת הנוער הדתית-חלוצית" בתוך: מרדכי נאור (עורך), **תנועות הנוער 1920-1960**, ירושלים, 1989, עמ' 75-91, בייחוד עמ' 85.

למחנות העולים ופעלו, לעתים תוך סיכון, לרישום ילדי העולים לבתי ספר דתיים. מאוחר יותר החלו לפעול במושבי העולים וארגנו פעולות לנוער ושיעורי תורה, ובעיקר עסקו בשכנוע צעירים לעבור לישיבות שברובן היו גם מסגרות פנימייתיות.⁷¹

פורת יוסף הייתה הישיבה הספרדית היחידה שדמתה לישיבות האשכנזיות הגדולות. היא הקימה באותה תקופה את הפנימייה בקטמון,⁷² אך הייתה קטנה מכדי לקלוט את כל המתדפקים על דלתותיה. חבר הפעילים וישיבות ליטאיות שונות⁷³ פעלו להקים מוסדות ישיבתיים מיוחדים לעולים מארצות המזרח⁷⁴ ואגפים המיועדים לעולים חדשים בתוך ישיבות קיימות,⁷⁵ קיימו בירושלים ימי ישיבה לתלמידי החינוך הממלכתי דתי על ידי מארגנים מישיבות חברון, מרכז הרב וקול תורה,⁷⁶ והעבירו תלמידים אפילו לישיבות תיכוניות.⁷⁷ היו מקרים שבהם נעשה שיתוף פעולה בין מנהיגים ליטאים לרבנים מזרחים כדי להעמיק את הקשר עם העולים החדשים, כמו הקמת נווה ארץ בבאר יעקב בסיוע הרב אליהו רפול,⁷⁸ והצלחת 'אגודת ישראל' והליטאים בפעילות בקרב העולים הביאה רבים מבוגרי פורת יוסף ומחכמי הספרדים לתמוך בחבר הפעילים.⁷⁹ עם זאת, רבני פורת יוסף לא השתתפו בהטלת כופר נפש להצלת העולים שהטילו ראשי ישיבות אשכנזיות,⁸⁰ ולא נשלחו תלמידים לישיבת פורת יוסף על ידי חבר הפעילים,⁸¹ כנראה בעיקר משום שלא הייתה בה פנימייה, ולא ניתן היה לקלוט בה נוער ממחנות העולים שהגיע ברובו מחוץ לירושלים והיה זקוק לקורת גג.

⁷¹ פרידמן, החברה החרדית, עמ' 177; הורביץ, ש"ס והציונות, עמ' 45; תיאור הקמתו של חבר הפעילים ראו: כהן, הארי במסתרים, עמ' 70; **הדים**, גליון ה'-ו', שבט תשי"ז, עמ' 13-15.

⁷² 'הסוכנות היהודית-דו"ח על ישיבת פורת יוסף', 28.10.1968, אצ"מ 17-18127-575: 'בתש"ט באה הישיבה במגע עם עליית הנוער והחלה לקלוט חניכים מן העליה החדשה בסניף שהקימה בשכונת קטמון'.

⁷³ הישיבות שהקים חבר הפעילים נקראו 'ישיבות החבר': ישיבת זכרון חיים בפרוודור ירושלים, ישיבת עכו, ישיבת באר שבע, וישיבת בן חיל ביבנה העתיקה. **החבר**, א, מנחם אב תשי"ג, עמ' 21-22; מלבד ישיבות החבר הם דווחו על העברת תלמידים לישיבות: קדושת ציון, ישיבה מקצועית חב"ד, ישיבת לוד, ישיבת יהודה, ישיבת חדרה, ישיבת כפר חב"ד, מוסד שדה חמד, וישיבת נחלת ראובן. **הדים**, גליון ה'-ו', שבט תשי"ז, עמ' 24; **הדים**, גליון ז', תשרי תשי"ח, עמ' 64.

⁷⁴ הורביץ, ש"ס והציונות, עמ' 45; פרידמן, החברה החרדית, עמ' 177.

⁷⁵ לדוגמה, תלמידים תימנים הועברו לסלובדקה, ומשם לישיבת מקור חיים, היחידה שהסכימה לקלוט את ילדי תימן בשעריה. הורביץ, ש"ס והציונות, עמ' 42; ישיבת מקור חיים נוסדה בראשית שנות הארבעים כחלק ממאמץ לגיבוש עולם התורה הליטאי בארץ ישראל לאחר מלחמת העולם השנייה, אולם עם גלי העליה שהגיעו בקום מדינת ישראל, הסב ראש הישיבה הרב יהודה לוין, את ייעוד המוסד לקליטת החוגים הדתיים השמרניים של עולי המזרח; ראו גם: חן ופפר, מרן עובדיה יוסף, עמ' 99; בהמשך למד בישיבת מקור חיים הרב משה צדקה, בנו של הרב יהודה צדקה, והרב עובדיה יוסף לימד בישיבה זו חצי שנה. ששון, אביר הרועים, חלק ב, עמ' 48; בתוך ישיבת פונוביז' הוקמה ישיבה בשם 'נווה שלום' לתלמידים עילויים מעדות המזרח. **קול סיני**, גליון י כרך א, אב תשכ"ב.

⁷⁶ **הדים**, גליון ה'-ו', שבט תשי"ז, עמ' 24; ישיבת קול תורה שינתה את שפת הלימוד מידיש לעברית כדי שתלמידים יוצאי עדות המזרח יוכלו ללמוד בה. שוורץ, אבא שאול, עמ' 11 בהערה ללא מספר.

⁷⁷ **הדים**, גליון ה'-ו', שבט תשי"ז, עמ' 13-15; פרידמן, החברה החרדית, עמ' 177.

⁷⁸ הורביץ, ש"ס והציונות, עמ' 45; הרב אליהו רפול היה תלמיד במעלה ירושלים וחבר אגודת ישראל. "גילויים נוספים על 'מבצע כלה'", **דבר**, 1.6.1961; הפעילות במחנות העולים חיברה אותו לתלמידי פורת יוסף, והם הקימו ביחד את מחתרת ברית הקנאים (להלן: 8.2.2.5 'ברית הקנאים').

⁷⁹ הורביץ, ש"ס והציונות, עמ' 45.

⁸⁰ **הקול**, 27.9.1949.

⁸¹ בדיווחי חבר הפעילים בכתבי העת שהוציאו מופיעות רשימות של תלמידים שהועברו לישיבות, ולא מופיעה בהם ישיבת פורת יוסף. ראו: **החבר**, אייר תשט"ז, ללא עמ'; **הדים**, גליון ה'-ו' עמ' 13-15.

8.2.2. פעילות פורת יוסף בקרב העולים

ישיבת פורת יוסף היוותה את עיקרה של היהדות החרדית הספרדית בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל, אך לטענתו של הורביץ לא היה לה כוח ויכולת ארגון כדי להוביל את המאבק על חינוך העולים.⁸² מלכתחילה כלל לא נתנה הישיבה את הדעת למתרחש במחנות העולים. בשנים שלאחר מלחמת העצמאות הייתה נתונה בעצמה במהלך התארגנות מחדש לאחר נפילת הרובע, אבדן המבנה והמשבר כלכלי. היה עליה להשיג בעצמה תקציבים לפעילות השוטפת, ולארגן את הלימודים כסדרם בעוד התלמידים מפוזרים בין בתי כנסת שונים. היא התכוונה לקלוט לתוכה עולים חדשים, אולם לא הייתה ערוכה לכך באין פנימייה ותנאים מתאימים. מעט תלמידים שהגיעו באותה תקופה אוכלסו במוסד דיסקין,⁸³ בבית בלומנטל,⁸⁴ ובמקומות נוספים, הרב בן ציון אבא שאול היה בוחן אותם ומתאים לכל אחד את הכיתה המתאימה,⁸⁵ אך מסמכים מהתקופה מתעדים מקרים בודדים כאלה בלבד, כמו תלמיד עולה חדש בשם דוד גרשון, יליד קושטא, שלמד בפורת יוסף וישן בבית היתומים הספרדי, קיבל מהישיבה 2 לא"י לחודש, וביקש תמיכה מוועד העדה הספרדית.⁸⁶

המשבר שהתעורר במדינת ישראל בסוף שנת 1949 לגבי החינוך במחנות העולים חשף את פורת יוסף לעוצמת הבעיה,⁸⁷ ומצא אותה משתאה ונבוכה, כפי שאמר הרב עובדיה הדאיה בשנת תש"א (1941): 'וזהו ההבדל שביננו לבין אחינו האשכנזים, האשכנזים הם זריזים וחלוצים עושים כל מיני תעמולות כדי להשיג מטרותם וה' עוזר להם...'⁸⁸ חריגותם של הדברים שהתרחשו במחנות העולים, בפרט ביחס לאדיקות הדתית שנשמרה בפורת יוסף, אילצה את בניה להרחיב את מעגלי ההשפעה, ועל אף האתגרים שהעסיקו אותם בתיחזוק הלימודים השוטפים בישיבה, קלטו מהאשכנזים את דרכי

⁸² הורביץ, ש"ס והציונות, עמ' 38.

⁸³ בית היתומים דיסקין הוקם בשנת 1880 ברובע המוסלמי בעיר העתיקה על ידי הרב יהושע לייב דיסקין, עלה לארץ לאחר ששימש כרב בכמה קהילות באירופה, והשפיע על היישוב הישן בירושלים. לאחר מותו המשיך בנו הרב ירוחם דיסקין בהפעלת המקום, עבר לרחוב הנביאים, ואחר כך למבנה חדש בגבעת שאול. בהנהלת המוסד נמנו אישים מהיישוב הישן יחד עם חברי 'המזרחי'. הלימודים היו תורניים והתקיימו בעברית וביידיש, אך למדו בו גם ילדים מרקע לא דתי.

⁸⁴ בית היתומים 'ציון בלומנטל' הוקם בשלהי מלחמת העולם הראשונה (1917) על ידי נסים דנון, בסיוע משפחת בלומנטל שדאגו להחזיקו לאורך השנים. הרב אברהם יצחק הכהן קוק שימש כנשיא המוסד.

⁸⁵ מוצפי, לתולדות, עמ' עז. כותב כי הגיעו 300 עולים לישיבה. אך מספר זה לא אפשרי כיוון שבישיבה עצמה לא היו כל כך הרבה תלמידים, וגם לא בקטמון.

⁸⁶ ד' גרשון אל נשיא ועד עדת הספרדים, 31.11.1947, או"ע"ס, מיכל 6216/2.

⁸⁷ חוסר המודעות ששרר בין חכמי פורת יוסף בא לידי ביטוי בסיפור שמביא הרב שמואל זעפרני, בספרו דורש טוב, עמ' 74. כשפנה הרב צדקה אל הרב אפרים כהן בבקשה שיצטרף אליו למחנות העולים וסיפר פרטים על מצבם הרוחני הירוד, רק אז התוודע לכך הרב אפרים כהן, ופרץ בבכי. הרב צדקה אמר: לא יועילו הבכיות, חייבים לצאת להשפיע. וכשחזרו מביקור במחנות אמר חכם אפרים לבני ביתו: 'לבכות אני מוכרח. החורבן אינו ונורא. איני בטוח שיועילו הדיבורים שלי, אולם אין לשבת בחיבוק ידיים ובלי נדר אמשיך לצאת למחנות העולים'.

⁸⁸ הדאיה, ויקח, חלק ג, עמ' ק.

המשבר במחנות העולים עירער את חומות ההגנה וההתבצרות שנבנו בפורת יוסף, ואילץ אותה לעלות דרגה בפעולות הפריצה וההשפעה. בוגרים ותלמידים החלו לפעול עם העולים החדשים, למדו איתם, וסייעו להם לדאוג לחינוך דתי לילדיהם. ביניהם היו הרב עובדיה יוסף,⁹⁸ הרב שמעון בעדני,⁹⁹ והרב מרדכי אליהו.¹⁰⁰ הפעילות המשיכה לאורך השנים, בניסיון של פורת יוסף להשפיע במקומות שהיה בכוחה. תלמידים נשלחו למחנות העולים, אספו נוער עולה אל הפנימייה שהוקמה בקטמון, ויזמו שיעורי תורה למבוגרים. במשך תקופה היה הרב מרדכי אליהו יוצא מדי יום עם הרב שבת יודלביץ למסור שיעורי תורה בנקודות מרוחקות, הרב אליהו בהלכה, והרב יודלביץ באגדה.¹⁰¹ בשנת תשכ"ד (1964) יצאו לפני פסח חניכי הישיבה בקטמון לעיירה הצפונית שלומי, ובמשך מספר ימים העבירו בה וביישובים הסמוכים שיעורי תורה לעולים,¹⁰² והרב עזרא עטיה חתם עם מנהיגים נוספים מעדות המזרח על קריאה לרישום הילדים לבתי ספר דתיים בלבד.¹⁰³

לאחר ההתארגנות לפעולה במחנות העולים, במעברות וביישובים, החלו פעולות השפעה מופנות גם כלפי הציבור הספרדי בתוך ירושלים, כמו קבוצת בחורים שהייתה מוסרת בתורנות יומית שיעור בין מנחה לערבית בבית הכנסת בסמטת יעבץ שבמרכז העיר, בו התפללו בעלי עסקים מהאזור ועוברי אורח.¹⁰⁴ הרב עובדיה יוסף תיאר את שיעור ההלכה היומי שלימד לעולי פרס, ומדבריו מצטיירת מחד הבורות השלטת בקהל, ומאידך החשיבות הגדולה שראו בני פורת יוסף בלימוד עימם.¹⁰⁵ מפעם לפעם הזמינה הישיבה את הציבור הרחב לפעילויות ושיעורים, כמו עצרת רינה ותפילה בהשתתפות חזנים בשנת 1958,¹⁰⁶ דרשות בשבת,¹⁰⁷ ומשנת 1960 שיעור מרכזי לציבור הרחב בלילי שבתות, שהועבר על ידי הרב עובדיה יוסף ומשך קהל רב שבא להאזין.¹⁰⁸

⁹⁸ הורביץ, ש"ס והציונות, עמ' 45.

⁹⁹ מוצפי, לתולדות, עמ' עז. על ועד הפעילים ראו: הורביץ, ש"ס והציונות, עמ' 40-42.

¹⁰⁰ אליהו, אביהם של ישראל, עמ' 24. חבר שלמד ב'קול תורה' היה מגיע למחנות יחד עם הרב מרדכי אליהו, שלמד בפורת יוסף, וסיפר: 'היינו מסתובבים במחנות העולים ומלמדים אותם תורה בכל יכולתנו. אבל המעשה שאנחנו עשינו היה כמו טיפה בים. המערכת השלטונית הפעילה עליהם לחצים כלכליים בעבודה ובפרנסה, היא ניתקה ילדים מהוריהם והעבירה אותם לקיבוצים שלא היינו יכולים להגיע אליהם ונדרשה דרך פעולה ברמה ציבורית...'

¹⁰¹ זעפרני, דורש טוב לעמו, עמ' 29.

¹⁰² "חלוצי תורה לישובי הגליל", קול סיני, גליון 33, יא מכרך ג, אב תשכ"ד, עמ' 310.

¹⁰³ "קריאה קדושה מרבותינו הגאונים הספרדים בירושלים", קול סיני, אייר תשכ"ג, גליון ח כרך ב, עמ' 206: 'היות שבימים אלו נערך הרישום לבתי הספר, הננו לבקש מאת אחינו בניי [=בני ישראל] נא בבקשה אל תחטאו בילד. הניסיון הוכיח כי כל אלה שמתחנכים בבתי ספר החופשיים למיניהם פורקים מהם עול תורה ומצוות. ובכך אנו עם בניי ששמרנו על גחלת האומה מדור דור מתבקשים להמשיך את שלשלת הזהב גם לדור הבא ולתת לבניו את האפשרות להתגדל על ברכי התורה והמצוות שבזה הילד גדל לתפארת עמו עם תורה ודרך ארץ התבוננו וראו כי כל אלה שהתחנכו בבתי ספר החופשיים למיניהם הפסיקו כבר את שלשלת הזהב וקדושת הדורות. הבה נתאזר בכל כוחינו לרשום את בנינו ובנותנו אך ורק בבתי ספר ות"ת חרדים ודתיים. ומי שרושם את בניו ובנותיו בבתי ספר החופשיים עליו לדעת כי הוא עתיד ליתן את הדין על כל מעשהו והפשעים שיעשה הילד עד סוף כל הדורות. ראו הזהרנוכם. ומי ששומע לנו ישכון בטח ועליו תבוא ברכת טוב. בברכת התורה אברהם ענבי זקן רבני עדת החלבים, עזרא עטיה ראש ישיבת פורת יוסף, נסים כדורי זקן רבני עדת החלבים. נ.ב. מי נקרא בי"ס דתי ע"ז [=על זה] לעשות שאלת חכם'.

¹⁰⁴ עטיה, האיש על העדה, עמ' 309.

¹⁰⁵ יוסף, הליכות עולם, עמ' ה.

¹⁰⁶ אצ"מ, KR\2180. עצרת זו אורגנה בשיתוף עם עיריית ירושלים.

¹⁰⁷ הודעה על קיום שיעורים בפרשת שבוע, 1956, אצ"מ, KR\15934.

¹⁰⁸ חן ופפר, מרן עובדיה יוסף, עמ' 137-138; ביצור יהושע, "לא רציתי להיות רב ראשי", מעריב, 22.12.1960.

8.2.3. פורת יוסף קטמון

החשיפה לתופעות במחנות העולים והפעילות בקרב העולים החדשים, עוררה את הישיבה לצורך בקליטת נוער עולה אל תוכה, על מנת שיוכל לספוג את ערכי המסורת, ובפרט את ערכי המורשת הספרדית. לצורך כך הוקמו המוסדות בקטמון, כפי שאמר הרב יהודה צדקה בהספד על הרב עזרא שרים:

...והנה כמה סערת "עליית הנוער", והנוער זקוק למצילים משמד רוחני, מיד מתגייס הרב ז"ל עם בניו היקרים הי"ו J=ה' יקיים ויחיים), ולא נח ולא שקט עד אשר הקים בשכונת קטמון, מוסד מסודר לתפארה, עם פנימיה וישיבה למען העולים...¹⁰⁹

המוסדות בקטמון כללו בית ספר לילדים, פנימייה, ומאוחר יותר הוקמה גם ישיבה לנוער, את כולם נסקור להלן.

8.2.3.1. פנימיית פורת יוסף בקטמון

הנוער העולה ממחנות העולים ומהמעברות היה זקוק לקורת גג, ורובו הגיע מחוץ לירושלים. על מנת לאפשר את קליטתו היה הכרח בהקמת פנימייה. מנהל הישיבה, הרב עזרא שרים, יצר קשר עם עליית הנוער, ולקראת שנת הלימודים תשי"י (1950) הוקמה הפנימייה בקטמון.¹¹⁰

בתשי"ט באה הישיבה במגע עם עליית הנוער והחלה לקלוט חניכים מן העלייה החדשה בסניף שהקימה בשכונת קטמון. הצעירים בגיל בי"ס יסודי למדו בבית ספר פורת יוסף בבעלות החינוך העצמאי ובפיקוח משרד החינוך בקטמון. המבוגרים יותר נסעו יום יום לשכונת הבוכרים והשתלבו בכיתות הישיבה המרכזית.¹¹¹

העולים שנקלטו למדו ברובם בבית הספר של פורת יוסף בקטמון, שיועד לגילאי היסוד (להלן: 8.2.3.2 'תלמוד-תורה פורת יוסף'), והנוער עבר לאט לאט ללימודים בכיתות הישיבה שבשכונת הבוכרים, עוד בתקופת בתי הכנסת,¹¹² עד שהחלוקה בין בית הספר לישיבה התאזנה.¹¹³ בשלב מסוים לא אישרה עליית הנוער לתלמידיה ללמוד בתלמוד תורה של פורת יוסף, שהיה בית ספר

¹⁰⁹ אטון, משואות, חוברת ד, עמ' 92.

¹¹⁰ אי שרים אל מ' קול, 12.6.1954, אצ"מ, S75/15208-77.

¹¹¹ 'הסוכנות היהודית- דו"ח על ישיבת פורת יוסף', 28.10.1968, אצ"מ, S75\18127-17.

¹¹² 'הסוכנות היהודית- דו"ח על ישיבת פורת יוסף', 28.10.1968, אצ"מ, S75\18127-17.

¹¹³ בנובמבר 1950 היו כחמשים וארבעה תלמידים בפנימייה, מתוכם למדו חמשים ושניים בבית הספר ורק שניים בישיבה. מ' מונק אל הרב א' דויטש, 2.11.1950, אצ"מ, S75/15208-239; באוגוסט 1954 היו בפנימיית פורת יוסף כחמשים ושניים תלמידים. אצ"מ S75/15208-63; מתוכם כשלושים תלמידים למדו בישיבה. אי שרים אל מ' קול, 12.6.1954, אצ"מ, S75/15208-77.

בבעלות החינוך העצמאי, אך חזרה לאחר השתדלות הרבנים,¹¹⁴ כך שהצעירים למדו בבית הספר, והבוגרים יותר נסעו יום יום ללימודים בשכונת הבוכרים.¹¹⁵

הבניין בשכונת קטמון בו שכנה הפנימייה, נשכר מהמפקח על נכסי נפקדים לאחר דיון בבג"ץ,¹¹⁶ הישיבה השקיעה כסף רב בשיפוצו והתקנתו, והכניסה אליו רהיטים שחלקם התקבל מאוצר התורה בניו יורק.¹¹⁷ שליחים מהפנימייה יצאו אל המעברות למצוא שם תלמידים מתאימים,¹¹⁸ והמנהל מנשה הלוי העיד שחדר לקיבוץ אשתאול ולמספר מעברות תחת השם 'גבריאלי' על מנת לאסוף משם ילדים כדי לחנכם בדרך התורה.¹¹⁹ לאחר שבעבר ביכה את המחסור בפנימיות לתלמידי ישיבה ספרדים, שיבח כעת הרב עובדיה הדאיה את הקמת הפנימייה:

עלינו להחזיק טובה גדולה כפולה ומכופלת להישיבה הגדולה המפורסמת שעשתה צעד גדול בזה שהתחילה לקלוט תלמידים מחוץ לירושלים וסידרה להם פנימיה, שבה סודר להם אש"ל [=אכילה, שתיה, לינה] שיהיו קשורים לתורה וליראה יומם ולילה ולא ידאגו לאוכל ולמקום שינה וזה יהיה להם מעיר לעזר גדול לאלה הבאים מחוץ לירושלים שיהיה להם מקום מקלט שיוכלו להיות מחובשי ביהמ"ד [=בית המדרש] וזה יביא גם תועלת גדולה לריבוי התורה לעדות הספרדים, בארץ ובחוץ לארץ שילכו למקום התורה בירושלים...¹²⁰

התפקוד התבצע תחת אותה הנהלה של ישיבת פורת יוסף.¹²¹ על נייר מסמכים רשמי של הפנימייה הופיע וועד הישיבה שכלל את יוסף שמאע, רפאל סתהון, רבינו פוליטי, מרדכי כהן ומנהל המוסד הרב עזרא שרים שדאג להקמתה, בנשיאות הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, כך שהפנימייה קיבלה

¹¹⁴ הרב מ' בן שמעון ואחרים אל מ' קול, 5.1.1950, אצ"מ, 4-75/15212. חתומים על כך הרבנים מנצור בן שמעון, משה עדס, ויהודה צדקה; מ' גליקמן פרוש אל מ' קול, 16.6.1950, אצ"מ 16-75/15215.

¹¹⁵ 'הסוכנות היהודית- דו"ח על ישיבת פורת יוסף', 28.10.1968, אצ"מ, 17-75/18127.

¹¹⁶ חוק נכסי נפקדים, תשי"א-1950, מקנה למדינת ישראל את נכסיו של מי שעזב אותה לשטחי מדינות עוינות במהלך מלחמת העצמאות. ראו: אתר הכנסת: http://fs.knesset.gov.il/1/law/1_lsr_210298.PDF; גם ישיבת מרכז הרב רצתה להקים פנימייה לתלמידים עולים וביקשה מבנה מהמפקח על נכסי נפקדים. אמ"י ג - 279/28; על בג"ץ משנת 1949 שדן בעניין בניין ישיבת פורת יוסף בקטמון ראו: אמ"י, פ-3/26; בראיון באתר בחדרי חרדים סיפר הרב יהודה עטיה, נכדו של הרב עזרא, כי בתחילה שכנה הפנימייה ב-20 דירות בקטמון. אולי היה זה לפני הכניסה לבניין או אישורו. יהודה עטיה, **ציון חרבה וירושלים שוממה, גלולה של ישיבת פורת יוסף – ראיון עם הרב יהודה עטיה**, אתר בחדרי חרדים: <http://www.bhol.co.il/news/134144>

¹¹⁷ אמ"י, פ-3/26, עמ' 24.

¹¹⁸ ד' אומנסקי אל מ' יערי, 12.6.1953, אצ"מ, 18-75/15209; א' שרים אל ד' אומנסקי, 1.6.1953, אצ"מ, 25-75/15209.

¹¹⁹ 'מנהל פנימית 'פורת יוסף' נתבע לדין על עדות כוזבת', **דבר**, 12.6.1951.

¹²⁰ הדאיה, ויקח עובדיה, חלק רביעי, עמ' קיז; אולם לא כולם שמחו על הקמת הפנימייה. בראיון עם הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018, אמר כי הרב יהודה צדקה התנגד וטען שמשכיבים ילד עם נערים קטנים רק במקרים בודדים.

¹²¹ ראיון הרב אליהו מדינה, 26.7.2018; 'פנימית פורת יוסף', 4.5.1953, אצ"מ, 31-75/15209.

תמיכה מאותם גופים שתמכו בישיבה: הגיונט,¹²² אוצר התורה,¹²³ ותורמים נוספים מחו"ל,¹²⁴ וכמובן בשיתוף עליית הנוער.¹²⁵

בשנות החמשים היו בה בין חמשים לשישים חניכים, רובם הוחזקו על ידי עליית הנוער,¹²⁶ שמימנה עבורם הוראה, הזנה, הלבשה, הנעלה, נקיון ומכבסה, רפואה והיגיינה, חשמל, מים, משרד ומשכורות,¹²⁷ והשתתפו בפעילויות כלל ארציות שיזמה.¹²⁸ מלבד עולים חדשים הגיעו גם תלמידים מטורקיה, ארגנטינה, מקסיקו, ארצות הברית, פרו ואנגליה,¹²⁹ ברמה לימודית לא תמיד גבוהה. ביקור משנת 1956 מתאר תלמיד ממקסיקו בן שבע-עשרה, רק בכיתה ז'...¹³⁰ מעט מהחניכים היו מעל גיל מסגרת עליית הנוער, או שהוחזקו על חשבון הוריהם.¹³¹

תלמידים מקהילות חו"ל שבאו ללמוד בארץ, גם במסגרת ישיבות, היו אינטרס ציוני של מדינת ישראל המתפתחת. היא סייעה לקליטתם במסגרת עליית הנוער, שנציגה כתב לאדם מפריז שהתעניין בישיבה: 'לכשעצמי אשמח באם גם ישיבה תשמש כח משיכה וגורם למען הגברת עליה מאותה ארץ, כשם ששיבות אחרות מהוות גורם להגברת עליה מארצות אחרות'.¹³² הנערים בני חו"ל הגיעו כדי ללמוד ולחזור לארצות מוצאם, מבחינת עליית הנוער כנציגי הציונות, ומבחינת ישיבת פורת יוסף כרועים רוחניים, ואכן המהלך נחל הצלחה:

מתורכיה הגיעו 5 בנים אשר שלושה מהם חזרו ואירגנו את החיים הדתיים בקהילת תורכיה המדולדלת [...] מארגנטינה באה קבוצה של 20 חניכים 10 חזרו והם משרתים בקודש בכל השטחים [...] גם ממקסיקו, ארה"ב, פרו ואנגליה באו צעירים להשתלמות וחלק מהם חזר למלא תפקידים תורנים.¹³³

¹²² מ' שרים אל א' ויניק, 13.5.1963, אצ"מ, s75/15023-36.

¹²³ 'אוצר התורה', ללא תאריך, אמ"י, פ-26/3, עמ' 24.

¹²⁴ אצ"מ, s75\15027-35.

¹²⁵ עליית הנוער אל הנהלת ישיבת פורת יוסף, 20.7.1964, אצ"מ, s75/15023-21; מ' מונק אל ע' שרים, 28.5.1953, אצ"מ, s75/18126.

¹²⁶ אצ"מ, s75/15207-17; בנובמבר 1950 היו כחמשים וארבעה תלמידים בפנימייה, מ' מונק אל הרב א' דויטש, 2.11.1950, אצ"מ, s75/15208-239; במאי 1951 חמשים ושבעה תלמידים. ד"ר ש' נתן אל הנהלת פורת יוסף, 24.7.1951, אצ"מ, s75/15211-49; ביוני 1952 כחמשים וחמישה תלמידים במוסד. מחלקה לעלית ילדים ונוער אל פנימיית פורת יוסף, 24.7.1952, אצ"מ, s75/15210-25; באוגוסט 1954 בפנימיית פורת יוסף כחמשים ושניים תלמידים. אצ"מ, s75/15208-63; אולם חניכי עליית הנוער היו פחות: בחשוון תשכ"ד (1964) 36 תלמידים. מ' שרים אל מ' מונק, 31.10.1963, אצ"מ, s75\17905-67; בתשכ"ה (1965) היו 37-39 מטעם עליית הנוער. הרב י' פולטי אל מ' מונק, 19.6.1965, אצ"מ, s75\17905-27; מ' שרים אל מ' מונק, 4.12.1964, אצ"מ, s75\17905-41; ובתשכ"ו (1966) 25 תלמידים. מ' שרים אל מ' מונק, 21.1.1966, אצ"מ, s75\17905-12.

¹²⁷ שאול, פאר תחת אפר, עמ' 125.

¹²⁸ עליית הנוער אל פנימיית פורת יוסף, 1.10.1958, אצ"מ, s75/15205-96.

¹²⁹ 'הסוכנות היהודית-דו"ח על ישיבת פורת יוסף', 28.10.1968, אצ"מ, s75\18127-17.

¹³⁰ 'דו"ח על ביקורי בביה"ס המוכר תלמוד תורה פורת יוסף ירושלים', 7.11.1956, אמ"י, גל-1675/19, עמ' 67.

¹³¹ 'הסוכנות היהודית-דו"ח על ישיבת פורת יוסף', 28.10.1968, אצ"מ, s75\18127-17.

¹³² אצ"מ, s75\15203-38; וראו: 'המלצות לתלמידים שביקשו סטיפנדיות', 2.6.1960, אצ"מ, s75\17906-19.

¹³³ 'הסוכנות היהודית-דו"ח על ישיבת פורת יוסף', 28.10.1968, אצ"מ, s75\18127-17.

בדפי מסמכים של הפנימייה נכתב: 'המטרה: לחנך ילדי עולים ברוח דתית ולאפשר להם להשתלם לרבנות ולמורי הוראה',¹³⁴ וכן: 'מוסדנו בו מתחנכים ילדי עולים מארצות המזרח על מנת לאפשר להם למצוא את הדרך לגדולי תורה בעדות הספרדיות שהיו בעבר לפאר הדורות ושלצערנו הרב המחסור בהם מורגש ביותר בקרב העדות הנ"ל',¹³⁵ ולמעשה הייתה הקמת הפנימייה חלק ממגמה לאפשר לילדי העולים חינוך דתי.¹³⁶ מצבם הכלכלי והחברתי של רוב הבתים מהם הגיעו התלמידים העולים היה קשה, והורים ניסו למשוך את ילדיהם חזרה הביתה כדי לעזור בפרנסת המשפחה:¹³⁷ 'ומה עוד שהמשפחות מרובות בילדים רבים ומזדקקים לתמיכת הבנים הגדולים'...¹³⁸ בכתבה משנת 1963 תוארו כך: 'כולם או רובם ככולם בני עניים מרודים, בני דלת העם, בני השכבות הירודות. יש אצלנו ילדים שאבותיהם שיכורים ואחיהם בני העולם התחתון'.¹³⁹ הרב טננבאום, מאנשי ועד הישיבות אמר: 'אם אין אתה מקבל ילד אשכנזי לישיבה והוא לא יקבל חינוך ישיבתי התוצאה שיהיה פחות ילד דתי אחד יודע תורה. אם אתה לא מקבל ילד ספרדי אחד לישיבה אתה פשוט זורק אותו לרחוב'.¹⁴⁰

מבחינת עליית הנוער לא הייתה מחויבות שחניכי הפנימייה ילמדו בתלמוד-תורה¹⁴¹ או בישיבה של פורת יוסף דווקא, אולם היא דרשה מהפנימייה להכריע האם היא מכוונת רק לישיבה, ותקבל תלמידים בודדים בלבד, או שהיא משרתת את כלל התלמידים וצריכה לדאוג לחינוך שווה לכולם.¹⁴² ואכן הוגדרה מטרה לכוון את תלמידי המוסד לישיבה,¹⁴³ כפי שכתב המנהל הרב אברהם שרים בתשי"ד (1954):

ברור כי לאור המטרה של מוסדנו אנו משתדלים לטפח בקרב חניכינו כיוון ורצון להתשלם בישיבה, אנו מתמסרים לדבר זה לנוכח העובדה כי המצב בעדות המזרח בנושא זה ירוד ביותר ובודאי לא נעלם מעיני [...] המחסור הגדול של רבנים ומדריכים רוחניים בעדות הנ"ל. וכדאי להביא לידעתך כי גם בארץ ואולי בתוככי ירושלים נמצאות עדות מבני המזרח שלא נמצא בתוכם מדרך רוחני שיכול לשבת אתם בשבת ולהסביר להם אפילו רעיונות מפרשת השבוע [...] כיום מתחנכים בישיבה כשלושים מחניכי מוסדנו לאחר שגמרו את למודם בביה"ס יסודי מושלם, הנ"ל מתחנכים בישיבה מתוך הכרה ברורה למה הם מתחנכים וידוע להם היטב המצב הרוחני המדאיג בקרב

¹³⁴ אצ"מ, 77-1208/75 ועוד מסמכים רבים.

¹³⁵ אצ"מ, 63-15207/75 דברים דומים ראו: הרב מ' בן שמעון ואחרים אל מ' קול, 5.1.1950, אצ"מ, 4-15212/75.

¹³⁶ אטון, משואות, חוברת ד, עמ' 92.

¹³⁷ מ' מונק אל א' הלפרין, 7.8.1960, אצ"מ, 27-15205/75.

¹³⁸ 'הסוכנות היהודית- דו"ח על ישיבת פורת יוסף', 28.10.1968, אצ"מ, 17-18127/75.

¹³⁹ שבתאי ק', "מזרח בלי הרגשת קיפוח", דבר, 9 באוקטובר 1963, עמ' 7.

¹⁴⁰ שם.

¹⁴¹ י' גולדשמיט אל א' דויטש, 27.1.1950, אצ"מ, ג-41/842.

¹⁴² מספר שאלות מאת מ' מונק, ללא תאריך, אצ"מ, 175-15208/75. ישיבת קול תורה מובאת שם כדוגמה לפנימייה שהכווינה את תלמידיה לישיבה בלבד.

¹⁴³ 'דו"ח על ביקור במוסד פורת יוסף ירושלים ביום 16.10.50', אצ"מ, 241-15208/75; 'שיעורי עזר בפורת יוסף, 10.11.1963, אצ"מ, 58-17905/75: 'פורת יוסף מקבלים רק חניכים המתאימים ללימוד ישיבתי. הם לומדים שם בכתות ו' עד ח' יסודיים במסגרת ביה"ס העצמאי פורת יוסף בקטמון'.

עם זאת, תלמידים שנצרכו לעזרה בלימודי תיכון קיבלו אותה בשעות הערב,¹⁴⁵ ומתוך הבנה שלא כל התלמידים מתאימים לישיבה, רצון של חלק מהורי התלמידים שיעסקו בחקלאות,¹⁴⁶ לימוד במוסד גם לימודי חקלאות,¹⁴⁷ כך שמי שלא ימשיך בישיבה יוכל להתאים לעבודה חקלאית. היו תלמידים שאף נשלחו לקיבוצים הדתיים כפר דרום וחפץ חיים,¹⁴⁸ והמוסד ביקש להקים בבית החולים האנגלי סנט ג'ון, שהיה ברשות אוצר התורה, סניף ללימוד חקלאות, אולם לא נתקבל לכך אישור, לאחר שבשנת תשי"א (1951) אושרה הבקשה להתרחב על ידי הוספת בלקונים.¹⁴⁹

מערכת החינוך הדתית, ובעיקר החרדית, לא הייתה ערוכה לקליטת ילדי עולים. בפנימיית פורת יוסף התקשו במציאת מדריכים מתאימים בעלי גישה חינוכית שהם גם בני תורה ותלמידי ישיבה,¹⁵⁰ והורגשה תנועת תלמידים מן הפנימייה למוסדות אחרים ולהתיישבות, גם בשל סדר יומם העמוס של תלמידי הישיבה.¹⁵¹ לא פעם קרה כי תלמידים שלא הצליחו להיקלט הועברו לקיבוצים, ואף ארע שברחו לקיבוצים של השומר הצעיר.¹⁵²

לאחר ביקורות מצד עליית הנוער על אופן התנהלות המוסד לאורך הזמן,¹⁵³ עמדה הפנימייה בשנת תשי"ג (1953) לפני סגירה¹⁵⁴ בעקבות ניהול כושל: העברת תלמידים למוסדות שונים ללא תיאום, הזנחת המוסד, התנהגויות בעייתיות מצד התלמידים שכללו בריחה, התפרעויות, פגיעה ברכוש ועוד, וכן פעילות חינוכית בעייתית. מנהל המוסד הקים קבוצה שנקראה 'חלוצי התורה' ולחמה כנגד מי שהתגרש בלימוד תורה ובקיום מצוות. הדבר גרם לפילוג התלמידים, ולתחושות נחיתות וחוסר אמון של מי שהיה מחוץ לקבוצה.¹⁵⁵ בעקבות זאת הוחלף המנהל הרב מנשה הלוי, ומונה במקומו מנהל בית הספר הרב נעים בן אליהו,¹⁵⁶ שהתפטר מניהול הפנימייה שבועיים לאחר מכן בשל מצבה החינוכי הקשה, ומשום שהמנהל הקודם נשאר במוסד והפריע לו במילוי תפקידו. בסופו של דבר

¹⁴⁴ א' שרים אל מ' קול, 12.6.1954, אצ"מ, s75/15208-77.

¹⁴⁵ שם.

¹⁴⁶ יד"ח על ביקור במוסד פורת יוסף ירושלים ביום 16.10.50, אצ"מ, s75/15208-241.

¹⁴⁷ אצ"מ, s75/15208-6-10; א' שרים אל מ' קול, 12.6.1954, אצ"מ, s75/15208-78.

¹⁴⁸ א' שרים אל מ' קול, 12.6.1954, אצ"מ, s75/15208-77-79.

¹⁴⁹ הנהלת פורת יוסף אל מ' ד' אומנסקי, 14.9.1951, אצ"מ, s75/15211-44. הרב מ' הלוי אל מ' קול, 13.5.1951, אצ"מ, s75/15211-57.

¹⁵⁰ מ' מונק אל מ' קול, 17.5.1951, אצ"מ, s75/15211-55; ר' יעקבי אל מ' מונק, 4.5.1953, אצ"מ, s75/15208-158; אצ"מ, s75/15208-175.

¹⁵¹ מ' מונק אל הרב ש' בעדני, 10.5.1954, אצ"מ, s75/15208-101.

¹⁵² מ' קול אל מ' אנגלרד, 5.5.1953, אצ"מ, s75/15208-143; מ' אנגלרד אל מ' מונק, 3.6.1953, אצ"מ, s75/15208-145; ועוד מסמכים בתיק זה.

¹⁵³ אצ"מ, s75/15208-222 ועוד.

¹⁵⁴ א' רובינשטיין אל מ' מונק, 16.1.1953, אצ"מ, s75/15208-123; מ' מונק אל מ' קול ואחרים, 16.3.1953, אצ"מ, s75/15208-168 ועוד.

¹⁵⁵ יד"ח על המצב החינוכי בפורת יוסף לאור הביקורים, 25.1.1953, אצ"מ, s75/15208-177-178 ועוד.

¹⁵⁶ הרב נעים בן אליהו, תרפ"ד-תשע"ד (1923-2014), נולד בעיר העתיקה לרב סלמאן אליהו. בילדותו למד בתלמוד-תורה בני ציון ואחר כך בישיבת פורת יוסף בעיר העתיקה. לחם בהגנה ונפצע בקרבות מלחמת העצמאות. היה בין מקימי בית הספר של פורת יוסף בשכונת קטמון, ובמשך שנים שימש כרב בשכונת הבוכרים בירושלים.

מונה כמנהל הרב אברהם שרים. בזכות פעילותו המוסד לא נסגר,¹⁵⁷ והגיעו אליו תלמידים נוספים.¹⁵⁸

בשל היות הפנימייה המוסד הספרדי היחיד של עליית הנוער,¹⁵⁹ השתדלו לנהוג בה ברגישות רבה. מעל פני השטח עלו רמזים ליחסים הבין-עדתיים המורכבים ששררו במדינה, וסחפו עימם את פורת יוסף המתווייגת. המפקח מטעם עליית הנוער, משה מונק¹⁶⁰ תיאר במכתב למנהליו את השתלשלות האירועים בפרשת הניהול הכושל:

...ולמעשה אני מציע קליטת 10 ילדים במוסד. לדעתי ניתנת האפשרות לחנך אותם, ונתונה האפשרות להעלות את הרמה החנוכית של המוסד [...] אני מבקש מההנהלה לדון בהצעה זו, בהתחשבות מיוחדת עם הרגשות העדתיים המתלקחים בכל הפרשה הזו...¹⁶¹

עם השנים התקדמה פורת יוסף בעבודה מול הנוער העולה, ולמדה את רזיה. בשנת תשי"ח (1958) התנהל המוסד בצורה טובה, וזכה לביקורת חיובית מעליית הנוער,¹⁶² וכן מדריכיו.¹⁶³ הם השקיעו מאמצים מיוחדים כדי להגיע ללב הנוער וללב משפחתו, והצליחו בכך:

מחנכי הישיבה מבקרים במשפחות, כדי להחדיר בהם את האהדה למגמותיה וההצלחה האירה להם פנים פעמים רבות [...] כל המבקר בישיבה מרגיש במסירות עובדיו ובהזדהות רוב חניכיו עם מטרות ועם רוח המוסד, ואין לזקוף זאת אלא על אותה התייחסות אישית לכל חניך דבר שאינו מקובל כל כך בישיבות הגדולות.¹⁶⁴

בשנת תשי"ח (1958) כבר הסתמנה מגמת התרחבות משמעותית בפנימייה:

לא נחדש דבר במכתבנו זה אם נתאר לך שוב את הצלחת הפנימייה והשגיה [...] לאור האמור לעיל ולנוכח הלחץ ההולך וגובר מיום לקבלת חניכים למוסדנו ולא דוקא מילדי עליית הנוער בארץ אלא גם ממקומות רבים [...] וביחוד מדרום אמריקה [...] על כן החלטו על אף המעמסה הכבדה [...] להרחיב את יכולת הקליטה של המוסד על ידי בניית

¹⁵⁷ באצ"מ, יש מסמכים רבים על השתלשלות הפרשה. 'דו"ח על המצב החינוכי בפורת יוסף לאור הביקורים...', 25.1.1953, אצ"מ, s75/15208-179. מסמך זה הינו תיאור מסכם.

¹⁵⁸ מ' מונק אל א' רובינשטיין, 23.4.1953, אצ"מ, s75/15208-164; מ' מונק אל מ' קול ואחרים, 15.3.1953, אצ"מ, s75/15208-171.

¹⁵⁹ ר' סיטון ואחרים אל משה קול, 28.12.1953, אצ"מ, s75/15207-107; ראו גם: אצ"מ, s75/15203-38: 'ישיבת פורת יוסף בירושלים היא אחת הישיבות הספרדיות המועטות שהוכרה על ידינו כמקום קליטה מתאים לחניכים מסוימים שמתקבלים למסגרתנו. ישיבה זו קולטת חניכים מטעם עה"נ [=עליית הנוער] מאז קום המדינה'.

¹⁶⁰ משה מונק למד בישיבת טלז והיה ראש צעירי אגודת ישראל בגרמניה. לאחר שעלה לארץ למד בישיבת חברון בירושלים. נפטר בתשל"ב (1972). על משנתו ראו: ברויאר מרדכי, "הרב משה מונק ז"ל – ליום השנה העשרים לפטירתו", המעיין, כרך ל"ב, גליון א', תשרי תשנ"ב, ירושלים. עמ' 43-48.

¹⁶¹ מ' מונק אל מ' קול ואחרים, 15.3.1953, אצ"מ, s75/15208-171. עם זאת, אין זה אומר שלא היו טעויות שנבעו מהבדלי מנטליות או מפיקוח מהודק מדי על המוסד יוצא הדופן בשיוכו העדתי...

¹⁶² מ' מונק אל הנהלת פורת יוסף, 23.1.1958, אצ"מ, s75/15205-111.

¹⁶³ הרב ש' בעדני אל מ' מונק, 22.5.1955, אצ"מ, s75/15208-15; 'דו"ח על המצב החינוכי בפורת יוסף לאור הביקורים...', 25.1.1953, אצ"מ, s75/15208-177-178, הרב שמעון בעדני ששימש באותה תקופה כמדריך בפנימייה זכה להערכה חיובית כמחנך טוב; ר' יעקבי אל מ' מונק, 4.5.1953, אצ"מ, s75/15208-158, הוא הדריך את התלמידים, ורוב שעות היום למד יחד איתם בישיבה.

¹⁶⁴ 'הסוכנות היהודית- דו"ח על ישיבת פורת יוסף', 28.10.1968, אצ"מ, s75\18127-17.

אגף נוסף שיוכל לקלוט לתוכו בשלב הראשון שלושים וחניכים ובשלב נוסף עוד שלושים נוספים. כך שעם סיום האגף השני יכלול מוסדנו 100 חניכים.¹⁶⁵

עם גבור זרמי העולים, תוכננה בשנת 1962 בניית פנימייה חדשה, בתקציב שביקשו המנהלים מעליית הנוער :

לנוכח העלייה הגוברת והולכת בזמן האחרון [...] בעיקר מצפון אפריקה [...] תכניתנו היא לבנות מקום קליטה לחמישים ילדי עה"נ [=עליית הנוער]. לשם זה כבר רכשנו מגרש גדול ורחב ידיים ליד מוסדנו ועליו אנו רוצים לבנות בנין למגורים לילדים הנ"ל. וכן מבנים ללמודים.¹⁶⁶

8.2.3.2 תלמוד-תורה פורת יוסף

עם נפילת הרובע היהודי, פונו יושביו לשכנת קטמון, שהתרוקנה מתושביה הערביים,¹⁶⁷ ביניהם גם משפחות חכמי פורת יוסף, והמשפחות שילדיהן למדו בתלמוד-תורה של ישיבת פורת יוסף. הרב עזרא שרים הקים עבורם בשכונת קטמון תלמוד-תורה, והשיג לשם כך תקציב עד לצירופו לזרם החינוך העצמאי.¹⁶⁸ עם הקמת מדינת ישראל וחקיקת חוק לימוד חובה, תשי"ט-1949, החל תלמוד-תורה זה לעמוד בדרישות משרד החינוך ומוסדות המדינה, בתור בית ספר המיועד לילדים בכיתות היסוד א'-ח'. הוא נקרא 'בית ספר פורת יוסף', ונוסף על לימודים תורניים נלמדו בו לימודי חול עד כיתה ח'.¹⁶⁹

בשל קליטת ילדי עולים מן הפנימייה בבית הספר, הוא תוקצב על ידי עליית הנוער,¹⁷⁰ והיה נתון לפיקוחה. בשנת תשי"י (1950) קבל המפקח משה מונק על מצב הלימודים הכלליים :

'אין שיעורים להתעמלות ומלאכת יד. כמו כן אין שיעורים בכל הכיתות לחשבון. אין שיעורים להיסטוריה וגם לנ"ך. בשיחה עם הילדים במוסד הם עוררו את שאלת המקצועות החסרים, והיו תלונות גם על חוסר בלמוד גמרא, ובעיקר על מיעוט לימודים כלליים'...¹⁷¹

¹⁶⁵ מ' שרים אל מ' קול, 2.12.1957, אצ"מ, s75\18125-8.

¹⁶⁶ מ' שרים אל א' הלפרין, 12.6.1962, אצ"מ, s75\17906-2.

¹⁶⁷ קרויאנקר, שכונות ירושלים, עמ' 185-186; מוריס, לידתה של בעיית הפליטים, עמ' 77-78.

¹⁶⁸ אטון, משואות, חוברת ד', עמ' 92; אליהו נעים, "הרה"ג עזרא שרים זצ"ל", קול סיני, גליון ה' כרך ב', שבט תשכ"ג, עמ' 128-129.

¹⁶⁹ מ' מונק אל הנהלת פורת יוסף, 23.1.1958, אצ"מ, s75/15205-111.

¹⁷⁰ ראו: א' עץ-הדר אל ב' אהרונביץ, 2.8.1949, אצ"מ, J17/2647, 'אישור קצבה לבית הספר פורת יוסף (אגודת ישראל). את הקצבה הנ"ל יש לשלם החל מהראשון באוקטובר 1949'.

¹⁷¹ אצ"מ, s75/15208-240.

בשנת תשי"ד (1954) התקיימו לימודי החול של כיתות ז-ח בשיעורי ערב בין השעות ארבע וחצי לשש וחצי אחר הצהריים, וכללו את המקצעות: היסטוריה, טבע, עברית, חשבון, גיאוגרפיה ואנגלית,¹⁷² אך בשנת תשי"ח (1958) הצביע מונק על הספקים נמוכים אליהם הגיעו בסוף כיתה ח'.¹⁷³

בשל מחסור בכיתות לימוד¹⁷⁴ למדו תלמידי בית הספר תקופה מסוימת בבנין 'דיר סיני' בשכונת 'אבו טור', ועזבו אותו לאחר כחודש וחצי בשל התנגדות עליית הנוער.¹⁷⁵ בשנת 1956 למדו בבית הספר שבקטמון עצמו רק כיתות א-ה, ואילו כיתות ו-ח למדו, מאותה סיבה, ביחד עם ישיבת פורת יוסף בבתי הכנסת.¹⁷⁶ משמונה וחצי בבוקר עד שלוש וחצי למדו לימודי קודש: גמרא, תנ"ך והלכה, ב'ישיבת פורת יוסף בוכרים' (כנראה הכוונה לבית הכנסת צופיון), ואחר הצהריים בשעות חמש עד שבע בערב למדו לימודי חול בבית ספר ליד פנימיית סנהדריה, שחניכיה נמנו על תלמידי בית הספר של פורת יוסף.¹⁷⁷

מתקופת היותה של הישיבה ברובע היהודי, עולה רושם כי ההספק הלימודי היה גבוה, וכמעט אין עדויות על בעיות משמעות. התמונה המצטיירת מתלמוד-תורה פורת יוסף בקטמון היא שונה. ההספק הלימודי היה נמוך אפילו בלימודי גמרא,¹⁷⁸ ובעיות המשמעת אינן קלות.¹⁷⁹ מה הביא להבדלים אלה? הילדים המפונים מן הרובע היהודי עברו אמנם תקופה לא קלה של מלחמה, רעב ומחסור, ופנו מביתם ברובע היהודי, אולם מתקבל יותר על הדעת כי הקשיים הגיעו בעיקר מן העולים החדשים שאיכלסו את הכיתות בתלמוד-תורה, והגיעו מרקע כלכלי וחברתי קשה.¹⁸⁰ בשנת תשי" (1950) היוו תלמידי הפנימייה חמישים אחוז מאוכלוסיית בית הספר.¹⁸¹ כמו כן למדו שם

¹⁷² אצ"מ, s75/15208-31 ; s75/15208-43.

¹⁷³ מ' מונק אל הנהלת פורת יוסף, 23.1.1958, אצ"מ, s75/15205-111.

¹⁷⁴ דו"ח על ביקורי בביה"ס המוכר תלמוד תורה פורת יוסף ירושלים, 7.11.1956, אצ"מ, גל-1675/19, עמ' 67.

¹⁷⁵ מ' מונק אל מ' קול, 17.5.1951, אצ"מ s75/15211-55. המפקח משה מונק כתב על כך למשה קול, ראש מחלקת עליית הנוער בסוכנות: 'כתה אחת מפורת יוסף התחילה ללמוד בבנין סיני בדיר אבו טור לפני חודש וחצי. כשנודע לי הדבר התריתי במוסד שכל ילד שיימצא בסיני יוצא מעליית הנוער. לפי פקודה זו הוחזרו כל הילדים למוסד המאושר על ידינו היום שאלתי שני ילדים זה לא בפני זה. מתי חזרו מסיני? הם הודו שהיו בסיני אבל עזבו את המקום כבר לפני הרבה זמן ומאז לא חזרו אל הבנין. נראה לי שאפשר לסמוך עליהם'.

¹⁷⁶ דו"ח על ביקורי בביה"ס המוכר תלמוד תורה פורת יוסף ירושלים, 13.12.1956, אצ"מ, גל-1675/19, עמ' 47.

¹⁷⁷ ב"צ לוריא אל מרכז החינוך העצמאי, 6.11.1956, אצ"מ, גל-1675/19, עמ' 53; דו"ח על ביקורי בביה"ס המוכר תלמוד תורה פורת יוסף ירושלים, 7.11.1956, אצ"מ, גל-1675/19, עמ' 67.

¹⁷⁸ מ' מונק אל הרב א' דויטש, 2.11.1950, אצ"מ, s75/15208-240; מ' מונק אל הנהלת פורת יוסף, 23.1.1958, אצ"מ s75/15205-111.

¹⁷⁹ מונסה, פדה את אברהם, עמ' תעא: 'אספר מה שהיה בתלמיד אחד כשהייתי מורה בת"ת פורת-יוסף קטמון. בכיתה ח' שיעור גמרא מציעא ילדים בגיל הבר מצווה הכיתה גדולה. היה בכיתה ילד גברתן בן חמש עשרה, מפריע לילדים בספסל שלו לא שם לב ולא נותן לשים להם לב, החלטנו לשים לו כסא על ידי, שלא יפריע וכאשר כולנו עסוקים וטרודים בביאור הסוגיא, היה עושה כל מיני עוויות מצחיק את התלמידים וגורם להפרעת השיעור, אז החלטנו להעביר אותו לסוף הכיתה בספסל לבדו, ובקשתי מהתלמידים לא להסתכל לעברו והתחלנו את השיעור בלי הפרעה. אמנם אחרי בערך כשעה כנראה משעמום עשה מעשה שגרם לנו בושה, כי פתאום נפתחה דלת הכיתה והשכן שהיה רב גדול ואשתו היו בחדר אחרי החדר שלנו ורק דלת מפריד בינינו, וצעקו עלי איזה מורה אתה? וכו' וכו' אנחנו נחים בביתנו ואתם דופקים ומפריעים לנו. עמדתי ובקשתי סליחה שלא שמנו לב ואני בע"ה אתקן את העניין. אמרתי לו: מצאת תעסוקה לדפוק על השכנים, ישבנו בשקט ואני מתבונן מה לעשות? ילד אחד, עלם חמד, גברתן, עמד בקש סליחה ואמר: המורה! אם כבודו ירשה לי אני אחנך אותו בהפסקה ארביץ לו שיפסיק להפריע, אז אמרתי למפריע אתה שומע! הבין שהמצב רציני, ביקש סליחה, ומאז ועד עתה צדיק גמור'.

¹⁸⁰ שבתאי ק', "מזרח בלי הרגשת קיפוח", דבר, 9 באוקטובר 1963, עמ' 7; מ' מונק אל א' הלפרין, 7.8.1960, אצ"מ, s75/15205-27.

¹⁸¹ מ' מונק אל הרב א' דויטש, 2.11.1950, אצ"מ, s75/15208-239.

חניכי פנימית סנהדריה לילדים מעולי תימן.¹⁸² לבית הספר לא היה קל להכיל את ילדי הפנימיות. כיתה ז', לדוגמה, איכלסה תלמידים בגילאי שלוש-עשרה עד שבע-עשרה,¹⁸³ אלה שלא התאימו ברמה הלימודית לשיבה למדו בכיתות בית הספר, ומפקח עליית הנוער דרש לעתים להעבירם למוסדות אחרים.¹⁸⁴ היו גם מתחים בין המוסדות, לפעמים קיבל בית הספר ביקורת שלילית מן הפנימייה בקטמון ומזו בסנהדריה,¹⁸⁵ ונאלץ לשפר את הדברים, כפי שעולה מן התכתובת בין הגורמים: 'שמח אני לציין שמאז כתיבת המכתב חלו שיפורים רבים בבית ספר, על כך יעדו מדריכי פורת יוסף בסנהדריה'.¹⁸⁶ סיכומים לגבי בית הספר נערכו בין הנהלתו, הנהלת פנימיית סנהדריה, והנהלת פנימיית פורת יוסף, לעתים בישיבות משותפות לשלושת המוסדות.¹⁸⁷

8.2.3.3. ישיבת פורת יוסף קטמון

כבר עם הקמת הפנימייה בקטמון בשנת תש"ט (1949), הפעילה פורת יוסף מכינה, שתתאים את התלמידים לקליטה בישיבה,¹⁸⁸ כך שיוכלו להצטרף ללימודים בבתי הכנסת בשכונת הבוכרים, ואחר כך בגאולה. בשנת תשי"ט (1959) הפכה המכינה, בסיוע עליית הנוער,¹⁸⁹ לשיבה בפני עצמה,¹⁹⁰ שנקראה 'נווה שלום', על שם הנדיב יצחק שלום מארצות הברית.¹⁹¹ היא נחשבה לסניף של פורת יוסף,¹⁹² ולמעשה הפרידה את שוכני הפנימייה מתלמידי ישיבת פורת יוסף המקורית, והם זכו לשיבה משל עצמם,¹⁹³ כפי שסיפר דו"ח מתשכ"ט (1969):

¹⁸² המבחנים בבית ספר פורת יוסף, 19.11.1959, אצ"מ, s75\17906-39; פנימיית סנהדריה הייתה מייסודה של אגודת ישראל. 'דו"ח על ביקורי בביה"ס המוכר תלמוד תורה פורת יוסף ירושלים', 7.11.1956, אצ"מ, גל-1675/19, עמ' 67; אצ"מ, s75/15208-65. תלמידיה הגיעו ללמוד בתלמוד-תורה פורת יוסף. אופי המקום היה דומה לפנימיית פורת יוסף: 'לסנהדריה ולפורת יוסף ביי"ס משותף [=תלמוד-תורה פורת יוסף] ומגמה משותפת ברוב המובנים. אני מציע לשלוח חניכים שאין להם מקום בפורת יוסף לסנהדריה'... שם.

¹⁸³ 'דו"ח על ביקורי בביה"ס המוכר תלמוד תורה פורת יוסף ירושלים', 7.11.1956, אצ"מ, גל-1675/19, עמ' 67: 'גיל התלמידים בכתה ז' מ-13. מן הנוכחים היו 4 תלמידים למטה מגיל 13, 6 בני 13-14, 4 בני 14, 4 בגיל 15. ותלמיד אחד שבא ממקסיקו בגיל 17'.

¹⁸⁴ מ' מונק אל הרב מ' לוי, 9.1.1952, אצ"מ, s75/15208-226, מתואר נער בן ארבע עשרה שלומד בכיתה ג'; מ' מונק אל הרב א' דויטש, 2.11.1950, אצ"מ, s75\15208-239.

¹⁸⁵ מ' מונק אל הרב מ' לוי, 9.1.1952, אצ"מ, s75/15208-226; מ' מונק אל הרב שיינון, 20.2.1952, אצ"מ, s75/15208-217.

¹⁸⁶ מ' מונק אל רב שיינון, 20.2.1952, אצ"מ, s75/15208-218.

¹⁸⁷ מ' מונק אל י' מוצרי ואחרים, 21.2.1960, אצ"מ, s75\17906-30.

¹⁸⁸ 'הישיבה הגדולה פנימית פורת יוסף קטמון' – דף פרסומי, 1968, אצ"מ, s75\18127-12.

¹⁸⁹ 'הסוכנות היהודית- דו"ח על ישיבת פורת יוסף', 28.10.1968, אצ"מ, s75\18127-17; אצ"מ, כ-179/2; עם זאת הישיבה בקטמון גם גייסה תרומות מאנשים פרטיים. בפרוספקט שהישיבה הוציאה יש המלצה של הרב עובדיה יוסף, שהיה רב בתל אביב, לתרום לישיבה. 'הישיבה הגדולה פנימית פורת יוסף קטמון' – דף פרסומי, 1968, אצ"מ, s75\18127-13.

¹⁹⁰ 'הישיבה הגדולה פנימית פורת יוסף קטמון' – דף פרסומי, 1968, אצ"מ, s75\18127-12.

¹⁹¹ מחבר לא ידוע, לוח, תשל"א, בהקדמה.

¹⁹² אטון, משואות, חלק א, עמ' 99.

¹⁹³ ראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019; ראיון הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018.

בשנת תשי"ט הוחלט להפריד בין שתי הישיבות. הישיבה המקורית המשיכה לשרת את בני ירושלים בעיקר מהיישוב הותיק. בעוד שהישיבה בקטמון קלטת חניכים מחו"ל, מבני העלייה החדשה וגם בני ותיקים מחוץ לירושלים.¹⁹⁴

בעשורים הראשונים של מדינת ישראל היו רוב הישיבות פנימיטיות. הן היו 'מוסדות כוללניים',¹⁹⁵ מילאו, במידה מסויימת, את מקומה של המשפחה הגרעינית, ועיצבו את דמותם של הצעירים החרדים. נוצרה תופעה בה הבנים חזקים מבחינה חברתית יותר מהוריהם.¹⁹⁶ לפורת יוסף היה ממד של מוסד כוללני כבר מראשיתה, כמוסד חזק בעל היררכיה ברורה בו כפופים התלמידים לחכמים, שהתחזק עוד יותר עם הקמת הפנימייה. על אף שדובר בפנימייה, שמרו המחנכים בישיבה על קשר עם בתי התלמידים, וביקרו אצל המשפחות. ייתכן שהיה בכך ניסיון להרחיב את ההשפעה לציבורים נוספים ולהגיע דרך התלמידים גם למשפחותיהם, מה שהגביר עוד יותר את מהות הישיבה כמוסד כוללני: 'על הישיבות לעשות חריש עמוק לא רק בין הילדים אלא גם בין הוריהם [...]. מחנכי הישיבה מבקרים במשפחות, כדי להחדיר בהם את האהדה למגמותיה וההצלחה האירה להם פנים פעמים רבות'...¹⁹⁷ במקביל, תלמידי הפנימייה שלמדו בישיבה לא יצאו הביתה כמעט. הרב אליהו מדינה שלמד שם, סיפר כי מראש חודש חשוון עד פסח היו בישיבה רצוף, מבלי לצאת הביתה אף פעם אחת. במקום זאת היו ההורים מגיעים לבקר בישיבה.¹⁹⁸

תלמידי הישיבה בקטמון היו, למעשה, שוכני הפנימייה: עולים חדשים, ישראלים שגרו מחוץ לירושלים, ותלמידים מחו"ל שרצו ללמוד בישיבה בירושלים, בעיקר מארצות אמריקה הלטינית,¹⁹⁹ וכן מטורקיה,²⁰⁰ וגם מארצות נוספות כמו ארצות הברית, אנגליה וצרפת.²⁰¹

¹⁹⁴ 'הסוכנות היהודית- דו"ח על ישיבת פורת יוסף', 28.10.1968, אצ"מ, s75\18127-17.

¹⁹⁵ 'מוסד כוללני' הוא מושג בסוציולוגיה מודרנית, שפותח על ידי אירווינג גופמן. זוהי מסגרת מוסדית סגורה שמתקיימת בה חלוקה לשני מעמדות: האחד בעל סמכות פיקוח על האחר, והשני נתון למשמרתו בכל שעות היממה תוך שהוא חשוף כמעט לחלוטין. אירווינג גופמן, "המאפיינים של מוסדות כוללניים", בתוך: משה ליסק (עורך), **סוגיות בסוציולוגיה, מבנה וריבוד חברתי**, תל אביב, תשל"ג, עמ' 264-303.

¹⁹⁶ פרידמן מנחם, על הנסים, עמ' 436.

¹⁹⁷ 'הסוכנות היהודית- דו"ח על ישיבת פורת יוסף', 28.10.1968, אצ"מ, s75\18127-17.

¹⁹⁸ ראיון הרב אליהו מדינה, 26.7.2018.

¹⁹⁹ 'הסוכנות היהודית- דו"ח על ישיבת פורת יוסף', 28.10.1968, אצ"מ, s75/18127, אברהם עדס, "ישיבת פורת יוסף בירושלים", **הארץ**, 21 ביולי 1967; מחבר לא ידוע, קרית ישיבת פורת יוסף, עמ' 11; מחבר לא ידוע, לוח, תשל"א, בהקדמה.

²⁰⁰ אצ"מ, s75\15207-34.

²⁰¹ 'הסוכנות היהודית- דו"ח על ישיבת פורת יוסף', 28.10.1968, אצ"מ, s75\18127-17; וראו: אצ"מ, s75\15203-38.

הישיבה הייתה מחולקת ליישיבה קטנה לצעירים בגילאי תיכון, ויישיבה גבוהה לבוגרים.²⁰² ראש הישיבה היה הרב שמעון בעדני,²⁰³ שלימד בשיעור ג'. הרב שלום כהן²⁰⁴ לימד בשיעור ב', והרב ציון כהן בשיעור א', ולימים הפך לראש הישיבה הקטנה.²⁰⁵ בדומה ליישיבת פורת יוסף המקורית, גם כדי להתקבל לכאן נדרשו התלמידים לעבור בחינות כניסה, ובעליית הנוער ידעו זאת:

אשר לשאלתן הספציפית האם נכונים הם לקלוט תלמידים עד גיל 17 התשובה העקרונית היא חיובית [...] אולם [...] בני גיל גבוה זה באים בחשבון רק במידה שיש להם ידיעה מספקת בלימודי קודש.²⁰⁶

התלמידים קמו בשש וחצי בבוקר, וסדר יומם היה מלא עד עשר בלילה²⁰⁷ אך ורק במקצועות קודש. הבוקר היה מוקדש ללימוד גמרא בשיטה הליטאית, ואחר הצהרים למדו בכיתות קטנות עד עשרים תלמידים, בנוסף לגמרא, גם תורה, נביא, דינים ומוסר, שכלל את הספרים שערי תשובה, מסילת ישירים, חובת הלבבות, וכן שיחות מוסריות. הלימודים נערכו בצורה פרונטלית כמו בבית ספר, ניתנו שיעורי בית בכתב, ובכל המקצועות נערכו בחינות. נערים בגיל על יסודי שטרם השלימו לימודים יסודיים במקצועות כלליים, נידרשו להשתתף בלימודי החול של כיתות בית הספר אחר הצהרים, ומי שנצרך, קיבל שיעורי עזר.²⁰⁸ בית המדרש היה בסמוך לפנימייה, כך שהיו תלמידים שהמשיכו ללמוד גם בשעות הקטנות של הלילה.²⁰⁹

הייתה שביעות רצון מרמת הלימוד בישיבה. ב-1966 כתב מונק: 'הורגש... שהחניכים שולטים יפה בגמרא וגם למדו עם שיטת אחרונים עיקריים כמהרש"א מהר"ם ופני יהושע'...²¹⁰ התלמידים קיבלו פרסי הצטיינות ברמה ארצית,²¹¹ והישיבה קיבלה ביקורת חיובית מעליית הנוער הן בשל רמת

²⁰² ראיון הרב אליהו מדינה, 26.7.2018; וראו: 'המלצות לתלמידים שביקשו סטיפנדיות', 2.6.1960, אצ"מ, s75\17906-19, המלצה שכתבה הישיבה בשנת תשי"ד (1960) לתלמיד בשם יעקב צרויה: "לאחר שלמד כמה שנים בישיבתנו ויצא לצבא במסגרת הנח"ל חשקה נפשו בתורה וחזר שוב לישיבה קבלנו אותו מתוך שראינו את רצונו העז ללמוד בישיבה..."

²⁰³ הרב שמעון בעדני נולד בשנת תרפ"ח (1928) בשכונת נחליאל בחדרה, בן זקונים להוריו שעלו מתימן לאחר מלחמת העולם הראשונה. למד בישיבת נובהרדוק בחדרה ולאחריה היה מתלמידי הרב שך בישיבת נובהרדוק בירושלים. כשעבר הרב שך לישיבת פוניבז' עבר הרב בעדני לישיבת פורת יוסף. בשנת תשי"ג (1953) מונה לאחראי על פנימיית פורת יוסף בקטמון. לאחר תקופה עבר לבני ברק והקים שם ביחד עם הרב משה פרדו את כולל תורה וחיים, וסייע בהקמת מוסדות תורה נוספים. עם הקמת מפלגת ש"ס בשנת 1984, נבחר כחבר מועצת גדולי התורה של ש"ס.

²⁰⁴ הרב שלום כהן, נולד בשנת תרצ"א (1931) לאביו הרב אפרים כהן מראשי ישיבת עוז והדר של פורת יוסף, למד אף הוא בישיבת פורת יוסף, ולאחר נישואיו התמנה בה כר"מ, וכעבור זמן מה כראש ישיבה. משמש גם כראש מועצת גדולי התורה של ש"ס.

²⁰⁵ ראיון הרב אליהו מדינה, 26.7.2018.

²⁰⁶ אצ"מ, s75\15203-38; בראיון עם הרב אליהו מדינה, 26.7.2018, סיפר כי הרב בעדני והרב שלום כהן בחנו אותו על מסכת ביצה.

²⁰⁷ 'הסוכנות היהודית- דו"ח על ישיבת פורת יוסף', 28.10.1968, אצ"מ, s75\18127-17.

²⁰⁸ שם; א' שרים אל מ' קול, 12.6.1954, אצ"מ, s75/15208-77-79.

²⁰⁹ 'הסוכנות היהודית- דו"ח על ישיבת פורת יוסף', 28.10.1968, אצ"מ, s75\18127-17.

²¹⁰ מ' מונק אל הנהלת ישיבת פורת יוסף, 5.4.1966, אצ"מ, s75\17905-15; וכן: מ' מונק אל הנהלת פורת יוסף, 10.12.1959, אצ"מ, s75\17906-36.

²¹¹ 'המלצות לתלמידים שביקשו סטיפנדיות', 2.6.1960, אצ"מ, s75\17906-19; ש' הויזמן אל פורת יוסף, 1967, אצ"מ, s75\17905-2. בשנת 1967 קיבלו תלמידים מצטיינים מהישיבה בקטמון את פרס הרב הרצוג (קרן הקשורה לעליית הנוער, חילקה מלגות לתלמידי ישיבות s75\17905-6): אליהו אברגיל, אליהו רוט, דוד בן חמו, שמעון בן אבו, יהודה ביטון, ויוסף שטרית.

התלמידים והן בשל התנהגותם.²¹² על אף הרקע הקשה ממנו הגיעו,²¹³ הצליחו רבים מן התלמידים לספוג את הערכים שהונחלו להם. רבים מהם המשיכו ללמוד שנים רבות, גם לאחר סיום המסגרת הפורמלית שהעניקה להם עליית הנוער,²¹⁴ והתפתחו כתלמידי חכמים. חלקם הגיעו לתפקידי מפתח ברבנות, בדיינות, ובשימוש בקודש, ביניהם: הרב אליהו אברגיל שהגיע לישיבה בקטמון מבית שמש, אליה עלה כילד ממרקש שבמרוקו, מונה ב-1980 לאב בית הדין הרבני בבאר שבע למשך שלושים שנה, וכיום מכהן כראש אבות בתי הדין בירושלים, ראש ישיבת 'צוף דבש', ורבה של שכונת 'בקעה' בירושלים;²¹⁵ הרב אליהו מדינה, שהגיע לישיבה בקטמון מבית שמש בשנת 1960 לאחר שעלה ממרוקו בגיל חמש-עשרה וחצי, והוא כיום רב העיר העתיקה בירושלים;²¹⁶ הרב אביגד בן סעדון שהחל ללמוד בקטמון מספר שנים אחריו, בהיותו בן שלוש-עשרה, כיום חבר הנהלת ישיבת פורת יוסף בעיר העתיקה; הרב יצחק חליבה, יליד 1940, שהגיע מטורקיה ללמוד בפורת יוסף בהיותו בן ארבע-עשרה, מכהן כיום כחכם באשי ורבה הראשי של טורקיה; הרב מנחם חשאי, יליד 1941, שעלה ארצה מתימן בגיל חמש-עשרה יתום מאב ואם, החל ללמוד בישיבה בקטמון ולימים שימש כאב בית הדין הרבני האזורי בחיפה וכחבר מועצת הרבנות הראשית;²¹⁷ וכן רבים נוספים כמו הרב אברהם פליטי, רב בית הכנסת הספרדי במקסיקו סיטי, והרב עזרא ניסן, ראש ישיבת 'רינת התורה'.²¹⁸

מספר התלמידים בישיבה המקורית פורת יוסף גדל לאחר שעזבה את הרובע היהודי, ובשנת 1956 מנתה 189 תלמידים.²¹⁹ מוסדות קטמון, הפנימייה, בית הספר שכלל גם את חניכי פנימיית סנהדריה, והישיבה, העלו עוד את מספרי התלמידים בפורת יוסף, שהשתלבה בתהליך פריחת הישיבות בעשורים הראשונים של מדינת ישראל.²²⁰ בשנת תש"ך (1960) דווח על שלוש מאות תלמידים בכל מוסדות הישיבה.²²¹ ובשנת תשכ"ב (1962) כבר היו בהם כארבע מאות תלמידים:

מרבנים ומגוונים הם ענפי מוסדותיה של הישיבה. היא מקיימת 20 כתות מכינה ו-2 ישיבות לבחורים! "בית הוראה" לרבנים ודיינים משתלמים "וכולל" לאברכים! ישיבה מיוחדת לחכמת הקבלה וספריה ענקית המכילה למעלה מעשרת אלפים כרכים...²²²

²¹² מ' מונק אל הרב מ' לוי, 9.1.1952, אצ"מ, s75/15208-226.

²¹³ שבתאי ק', "מזרח בלי הרגשת קיפוח", **דבר**, 9 באוקטובר 1963, עמ' 7; מ' מונק אל א' הלפרין, 7.8.1960, אצ"מ, s75/15205-27.

²¹⁴ 'הסוכנות היהודית-דו"ח על ישיבת פורת יוסף', 28.10.1968, אצ"מ, s75\18127-17.

²¹⁵ ש' הויזמן אל פורת יוסף, 1967, אצ"מ, s75\17905-2.

²¹⁶ ראיון הרב אליהו מדינה, 26.7.2018.

²¹⁷ הרב מנחם חשאי נפטר בשנת תש"ע (2010), לאחר שלוש שנים בתפקיד.

²¹⁸ 'המלצות לתלמידים שביקשו סטיפנדיות', 2.6.1960, אצ"מ, s75\17906-19.

²¹⁹ דיווח על ישיבת פורת יוסף מאת ד"ר א' גרינבאום, 23.11.1956, ג'וינט, NY55-64_CR_028_0903, נכתב על סמך ביקור בישיבה.

²²⁰ דשן, יהודי בגדאד, עמ' 55.

²²¹ אטון, משואות, חוברת א, עמ' 92.

²²² 'ישיבת פורת יוסף – ראש הגשר לחינוך התורני בקרב עדות המזרח', **בית יעקב**, גליון 29 שנה ג' קובץ ד', תשרי תשכ"ב, עמ' 36.

עם השלמת המבנה לישיבה בקטמון בשנת 1964 היה גידול נוסף במספר התלמידים.²²³

בסוף שנות השישים, עם הירידה בעליה ארצה מחד, והקמת ישיבות קטנות נוספות ברחבי הארץ מאידך, קטן אחוז חניכי עליית הנוער בישיבה.²²⁴ היה רצון לפתוח גם מגמה מקצועית,²²⁵ אך הדבר לא יצא לפועל. לאחר מלחמת ששת הימים, כשנפתחה מחדש ישיבת פורת יוסף ברובע היהודי, הצטרף אליה חלק מן הישיבה בקטמון שהתפצלה, ולאחר מספר שנים נסגרה כליל.²²⁶

8.2.3.4. בין קטמון לפורת יוסף

מה הבדיל בין ישיבת פורת יוסף לישיבה בקטמון, ומדוע היה צורך בהקמת ישיבה נוספת? הנהלת הישיבה בקטמון הייתה, למעשה, משותפת עם ישיבת פורת יוסף, שבוגריה שימשו רבני הישיבה. שתי הישיבות היו מחולקות לישיבה קטנה וישיבה גבוהה, ונערכו בהן בחינות כניסה,²²⁷ תלמידי הפנימייה למדו בראשית הדרך בישיבה המקורית, ונראה שמדובר בשתי ישיבות כמעט זהות. גם מטרות הישיבה בקטמון, כפי שהוגדרו על ידי הנהגת הישיבה, היו זהות למטרות הישיבה המקורית:

בדורות האחרונים חלה ירידה [...] בגדולי תורה ספרדיים בזמן שבאוכלוסיית המדינה מהווים בני עדות המזרח 50% הרי כמעט כל ראשי הישיבות הם מבני אשכנז. את הפרצה הזאת הזאת ראתה חובה לעצמה ישיבת פורת יוסף לסתום. מכאן שאין היא יכולה להסתפק בכך לגדל תלמידי חכמים סתם אלא היא רוצה לעצב דור של יודעי תורה חדורים רוח של שליחות והידוע שעל שכמם הוטל התפקיד להחזיר את עטרת יהדות ספרד ליושנה. הם צריכים להיות העתודה לרבנים דיינים רמ"ם ראשי ישיבות שוחטים מוהלים ואנשי ציבור דתיים אשר ידריכו את האוכלוסייה הספרדית הגדולה בארץ ובחו"ל בדרך התורה...²²⁸

ההבדל המשמעותי בין הישיבות היה עובדת הקמתה ומימונה של הישיבה בקטמון על ידי עליית הנוער.²²⁹ ככזו הייתה עליית הנוער מפקחת על פרטי ניהול הישיבה ומעורבת בהם, כמו בקבלת

²²³ דשן, יהודי בגדאד, עמ' 55.

²²⁴ 'הסוכנות היהודית- דו"ח על ישיבת פורת יוסף', 28.10.1968, אצ"מ, s75\18127-17. 'גם היום מופנים בוגרי בתי"ס [=בתי ספר] יסודיים לישיבה אם כי במספר זעום מכיון שרוב בני עלה"נ [=עליית הנוער] מבכרים חינוך ישיבתי תיכוני או ישיבתי מקצועי'.

²²⁵ 'הסוכנות היהודית- דו"ח על ישיבת פורת יוסף', 28.10.1968, אצ"מ, s75\18127-17.

²²⁶ ראיון הרב אליהו מדינה, 26.7.2018.

²²⁷ ראיון הרב אליהו מדינה, 26.7.2018.

²²⁸ 'הסוכנות היהודית- דו"ח על ישיבת פורת יוסף', 28.10.1968, אצ"מ, s75\18127-17.

²²⁹ שם.

התלמידים,²³⁰ בגישה החינוכית,²³¹ במערכת השעות,²³² בתכנים הנלמדים,²³³ ובהרכב הצוות החינוכי.²³⁴ על חוסר שביעות הרצון של הנהגת פורת יוסף מהפיקוח הצמוד של עליית הנוער ניתן לעמוד ממכתבו של משה מונק עצמו:

נטל זה הוא גדול פי כמה שהמדובר הוא במוסד דתי יחיד של עדות המזרח, שכלפי ע"נ
[עליית הנוער] בכלל וגם כלפי [=משה מונק, מפקח על הפנמייה מטעם עליית הנוער]
בפרט יש לנציגיו יחס של מקופח כלפי מקפח על רקע עדתי. הכח בידי האשכנזים, הם
רוצים לחנך את ילדינו, הם חושבים שהם מומחים לכך...²³⁵

פורת יוסף הייתה מוכנה להכניס למוסדותיה תלמידים עולים מרקע מורכב כמושא להשפעה, על אף שהאינטגרציה לא הייתה פשוטה. אך יחד עם זאת ביקשה לצמצם ככל האפשר את השפעת עליית הנוער עליה עצמה. היא ביקשה להימנע מפיקוח על הישיבה בגאולה וממעורבות בה. היה רצון להשאיר אותה כ'שמורת טבע' עד כמה שאפשר ללא התערבויות מצד מוסדות המדינה. בד בבד, ידעה שלא תוכל לקלוט לתוכה אוכלוסיות של עולים חדשים ובני חו"ל עליהם כל כך רצתה להשפיע,²³⁶ ללא הפיקוח הצמוד שהתלווה לחיבור עם עליית הנוער.²³⁷

כנראה לכן הוקמה ישיבה נוספת נפרדת בקטמון. הישיבה בגאולה הייתה ללא פנימייה ויועדה לבני ירושלים בלבד, לעומתה בקטמון למדו תלמידים שעלות אחזקתם הייתה גבוהה יותר, ונזקקו לשירותי עליית הנוער. הפיקוח ההדוק של עליית הנוער, ודרישותיה מהמוסדות שבאחזקתה, הביאו להבדלים נוספים בין הישיבות, מהם ביקשה הישיבה המקורית להימנע עם הקמת הסניף בקטמון: בגאולה כבר לא למדו לימודי חול בשנות השישים,²³⁸ ואילו בקטמון המשיכו ללמוד אותם בשעות הערב, בעיקר כסיוע פרטני.²³⁹ ייתכן שזו גם הסיבה לכך שבקטמון למדו בעיקר בשיטת הלימוד

²³⁰ אצ"מ, 55-15211-75.

²³¹ ידו"ח על המצב החינוכי בפורת יוסף לאור הביקורים, 25.1.1953, אצ"מ, 177-178-15208-75; וראו גם: מ' מונק אל מ' קול ואחרים, 15.3.1953, אצ"מ, 171-15208-75. 'לדעתי ניתנת האפשרות לחנך אותם, ונתונה האפשרות להעלות את הרמה החינוכית של המוסד' [...]. אני מבקש מהנהלה לדון בהצעה זו'...

²³² מ' מונק אל רב שיינון, 20.2.1952, אצ"מ, 218-15208-75.

²³³ ראו לדוגמה: מ' מונק אל הנהלת ישיבת פורת יוסף, 5.4.1966, אצ"מ, 15-17905-75, ביקורת של משה מונק מ-1966: 'בתורה היו ידיעות בינוניות. בישיבה ידיעות אפסיות. יהדות המזרח הצטיינה בידיעת התנ"ך ועד היום רוב חתני התנ"ך נמנמים על שורותיה. אינני יודע מדוע רוצים לזנוח למד חשוב זה ולהשכיח אותו מתלמידים ידיעה מילולית ועניינית של התנ"ך. אני מציע להחזיר את התנ"ך למקומו הראוי לו בתוכנית הלימודים'...

²³⁴ ר' יעקבי אל מ' מונק, 4.5.1953, אצ"מ, 158-15208-75; מספר שאלות מאת מ' מונק, ללא תאריך, אצ"מ, 175-15208-75.

²³⁵ מ' מונק אל מ' קול ואחרים, 16.3.1953, אצ"מ, 168-15208-75.

²³⁶ ראה לדוגמה: 'הסוכנות היהודית- דו"ח על ישיבת פורת יוסף', 28.10.1968, אצ"מ, 17-18127-75. 'קבלת עניים, שמהם תצא תורה ללא כל תשלום'...

²³⁷ על אף ובמקביל להתבססות המיתוס החרדי על העברת ילדי העולים על דתם במוסדות עליית הנוער, התרחבו והתחזקו הישיבות והמוסדות החרדיים הודות לעליית הנוער. ישיבות שהשכילו להקים מכינה סמוכה לישיבה ולקלוט נוער מתחת לגיל שש עשרה, כמו שעשתה פורת יוסף עם הקמת הפנימייה, וכמוהו ישיבות נוספות כמו תפארת ישראל בחיפה, כנסת חזקיה בכפר חסידים, פונוביז', קול תורה, חברון, חתם סופר עזרא בבאר יעקב, חב"ד, ויז'ניץ, ועוד, נהנו מתקציבם עבור קליטת העולים הצעירים שאיפשרו את התפתחותן מבחינה כלכלית ודמוגרפית. שאול, פאר תחת אפר, עמ' 120-132.

²³⁸ ראיון הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018.

²³⁹ א' שרים אל מ' קול, 12.6.1954, אצ"מ, 79-15208-77.

הליטאית שההספק בה מהיר יותר, ולא בשיטת העיון הספרדי שהייתה דגלה של הישיבה המקורית.²⁴⁰

בשנות השישים, עם קליטת עולים חדשים למוסדות פורת יוסף בקטמון, והתרחבות מוסדות הישיבה, נשכרו מספר מבנים בסמוך לישיבה, על מנת להתמודד עם הצפיפות.²⁴¹ בשנים 1963-1964 יזם יצחק שלום, מגדולי התורמים לישיבה, הקמה של 'קריה לימודית לעדות המזרח' תחת ישיבת פורת יוסף.²⁴² דרומית לשכונת בית וגן, ליד מלון הולילנד, נרכשו עשרים ושבעה דונמים שיוכלו לרכז את כל מוסדות פורת יוסף, ולהכיל עד אלף תלמידים.²⁴³ בישיבה קטנה, ישיבה גבוהה, פנימיות לקליטת נוער עולה, 'כולל' אברכים ודירות למשפחות חכמי הישיבה. האדריכל אלכסנדר פרידמן, שתכנן את מבנה הישיבה בגאולה, הכין תכנית אב לבנייה,²⁴⁴ ושלט שהודיע 'כאן מוקמת בע"ה הקריה הגדולה של ישיבת פורת יוסף נווה שלום'²⁴⁵ הוצב בשטח.²⁴⁶

הקרקע בהולילנד נרכשה על ידי ההנהלה מכנסיה נוצרית, ועוררה זעם והתנגדות רבה בקרב ראש הישיבה וחכמיה,²⁴⁷ שראו בכך פגיעה בערכי הישיבה, בתקופה שהיתה מתוחה ביניהם ממילא, בשל מאבק בנושא לימודי חול.²⁴⁸

במבנה הישיבה בגאולה הייתה הקומה העליונה מיועדת לפנימייה לתלמידים, אך בשנת תשכ"ה (1965) בנייתה טרם הסתיימה, והיא לא אוכלסה. במהלך דרשת ליל שבת הקבועה שנאמרה על ידי הרב עובדיה יוסף בחדר האוכל שבקומה התחתונה, התמוטטה לפתע הקומה העליונה.²⁴⁹ אבנים הומטרו גם על הכניסה, וניתן היה לצאת מהאולם רק לאחר שפסק הרעש. אנשים יצאו עם כיסאות על ראשיהם לצורך הגנה, בסיוע חסידי גור ששהו במתחם ישיבתם הסמוך.²⁵⁰ את ההריסות פינו

²⁴⁰ 'הסוכנות היהודית- דו"ח על ישיבת פורת יוסף', 28.10.1968, אצ"מ, s75\18127-17; ראו לדוגמה: מ' מונק אל הנהלת ישיבת פורת יוסף, 5.4.1966, אצ"מ, s75\17905-15. בביקורת שעשתה עליית הנוער בישיבה בקטמון, כתב מונק: 'ההספק אינו די – כ-20 דפים בחצי שנה נראה לי פחות מדי. חז"ל אמרו ליגריס איניש והדר ליסביר עברתם לקיצוניות השניה[...] העמקה ללא הפסק אינו נראית לי. ללא רכישת בקיאות אין גם יסוד מספקי לחריפות...'.

²⁴¹ שאול פתיה אל ראש עריית ירושלים, 17.2.1965, אצ"מ, גל 1817/17; 'הסוכנות היהודית- דו"ח על ישיבת פורת יוסף', 28.10.1968, אצ"מ, s75\18127-17.

²⁴² נח זבולוני, "קריה לימודית לעדות המזרח", **חרות**, 5.5.1964; מ' יערי אל י' ישראלי, 8.5.1963, אצ"מ, s75/15023-38.

²⁴³ אצ"מ, 179/23.

²⁴⁴ 'הסוכנות היהודית- דו"ח על ישיבת פורת יוסף', 28.10.1968, אצ"מ, s75\18127-17.

²⁴⁵ כפי שהיה שמם של המוסדות בקטמון, על שם יצחק שלום. ראו: מחבר לא ידוע, לוח, תשל"א, בהקדמה.

²⁴⁶ אטון, משואות, חוברת ה.

²⁴⁷ "נפלה לא תוסיף, קום בתולת בת ציון", **קול סיני**, ד [44-43] תשכ"ה, עמ' 296. ראו גם: "הבהרה", **קול סיני**, גליון 45, י מכרך ד, תמוז תשכ"ה, עמ' 377.

²⁴⁸ ראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019.

²⁴⁹ "קומת הגג של הישיבה התמוטטה", **מעריב**, 2.5.1965, עמ' 22; "נפלה לא תוסיף, קום בתולת בת ציון", **קול סיני**, ד [44-43] תשכ"ה, עמ' 296; כהן, בן פורת יוסף, עמ' 19; בראיון עם הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018, סיפר: 'הקומה מעל האולם הגדול שהייתה רק שלד זה היה שטח גדול והיו שם קורות בטון שהגיעו עד האמצע משני הצדדים ובאמצע היה ריק. היינו רואים שיש שסע'...; היום שוכן הכולל בקומה זו.

²⁵⁰ עטיה, האיש על העדה, עמ' 282.

במשך מספר שעות, כדי לודא שאף אחד לא נלכד.²⁵¹ היה זה ל' בניסן (1.5.1965), אולם מזג האוויר היה קר מאוד, ולכן לא שיחקו ילדים במתחם כהרגלם בדרך כלל, ואף אחד לא נפגע.²⁵² היו שראו במאורע רמז ואזהרה לפגיעה בערכי הישיבה ולחילוקי הדעות שהחלו מתהווים בין כתליה. **ביקול סיני** נכתב:

אין זה מקרה, כי אם אזהרה לפשפש במעשינו, בנין אדיר זה שהושקעו בו מיליונים מתרומות נדיבי עם והמוני בית-ישראל, ואשר בקומה זאת היינו צריכים להציל מאה בני נוער עולים לתורה עם פנימייה, אך הזנחנו שנים, ובמקום זאת התעסקנו בקניית "כנסיות נוצריות" ומגרשים. אות מן השמים על אשר הזנחנו הצלת נפשות ילדי עולים אשר מי יודע אם לא בגלל זה נתפסו לחינוך חילוני ואפיקורסות [...] ובחטאנו זה שנה נאכלת [=הישיבה] במאכולת של שנאת חינוך ואש מחלוקת שלא לשם שמים [...] תככי הפרד ומשול מתאימים לשוק הפוליטי, אך לא בהיכל הקודש של מדרש פורת יוסף [...] תוקם ועדת חקירה של אישי ציבור יראים ושלמים, אשר תחקור את כל סיבות ההתמוטטות הרוחנית והחמרית של ישיבתנו הקדושה.²⁵³

בדברים חריפים אלו, התולים מאורע כה חמור כהתמוטטות המבנה במאבקים פנימיים, יש אולי כדי לרמז על הכיוון בו המשיכה ישיבת פורת יוסף בשנים שלאחר מסגרת הזמן של מחקר זה.²⁵⁴ בשנת תשכ"ז (1967), עם שיחרור העיר העתיקה במלחמת ששת הימים, הוחלט לא לבנות בהולילנד.²⁵⁵

8.2.3.5 ברית הקנאים

פרשיית מחתרת ברית הקנאים התרחשה בשנת הקמתה של הישיבה בקטמון. היא מלמדת על אכפתיות של תלמידי פורת יוסף מאופיה של מדינת ישראל ומההתרחשויות בה, ועל רצונם העז לתפקד בה כגורם משפיע ולהעביר אליה את מורשתם. אלה הצטרפו לאדיקות הדתית ששררה בקרבם, ויצרו דיסוננס שללא הכוונת חכמי הישיבה בא לידי ביטוי באפיקים שליליים.

ישיבת פורת יוסף קיבלה מבנה פנימייה בשכונת אבו טור, סמוך להר ציון. בחורים שהתגוררו רחוק, או שלא התאפשר להם ללון בביתם, שהו שם בלילות, יחד עם בחורים מיישובות אחרות.²⁵⁶ בחי' בניסן תש"י (26.3.1950) נפגשו בפנימייה חמישה חברים: הרב מרדכי אליהו, הרב שמעון בעדני

²⁵¹ עטיה, האיש על העדה, עמ' 282-283; עדות על כך ראו: בן יצחק דוד, **מעט דבש**, ירושלים, תשנ"ט, עמ' ח, כותב שהקומה העליונה של הישיבה התמוטטה בעת שהיה נוכח שם, ומאז תקף אותו פחד בלילות. הוא הלך לביתו של הרב עזרא עטיה, ששם ידו על ראשו תוך אמירת מזמור תהילים "יושב בסתר" שבע פעמים, ומאז סר ממנו הפחד.

²⁵² ראיון הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018; ראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018.

²⁵³ "נפלה לא תוסיף, קום בתולת בת ציון", **קול סיני**, ד [43-44] תשכ"ה, עמ' 296.

²⁵⁴ אכן, חילוקי הדעות שהתגלעו בעיקר בין ראש הישיבה וחכמיה לבין ההנהלה באו לידי ביטוי מפורש בשנות השישים המאוחרות ובשנות השבעים, ואף הביאו לירידה בקרנה של הישיבה. ראו: "הבהרה", **קול סיני**, גליון 45, י מכרך ד, תמוז תשכ"ה, עמ' 377; "על מה אבדה ישיבת פורת יוסף", ללא תאריך, ארכיון ישראל גליס, ללא קיטלוג.

²⁵⁵ אמ"י, כז/179.

²⁵⁶ עטיה, האיש על העדה, עמ' 250.

ומנשה הלוי מפורת יוסף, יחד עם אליהו רפול ויהודה רידר. הם החליטו על יסוד ארגון שמטרתו החדרת גאווה יהודית בלב הנוער החרדי. בתחילה נקרא 'ארגון המחנה', וחבריו קראו לעצמם בכינויים שונים על מנת לשמור על חשאיות. במשך הזמן עזבו הרב שמעון בעדני ומנשה הלוי את הארגון²⁵⁷ שהחל להיקרא 'ברית הקנאים'²⁵⁸, וחבריו הגיעו ממספר ישיבות בירושלים.²⁵⁹ חברי הארגון נקטו פעולות הרתעה כלפי מחללי הדת. הם הדפיסו שתי חוברות בשם 'סיני' ו'יהדות' בהן פרסו את משנתם וחלק מתכניות הפעולה,²⁶⁰ שרפו איטליו שמכר בשר לא כשר, שרפו מכוניות שנסעו בשבת, רכשו נשק והתכוונו להטיל פצצת עשן במליאת הכנסת בעת דיון על חוק גיוס נשים.

עם חשיפתה של המחתרת נערכו מעצרים וחיפושים במוסד של צעירי 'אגודת ישראל', במדרשת נוער סיני,²⁶¹ ובפנימיית פורת יוסף בקטמון.²⁶² במדרשת סיני נמצאו נשק, תחפושות ומסמכים שונים.²⁶³ בפנימיית פורת יוסף נמצא אקדח, שהוחזר לאחר שהתברר שהוא מוחזק ברשיון על ידי המנהל מנשה הלוי, ובין העצורים היה מנשה הלוי,²⁶⁴ המדריכים הרב שמעון בעדני, לימים ראש הישיבה בקטמון, יוסף רפול ואליהו שרים, וכן שני נערים בני שש-עשרה.²⁶⁵

כשנערך חיפוש בפנימיית פורת יוסף, מיהרה הנהלת הישיבה לפרסם מודעה בה היא מתנערת מקשר למחתרת: 'מוסד קליטה וחינוך היחידי ליהדות הספרדית ואשר בראשה עומדים אישי היהדות הספרדית מדריכי מוסדנו עסוקים ראשם ורובם בחינוך הנוער העולה לתורה, מוסר ונאמנות לעם ולמדינתו ואין לנו כל קשר עם מעשי הטירוף והפשע'.²⁶⁶ כשהובאו הדברים לידיעת ראש הישיבה הרב עזרא עטיה, הוא כינס את התלמידים בחצר בית הכנסת צופיוף וקרא בקול ובתקיפות: 'זה לא סיני זו שנאה. דרכנו דרך התורה אינה דוגלת באלימות ובשימוש באמצעים בלתי כשרים. והעיקר בחורי ישיבה צריכים לדעת שכל מה שמוטל עליהם הוא לשבת וללמוד ולא לעסוק בדברים אחרים'.²⁶⁷

²⁵⁷ "החל משפטם של עצורי 'ברית הקנאים'", דבר, 30 במאי 1951; אברהם דסקל, **התנהגות אופוזיציונית חוץ-פרלמנטרית בראשית המדינה, "ברית הקנאים" ו"מלכות ישראל"**, חיבור לשם קבלת התואר "מוסמך", רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, תש"ן (להלן: דסקל, התנהגות אופוזיציונית), עמ' 56, 86.

²⁵⁸ על מחתרת זו ראו: דסקל, התנהגות אופוזיציונית; מיכאל בר זוהר, **הממונה, איסור הראל ועלילות שירותי הביטחון**, ירושלים, תשל"א, עמ' 99-95; איסור הראל, **בטחון ודמוקרטיה**, תל אביב, 1989, עמ' 179-187; אהוד שפרינצק, **בין מחאה חוץ-פרלמנטרית לטרור: אלימות פוליטית בישראל**, ירושלים, 1995, עמ' 33-36; שם נוסף למחתרת היה 'מחתרת ג'למי', על שם מחנה המעצר שבו הוחזקו חבריה. חן ופפר, מרן עובדיה יוסף, עמ' 95.

²⁵⁹ דסקל, התנהגות אופוזיציונית, עמ' 86.

²⁶⁰ עטיה, האיש על העדה, עמ' 250.

²⁶¹ זוהי כנראה הפנימייה באבו טור.

²⁶² "סוכל ניסיון חבלה בכנסת", דבר, 16.5.1951.

²⁶³ מ' מונק אל מ' קול, 17.5.1951, אצ"מ, 55-57/15211; "החל משפטם של עצורי 'ברית הקנאים'", דבר, 30.5.1951.

²⁶⁴ "מנהל פנימיית 'פורת יוסף' נתבע לדין על עדות כוזבת", דבר, 12.6.1951.

²⁶⁵ מ' מונק אל מ' קול, 17.5.1951, אצ"מ, 55-57/15211. בין הנערים שנעצרו נקרא אחד דוד אשכנזי, ושמו של השני רשום פעם אחת חגלה כהן ופעם אחת סלה כהן. יומים לאחר מכן הגיע שוטרם לחפש את מנשה הלוי ובצורה לא ראוייה ניסו להוציא מידע מאחד התלמידים. מנשה הלוי והרב עזרא שרים טענו שעצרו את האנשים שהיו פעילים במחנות העולים והופיעו לפני ועדת החקירה.

²⁶⁶ דסקל, התנהגות אופוזיציונית, עמ' 95. ציטוט מכתבה: "העצורים הוגלו לפי חוקי חירום", **הצפה**, 18.5.51, עמ' 1.

²⁶⁷ עטיה, האיש על העדה, עמ' 250.

במהלך מעצרו של חברי המחתרת התעללו השוטרים בעצורים, לכן הוחלט כי רובם ישוחררו, ולמשפט הועמדו רק מנהיגיהם. הוגש כתב אישום חמור, והוטלו עליהם עונשי מאסר לתקופה שבין חצי שנה לשנה בשל התחשבות בגילם הצעיר ורגשותיהם הדתיים.

רבני הישיבה לא היו את המשענת הרוחנית לחברי המחתרת.²⁶⁸ הרב עזרא עטיה שהיה מן השמרנים והאדוקים שבפורת יוסף, התנגד לעיסוק תלמידים בעניינים פוליטיים, ואף נרתע מהשתתפות בהפגנות.²⁶⁹ התסכול מהמצב הדתי ששרר בארץ וממאבקים פוליטיים ודתיים בין המחנות והמגזרים השונים, בפרט בעקבות המראות להם היו עדים במחנות העולים, הורגש אצל רבים מתלמידי וחכמי הישיבה באותה תקופה,²⁷⁰ אולם התגבשות המניעים לכדי הקמת מחתרת התרחשו אצל חברי הקבוצה המקימה בלבד. אלה הנסיבות שפירט הרב מרדכי אליהו להקמת המחתרת:

הרגשתי כי ליהודים יש הרגשת נחיתות הגורמת ליחס זלזול אליהם מצד הזולת. דבר המשפיע [...] גם המנהיגות [...] החלטנו על יסוד ארגון שמטרתו הייתה החדרת גאווה יהודית [...] בעודי בישיבת פורת יוסף הגיעו לאוזני הידיעות הראשונות על מצבם החינוכי של ילדי העולים במחנות העולים [...] לא יכולתי לסבול הפקרות זו [...] האמנתי כי באמצעות המחתרת נוכל להשליט חיי תורה במדינה.²⁷¹

וכך תיאר חבר נוסף:

...והספקות היו קשים. מצד אחד ראינו איך מעבירים את העולי על דתם, וידענו את החובה של הערבות ההדדית של יהודים זה לזה. ומצד שני היינו צעירים ולא ידענו אם אנחנו מורשים לקחת את האחריות על כתפינו, והאם המעשים שאנחנו עושים הם נכונים...²⁷²

במקביל לדיסוננס בו היו נתונים תלמידי הישיבה בין אדיקותם הדתית לבין האחריות שחשו כלפי מצבם הדתי והרוחני של יוצאי עדותיהם ושל מדינת ישראל כולה, מעידה הקמת מחתרת ברית הקנאים על היותה של הישיבה מעורה במציאות הארץ ישראלית, ועל רצונם של תלמידיה להיות

²⁶⁸ דסקל, התנהגות אופוזיציונית, עמ' 57-65. טוען שהרב צבי פסח פרנק והחזון אי"ש היו בעלי הסמכות הרוחנית שהשפיעו על עצוב מטרותיה ומשנתה הרוחנית של מחתרת ברית הקנאים; אולם ראו: "מנהל פנימית 'פורת יוסף' נתבע לדין על עדות כוזבת", **דבר**, 12.6.1951. שמביא את עדותו של מנשה הלוי מנהל הפנימיה בקטמון, שהלך להיוועצף בחזון אי"ש האם להכניס אלות לישיבת חברון על מנת להתגונן מחברי מפא"י שפרצו פנימה, והחזון אי"ש ענה 'אין להשתמש בכוח נגד מחללי שבת אלא להתמסר לחינוך הילדים'; בנוסף להתייעצות עם החזון אי"ש נראה שקדמה לפעילות המחתרת התייעצות עם רבנים שונים מזרמים שונים, וכנראה אף אחד לא כיוון למעשי אלימות. אחד מחברי המחתרת סיפר שהלך יחד עם הרב מרדכי אליהו להתייעץ עם הרב חרל"פ: 'שנינו היינו מאוכזבים ממנהיגי ציבור שומרי התורה שלא עשו מה שביכלתם לעזור לעולים, במיוחד בכל מה שנוגע לחיי התורה שלהם. חיפשנו דרך מתאימה, גם אם היא לא עולה בקנה אחד עם חוקי המדינה. פנינו בשאלות קשות לגדולי הרבנים. ביניהם פנה מורנו הצעיר למעלת הרב חרל"פ זצ"ל... אליהו, אביהם של ישראל, עמ' 25; פניה לגדולי תורה מזרמים שונים מזכירה את הפתיחות במשנתו של הבן איש חי, ומתאימה להגות ישיבת פורת יוסף.

²⁶⁹ האיש על העדה עמ' 258-259

²⁷⁰ בראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019, אמר לגבי ברית הקנאים: 'רגשות מעורבים. תמיד היו הפגנות במאה שערים וראש הישיבה לא השתתף כי זה ביטול תורה. ה' ירחם מהאווירה של הרדיפה אחרי הדת'.

²⁷¹ דסקל, התנהגות אופוזיציונית, עמ' 56, מתוך כתבה: "העצורים הוגלו לפי חוקי חירום", **הצפה**, 18.5.51, עמ' 1.

²⁷² אליהו, אביהם של ישראל, עמ' 25.

גורם משפיע במציאות זו, כפי שהיתה פורת יוסף עצמה מאז שנחשפה למשבר החינוך במחנות העולים.

8.2.4. נקודות השפעה נוספות

הרחבת מעגלי ההשפעה של פורת יוסף שהחלה לאחר משבר החינוך במחנות העולים, באה לידי ביטוי בשנות החמישים והשישים במפעלים נוספים שהוקמו על ידיה. מלבד המוסדות בקטמון לנוער עולה, ומלבד כולל אברכים, מכון להכשרת דיינים ובית הוראה להכשרת רבנים, הוציאה הישיבה כתב עת תורני מפרי עטם של בני הישיבה, וקיימה שיעורים לקהל הרחב:

מרבנים ומגוונים הם ענפי מוסדותיה של הישיבה. היא מקיימת 20 כתות מכינה ו21 ישיבות לבחורים! "בית הוראה" לרבנים ודיינים משתלמים "וכולל" לאברכים! ישיבה מיוחדת לחכמת הקבלה וספריה ענקית המכילה למעלה מעשרת אלפים כרכים, ליד הישיבה מתקיימת פנימייה גדולה ומסעדה ל350 תלמיד. כן קיימת קרן מיוחדת ל"הכנסת כלה", וקרן למתן מילגות למצטיינים. ראשי הישיבה שוקדים גם לטיפול כשרונות ייוצרים בקרב בני הישיבה והיא מוציאה לאור, לעתים מזומנות, קובץ תורני מעולה בשם "משואות" הכולל חידושי תורה, מפרי יצירותיהם של בני הישיבה, בעריכת אחד מראשי הישיבה הרב שבתי אטון, שזכה להדים חיוביים רבים בעולם הישיבות. כנשיא וראש הישיבה מכהן הגאון האדיר רבי עזרא עטיא שליט"א, גאון היהדות הספרדית בדורנו, הישיבה מקיימת פעילות רוחנית נוספת בקרב עדות המזרח, בכך שהיא מארגנת שיעורים תורניים להמוני עם.²⁷³

היא ראתה עצמה כמשרתת את העולם הספרדי, בעיקר הארץ ישראלי.²⁷⁴ הרב עטיה ביקש שהישיבה תהיה פתוחה לעם, כך נוסדו דרשות ליל שבת הפתוחות לקהל באופן קבוע,²⁷⁵ וכן התקיימו עצרות תפילה מקומיות.²⁷⁶ בנוסף לקחה הישיבה על עצמה אחריות לקהילות הספרדיות בעולם, ושלחה אליהן משלחות לחיזוק לקראת הימים הנוראים:

היא מקיימת קשר הדוק עם קהילות ישראל בתפוצות ומדי שנה יוצאת לחו"ל לקראת הימים הנוראים קבוצת רועים רוחניים ממצוייני הישיבה, להאציל מרוחם על נדחי ישראל הפזורה היהודית בימי החגים הקדושים.²⁷⁷

²⁷³ "ישיבת פורת יוסף – ראש הגשר לחינוך התורני בקרב עדות המזרח", בית יעקב, גליון 29 שנה ג קובץ ד, תשרי תשכ"ב, עמ' 36.

²⁷⁴ יו"ר שלום אל הרב יונג, 9.1.1957, גיונט, NY55-64_CR_028_0898. זהו מברק מאת יצחק שלום אל הרב יונג, יו"ר הוועד לתמיכה תרבותית בגיונט, ובו בקשה לתמוך בישיבת פורת יוסף שמשרתת שלושת רבעי מליון ספרדים בישראל.

²⁷⁵ עטיה, איש על העדה, עמ' 282; הודעה על קיום שיעורים בפרשת שבוע, 1956, אצ"מ, KRÜ\15934.

²⁷⁶ אצ"מ, KRÜ\2180.

²⁷⁷ "ישיבת פורת יוסף – ראש הגשר לחינוך התורני בקרב עדות המזרח", בית יעקב, גליון 29 שנה ג קובץ ד, תשרי תשכ"ב, עמ' 36.

השפעתה הפכה בולטת, עד שנאמר עליה בשמו של הרב שלמה זלמן אוירבך: 'עתיד היהדות הספרדית היא בפינה מסוימת ברחוב קטמון' כשהכוונה היא לסניף פורת יוסף בקטמון.²⁷⁸

8.2.4.1. רבנים נוספים בארץ ובעולם

גולת הכותרת של הפירות שהניבה פורת יוסף היו רבנים ודיינים ששלחה לקהילות ספרדיות בארץ ובעולם. בהנחת אבן הפינה לבניין הישיבה בגאולה בשנת 1954, אמר עליה הרב עובדיה הדאיה:

במעט השנים מיום הוסדה עד היום זכתה להעמיד מאות תלמידים ועשרות רבנים המשמשים מורי הוראות בארץ ובגולה, וכמה מהם שהיה להם הזכות הגדול לחבר ספרים בכל מקצועות התורה, בהלכה ואגדה וקבלה במשך היותם שם במקום...²⁷⁹

ואכן, עם השנים הלכה הישיבה, התחזקה, והתעצמה כמקור השפעה עם גבור יציאתם של תלמידיה לתפקידי רבנות בארץ ובתפוצות. היא תמכה ועודדה קבלת תפקידים אלה, מתוך תחושת אחריות לקהילה היהודית הספרדית בעולם כולו, וכדי לאפשר הכשרה יעילה לרבנים ודיינים, הקימה את המכון להכשרת דיינים ובית הוראה להכשרת רבנים.²⁸⁰ זאת למרות שהקהילות אליהן הגיעו, לא בהכרח שיקפו את המגמה השמרנית שאפיינה את הישיבה, מה שבא לידי ביטוי בדברים שנכתבו בעיתון 'במערכה': 'רבנים אלה חניכי ישיבת פורת יוסף הגיעו לאמריקה הלטינית בהיותם מצוידים במטען גדול של תורה והלכה אך היו רחוקים מרחק גדול מן הסביבה שנקלעו לתוכה'...²⁸¹

בשנות החמישים והשישים הפכה פורת יוסף למרכז שממנו יצאו רבנים לריכוזים חדשים ולקהילות עדות המזרח בעולם.²⁸² תפוצות רבניה חופפת לנתיבי הסחר של המשפחות החלביות והבבליות העשירות ממנצ'סטר דרך ניו יורק ופנמה, וכן בריכוזים המסורתיים של הקהילות היהודיות במזרח מסאלוניקי דרך חלב ועד קהיר.²⁸³ הרב עובדיה יוסף שימש בשנים 1948-1950 סגן רב ראשי ואב בית דין²⁸⁴ בקהיר,²⁸⁵ הרב עזרא עדס, בנו של הרב יעקב עדס, החל לשמש כרב במנצ'סטר בתשי"א (1951).²⁸⁶ הרב ציון לוי, נשלח בשנת 1951 על ידי הרב עוזיאל לסייע לארגון מחדש של החיים הדתיים בקהילת היהודים הספרדים בפנמה. הוא החזיק בתפקיד זה שנים רבות עד מותו, ונחשב דמות רבנית ופוליטית רבת עוצמה. בשנת 1959 יצא הרב יצחק שילוני לכהן בטורקיה כסגן הרב

²⁷⁸ שבתאי ק', "מזרח בלי הרגשת קיפוח", **דבר**, 9 באוקטובר 1963, עמ' 7.

²⁷⁹ הדאיה, ויקח, חלק ד, עמ' פו'.

²⁸⁰ הרב ל' יונג אל ה' בוכמן, 15.5.1959, גיוינט, NY55-64_CR_028_0849. הצורך ברבנים לתפוצות היה ההסבר שנתנה הנהלת פורת יוסף לגיוינט בבקשתה בשנת 1959 להעלות את המילגה לתלמידים הלומדים בבית הוראה זה.

²⁸¹ "בקהילות היהודים הספרדים", **במערכה**, 1.10.1962, עמ' 6.

²⁸² הורביץ, הרב עובדיה, עמ' 206.

²⁸³ הורביץ, ש"ס והציגונות, עמ' 32, הערה 6.

²⁸⁴ חן ופפר, מרן עובדיה יוסף, עמ' 63.

²⁸⁵ בשנת 1968 מונה לרבה של העיר תל-אביב-יפו ובשנת 1973 לרב הראשי הספרדי של מדינת ישראל. בשנת 1983 החליפו בתפקיד הרב מרדכי אליהו, אף הוא מבוגרי הישיבה.

²⁸⁶ ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 347; אטון, משואות, חוברת ב.

הראשי,²⁸⁷ ובוגרים נוספים יצאו לטהרן ולארגנטינה.²⁸⁸ הרב אברהם שרבאני שימש רב בקולומביה, והרב דוד דיין בקהילת פרו.²⁸⁹ הרב אפרים לניאדו, בנו של הרב דוד לניאדו, היה רבה של קהילת 'בית יעקב' בסאן פאולו שבברזיל,²⁹⁰ הרב ברוך בן חיים כיהן כרב קהילה בניו יורק, הרב שלמה כהן רב קהילה בראציסטר, והרב רפאל נדאף בקובה.²⁹¹

בשנות החמישים גם נקלטו יותר ויותר תלמידים מפורת יוסף במוסד הרבנות שבתוך מדינת ישראל: הרב שלום לופס מונה בתשי"י (1950) לרב הראשי בעכו בדחיפתו של הרב עוזיאל, הרב חיים דוד הלוי מונה בשנת 1951 לרב העדה הספרדית בראשון-לציון,²⁹² הרב יחזקאל כהן החל לכהן כרב הראשי של רחובות בתשי"ב (1952), הרב דוד שלוש נתמנה בתשי"ג (1953) לרב העיר נתניה, הרב משה לוי שימש כרב העיר בת ים,²⁹³ והרב אברהם שרים נתמנה לרב בבית-זית. הרב אריה חיימוף היה רב עדת הבוכרים, הרב אברהם רפול רב שכונת שערי צדק בירושלים, והרב שבתי אטון רב בשכונת מלחה.²⁹⁴ ברבנות תל אביב היו חברים הרב שלום מזרחי, והרב שלמה קצין. היו גם בוגרים ששימשו כרבנים צבאים.²⁹⁵

כמו כן מונו בוגרי הישיבה למשרות דיינות, ותפסו נתח משמעותי בקרב הדיינים הספרדים:²⁹⁶ הרב משה עדס כחבר בית הדין בטבריה, ולאחר מכן חבר בית הדין הספרדי ורב במועצה הדתית בירושלים, הרב נסים ענתבי כחבר בית הדין הרבני בירושלים, והרבנים נסים עזראן,²⁹⁷ שלמה קצין²⁹⁸ ושלוש מזרחי כחברי בית הדין הרבני בתל אביב יפו,²⁹⁹ שם שימשו הרב יוסף בבליקי והרב רפאל עבו כראשי אבות בית דין.³⁰⁰

רבים מבוגרי הישיבה המשיכו להיקלט בשדה החינוך הממלכתי-דתי כמורים וכמנהלים, והישיבה דיווחה על כך בגאווה בהזדמנויות שונות:

²⁸⁷ ד"ר א' גרינבאום אל הג'וינט, 16.6.1959, ג'וינט, NY55-64_CR_028_0844.

²⁸⁸ ג'וינט, NY55-64_CR_028_0839.

²⁸⁹ "בקהילות היהודים הספרדים", **במערכה**, 1.10.1962, עמ' 6.

²⁹⁰ ראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019.

²⁹¹ ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 347.

²⁹² בשנת 1973 מונה לרבה של תל-אביב-יפו.

²⁹³ ראו עליו: "הרה"ג משה י' לוי שליט"א", **קול סיני**, גליון ב כרך ב, חשוון תשכ"ג, עמ' 46.

²⁹⁴ ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 347.

²⁹⁵ ש' אביחי, "המהפכה הספרדית", **פנים אל פנים**, 15 במאי 1964.

²⁹⁶ בראיון עם הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018, סיפר על מבחני דיינות של הרבנות הראשית, כשיום אחד לאחר מבחן נתמנו לדיינים שלושה מבוגרי פורת יוסף: רבי דוד עטיה, רבי משה טופיק ורבי עזרא בצרי. ופעם נוספת בה מתוך ששים תלמידים שנבחנו הצליחו שנים-עשר, מתוכם שישה אשכנזים ושישה ספרדים ומתוך הספרדים שלושה מפורת יוסף.

²⁹⁷ לאחר מכן התמנה כחבר בית הדין הרבני בירושלים.

²⁹⁸ ראו עליו: "הרה"ג שלמה ש. קצין שליט"א", **קול סיני**, גליון ה, כרך ב, שבט תשכ"ג, עמ' 120. לאחר מכן שימש הרב שלמה קצין כרב ואב בית דין במצרים.

²⁹⁹ ליאון, פורת יוסף, עמ' 38-39; ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 347.

³⁰⁰ ש' אביחי, "המהפכה הספרדית", **פנים אל פנים**, 15 במאי 1964.

חניכי "פורת יוסף" בולטים גם בקרב מורי החינוך הדתי בארץ כשכבה מלוכדת למעלה
1000 מורים שהם חניכי הישיבה מרביצים תורה לילדי ישראל בבתי ספר דתיים
ובמיוחד של החה"ע [=החטיבה העליונה], מהם מכהנים, כמנהלי ב"ס...³⁰¹

גם שוחטים ומנקרים במערך הכשרות של הרבנות התמנו מקרב בוגרי פורת יוסף: הרב יוסף מונסי
והרב שאול ענתבי שימשו כשוחטים ראשיים בירושלים והרב יוסף יזדי בממילא. הרב ציון סודרי
היה מנקר בבית חרושת לשימורי בשר בכפר סבא, והרב דוד יהודיוף שוחט במספר שכונות
בירושלים.³⁰²

8.2.4.2. 'נאמני תורה' ו'קול סיני'

נוסף על המפעלים שהוקמו על ידי הישיבה, גם תלמידיה הגו יוזמות להשפעה על המציאות הארץ
ישראלית בתחומים נוספים.

בשנת 1962, כחלק מעידודה של הישיבה להשפעה על קהילות עדות המזרח בארץ ובעולם, וכביטוי
למתחים הבין-עדתיים שהיו קיימים בארץ, הוקם על ידי תלמידיה ארגון בשם 'נאמני תורה'.³⁰³
מקימיו ביקשו להניף גם יחד את שני הדגלים של פורת יוסף: הדתי והעדתי. כוונתם הייתה לעורר
את אנשי עדות המזרח להשמיע את קולם הפוליטי, בכיוון דתי דווקא. הארגון הדגיש שאין בכוונתו
להקים מפלגה אלא 'לגרום לאנשי עדות המזרח להכיר בכוחם ולהשפיע על המפלגות למנות רק
אנשי תורה לתפקידים ציבוריים'.³⁰⁴

מטרת התנועה הוגדרה במצע: 'גיבוש עדות המזרח למסגרת ציבורית מאוחדת לביטוי שאיפותיהם
התורניות ולהשגת זכויותיהם הציבוריות והאזרחיות וייצוגם ההולם במוסדות המדינה'.³⁰⁵ יחד עם
הכוונה להיות גורם משפיע, ביטא מצע התנועה שהתפרסם עם הקמתה גם רצון להתרומם מעל
תחושת הנחיתות השוררת ביחס לאשכנזים, על ש'עדות המזרח שומרי התורה אשר מהווים
אוכלוסייה ניכרת של המדינה. עולי ארצות המזרח, ספרדים, תימנים ועולי צפון אפריקה אשר אינם
מיוצגים במוסדות העם והמדינה ואין לשאיפותיהם ולרצונם ביטוי עצמאי'.³⁰⁶ עם הקמתה הצהירה

³⁰¹ 'ישיבת פורת יוסף – ראש הגשר לחינוך התורני בקרב עדות המזרח', בית יעקב, גליון 29, שנה ג קובץ ד, תשרי
תשכ"ב, עמ' 36; ראו גם: ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 347. בשנת תשי"ז שימשו בתפקידים כאלה: הרב יוסף מוצרי,
הרב אליהו עבוד, הרב עזרא מזרחי, הרב משה כהן, הרב משה צדקה, הרב שלמה כהן, הרב אהרון נעימי, הרב בנימין
אבידני, הרב יצחק עמדי, הרב יעקב תמאס, הרב ראובן דבי, הרב יהושע מזרחי, הרב אהרון יעקב, הרב עקיבא סבאג,
הרב פנחס ועקנין, הרב דוד כדורי, הרב בנימין בראשי, הרב יצחק בראשי והרב שאול שרים; הרב נעים אליהו שימש
מנהל ת"ת 'בני עמי' בירושלים ורב שכונת הבוכרים. אליהו נעים, "הרה"ג עזרא שרים זצ"ל", קול סיני, גליון ה כרך ב,
שבט תשכ"ג, עמ' 128-129; סופר, הרב כדורי, עמ' 61.

³⁰² ולך, ספר רבנו האור לציון, עמ' 347.

³⁰³ הורביץ, ש"ס והצינונות, עמ' 49; ליאון, פורת יוסף, עמ' 36.

³⁰⁴ "הבו אנשי חזון ומעש", קול סיני, גליון ב', שבט תשכ"ב עמ' 23.

³⁰⁵ "מצע, קול סיני, גליון א, כסלו - טבת תשכ"ב, עמ' 7.

³⁰⁶ "נאמני תורה", קול סיני, גליון א, כסלו - טבת תשכ"ב, עמ' 6.

התנועה על כוונה להקים גוף תורני-הלכתי עליון, שתקבל את מרותו, והעמידה בראשה כסמכות תורנית את הרב עובדיה יוסף.³⁰⁷

בטאונה היה כתב העת 'קול סיני'. חלק ניכר מהכותבים בו התחנכו בפורת יוסף, כמו הרב עובדיה יוסף, שערך את כתב העת תקופה מסויימת. ככזה סקר הבטאון את המתרחש בישיבה, ועקב אחריה, אחר חכמיה ואחר התפתחות קהילת הלומדים, ותיאר מפעלים שיוצאי הישיבה היו מעורבים בהם. 'קול סיני' הביא שיח תורני של בוגרי הישיבה וחכמיה, הקדיש גליונות שונים לפועלם של חכמי הישיבה שהלכו לעולמם, והביא לידי ביטוי את הדואליות שאפיינה את פורת יוסף בעוצמה ואדיקות דתית יחד עם לאומיות יהודית. בבטאון היה מדור בשם 'אורות וצללים במדינת ישראל', בו נמצאה ביקורת על פגיעה בדת ובמדינה, לצד ציוני דרך חיוביים של התפתחות דתית במדינת ישראל כמו חוק החזיר.

ליאון טוען ש'קול סיני' היה מעין 'שופר' של ישיבת פורת יוסף, שתלמידה הובילו קו קנאי.³⁰⁸ אך נראה שלמעשה, לא היה מוכתב על ידי הנהגת הישיבה, אלא צמח באופן טבעי ביחד עם המגזר הלאומי-האדוק שהצמיחה מתוכה. בתור תוצר של תלמידה, אך טבעי היה שיביא את קולה. בוגרי הישיבה שראיינתי הכירו כולם את כתב העת, אך לא הסכימו להנחה שהיה קשור באופן מערכתי כלשהו לישיבה.³⁰⁹

מחתרת 'ברית הקנאים' ביטאה דיסוננס בין האדיקות הדתית ששררה בפורת יוסף, לבין הלאומיות הדתית שאפיינה אותה ותחושת האחריות שפיתחה כלפי מדינת ישראל בכלל וקהילת הספרדים ועדות המזרח בפרט. 'נאמני תורה' ו'קול סיני' ניסו ליישב בין שני הערכים הללו, והצליחו בכך. מגליונות כתב העת עולה כי תוצרי הישיבה הללו ראו עצמם כחלק מכלל הציבור במדינה, ויחד עם זאת נאבקו על צביונה בנושאי שבת, כשרות, מעמד אישי ומעמד החינוך הדתי, מתוך גוון עדתי-מזרחי מובהק.³¹⁰

8.2.4.3 פורת יוסף כמודל לישיבות נוספות

כחלק ממגמת הפריצה שהתפתחה בפורת יוסף מאז 1948, התחזקה בה השאיפה לוותר על מקומה כישיבה הספרדית הגדולה היחידה, ולהציב לצידה ישיבות נוספות. בשנות הארבעים, החמשים והשישים, בעקבות העליות הגדולות מארצות המזרח, פרחו ישיבות שונות לבני עדות המזרח. חלקן ישיבות חדשות, חלקן ישיבות וותיקות שהייתה להן עדנה וחיידשו את פעילותן. באופן טבעי, נקשרו

³⁰⁷ "מצע", קול סיני, גליון א, כסלו - טבת תשכ"ב, עמ' 7; הורביץ, ש"ס והציונות, עמ' 48.

³⁰⁸ ליאון, דת וחילוניות; מנגד מציין, ליאון, פורת יוסף, עמ' 36-37, כי עם מינויו של הרב עובדיה יוסף לעורך כתב-העת, הלך קול סיני והזדהה דווקא עם המפעל הניסיוני של ישיבת מתיבתא.

³⁰⁹ ראיון הרב דוד עטיה, 16.6.2018; ראיון הרב שלמה ועקנין, 1.8.2019; ראיון הרב אברהם שאלתיאל, 24.6.2018.

³¹⁰ הורביץ, ש"ס והציונות, עמ' 49.

בוגרי פורת יוסף וחכמיה באופנים שונים ליוזמות השונות, ופיתחו שדה נוסף להשפעת מורשת הישיבה אל מחוצה לה.

בין ישיבות החכמים שפעלו באותה עת היו ישיבת 'מנחת יהודה' שהוקמה בתש"ו (1946), כשעם מייסדיה הראשונים נמנה הרב אפרים זלכה הכהן. בראשית שנות החמישים התרחבה בעיקר כדי לקלוט תלמידי חכמים שעלו מעיראק במבצע עזרא ונחמיה;³¹¹ ישיבת 'תורת אהרן', שנקראה גם ישיבת 'עולי בבל', נוסדה בראשית 1952 בידי ועד עדת הבבלים. בישיבת הוועדה ליסודה נכתב: 'הוחלט לסדר את הישיבה בהתחלה לא פחות מעשרה ת"ח [=תלמידי חכמים] בעלי משפחות מעולי בבל, שילמדו כל יום לא פחות משלוש שעות לפני הצהריים. התקציב שלהם יהיה מ-15 ל-20 לא"י לחודש לכל ת"ח לפי הדרגה של כל אחד'.³¹² ישיבה זו קמה במטרה לשמש מקום לימוד ותפילה לחכמי בבל שעלו ארצה, והרב אפרים כהן היה גם בין מקימיה. לצורך הקמתה ביקש ועד העדה הבבלית סיוע מהרב יהודה צדקה, הרב דוד שראבני והרב סלמאן חוגי עבדי מתלמידי פורת יוסף,³¹³ ואחדים מחכמיה החלו ללמד שם;³¹⁴ ישיבת המקובלים 'בית אל' נחרבה במלחמת העצמאות בעיר העתיקה, והוקמה מחדש בשנת תשי"ח (1958) על ידי הרב עובדיה הדאיה על גג ביתו ברח' רש"י בירושלים, יחד עם ישיבה נוספת בשם 'שלום עבדי' לאברכים העוסקים בש"ס ובפוסקים לשם השתלמותם ברבנות והוראה בארץ ובחו"ל;³¹⁵ ישיבת 'אמת ושלום' הוקמה בתשכ"ג (1963) עלי ידי הרב בן ציון אבא שאול כישיבת מקובלים בבית הכנסת 'אוהל רחל'. הרב יעקב עדס היה אחד מראשיה, יחד עם הרב ששון מזרחי והרב יצחק כדורי;³¹⁶ ישיבת 'תפארת יוסף' הוקמה בשנת תשי"ט (1959) על ידי פעילים בוועד העדה האפגאנית. הרב יוסף מרג'וק מיישיבת פורת יוסף לימד בה נערים כשעתיים מדי ערב, ובמעמד 'סיום'³¹⁷ שנערך בה השתתף הרב יהודה צדקה. התקיים שם גם חוג לתלמוד למבוגרים, אותו העביר הרב ישר בן חיים מיישיבת פורת יוסף;³¹⁸ כמה מפרנסי העדה הבבלית ורבניה יסדו את 'אגודת יסודי התורה' על מנת לתמוך כספית בתלמידי ישיבה ובתלמידי חכמים, כמו קשיים בפרנסה של תלמידי חכמים מעולי בבל וסיוע בצרכי חתונה של חכמים צעירים. כנשיא האגודה התמנה הרב סלמאן חוגי עבדי, והרב יהודה צדקה היה בה חבר הנהלה.³¹⁹

³¹¹ גפני, נוסח ירושלים, עמ' 97-98.

³¹² דו"ח על מצב הלימודים בתלמוד-תורה תורת אהרן, 28.12.39, אוע"ב, ללא קטלוג; ישיבה זו קיבלה תקציב מועד הישיבות. 'רשימת הישיבות אשר נתמכו בתמיכות סדירות על ידי ועד הישיבות', 1955, 1957, אמ"י, גל 58302/7.

³¹³ ועד עדת הבבלים אל הרבנים י" צדקה, ס' עבדי וד' שראבני, 11.10.1951, אוע"ב, א.ש / בב 46; וכן מסמכים נוספים שם.

³¹⁴ ח' עבאד אל ועד תלמוד-תורה בית אהרן, 20.2.1939, אוע"ב, א.ש / בב 70. ראו שם את בקשתו של חיים מ' עבאד שהגיע ל'דרגת מעיין' בגמרא בפורת יוסף ללמד בתורת אהרן בשנת תרצ"ט. א' מונסה אל ועד עדת הבבלים, 4.12.1944, אוע"ב, א.ש / בב 71. שם הרב אברהם מונסה מבקש ללמד בתורת אהרן בשנת תש"ה; זמן קצר לאחר הקמתה עברה הישיבה מבית הכנסת 'אוהל רחל' לבית הכנסת 'מנחת יהודה' והחליפה את ישיבת 'מנחת יהודה'. גפני, נוסח ירושלים, עמ' 100.

³¹⁵ הדאיה, ויקח עובדיה, בהקדמה.

³¹⁶ כהן, בן פורת יוסף, עמ' 53; מוצפי, לתולדות, עמ' פד כותב שהיא הוקמה בתרפ"ג (1923).

³¹⁷ אירוע חגיגי הנערך לרגל סיום חלק משמעותי בלימוד-מסכת או סדר במשנה או בגמרא.

³¹⁸ "ישיבת תפארת יוסף ירושלים", קול סיני, גליון ח כרך ג, אייר תשכ"ד.

³¹⁹ גפני, נוסח ירושלים, עמ' 272, עמ' 300-303.

ישיבות נוספות שהוקמו לקראת סוף תקופת המנדט ובעשורים הראשונים לכינונה של מדינת ישראל, העתיקו את מודל הפעולה, במודע או שלא במודע, מפורת יוסף. כשנתמנה הרב יצחק נסים כרב ראשי פעל להקמת בית מדרש שיהווה המשך לישיבת 'שערי ציון', במטרה להצמיח רבנים ודיינים שימלאו את החסר בקרב עדות המזרח, ולהכשירם לאתגרי התקופה. 'בית המדרש לדיינים ורבנים בירושלים' נפתח בשנת תשי"ח (1958). בשנה הראשונה למדו בו שמונה תלמידים אך הם לא עמדו בציפיותיו של הרב נסים, והוא פיזר אותם. בשנה השנייה צירף לתכניתו את בוגר פורת יוסף הרב מרדכי אליהו, שסייע לגיוס תלמידים מתוכה. ההנהלת המוסד שאפה להוסיף לתוכנית הלימודים שיעורי ספרות הפוסקים, מדרשים, תורת החשמל, שפה, קורות עמינו, הבעה בכתב ובעל פה, תנ"ך ועוד, כמו גם ביקורים במשקים חקלאיים, מפעלים, ובתי דין, אך בפועל למדו שם לימודי קודש בלבד.³²⁰ הרב נסים לא ראה את פורת יוסף כמקום המתאים להקמת בית הוראה, כנראה משום שסבר שבית הוראה צריך להיות פתוח יותר מפורת יוסף ולהעשיר את הלומדים בו גם בהשכלה כללית, לכן הקים את בית המדרש לדיינים. ייתכן שזו הסיבה שהרשה לעצמו להעביר אליו תלמידים ותקציבים מפורת יוסף,³²¹ אך ודאי שאת מודל הפעולה כישיבה המפתחת רבנים ודיינים העתיק ממנה, ולצורך כך נדרש לתלמידה.

בשנת תשכ"ה (1965) נפתחה 'הישיבה התיכונית במתיבתא הגדולה', כבסיס לבית המדרש הגבוה לרבנים ספרדים,³²² שוב במטרה 'לספק מורים, מדריכים רוחניים ורבנים מודרניים לקהילות הספרדיות בתפוצות ובישראל'.³²³ חלק מהתלמידים הגיעו מהמושבים ומעירות הפיתוח בהם התרכזו עולי שנות החמישים מארצות אסיה ואפריקה.³²⁴ המתיבתא כללה שלב ראשון של לימודים בישיבה תיכונית במשך ארבע שנים לשם רכישת השכלה כללית ותורנית. לאחר בחינות הבגרות היו אמורים התלמידים להמשיך את לימודיהם בסמינרים למורים, והמצטיינים יועדו להמשך שלב שלישי של לימודים בבית המדרש 'לרועים רוחניים'. נבנו לצורך כך מספר כיתות, ובית מדרש באולם האודטוריום במתיבתא. עם פתיחת הישיבה התיכונית היו בה 3 כיתות ט', ותקופה מסויימת למדו בה מעל 180 תלמידים.³²⁵ בשנת הלימודים תשכ"ו (1966) הוקם במתיבתא בית המדרש לרבנים

³²⁰ גליקסברג, בתי מדרש, עמ' 85-94; מסמכים על בית המדרש לרבנים של הרב נסים ראו: הרב י' נסים אל ד"ר י' שווארץ, 5.5.1957, גיוינט, NY55-64_CR_028_0877.

³²¹ צ' פסמן אל ה' בוכמן, 30.5.1956, גיוינט, NY 55-64_CR_028_0912; וכן גם על פי דברי הרב עובדיה יוסף, חן ופפר, מרן עובדיה יוסף, עמ' 124; על פי מספר מסמכים מארכיון הגיוינט בגלל בית ההוראה של הרב נסים עיכב הגיוינט תקציבים לפורת יוסף. 'דיווח ישיבות לגיוינט', 7.6.1956, גיוינט, NY55-64_CR_028_0910; ה' בוכמן אל צ' פסמן, 14.6.1956, גיוינט, NY55-64_CR_028_0909.

³²² בי"ר, מוסדות תורה, עמ' 154-155; המתיבתא הגדולה בית הראשון ל"קול סיני, גליון 36, ב מכרך ד, חשוון תשכ"ה, עמ' 6-60; בין הפועלים להקמת המתיבתא היה הרב עוזיאל, אולם הוא נפטר לפני שתכניתו ראתה אור. אלישר, לחיות עם יהודים, 124-125; ראש הישיבה הראשון היה הרב מאיר אליטוב שהגיע מהישיבה התיכונית של בני עקיבא בשדה יעקב. א' אלישר וד' סיטון אל שר חינוך א' אבן, ללא תאריך, אוע"ס, מיכל 6227/14; אולם הוא נהרג בתאונת דרכים בשנת 1965. ליאון, פורת יוסף, עמ' 33; במקומו מונה כראש ישיבה הרב יהודה עמיטל שאף שימש ראש חבר המורים בישיבה התיכונית. "שהשמחה במעונם של מנויינו למזל טוב", קול סיני, גליון 35, א מכרך ד, תשרי תשכ"ה, עמ' 19; בתחילת שנות השבעים שינתה המתיבתא את שמה ל'מתיבתא הגדולה תפארת ירושלים'. הכספים לקיומה גוייסו מעיזבונות של משפחות ספרדיות נדיבות ומארגון ה'גיוינט'. ליאון, פורת יוסף, עמ' 33-34.

³²³ א' אלישר וד' סיטון אל שר חינוך א' אבן, ללא תאריך, אוע"ס, מיכל 6227/14.

³²⁴ הרוביץ, ש"ס והציונות, עמ' 49.

³²⁵ לימודי התיכון היו בפיקוח משרד החינוך. "מדינת ישראל, משרד החינוך והתרבות", קול סיני, גליון ח כרך ב, אייר תשכ"ד, עמ' 214; הישיבה פעלה כמסגרת של ישיבה תיכונית עם לימודי קודש ואחר הצהריים לימודי חול וחוגים. "המתיבתא הגדולה בית הראשון ל"קול סיני, גליון 36, ב' מכרך ד', חשוון תשכ"ה, עמ' 6-60; דורון אברהם, "נפתח בית המדרש להכשרת דיינים במתיבתא הגדולה בית הראשון ל"קול סיני, יא' – יב מכרך ד', אלול תשכ"ה, עמ' 401;

ודיינים, ובראשו הועמד בוגר פורת יוסף הרב עובדיה יוסף.³²⁶ הוא כלל שתי מחלקות. בראשונה למדו צעירים בני עשרים עד עשרים ושתים שעסקו בגמרא והשתלמו ברבנות, והשנייה לאברכים נושאים בני עשרים וחמש ומעלה שהשתלמו בדיינות, הם היו אמורים לסיים את לימודיהם תוך שלוש שנים ולגשת לבחינות כושר לדיינות.³²⁷ המתכונת בה פעלה המתיבתא דמתה לפורת יוסף במספר נושאים, ונראה שמודל קיומה הועתק ממנה:³²⁸ היא הכילה בחורים ממגוון עדות המזרח, כללה ישיבה קטנה וישיבה גבוהה, ובישיבה הקטנה למדו לימודי חול. היא הוקמה כבית מדרש להכשרת רועים רוחניים, להכשיר צעירים דתיים במתכונת ספרדית, כמענה לתופעת הצעירים הספרדיים שלמדו בישיבות ליטאיות כמו חברון ופנוביץ'.³²⁹ היא מוקמה דווקא בירושלים על מנת להוות תחליף לפורת יוסף שישרת את גישתם המתונה יותר של וועד העדה הספרדית, ויכיל לימוד מתקדם הן של מקצועות התלמוד והן של לימודי חול.³³⁰

שתי ישיבות אלה הצליחו פחות מפורת יוסף, עד שכבר לא שרדו. ייתכן שהיה זאת, כמו בשנותיה הראשונות של פורת יוסף, משום שתלמידים מבתיים שמרניים שהמשיכו להגיע לישיבות, העדיפו את פורת יוסף שהייתה שמרנית ובעלת מסורת של הצלחה.³³¹ בנוסף, מוסדות אלו הוקמו על ידי יוצאי העדות הספרדיות דוברי הלאדינו במגמה של פתיחות, ואילו פורת יוסף איחדה בתוכה יוצאי עדות שונות גם בהנהלה ובצוות החינוכי, מה שהקל על יוצאי עדות מגוונות להגיע אליה.³³²

תופעה נוספת שפרחה בשנות החמשים כדי לנסות להתמודד עם המצב הירוד של לימוד התורה בקרב עדות המזרח, הייתה ישיבות ערב, שפעלו כמסגרת לימודית קצרה בשעות הערב. הן לא החליפו את הישיבות הקלאסיות, אלא היוו להן תוספת, והוקמו ברובן, גם הן, על ידי בוגרי פורת יוסף. ישיבות הערב בהן השתלבו תלמידי פורת יוסף וישיבת 'אור התורה' שהקים הרב עובדיה יוסף היו חלק מתופעה זו. וכן שיעורי הערב של ארגון 'מקבצאלי',³³³ וישיבות ערב נוספות כמו 'מגדל דוד', שהוקמה בשנת תשט"ז (1956) על ידי רבי דוד ניסנוף, ובראשה עמד רבה הראשי של העדה הבורכית, גם הוא בוגר פורת יוסף, הרב אריה חיימוף. היא קלטה כמאתים תלמידים בוכרים, פרסים, בבליים, מערבים, ספרדים, אפגאנים, חלבים, תימנים, אורפלים ואפילו אשכנזים, וכן מבתי ספר חילוניים. מלבד ישיבת ערב שימשה 'מגדל דוד' גם מכינה לתלמידי כתות ח' בבתי הספר, וכשלושים מבוגריה

התלמידים נגשו לבחינות הבגרות. א' אלישר וד' סיטון אל שר חינוך א' אבן, ללא תאריך, אוע"ס, מיכל 6227/14; במתיבתא הייתה גם פנימייה. בשנת תשכ"ה היו בה עשרה תלמידים בלבד. "המתיבתא הגדולה בית הראשון", קול סיני, גליון 36, ב' מכתך ד', חשוון תשכ"ה, עמ' 6-60; אולם היו תקופות שהתגוררו בה מעל מאתיים תלמידים. אלישר, לחיות עם יהודים, עמ' 124-125.

³²⁶ אברהם דורון, "נפתח בית המדרש להכשרת דיינים במתיבתא הגדולה בית הראשון", קול סיני, יא' – יב' מכתך ד', אלול תשכ"ה, עמ' 401. הרב עובדיה יוסף גם היה בוחן את התלמידים בכל יום שישי.

³²⁷ שם. האברכים שלמדו לרבנות בבית המדרש קיבלו תמיכה כספית, והוקם בה גם מכון להכשרת חזנים.

³²⁸ הרב עזרא עטיה השתתף בהנחת אבן הפינה למתיבתא. עטיה, האיש על העדה, עמ' 368.

³²⁹ הורביץ, ש"ס והציונות, עמ' 49.

³³⁰ ליאון, פורת יוסף, עמ' 33-34. במשך תקופה ארוכה דיווחה המתיבתא בגיליונות 'קול סיני' על קשיים כספיים, בשנות השבעים הצטמצמה ולבסוף סגרה את שעריה.

³³¹ ראו: גליקסברג, בתי מדרש, עמ' 98.

³³² גם בשערי ציון למדו מעדות שונות. ראיון עזרא ברנע, 26.6.2017.

³³³ הרב י' צדקה אל ועד עדת הספרדים, 31.5.1943, אוע"ס, מיכל 6216/2.

עברו לאחר מכן לישיבות קלאסיות שונות, כמו פורת יוסף, פונוביז', קול תורה, ישיבת בני עקיבא 'כפר הרא"ה', ישיבת בני עקיבא 'נתיב מאיר' וישיבת 'הדרום' ברחובות.³³⁴

לא מעט מבוגרי פורת יוסף הקימו ישיבות בעצמם, כמו ישיבת מקובלים בשם 'גן הלבנון' שהקים הרב יעקב קצין בשנת 1926,³³⁵ ישיבת אברכים ספרדית 'בית שמואל' שהקים הרב נסים עזראן, וישיבת 'ראשית חכמה', שייסד הרב שבתי אטון בשנת תשכ"ז (1967).³³⁶ חלקם התפזרו למקומות שונים בארץ, כמו הרב אליהו שרים ב'ישיבת תורה והוראה' בשנות השישים בתל אביב, הרב מרדכי כהן בישיבת 'אור ודרך' בירושלים, הרב אליעזר בן-דוד בסמינר 'אור החיים' בבני-ברק, הרב שמעון בעדני ראש כולל 'תורה וחיים' בבני-ברק והרב שמעון גבאי במוסדות 'תפארת למשה' בנתניה.³³⁷

8.2.4.4. תל אביב

בשנת 1924 ייסדו אליהו אלגזי ומשה בן-עזרא את אגודת 'עזרת-חולים' בנשיאות הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל. לצרכי האגודה נבנה בניין מרפאה בין שתי קומות ברחוב זבולון 18 פינת לווינסקי בתל אביב. בשנת 1960, כשהיה אליהו אלגזי זקן ומרותק לביתו, דאג לגורלה של עזרת-חולים לאחר מותו, והחליט להעביר את בניין המרפאה לישיבת פורת יוסף בירושלים. בשישי במרץ 1961 חתמו חברי ועד עזרת-חולים על הסכם שהעביר את הבניין בן שתי הקומות, החנויות וכל הרכוש השייך לאגודה לבעלותה של ישיבת פורת יוסף בירושלים, בתנאי שתקים סניף של הישיבה בבנין,³³⁸ מעל בית הכנסת הספרדי הגדול אליהו הנביא.³³⁹

בשנת תשכ"א (1961) הוקם סניף תל אביבי לישיבת פורת יוסף על ידי הרב אליהו שרים, שהיה רב שכונת מרכז מסחרי בתל אביב³⁴⁰ והרב שלמה בן שמעון.³⁴¹ במעמד הפתיחה בירכו הרב אברמוביץ סגן ראש העיר תל אביב, מר שיינמן יושב ראש המועצה הדתית, ואברהם רקנטי יושב ראש ועד הפעולה למען הישיבה בתל אביב. מטעם פורת יוסף בירכו הרב יהודה צדקה, הרב עובדיה יוסף,

³³⁴ בישיבה היה גם מסלול הוראה שתלמידיו הוסמכו לרבנים. "מגדל דוד", קול סיני, גליון ח כרך א, תמוז תשכ"ב, עמ' 177.

³³⁵ מאיר, רחובות הנהר, עמ' 40.

³³⁶ הכהן, ארץ נושבת, עמ' לב.

³³⁷ ליאון, פורת יוסף, עמ' 38-39.

³³⁸ אטון, משואות, חוברת א, עמ' 101.

³³⁹ שרים, ויעל אליהו.

³⁴⁰ אטון, משואות, חוברת א, עמ' 101.

³⁴¹ בנו של הרב מנצור בן שמעון.

הרב יוסף עדס, ומשה פרדו.³⁴² בבניין עזרת-חולים למדו אברכים מוסמכים לרבנות, נתנו שיעורים ודרשו בדברי תורה בבתי כנסת בתל אביב ובסביבותיה.³⁴³

הקמת סניף תל אביבי על ידי פורת יוסף עצמה, בהתאם לדרישתם של תושבי המקום, שהיו מעוניינים להתבשם מהשפעתה של הישיבה גם בקרבם, לאחר הקמת סמינר אור החיים לבנות בבני ברק על ידי משה פרדו בשנת 1953 בהשפעת פורת יוסף,³⁴⁴ ולאחר הקמת ישיבות שונות ברחבי הארץ על ידי בוגריה, סימלה את יציאתה של פורת יוסף מגבולות ירושלים, ופריצת ההשפעה לרחבי ארץ ישראל. פורת יוסף כבר לא הייתה נחלת קבוצה קטנה ומובחנת, והחלה לגבש סביבה מגוון ספרדי חרדי שהתפרס על פני ארץ ישראל כולה,³⁴⁵ ולא רק בירושלים, כפי שנכתב בירחון 'בית יעקב' בשנת 1962:

החלטתם נחושה לעורר תחיה רוחנית בקרב אחיהם וליצור תנועה עממית והמונית לשיבה אל מקורות הנצח ולימוד התורה. והראיה החותכת והמשכנעת כל כל היא – כי ישיבת פורת יוסף הרחיבה בזמן האחרון את יריעותיה ופרצה גבולותיה ביסדה סניף משנה לשיבה בשכונת קטמון הדרום ירושלמי ועדיין לא אמרה בכך די אלא שאף העניזה לחדור ללב לבה של תל אביב רבתי ולכונן סניף של הישיבה בטבורו של רחוב לוינסקי הסואן. המגמה ברורה: להקים שלוחות של פורת יוסף בכל רחבי הארץ, כדי שהמסגרת החינוכית שהיא היחידה לבני עדות המזרח, תקיף מספר רב של תלמידים ככל שיותר וכדי ליצור עמדות כח ומבצר לרוח הישיבה שסופו להשפיע על פני כל סביבה בכל מקום שמקים לו אוהל ומשכן.³⁴⁶

8.3. סיכום פרק ז: השפעת פורת יוסף על הקהילה הספרדית

מאז הקמתה של הישיבה בשנת 1923 ועד להקמת המדינה בשנת 1948, הייתה ישיבת פורת יוסף עסוקה בעיקר בשכלול יכולותיה לשרוד ובנסיונות להתפתח במצב בו ישיבות ספרדיות אחרות התמעטו ונסגרו. היא התמקדה בטיפול תכני הלימוד, הניהול וההוראה בישיבה ובאיכותם, מתוך רצון להסתגר ולהגן על יושביה מהשפעות תרבותיות לא רצויות. הקשר עם הקהילה הספרדית בארץ ובעולם, שמתוכה צמחה, לא נעדר. אך הוא התמצה בפתיחת שערי בית הכנסת שבישיבה לקהל, בשליחת מתלמידים לשמש כחזנים בבתי כנסת בירושלים, וברבנים ומורי הוראה שיצאו מן הישיבה

³⁴² אטון, משואות חוברת ב, עמ' 104-105.

³⁴³ תדהר, אנציקלופדיה, עמ' 4280; סורסקי, וזאת ליהודה, עמ' 118; אטון, משואות, חוברת ג, עמ' 77. "ישיבת פורת יוסף – ראש הגשר לחינוך התורני בקרב עדות המזרח", **בית יעקב**, גליון 29, שנה ג קובץ ד, תשרי תשכ"ב, עמ' 36; עדס אברהם, "ישיבת פורת יוסף בירושלים", **הארץ**, 21.6.1967; מחבר לא ידוע, קרית ישיבת פורת יוסף, עמ' 11.

³⁴⁴ "הזמנה לחתונה", **מעריב**, 24.2.1952, עמ' 1; "בקורים במפעל אור החיים", **שעריים**, 1.6.1958, עמ' 2; "בית ספר אור החיים בבני ברק", **הצפה**, 24.8.1959, עמ' 4.

³⁴⁵ לאחר מסגרת הזמן של מחקרנו זה, בשנת 1968, עקב חילוקי דעות בין ועד הישיבה בתל אביב להנהלת ישיבת פורת יוסף בירושלים, פנה הסניף התל אביבי לדרך עצמאית והפך למוסד חינוך ישיבתי ועצמאי בשם "ישיבת תורה והוראה פורת יוסף". ליאון, פורת יוסף; ראו גם: דונש, "הרבנים הראשים לישראל", בתוך: **שנה בשנה**, ירושלים: היכל שלמה, תשל"ד, עמ' 284.

³⁴⁶ "ישיבת פורת יוסף – ראש הגשר לחינוך התורני בקרב עדות המזרח", **בית יעקב**, גליון 29 שנה ג' קובץ ד', תשרי תשכ"ב, עמ' 36.

לשמש בקהילות בארץ ובחו"ל בטפטוף הולך וגובר. ניסיון להקמת שלוחה של ישיבת פורת יוסף בחברון, במחצית הראשונה של שנות השלושים של המאה העשרים - כשל. בשנת תרצ"ו (1936), נוכח המצב הדתי המידרדר בקרב הספרדים ובני עדות המזרח, ניסיון מצליח יותר להפצת מורשת הישיבה, אך קטן ממדים, נעשה בהקמת אגודת 'מקבצאל' על ידי אברכים מהישיבה שסחפו עימם גם את ההנהלה. כמו בהקמת הישיבה, הם השתמשו בשיטות ארגון חדשות שהועתקו מדגמי ההתארגנות של התנועה הציונית. עיסוקה המרכזי של הישיבה בטיפול חכמים ספרדים ובני עדות המזרח, ופיתוח המורשת שהביאו עימם מארצותיהם, הביא להתפתחות תחושת אוונגרד בנושאי לפיד מורשת עדות המזרח, וקרנה עלתה בעיני הציבור.

בתוך כך, משבר החינוך במחנות העולים לא תפס בסדר יומה מקום מרכזי, כפי שלא קרה עד אז למאבק בין חילוניים לדתיים. משבר החינוך במחנות העולים בשנת 1949 חשף את פורת יוסף לעוצמת הבעיה, ועל אף האתגרים שעמדו בפניה לאחר חורבן הישיבה במלחמת העצמאות, החלה לשלוח חכמים שיפעלו במחנות העולים, בעיקר עם בוא העלייה הגדולה מעיראק. חריגותם של הדברים שהתרחשו שם הביאו להבנה בישיבה כי ללא מאמצים להעברת המורשת הספרדית לקהל הרחב, עלול המצב להשתנות באופן בלתי הפיך. המשבר עירער את חומות ההגנה וההתבצרות שנבנו בה, ואילץ את הישיבה לעלות דרגה בפעולות הפריצה וההשפעה. חכמים, בוגרים ותלמידים החלו לפעול עם העולים החדשים, למדו איתם, וסייעו להם לדאוג לחינוך דתי לילדיהם.

ההתארגנות לפעולה במחנות, במעברות וביישובי העולים, הביאה להמשך פעולות ההשפעה, שהופנו גם כלפי הציבור הספרדי בירושלים, ולהקמת מפעלים חדשים כמו הוצאת כתב העת 'משואות', והקמת מכון להכשרת דיינים ובית הוראה להכשרת רבנים. כמו כן, הישיבה התעוררה לצורך לקלוט לתוכה נוער עולה, שיוכל לספוג את ערכי המסורת ואת ערכי המורשת הספרדית. לצורך כך נוצר קשר עם עליית הנוער, ולקראת שנת הלימודים תשי" (1950) הוקמה הפנימייה בקטמון, שהייתה המוסד הספרדי היחיד של עליית הנוער, וקלטה עולים חדשים במצב כלכלי וחברתי קשה. בקטמון שכן גם תלמוד-תורה של פורת יוסף, שעמד בדרישות מוסדות המדינה, ונלמדו בו גם לימודי חול, ובתשי"ט (1959) הקימה בה פורת יוסף ישיבה נוספת, שהפרידה את תלמידי הפנימייה מתלמידי הישיבה המקורית.

הישיבה בקטמון היתה ביטוי למגמות הסותרות שהכילה פורת יוסף, הסתגרות ופריצה. היא הוקמה על ידי עליית הנוער ובכך אפשרה קליטת נוער עולה בישיבה והשפעת מורשת הישיבה על ציבורים נוספים, אך צימצמה ככל האפשר את השפעת עליית הנוער על ישיבת פורת יוסף עצמה.

בקרב יוצאי פורת יוסף התבטאו באופנים שונים המגמות הסותרות כביכול של פריצה מול הסתגרות, ואדיקות דתית מול לאומיות. ארגון ברית קנאים היה ניסיון כוחני שנבע מתסכול ודיסוננס, ולעומתו הצליחו 'נאמני תורה' ו'**קול סיני**' ליישב את הערכים הנוגדים תחת קורת גג אחת של פעילות ערכית פוליטית, דתית ועדתית.

גולת הכותרת של מגמות ההשפעה של פורת יוסף היו הרבנים שהוציאה מתוכה. על אף העמדה השמרנית שהחזיקה, ועל אף קירבתה הרעיונית ליישוב הישן, נשלחו תלמידיה לשמש בתפקידי רבנות, דיינות וחינוך בערים ומושבות בארץ, וכן בקהילות ספרדיות בגולה, מתוך תחושת אחריות לצביונה של מדינת ישראל כולה ולקהילה הספרדית בארץ ובעולם. הם יצאו מהרובע היהודי

ומשכונות ירושלים, אזורים פשוטים ועניים, ועשו חיל בתפקידי הנהגה ובמשרות רבנות בקהילות עשירות ברחבי העולם. הם לא חששו להתמודד עם אתגרים כשראו עצמם כיוצאי מעצמה עשירה ברוח, וכנושאי הלפיד של מורשת יהודי המזרח.

במקביל פרחו בשנות הארבעים, החמישים והשישים, ישיבות לבני עדות המזרח ברחבי הארץ בעקבות העליות הגדולות מארצות המזרח, גם הן הושפעו מפורת יוסף. בחלקן נקשרו בוגריה ליוזמות השונות, ובאחרות הועתק ממנה מודל הפעולה, ביניהן היתה הקמת שלוחה של פורת יוסף בתל אביב, שביטאה התגבשות סביב הישיבה של מגזר ספרדי חרדי שהתפרס על פני ארץ ישראל כולה.

9. סיכום ודיון: ישיבת פורת יוסף – מהתכנסות להתחככות

חיבור זה עסק בישיבת פורת יוסף, שהייתה גורם מכריע בהשפעתו על התהוות הציבור החרדי ספרדי בישראל, מהקמתה ועד לשנת 1967. הישיבה בלטה בחריגותה על רקע שקיעתו של עולם התורה הספרדי, כשכבר במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, עוד לפני חדירת ההשכלה, הרמה התורנית ברוב פזורות היהודים בארצות האסלאם והבלקן לא הייתה גבוהה, ומסגרות לימוד תורניות, למעט תלמודי תורה לילדים, היו בנמצא רק במקומות בודדים. הידלדלות עולם התורה הספרדי נמשכה כשניסיונות לשינוי מערכת החינוך היהודית שהחלו מאמצע המאה התשע-עשרה, לא גררו תסיסה אידיאולוגית, וברוב הקהילות גילו החכמים פתיחות להשפעת המודרנה, שנתפסה אצלם כסוגיה טכנית בתחום המקובל של ההלכה. בגישה דומה כלפי לימודי חול ותמיכה בהקמת בתי ספר מודרניים, נקטו גם חכמי הספרדים בארץ ישראל ובירושלים, בניגוד לאנשי היישוב הישן האשכנזי שהחרימו את בתי הספר הללו. אט אט התפשטו בקהילות תופעות חילון, והמנהיגות הדתית נחלשה.

פורת יוסף, שקמה בירושלים בתחילת המאה העשרים, הצליחה לשמור על מקומה כישיבה גדולה ומשגשגת, תוך הקפדה על אדיקות דתית. ככזו, בלטה בחריגותה, והזמינה התחקות אחר סוד רציפותה. בנוסף, נעשה בחיבור זה ניסיון לבחון האם ובמה היוותה המשכיות לעולם הישיבות הספרדי שקדם לה, ועד כמה היוותה חידוש.

9.1 מסקנות המחקר

הניסיון לעמוד על סוד רציפותה של ישיבת פורת יוסף הוליד, מלבד זיהוי הגורמים שסייעו לצמיחת הישיבה בזמנים הקשים, גם חלוקה של השנים בהן עוסק מחקר זה לשתי תקופות עיקריות. עד 1948 נקטה הישיבה בעיקר במגמת הסתגרות, ואילו בין השנים 1948-1967 הפכה המגמה העיקרית של הישיבה לפריצה והשפעה. סקירת מסקנות המחקר תעסוק תחילה בגורמי המפתח לרציפותה של הישיבה על רקע שקיעת עולם הישיבות הספרדי סביבה, ובזיהוי נקודות החידוש וההמשכיות שהתבטאו בפורת יוסף ביחס לישיבות הספרדיות שקדמו להן; בהמשך תעמוד על המקום המיוחד שהקנו עובדות אלה לפורת יוסף בעולם הישיבות הירושלמי; ולאחר מכן תסכם את מאפייני שתי התקופות כפי שעולה מחיבור זה.

9.1.1 פורת יוסף: חידוש או המשכיות?

נראה כי שאלת המחקר, מהו סוד הרציפות בפעולתה במשך שנים כה רבות, ועד כמה היוותה חידוש או המשכיות לעולם התורני הספרדי, טומנת בחובה את התשובה, וכי החלק השני של השאלה הוא, למעשה, התשובה לחלקה הראשון: סוד רציפותה של פורת יוסף טמון בנקודות החידוש וההמשכיות שלה ביחס לעולם הישיבות הספרדי.

ראשית חשוב להבחין כי בראש ובראשונה עם הקמתה, מטרת הישיבה הייתה תמיכה בתלמידי חכמים על מנת שיוכלו ללמוד, ובכך ללא ספק המשיכה את עולם הישיבות שקדם לה. נקודות נוספות של חידוש והמשכיות נבנו על גבי הנחת יסוד זו, ולצורך יישומה של מגמת התמיכה בתלמידי חכמים נקטה הנהגת הישיבה בצעדים שונים של חידוש והמשכיות. מה שהתאים למגמה זו וקידם אותה- נכנס לישיבה, ומה שהפריע לה- הורחק. הישיבה לא חששה ללכת נגד הזרם כדי להגן על עקרונותיה, כמו בעולה מן עובדה שקמה ברובע היהודי בעיצומו של תהליך יציאה מן הרובע לטובת העיר החדשה, ומכך ששמרה על אדיקות דתית בשעה שנוער ספרדי נהר למוסדות חופשיים ומודרניים.

כתוצאה מכך ייחדו את הישיבה תחת קורת גג אחת שמרנות מסורתית ואדיקות דתית, יחד עם שימוש בשיטות ארגון חדשות והתנהלות מודרנית. שתי מגמות אלה התאפשרו בזכות העצמאות הכלכלית, ובזכות העובדה שהישיבה לא הייתה תלויה בגורם כלשהו או בתרומות, אלא ניוזנה מהקדש מסודר שיועד לה בלבד. העצמאות הכלכלית אפשרה לישיבה עצמאות בבחירת דרכה הרוחנית והחינוכית, ללא תלות בגוף חיצוני שיטיל עליה תכתיבים. הרווחה הכלכלית אפשרה את ההתנהלות הארגונית המודרנית שהשכילה פורת יוסף לסגל לעצמה בתנאים המיטביים של שלטון המנדט, וכללה חלוקה למספר מוסדות ייעודיים בדמות ישיבות החכמים 'עוז והדר' ו'פורת יוסף', וישיבת תלמידים ותלמוד-תורה בבית מדרש 'חיי אברהם', חלוקה לרמות לימוד, השתלמויות מקצועיות, סלקציה בקבלת תלמידים, שיעורים מודרניים במערכת שעות קבועה, מספר תלמידים קטן בכל כיתה ויחס אישי, מדידה והערכה על ידי בחינות לתלמידים ולמורים, ומבנה גדול שהתאים לצרכי הישיבה. אלה העלו את רמת הלימוד ומשכו תלמידים בניגוד לישיבות שפעלו במודל הישן.

מאידך, שמרה השמרנות על מקומה של פורת יוסף מול ישיבות נוספות שהתנהלו באופן מודרני. היא פעלה כשיבה קלאסית, בדרכי לימוד מסורתיות. לימודי חול נלמדו בה ברמה בסיסית בלבד, רק בכיתות הנמוכות ולא בקרב הבחורים הבוגרים, ושפות זרות לא נלמדו בה כלל. תלמידים שחיפשו השכלה כללית העדיפו ללמוד בבתי ספר ולא בישיבה, אך תלמידים מעדות המזרח שהיו מעוניינים ללמוד בישיבה העדיפו ישיבה שמרנית דווקא, העוסקת בלימוד תורה בלבד. הבודדים שפנו לישיבות העדיפו שמרנות על פני חדשנות והגיעו ברובם לפורת יוסף. באופן זה הגנה מגמת החידוש על הישיבה מפני המוסדות המודרניים שכרסמו בישיבות השמרניות, ומגמת ההמשכיות שמרה על מקומה ביחס לישיבות המתחדשות. ההתחדשות בשיתוף הפעולה שיצרה הישיבה עם מדינת ישראל החל מהקמתה, שסייעה לצמיחה הגוברת של הישיבה עם הקמת המדינה, על אף המשברים שפקדו אותה, על ידי ניצול סיוע מדיניות הרווחה ותקציבי עליית הנוער, היה דווקא המשך לאידיאולוגיה של חכמי המזרח, שתמכו בציונות (בניגוד לרוב רבני אירופה, שהתנגדו לתנועה הציונית במהלך המאה התשע-עשרה).

הפתיחות לחידושי הזמן שבאה לידי ביטוי בפורת יוסף נעשתה, אמנם, תוך שמירה על ערכיה המקוריים, אולם ניתן לומר אף מעבר לכך, כי היה בה בעצמה ממד של שמרנות, שכן מקורה של פתיחות זו היה בגישה הספרדית הפתוחה בהלכה, כפי שראינו במשנתם של רבי עבדאללה סומך ורבי יוסף חיים מבגדד (ראו לעיל: 7.2.2.2 'פתיחות כערך יסוד בתפיסה הספרדית'). התנהלות זו הביאה אל פורת יוסף השפעה מהישיבות הספרדיות וגם האשכנזיות. היא נקראה 'ישיבת פורת יוסף' כדרך הישיבות האשכנזיות, אך גם 'מדרש פורת יוסף' כדוגמת אחיותיה הספרדיות. צורת

הלימוד, שיטת הלימוד והתכנים היו כשל הישיבות הספרדיות. אולם הן היו ברובן ישיבות חכמים קטנות ועדתיות, ובכך לא דמתה להן פורת יוסף. היא חיקתה את מודל 'בית זלכה' שבבגדד, שהייתה ישיבה גדולה, מאורגנת ומצליחה, ברמת לימוד גבוהה, וכן העתיקה ממודל הפעילות של הישיבות האשכנזיות בירושלים. כחלק מן הפתיחות, מלבד לסגנונות שונים של ארגון הייתה בישיבה פתיחות גם לתוכן, והיא לא חששה להכניס תכנים מן הישיבות האשכנזיות, כמו לימודי מוסר ודרשות של רבנים חרדים-אשכנזים מפלגים שונים. אלה הביאו בסופו של דבר להשפעות אשכנזיות לא רק באורחות החיים ובלבוש, כי אם גם בסדר היום ובתחום הלימודי, כמו בהרכב גילאי בכיתות, בצורת הישיבה ושעות הלימוד, ובמידה מסוימת גם בשיטת הלימוד.

עולה מן הדברים, כי מבחינת מהותה, עקרונותיה ומטרותיה, הייתה פורת יוסף המשך ישיר לעולם הישיבות הספרדי שקדם לה. החידוש העיקרי בה היה שיטות הארגון המודרניות שהשכילו מוביליה לאמץ, והתאפשרו בזכות הרווחה הכלכלית ששררה בה בזכות האופן המיוחד בו הוקמה. כל אלה היוו את סוד רציפותה הייחודית של הישיבה על רקע סביבתה.

9.1.2. בין יישוב ישן ליישוב חדש

אחד מהמאפיינים שייחדו את פורת יוסף כבר עם הקמתה, היה המיזוג העדתי. עוד טרם החלה לפעול כישיבה העסיקה יוצאי עדות שונות בניהול ההקדש ובקניית הקרקע, ושמרה על הרכב זה לאורך השנים בין התלמידים ובמגוון משפחות החכמים, לעומת רוב הישיבות הספרדיות העדתיות ששלטו בעת הקמתה. העובדה שאיחדה בתוכה את מגוון עדות המזרח יצרה בשנות השלושים מתח בישיבה סביב תפיסות חינוך ויחס למודרנה.

החכמים הקשורים לעדה הספרדית, בראשם הראשונים לציון הרב יעקב מאיר והרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, שהיו נשיאי הישיבה וחברי הנהלה, נקטו בגישה מתונה ומכילה. יחד עם חכמים נוספים ניסו להוביל גישה פתוחה, 'ניאו אורתודוקסית', המקבלת את הישגי המודרנה ואת הציונות, ושאפו לתגבר את לימודי החול.

לעומתם חכמי הישיבה שעלו מחלב ומבבל, כמו ראשי הישיבה, הרב רפאל שלמה לניאדו והרב עזרא עטיה, וכן רוב מכריע של חכמיה, נקטו ברובם בקו שמרני וקנאי יותר. עם השנים גברה ידם, והם שנתנו את הכיוון החינוכי ואת דרך הלימוד. חכמים מבגדד ומחלב, פעלו כבר בקהילות המוצא לחיזוק המצב הרוחני ולמניעת סטיות מנורמות ההלכה, בשונה מרוב הקהילות היהודיות בארצות האסלאם והבלקן שאפשרו את ההידרדרות הדתית, ובשונה מן הקהילות האשכנזיות שאיבדו את צביון כגיאוגרפיות והתפצלו לקהילות וולונטריות בהתאם למצב הדתי. הם הנהיגו את הישיבה בגישה שמרנית, שתוכל להתמודד עם החילון המתגבר בקהילות המוצא בעקבות המודרנה, ובהתאם לכך נוצרו בישיבה שתי תגובות סותרות: מחד הסתגרות ורצון להגן על שוכני הישיבה מהשפעות תרבותיות לא רצויות, ומאידך רצון לפרוץ ולהשפיע שכלל כוונה לשלוח רבנים לקהילות המוצא ולפזורות הספרדים ועדות המזרח, שנבע מתחושת האחריות לקהילת יהודי המזרח כולה. צירופן של שתי התגובות ייחד את הישיבה, והעמיד אותה על קו התפר שבין היישוב הישן ליישוב החדש.

פורת יוסף דמתה לישיבות היישוב הישן בכך שהיו רב גילאיות, והיו מקור לתמיכה כלכלית, וכן בכך שכיוונה את תלמידיה לשמש כלי קודש ורבנים. מאידך דמתה גם לישיבות הליטאיות שהשתייכו ליישוב החדש, שהלימוד בהן היה מאתגר וברמה גבוהה, נועדו לצעירים שאפתניים ועודדו למצוינות. כמוהן הונהגו בה מבחני כניסה כדי לשמור על רף לימודי גבוה, והיא הצליחה להוציא מתוכה הנהגה רבנית לקהילות בארץ ובעולם, מה שלא קרה בישיבות היישוב הישן.

היישוב הישן האשכנזי בירושלים נקט בהתבדלות, וחכמי חלב שיתפו עימו פעולה, מה שהורגש גם בפורת יוסף, בין השאר באירוח ובדרשות של רבנים מ'העדה החרדית'. אולם פורת יוסף הושפעה מ'העדה החרדית' ואימצה את תפיסתה במלואה רק במישור התרבותי ערכי, בשללה תכנים תרבותיים חילוניים של החברה המודרנית (למעט תכנים ארגוניים אותם אימצה באופן מודע). במקביל לכך לא נרתעה הישיבה לפעול בניגוד לעמדת 'העדה החרדית' שראתה סכנה בציונות ובהשפעות שליליות של המודרנה, ומבחינה פוליטית היו רבים מחכמי הישיבה מקורבים דווקא ל'אגודת ישראל', שהיתה רדיקלית פחות בעמדותיה.

במישור הסמלי היו בפורת יוסף גישות שונות, והיא לא נטתה להכריע דווקא לכיוון של התבדלות. בניגוד לחרדים הקנאים שהוקיעו את הציונות וראו בה איום על קיום עם ישראל, חכמי ארצות המזרח לא שללו אותה באופן מוחלט, אף שלא העלימו עיניהם מן האופי החילוני של התנועה הציונית. היו שנקטו בעמדות קנאיות, בעיקר בין החלבים והבבלים, אולם היה זה באופן מתון יותר מאשר בקרב קנאי 'העדה החרדית'. בקרב חכמי פורת יוסף היו, אמנם, מגוון דעות בעניין הציוני, אך הגישה הבולטת הייתה של אהדה לרעיון זה. כבר עם קניית הקרקע להקמתה ברובע היהודי הייתה הישיבה חלק מייחוד ירושלים העתיקה ושיקומה מחורבותיה, וייצגה בבניינה גישה פעילה של ציפייה לגאולה, שאפיינה את התנועה הציונית, ולא ישיבה באפס מעש שאפיינה את היישוב הישן. הייתה הכרה במוסדות הציוניים, ולפעמים אף מעורבות, שותפות והערכה. השימוש שעשו מגיני הרובע במבנה פורת יוסף במהלך מלחמת העצמאות היה לא רק בשל יתרונותיו האסטרטגיים, אלא גם בשל תמיכתם של חכמיה במוסדות המדינה החדשה ובלוחמים ברובע, בניגוד לחלק גדול מתושבי הרובע היהודי. רבים מבני הישיבה השתתפו במלחמה, חלקם אף נפצעו, או נלקחו בשבי. היו אמנם מקרים של הסתייגות מפעילות ציונית, אולם לעתים הביאה לכך הסברה שלימוד תורה של בני ישיבה חשוב יותר. על כל פנים, לא נשאלה כלל שאלה כלפי היחס למוסדות המדינה, עימה נערך שיתוף פעולה מאז הקמתה, וכן הייתה הכרה בסמכות הרבנות הראשית.

גם במישור החברתי ובמישור הציבורי לא נקטה פורת יוסף בעמדת 'העדה החרדית'. הנהגה זו צמצמה את מחויבותה רק אל יהודי ירושלים שבחרו בהתבדלות, ואילו בפורת יוסף, כמו חכמי המזרח, חשו אחריות כלפי כל יוצאי עדותיהם, ושאו לפעול עם הקהילה כולה, גם עם מי שהתרחק מתורה ומצוות. במסגרת זו נשלחו תלמידים להשפיע ולכהן בקהילות, גם כשהאחרונות לא שיקפו את המגמה השמרנית שאפיינה את הישיבה.

9.1.3. שלב ראשון, 1923-1948: מגמת הסתגרות

כאמור, הרווחה הכלכלית ששררה בפורת יוסף בשנותיה הראשונות, סייעה להתבססותה. היא ניזונה מתרומות כמו רוב הישיבות בירושלים בתקופת הקמתה, אולם בעוד הן היו קטנות והתקיימו לזמן מוגבל כפי שקבעו התרומות אותן קיבלו, המקרה של פורת יוסף היה ייחודי בכך שכל הונו של התורם הוקדש למטרה אחת. מלבד העצמאות הכלכלית והשימוש בשיטות ארגון חדשות שהעניקה הרווחה הכלכלית, היא סייעה להתמודד מול קשיי הקיום של תלמידי הישיבות שהניאו רבים מן הלימוד. מצבה הכלכלי והאפשרות לשלם לתלמידים מלגות מכובדות הביאו אליה תלמידים וחכמים בעלי שיעור קומה, ואפשרו לה להתקיים באופן מכובד במשך כשני עשורים. עם זאת, התורם אסר בצוואתו על קבלת מימון לישיבה ממקורות נוספים, והישיבה לא יכלה להמשיך את התרחבותה.

במצב בו ישיבות ספרדיות אחרות התמעטו ונסגרו, על אף העורף הכלכלי האיתן הייתה ישיבת פורת יוסף עסוקה בעיקר בשכלול יכולותיה לשרוד ואף להתפתח מאז ייסודה בשנת 1923 ועד להקמת המדינה בשנת 1948. היא התמקדה בטיפוח תכני הלימוד, הניהול וההוראה בישיבה ובאיכותם, מתוך רצון להסתגר ולהגן על יושביה מהשפעות תרבותיות לא רצויות. העיסוק בתוך הישיבה התמקד בלימוד תורה, ובטיפוח המורשת שהביאו עימם תלמידי החכמים הספרדים ובני עדות המזרח מארצותיהם, ובפרט שיטת הלימוד שפותחה והועמקה בה, שיטת העיון הספרדי שהייתה הדרך בה נהגו ללמוד חכמי ספרד והמזרח בתפוצות השונות. השימוש בדרך לימוד הנהוגה מדורי דורות היה המשך למורשת הספרדית, אולם בד בבד היווה חידוש והשפיע על עולם הישיבות הספרדי בכך ששימר את דרך העיון הספרדי, שהלכה ונעלמה מן העולם. שיטת הלימוד נשתמרה כדרך חיה ושימושית בזכות הנהגתה בפורת יוסף. שימור אופי הלימוד כפי שהיה מקובל בישיבות הספרדיות כלל אלמנטים נוספים כמו צורת הישיבה במהלך הלימוד, והערצה וכבוד כלפי גדולי תורה ספרדים ומזרחיים. התפתחה בישיבה תחושת אוונגרד כנושאי לפיד מורשת עדות המזרח, וקרנה עלתה בעיני הציבור.

מגמת ההסתגרות, ההתכנסות החברתית וההתמקדות בישיבה פנימה הביאה כבר בעשורים הראשונים ליצירת קהילה סביב פורת יוסף. מבנה הישיבה כלל מגורים למשפחות, ותלמוד-תורה לילדי החצר, ובתפילות בית הכנסת שבישיבה לפי כוונות המקובלים, התפלל ציבור נוסף מלבד תלמידי הישיבה וחכמיה, ואף נשים. ההערכה העצמית ו'גאוות היחידה' שחשו בני פורת יוסף כלפי הישיבה ומורשתה באו לידי ביטוי גם בקשרי משפחה ונישואין שהתפתחו בין חברה הקהילה, והביאו להגדלתה ולביסוסה סביב האידיאולוגיה של הישיבה. עם השנים החלו חכמים שלמדו וגדלו בישיבה עצמה לתפוס יותר ויותר מקום בהנהגתה, כך שהאופי המיוחד שהתפתח בה התעצם, ו'גאוות היחידה' התחזקה.

הקשר עם הקהילה הספרדית בארץ ובעולם, שמתוכה צמחה הישיבה, לא נעדר. אך הוא התמצה בשנים אלה בפתיחת שערי בית הכנסת שבישיבה לקהל, בשליחת מתלמידים לשמש כחזנים בבתי כנסת בירושלים, וברבנים ומורי הוראה שיצאו מן הישיבה לשמש בקהילות בארץ ובחו"ל בטפסוף הולך וגובר. הספרייה שהייתה בפורת יוסף, שהכילה אלפי ספרים וכתבי יד עתיקים ביטאה היטב את מגמת ההסתגרות ששלטה בישיבה. על אף חשיבותה, לא הייתה הספרייה פתוחה לקהל, ואך

מעטים ביקרו בה. גם ניסיון להקמת שלוחה של ישיבת פורת יוסף בחברון, במחצית הראשונה של שנות השלושים של המאה העשרים- כשל, והתפשטות להרחבת שורותיה של הישיבה לא צלחה.

הרצון להעביר את מורשת הישיבות הספרדיות לכלל הציבור הספרדי בארץ ובעולם התבטא באופן מינורי בלבד עד שנות הארבעים. ניסיון מוצלח, אך יוצא דופן בתקופה זו, להפצת מורשתה של ישיבת פורת יוסף לציבור בשדה החינוכי, היווה סנונית ראשונה ורמז לכיוון שתתפוס הישיבה בעוד שנים אחדות. היה זה בשנת תרצ"ו (1936), עם הקמת אגודת 'מקבצאלי' על ידי אברכים מיישיבת פורת יוסף, שסחפו עימם גם את ההנהלה, נוכח המצב הדתי המידרדר בקרב הספרדים ובני עדות המזרח. שוב היה זה תוך שימוש בשיטות ארגון חדשות, שהועתקו מדגמי ההתארגנות של התנועה הציונית, כפי שעשתה גם 'אגודת ישראל'.

9.1.4. שלב שני, 1948-1967: מגמת פריצה

מה שאילץ את פורת יוסף לשבור את החומות בינה לבין הקהילה, להניח את מגמת ההסתגרות ולנקוט בדרך של פריצה החוצה ושיתוף המורשת שטיפחה עם הקהילה, היו דווקא משברים שפקדו אותה. משבר כלכלי בשנות הארבעים ומשבר החורבן במלחמת העצמאות, ויותר מהם השפיע על שינוי הכיוון של הישיבה משבר החינוך במחנות העולים.

המשבר הכלכלי הכבד נגרם בעיקר בשל עליית יוקר המחיה שהתרחשה בשנות הארבעים ואילו הצטרפו איבוד מקורות ההכנסה מקרן התורם עם ירידת ערך המטבע ההודי ואיבוד מבנה החנויות בממילא במלחמת העצמאות. המשבר אילץ את הישיבה למצוא מקורות קיום חלופיים, ולצורך כך היה עליה, בין השאר, לפנות לקהילות. היא יצרה קשרים משמעותיים עם קהלים שונים שקיבלו את תלמידיה כרבנים, וסייעו להתפתחותה הכלכלית על ידי תרומות. בניגוד למצב ששרר כשהתקיימה הישיבה מקרן התורם, ולא יכלה להרחיב את פעילותה, התרומות אפשרו להרחיב את השורות, להגדיל את מספר התלמידים, ולהקים את המפעלים החדשים שהוסיפה הישיבה בשנות החמישים, כמו הפנימייה והישיבה בקטמון שנתמכו על ידי עליית הנוער, שלוחה של פורת יוסף בתל אביב שקמה ביוזמת ידידים מקומיים, מכון להכשרת דיינים ובית הוראה להכשרת רבנים בישיבה בגאולה בסיוע הג'וינט, וכתב עת תורני מבית הישיבה.

מלחמת העצמאות שיבשה את סדרי הישיבה עם פריצתה למחרת כ"ט בנובמבר 1947, והלימודים הועתקו לעיר החדשה. עם נפילת הרובע לאחר חודשים ארוכים של לחימה, נפל גם המבנה הגדול והמפואר של הישיבה ונהרס לחלוטין בסדרת פיצוצים, משום שהיווה סמל יהודי. משך כל הזמן הזה הישיבה לא שבתה, וכחלק מהשאיפה למצוינות שהנחילה לתלמידיה, המשיכה בשגרת לימודים. הלימודים התקיימו בבתי כנסת שונים ברחבי העיר, בתנאי פיזור ואילוצים שונים. האפשרות ללמוד במשך שמונה שנים בבתי כנסת קבועים, אילצה את פורת יוסף להתקרב לציבור, וחשפה את האהדה שהייתה קיימת כלפיה. אילוצי הפיזור בבתי הכנסת הביאו לצורך בהקמת ישיבות ערב, שנפתחו לתלמידים נוספים מעבר לפורת יוסף והכניסו גם אותם למעגל הישיבות. הישיבה הפכה נגישה יותר, מבחינה ביטחונית ובדרכי ההגעה, לציבור תלמידים שהצטרף אליה. גם התפקיד שמילא מבנה הישיבה ברובע במלחמת העצמאות ונפילתו עם הכותל המערבי והעיר

העתיקה, יחד עם המאמצים שהקדישה הישיבה להמשך שגרת הלימודים, הוסיפו נדבך לתחושת האוונגרד ולהרואיות המתעצמת של הישיבה, שהצליחה לשרוד למרות האבדן הגדול. כך, על אף הקושי הארגוני, גדל מספר התלמידים בפורת יוסף בשנות פיזור בתי כנסת.

על אף כל אלה, מה שאילץ יותר מכל את פורת יוסף להניח את ההסתגרות ולנקוט במגמת פריצה והשפעה היה משבר שהתרחש דווקא מחוץ לה, ולא בתוכה פנימה. משבר החינוך במחנות העולים בשנת 1949 חשף אותה לעוצמת המאבק בין דתיים לחילונים, שלפני כן לא תפס מקום מרכזי בסדר יומה, כמו בסדר יומם של יהודי המזרח. חריגותם של ההתרחשויות במחנות העולים, בפרט ביחס לאדיקות הדתית שהייתה חשובה לפורת יוסף, הביאה להבנה כי אם לא ייכנסו לפעילות וינסו להעביר את המורשת הספרדית לקהל הרחב, עלול המצב להשתנות באופן בלתי הפיך. משבר זה ערער את חומות ההגנה וההתבצרות שנבנו בפורת יוסף, ואילץ אותה לעלות דרגה בפעולות הפריצה וההשפעה. על אף האתגרים בהם עסקו לאחר חורבן הישיבה במלחמת העצמאות, השתדלו לפעול בעצמם במחנות העולים, בעיקר עם בוא העלייה הגדולה מעיראק. בוגרים ותלמידים מפורת יוסף ביקרו את העולים החדשים, למדו איתם, וסייעו להם לדאוג לחינוך דתי לילדיהם.

פעילות זו היא שעוררה את הישיבה לצורך לקבל אל תוכה נוער עולה, והביאה להקמת הפנימייה והישיבה בקטמון, שקלטו עולים חדשים ממצב כלכלי וחברתי קשה. בנוסף, פעילות זו עוררה את הישיבה לצורך ביישום פעולות השפעה מלבד במחנות העולים, במעברות וביישובי העולים, גם בקרב הציבור הספרדי בירושלים, שהוזמן לפעילויות, שיעורים, ועצרות תפילה.

כבר בשנים הראשונות לקיומה התפתחו בפורת יוסף שתי תגובות סותרות של הסתגרות ופריצה. העצמאות הכלכלית יחד עם חוסר יכולת להתפתחות נוספת, היו מצע נוח לנקיטה במגמת הסתגרות והתכנסות חברתית, כפי שקרה בשני העשורים הראשונים לקיומה של הישיבה. המשברים ההיסטוריים והכלכליים שפגשו את פורת יוסף בשנות הארבעים, אילצו אותה לבחון שוב את דרכה, ולנקוט ביתר עוז במגמת הפריצה, ההשפעה, והתחככות החברתית. אלה היו קיימות בבסיס האידאולוגיה של הישיבה כבר משנותיה הראשונות, אולם לא באו לידי ביטוי. הקמת הישיבה בקטמון ביטאה את שתי המגמות האלה, כשמחד הביאה תחושת האחריות החברתית והעדתית את פורת יוסף להכניס למוסדותיה תלמידים עולים מרקע מורכב על מנת להעניק להם את מורשת הישיבות הספרדיות, ולצורך כך נאלצה לשאת פיקוח צמוד והתערבויות חינוכיות שהתלוו לחיבור עם עליית הנוער, ומאידך המשיכה מגמת ההסתגרות והשמרנות להתבטא בישיבה בגאולה, שהתקיימה ללא פיקוח הדוק מטעם גורם כלשהו.

בעובדה שתחושת האחריות החברתית והעדתית והרצון להשפיע על הקהילה היו קיימים בבסיס האידאולוגיה של הישיבה כבר משנותיה הראשונות, ניתן להבחין מעצם יציאתם של התלמידים לשמש בתפקידי רבנות ודיינות בערים ומושבות בארץ, וכן בקהילות ספרדיות בגולה, כבר משנות השלושים. תנועה זו גברה בשנות הארבעים, ויותר מכך בשנות החמישים והשישים, אולם לא הייתה מקרית. כבר בשנים הראשונות כיוון ועודד הרב עזרא עטיה את תלמידיו להגיע לעמדות השפעה, חיזק אותם לעמוד על שלהם, ולא לירא מהציבור, ופיתח בהם ביטחון עצמי ויכולת עמידה מול קהל. כנושאי הלפיד של מורשת יהודי המזרח הם סחפו אחריהם קהילות עשירות בקצווי תבל ועשו חיל בתפקידי הנהגה ובמשרות רבנות אף שהגיעו מן הרובע היהודי, אזור פשוט ועני.

מלבד היותה מקור עיקרי לתפקידי הנהגה דתית בארץ ובתפוצות, כללה הרחבת מעגלי ההשפעה של הישיבה בשנות החמישים והשישים גם הקמת מוסדות ומפעלים חדשים, כמו הישיבה בקטמון, בית הספר, והפנימייה, כולל אברכים, מכון להכשרת דיין ובית הוראה להכשרת רבנים שיועד בעיקר להכשרת רבנים לתפוצות, כתב עת תורני מפרי עטם של בני הישיבה ושיעורים לקהל הרחב. בנוסף למפעלים שהוקמו על ידי הישיבה, הגו תלמידיה יוזמות להשפעה על המציאות הארץ ישראלית בתחומים פוליטיים, דתיים, ועדתיים, וחוגים וקהילות פנו אל פורת יוסף בבקשה לשלוח אליהם מנהיגים ורבנים. בניגוד לכישלון הקמת שלוחה בחברון בשנות השלושים, בעקבות העליות הגדולות מארצות המזרח פרחו ברחבי הארץ ישיבות לבני עדות המזרח בשנות הארבעים, החמישים והשישים במודל הפעולה של פורת יוסף, או על ידי בוגריה. שלוחת פורת יוסף שהוקמה בתל אביב ביטאה התגבשות מגזר ספרדי חרדי סביב פורת יוסף, שהתפרס ברחבי ארץ ישראל כולה.

9.2. מגבלות המחקר והצעות למחקרי המשך

על אף ייחודה של פורת יוסף והמקום שתפסה מאחורי הקלעים בתהליכים בעלי משמעות במדינת ישראל, ועל אף הצורך שהורגש בחיבור מקיף אודותיה בשדות המחקר השונים, ההיסטורי, הסוציולוגי, החינוכי, והתורני, כפי שהזכרתי במבוא, עד היום הוא טרם נתמלא, בין השאר בשל הקושי באיסוף מקורות המידע. אני תקווה כי חיבור זה, המהווה מונוגרפיה ראשונה אודות הישיבה, יצליח למלא מעט מהחסר הקיים, ויספק בסיס איתן ומהימן למחקרים שונים שיבואו בעקבותיו.

הקשיים בהשגת חומרים אודות הישיבה, בעיקר בתקופת פעילותה לפני הקמת מדינת ישראל בשנת 1948, כפי שהרחבתי במבוא, ופריסתו הרבה של חומר דל יחסית, הפכו את מלאכת איסוף המידע לעבודה סיזיפית שדרשה השקעת אנרגיה רבה. עם התקדמות המחקר הצלחתי לשמוע על עוד ועוד אוספים פרטיים שהיו עשויים להתאים, וכן איתרתי בוגרים נוספים של הישיבה שיכולים לתת מידע. על אף שמלאכת איסוף המידע התפרסה על פני זמן רב, ואולי דווקא בגלל זה, לא ניתן היה למצות את כל מקורות המידע האפשריים, ובכך נותר כמובן מקום לעריכת מחקרים נוספים. ייתרונן של חיבור זה, מלבד ההתחקות אחר מאפייניה המיוחדים של הישיבה ואחר קורותיה ההיסטוריים, הינו גם באיגוד מקורות מידע רבים אודות הישיבה, שיוכלו להיות לעזר למחקרי המשך בנושא. תקוותי כי חיבור זה אכן יפתח פתח למחקרים נוספים בתחום. איתורם של עוד מקורות מידע וראיונות נוספים שיערכו עם בוגרי הישיבה, יוכלו לשפוך אור נוסף על סוגיות שנדונו כאן, ביניהם התפתחות הרעיון להקמת הישיבה והקשר בין התורם לרבי יוסף חיים, השפעתו של ראש הישיבה הראשון הרב רפאל שלמה לניאדו על הישיבה, שיטת הלימוד ומצב הלמידה בשנות המשבר, שלא נתבררו די הצורך, והתפתחות הישיבה בשנים שלאחר מסגרת הזמן בחיבור זה. כמו כן קיימים עניינים שהוזכרו בצמצום אך הם ראויים להרחבה, כגון הקשר בין פורת יוסף לציונות הדתית, שראוי להיבחן גם מן הפן הסוציולוגי, ובחינה נרחבת יותר של השפעת הגורמים החרדים השונים שהיו בקשר עם פורת יוסף, העדה החרדית, אגודת ישראל, ישיבות נובהרדוק וישיבות ליטאיות שונות, בטוחני שאלה ירחיבו את התמונה אודות הישיבה וידייקו אותה.

10. ביבליוגרפיה

10.1. ארכיונים

ארכיון הג'וינט (JDC), ירושלים.

ארכיון הישיבה יוניברסיטי, Yeshiva University Archives, USA, New York.

ארכיון ועד עדת הבבלים, יהוד.

הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים.

ארכיון ועד העדה הספרדית בתוך ארכיון העיר ירושלים.

ארכיון יד בן צבי, ירושלים.

ארכיון המדינה, ירושלים.

הארכיון הציוני, ירושלים.

Library of Congress, Prints and Photographs Division.

10.2. ארכיונים אישיים

ארכיון אפרים הלוי, ירושלים.

ארכיון דוד בן גוריון, שדה בוקר.

ארכיון ישראל גליס, ירושלים.

ארכיון משה דוד גאון, אוסף הארכיונים בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, מספר קטלוגי 795 4°.

Winners bidspirit בית מכירות

מכון אוהל דוד ששון, ירושלים.

10.3. ראיונות

- הרב אברהם שאלתיאל** – תלמיד הישיבה בגאולה (הריאיון נערך ב-24 ליוני 2018).
- אהוד אביבי** – בנו של הרב עמרם אבו רביע מרבני הישיבה בעיר העתיקה (ריאיון טלפוני שנערך ב-18 ביולי 2018).
- הרב אליהו מדינה** – תלמיד הישיבה בקטמון (הריאיון נערך ב-26 ביולי 2018).
- אפרים אליהו** – בנו של הרב סלמאן אליהו, למד בישיבה בשנותיה הראשונות (הריאיון נערך בירושלים ב-6 ביוני 2017).
- עזרא ברנע** – עורך כתבי הרב עוזיאל, למד בישיבת שערי ציון (הריאיון נערך בירושלים ב-25 ביוני 2017).
- הרב דוד חיים שלוש** – תלמיד הישיבה בעיר העתיקה (הריאיון נערך ב-7 בפברואר 2013).
- הרב דוד עטיה** – בנו של ראש ישיבת פורת יוסף הרב עזרא עטיה ותלמיד הישיבה בעיר העתיקה ובתקופת בתי הכנסת (הריאיון נערך ב-16 ביוני 2018).
- הרב יעקב זמיר** – תלמיד הישיבה בקטמון (הריאיון נערך ב-15 בדצמבר 2017).
- הרב מרדכי שרים** – בנו של הרב אברהם שרים מנהל הישיבה בגאולה (ריאיון טלפוני שנערך ב-14 באוקטובר 2018, ושיחות נוספות).
- הרב שלמה ועקנין** – תלמיד הישיבה בתקופת בתי הכנסת ובשנים הראשונות בגאולה (הריאיון נערך בירושלים ב-1 באוגוסט 2018).

10.4. עיתונים בעברית

1979 - 1962	בית יעקב
1967, 1962	במערכה
1971 - 1929	דבר
1936 - 1920	דואר היום
1954	האומה
1914	האחדות
1967, 1928	הארץ
1948, 1943	הבוקר
1948 - 1942	הד המזרח
1957	הדים, ילקוט ידיעות חבר הפעילים
1932	ההד
1956, 1953	החבר

1913	החרות
1999	המבשר (קהילות)
1991	המעין
1948	המשקיף
1924	העולם
1942, 1941	הפרדס
1964 - 1937	הצופה
1949	הקול
1906	השקפה
1963	זרעים
1906, 190679	חבצלת
1951 - 1961	חרות
1914	מוריה
1935	מן המצר
1952 - 1965	מעריב
1943	נרות השבת
2007	משפחה
1954	על המשמר
1964	פנים אל פנים
1962 - 1965	קול סיני
1958	קול תורה

10.5. ספרים ומאמרים בעברית

- אבא שאול, בן ציון, **ספר אור לציון, זכרון הדסה**, ירושלים, תשנ"ה.
- אבא שאול, בן ציון, **אור לציון, חידושים על מסכת יבמות**, ירושלים, תש"ן.
- אבא שאול, בן ציון, **קונטרס נר ציון, דברי תורה, הלכות פסוקות ומאמר עמל התורה**, בני ברק, 2003.
- אבולעפיא, יצחק משה, **פני יצחק** (חלק ה), אומיר, תרנ"ז.
- אבורביע, עמרם, **נתיבי עם**, ירושלים, תשכ"ט.
- אביזוהר, מאיר, גולדשטיין יעקב, גורני יוסף ושביט יעקב, "דיון: הקמת 'מפלגת פועלי ארץ-ישראל' וגיבוש דפוס מנהיגות ביישוב היהודי בארץ-ישראל", **קתדרה**, 23, אפריל 1982, עמ' 186-157.
- אביטבול, מיכאל, "הפעילות הציונית בצפון אפריקה עד סוף מלחמת העולם השנייה", **פעמים**, 2 (תשל"ט), עמ' 65-91.
- אביטבול, מיכאל, "דיון", בתוך: יהודה ניני (עורך), **יהודי אגן הים התיכון נוכח התבוללות ועימות עם תרבות המערב**, ירושלים, תש"מ, עמ' 34-38.
- אבישור, יצחק, "קווים ליצירה הספרותית-עממית של שלושה רבנים בבליים במחצית השנייה של המאה הי"ט", **פעמים**, 59, (תשנ"ד), עמ' 115-117.
- אבישר, עודד, **ספר חברון: עיר האבות ויישובה בראי הדורות**, ירושלים, תש"ל.
- אגסי, שמעון, **ספר אמרי שמעון, דרושים על התנ"ך, חידושים על הש"ס, דרושים על סיום מסכתות ועוד**, ירושלים, תשכ"ח.
- אוסקוטסקי א', **כל ירושלים, לשנת תרפ"א, ספר שימושי, ספר ידיעות, ספר אדריסאות**, ירושלים, תרפ"א.
- אורנשטיין, שמואל וארנוולד, משה (עורכים), **תעודות לקורות הרובע היהודי בירושלים העתיקה בתש"ח**, ירושלים, תשס"ד.
- אטון, שבתאי (עורך), **קובץ משואות, קובץ תורני לחד"ת בהלכה ואגדה, מאת חכמי ורבני הישיבה הגדולה מדרש פורת יוסף (חוברת א)**, אלול, תש"ך.
- אטון, שבתאי (עורך), **קובץ משואות, קובץ תורני לחד"ת בהלכה ואגדה, מאת חכמי ורבני הישיבה הגדולה מדרש פורת יוסף (חוברת ב)**, אלול, תשכ"א.
- אטון, שבתאי (עורך), **קובץ משואות, קובץ תורני לחד"ת בהלכה ואגדה, מאת חכמי ורבני הישיבה הגדולה מדרש פורת יוסף (חוברת ג)**, ניסן, תשכ"ב.
- אטון, שבתאי (עורך), **קובץ משואות, קובץ תורני לחד"ת בהלכה ואגדה, מאת חכמי ורבני הישיבה הגדולה מדרש פורת יוסף (חוברת ד)**, ניסן, תשכ"ג.

אטינגר, שמואל (עורך), **תולדות היהודים בארצות האסלאם** (כרך ב), ירושלים, תשמ"ו.

אטקס, עמנואל (עורך), **ישיבות ובתי מדרשות**, ירושלים, תשס"ז.

אטקס, עמנואל, "פתח דבר", בתוך: עמנואל אטקס (עורך), **ישיבות ובתי מדרשות**, ירושלים, תשס"ז, עמ' 9-18.

אייזנשטט, שמואל נח, **פרקים בניתוח תהליכי המודרניזציה**, ירושלים, תשכ"ו.

אילן, עמיצור, "המאבק המדיני והלאומי על ארץ ישראל, 1917-1947", בתוך: יהושע פורת ויעקב שביט (עורכים), **ההיסטוריה של ארץ ישראל: המאנדאט והבית הלאומי, 1917-1947** (כרך תשיעי), ירושלים, 1982, עמ' 20-85.

אלבויס-דרור, רחל, "מסלולי המודרניזציה בחינוך – מהחדר לבית הספר", בתוך: עמנואל אטקס ודוד אסף (עורכים), **החדר: מחקרים, תעודות, פרקי ספרות וזיכרונות**, תל אביב, תש"ע.

אלבויס-דרור, רחל, **החינוך העברי בארץ ישראל** (כרך ראשון: 1854-1914), ירושלים, תשמ"ו.

אלבויס-דרור, רחל, **החינוך העברי בארץ ישראל** (כרך שני: 1914-1920), ירושלים, תש"ן.

אלבויס-דרור, רחל, "ממשלת המנדט והחינוך העברי: תגובות היישוב לקולוניאליזם תרבותי", **קתדרה**, 75 (תשנ"ה), עמ' 93-120.

אלוש צבי ואליטוב יוסי, **בן פורת יוסף: חייו, משנתו ומהלכיו הפוליטיים של הרב עובדיה יוסף**, אור יהודה, 2004.

אליאב, מרדכי, **ארץ ישראל ויישובה במאה הי"ט, 1777-1917**, ירושלים, 1978.

אליאב, מרדכי, "היישוב היהודי בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית (1815-1914)", בתוך: שאלתיאל אלי (עורך), **פרקים בתולדות ירושלים בזמן החדש, ספר זכרון ליעקב הרצוג**, ירושלים, תשמ"א.

מרדכי, אליאב (עורך), **ספר העליה הראשונה**, ירושלים, 1982.

אליהו שמואל (עורך), **אביהם של ישראל, הרב מרדכי אליהו זצוק"ל, סיפורים ששמענו בשבעה** (חלק ראשון), ירושלים, תש"ע.

אלישר, אליהו, "הקדמה", בתוך: חיים אברהם (עורך), **תעודות מן האוסף של אליהו אלישר**, ירושלים, 1971, עמ' 11-13.

אלישר, אליהו, **לחיות עם יהודים**, ירושלים, תשמ"א.

אלמאליח, אברהם, **הראשונים לציון**, ירושלים, תש"ל.

אלעזר, יעקב, **הרב יעקב מאיר הראשון לציון**, ירושלים, 1998.

אלעזר, יעקב, **הרובע היהודי בירושלים העתיקה**, ירושלים, תשל"ה.

אמיתי, גילה, "אאמו"ר הרב חיים דוד הלוי זצ"ל", בתוך: צבי זוהר ואבי שגיא (עורכים), **יהדות של חיים: עיונים ביצירתו ההגותית – הלכתית של הרב חיים דוד הלוי**, ירושלים, תשס"ז, עמ' 385-389.

אסף, דוד, "כבוד אלוקים הסתר דבר: פרק נוסף בהיסטוריוגרפיה האורתודוקסית של החסידות בארץ ישראל", **קתדרה**, 68 (תשנ"ג), עמ' 57-66.

אסף, דוד, ר' **ישראל מרוז'ין ומקומו בתולדות החסידות במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה**, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשנ"ב.

אפרתי, נתן, **העדה הספרדית בירושלים – ת"ר-תרע"ז (1840 – 1917)**, ירושלים, 1999.

אפשטיין, יוסף, **זכרונות וגעגועים לעיר העתיקה בירושלים**, ירושלים, תשע"ג.

ארנוולד, משה, **מצור בתוך מצור, הרובע היהודי בירושלים העתיקה במלחמת העצמאות**, שדה בוקר, 2004.

אתר הכנסת: http://fs.knesset.gov.il/1/law/1_lsr_210298.PDF

באום-בנאי, רוני, "תנועה חרדית ציונית?", בתוך: יואב פלד (עורך), **ש"ס אתגר הישראלי**, תל אביב, 2001, עמ' 102-125.

בדאהב, יצחק בן מיכאל, **גן ירושלים, שנות חיים, כי ביצחק יקרא, בו יבואו ענייני רבני ירושלים שנקראו בתואר "ראשון לציון", וקורות זמן רבנותם**, ירושלים, תרפ"ח.

בונפיל, ראובן, **הרבנות באיטליה בתקופת הרנסאנס**, ירושלים, תשל"ט.

בויארין, דניאל, **העיון הספרדי, לפרשנות התלמוד של מגורשי ספרד**, ירושלים, תשמ"ט.

בורנשטיין-מקובצקי, לאה, "העליות לארץ ישראל מן האימפריה העות'מאנית במאה השמונה-עשרה והתשע-עשרה", **שורשים במזרח**, ה (תשס"ג 2002), עמ' 71-96.

בי"ר, אהרון, "מוסדות תורה ותפילה בין החומות", בתוך: מרדכי נאור (עורך), **הרובע היהודי בעיר העתיקה**, ירושלים, 1987, עמ' 103-148.

בן אריה, יהושע, "מאמצות המזרח אל מחוץ לחומה", **עת מול**, 208 (כסליו תש"ע), עמ' 1-3.

בן אריה, יהושע, **ירושלים היהודית החדשה בתקופת המנדט, שכונות, בתים, אנשים**, ירושלים, תשע"ב.

בן אריה, יהושע, **הרובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים בסוף תקופת המנדט עד לפני מלחמת העצמאות (1939-1947) ונפילתו**, ירושלים, 2015.

בן אריה, יהושע, **עיר בראי התקופה, ירושלים במאה ה-19 העיר העתיקה**, ירושלים, תשל"ז.

בנבסה, אסתר, **היהדות העות'מאנית בין התמערבות לציונות 1908-1920**, ירושלים, תש"מ.

בן דב, מאיר, **אדם ואבן בירושלים**, תל אביב, 1989.

בן חיים, ברוך, "דיוקנו של רבו", בתוך: **ספר תפארת ציון**, ירושלים, תש"ס, עמ' רל – רלד.

בן חיים, אבישי, **מרחב הרב עובדיה יוסף: מנהיג בין הלכה לקבלה, בין פוליטיקה למיסטיקה**, ירושלים, תשע"ח.

בן חיים אבישי, **תיעוד מיוחד: הרב עובדיה מספר על עצמו**, ערוץ 10:

<https://www.youtube.com/watch?v=ShUTNgTylVI>

בן יצחק, דוד, **מעט דבש**, ירושלים, תשנ"ט.

בנטוב, חיים, "שיטת לימוד התלמוד בישיבות שאלוניקי ותורכיה", **ספונות**, 13 (תשל"א-תשל"ח) עמ' כח – לח.

בניהו, מאיר, "אספי הספרים לבני העדה הספרדית בירושלים", בתוך: **יד לקורא**, כרך 1: חוברת י' – יב' (תש"ז), עמ' 243–247.

בניהו, מאיר, "אספי הספרים לבני העדה הספרדית בירושלים", **יד לקורא**, 1 (יג-טו): עמ' 315–321.

בניהו, מאיר, "לתולדות בית המדרש 'כנסת ישראל' בירושלים", **רבעון ירושלים**, ב (תש"ט), עמ' קיד.

בן יהודה, אליעזר, **כל כתבי אליעזר בן יהודה**, (כרך א, החלום ושברו), ירושלים 1941.

בנימין, ישראל בן יוסף, **מסעי ישראל**, תרי"ט.

בן יעקב אברהם, **אוצר התורה, הצעה לתוכנית פעולה בארץ ישראל**, ירושלים, תש"ז. (בתוך ארכיון ועד העדה הבבלית)

בן יעקב, אברהם, **הגירת יהודי בבל להודו והשתקעותם בה**, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשמ"ז.

בן יעקב, אברהם, **השליח הנודד, על שליח ארץ ישראל הרב יוסף חיים שרים זצ"ל** (חלק ראשון), ירושלים, תשנ"ד.

בן יעקב, אברהם, **הרב יוסף חיים**, ירושלים, תשל"ב.

בן יעקב, אברהם, **הרב יוסף חיים מבגדאד, תולדות חייו ורשימת כתביו**, אור יהודה, תשמ"ד.

בן יעקב, אברהם, **יהודי בבל בארץ ישראל, מהעליות הראשונות עד היום**, ירושלים, תשמ"מ.

בן יעקב, אברהם, **יהודי בבל בתפוצות**, ירושלים, תשמ"ה.

בן יעקב, אברהם, **יהודי בבל מסוף תקופת הגאונים עד ימינו**, ירושלים, 1979.

בן יעקב אברהם, **ירושלים בין החומות, לתולדות משפחת מיוחס**, ירושלים, תשל"ז.

בן יעקב, אברהם, "לתולדות הישיבות כנסת ישראל ו'חסד אל בירושלים", **רבעון ירושלים**, ב (תש"ט), עמ' פט – צט.

אברהם בן יעקב, **סקירה על מצב תלמודי התורה לבני עדות המזרח בארץ ישראל**, ירושלים, תשי"ז (בתוך ארכיון ועד העדה הבבלית).

בן יעקב, אברהם, **פרקים בתולדות יהדות בבל, קרות ענף אחד ממשפחת ששון הבגדאדית**, ירושלים, תשמ"ט.

בן יעקב, אברהם, **תולדות הרב עבדאללה סומך**, ירושלים, תש"ט.

- בן יעקב, מיכל, "העלייה מצפון אפריקה לארץ ישראל במאה ה-19: הלכה ומעשה", בתוך: זאב הרוי, גלית רוקם, חיים סעדון ואמנון שילוח (עורכים), **ציון וציונות בקרב יהודי ספרד והמזרח, ירושלים, תשס"ב**, עמ' 289-317.
- בן נאה, ירון, **החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז, (איסתנבול, שאלוניקי ואיזמיר)**, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", ירושלים, האוניברסיטה העברית, תשנ"ט.
- בן נאה, ירון, "החיים הדתיים של יהודי ירושלים", בתוך: ישראל ברטל וחיים גורן (עורכים), **ספר ירושלים, בשלהי התקופה העות'מאנית**, ירושלים, תש"ע, עמ' 215-328.
- בן נאה, ירון, "ישיבות ירושלים והיצירה הרוחנית", בתוך: **ספר ירושלים, בשלהי התקופה העות'מאנית**, ירושלים, תש"ע, עמ' 329-348.
- בן שמעון-פיקאלי, אלישבע, "חבורת ר' יהודה חסיד בירושלים: מבנין לחורבן, 1622-1720", בתוך: ראובן גפני, אריה מורגנשטרן ודוד קאסוטו (עורכים), **החורבה, שש מאות שנים של התיישבות יהודית בירושלים**, ירושלים, תש"ע, עמ' 45-55.
- בן שמעון, אהרון, **טוב מצרים**, ירושלים, תשנ"ו.
- בן שמעון, רפאל אהרון, **נהר מצרים**, נא אמון, תרס"ח.
- בן שמעון, רפאל אהרון, **שו"ת ומצור דב"ש**, ירושלים, תשמ"ט.
- בצלאל, יצחק, **נולדתם ציונים, הספרדים בארץ ישראל בציונות ובתחייה העברית בתקופה העות'מאנית**, ירושלים, תשס"ח.
- בצלאל, יצחק, "עליות הספרדים לארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית", בתוך: אליעזר בן רפאל ואחרים (עורכים), **היהודים בהווה: כינוס ופיזור, בהוקרה ליוסף גורני**, ירושלים, תשס"ט, עמ' 361-373.
- בצרי, משה, **ליקוטי המליץ**, ירושלים, תשס"ה.
- בצרי, משה, "קווים לדמותו של כה"ר יוסף בצרי ז"ל", בתוך: בצרי משה (עורך) **שיח שושנים, גנוזות, מחקרים וחידושי תורה מחכמי ורבני בית המדרש 'כתר שושנים'**, (חלק ד), ירושלים, תשס"ו, עמ' 413-422.
- בראון, בנימין, "חכמי המזרח והקנאות הדתית, נקודות לקראת בחינה מחודשת", **אקדמות**, י (תשס"א), עמ' 289-325.
- בראון, בנימין, "מודרניזציה "אירופית", תגובה אורתודוקסית והקשר הסיבתי, תגובה לתגובה", **אקדמות**, יא (תשס"ב), עמ' 153-160.
- בראון, בנימין, "קשת התגובות האורתודוקסיות: אשכנזים וספרדים", בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), **ש"ס היבטים תרבותיים ותורניים**, פתח תקוה, תשס"ו, עמ' 40-122.
- ברויאר, מרדכי, **אוהלי תורה, הישיבה, תבניתה ותולדותיה**, ירושלים, תשס"ד.
- ברויאר, מרדכי, **הישיבה האשכנזית בשלהי ימי הביניים**, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשכ"ג.

ברויאר, מרדכי, "שורשיה ההיסטוריים של הישיבה התיכונית", בתוך: מרדכי בר-לב (עורך), **במשך היובל: חמישים שנה למדרשת נעם**, תל-אביב, תשנ"ו, עמ' 127-141.

ברויאר, מרדכי, "תולדות הישיבות כאספקלריה של תולדות ישראל", בתוך: עמנואל אטקס ורבקה פלדחי (עורכים), **חינוך והיסטוריה: הקשרים תרבותיים ופוליטיים**, ירושלים, תשנ"ט, עמ' 181-197.

בר זוהר, מיכאל, **הממונה, איסור הראל ועלילות שירותי הביטחון**, ירושלים, תשל"א.

ברטל, ישראל, "ארגון והנהגה ביישוב הישן", בתוך: ישראל ברטל ויהושע בן אריה (עורכים), **ההיסטוריה של ארץ ישראל: שלהי התקופה העות'מאנית, 1799-1917** (כרך שמיני), ירושלים, 1983, עמ' 232-241.

ברטל, ישראל, "יישוב וחברה", בתוך: יהושע בן אריה, ישראל ברטל (עורכים), **ההיסטוריה של ארץ ישראל, שלהי התקופה העות'מאנית**, (כרך שמיני), ירושלים, 1983, עמ' 194-256.

ברטל, ישראל, "ישוב ישן וישוב חדש" – הדימוי והמציאות, **קתדרה**, 2 (תשל"ז), עמ' 3-19.

ברטל, ישראל, "שמעון הכופר, פרק בהיסטוריוגרפיה אורתודוקסית", בתוך: ישראל ברטל, חוה טורניאנסקי ועזרא מנדלסון (עורכים), **כמנהג אשכנז ופולין: ספר היובל לכבוד חנא שמרוק**, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 243-268.

בר לב, מרדכי, **בוגרי הישיבות התיכוניות בארץ ישראל: בין מסורת וחדוש**, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, תשל"ז.

בר לב, מרדכי, "בני עקיבא-תנועת הנוער הדתית-חלוצית" בתוך: מרדכי נאור (עורך), **תנועות הנוער 1920-1960**, ירושלים, 1989, עמ' 75-91.

ברמסון, יוסף, **למען ציון- תולדות פקידים ואמרכלים בעד ארץ ישראל בהולנד**, ירושלים, תשל"ט.

ברכה, יניב ומנור – פרידמן, תמר, **בית הכנסת שושנים לדוד, תשמישי קדושה ומצווה**, ירושלים, 1981.

גאגין, שלום משה חי, **ישמח לב**, ירושלים, תרל"ח.

גאון, משה דוד, "ותלמוד תורה כנגד כולם, דף היסטוריה", בתוך: חנינא מזרחי (עורך), **קובץ ליובל השבעים וחמש של ת"ת הספרדים על הר ציון בירושלים**, ירושלים, תש"י, עמ' 14-24.

גאון, משה דוד, **חכמי ירושלים: מבחר מאמרים**, ירושלים, תשל"ו.

גאון, משה דוד ולניאדו, מאיר בן אברהם (עורכים), **זכרון מאיר, ספר היובל להרה"ג יעקב מאיר, ראש הרבנים בארץ ישראל ונשיא הרבנות הראשית, כמהר"ר יעקב מאיר שליט"א במלאת לו שמונים שנה**, ירושלים, תרצ"ו.

גאון, משה דוד, "לקורות ישיבת אח"ד", ישעיהו פרס ואחרים (עורכים), **רבעון ירושלים**, א (תש"ח), עמ' נ – נז.

גאון, משה דוד, **יהודי המזרח בארץ ישראל** (חלק א), ירושלים תרפ"ח.

גאון משה דוד, **יהודי המזרח בארץ ישראל**, (חלק ב), ירושלים, תרצ"ח.

גארב, יהונתן, "קבלה מחוץ לחומות: תגובתו של הרב הדאיה להקמת המדינה", בתוך: צבי זוהר (עורך), **הרב עוזיאל ובני זמנו, פרקי עיון בהגותם של חכמי המזרח בישראל במאה העשרים**, ירושלים, תשס"ט, עמ' 13-27.

גולברג, יצחק ושינובר, צבי (עורכים וכותבים), **הרבנות הראשית לישראל, שבעים שנה ליסודה**, ירושלים, תשנ"א.

גולדשטיין, אהרון, **שבעים וחמש שנה לדורש ציון, ליובלו ה-75 שנה לביהמ"ד דורש ציון בירושלים**, ירושלים, תש"א.

גופמן, ארוינג, "המאפיינים של מוסדות כוללניים", בתוך: משה לייסק (עורך), **סוגיות בסוציולוגיה, מבנה וריבוד חברתי**, תל אביב, תשל"ג, עמ' 264-303.

גורביץ, דוד, **יהודי ירושלים, חקירה דמוגרפית – סוציולוגית של הישוב היהודי לעדותו**, ירושלים, תש"א 1940.

גליס, אברהם ישראל, **כנסת ישראל, ישיבת חברון כנסת ישראל, קיום לתולדותיה מסלבודקא ועד לגבעת מרדכי**, בני ברק, תשס"ט.

גליס, ישראל, **מדמויות ירושלים**, ירושלים, תשכ"ב.

גליק, שמואל, **מקורות לתולדות החינוך בישראל** (חלק ד), ניו יורק-ירושלים, תשס"ו.

גליק, שמואל, **מקורות לתולדות החינוך בישראל** (חלק ה), ניו-יורק-ירושלים, תשס"ט.

גליקסברג, שלמה, "בתי מדרש לרבנים בנשיאות הראשונים לציון", **פעמים**, 135 (אביב תשע"ג), עמ' 61-103.

גליקסברג, שלמה וזקבך, יהושע, "כי ממנה ישובו לצאת כוכבי-אורה להאיר את כל ישובנו – ישיבת 'שערי ציון' בירושלים בנשיאות הרב בצמ"ח עוזיאל (ת"ש-תשט"ו)", **דור לדור**, מד (תשע"ג), עמ' 408-432.

גליקרוב, ג"מ, **האיר המזרח, ירושלים**, תשס"ב.

גלעדי, דן, "מעליה לעליה ובין גאות למשבר", בתוך: יעקב שביט ויהושע פורת (עורכים), **ההיסטוריה של ארץ ישראל, המאנדאט והבית הלאומי**, (כרך תשיעי), ירושלים 1982, עמ' 164-168.

גפני, ראובן, "מדרש' חלבי בירושלים: קורות בית הכנסת מדרש זכות אהרן סילוורה בשכונת מחנה יהודה בירושלים", בתוך: הראל ירון ואחרים (עורכים), **אר"ץ ומלואה: מחקרים בתולדות קהילת ארם צובה (חלב) ותרבותה**, ירושלים, תשע"ג, עמ' 176-190.

גפני, ראובן, **נוסח ירושלים, עדות ובתי כנסת במרכז ירושלים**, ירושלים, תשע"ב.

גראייבסקי, פנחס בן צבי, **זכרון לחובבים ראשונים וטובי עסקני הציבור לעדת הספרדים בירושלים**, (חוברות א-כ), ירושלים, תרפ"ז – תרפ"ט.

גראייבסקי, פנחס בן צבי, **החרש והמסגר בירושלים**, ירושלים, תרפ"ז.

גראייבסקי, פנחס בן צבי, **ספר אבני זכרון, אבני קדש בירושלים**, (חלק א: חוברת א), ירושלים, תרפ"ח.

גרוסמן, אברהם, "קווים לאופייה של הישיבה הספרדית בתקופה המוסלמית", בתוך: עמנואל אטקס (עורך) **ישיבות ובתי מדרשות**, ירושלים, תשס"ז, עמ' 57-73.

גת, בן ציון, **הישוב היהודי בארץ ישראל, בשנות הת"ר - התרמ"א (1840-1881)**, ירושלים, תשכ"ג.

דלה-פרגולה, סרג'ו, "אלף שנים של דמוגרפיה יהודית", בתוך: ישראל ל' לוי (עורך), **תהפוכות ותמורות, אלף שנים בחיי עם ישראל**, ירושלים, 2002, עמ' 7-29.

דלה-פרגולה, סרג'ו, "הערות על המחקר הסוציו-דמוגרפי של "קהילות ישראל במזרח", **פעמים**, 93 (סתיו תשס"ג), עמ' 149-153.

דודסון, אייל, "ושוקדים על לימודם: "ישיבת עץ חיים" ומסגרות לימוד תורה בחצר 'החורבה' בשלהי התקופה העותמאנית", בתוך: ראובן גפני, אריה מורגנשטרן ודוד קאסוטו (עורכים), **החורבה, שש מאות שנים של התיישבות יהודית בירושלים**, ירושלים, תש"ע, עמ' 133-147.

דודסון, אייל, "לתולדות תלמוד התורה הספרדי בירושלים בשנים 1840-1860 - בחינה מחודשת לאור ניתוח כתובות הקדש", **קתדרה**, 43 (תשע"ב), עמ' 111-132.

דון יחיה, שבתי, **הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, חייו ומשנתו**, ירושלים, תשט"ו.

דונש, "הרבנים הראשים לישראל", בתוך: **שנה בשנה**, ירושלים: היכל שלמה, תשל"ד.

דימיטרובסקי, חיים זלמן, "בית מדרשו של רבי יעקב בירב בצפת", **ספונות**, ז (תשכ"ג), עמ' עו-צז.

דסקל, אברהם, **התנהגות אופוזיציונית חוץ-פרלמנטרית בראשית המדינה, "ברית הקנאים" ו"מלכות ישראל"**, חיבור לשם קבלת התואר "מוסמך", רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, תש"ן.

דרילמן-גפן, אריה, **ספר עבד נאמן, חיים של תורה ויראת שמים, חייו ופועלו של הגאון החסיד הרב שלום לופס זצ"ל**, ירושלים, תשס"ג.

דשן, שלמה, "הדתיות של המזרחים: ציבור רבנים ואמונה", **אלפיים**, 9 (1999), עמ' 44-50.

דשן, שלמה, "יהודי בגדאד במאה ה-19: הצמיחה של רב גוניות מעמדית ותרבותית", **זמנים**, 73 (חורף 2000-2001), עמ' 30-43.

דשן, שלמה, "קווים למבנה החברתי של קהילות יהודי ג'רבה ודרום טוניסיה מסוף המאה היט עד לעליות ארצה", **ציון** (תשל"ו), עמ' 97-108.

דשן, שלמה, "שורשים היסטוריים והווה ישראלי בדתיות של יהודי המזרח", בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), **ש"ס היבטים תרבותיים ורעיוניים**, פתח תקוה, תשס"ו, עמ' 15-40.

האתר העירקי, האתר המרכזי לשימור מסורת יהודי עירק ברשת:

<http://iraqijews.info/%D7%97%D7%9B%D7%9D-%D7%9E%D7%A0%D7%A9%D7%94-%D7%A9%D7%94%D7%A8%D7%91%D7%A0%D7%99-%D7%A2%D7%94>

האתר הרשמי למרן הרב מרדכי אליהו זצ"ל:

www.harav.org/torato/articleDetail.asp?ID=3951

הבלין, שלמה זאב, "לתולדות ישיבות ירושלים בשלהי המאה היו וראשית המאה היח", שלם, ב (תשל"ו), עמ' 117-140.

הדאיה, עובדיה, ויקח עובדיה, דרושים לכל חפציהם לארבע שבתות השנה לחגים, מועדים ושמוחות שונים, (חלקים שלישי רביעי חמישי), ירושלים, תש"ן.

הדאיה, עובדיה, שו"ת ישכיל עבדי (חלק ה), ירושלים, תשי"ח.

הדאיה, עובדיה, ספר שלום עבדו, ירושלים, תשנ"ו.

הדני, יעקב, "על משנתו החינוכית של הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל", בתוך: צבי זוהר (עורך), הרב עוזיאל ובני זמנו, פרקי עיון בהגותם של חכמי המזרח בישראל במאה העשרים, ירושלים, תשס"ט, עמ' 65-83.

הוטנר, הרב יצחק, ספר פחד יצחק: אגרות וכתבים, מוסד גור אריה ללא ציון מקום, תשמ"א, הוצאה רביעית, תשס"ז.

הורביץ, נרי, "הרב עובדיה יוסף – השנים המעצבות", בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), ש"ס היבטים תרבותיים ורעיוניים, תל-אביב, 2006, עמ' 194-227.

הורביץ, נרי, "ש"ס והציונות: ניתוח היסטורי", כיוונים חדשים, 2 (2000), עמ' 30-61.

החכם היומי, חכם אברהם הררי רפול: <http://www.hyomi.org.il/view.asp?id=264>

הכהן, אברהם, ספר ארץ נושבת, ירושלים, תשכ"ח.

הכהן, דב, מעמד החברתי של תלמידי חכמים באזמיר במאות יח-יט, חיבור לשם קבלת התואר "מוסמך", ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשס"ב.

הכהן, מרדכי, "בתי כנסיות בירושלים העתיקה", בתוך: מרדכי הכהן (עורך) בית הכנסת: מאמרים ומסות, ירושלים, תשט"ו, עמ' שיא-שמח.

הכהן, מרדכי – מערכת (עורך הערך), ישעיהו ליבוביץ (עורך ראשי), "היישוב היהודי בירושלים במאה התשע עשרה", בתוך ערך: "ירושלים – היסטוריה: מסוף המאה 18 עד היום", אנציקלופדיה עברית, (כרך כ), עמ' 321-338.

הלוי, חיים דוד, בין ישראל לעמים, ירושלים, תשי"ד.

הלינגר, משה, "יהדות, ציונות, מודרנה ודמוקרטיה במשנתו של הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל", בתוך: צבי זוהר (עורך), הרב עוזיאל ובני זמנו, פרקי עיון בהגותם של חכמי המזרח בישראל במאה העשרים, ירושלים, תשס"ט, עמ' 84-119.

הלל, יעקב משה, בן איש חי, תולדותיו, קורות ימיו ומורשתו לדורות של רבינו הגדול כמוהר"ר יוסף חיים זלה"ה, ירושלים, תשע"ב.

הלל, יעקב משה, "תולדות הגאון המקובל רבי חיים שאול דוויק – הכהן", בתוך: חיים שאול, דוויק הכהן (מחבר), ספר פאת השד"ה (חלק א), ירושלים, תשנ"ח, עמ' 9-59.

הלל, יעקב משה, "תולדות הגאון המקובל רבי שלמאן אליהו זיע"א", מבוא לספר: **כרם שלמה**, **ביאור לספר עץ חיים**, מאת: סלמאן אליהו, ירושלים, תשס"ב, עמ' 19-47.

הלפר, ג'ף, "עדות המזרח בירושלים במאה השנים שקדמו להקמת המדינה, מקורות כלכליים לריבוד אתני", בתוך: אלי שאלתיאל (עורך), **פרקים לתולדות ירושלים בזמן החדש, ספר זכרון לעקב הרצוג**, ירושלים, תשמ"א, עמ' 279-301.

המנחם, עזרא, **אשמורות**, תל אביב, 1977.

הראל, איסר, **בטחון ודמוקרטיה**, תל אביב, 1989.

הראל, ירון, **בין תככים למהפכה: מינוי רבנים ראשיים והזחתם בבגדאד, דמשק וחלב 1744-1914**, ירושלים, תשס"ז.

הראל, ירון, **בספינות של אש למערב, תמורות ביהדות סוריה בתקופת הרפורמות העות'מאניות 1840-1880**, ירושלים, תשס"ג.

הראל, ירון, "מפתיחות להסתגרות: מניעי התמורה ביחסה של האליטה התורנית המזרח תיכונית לערכי המודרנה, **AJS Review**, 2/26, (2002), עמ' א-נח.

הראל, ירון, **ספרי אר"ץ, הספרות התורנית של חכמי ארם צובה**, ירושלים, תשנ"ז.

הרשקוביץ, יצחק, "רבי יוסף חיים זוננפלד: האיש והאגדה", **ציון**, פב: ד (תשע"ז), עמ' 489-516.

יאלי השש, **שינוי גישות כלפי עוני ועניים בקהילה הספרדית בירושלים, 1841-1880**, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", חיפה: אוניברסיטת חיפה, 2011.

וויזנפעלד, אריה זאב, **ספר נאות יעקב**, ניו יורק, תשע"ד.

וולברשטין, הילה, **מצמיח ישועה: לדמותו של הרב צבי יהודה הכהן קוק**, מרכז שפירא, התש"ע.

ויזר, נורית, **חזן - נעים זמירות, תולדות חייו ופועלו של הרה"ג בן ציון מרדכי חזן זצוק"ל**, ירושלים, תשע"ב.

ויינשטיין, מנחם, "המשבר הרוחני והחברתי בקהילת אלג'יר במאה הי"ח ובראשית המאה היי"ט", בתוך: מיכאל אביטבול (עורך), **יהדות צפון אפריקה במאות י"ט - כ**, ירושלים, תש"מ.

ולך, שלום מאיר הכהן, **ספר רבינו האור לציון: תולדות חייו ומסכת פעליו של האדם הגדול בענקים שר התורה עמוד ההוראה רבן של ישראל מרן ראש הישיבה רבינו בן ציון אבא שאול זצוקלל"ה** (כרך א), ירושלים, תשע"ב.

ורדי, אהרן, **מלכי בציון, פרשת מסע הרצל בארץ ישראל וזכרונות עדי ראה**, תל אביב, תרצ"א.

ורחפטיג, אתמר וכ"ץ, **שמואל, הרבנות הראשית לישראל שבעים שנה לייסודה**, ירושלים, תשס"ב.

ורמן, דרור, **הבוכרים ושכונתם בירושלים**, ירושלים, תשנ"ב.

זוהר, צבי, "אלטרנטיבה: קווים לדמותו של החכם הספרדי-המזרחי בדורות האחרונים", בתוך: ידידיה צ' שטרן ושוקי פרידמן (עורכים), **רבנות - האתגר** (כרך ראשון), ירושלים, תשע"א, עמ' 505-523.

- זוהר, צבי, **האירו פני המזרח, הלכה והגות אצל חכמי ישראל במזרח התיכון**, תל אביב, 2001.
- זוהר, צבי, "הוראת ההלכה בעידן של תמורה: תגובות רבני מצרים למודרניזציה" בתוך: שלמה דשן (עורך), **מחצית האומה**, רמת-גן, תשמ"ו, עמ' 21-51.
- זוהר, צבי, "היערכות חכמי חלב נוכח ערעור מעמדם הכלכלי והציבורי בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה העשרים", **דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות**, 10 (ב 1), (1989), עמ' 281-288.
- זוהר, צבי, "המסע לגילוי המנהג הספרדי-ירושלמי, הרב עמרם אבורביע ויצירתו נתיבי עם", בתוך: צבי זוהר (עורך), **הרב עוזיאל ובני זמנו, פרקי עיון בהגותם של חכמי המזרח בישראל במאה העשרים**, ירושלים, תשס"ט, עמ' 120-165.
- זוהר, צבי, "חירות על הלוחות: על מאפייניה של ההלכה הספרדית המזרחית בעת החדשה", **דימוי**, 10 (תשנ"ו), עמ' 14-23.
- זוהר, צבי, "חכמי הישיבה כאישיות קולקטיבית בקהילות המזרח התיכון משלהי המאה השש עשרה עד ראשית המאה העשרים", בתוך: אטקס עמנואל (עורך), **ישיבות ובתי מדרשות**, ירושלים, תשס"ז, עמ' 109-129.
- זוהר, צבי, "חכמי התורה והמודרנה, על אורתודוקסיה, חכמי המזרח ותנועת ש"ס", **גליון**, (תשנ"ז), עמ' 8-22.
- זוהר, צבי, "ייחוסו של הרב עבדאללה סומך לתמורות המאה היט' כמשתקף ביצירות ההלכתיות", **פעמים**, 36 (תשמ"ח), עמ' 89-107.
- זוהר, צבי, "מדינת ישראל והציונות בעיני חכמים ספרדים", בתוך: מרדכי בראון וצבי צמרת (עורכים), **שני עברי הגשר, דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל**, ירושלים, תשס"ב, עמ' 320-349.
- זוהר, צבי, "משנתם ההלכתית של חכמי ישראל במצרים המודרנית", **פעמים**, 16 (תשמ"ג), עמ' 64-87.
- זוהר, צבי, **מסורת ותמורה, התמודדות חכמי ישראל במצרים ובסוריה עם אתגרי המודרניזציה 1880-1920**, ירושלים, תשנ"ג.
- זוהר, צבי, "שמרנות לוחמת: קווים למנהיגותם החברתית-דתית של חכמי חלב בעת החדשה", **פעמים**, 55 (תשנ"ג), עמ' 57-78.
- זוהר, צבי, "תגובות הלכתיות למודרניזציה 1882-1918", בתוך: יעקב מ' לנדאו (עורך), **תולדות יהודי מצרים בתקופה העותמאנית**, ירושלים, תשמ"ה, עמ' 577-608.
- זלקין, מרדכי, "עיר של תורה: תורה ולימודה במרחב העירוני הליטאי במאה ה-19", בתוך: אטקס עמנואל (עורך), **ישיבות ובתי מדרשות**, ירושלים, תשס"ז, עמ' 131-161.
- זעפראני, שלמה, **ספר ויזרע יצחק**, ירושלים, תשנ"ח.
- זעפרני, שמואל, **דורש טוב לעמו**, ירושלים, התשס"ז.

זילברג, משה, "נובהרדוק", בתוך: עמנואל אטקס ושמואל טיקוצינסקי (עורכים), **ישיבות ליטא: פרקי זכרונות**, ירושלים, 2004, עמ' 361-371.

חזן, אליהו, **תעלומות לב**, (כרך ג), ליוורנו, תרס"ג.

חזן, בן ציון מרדכי, **מספד מר**, ירושלים, תרע"א.

חזן, בן ציון, **ספר מעשה נורא של הרוח**, ירושלים, תרס"ד.

חיים, אברהם, "ארכיון ועד העדה הספרדית בירושלים כמקור לתולדות היישוב היהודי בארץ ישראל", **קתדרה**, 1 (תשל"ו), עמ' 166-171.

חיים, אברהם, **ייחוד והשתלבות, הנהגת הספרדים בירושלים בתקופת השלטון הבריטי, תרע"ח – תש"ח (1917-1948)**, ירושלים, תש"ס.

חיים, יוסף, **בן איש חי**, ירושלים, תשכ"א.

חיים, יוסף, **דעת ותבונה**, ירושלים, תרע"א.

חיים, יוסף, **רב פעלים**, (חלק אורח חיים: ח"ב), ירושלים, תשנ"ד.

חסיד, יהודה, **ספר חסידים**, ברלין, תרנ"א.

חן, ניצן ופפר, אנשל, **מרן עובדיה יוסף, הביוגרפיה**, ירושלים, 2004.

טובי, יוסף, "יחסה של יהדות המזרח אל התנועה הציונית", בתוך: **תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה, שי לשמואל אטינגר**, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 169-192.

טווינה, אברהם, **גולים וגאולים** (חלק ראשון), רמלה, 1968.

טווינה, אברהם, **גולים וגאולים** (חלק שני), רמלה, 1971.

טופיק, אליהו, **אדרת אליהו, נדה**, ירושלים, תשנ"ג.

טיקוצינסקי, שלמה, "גדלות האדם ו'שפלות האדם' בארץ לא זרועה: ישיבות המוסר 'סלבודקה' ו'נובהרדוק' עולות לארץ ישראל 1925 – 1935", בתוך: עמנואל אטקס ו'תמר אלאור (עורכים), **חינוך ודת: סמכות ואוטונומיה**, ירושלים, תשע"א, עמ' 220-267.

טיקוצינסקי, שלמה, **דרכי הלימוד בישיבות ליטא במאה התשע עשרה**, חיבור לשם קבלת התואר: "מוסמך", ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשס"ד.

טיקוצינסקי, שלמה, **ישיבות המוסר מליטא לארץ ישראל: ישיבת סלבודקה ושיטתה החינוכית, עלייתה והתבססותה בארץ ישראל המנדטורית**, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", ירושלים: האוניברסיטה העברית, 2009.

טננבוים, מ"ד, לסוגי הישיבות בארץ, בתוך: **ישראל הדתית, בעיות, מפעלים, אישים** (כרך א), תל אביב תשי"ד, עמ' 134-137.

יהודה, צבי, **יהודי בבל באלף השני לספירה**, אור יהודה, תשע"ג.

יהודה, צבי, "יהודי בבל ושינוי תרבותי בפעולתה החינוכית של כ"ח", **יהדות בבל**, 1 (התשנ"ו), עמ' 45-60.

יהודה, צבי, "פעילותו הציבורית של הרי"ח על פי אגרות ששלח לרב יש"א ברכה בשנים תרמ"ו - תרס"ב (1889-1902)", בתוך: **הרב יוסף חיים, פרקי מחקר ועיון במלאות תשעים שנה לפטירתו, אור יהודה, 1999, עמ' 23-27.**

יהודה, צבי, "תמורות בישוב היהודי בבגדאד במאות היב – היח", בתוך: יצחק אבישור וצבי יהודה (עורכים), **מחקרים בקורות יהודי בבל ובתרבותם** (1998), אור יהודה, תשס"ב, עמ' 9-29.

יוסף, יצחק, **אגרת לבן תורה**, ירושלים, תשע"א.

יוסף, עובדיה, **הליכות עולם, הערות והארות על הספר בן איש חי**, ירושלים, תשנ"ח.

יוסף, עובדיה, **יביע אומר**, ירושלים, תשנ"ג.

יזרעאלי, רמי, **הרובע היהודי במלחמת העצמאות, מסלולי סיורים**, ירושלים, תשנ"ב.

ילוז, יוסף חיים, **ספר תולדות אליהו**, ירושלים, תרצ"ג.

יערי, אברהם, **שלוחי ארץ ישראל, תולדות השליחות מהארץ לגולה, מחורבן בית שני עד המאה התשע עשרה**, ירושלים, 2002.

ישועה, דוד יוסף, **לכו חזו מפעלות צדיקים, חיו ופועליו של הצדיק הגאון המקובל רבי יוסף חיים סופה זארוק זצוק"ל ויזע"א**, ירושלים, תשנ"ז.

כהן, אורי, **האוניברסיטה העברית בירושלים בעשור הראשון למדינת ישראל: האוניברסיטה בין אוטונומיה אקדמית להסתגלות פוליטית**, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", ירושלים, תשס"ב.

כהן, ב', **בן פורת יוסף, פרקי הוד מתולדות חייו של הגאון הצדיק רבינו יוסף עדס זצוק"ל מראשי ישיבת פורת יוסף תכב"ץ**, בית"ר, 2008.

כהן, יונה, **אל המליון הנשכח: שליחות עלייה לסוריה ולאירן**, ירושלים, תשמ"ז.

כהן, ינון, **הארי במסתרים, פרקים מתוך מסכת חייו של רבינו הגדול חכם רבי ששון מזרחי זצוק"ל**, ירושלים, תשס"ב.

כהן, פנחס בן אליהו, **ספר יקרא דשכביה**, ירושלים, התשס"ב.

כהניו, משה נחמיה, **שאלו שלום ירושלים**, ירושלים, תשכ"ט.

כחלון, יהודה, "המאבק", בתוך: חיים זאב הירשברג (עורך), **זכור לאברהם-קובץ מאמרים לזכר ר' אברהם אלמליח**, ירושלים, תשל"ב.

כ"ץ, מלכה, "האם היה הרב יעקב מאיר איש המזרחי או אגודת ישראל?", **פעמים**, 142-143 (תשע"ה), עמ' 95-124.

לאו, בנימין, "הרב ב"צ עזיאל – אחדות האומה בשדה ההלכה", בתוך: מרדכי בראון וצבי צמרת (עורכים), **שני עברי הגשר, דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל**, ירושלים, תשס"ב, עמ' 297-319.

לאו, בנימין, **להחזיר עטרה ליושנה, עיונים במשנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף**, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, תשס"ב.

לאו, בנימין, **ממרון עד מרון, משנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף**, תל אביב 2005.

לאניאדו, דוד ציון, **לקדושים אשר באר"ץ**, ירושלים, תשס"ט.

לב, יצחק, "מימים ראשונים ועד הקמת המדינה", בתוך: יצחק לב (עורך), **ספר בני עקיבא**, תל אביב, תשי"ח.

לוי, אפרים, "תולדות הגאון החסיד רבי בן ציון מרדכי חזן זצ"ל", **נר יום טוב**, (חלק ח), ירושלים, תשנ"ט, עמ' 38-45.

לוברבוים, אריאל, **סדר הלימוד, ההדרכות וההנחיות ללימוד התורה שבעל פה במאתיים השנים האחרונות**, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, תשע"ב.

לוי, אברהם, **ספר דרך צדיקים, עובדות, הנהגות ומעשים מצדיקי אמת בדורות האחרונים** (כרך ב), ירושלים, תשמ"ח.

לוי, אפרים, "תולדות הגאון רבי יעקב עדס", **נר יום טוב**, (חלק ח), ירושלים, תשנ"ט, עמ' 18-37.

לוי, אפרים, **מראה הא"ש**, ירושלים, תשס"ד.

לוי, יעקב, "רבי יצחק קנפנטון סיכום ספרו 'דרכי התלמוד'", **שנה בשנה** (תשס"ג), עמ' 173-187.

לוי, יצחק (לויצה), **תשעה קבין, ירושלים בקרבות מלחמת העצמאות**, תל אביב, תשמ"ו.

לוי, שושנה, "אגרת הכוללות נגד יסוד בית ספר למל", **קתדרה**, 5 (תשל"ח), עמ' 198-209.

לונץ, אברהם משה, **החלוקה: מקורה, השתלשלותה תקנותיה וסדריה**, ירושלים, תרע"ב.

לונץ, אברהם משה, **לוח ארץ ישראל**, (לשנת תרס"ד), ירושלים, 1903.

לונץ, אברהם משה, **לוח ארץ ישראל**, (לשנת תרס"ו), ירושלים, 1905.

לונץ, אברהם משה, **נתיבות ציון וירושלים (עם הערות ומבוא מאת ג' קרסל)**, ירושלים, תשל"א.

לופו, יעקב, "הצלת יהודי מאראקא לתורה: הוצאת תלמידים ממרוקו לישיבות ליטאיות אחר השואה", **פעמים**, 80 (תשנ"ט), 112-128.

לופו, יעקב, **האם תחזיר ש"ס עטרה לישנה**, ירושלים, 2004.

לופס, אליהו, **ספר אמרי פי וספר בן אביחיל**, ירושלים, תשנ"ו.

ליאון, נסים, "דת וחילוניות, מה שם יקרא לתופעה שאין איש יודע מי קבע אותה ולמה? לשאלת התפתחותה של החרדיות בישראל", **עיונים בתקומת ישראל**, 16 (תשס"ו), עמ' 85-107.

ליאון, נסים, "הגדול הספרדי של חברת הלומדים החרדית: הרב בן ציון אבא שאול", בתוך: בנימין בראון ונסים ליאון (עורכים), **הגדולים, אישים שעיצבו את פני היהדות החרדית בישראל**, ירושלים, תשע"ז, עמ' 766-779.

ליאון, נסים, "בין סוציולוגיה לפוליטיקה של המקף, הפרובלמטיקה של החרדיות המזרחית", **פעמים**, 125-127 (תשע"א), עמ' 207-234.

ליאון, נסים, **חרדיות רכה, התחדשות דתית ביהדות המזרחית**, ירושלים, תש"ע.

ליאון, נסים, "ממסורת עדתית קטנה למסורת דתית גדולה: הסיפור הדתי של יהודי עיראק בישראל", **ישראל**, 17 (תשע"א), עמ' 211-237.

ליאון, נסים, "פורת יוסף - מחידוש היסטורי למיתוס אתני", **פעמים**, 135 (תשע"ג), עמ' 15-59.

ליסק, משה, "הבעיה העדתית וארגונים עדתיים בתקופת היישוב", **מגמות**, כח: 2-3 (תשמ"ד), עמ' 295-315.

ליסק, משה, "עלייה, קליטה ובניין חברה בארץ ישראל בשנות ה-20 (1918-1930)", בתוך: משה ליסק (עורך), **עיונים בהיסטוריה חברתית של ישראל**, ירושלים, תשס"ט, עמ' 40-125.

ליסק, משה (עורך), **תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל, תקופת המנדט הבריטי**, (חלק שלישי), ירושלים, תשס"ח.

לירון, אהרון, **ירושלים העתיקה במצור ובקרב**, תל אביב, תשי"ז.

לניאדו, רפאל שלמה, "ספר עטרת שלמה", בתוך: עזרא עטיה, **ספר עלה עזרא**, ירושלים, תשנ"ט.

מאיר, יונתן, "האמת נעדרת: ר' יוסף חיים והקבלה בארץ ישראל", בתוך: אבי אלקיים וחביבה פדיה (עורכים), **חלמיש למעיינו מים**, ירושלים, תשע"ו, עמ' 542-561.

מאיר, יונתן, **רחובות הנהר, קבלה ואקזוטיות בירושלים**, ירושלים, תשע"א.

מאיר, יוסף, **התפתחות חברתית-תרבותית של יהודי עראק מאז 1830 ועד ימינו**, תל אביב, 1989.

מונסה, י' אברהם, **ספר פדה את אברהם, חזו"ת על הש"ס, נוסחי שטרות, קונטרס אישים וארועים על חכמי ירושלים העתיקה והחדשה**, ירושלים, תשנ"ו.

מועלם יהודה, **דרש יהודה, בראשית**, ירושלים, תשע"ג.

מוצפי, יעקב, "חידושי תורה עם הערות והארות בחידושי", בתוך: מחבר לא ידוע, **ספר הזכרון כנסת עזרא**, תפרח, תשנ"ח, עמ' צח.

מוצפי, בן ציון, "מבוא: תולדות רבנו הגדול", בתוך: **תפארת ציון, הספידא דצדיקא שנישא אחר מיטתו של רבנו הגדול מרן עטרת ראשנו רבי בן ציון אבא שאול זצ"ל**, ירושלים תש"ס.

מורג-טלמון, פנינה, "מקומה של הציונות בתודעתם ובשאיפותיהם של מנהיגי הספרדים בירושלים בשלהי המאה התשע עשרה", בתוך: חגית לבסקי (עורכת), **ירושלים בתודעה ובעשיה הציונית**, ירושלים, תשמ"ט, עמ' 35-46.

מורגנשטרן, אריה, "אגרות הפקידים והאמרכלים מאמשטרדם וחקר היישוב היהודי בארץ ישראל", **קתדרה**, 27 (1982), עמ' 85-108.

מורגנשטרן, אריה, "בניין החורבה – אתחלתא דגאולה, מחידוש היישוב האשכנזי בירושלים עד לחנוכת בית הכנסת 1816-1864", בתוך: ראובן גפני, אריה מורגנשטרן ודוד קאסוטו (עורכים), **החורבה, שש מאות שנים של התיישבות יהודית בירושלים**, ירושלים, תש"ע, עמ' 57-109.

מורגנשטרן, אריה, **הרבנות הראשית לארץ ישראל, ייסודה וארגונה**, ירושלים, תשל"ג.

מורגנשטרן, אריה, **השיבה לירושלים**, ירושלים, תשס"ז.

מוריס, בני, **לידתה של בעיית הפליטים הפסטינים 1947-1949**, תל אביב, 1991, עמ' 77-78.

מזרחי, חנינא, "ת"ת הספרדים בשנות כהונתי בו", בתוך: חנינא מזרחי (עורך), **קובץ ליובל 75 של ת"ת הספרדים על הר ציון**, ירושלים, תש"ט, עמ' 53-93.

מחבר לא ידוע, **בדור יורד, קובץ מאמרים בשאלות השעה של העדה הספרדית בירושלים, יו"ל ע"י קבוצת עסקנים בהוצאות ובהשתדלות י. נ. מזרחי**, ירושלים, תרצ"ה.

מחבר לא ידוע, **דברי קהלת**, ירושלים, תרצ"ח.

מחבר לא ידוע, **דין וחשבון כספי ומעשי של הועד הכללי לעדת הבבלים בירושלים, מיום ז' טבת תש"א עד טו אלול תש"ב**, ירושלים, תש"ג. נמצא בתוך: ארכיון משה דוד גאון, תיק 62 אחד.

מחבר לא ידוע, **דין וחשבון על פעולות ישיבת פורת יוסף בירושלים עיה"ק**, ירושלים, תרצ"ה.

מחבר לא ידוע, **דין וחשבון על פעולות ישיבת פורת יוסף בירושלים עיה"ק**, ירושלים, תרצ"ה-ו, תרצ"ו-ז.

מחבר לא ידוע, **הישיבה הגדולה מדרש פורת יוסף ירושלים, תולדות הישיבה והתפתחותה**, ירושלים, תשי"ד.

מחבר לא ידוע, **ישיבת פורת יוסף בעיר העתיקה**, ירושלים, תשכ"ח.

מחבר לא ידוע, **ישיבת שערי ציון**, ירושלים, תש"ז.

מחבר לא ידוע, **לוח**, ירושלים: רשת ישיבות פורת יוסף, תשל"א.

מחבר לא ידוע, **לשעה ולדורות, אוסף כרוזים ומודעות** (חלק ג), ירושלים, תשל"ו.

מחבר לא ידוע, **ישיבת מגדל דוד, להכשרת רבנים ומורי הוראה בישראל לבני עדות הבודרים הספרדים ועדות המזרח וישיבת ערב ומדור להכשרת חזנים צעירים ומשרתי בקודש**, ירושלים, תשכ"ב.

מחבר לא ידוע, **מדריך ירושלים, ספר הכתובות של בתי מסחר, בצרף מורה דרך של ירושלים**, ירושלים, תש"ח.

מחבר לא ידוע, **מדריך כל ארץ ישראל**, תל אביב, 1932.

מחבר לא ידוע, **ספר אור המאיר, מוקדש ליובלו השבעים של רבנו הגאון הגדול פאר ישראל כמוהר"ר בן ציון מאיר חי עוזיאל שליט"א**, ירושלים, תש"י.

מחבר לא ידוע, **סקירה לתולדות היהודים הספרדים בירושלים ודו"ח מפעולות הועד לתקופה של ארבע שנים ומחצה, תשרי תרפ"ט – ניסן תרצ"ג**, ירושלים, תרצ"ג.

מחבר לא ידוע, **מקבציאל, קובץ חידושי תורה שעל יד ישיבת "אהבת שלום"**, לו (תשס"ט).

מחבר לא ידוע, **נחפשה דרכינו, בירור דברים בענייני השעה**, ירושלים, תשנ"ו.

מחבר לא ידוע, **ספר הזכרון כנסת עזרא: לאדונינו רבי עזרא עטיה ראש ישיבת פורת יוסף**, ירושלים, תשנ"ח.

מחבר לא ידוע, **על חומותיך ירושלים, קובץ על בעיותיה ופעולותיה של עדת הספרדים בירושלים**, ירושלים, תשי"ז.

- מחבר לא ידוע, **קרית ישיבת פורת יוסף בירושלים העתיקה, תולדות – מספרים - עובדות**, ירושלים, 1967.
- מחבר לא ידוע, **תורת הבית - סדר תקנות ישיבת חיי עולם**, ירושלים, תרפ"ט.
- מחבר לא ידוע, **ספר תפארת ציון, הספדא דצדיקא שנישאו אחר מיטתו של רבינו הגדול מרן עטרת ראשנו כקש"ת רבי בן צין אבא שאול**, ירושלים, תש"ס.
- מיכלין, חיים מיכל, **יוסף איננו**, ירושלים, תרע"א.
- מכמן, יוסף, "התהוות המוסד 'פקידי ואמרכלי דערי הקודש' באמסטרדם", **קתדרה**, 27 (1982), עמ' 69-84.
- מלאכי, אליעזר רפאל, **פרקים בתולדות הישוב הישן, קובץ ממאמרי א"ר מלאכי**, תל אביב, תשל"א.
- מלצר, ידעאל, **בדרך עץ החיים: מתוך מסכת תולדותיו, הנהגותיו ופעלו של רבי איסר זלמן מלצר**, ירושלים, תשמ"ו.
- מנאע, עאדל, ברטל, ישראל וגלעד, דן, "ארץ ישראל בשנות מלחמת העולם הראשונה", בתוך: יהושע בן אריה וישראל ברטל (עורכים), **ההיסטוריה של ארץ ישראל: שלהי התקופה העות'מאנית, 1799-1917** (כרך 8), ירושלים, 1983, עמ' 316-320.
- מני, אליהו, **כסא אליהו**, ירושלים, תרכ"ה.
- מני, סלימאן מנחם, "תולדות רבינו אליהו סלמאן מני זלה"ה" בתוך: אליהו מני, **ספר שאלות ותשובות תנא דבי אליהו**, ירושלים, תשנ"א, עמ' 13-32.
- מרמורשטיין, מרדכי סער, **אבי דור הכיפות הסרוגות: הרב משה צבי נריה, פועלו ומקומו בעיצוב האתוס הציוני דתי**, קרית ביאליק, תשע"ה.
- משאש, יוסף, **אוצר המכתבים**, ירושלים, תרע"ב.
- משה, יהושע, **קץ הימין, תולדות חכמי ורבני בבל ראשונים ואחרונים**, ירושלים, תשכ"ז.
- נסים, יצחק, **חוקות הדיינים, עם ביאור שמרו משפט מאת הראשון לציון הרב אברהם אשכנזי בתוספת הערות ומילואים בשם כונן למשפט מבנו הרב יצחק אשכנזי**, ירושלים, תש"ל.
- נסים, יצחק, **נאום ההכתרה של הראשון לציון הרב הראשי לישראל הרב יצחק נסים יצ"ו ביום שישה בניסן התשט"ו**, ירושלים, תשט"ו.
- סופר, יעקב חיים, **כף החיים**, (חלק א), ירושלים, תשכ"ט.
- סופר, יעקב חיים, "קונטרס יהודה יעלה", בתוך: סופר יעקב חיים, **נר יהודה**, ירושלים תשנ"ב, עמ' ט - נו.
- סופר, ר. ל., **הרב כדורי, מתולדות חייו של זקן המקובלים מרן הרב יצחק כדורי זצוק"ל**, ירושלים, תשס"ט.
- סורסקי, אהרן, **אורות ממזרח: תולדות רועים רוחניים ליהדות הספרדית**, בני-ברק, תשל"ד.

סורסקי, אהרן, **ספר וזאת ליהודה, מסכת חיינו ופעליו של רבינו הגדול מרן רבי יהודה יהושע חיים צדקה זצוק"ל ראש ישיבת פורת יוסף**, ירושלים, תשנ"ו.

סורסקי, אהרן, **תולדות החינוך התורתי בתקופה החדשה**, בני ברק, תשכ"ז.

סימון, ריבה ס', "החינוך בקהילה היהודית בבגדד עד שנת 1914", **פעמים**, 36 (תשמ"ח), עמ' 52-63.

סיקרון, משה, "העלייה לישראל בשנים 1948-1988, היקפה, תוכניותיה וכמה מהשפעותיה", **סקירה חודשית, ירחון לקציני צה"ל**, לו (3), (1989), עמ' 7-14.

סלמאן, אליהו, **כרם שלמה, ביאור לספר עץ חיים**, ירושלים, תשס"ב.

סעדון, חיים, "החינוך", בתוך: סעדון חיים (עורך), **קהילות ישראל במזרח במאות התשע עשרה והעשרים: עיראק**, ירושלים, תשס"ב, עמ' 74-76.

עדס, יעקב, **שו"ת חזונו יעקב: תשובות וביאורים**, ירושלים, תש"ס.

עוזיאל, בן ציון מאיר חי, **מכמני עוזיאל** (כרך א), ירושלים, תשנ"ה.

עוזיאל, בן ציון מאיר חי, **מכמני עוזיאל** (כרך ה), תשס"ד.

עוזיאל, בן ציון מאיר חי, **מכמני עוזיאל** (כרך ו), תשמ"ד.

עוזיאל, בן ציון מאיר חי, **משפטי עוזיאל**, (חלק ג), תל אביב, ת"ש.

עזר, דוד (עורך), **ספר עת צרה היא ליעקב**, ניו יורק, תשע"ד.

עטייה, גדעון, **גביע הכסף**, ירושלים, תשנ"ח.

עטיה, יהודה, **ציון חרבה וירושלים שוממה, גלולה של ישיבת פורת יוסף – ראיון עם הרב יהודה עטיה**, אתר בחדרי חרדים: <http://www.bhol.co.il/news/134144>

עטיה, עזרא, **עלה עזרא: שאלות ותשובות, חידושי הש"ס ודרושים לרב עזרא עטיה, והחונה עליו ספר עטרת שלמה, להגאון כמוהר"ר רפאל שלמה לאניאדו זלה"ה**, ירושלים, תשנ"ט.

עטיה, עזרא, **קונטרס שערי עזרא, קובץ דרשות מהגאון כמוהר"ר עזרא עטיה זצ"ל ראש ישיבת פורת יוסף**, ירושלים, תשנ"ז.

פאר, מירי, **המורה, מסכת חיינו של רבי עזרא עטיה**, ירושלים, תש"ן.

פוזילוב, גיורא, **העדה הספרדית בירושלים והתפתחותה בשלהי השלטון העות'מאני, התר"ל-התרע"ד (1870-1914)**, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, תשס"א.

פוזילוב, גיורא, **חכמיהן של ארבע ערי הקודש**, ירושלים, תש"ס.

פורת, יהושע, **ממהומות למרידה, התנועה לאומית הערבית הפלסטינית 1929-1939**, תל אביב, 1978.

פיליפס, ג'ון, **הרצון לחיים**, ירושלים, 1977.

פיקאר, אריאל, **משנתו של הרב עובדיה יוסף בעידן של תמורות**, רמת גן, 2007.

פישמן, יהודה ליב, "ציון לרבי ציון", בתוך: בן ציון אברהם קואינקה, **ספר הזכרונות והתולדות**, ירושלים, תרצ"ח.

פלד יואב (עורך), **ש"ס: אתגר הישראליות**, תל אביב, 2001.

פלדמן, מרדכי, ציפר, דניאל ומשיח, אבידן (עורכים), **יהדות תורכיה והציונות**, ירושלים, תש"ס.

פרוש, מנחם, **שרשת הדורות בתקופות סוערות** (כרך א), ירושלים, תשס"א.

פרחי, יצחק, **טוב ירושלים**, ירושלים, תש"ס.

פרידמן, ישעיהו, "חברת 'עזרה', משרד החוץ הגרמני והפולמוס עם הציונים 1901-1918", **קתדרה**, 20 (יולי 1981), עמ' 97-122.

פרידמן, מנחם, **החברה החרדית, מקורות מגמות ותהליכים**, ירושלים, 1991.

פרידמן, מנחם, **חברה ודת: האורתודוקסיה הלא – ציונית בארץ ישראל: תרע"ח-תרצ"ו 1918-196**, ירושלים, 1978.

פרידמן, מנחם, "ישיבות היישוב הישן בשלהי התקופה העות'מאנית - מוסדות או בתי אולפנא, לבעיית התפתחותה של עילית רבנית ביישוב האשכנזי הישן", בתוך: עמנואל אטקס ויוסף שלמון (עורכים), **פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה**, ירושלים, תש"ס, עמ' שס"ט-שע"ח.

פרידמן, מנחם, "על מבנה הנהגת הציבור והרבנות ביישוב הישן האשכנזי בשלהי השלטון העות'מאני", בתוך: יהודה בן פורת ואחרים (עורכים), **פרקים בתולדות היישוב** (חלק א), ירושלים, תשל"ג, עמ' 273-288.

פרידמן, מנחם, "על הנסים – פריחות של עולם התורה", בתוך: עמנואל אטקס (עורך), **ישיבות ובתי מדרשות**, ירושלים, תשס"ו, עמ' 431-442.

פריימאן, נחום דוב, **ספר הזכרון הירושלמי**, ירושלים, תרע"ג.

פרלמוטר, חיים, **שילובו של ה"עיון הספרדי" בהוראת תלמוד בחטיבה העליונה של ביה"ס התיכון**, חיבור לשם קבלת התואר "מוסמך", ירושלים, תשס"א.

פרנקל, לודוויג אוגוסט, **ירושלימה, נוסח עברי מנדל בר"י שטרן**, ירושלים, 1999.

פרס, ישעיהו, "אם אשכנח ירושלים", לתולדות היישוב היהודי בין חומותיה של ירושלים, **רבעון ירושלים**, ב (תש"ט) עמ' א'-כ'.

פרס, ישעיהו, **אלה תולדות בית הספר להאציל לבית למל בירושלים**, ירושלים, תרצ"ו.

צדקה, יהודה, "מילי דהספדא על רבינו, מתלמידיו הגדולים, ה"ה הג"ר יהודה צדקה זצ"ל", בתוך: מחבר לא ידוע, **ספר הזכרון כנסת עזרא, לזכרו של מרן הגאון רבי עזרא עטיה זצ"ל**, ירושלים, תשנ"ח.

צדקה, יהודה, **ספר קול יהודה: ובו שני שערים: א. שער ההלכה: הכולל שיעורים קצרים וביאורים על מספר מסכתות ב. שער האגדה: ביאור מאמרים ורעיונות למועדים ולפרשיות השבוע**, ירושלים, 1984.

- צור, ירון, "העליה מארצות האיסלאם", בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), **העשור הראשון, תש"ח-תשי"ח**, ירושלים, תשנ"ח, עמ' 57-82.
- חגי, צורף (עורך), **זלמן שזר: הנשיא השלישי מבחר תעודות מפרקי חייו (1889-1974)**, ירושלים, תשס"ח.
- צמרת, צבי, "ועדת פרומקין-וועדת חקירה ממלכתית בנושא חינוך ילדי העולים בשנות המדינה הראשונות", **עיונים בתקומת ישראל**, 1 (1991), עמ' 405-439.
- צמרת, צבי, **ימי כור ההיתוך, ועדת חקירה על חינוך ילדי העולים (1950)**, שדה בוקר, תשנ"ג.
- צמרת, צבי, "עשר שנות חינוך", בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), **העשור הראשון תש"ח-תשי"ח**, ירושלים, תשנ"ח, עמ' 123-136.
- קדם רונן ומייזליש שאול, **הרב עובדיה**, תל אביב, 2002.
- קואינקא, בן ציון אברהם, **ספר הזכרונות והתולדות**, ירושלים, תרצ"ח.
- קוק, הרב אברהם יצחק, **אגרות ראי"ה**, (חלק א), ירושלים, תשכ"ב.
- קושניר, דוד, "אימפריה שוקעת ונסיונות שיקום וייצוב: האימפריה העות'מאנית 1799-1918", בתוך: יהושע בן אריה וישראל ברטל (עורכים), **ההיסטוריה של ארץ ישראל: שלהי התקופה העות'מאנית, 1799-1917** (כרך שמיני), ירושלים, 1983, עמ' 13-23.
- קניאל, יהושע, "מבעיות החינוך בירושלים במאה התשעה עשרה", בתוך: יהושע קניאל, **במעבר, היהודים בארץ ישראל במאה היט' בין ישן וחדש ובין יישוב ארץ הקודש לבין ציונות**, ירושלים, תש"ס.
- קניאל יהושע, **המשך ותמורה: היישוב הישן והיישוב החדש בתקופת העלייה הראשונה והשנייה**, ירושלים, תשמ"ב.
- קסטלמן, יחיאל פישל בן יעקב, **מסעות שליח צפת בארצות המזרח**, ירושלים, תש"ב.
- קפלן, קימי, "מוסדות החינוך בחברה החרדית במחצית השנייה של תקופת המנדט הבריטי ומקומם בשיקומה לאחר השואה", **ישראל**, 21, (2013), עמ' 179-202.
- קפלן קימי, **עמרם בלוי: עולמו של מנהיג נטורי קרטא**, ירושלים, תשע"ז.
- קבצורג, נתנאל, "פולמוס החינוך בישוב הישן", **שנה בשנה** (תשכ"ו), עמ' 312-299.
- קצין, שלמה, **כרם שלמה**, ירושלים, תרצ"ח.
- קצין, שלמה בן שאול, **ספר ניצוצי אור**, ירושלים, תרצ"ה.
- קצין, יעקב בן שאול, **ספר פרי עץ הגן**, בני ברק, תשל"ז.
- קצין, יעקב בן שאול, **ספר קציני אר"ץ**, ירושלים, תשנ"ה.
- קציר, מ', **באשר תלך, מסכת חייה המופלאה של הרבנית מרגלית יוסף זצ"ל**, ירושלים, תשנ"ז.
- קרגילה צבי, "לקורות החלוקה בארץ ישראל", **קתדרה**, 20 (יולי 1981), עמ' 57-76.
- קרויאנקר, דוד, **אדריכלות בירושלים, הבנייה בעיר העתיקה**, ירושלים, 1993.

- קרויאנקר, דוד, **אדריכלות "המדינה שבדרך"**, בראי יצירתם של הקר – ילון, ירושלים, 2006.
- קרויאנקר, דוד, **שכונות ירושלים – טלביה, קטמון, והמושבה היוונית**, ירושלים, 2002.
- קרק, רות, "הערות לפרשת 'בתי טורא'", **קתדרה**, 18 (ינואר 1981), עמ' 157-167.
- קרק, רות, גלס יוסף, **משפחת ולירו – שבעה דורות בירושלים 1800-1948**, ירושלים, תשס"ו.
- רביצקי, אביעזר (עורך), **ש"ס היבטים תרבותיים ורעיוניים**, פתח תקוה, תשס"ו.
- רגב, שאול, "היחס להשכלה בקרב הרבנים בבבל: ר' יוסף חיים ור' שמעון אגסי", בתוך: יצחק אבישור וצבי יהודה (עורכים), **מחקרים בקורות יהודי בבל ובתרבותם**, 15 (תשס"ב), 97-118.
- רגב, שאול, "יחסו של ר' יוסף חיים ארץ ישראל", בתוך: צבי יהודה (עורך), **יהדות בבל**, 2 (התשנ"ח), עמ' 87-93.
- רגב, שאול, "ספרות הדרוש והמוסר של הרב יוסף חיים", בתוך: יהודה צבי (עורך), **יהדות בבל**, 1 (תשנ"ו), עמ' 35-43.
- רודיק, יוחאי, **חיים של יצירה, ישיבת "מרכז הרב" לדורותיה הגות, חינוך ומעש**, ירושלים, תשנ"ח.
- רודיק, יוחאי, **"מרכז הרב" – התפתחותה ומגמותיה החינוכיות (תרפ"א – תשמ"ב, 1921-1982)**, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", חיפה: אוניברסיטת חיפה, תשנ"ה.
- רוונה, גבריאל יצחק, "שיטת העיון הספרדית' כמכשיר לאהבת תורה", **שנה בשנה** (תשס"ג), עמ' 189-201.
- רוטשילד, מאיר מנחם, **"החלוקה" כביטוי ליחסה של יהדות הגולה ליישוב היהודי בארץ ישראל בשנים 1810-1860**, ירושלים, תשמ"ו.
- רום, יוסקה, **אל מול פני המדרגות: סיפורו סיפורו המופלא של הרב דוד צבי אריה שניאורסון גואל אדמות בארץ ישראל ופודה קברי הסנהדרין**, ירושלים, 2016.
- ריבלין, יוסף, "הוראת השפה הערבית בבתי – הספר היהודיים בארץ ישראל", **שדה אילן**, ב (תשכ"ח), עמ' 117-132.
- ריינר, אלחנן, "חצר האשכנזים בירושלים: ימי ראשית", בתוך: ראובן גפני, אריה מורגנשטרן ודוד קאסוטו (עורכים), **החורבה, שש מאות שנים של התיישבות יהודית בירושלים**, ירושלים, תש"ע, עמ' 11-43.
- רינות, משה, **חברת העזרה ליהודי גרמניה ביצירה ובמאבק**, ירושלים, תשל"ב.
- רצבי, שלום, "הראשון לציון הרב בן – ציון מאיר חי עוזיאל: הלכה וציונות", **הציונות**, כ"א (תשנ"ח), עמ' 77-97.
- רצבי, שלום, "ציונות יהדות וארץ ישראל בהגותו של הראשון לציון הרב בן ציון מאיר חי עזיאל", **פעמים**, 73 (תשנ"ח), עמ' 60-83.
- רשף שמעון ודרור יובל, **החינוך העברי בימי הבית הלאומי**, ירושלים, תשנ"ט.

- שאול מיכל, **"פאר תחת אפר"**: ניצולי השואה, זיכרונה וההתמודדות עם השלכותיה – פרק מרכזי בשיקום החברה החרדית האשכנזית בישוב ובמדינת ישראל, 1945-1961, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, תשס"ט.
- שביט, יעקב, "פני התקופה: שתי חברות לאומיות יריבות במסגרת מאנדאט בריטי", בתוך: יעקב שביט ויהושע פורת (עורכים), **ההיסטוריה של ארץ ישראל, המאנדאט והבית הלאומי** (כרך תשיעי), ירושלים, 1983, עמ' 11-12.
- שבת, משה, **ישיבות בגדאד** (חלק א), ירושלים, תש"ע.
- שבת, משה, **ישיבות בגדאד** (חלק ב), ירושלים, תשע"ט.
- שבת, משה, **ישיבות בגדאד** (חלק ג, נספחים ומקורות), בכתובים.
- שבת, משה, **ישיבות בגדאד** (חלק ד, נספחים ומקורות), בכתובים.
- שבת, משה, **השתלשלות התורה (ספרד-מזרח)**, ירושלים, תשע"ד.
- שויקה, יעקב מנחם, "פרקי חיים", בתוך: יעקב שויקה וחיים סבתו (עורכים), **מנחת אהרן: מאסף תורני לזכרו של הרב אהרן שויקה זצ"ל**, ירושלים, תש"מ, עמ' 15-32.
- שור, זאב וולף, **מחזות החיים**, וויען, תרמ"ד.
- שוורץ, יואל, **ספר הגאון הצדיק חכם בן ציון אבא שאול**, ירושלים, התשנ"ט.
- שטיינר, פועה, **ההר הטוב הזה: חיינו ופועלו של הרב שלמה ז. מן-ההר**, ירושלים, תשס"ח.
- שטמפר, שאול, **הישיבה הליטאית בהתהוותה**, ירושלים, תשס"ה.
- שטמפר, שאול, **שלוש ישיבות ליטאיות במאה התשע עשרה**, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", ירושלים, תשמ"א.
- שיין חיים, **מדינת היהודים - שלב הסיכומים: הרב עובדיה יוסף והנשיא אהרון ברק**, הוד השרון, 2006.
- שלוש, דוד חיים, **חמדה גנוזה** (חלק ב), ירושלים, תשל"ו.
- שלוש, יוסף יצחק, **דברי יוסף**, ירושלים, תש"ע.
- שלמון, יוסף, "החינוך האשכנזי בארץ ישראל בין יוסף לחדש, 1840 – 1906", **שלם**, ו (תשנ"ב), עמ' 281-301.
- שלמון, יוסף, "יחיאל מיכל פינס- במעגלות הישוב הישן והחדש", בתוך: יהושע בן אריה ואלחנן ריינר (עורכים), **וזאת ליהודה, מחקרים בתולדות ארץ ישראל וישובה מוגשים ליהודה בן פורת**, ירושלים, תשס"ג, עמ' 530-542.
- שמלץ, עוזיאל, "העלייה ההמונית מאסיה ומצפון אפריקה – הביטים דמוגרפיים", **פעמים**, 39 (תשמ"ט), עמ' 15-63.
- שמלץ, עוזיאל, "בעיות מושגיות במחקר של עדות בישראל", **פעמים**, 56 (תשנ"ג), עמ' 125-139.
- שנהב, יהודה, **היהודים הערבים: לאומיות דת ואתניות**, תל אביב תשס"ג.

שפירא, יצחק, **ירושלים העיר העתיקה, תולדה והווי, ירושלים, תש"ח**.

שפרינצק, אהוד, **בין מחאה חוץ-פרלמנטרית לטרור: אלימות פוליטית בישראל, ירושלים, 1995**.

שרים, דביר, **ויעל אליהו, תל אביב, תשס"ב**.

שרעבי, רחל, **הישוב הספרדי בירושלים, בשלהי התקופה העות'מאנית, תל אביב, תשמ"ט**.

שרעבי, רחל, **"התבדלות עדות-המזרח מהעדה הספרדית, 1860-1914", פעמים, 21 (תשמ"ה), עמ' 31-49**.

שארפסטיין, צבי, **"החינוך בארץ ישראל בראשית הישוב החדש", בתוך: שמואל ק' מירסקי (עורך), סורא, ספר שנה ישראלי אמריקאי למחקר ולעיון בבעיות ישראל והעולם בעבר ובהווה, ירושלים, תשי"ד, עמ' 328-392**.

שארפסטיין, צבי, **תולדות החינוך בישראל בדורות האחרונים, תולדות החינוך העברי בארץ ישראל מראשית הישוב החדש עד תקומת המדינה (כרך רביעי), ירושלים, תשכ"ה**.

ששון, יעקב, **אביר הרועים (חלק ראשון: משנת תרפ"א עד שנת התשי"א), ירושלים, תשע"ב**.

ששון, יעקב, **אביר הרועים (חלק שני: כתוב חזון), ירושלים תשע"ד**.

תדהר, דוד, **אנציקלופידה למחדשי הישוב ובניו, מהדורה מקוונת: <http://www.tidhar.tourolib.org>**.

תובל, שאול, **הגדנ"ע ברובע היהודי בירושלים העתיקה בתש"ח, ירושלים, תשס"ג**.

10.6. מקורות בלועזית

- Chiara, Betta, "The trade Diaspora of Baghdiantz", in: McCabe, Gelina Harlaftis and Loanna Pepelasis Minoglou (eds.), *Diaspora Entrepreneurial Networks: Four Centuries of History*, Oxford, 2005, pp. 296-286.
- Cohen, Hayyim J., *The Jews of the Middle East 1860- 1972*, Jerusalem, 1973.
- Faur, Jose, "Sephardim in the Nineteenth Century: New directions and old values", in: *Proceedings of the American Academy for Jewish Research, XLIV*, Jerusalem, 1977, pp. 29- 52.
- Halper, Jeff, *Between redemption and revival*, Boulder, San Francisco and Oxford, 1991.
- Helmreich, William B, *The World of the Yeshiva*, New York & London, 1982.
- Shahak, Israel and Mezvinsky, Norton, *Jewish fundamentalism in Israel* (Chap. 2), London, 1999.
- Lehmann, Matthias B., "Rethinking Sephardi identity: Jews and other Jews in Ottoman Palestine", *Jewish Social Studies*, 15: 1 (2008), pp. 81- 109.
- Angel, Marc D., *Loving truth and peace, The grand religious worldview of Rabbi Benzion Uziel*, Northvale & Jerusalem, 1999.
- Mazza, Roberto, *Jerusalem from the Ottomans to the British*, London & New York, 2009, pp. 41- 42.
- Stillman, Norman, *Sephardi religious responses to modernity*, London & New York, 1995.
- Rapoport-Albert, Ada, "Hagiography with footnotes: Edifying tales and the writing of history in Hasidim", *History and Theory*, 27 (1988), pp. 119-159.
- Rejwan, Nissim, *The Jews of Iraq*, London, 1985.
- Sutton, David, *Aleppo, city of scholars*, New York, 2005.
- Weinstein Brian ,Charity and public service of the Babylonian Jews in India, in: Yitzhak Avishur and Zvi Yehuda (eds.), *Studies in the History and Culture of the Jews in Babylonia*, Or-Yehuda' 2002, pp. 231-246.

11. נספח: תולדות ישיבת פורת יוסף – לוח כרונולוגי

שנים	תאריך	האירוע	בארץ ובעולם
1887		הצעת הרעיון להקמת ישיבה (גרסה ראשונה) בפני התורם – יוסף אברהם שלום, החי בהודו.	
1895		הצעת הרעיון להקמת ישיבה בפני רבי יוסף חיים בבגדד.	
1900		התורם פונה לרבי יוסף חיים בבגדד בהצעה להקים בית חולים, וממליץ לו להקים ישיבה (גרסה שנייה)	
1900-1910		מינוי אפוטרופוסים לקניית השטח וקניית השטח ברובע היהודי בירושלים.	
1910		השלמת קניית השטח ברובע היהודי.	
1911		פטירת התורם בהודו.	
1912		התחלת הבנייה של מבנה הישיבה ברובע היהודי.	
1914		הפסקת הבנייה	פרוץ מלחמת העולם הראשונה
			תום מלחמת העולם הראשונה
			תחילת המנדט הבריטי
1921		חידוש הבנייה של מבנה הישיבה ברובע היהודי.	
1922		סיום הבנייה והתחלת הלימודים של תלמידי החכמים.	
1923	17.4.1923	אירוע חנוכת הבית ותחילת הלימוד ב'חיי אברהם'.	
1925		פטירת ראש הישיבה, הרב רפאל שלמה לניאדו, ומינוי הרב עזרא עטיה לראש הישיבה.	

שנים	תאריך	האירוע	בארץ ובעולם
1926	7.12.1926	בית מדרש 'חיי אברהם' נכנס תחת פיקוח של מחלקת החינוך של המנדט.	
1929		מאורעות תרפ"ט- התקפות על הישיבה, מספר משפחות עוזבות את הישיבה.	
1935		הישיבה מוציאה דין וחשבון על פעולותיה ומצבה הכספי.	
1936		הישיבה מוציאה דין וחשבון שני.	
1936-1939		המרד הערבי הגדול – קושי ביטחוני של תלמידים להגיע לישיבה ; ופיצול ללימודים בבתי כנסת בעיר החדשה – ירידה במספר תלמידי הישיבה.	
1939	1.9.1939		פרוץ מלחמת העולם השנייה
1940		הכספים שנתן התורם לא מספקים והישיבה מתחילה לקבל עזרה כספית מגורמים שונים ומתורמים.	
1944 (משוער)		הקמת 'מפעל העזרה והמסעדה ללומדי הישיבה הגדולה והקדושה פורת יוסף', לצורך גיוס כספים לישיבה.	
1945	8.5.1945		תום מלחמת העולם השנייה
1947	29.11.1947	החלטת החלוקה – הפסקת הלימודים במבנה הישיבה ברובע היהודי.	
		התחלת תקופת בתי הכנסת – לימוד בבתי כנסת בעיר החדשה.	
	30.11.1947		פרוץ מלחמת העצמאות
1948	15-28.5.1948	קרבות ברובע היהודי ופגיעות בבניין הישיבה.	

שנים	תאריך	האירוע	בארץ ובעולם
	28.5.1948	פיצוץ והרס מוחלט של בניין הישיבה ברובע היהודי.	
	15.5.48		הכרזת המדינה
1948 – 1949		הקמת בית ספר תלמוד-תורה 'פורת יוסף' בקטמון.	
1949	10.3.1949		סוף קרבות מלחמת העצמאות
1950		הקמת פנימייה בשיתוף עם עליית הנוער בשכונת קטמון בירושלים.	
		ברית הקנאים.	
1954	21.12.1954	הנחת אבן הפינה לבניין הישיבה בשכונת גאולה בירושלים.	
1956	13.3.1956	חנוכת הבית לבניין הישיבה בשכונת גאולה בירושלים.	
1959		הקמת הישיבה בשכונת קטמון בירושלים, לעולים חדשים ולתלמידים מחוץ לירושלים.	
1963 – 1964		יוזמה להקמת 'קריה לימודית לעדות המזרח', תחת ישיבת פורת יוסף.	
1965		התמוטטות גג הישיבה בשכונת גאולה.	
1967		מלחמת ששת הימים, וחזרה לרובע היהודי.	

**Yeshiva in a Changing Social Environment:
Porat Yosef Yeshiva, 1900-1967**

Asaf Miles

**The Israel and Golda Koschitzky
Department of Jewish History and Contemporary Jewry**

Ph.D. Thesis

Submitted to the Senate of Bar-Ilan University

Ramat-Gan, Israel

July 2019

This work was carried out under the supervision of Prof. Orly C. Meron

The Interdisciplinary Department of Social Sciences

Bar-Ilan University

Table of contents

Abstract.....	8
1. Introduction.....	1
2. Chapter A: The Porat Yosef Yeshiva – historical background.....	14
3. Chapter B: The establishment of the Yeshiva and its development.....	84
4. Chapter C: The Yeshiva from its establishment to 1948.....	123
5. Chapter D: Destruction and revival.....	170
6. Chapter E: Financial crisis against the donor's model: financial sources in Porat Yosef from its establishment to 1967	202
7. Chapter F: Ideological positions in Porat Yosef from its establishment to 1967..	223
8. Chapter G: The influence of Porat Yosef on the Sephardic community.....	263
9. Summary and discussion: The Porat Yosef Yeshiva – from convergence to friction	307
10. Bibliography.....	315
11. Appendix F: The history of the Porat Yosef Yeshiva – chronological table.....	342
English abstract.....	I

English abstract

The uniqueness of the Porat Yosef Yeshiva as a large and leading Oriental-Sephardic yeshiva and the place it took behind the scenes in significant processes in the State of Israel have raised the need for a comprehensive historical study dealing with its history and will provide a solid basis for studies in various fields of knowledge, such as sociology, political science and education. The composition before us, dealing with this Yeshiva, its conduct in the vicissitudes of reality which existed in the Land of Israel and in Jerusalem during its establishment and the first decades of its existence, and its influence on the coming into being of the Sephardi-Oriental Haredi community in Israel, constitutes a first monograph on the yeshiva and fills a little of the existing void.

The present study deals with the Yeshiva during the years 1900 to 1967, starting with the idea of its establishment, until the liberation of the Jewish Quarter in the Six-Day-War and the splitting of the yeshiva into two yeshivas which started a new and different era in its chronicles. This period is characterized by crucial vicissitudes and events in the history of the Jewish nation and the history of the Land of Israel, which posed challenges to the yeshiva and its educational method and affected the way it came into being. The ottoman rule in the Land of Israel and in Jerusalem ended during these years, with the conquest of the country by the British, in 1917, and the establishment of the British Mandate. In 1948, the State of Israel was founded, and Jerusalem became its capital. This period was characterized by deep demographic and ethnic changes already since the 19th century until the first years after the establishment of the state, and was accompanied by significant events such as the 1929 Palestine Riots, the 1936–1939 Arab revolt in Palestine, World War II and the Holocaust, the War of Independence in 1948-1949, and later, the labor pains of the newly founded State of Israel.

Throughout most of this period, the Porat Yosef Yeshiva constituted a Sephardic yeshiva single in its structure and its unique attitude to the complex of values that occupied the yeshiva world such as ethnicity, modernism, secular studies. Zionism and of course, the study of the Torah. Under the Mandate government, it was one of the only Oriental-Sephardic yeshivas that succeeded in surviving and developing, while gathering around it a group of learners and creating a significant learning atmosphere. During the 1940s and 1950s, only two or three decades after it began its activity (1922),

it experienced several severe crises which constituted a threat to its existence – an financial crisis, an ethnic crisis and physical destruction of the yeshiva's building – yet it persisted in its activity. Unlike other Sephardic and Oriental yeshivas that collapsed due to crises, Porat Yosef took the opportunity the crises created and continued to develop and change; the crises forced it to examine and refine its ways so that it passed them while becoming stronger.

The present study introduces a historical-social discussion, which places at its center the Porat Yodef Yeshiva, and examines the question of what is the secret of the continuous existence and activity of the Yeshiva compared to other contemporary Sephardic and Oriental yeshivas which sank, and how much it constituted a novelty or continuity to the religious Sephardic and Oriental yeshiva world.

The study which is based on comprehensive archival documentation, interviews and writings of rabbis of the yeshiva and its students, reveals that there is a connection between the two parts of the question and that the secret of the consecutiveness of Porat Yosef during the sinking of the world of Sephardic yeshivas lies in the aspects of novelty and continuity of Porat Yosef compared with this world. The yeshiva was established in order to support Torah scholars so that they will be able to continue their studies; thus, it continued the yeshiva world that preceded it. This premise is what dictated the manifestations of novelty and continuity that appeared in the yeshiva. What matched this direction and promoted it – entered the Yeshiva; what interrupted it – was removed. As a result, what made the Yeshiva unique was both its traditional conservatism and religious piety and its utilization of new organizational systems and modern conduct. These two directions became possible due to the financial independence and welfare of the Yeshiva, which wasn't dependent on any factor or donations, but drew from an orderly trust (Hekdesh) that was designated for it only. Porat Yosef operated as a classic yeshiva, by traditional teaching and study methods. Secular studies were taught only at a basic level and foreign languages were not taught at all. However, organizationally it was conducted in a modern way under the optimal condition of the Mandate government: it operated in a large structure that fit the Yeshiva's needs; it was divided into several designated institutions in which the students were divided into classes according to their scholarly-religious level; there was a selection of students; the number of students in each class was small and enabled

personal attention to each one; there was a fixed schedule; the students' and teachers' achievements were measured and evaluated by exams for students and teachers alike; there were professional continuing education programs. These innovations raised the level of study and attracted new students to the yeshiva, as opposed to yeshivas that operated according to the old model. Thus, the novelty trend protected the yeshiva against the modern institutions that gnawed at the conservative yeshivas, while the continuity trend protected its place compared to the renewing yeshivas, since Sephardic students who wanted to study in a yeshiva preferred conservatism over novelty and their majority thus came to Porat Yosef which practiced only Torah study.

The openness to the innovations of time which was manifested in Porat Yosef constituted, of course, a novelty compared to the yeshivas that preceded it; yet had an aspect of conservatism as well, since its source was the open Sephardic attitude to the Halacha, which addresses various, even opposing, methods of halachic ruling. This conduct enabled Porat Yosef to be influenced by other yeshivas, including Ashkenazic ones. It simultaneously imitated the model of "Beit Zilcha" of Baghdad as well as the model of the Ashkenazic yeshivas of Jerusalem. It was also open to content, and did not fear adopting content from Ashkenazic yeshivas, which eventually led to Ashkenazic influences, on the daily routine and the content of studies as well as on the lifestyle and clothing. Similarly, the cooperation of the Yeshiva with the State of Israel from its establishment, which at first sight looks like a novelty, helped the Yeshiva's increased growth with the establishment of the State. At the same time, such cooperation matched the traditional ideology of the eastern sages, who supported Zionism.

Porat Yosef constituted a direct continuation of the Sephardic yeshiva world which preceded it as regards its essence, principles and goals. Its major novelty was the modern organizational systems which its leaders succeeded in adopting and became possible due to its financial comfort. All these constitute the secret of the Yeshiva's unique consecutiveness on the backdrop of the Sephardic and Oriental yeshivas sinking around it.

One of the unique characteristics of Porat Yosef already with its establishment was its ethnic blending, between Sephardim and students of other Oriental origins, as opposed to most of the ethnic Sephardic and Oriental yeshivas that existed when it was

established. This blending created during the 1930s tension around educational perceptions and the attitude towards modernity. The sages related to the Sephardic community, headed by the Rishon LeZion Rabbi Meir and the Rishon LeZion Rabbi Uziel, who were the presidents of the Yeshiva and its board members, tried to promote a 'Neo Orthodox' approach. In contrast, the sages of the Yeshiva who immigrated from Halab (Aleppo) and Babylon, such as the heads of the yeshiva, Rabbi Rapahel Shlomo Laniado and Rabbi Ezra Attiya, mostly took a more conservative and zealous position, and they were the ones who gave the Yeshiva's educational direction and method of study. Sages from Baghdad and Halab acted already in their communities of origin to strengthen the spiritual condition and prevent deviations from halachic norms; they led the Yeshiva by a conservative approach, which could cope with the increasing secularization in the communities of origin due to modernity. Consequently, two contradicting responses were formed in the Yeshiva: on the one hand, seclusion and a desire to protect the Yeshiva's students from undesirable cultural effect; on the other, a desire to break out and influence, which included the intention to send rabbis to the communities of origin and to the Sephardic and Oriental diaspora, due to a sense of responsibility for the complete community of Eastern Jews. The combination of these two responses placed the Yeshiva on the border between the old Yishuv and the new one.

Porat Yosef was similar to the yeshivas of the old Yishuv in the multi-aged structure of its students and it being a source for financial support. Porat Yosef was also similar to the Lithuanian yeshivas which belonged to the new Yishuv in its challenging, high-level study and its success in developing rabbinical leadership for communities in Israel and abroad. Like the old Ashkenazic Yishuv of Jerusalem which practiced isolationism, Porat Yosed as well adopted this cultural-ethical perception and negated the secular cultural content of modern society. Yet, symbolically, there were different approaches in Porat Yosef, and it did not necessarily tend to decide in the direction of isolationism; rather, its prominent approach was that of sympathy for the Zionist idea. Unlike the 'Edah Charedit' which socially and publicly, limited its commitment only to the Jews of Jerusalem who chose isolationism, Porat Yosef, like the Eastern sages, felt responsible for all the members of its communities and strived to act with the entire community, even those who distanced themselves from Torah and Mitzvahs.

The attempt to understand the secret of the Porat Yosef Yeshiva's consecutiveness addresses two major periods. During the first of these, until 1948, the Yeshiva mainly adopted an approach of isolationism; during the second one, which stretches over the years 1948-1967, its major approach was breaking out and influencing. The Yeshiva's economic welfare during its first years assisted in it becoming established; yet prevented its continued expansion. Since its establishment in 1923 and until the establishment of the State in 1948, wanting to be secluded and protect its students from undesirable cultural influences, the Yeshiva was especially preoccupied with fostering its study content, the management and teaching at the yeshiva and their quality and with fostering the legacy which the Sephardic and Eastern sages had brought from their countries, and especially the study method, the Sephardic study method which it developed and deepened. A sense of originality was developed in the yeshiva. Its sages and students saw themselves as the torchbearer of the Sephardic and Oriental legacy and its status improved in the public's eye. The trend of isolation, social convergence and introversion of the Yeshiva led to the creation of a community around the Yeshiva's ideology. Over the years, the sages who studied and grew up in the Yeshiva increasingly started taking a place in its leadership so that its unique character and team spirit increased.

The second period emerged after the Yeshiva experienced crises which forced its sages and leaders to break the barriers between it and the community, to abandon the isolationism approach and adopt an approach of breaking out and sharing the legacy fostered by the community. These crises included an economic one during the 1940s, before the establishment of the State and the crisis of the destruction during the War of Independence. More than these two crises, the educational crisis at the camps of immigrants influenced the change of direction of the Yeshiva, when during the late 1940s and early 1950s, the Yeshiva became aware of the need for religious influence on the Sephardic community. It sent activists to camps and settlements of immigrants, started accepting immigrant youth while establishing institutions in Katamon and continued its influential activity among the Sephardic and Oriental communities of Jerusalem as well.

The contradicting trends of isolation and breaking out developed simultaneously in Porat Yosef already with its establishment; however, its economic independence

combined with the inability to further develop were a comfortable platform for adopting an approach of isolationism and social convergence, as happened during the first two decades of the Yeshiva. The historical and economic crises that Porat Yosef experienced during the 1940s forced it to reexamine its ways and all the more forcefully adopt an approach of breaking out, influencing, socially rubbing and creating meaningful relations with various communities which accepted its graduates as their rabbis and helped its economic development by donations. These enabled to build the numbers up, increase the number of students, establish new educational and religious institutions which were added during the 1950s in order to impart the Yeshiva's ideology to the public, and to form around it a Sephardi Haredi sector that spread throughout the country, as happened during the height of its activity, until 1967 which brings our study to its end.